

ئىززىزانە قەشقەر

شىنجاڭ قەشقەرنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت
مىراسلىرىنى قوغداش تەتقىقاتى

(1)

باش تۈزۈگۈچى: ئابدۇكېرىم رەھمان

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

ئەزىزانە قەشقەر

شىنجاڭ قەشقەرنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى

قوغداش تەتقىقاتى

(1)

باش تۈزگۈچى: ئابدۇكېرىم رەھمان

ئابدۇكېرىم رەھمان

شېرىن قۇربان

ئەسەت سۇلايمان

قۇربان مۇھەممەتتۇردى
ئاپتورلىرى:

ئەركىن ئىدرىس

ساۋۇت ئابدۇخالىق

نۇسرەت تۇردى

مۇھەممەتتۇرسۇن ئىبراھىمى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرلىرى: ئادىلجان ئابدۇللا (1)
پالتاخۇن ئەۋلاخۇن (2)

ئادالەت ياقۇپ
مەسئۇل كوررېكتورلىرى: قەييۇم تۇرسۇن

ئەزىزانە قەشقەر

شىنجاڭ قەشقەرنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى
قوغداش تەتقىقاتى
(1 - 2)

باش تۈزگۈچى: ئابدۇكېرىم رەھمان

ئابدۇكېرىم رەھمان، شېرىن قۇربان، ئەسەت سۇلايمان،
ئاپتورلىرى: قۇربان مۇھەممەتتۇردى، ئەركىن ئىدرىس، ساۋۇت
ئابدۇخالق، نۇسرەت تۇردى، مۇھەممەتتۇرسۇن ئىبراھىمى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 14-نومۇر، پوچتا نومۇرى: 830046)

شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ

شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

فورماتى: 850mm × 1168mm 1/32 باسما تاۋىقى: 31.625

2009 - يىلى 9 - ئاي 1 - نەشرى

2009 - يىلى 9 - ئاي 1 - بېسىلىشى

ISBN 978 - 7 - 5631 - 2324 - 7

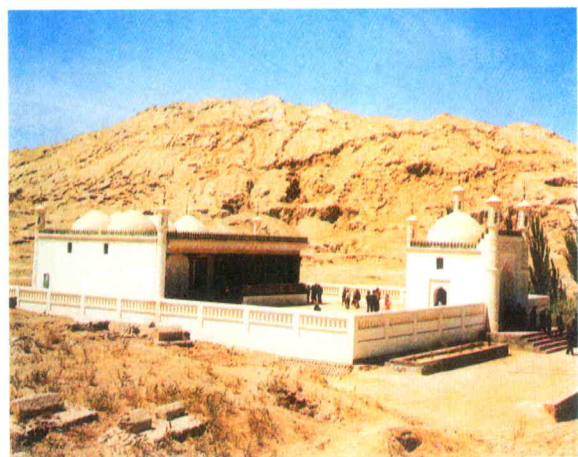
باھاسى (1 - 2) 80.00 يۈەن

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پورتىرېتى

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ پورتىرېتى

مەھمۇد
 كاشغەرىنىڭ
 مەقبەرىسى

مەھمۇد كاشغەرى سىزغان خەرىتە

مۇقام ئۇستازى ئاماننساخان

ئاماننساخاننىڭ مەقبەرىسى

مۇقام ئۈستازى تۇردى ئاخۇن ئاكا

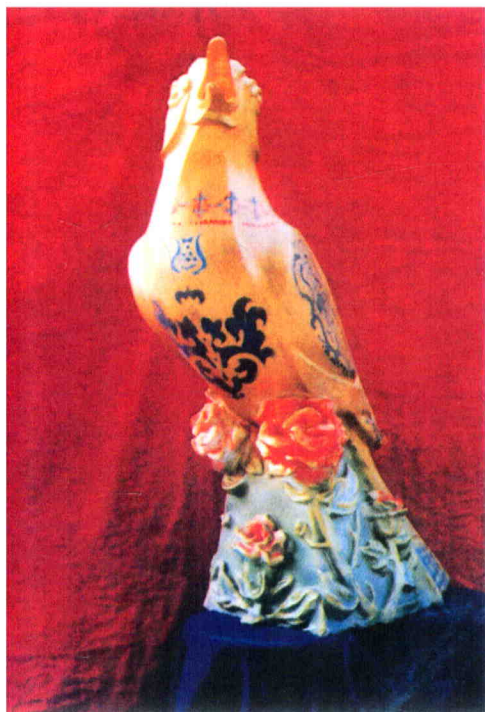
ئۇسسۇل پېشۋاسى — قەمبەرخانىم

قەشقەردە ئېچىلغان « مەھمۇد كاشغەرى ئىلمىي
مۇھاكىمە يىغىنى » خاتىرىسى

ئاپتورلار دالا تەكشۈرۈشتە

بۈلبۈل — ئۇيغۇر
مىللىتىنىڭ قوت نىشانى

فاینام- تاشقنلیققا چۆمگەن قەشقەر ھېیتگاھ مەیدانی

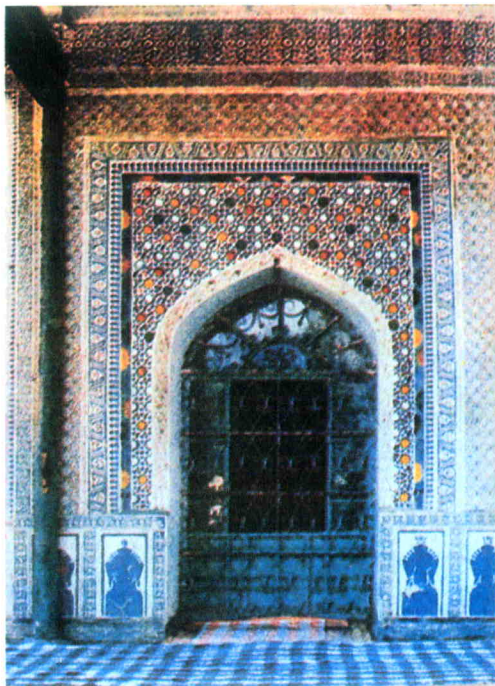

قەشقەر یاربېشى ئالدىدىكى شەرقىي كۆل (دوڭخۇ كۆلى)

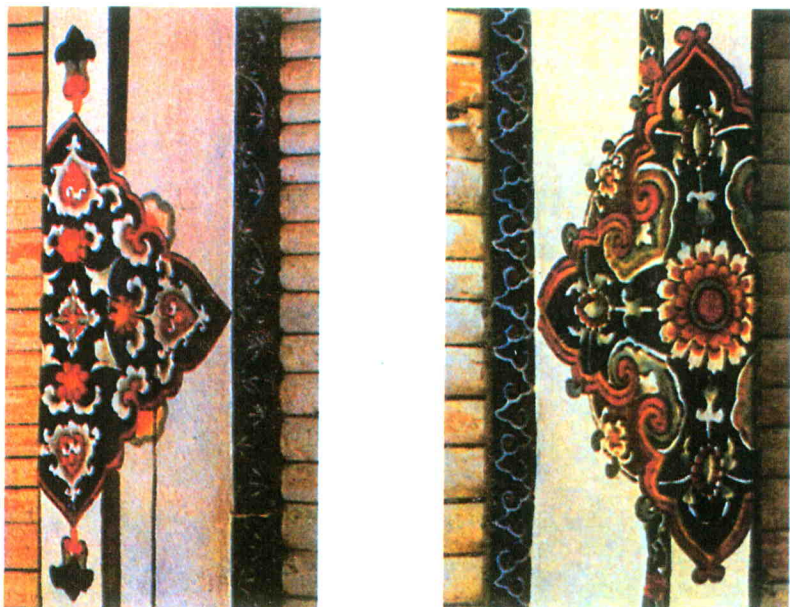

قەشقەرنىڭ بازار كۈنى

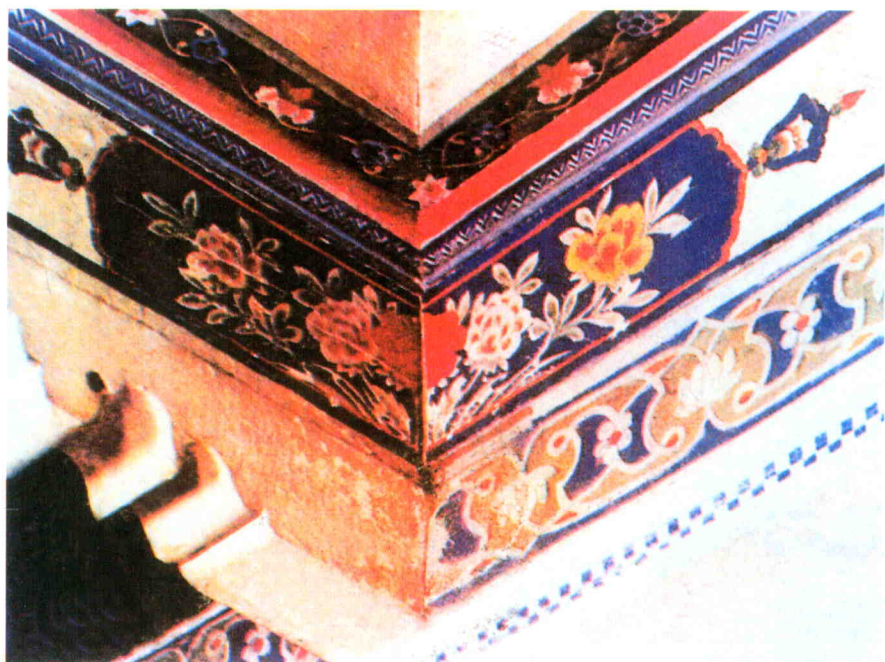

قەشقەرنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى

جه گه نه قشلیری

هاراق - سه راپ نه قشلیری

مۇنار نەقىشلىرى

لەغمەن سوزۇش

يېمەك - ئىچمەك ۋە مېھماندار چىلىق

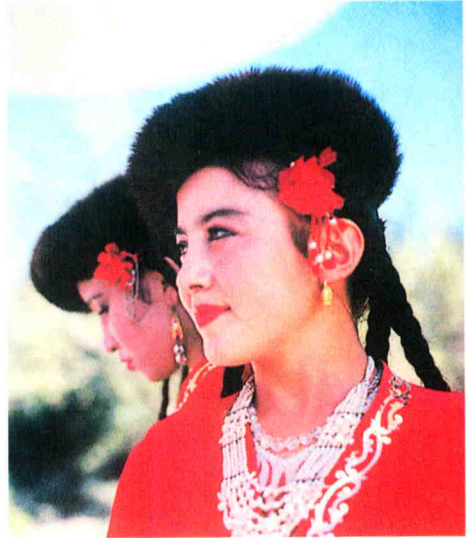

نان ، كاڭاپ ، ساڭزا ، ئەنجۈر

قەشقەرنىڭ دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى بازىرى

قەشقەرنىڭ سۈمبۈل چاچلىق قىزلىرى

قەشقەرنىڭ نەپىس سەنئەت بۇيۇملىرى

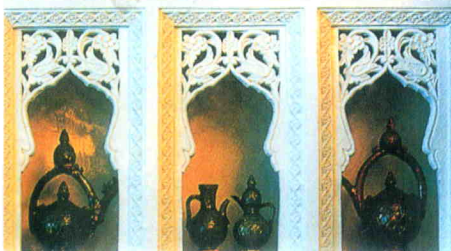
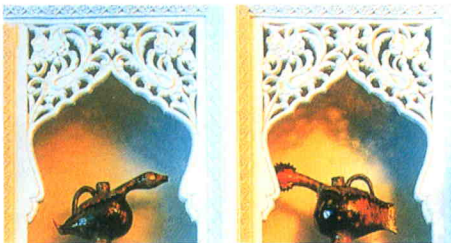
مسكەر چىلىك

گىلەمچى قىزلار

قەشقەرنىڭ قول ھۈنەر بۇيۇملىرى

كەشتىچى قىزلار

سەكسەن خالتا

دوپیچى قىزلار

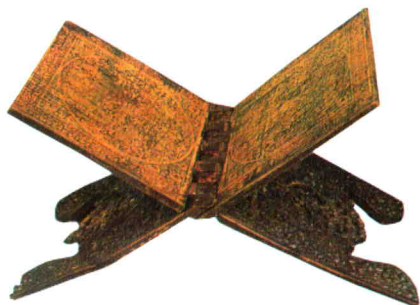
پاختانوسخلىق قەشقەر
گىلمى

ھاۋانچىلار

چو كندان

رېپىل

بوۋا قنى
بوۋشۇ ككە
بۆلەش

مارالبېشىدىكى ئانار كۆل بويىدا

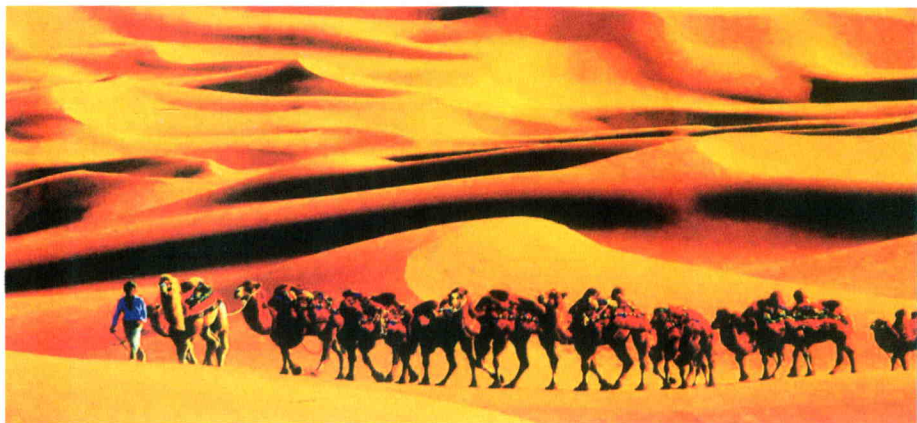
پۈتۈن قوي كاۋىپى

قۇشچىلار

قەشقەر چالغۇلىرى

كارۋان

قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرى

دارۋاز دار ئۈستىدە

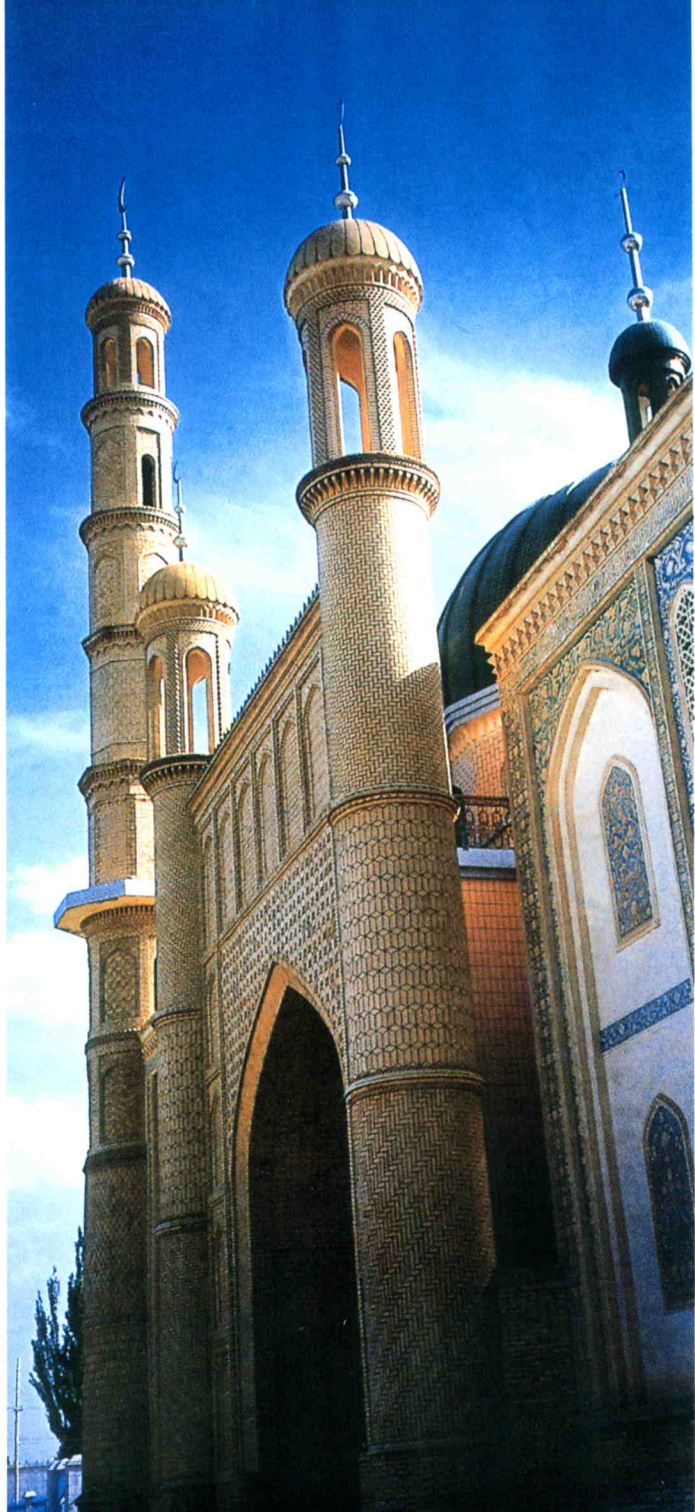

قەشقەر ھېيتگاھ جامەسى

ئاپاق غوجا مازىرى

سۇلتان
ساتۇق
بۇغراخان
مازىرى

مہیت نامزی

ئاه، مۇقام!

شادلىققا چۆمگەن قورو

دولان روھى

مەكت دولان ئەلنەغمچىلىرى

دولان راۋابى

قوشكېزەك دولان ئەلنەغمچىلەر

يەكەننىڭ مەشرەپ ئويۇنلىرى

ئاشىقلار مەشرەپتە

باققال ئۈستام

تاشقورغان

بۇر كۈت —
تاجىكلارنىڭ
قۇت نىشانى

كەشتىچى تاجىك قىزى

پامىر بۇر كۈتلىرى

كاشغەر

(«ئەرزىزانە كاشغەر» ناملىق كىتابقا بېغىشلايدىمەن)

بۇ كىتابتىن بىر كۆرۈپ قىسىمە تىلىرىڭنى، كاشغەر،
مەھلىيا بولدىم ئوقۇپ شوھىرە تىلىرىڭنى، كاشغەر.
پەخىر سىز مەھمۇد، يۈسۈپ پۇزىپىنىڭ قىلغان ئۇدۇم،
ئىلمۇ سىز پانغا تۈگەل خىسەلە تىلىرىڭنى، كاشغەر
باغرى يۈمشاق، مېھرى ئاتەش جەننەت ئول باغى سىرەم،
تاپتى سىز تەك كۆرسىتىپ ھەممە تىلىرىڭنى، كاشغەر
زوقىنى تارتتى جاھاننىڭ خوش ناۋامۇ قاملىرىڭ،
كۆككە يەتكۈزدى قەدىر - قىسىمە تىلىرىڭنى، كاشغەر
سەيلىگاھىڭنى زىيارەت قىلغىلى تەشنا جاھان،
تەنتەنە قىلىڭ كۈزەل زىننە تىلىرىڭنى، كاشغەر
قىز - ئوغۇل ئەۋلادلىرىڭ كۈلگۈن چىراي سۈلگەتكە باي،
سۆيىدۇ ئالەم زەكى پەرزەنتلىرىڭنى، كاشغەر
«ئەرزىزانە كاشغەر» ئەقلى ھوشۇمنىڭ ساھىبى،
غازى مەڭگۈ ئۈنۈم ماس شەپقە تىلىرىڭنى، كاشغەر

غازى ئەھمەد

2009 - يىلى 12 - مارت - ئۈرۈمچى

تەبرىكنامە

غازى ئەھمەد

«ئەزىزانە قەشقەر» دېگەن ئاتالغۇ خەلقىمىزنىڭ قەشقەرگە بولغان يۈكسەك ئىززەت - ئىكرامىنى بىلدۈرىدۇ. قەشقەرنىڭ نام - شەرىپى ، مىلادىيەدىن بۇرۇن ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىدە «سۈلى بەگلىكى» (疏勒国) دەپ ئاتىلىپ دۇنياغا تونۇلغان ئىدى . قەشقەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى تارىختىكى بۈيۈك يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى بولۇشقا باب كەلگەن . شۇ تۈپەيلى ، قەشقەر غەرب بىلەن شەرقنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرىدىغان ، يەنى كۆپ ئىرق ، كۆپ قوۋم (مىللەت) ، كۆپ دىن ، كۆپ تىل ۋە كۆپ ئۆرپ - ئادەت ئۆزئارا ئۇچرىشىدىغان سېھىرلىك زېمىن بولۇشى ئۇنىڭ ئەسلىدىكى يەرلىك ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى تېخىمۇ جۇلالاندۇرۇپ ، ئۆزىگە خاس پارلاق مەدەنىيەت بەرپا قىلىپ ، «ئەزىزانە قەشقەر» دېگەن ئۇلۇغۋار سۈپەتكە سازاۋەر بولغان . قەشقەر — ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بۆشۈكى ، تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانچىلىق مۇھىتىدا بەرپا بولغان قۇرغاق رايون شەھەرلىرىنىڭ ئەڭ يارقىن كۆزىنىكى ، مەركىزىي ئاسىيا ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ تىپىك كۆرۈنۈشلەرنىڭ بىرى . قەشقەر مەڭگۈ ئوقۇپ تۈگەتكىلى بولمايدىغان بىر قامۇس ، بۇ قامۇسقا تارىم بوستانلىق مەدەنىيىتىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق سىرلىرى يوشۇرۇنغان ، بۇ قامۇسقا يەنە يىپەك يولىنى بويلاپ

توختاۋسىز رەۋىشتە ئۆتۈشۈپ تۇرغان شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئەڭ نادىر ئۆلگىلىرى مۇجەسسەملەنگەن. كۆپ ئەسىرلىك ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە كۆپ ئەسىرلىك فولكلور مىراسلىرى قەشقەردىن ئىبارەت بۇ قەدىمىي شەھەردە باشقا ھەرقانداق رايونغا قارىغاندا ئۆزگىچە تەم بىلەن ئەڭ زور دەرىجىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. شۇڭلاشقا دۇنيادا ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە مەركىزىي ئاسىيا ئىسلام مەدەنىيىتىنى ھەقىقىي چۈشىنىش ئۈچۈن قەشقەردىن ئىبارەت بۇ سېھىرلىك شەھەرنى چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

دەرۋەقە، قەشقەر يۇرتىمىز شىنجاڭنىڭ كىچىكلىتىلگەن كۆرۈنۈشى. ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان مۇزىيى، شۇنداقلا تارىختىن بۇيان مەشھۇر ئالىم - ئۆلىمالارنى، يازغۇچى - شائىرلارنى، مۇغەنى، رەققاسلارنى، رەسسام - نەققاشلارنى، دارۋاز - ۋاھىزلارنى، قولى گۈل بوزچى، كۈلالچى قاتارلىق ھۆپىگەرلەرنى يېتىشتۈرگەن ئىلىم - مەرىپەت بۇلىقى، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئەڭ مەشھۇر ئىككى شەخس - مەھمۇد كاشغەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئەڭ بۈيۈك ئۈچ مەدەنىيەت مىراسى - «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن «ئۇيغۇر كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامى» دەل مۇشۇ يەردە دۇنياغا كەلگەن.

«ئەزىزانە كاشغەر» ناملىق بۇ ئەسەر قەشقەرنىڭ ئەنە شۇنداق كۆپ قاتلاملىق، كۆپ تىپلىق ئۆزگىچە مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى تارىخىي يوسۇندا ئېچىپ بېرىشنى نىشانلىغان تۇنجى قەدەمنىڭ شېرىن مېۋىسى ھېسابلىنىدۇ.

مەن مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەزكۇر كىتابنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى يۈكسەك ئىپتىخارلىق ئىلگىدە قىزغىن تەبرىكلەيمەن. كىتابنى تۈزۈشكە يېتەكچىلىك قىلغان مۆھتەرەم

پروفېسسور ئابدۇكېرىم راخمانغا ھەمدە بۇ تېمىنى ئىشلەشكە قاتناشقان بارلىق خادىملارغا چىن كۆڭلۈمدىن رەھمەت ئېيتىمەن . ئىشىنىمەنكى ، پارتىيىمىزنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە ، قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقى تېخىمۇ زىچ ئىتتىپاقلىشىپ ، سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت ، سىياسىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتتىن ئىبارەت ئۈچ خىل مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ماس قەدەمدە ئىلگىرى سۈرۈپ ، 21 - ئەسىرنىڭ پۇرسەت ۋە خىرىس بىلەن تولغان مۇساپىلىرىدا تېخىمۇ شانلىق نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگۈسى .

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر

بىرلەشمىسىنىڭ پەخرىي رەئىسى

جۇڭگو رەسساملار جەمئىيىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى

شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى

غازى ئەھمەد

2009 - يىل 8 - ئاينىڭ 3 - كۈنى

مۇندەرىجە

بىرىنچى بۆلۈم ئۇيغۇرلار قىسمى

1 كىرىش سۆز
3 I باب مۇقەددىمە
3 § 1 . قەشقەر رايونىنىڭ تارىخىدىن قىسقىچە بايان
10 § 2 . چەت ئەللىكلەر نەزەرىدىكى قەشقەر
42 § 3 . قەشقەر تىلى ھەققىدە ئومۇمىي بايان
45 II باب قەشقەرنىڭ خەلق ئاغزاكى ئەدەبىياتى
45 § 1 . ئومۇمىي چۈشەنچە
50 § 2 . ئەپسانە - رىۋايەتلەر
92 § 3 . چۆچەكلەر ، لەتىپە ۋە مەسەللەر
104 § 4 . قوشاقلار
135 § 5 . ئاتلار سۆزى (ماقال - تەمسىللەر ۋە ھېكمەتلەر) ...
148 § 6 . داستانشۇناسلىق (ئېپوسشۇناسلىق)
220 III باب قەشقەرنىڭ ئەل ئىچى سەنئىتى
220 § 1 . ئەل ئىچى گۈزەل سەنئىتى
250 § 2 . ناخشا - مۇزىكا سەنئىتى
299 § 3 . قەشقەرنىڭ ئۇسسۇل سەنئىتى
313 IV باب قەشقەرنىڭ ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرىكچىلىكى ...
 § 1 . قەشقەرنىڭ ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرىكچىلىكى توغرىسىدا

313 ئومۇمىي بايان	
	§ 2 . قەشقەرنىڭ ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرکچىلىكى دۇج	
337 كېلىۋاتقان مەسىلىلەر	
	V باب قەشقەرنىڭ ئەل ئىچى مۇراسىملىرى ۋە ھېيت -	
341 بايراملىرى	
341 § 1 . ئۆمۈر مۇراسىملىرى	
348 § 2 . تارىختىكى ۋە بۈگۈنكى ھېيت - بايراملار	
351 VI باب قەشقەرنىڭ ئەل ئىچى ئىلىم - پەن ئوتۇقلىرى	
353 § 1 . ئەل ئىچى تېب (تېبابەت) ئىلمى	
378 § 2 . ئاسترونومىيە	
392 § 3 . تەقۋىم (كالېندار) چىلىق	
403 § 4 . ھېساب ئىلمى ۋە ئۆلچەملەر	
415 VII باب قەشقەر ئۇيغۇر مائارىپى ئۈستىدە ئەسلىمىلەر	
415 مۇقەددىمە	
421 § 1 . مەدرىسە مائارىپى	
455 § 2 . قەشقەرنىڭ يېڭىچە مائارىپ دەۋرى	
470 § 3 . قەشقەرنىڭ 30 - يىللاردىكى ئاياللار مائارىپى	
489 § 4 . ئازادلىقتىن كېيىنكى قەشقەر مائارىپى	

كىرىش سۆز

مەزرەئى لۇتقى ئىلاھىدۇر دىيارى كاشغەر ،
ئىشق ئېلىنىڭ قىبلەگاھىدۇر مازارى كاشغەر .
ئود ، ئەنبەر تۇپرىقىدۇر ، ئابى كەۋسەردۇر سۈيى ،
دۇررى مارجان تاشلىرىدۇر كۆھسارى كاشغەر .
كاشغەر شەھىرىن بىلىڭ گۈمنامنىڭ يايلاغىدۇر ،
دىلكۇشا ، ئىشرەت پەزاھەر سەبىزە زارى كاشغەر .
(گۈمنامنىڭ «كاشغەر» ناملىق غەزىلىدىن)

ئەزەلدىن داڭقى بار دەۋرانە قەشقەر ،
گۈلىستانلار ئارا سەيلانە قەشقەر .
يېتىشكەن ئۇندا ئالىم ، ئۇندا بۇغرا ،
ئىلىك خانلار ئارا ئاستانە قەشقەر .
مۇقام پورەكلىرى ھۆسنىگە تولغان ،
ناۋا داستانغا مەستانە قەشقەر .
ئۈسسۈل سورۇنىدا تەڭكەش جۈلالىق ،
ساما دولقۇنىدا جەۋلانە قەشقەر .
(سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ «ئەزىزانە قەشقەر» ناملىق ئەسىرىدىن)

«شىنجاڭغا بارمىغۇچە ۋەتەننىڭ قانچىلىك چوڭلۇقىنى
بىلگىلى بولمايدۇ ، قەشقەرگە بارمىغۇچە شىنجاڭنىڭ ھەقىقىي
قىياپىتىنى ھېس قىلغىلى بولمايدۇ . . . » ، مانا بۇ ۋەتەننىمىزدىكى
ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدا ئۇزاقتىن بۇيان تارقىلىپ يۈرگەن بىر

تۇراقلىق گۈزەل ئىبارە بولۇپ ، ، ئۇ گويىكى سېھىرلىك بىر ناخشىغا ئوخشاش كىشىلەرنىڭ قەلبىنى ئوۋلاپ كەلمەكتە .

«قەشقەر» نامى بىلەن ۋەتىنىمىز ۋە دۇنيا ئەھلىگە تونۇشلۇق بولۇپ كەلگەن بۇ ئانا يۇرتتا قەشقەرنىڭ قانچىلىك مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقى يۇقىرىقى بىر جۈملە سۆزدىن ئايان بولۇپ تۇرۇپتۇ .

ھەقىقەتەنمۇ شۇنداق ، «ئۇيغۇر» ياكى «شىنجاڭ» نامى بىلەن ئۆزىنىڭ مىللىي كىملىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەلمىگەن ئۇيغۇرلار «قەشقەر» ياكى «كاشغەر» نامى بىلەنلا باشقا ئەل خەلقلەرى بىلەن ھەمبەھەتتە بولالايدۇ ، تونۇشۇپ سىردىشالايدۇ ، شۇ ئارقىلىق بۇ ئانا زېمىننىڭ يۈرەك ساداسىنى سىرتقى دۇنياغا ئاز - تولا بولسىمۇ ئاڭلىتالايدۇ . «قەشقەر» نامى بىلەن ۋەتىنىمىزگە ، دۇنياغا تونۇلغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە قەشقەرنى مەركەز قىلغان بۇ زېمىن تارىخ قوينىدا ھەرخىل مەدەنىيەت سەمەرىلىرىنى ئاپىرىدە قىلىپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ ۋە مەدەنىيىتىنى بۈگۈنگە ئۇلاشتا كۆۋرۈكلۈك رول ئويناپ كەلگەن . نۇرغۇن مەدەنىيەت تىندۇرمىلىرىنى ئۆزىگە جۇغلاپ ، ۋەتىنىمىزنىڭ ، دۇنيانىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە مۇناسىپ ھەسسە قوشقان . جۈملىدىن ، قەشقەردە رەتلىنىپ ۋە مۇكەممەللىشىپ ، قەشقەر خەلقى تەرىپىدىن ئۇيغۇرلارغا كەڭ تارقىلىپ كەلگەن ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ بىباھا خەزىنىسى بولغان «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ئاغزاكى غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تۈرىگە تولۇق ئاۋاز بىلەن كىرىپ ، قەشقەرنى مەركەز قىلغان ئۇيغۇر مەدەنىيەت مۇھىتىنىڭ قازاسا - قازاسا تۈگىمەيدىغان «كان» ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى . ئەلۋەتتە ، ئۇنىڭ — قەشقەرنىڭ مانا مۇشۇنداق زور ئىچكى مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئىگە ئىكەنلىكى ئۇنىڭ تارىختا «يىپەك يولى» دەپ ئاتالغان مەدەنىيەت كارىدورىنىڭ تۈگۈنىگە جايلىشىپ ، ھەرقايسى قۇتۇپلاردىن كەلگەن مەدەنىيەت

جاۋاھىراتلىرىنى ئۆزىگە يارىشا قوبۇل قىلىپ ، ئۆز ۋۇجۇدىدا بار بولغان ئەسلىي مەدەنىيىتىنى ھەرخىل ئۈنچە - مارجانلار بىلەن بېزەپ ، كېيىنكىلەرگە مىراس قىلىپ قالدۇرغانلىقىدەك تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك .

قەشقەر قەدىمدىن تارتىپ يىپەك يولى بويىدىكى «نۇرلۇق مەرۋايىت» ، شەرقىي غەربكە ، غەربىي شەرققە تۇتاشتۇرىدىغان «ئالتۇن كۆۋرۈك» بولۇپ كەلدى . دەرۋەقە ، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەندىن باشلىنىپ ، قاشقوۋۇق (يۈمېنگۇەن) دىن ئۆتكەندە ئۈچ لىنىيىگە ئايرىلغان بۇ قەدىمكى خەلقئارا سودا يولىنىڭ «جەنۇبىي يول» ، «ئوتتۇرا يول» دەپ ئاتالغان ئىككى چوڭ لىنىيىسىنىڭ ئېلىمىزدىكى مەركىزىي بېكىتى قەشقەر ئىدى . تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىكى ۋە ئادىمىيەتلىك (人文) جەلپكارلىقى بىلەن سودا ۋە مەدەنىيەت كارۋانلىرىنىڭ قىزىق نۇقتىسى بولغان بۇ يۇرت قەدىمكى قۇرۇقلۇق يىپەك يولى گۈللەنگەن دەۋرلەردە «يىپەك يولىدىكى مەرۋايىت» دېگەن گۈزەل نامى بىلەن شۆھرەت تاپقان .

قەشقەر - پارلاق تارىخىي مەدەنىيەتكە ئىگە قەدىمكى شەھەر ، ئۇنىڭ يازما خاتىرىلەرگە ئېلىنغان تارىخىلا 2000 يىلدىن ئاشىدۇ . مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ قۇربىغا (شىنجاڭ) رايونىدا «غەربىي يۇرت تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسى» تەسىس قىلىشى بىلەن تەڭ قەشقەر غەربىي يۇرتنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە رەسمىي ۋە تىنچلىقنىڭ خەرىتىسىگە كىرگۈزۈلگەن . تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە سۈلى^① (سۈللۈغ - ھازىرقى قەشقەر شەھىرى) جۇڭگو تارىخىدا مەشھۇر بولغان «ئەنشىدىكى تۆت شەھەر» نىڭ بىرى بولۇپ سانالغان .

① سۈلى - قەشقەرنىڭ خەن دەۋرىدىكى نامى

«يىپەك يولى» نىڭ تۈگۈنىگە جايلاشقان «قەشقەر شەھىرى» نى مەركەز قىلغان قەشقەر ۋىلايىتى بۈگۈنكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ غەربىي جەنۇبى قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ ، شەرقتە تەكلىماكان قۇملۇقى بىلەن ، غەرب ۋە جەنۇبتا ئايرىم - ئايرىم ھالدا قىرغىزىستان ، تاجىكىستان ، ئافغانىستان ، پاكىستان ، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن تۇتىشىدۇ . ئومۇمىي يەر كۆلىمى 162 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىچىدە بوستانلىقلار كۆلىمى 20 مىڭ 740 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ . ئومۇمىي نوپۇسى 3 مىليون 500 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ ، ئۇيغۇر ، خەنزۇ ، خۇيزۇ ، تاجىك ، ئۆزبېك ، قىرغىز قاتارلىق كۆپلىگەن يەرلىك مىللەتلەر ياشايدۇ . بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار ئاساسلىق يەرلىك مىللەت بولۇپ ، پۈتۈن ۋىلايەت ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ %90 تىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ . يېزا ئاھالىسى ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ %80 نى ئىگىلەيدۇ .

قەشقەر جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەڭ مۇھىم سودا ۋە مەدەنىيەت بازىرى بولۇپ ، دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 1289.5 مېتىر كېلىدۇ . جۇغراپىيىلىك ئورنى جەھەتتىن شەرقىي ئۇزۇنلۇق $76^{\circ}04' \sim 75^{\circ}56'$ ، شىمالىي كەڭلىك $39^{\circ}25' \sim 52^{\circ}39'$ ئارىسىغا جايلاشقان . پۈتۈن قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە بىر شەھەر ، يەنى قەشقەر شەھىرى ، يېڭى شەھەر ، كونا شەھەر (توققۇزاق) ، يېڭىسار ، يوپۇرغا ، پەيزاۋات ، قاغىلىق ، يەكەن ، پوسكام ، مەكىت ، مارالبېشى ، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى قاتارلىق 10 ناھىيە ، بىر ئاپتونوم ناھىيە تەسىس قىلىنغان . قەشقەرنىڭ دەريا ۋادىلىرى كۆپ ، تۇپرىقى مۇنبەت بولۇپ ، قىزىل دەرياسى بىلەن تۈمەن دەرياسى بۇ ۋادىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ ، ياپپېشىل ئورمانلىقلار ، كەڭ كەتكەن ئوتلاق ، تېرىلغۇ يەر بەلۋاغلىرى بەرپا قىلىنغان . نۇرغۇنلىغان باغلار ئەھيا قىلىنىپ ،

دۇنياغا داڭلىق بولغان مېۋە سورتلىرى يېتىشتۈرۈلگەن . 11 - ئەسىردىكى پارس تارىخچىسى گەردىزى ئۆزىنىڭ «زەينۇل ئەخبار» دېگەن ئەسىرىدە : «بۇ يەردە مېۋە - چېۋە ناھايىتى نۇرغۇن ، ئارپا ، بۇغداي ، قوناقنىڭ كۆپلۈكىدىن ئاياغ بېسىپ ماڭغىلى بولمايدۇ . باغۋەنچىلىك ئىشلىرى شۇنچىلىك تەرەققىي قىلغانكى ، ئالما ، ئۆرۈك ، ئامۇتلار ھەتتا يوللاردا چېچىلىپ ياتىدۇ . . .» دەپ يازغان . تارىخ بەتلەرگە گۇۋاھ بولغىنىدەك ، ھازىرمۇ ئەزىزانە قەشقەرنىڭ ھەرخىل مېۋىلىرى ۋە داڭلىق باغلىرى قەشقەرنى «مېۋە - چېۋە ماكانى» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئىگە قىلغان . مىلادىيەدىن بۇرۇن غەربىي يۇرتقا كەلگەن جاڭ چيەن بۇ يەردىن ئۈزۈم ، بېدە ، ياڭاق ، تەرخەمەك ، يۇمىغاقسۇت ، سامساق ، پىياز ، زىغىر ، پاختا ، ئانار قاتارلىقلارنى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئاپىرىپ كېڭەيتكەن^① . قەشقەر رايونى ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ كىندىكىگە جايلاشقان بولۇپ ، مۆتىدىل بەلۋاغ قۇرۇقلۇق خاراكتېرىدىكى قۇرغاق ئىقلىمغا كىرىدۇ .

قەشقەر رايونىنىڭ ئىقلىمى ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك قۇرۇلمىسىغا ئاساسەن ئۈچ چوڭ ئىقلىم رايونىغا بۆلۈنىدۇ .

1 . ئېگىز تاغلىق ئىقلىمى رايونى ، يەنى دېڭىز يۈزىدىن 3000 مېتىر ، 5000 مېتىر ۋە 5000 مېتىردىن يۇقىرى رايونلار . بۇ تاغلىق رايونلارنىڭ ئىقلىمى قىش پەسلى ئۇزۇن ، ياز پەسلى قىسقا بولۇپ ، 1 - ئايدىكى ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى نۆلدىن تۆۋەن 11 C ، 7 - ئايدىكى ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 16.1 C قا يېتىدۇ ، يىللىق ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 33 C بولۇپ ، ئەڭ يۇقىرى ۋە ئەڭ تۆۋەن ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 23 C ۋە نۆلدىن تۆۋەن 39.1 C تىن ئىبارەت . بۇ ئىقلىم رايونىغا تاشقورغان

① ئابدۇقادىر يۈنۈس : «ئانا يۇرت - ئالتۇن دىيار» ، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 1998 - يىل نەشرى ، 119 - بەت .

ۋەكىللىك قىلىدۇ .

2. ئوتتۇرا ئېگىزلىك ئىقلىم رايونى ، بۇ دېڭىز يۈزىدىن 1500 ~ 3000 مېتىر ئېگىز رايونلارنى كۆرسىتىدۇ . بۇ رايونلارنىڭ قىش پەسلى ئۇزۇن ، ياز پەسلى قىسقا بولۇپ ، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى $5\text{ C} - 11\text{ C}$ ، يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 70 - 100 مىللىمېتىر ، ئەڭ يۇقىرى ۋە ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى 24.4 C ۋە -40.1 C قا يېتىدۇ . ئادەتتە يىللىق قىروسىز مەزگىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 251 كۈن .

3. تۈزلەڭلىك (بوستانلىق) ئىقلىم رايونى ، بۇنىڭغا دېڭىز يۈزىدىن 500 مېتىرگىچە ئېگىز بولغان رايونلار كىرىدۇ . بۇ رايونلارنىڭ تۆت پەسلى ئېنىق ، ياز ئۇزۇن ، قىش قىسقا ، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11.7 C ؛ 1 - ئاي ئەڭ سوغۇق بولۇپ ، ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 6.5 C - ؛ ئەڭ ئىسسىق ئاي بولغان 7 - 8 - ئايلاردىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 25.9 C ، ئەڭ تۆۋەن ۋە ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرىسى 25.9 C - ۋە 41.5 C ، يىللىق قىروسىز مەزگىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 215 كۈن ، ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 62.7 مىللىمېتىر بولۇپ ، كۆپ ھاللاردا غەربىي شىمال قىياش شامىلى چىقىدۇ .

قەشقەرنىڭ بۇنداق ئۆزگىچە بولغان ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك مۇھىتى بۇ رايوندا ياشىغان كىشىلەر توپىنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ ، قەشقەرچە ئادىمىيەتلىك (人文) خاراكتېرنى يېتىلدۈرگەن . تاغلىق ، بوستانلىق ۋە قۇملۇق ئوتتۇرىسىدىكى ئاجايىپ بىرىكىش ئىنسانلار بىلەن تەبئەت ئوتتۇرىسىدىكى سىرلىق مۇناسىۋەتنىڭ جانلىق نامايەندىسى سۈپىتىدە ، بۇ رايوندا ياشىغۇچى چاڭقاق ۋە قۇرغاق تەبىئەتلىك خەلقلەرنى شېئىرىي تۇيغۇغا باي ، ھېسسىياتچان ، ھۈنەر - سەنئەتكە

ھېرىسمەن ، گۈزەللىكنى سۆيىدىغان ، تىل سەنئىتى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ چاڭقىغان روھىي دۇنياسىغا تەسەللى پېرەلەيدىغان ، تىنىمىسىز ئىزدىنىدىغان ، شىجائەتلىك ، ئەمما قانائەتچان پىسخىك تىندۈرمىغا ئىگە قىلغان .

دېمەك ، بۇ قۇرغاق رايون تەبىئىتى بۇ يەردە ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ روھىي ئىلھامىغا غىدىقلىغۇچى كۈچ بولدى . شۇنىڭ بىلەن بۇ سېھىرلىك جەلپكار زېمىندا ئىناق ۋە ئېجىل ياشاپ كەلگەن ھەر مىللەت قوۋملىرى ئۆزگىچە مەدەنىيەت يالداملىرىنى ئىختىرا قىلىپ ، دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان . شەرق - غەرب مەدەنىيىتىنىڭ يۇغۇرۇلمىسىدىن تەركىب تاپقان كۆپ مەنبەلىك ، كۆپ قاتلاملىق بۇ مەدەنىيەت مىراسلىرى دۇنيانىڭ يۈكسەك دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغاپ ، ئېلىمىز ۋە چەت ئەل ئالىملىرى ئارىسىدا «قەشقەر ئېكسپىدىتسىيىسى قىزغىنلىقى» نى قوزغىغان جاڭ چيەن (غەربىي خەن سۇلالىسى ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 138 - يىللىرى ۋە مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 119 - يىللىرى) ، بەنچاۋ (خەن سۇلالىسى دەۋرى ، مىلادىيە 72 - ~ 102 - يىللار ئارىلىقى) ، فاشىيەن (شەرقىي جىن سۇلالىسى دەۋرى ، مىلادىيە 399 - يىللىرى) ، مەھمۇد كاشغەرى (11 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى) قاتارلىق ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر ئالىملىرىدىن تارتىپ ماركوپولو (ئىتالىيە ، 2171 - يىللىرى) ، ھېرمان روبېرت (پولشا ، 1857 - يىللىرى) ، كروپاتىكىن (رۇسىيە ، 1889 - يىللىرى) ، چوقان ۋەلىخانوف (رۇسىيە ، 1897 - يىللىرى) ، سۈپىن ھېدىن (شۋېتسىيە ، 1879 - ~ 1895 - يىللىرى) ، پ. فىللىئوت (فرانسىيە ، 1906 - ~ 1907 - يىللىرى) ، نەزەر غوجا ئابدۇسەمەتوف (رۇسىيە ، 1913 - يىللىرى) ، ئۆشربۇان يائوشوف (رۇسىيە ، 1914 - يىللىرى) ، گۇننار يارىنىڭ (شۋېتسىيە ،

1928 - يىللىرى) . . . غىچە يۈزلىگەن ئېلىمىز ۋە چەت ئەل سىياھلىرى بۇ قەدىمىي يۇرتنىڭ مەدەنىيىتى ھەققىدە قىممەتلىك خاتىرىلەرنى قالدۇرغان . بۈگۈنكى كۈندىمۇ قەشقەر گوۋۇيۈەن تەرىپىدىن تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەن دۆلەت دەرىجىلىك 62 تارىخىي مەدەنىيەت شەھەرلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ (شىنجاڭدىكى بىردىنبىر دۆلەت دەرىجىلىك تارىخىي مەدەنىيەت شەھىرى) ، ئېلىمىز ساياھەتچىلىكىنىڭ نۇقتىلىق مەركەزلىرىدىن بىرىگە ئايلاندى . قەشقەر ۋىلايىتىدە دۆلەت دەرىجىلىك ۋە ئاپتونوم رايون ، ناھىيە (شەھەر) دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىدىن 396 سى بار بولۇپ ، سانىنىڭ كۆپلۈكى جەھەتتە ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە 1 - ئورۇندا تۇرىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن قەشقەر «ئۈستى ئوچۇق مۇزېي» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئېرىشكەن . ھېيتگاھ جامەسى ، ئاپاق خوجا مازىرى ، ئالتۇنلۇقۇم مەسچىتى قاتارلىق قەدىمكى بىناكارلىق سەنئىتى ئۈلگىلىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا ئۆستەڭبويى مىللىي ھۈنەر - سەنئەت كوچىسى ، ئەنجان رەستىسى ئالتۇن - كۈمۈش ، زىبۇزىننەت كوچىسى ، ئوردا ئالدى مىللىي يېمەك - ئىچمەك كوچىسى ، يامبۇ سارىيى سودا مەركىزى كوچىسى ، ياربېشى كۈلچىلىك سەنئەت كوچىسى ، يېڭىبازار (ئوتتۇرا - غەربىي ئاسىيا ئۈنۈپرسال سودا بازىرى) ، بۇلاقبېشى ، جانقورغان قەدىمكى مىللىي ئولتۇراق رايونى ، ئۆستەڭبويى مىللىي چالغۇ ئەسۋابىلار كوچىسى قاتارلىق يۈرۈشلەشكەن ۋە مەخسۇسلاشقان كوچا - مەھەللىلەر ئوتتۇرا ئەسىر پۇرىقىغا ئىگە بولۇپ ، ئۆزىنىڭ جازىبىدارلىقى ۋە جەلپكارلىقى بىلەن پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىي ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ جۇغلانغان ھەم كىچىكلىتىلگەن ئۆرنىكى ۋە كۆزنىكى ھېسابلىنىدۇ .

قەشقەرنىڭ ئاغزاكى ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى ئۆزگىچە جازىبىدارلىققا ۋە تارىخىي ۋارىسلىققا ئىگە بولۇپ ، قويۇق

مىللىي ۋە يەرلىك پۇرۇقى بىلەن دۇنيانىڭ غەيرىي ماددىي مۇراسىملىرى ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە. قەشقەر «ئىنسانىيەتنىڭ ئاغزى ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مۇراسىملىرى ۋەكىللىك ئەسىرى (人类口头和非物质文化遗产代表作) — جۇڭگو ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتىنىڭ ئايرىدە بولغان ۋە رەتلەنىپ سىستېمىلاشقان خاسىيەتلىك ماكانى بولۇش سۈپىتى بىلەن دۇنيادا «ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئېرىشكەن. قەشقەر ھېيتگاھ ساماسى، مەكتەپ، مارالبېشىدىكى ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ «دولان - مەشرەپ مۇقاملىرى»، يەكەن كاجۇڭ تاغ مەشرىپى، قاغىلىق چىيان تاغ مەشرىپى، كۈنئەھەر ئوپال «نورۇز بۇلاق سەيلىسى»، يەكەن خانقا مۇقاملىرى، تاشقورغان تاجىك مىللىي ناخشا - ئۇسسۇللىرى گويا ھەيۋەتلىك سەنئەت پىرامىداسىدەك تولىمۇ مەپتۇنكارلىققا ۋە جەلپكارلىققا ئىگە.

قىسقىسى، قەشقەر — يىپەك يولى بويىدىكى قەدىمىي ئۆتەڭ. غەربىي رايوننى كەڭ كۆلەمدە ئېچىشتىن ئىبارەت دۆلەتنىڭ ئىستراتېگىيەلىك پىلانى يولغا قويۇلۇۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، قەشقەر ئۆزىنىڭ ئالاھىدە يەرلىك مەدەنىيەت بايلىقلىرى بىلەن پۈتۈن شىنجاڭ ساياھەتچىلىكىنىڭ كۆزنىكىگە ئايلانماقتا.

قەشقەرنىڭ قويۇق يەرلىك پۇراققا ئىگە مىللىي فولكلور مەنزىرىسى، باي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، مەركىزىي ئاسىياغا خاس بولغان بوستانلىق مەدەنىيىتى ھەمدە بىپايان قۇملۇقلىرى بىلەن ئاپئاق قارلىق تاغلىرى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىن كېلىۋاتقان ساياھەتچىلەرنىڭ بارغانسېرى دىققەت - ئېتىبارىنى تارتماقتا.

قەشقەر — مەركىزىي ئاسىيادىكى سېھرىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان زونا، ئۇ يىپەك يولىنى بويلاپ ئەسىرلەر داۋامىدا بىر - بىرىگە ئۆتۈشكەن ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمىي مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىگە تويۇنغان. دۇنيادىكى بىر قانچىلىغان چوڭ دىنلار، يەنى بۇددا ۋە

ئىسلام دىنىلىرى تارىختا بۇ يەردە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ، بىر قانچىلىغان بۈيۈك مەدەنىيەت سىستېمىلىرى ، يەنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى ، ھىندى مەدەنىيىتى ، گرىك - ئىبراي مەدەنىيىتى ، ئەرەب - پارس مەدەنىيەتلىرى بۇ يەردە ئۆزئارا ئۇچراشقان ھەمدە بۇ يەرنىڭ يەرلىك مىللىي مەدەنىيىتىگە يېڭى ئېنېرگىيە بېغىشلىغان . بۇ ھال قەشقەرنىڭ ئادىمىيەت مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ئۆزىگە خاس پۇراققا ۋە ئالاھىدە مەزمۇنغا ئىگە قىلغان .

قەشقەر - ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بۆشۈكى ، تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىق مۇھىتىدا بەرپا بولغان قۇرغاق رايون شەھەرلىرىنىڭ ئەڭ يارقىن كۆزىنىكى ، مەركىزىي ئاسىيا ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن ئەڭ تىپىك كۆرۈنۈشلەردىن بىرى . قەشقەر - ئوقۇسا تۈگمەيدىغان بىر كىتاب . بۇ كىتابقا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بوستانلىق مەدەنىيىتىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق سىرلىرى يوشۇرۇنغان . بۇ كىتابقا يەنە يىپەك يولىنى بويلاپ توختاۋسىز رەۋىشتە ئۆتۈشۈپ تۇرغان شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئەڭ نادىر ئۈلگىلىرى مۇجەسسەملەنگەن . كۆپ ئەسىرلىك ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە فولكلور مىراسلىرى قەشقەردىن ئىبارەت بۇ قەدىمىي شەھەردە باشقا ھەرقانداق رايونغا قارىغاندا ئەڭ زور دەرىجىدە ئىپادىسىنى تاپقان . شۇڭلاشقا ۋەتەنمىز تەۋەسىدە ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىنى چۈشىنىشتە قەشقەردىن ئىبارەت بۇ سېھىرلىك رايوننى ئەتراپلىق ئۆگىنىشكە ۋە تەكشۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ .

شىنجاڭنىڭ «ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى» دېگەن نامى قەشقەردە رەسمىي ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان . سۈي - تاڭ دەۋرلىرىدە «سۈلې كۈي ئاھاڭلىرى» چاڭئەندە زور ئالقىشقا ئېرىشىپ ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەر ساھە كىشىلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا مۇئەييەن

تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن ، ئۇلارنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشكەن .
«ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» بىلەن مول مەزمۇنلۇق مەشرەپ
سەنئىتىنىڭ بۆشۈكى بولغان قەشقەردە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى
ئەسىرلەر بويى راۋاجلىنىش ۋە بارغانسېرى بېيىش پۇرسىتىگە
ئېرىشكەن . ئۇنىڭدىن باشقا ، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان قول
ھۈنەر سەنئىتى ، ئالاھىدە يەرلىك مەھسۇلاتلىرى ۋە ئۆزگىچە مول
مەزمۇنلۇق ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ، سېرىك پائالىيەتلىرى بىلەنمۇ
ئۆزگىچە خاراكتېرلىنىپ تۇرىدۇ .

قەشقەر — شىنجاڭنىڭ كىچىكلىتىلگەن كۆرۈنۈشى ، ئۇيغۇر
مەدەنىيىتىنىڭ مۇزېيى ، شۇنداقلا تارىختىن بۇيان كۆپلىگەن
مەشھۇر ئالىملارنى ۋە مەشھۇر شەخسلەرنى يېتىشتۈرگەن
مەدەنىيەت بۆشۈكى . ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئەڭ مەشھۇر
ئىككى شەخس — مەھمۇد كاشغەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ
ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى بولغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن
«قۇتادغۇبىلىك» دەل مۇشۇ يەردە دۇنياغا كەلگەن .

قەشقەر — ۋەتەننىمىزنىڭ غەربىي دەۋازىسى ، ئۇ تارىختىن
بۇيان مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك تۈگۈن بولۇپ كەلگەن . قەشقەر
ۋىلايىتى قىرغىزىستان ، تاجىكىستان ، ئافغانىستان ، پاكىستان ۋە
ھىندىستان قاتارلىق بەش دۆلەت بىلەن چېگرالىنىدۇ . ۋىلايەت
تەۋەسىدە يەنە قونجىراپ ، تورغات ، ئەرەكەشتام ، قاراسۇ قاتارلىق
تۆت ئېغىز سىرتقى ئەللەرگە ئېچىۋېتىلگەن . يېڭى ئەسىرنىڭ
يېتىپ كېلىشى ، غەربىي رايوننى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش
ئىستراتېگىيىسىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ ، قەشقەرنىڭ
تەرەققىياتى يېڭى تارىخىي باسقۇچقا كىردى . 1999 - يىلى جەنۇبىي
شىنجاڭ تۆمۈريولىنىڭ كورلىدىن قەشقەرگە تۇتاشتۇرۇلۇشى ،
2004 - يىلى پاكىستاننىڭ پايتەختى ئىسلامئابادقا قاتنايدىغان ھاۋا
يولىنىڭ ئېچىلىشى ئاخىرقى ھېسابتا قەشقەرنىڭ مەركىزىي

ئاسىيادىكى بېكىنمە ھالىتىگە خاتىمە بەردى ، بۇنىڭ بىلەن قەشقەر تارىختىكى جۇغراپىيەلىك بېكىنمە ھالىتىدىن بىراقلا قۇتۇلۇپ ، دۆلىتىمىزدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ، غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپاغا بېرىشتىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنىگە ئايلاندى . دېمەك ، قەشقەر ئاخىرقى ھېسابتا خەلقئارا سودا شەھىرى ، ئىمپورت - ئېكسپورت شەھىرى ، قەدىمىي مەدەنىيەت شەھىرى ، ساياھەت شەھىرى ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئۈچۈر مەركىزى بولۇپ قالدى .

ئىسلاھات - ئېچىۋېتىشتىن كېيىن ، گەرچە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي ھەمدە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ئېچىش ئىشلىرىدا ئىلگىرىلەشلەر بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا ، يەنىلا تۆۋەن باسقۇچتا تۇرماقتا . نۆۋەتتە قەشقەرنىڭ مەدەنىيەت ساياھەتچىلىكىدىن كىرىدىغان كىرىمىنىڭ پۈتكۈل ۋىلايەتنىڭ خەلق ئىگىلىكى ئومۇمىي قىممىتىدە ئىگىلەيدىغان نىسبىتى بىر قەدەر تۆۋەن ، مەملىكىتىمىز ئىچى ۋە خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ قەشقەرگە بولغان چۈشەنچىسى بىر قەدەر تېز ، قەشقەرنىڭ ئاغزاكى ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ئېچىشتىكى ئىجتىمائىي مەدەنىيەت فۇنكسىيىلىرى تولۇق جارى قىلدۇرۇلمىغان ھالەتتە تۇرماقتا . قەشقەر تارىخىغا ئىگە بولغان «مەدەنىيەت بۆشۈكى» ، «غەربىي رايوندىكى يېشىل مەرۋايىت» دېگەنگە ئوخشاش بۇ سەلتەنەتلىك ناملار شېرىن چۈشكە ئوخشاش غايىب بولۇشقا يۈزلەنمەكتە .

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ، باشقا قېرىنداش ۋىلايەت ۋە شەھەرلەر ئۆزلىرىنىڭ ماددىي ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ئېچىش ، تەشۋىق قىلىش ۋە قوغداش جەھەتلەردە زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ ياخشى ئۈنۈملەرنى ياراتتى . تۇرپان ، قۇمۇل ، خوتەن قاتارلىق ۋىلايەتلەر ئۆزلىرىنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى

ئەۋزەللىكلەرنى جارى قىلدۇرۇپ ، ئۆز رايونىنىڭ مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى تەشۋىق قىلىدىغان بىر يۈرۈش ياخشى كىتابلارنى نەشر قىلدۇرۇپ ، ناھايىتى ياخشى ئىجتىمائىي ئۈنۈم ھاسىل قىلدى . مەلۇمكى ، بۈگۈنكى كۈندە دۇنيانىڭ مەدەنىيەت ساياھەتچىلىكى تەدرىجىي ھالدا ياۋروپا ۋە ئامېرىكىلاردىن ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرىغا يۆتكەلمەكتە . مەملىكىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت ساياھەتچىلىكىمۇ دېڭىز بويلىرىدىكى تەرەققىي قىلغان رايونلاردىن ئاستا - ئاستا ئىچكى قۇرۇقلۇققا ، بولۇپمۇ غەربىي شىمالغا قاراپ سىلجىماقتا . غەربىي رايونلارنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش ئىستراتېگىيىسى ئاپتونوم رايونىمىزغا ، جۈملىدىن قەشقەرگىمۇ زور تارىخىي پۇرسەت بەخش ئەتتى . بۇنداق ياخشى پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ ، رىقابەت ئېڭىمىزنى ئۆستۈرۈپ ، قەشقەرنىڭ باشقا جايلىرىدىن تېپىلمايدىغان ، ناھايىتى مول بولغان غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ناھايىتى تېزلىك بىلەن ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئەۋزەللىككە ئايلاندۇرۇش بىزنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان بۇرچىمىزدۇر . بۇ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە خەلقئاراغا يۈزلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە قەشقەر ئۆزىنىڭ يوشۇرۇن بايلىقلىرىنى ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان مۇھىم مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ئېچىش ، رەتلەش ، ئۇلارنى دۇنياغا يۈزلەندۈرۈش ، شۇنداقلا سىرتقى مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى ۋە بېسىمى ئاستىدا ، ئۇلارنىڭ ئۆزگىچىلىكىنى ساقلاپ قېلىش ، ئۇلارنى ھەم ئىجتىمائىي ، ھەم ئىقتىسادىي قىممەتكە ئايلاندۇرۇش دەۋرىنىڭ ، ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بولۇپ قالدى . بۇ خىزمەتنى كۆڭۈلدىكىدەك ، سۈپەتلىك ، لايىقەتلىك ئىشلەش ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى دۇنياغا تونۇتۇش ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزگىچىلىكىنى ساقلاپ قېلىش ، ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە راۋاجلاندۇرۇش يولىدىكى مۇھىم تۆھپە ھېسابلىنىدۇ . مۇشۇ

ۋەجىدىن بىز پروفېسسورلار ، دوكتورلار ۋە ئاسپىرانتلاردىن تەركىب تاپقان مۇتەخەسسسلەر گۇرۇپپىسىنى تەشكىللەپ «قەشقەرنىڭ ئاغزاكى ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تەتقىقاتى» ناملىق دۆلەتلىك تەتقىقات تۈرىنى ئىشلەشنى ئۈستىمىزگە ئالدۇق .

بۇ تۈر 2005 - يىلى 6 - ئاينىڭ 8 - كۈنى «05 × MZ040» تەستىق نومۇرى بىلەن مەملىكەتلىك پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەنلەرنى پىلانلاش - رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى تەرىپىدىن تەستىقلانغاندىن كېيىن ، 2005 - يىلى 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى رايونىمىزدىكى بىر قىسىم داڭلىق مۇتەخەسسسلەرنى تەكلىپ قىلىپ دەلىللەش يىغىنىنى ئېچىلدى ۋە بۇ مۇتەخەسسسلەرنىڭ قىممەتلىك تەكلىپ - پىكىرلىرى ئاساسىدا بۇ تېمىنىڭ مەزمۇن قۇرۇلمىسى ۋە مۇندەرىجىسى بېكىتىلدى .

مەلۇمكى ، «مەدەنىيەت» دېگەن بۇ ئۇقۇم ئىنتايىن كەڭ مەنىگە ئىگە بولۇپ ، ئومۇمەن ئىنسانىيەت ئىختىرا قىلغان بارلىق ماددىي ۋە مەنەۋى بايلىقلارنىڭ يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ . ئۇ ئۆزىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىگە ئاساسەن ماددىي مەدەنىيەت ، يەنى كۆز بىلەن كۆرگىلى بولىدىغان ، جىسىملاشقان مەدەنىيەت ۋە كۆز بىلەن كۆرگىلى بولمايدىغان شەكىلسىز مەدەنىيەت (غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت) دەپ ئىككى تۈركۈمگە ئايرىلىدۇ . بۇ ئىككى خىل مەدەنىيەت ئۆزئارا زىچ گىرەلىشىپ كەتكەن بولۇپ ، ھەر ئىككىلىسى ئادەمنىڭ ئەقلىي پائالىيىتىگە باغلىنىدۇ . بولۇپمۇ ، شەكىلسىز مەدەنىيەت (غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت) نىڭ ئىجتىمائىيلىقى ، تارىخىيلىكى ، ئەنئەنىۋىلىكى ۋە ۋارىسچانلىقى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ ، ئادەمنىڭ جىسمىدا ئاققان قاندەك ئۆلمەس ھاياتى كۈچكە ئىگە بولىدۇ . ئۇنىڭ مەزمۇن دائىرىسىمۇ ناھايىتى كەڭ ، 2003 - يىلى 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى بىرلەشكەن

دۆلەتلەر تەشكىلاتى مائارىپ ، پەن - مەدەنىيەت كومىتېتىنىڭ 32 - نۆۋەتلىك چوڭ يىغىنىدا ماقۇللانغان «غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش خەلقئارا ئەھدىنامىسى» دا ، ئۇنىڭ تۆۋەندىكى بەش تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن :

(1) ئېغىزدا ئېقىپ يۈرگەن ۋە تىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان مەدەنىيەت ؛ (2) ئەل ئىچى سەنئىتى ، يەنى ئەل ئىچى رەسساملق سەنئىتى (گۈزەل سەنئەت) ، ئەل ئىچى ناخشا - مۇزىكىسى ، خەلق ئۇسسۇللىرى ، ئەلنەغمە تىياتىرلىرى ، ئەل ئارىسىدىكى سېرىك ۋە تەنتەربىيە ئويۇنلىرى ؛ (3) ئىجتىمائىي ئۆرپ - ئادەتلەر ، مۇراسىملار ، ھېيت - بايراملار ؛ (4) تەبىئەت دۇنياسى ۋە ئالەم ھەققىدىكى بىلىم ۋە ئەمەلىيەت ؛ (5) ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ماھارىتى . بىز بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ خىتابنامىسىدا بېكىتىلگەن ئىنسانىيەتنىڭ ئاغزاكى ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ دائىرىسى ھەققىدىكى ئۆلچەملىرىگە ئاساسەن ، بۇ تەتقىقات تۈرىنى شۇنىڭغا ماسلاشتۇرۇپ ئىشلىدۇق .

بۇ تەتقىقات تۈرى جەمئىي ئىككى بۆلۈم ، بىر مۇقەددىمە ، 12 باب ، 72 پاراگراف ، بىر خاتىمىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، تەخمىنەن 600 مىڭ خەت ئەتراپىدا . ئەسەرگە يەنە بىر قىسىم جەدۋەللەر قىستۇرۇلغان . تەتقىقات مېتودى ۋە تەتقىقات نىشانى جەھەتتە «6 دە چىڭ تۇرۇش» ، يەنى (1) تارىخىي ماتېرىيالنى پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش ؛ (2) ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىپ ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش ؛ (3) ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا پايدىلىق بولۇش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش ؛ (4) ئىناق سوتسىيالىستىك جەمئىيەت بەرپا قىلىش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش ؛ (5) «سەككىز شەرەپ ، سەككىز

نومۇس» قارىشىنى ئىزچىللاشتۇرۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش؛ (6) ياخشى ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈم ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش قاتارلىقلارغا ئەمەل قىلىندى، شۇنداقلا بۇ نەتىجىنىڭ يېڭى ۋە ئىجادىي بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىلدى.

دەرۋەقە، يۇقىرىدا قەيت قىلغىنىمىزدەك، قەشقەر يېزىپ تۈگەتكىلى بولمايدىغان بىر خاسىيەتلىك كىتاب، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ تېمىنىڭ چىتىلىدىغان دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، مۇرەككەپلىك دەرىجىسى يۇقىرى بولغاچقا، قىسقىغىنا بىر - ئىككى يىل ئىچىدە ئىشتىن سىرتقى تەتقىقات قوشۇنغا تايىنىپ بۇ تېمىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك تاماملاش تولىمۇ قىيىن. شۇنداق بولسىمۇ تەتقىقات گۇرۇپپىسىدىكى خادىملار يۈكسەك مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ۋە يۇقىرى ئىلمىي قىزغىنلىق بىلەن تىرىشىپ ئىشلەپ، بۇ چوڭ قۇرۇلۇشنى غەلبىلىك تاماملىدى. بۇ تەتقىقات نەتىجىسى ۋاقىتنىڭ قىسلىقى ۋە تىل قىيىنچىلىقى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلدى. ئالىم - مۇتەخەسسسلەرنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، خەنزۇ تىلىغا تولۇق تەرجىمە قىلىنىپ، ئىككى خىل تىلدا (خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە) نەشرگە تەييارلىنىدۇ، ھۆرمەتلىك ئالىم - مۇتەخەسسسلەرنىڭ قىممەتلىك تەكلىپ - پىكىرلىرىگە موھتاجمىز.

ھۆرمەت ۋە ئېھتىرام بىلەن :

«ئەزىزانە قەشقەر - شىنجاڭ قەشقەرنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تەتقىقاتى» گۇرۇپپىسى

بىرىنچى بۆلۈم

ئۇيغۇرلار قىسمى

I باب مۇقەددىمە

§ 1 . قەشقەر رايونىنىڭ تارىخىدىن قىسقىچە بايان

ھازىرغىچە مەلۇم بولغان قەشقەر ھەققىدىكى ئەڭ قەدىمكى يازما مەلۇمات بۇنىڭدىن 2100 نەچچە يىل ئىلگىرى خەن سۇلالىسى ئەلچىسى جياڭ چيەن تەرىپىدىن قالدۇرۇلغان . جياڭ چيەندىن كېيىن بۇ زېمىنغا ئاياغ باسقان باشقا شەرق سەيياھلىرىمۇ قەشقەر ھەققىدە يەنە تۈرلۈك مەلۇماتلارنى قالدۇرغان . بۇ مەلۇماتلار ئۆز نۆۋىتىدە خەنزۇچە سالنامىلەرنىڭ غەربىي يۇرت تەزكىرىلىرىدىكى قەشقەر توغرىسىدىكى بايانلارغا مەنبە بولغان ھەم شۇ بايانلاردا ساقلىنىپ ، بىزگىچە يېتىپ كەلگەن .

تۈرلۈك تارىخىي بايانلاردىن مەلۇم بولۇشىچە ، قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىرلەردە غەربىي يۇرتتىكى 36 خانلىق - بەگلىكتىن قەشقەر بەگلىكى ، ياركەنت بەگلىكى ، سەپەرباي بەگلىكى ، ئىركەشتام بەگلىكى ، كۆكيار بەگلىكى ، يۆلئېرىق بەگلىكى قاتارلىق بەگلىكلەر بولغان . بۇلارنىڭ ئىچىدە قەشقەر بەگلىكى بىلەن ياركەنت بەگلىكى نىسبەتەن چوڭراق بولغان . جۇڭگو تارىخىي مەنبەلىرىدىن جياڭ

چيەننىڭ ئەلچىلىك خاتىرىسى ئاساسىدا يېزىلغان «خەننامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە : «قەشقەر بەگلىكىنىڭ مەركىزى قەشقەر شەھىرى ، ئاھالىسى 1510 تۇتۇن ، 18 مىڭ 647 كىشى بولۇپ ، لەشكەرلىككە ياراملىقى 2000 نەپەر .»¹ «پاركەنت بەگلىكىنىڭ مەركىزى — پاركەنت شەھىرى ، ئاھالىسى 2339 تۇتۇن ، 16 مىڭ 373 كىشى بولۇپ ، لەشكەرلىككە ياراملىقى 3049 نەپەر»² دەپ خاتىرىلەنگەن .

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى غەربىي خەن سۇلالىسى ئۇرلى (ھازىرقى بۈگۈر ناھىيىسى تەۋەسىدە) دا غەربىي يۇرت قۇرۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلغاندا ، قەشقەر ، پاركەنت قاتارلىق بەگلىكلەر ئۇنىڭ تەۋەسىدە بولغان . مىلادىيە 1 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پاركەنت بىر مەھەل غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلغان . شۇ چاغدىكى 55 خانلىق - بەگلىك ئۇنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىغا بويسۇنغان . مىلادىيە 3 - ئەسىردىن 5 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا قەشقەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئەتراپىدىكى پاركەنت ، چاش ، يۆلتېرىق ، سارىقول قاتارلىق بەگلىكلەرنى قوشۇۋېلىپ ، غەربىي يۇرتتىكى بىر قەدەر قۇدرەتلىك ھاكىمىيەتكە ئايلانغان . 5 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 6 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە ئاساسەن قەشقەر ، جوجوق ، كاۋانتا قاتارلىق بەگلىكلەر ئۆتكەن .

مىلادىيە 658 - يىلى تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەردىن بولغان ئاشنا قولى توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن ، قەشقەردە كىشتۈتۈق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغان ، كېيىن ئۇ قەشقەر تۇتۇق مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەن . ئۇنىڭ دائىرىسى ھازىرقى قەشقەر

(1) «خەننامە» (24 تارىخىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى - 2) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1993 - يىلى 12 - ئاي نەشرى ، ئۇيغۇرچە 882 - بەت .
(2) «خەننامە» (24 تارىخىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى - 2) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1993 - يىلى 12 - ئاي نەشرى ، ئۇيغۇرچە 881 - بەت .

ۋىلايىتىنىڭ تەۋەسى ۋە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى قاتارلىق زېمىننى ئۆز ئىچىگە ئالغان .

مىلادىيە 840 - يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تەبىئىي ئاپەت ، ئىچكى نىزا ۋە خاككاس (قىرغىزلارنىڭ ئەجدادى) لارنىڭ ھۇجۇمى قاتارلىق تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يىمىرىلگەندىن كېيىن ، بۇ خانلىق تەۋەسىدىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ غوللۇق بۆلۈكى سۈلپىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسىم رايونلىرىغا ماكانلاشتى ھەمدە يەرلىك قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىكتە قۇدرەتلىك قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇرۇپ چىقتى . سۈلپى ئۇنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى مۇھىم شەھەر ۋە يانداش پايتەخت بولدى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن «قەشقەر» دېگەن نام تارىخ كىتابلىرىدا كۆرۈلۈشكە باشلىدى . قەشقەر شەھىرى 960 - يىلىدىن كېيىن بارغانسېرى مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ ، سۇلالىنىڭ سىياسىي ، مەدەنىيەت ۋە دىنىي مەركىزى بولدى . ئاتاقلىق خانلارنىڭ ھەممىسى بۇ يەردە پائالىيەت ئېلىپ باردى . خانلىق قەبرىستانىمۇ مۇشۇ يەردە ئىدى . شۇڭا ئۇ «ئوردۇ كەنت» دەپمۇ ئاتالدى . مىلادىيە 1041 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە قاراخانىيلار سۇلالىسى شەرقىي ۋە غەربىي خانلىقلارغا پارچىلىنىپ كەتكەندىن كېيىن ، قەشقەر شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بولدى . بۇنىڭ بىلەن ، قەشقەرنىڭ مەدەنىيىتى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە گۈللەندى . يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانى ، مەھمۇد قەشقەرنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، ئىمام ئابدۇلغافىرنىڭ «تارىخىي قەشقەرىيە» ناملىق ئەسىرى قاتارلىقلار ئەنە شۇ دەۋردە يېزىلغانىدى .

مىلادىيە 1128 - يىلى ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەد شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن ، ئىچكى نىزالارنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن قىتانلار ھۆكۈمرانى گۆرخاندىن

ياردەم سورىدى . گۆر خان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ لەشكەر چىقىرىپ ، شەرقىي قاراخانىيلار تەۋەلىكىدىكى يەتتىسۇ رايونىنى ئىشغال قىلىۋالدى . بالاساغۇننى ئۆزىنىڭ پايتەختى قىلىپ ، ئىبراھىمنىڭ خانلىق نامىنى ئېلىپ تاشلاپ ، ئۇنى «ئىلىكى تۈركمەن» (تۈركمەن خانى) نامى بىلەن قەشقەرنى ئىدارە قىلدۇردى . شۇنىڭدىن كېيىن ، شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسى قىتانلارنىڭ بېقىندىسى سۈپىتىدە قەشقەر ۋە خوتەن رايونىدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تاكى مىلادىيە 1211 - يىلى قەشقەر خانى مۇھەممەد ئىبنى يۈسۈپ قەستكە ئۇچرىغانغا قەدەر ساقلاپ كەلدى . مىلادىيە 1218 - يىلى چىڭگىزخان قىتانلارنى مۇتقەرز قىلدى ھەم مىلادىيە 1225 - يىلىغا كەلگەندە ئىستېلا قىلىنغان كەڭ زېمىننى تۆت ئوغلىغا بۆلۈپ بەردى . بۇنىڭ بىلەن ، ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى جايلار چاغاتاي خانلىقىغا تەۋە بولدى . مىلادىيە 1348 - يىلى چاغاتاي خانلىقى غەربىي ۋە شەرقىي خانلىقلارغا پارچىلىنىپ كەتكەندىن كېيىن ، قەشقەر رايونى شەرقىي چاغاتاي خانلىقى تەۋەسىدە بولدى . 15 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە قەشقەر رايونى يەنە «قەشقەر سۇلتانلىقى»^① دەپ ئاتالغان ئابابەكرى ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزى بولدى .

مىلادىيە 1514 - يىلى سەئىدىيە خانلىقى قۇرۇلۇپ ، يەكەننى پايتەخت قىلدى . ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى ئۇنىڭ يادرولۇق تەۋەسى ۋە سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، مەدەنىيەت مەركىزى بولدى . سەئىدىيە خانلىقىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە ، ھاكىمىيەتنى دىنىي كۈچلەر تىزگىنلەۋېلىپ ، مەزھەپ كۈرۈشى كۈندىن - كۈنگە ئەۋج ئېلىپ كەتتى . مىلادىيە 1680 - يىلى ئاق

① مۇھەممەد ھەيدەر : «تارىخى رەشىدىي» دە بۇ ھاكىمىيەتنى شۇ نام بىلەن ئاتىغان .

تاغلىقلاردىن خوجا ھىدايتۇللانىڭ مەسلىھەت كۆرسىتىشى بىلەن ، جۇڭغارلاردىن غالدان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ سەئىدىيە خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ ، ئىسمايىل خاننى ئەسرگە ئالدى . سەئىدىيە خانلىقى يىمىرىلىپ ، قەشقەر قاتارلىق جايلار جۇڭغارلارنىڭ ھېقىندىسى بولغان ھىدايتۇللانىڭ تىزگىنلىشىدە بولدى . ئۇ ئۆزىنى «ئاپاق خوجا» دەپ ئاتىدى . كېيىنكى چاغلاردا ، جۇڭغارلار كۆپ يىللاردىن بۇيان ئولپان تاپشۇرمىدى ، دېگەننى باھانە قىلىپ ، قوشۇن ئەۋەتىپ ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرىنى ئەسر قىلىپ ئىلغا ئېلىپ كەتتى . ئۇنىڭ ئورنىغا قەشقەر قاتارلىق يەرلەرنى ئىدارە قىلىشقا باشقا ئادەم ئەۋەتتى .

مىلادىيە 1755 - يىلى چىڭ سۇلالىسى لەشكەر تارتىپ جۇڭغارلارنى تىنچىتىۋالدىن كېيىن ، ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادى بۇرھانىدىن خوجىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا قايتۇرۇپ ، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا ھۆكۈمران قىلدى . مىلادىيە 1757 - يىلى بۇرھانىدىن خوجا ئۆز ئىنىسى خوجا جاھاننىڭ قۇرتىتىشى بىلەن چىڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ ، ئۆزىنى خان دەپ ئاتىدى .

مىلادىيە 1759 - يىلىغا كەلگەندە ، چىڭ سۇلالىسى چوڭ - كىچىك خوجىلار يېغىلىقىنى تىنچىتىپ ، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈردى . قەشقەردە مەسلىھەتچى ئامبال تەسىس قىلىپ ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەرنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل قىلدى . ئۇنىڭدىن باشقا ، قەشقەر ۋە يېڭىسار ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا بىر يانداش ئامبال قويدى . مىلادىيە 1875 - يىلى قوقانلىق ئوفىتسىر ياقۇپبەگ قوقان ۋە ئەنگلىيىنىڭ قوللىشى بىلەن ، خوجا ئەۋلادى بۇزۇكخاننى قوشۇن تارتىپ بېرىپ قەشقەرنى ئىشغال قىلىشقا كۈشكۈرتتى . شۇنىڭ بىلەن باسمىچى ياقۇپبەگ مىلادىيە 1867 - يىلى قەشقەردە ئاتالمىش «يەتتە شەھەر خانلىقى» نى قۇرۇپ ، ئۆزىنى «بەدۆلەت غازى» دەپ ئاتىدى . مىلادىيە

1875 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى زوزۇڭتاڭ قاتارلىقلارنى لەشكەر تارتىپ بېرىپ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئەۋەتتى . مىلادىيە 1877 - يىلى قەشقەر چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن قايتۇرۇۋېلىندى . مىلادىيە 1883 - يىلى بەگلىك تۈزۈمى ۋە ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، قەشقەر ۋىلايىتى تەسىس قىلىنىپ ، سۇلې مەھكىمىسى ، يەكەن مەھكىمىسى ، يېڭىسار بىۋاسىتە قاراشلىق ۋازارىتى ، سارقول شۆبە مۇداپىئە ۋازارىتى ، خوتەن بىۋاسىتە قاراشلىق ئايمىقى ۋە قەشقەر ، پەيزاۋات ، قاغىلىق ، گۇما ، لوپ ، كېرىيىدىن ئىبارەت ئالتە ناھىيىنى باشقۇردى .

مىلادىيە 1913 - يىلى يامۇل ، ۋازارەت ، ئايمىقلار ناھىيە قىلىپ ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن ، قەشقەر ۋىلايىتى قەشقەر كونا شەھەر ، پەيزاۋات ، قاغىلىق ، گۇما ، كېرىيە ، لوپ ، قەشقەر يېڭى شەھەر ، يەكەن ، يېڭىسار ، سارقول ، مارالبېشى ، خوتەندىن ئىبارەت 12 ناھىيىنى ھەمدە كېيىن قۇرۇلغان مەكىت ، ئۇلۇغچات ، پوسكام ، ئاتۇش ، يوپۇرغا ، قاراقاش ناھىيىلىرىنى باشقۇردى . 1920 - يىلى قەشقەرنىڭ قاغىلىق ، گۇما ، كېرىيە ، لوپ ، خوتەن قاراقاش ناھىيىلىرى يېڭىدىن قۇرۇلغان خوتەن ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى . 1930 - يىلى ۋىلايەت بىكار قىلىنىپ ، مەمۇرىي رايونغا ئۆزگەرتىلدى . قەشقەر مەمۇرىي رايونى تەسىس قىلىنىپ ، شىنجاڭنىڭ 3 - مەمۇرىي رايونى قىلىندى . 1942 - يىلى يەكەن ، پوسكام ، مەكىت ناھىيىلىرى بىلەن خوتەن رايونىنىڭ قاغىلىق ناھىيىسى قوشۇلۇپ ، شىنجاڭنىڭ 10 - مەمۇرىي رايونى — يەكەن رايونى تەسىس قىلىندى . ئۇ يەكەن ، پوسكام ، مەكىت ، قاغىلىق ناھىيىلىرىنى باشقۇردى . 1943 - يىلى 3 - رايون (قەشقەر رايونى) بىلەن 10 - رايون (يەكەن رايونى) ئايرىم - ئايرىم ۋىلايەت قىلىپ ئۆزگەرتىلدى .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، 1952 - يىل 25 - ماي قەشقەر شەھىرى قۇرۇلدى . شۇ يىلى 12 - ئاۋغۇست جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ ، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى قەشقەر شەھىرى ھەمدە قەشقەر يېڭىشەھەر ، قەشقەر كونا شەھەر ، يېڭىسار ، يوپۇرغا ، پەيزاۋات ، مارالبېشى ، سارقولدىن ئىبارەت يەتتە ناھىيە جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىگە ئۆتتى . يەكەن ، خوتەن ، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرى ھەم ھازىرقى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتتى . 1956 - يىل 30 - ئىيۇن جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى بىلەن يەكەن ۋىلايىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىگە قاراشلىق ئاقسۇ ، خوتەن ۋىلايەتلىرى ھەمدە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتتى . ئەسلىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ناھىيە (شەھەر) لەر ، شۇنداقلا ئەسلىدىكى يەكەن ۋىلايىتىدىكى ھەرقايسى ناھىيىلەر يېڭىدىن قۇرۇلغان قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى . قەشقەر ۋىلايىتى قەشقەر شەھىرى ۋە قەشقەر يېڭىشەھەر ، قەشقەر كونا شەھەر ، يېڭىسار ، پەيزاۋات ، يوپۇرغا ، مارالبېشى ، مەكىت ، يەكەن ، پوسكام ، قاغىلىق ، تاشقورغاننى باشقۇرىدىغان بولدى . بۇ خىل مەمۇرىي بىرلىك ھازىرمۇ شۇ بويىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە .

يۇقىرىقى قىسقىچە باياندىن مەلۇمكى ، قەشقەر رايونى مەيلى يىراق قەدىمكى زاماندا ئالتاي ، تەڭرىتاغ ، قۇرۇم - پامىر ئېتەكلىرىدە ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخىدا بولسۇن ياكى ئورخۇن - يېنسەي ۋادىلىرىدىكى ئەجدادلىرىمىز غەربكە كۆچۈپ

كەلگەندىن كېيىنكى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، مەدەنىيەت ھاياتىدا بولسۇن ، ئىزچىل تۈردە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ ھەم ھالقىلىق رول ئويناپ كەلدى .

§ 2 . چەت ئەللىكلەر نەزەرىدىكى قەشقەر

— 1 —

قەشقەر — غەربىي دىياردىكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى ، يىپەك يولىدا پارلىغان نۇرلۇق مەرۋايىت ، ئۇزاق تارىخقا ئىگە قەدىمىي شەھەر . تارىم ۋادىسىدا ياشىغۇچى قەدىمكى خەلقلەر ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بوستانلىقلاردا ياشاپ مول ۋە رەڭدار بولغان شانلىق مەدەنىيەتلەرنى ياراتقان . ئوتتۇرا ئەسىردىكى قاراخانىيلار سۇلالىسى قەشقەرنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان . مىلادىيە 10 - ئەسىردە ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقالغاندىن كېيىن ، قەشقەر بوستانلىقى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىياغا مەشھۇر بولغان سىياسىي ، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان .

ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئالتۇن دەۋرى بولغان 11 - ئەسىردە بارلىققا كەلگەن دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە ۋەكىل خاراكتېرلىك ئىككى پارچە شانلىق ئەسەر — «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن « تۈركىي تىللار دىۋانى » قەشقەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . بۈيۈك تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ گۈللەنگەن مەزگىلىدە قەشقەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن . يۈسۈپ خاس

ھاجىپمۇ ئۆزىنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك» نى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مەركىزى بولغان قەشقەردە تامام قىلغان .

قەشقەر بوستانلىقى ئۇزاق تارىختا غەربىي يۇرتنى كېسىپ ئۆتكەن جەنۇبىي ۋە شىمالىي يىپەك يولىنىڭ قوشۇلۇش نۇقتىسىغا جايلاشقانلىقىدەك جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىكىگە تايىنىپ ، شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشى ۋە ئۆتۈشۈشىدىكى ھەل قىلغۇچ تۈگۈن بولۇپ كەلگەن . دۇنيادىكى تۈرلۈك مەدەنىيەتلەر ۋە بىر قانچە چوڭ دىنلار بۇ زېمىندا ئۇچراشقان . شۇ تۈپەيلى ياۋروپالىق بەزى ئالىملار بۇ رايوننى ناھايىتى كېلىشتۈرۈپ « يىپەك يولى مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ ئاچىلى » دەپ سۈپەتلىگەن .

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ زور تۈركۈمدىكى غەربلىك تەۋەككۈلچىلەر ئۇزاق ۋاقىت بېكىنمە ھالەتتە دۇنيادىن خالىي قالغان مەركىزىي ئاسىيا رايونىغا ، جۈملىدىن تارىم ۋادىسىغا زور قىزىقىش ئىچىدە نەزەر-گۈزىرىنى تىكتى . ياۋروپادا «يىپەك يولى» ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقىنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ ، يىراق قەدىمىي دەۋرلەردە بارلىققا كېلىپ ، كېيىن قۇم ئاستىغا غەرق بولغان قەدىمىي مەدەنىيەت ئىزلىرىنى ۋە ئۇنىڭ پۈتكۈل ياۋرو - ئاسىيا مەدەنىيىتى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولغان سىرلىرىنى ئىزدەش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى . مانا مۇشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا تەۋەككۈلچىلىك روھىغا باي بىر تۈركۈم ياۋروپالىق ئېكسپېدىتسىيىچىلەر تاغ - داۋانلار ئېشىپ ، ئارقا - ئارقىدىن تارىم ئويمانلىقىنىڭ سىرلىق قوۋۇقىنى چىكىشكە باشلىدى . ھالبۇكى ، «مەركىزىي ئاسىيانىڭ ، جۈملىدىن تارىم ۋادىسىنىڭ ياۋروپاغا بەرگەن تۇنجى تەسىراتى قۇم ئاستىغا كۆمۈلگەن قەدىمىي پارلاق مەدەنىيەتلا ئەمەس ، بەلكى مۇشۇ

مەدەنىيەتنىڭ ياراتقۇچىسى بولغان بۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ شۇ چاغلاردىكى ئېچىنىشلىق رېئاللىقى ئىدى. مانا بۇ ياۋروپا دەۋر پاراۋوزىنى ھەيدەپ ئالغا كەتكەن 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا جاھان ئۆزگىرىشلىرىدىن بىخەۋەر قالغان تارىم ئويمانلىقىنىڭ رېئال كۆرۈنۈشى ئىدى. بۇ يەردە تارىخ گويا بىر ئىزدا توختاپ قالغاندەك، ۋاقىت ئۆز قىممىتىنى يوقاتقاندەك، شۇنداقلا دۇنيادىكى يېڭىلىقلارنىڭ بۇ يەر بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوقتەك بىرخىل دۈملەنمە ھالەتتىكى بۇرۇقتۇرما كەيپىيات ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. ①.

دەرۋەقە، ياۋروپالىق ئېكسپېدىتسىيىچىلەر 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ تارىم قوۋۇقىنى چېكىشتىن ئىلگىرى، ھەيۋەتلىك تاغ تىزمىلىرىنىڭ قورشاۋى ئىچىدە بېكىنىپ ياتقان بۇ خىلۋەت ماكان چەت ئەللىكلەر ئۈچۈن ئاياغ بېسىش ئىنتايىن قىيىن بولغان بېكىنمە ھالەتتىكى بىر رايون ئىدى. تارىم ئويمانلىقىدا يارىتىلغان پارلاق قەدىمىي زامان مەدەنىيىتى كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن بۇيان «يىپەك يولى» نىڭ خارابىلىشىشى بىلەن ئاستا - ئاستا قۇم دېڭىزغا غەرق بولغانىدى. ئەينى دەۋرلەردە ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى تۈرلۈك مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ رەڭگارەڭ مەدەنىيەتلىرىگە كەڭ قۇچاق ئاچقان بۇ سېخىي زېمىننىڭ قاينام - تاشقىنلىققا تولغان ئاۋات مەنزىرىسىمۇ تارىخنىڭ چاڭ - توزانلىرىغا كۆمۈلۈپ كەتكەنىدى.

«يىپەك يولى» دىكى «ئەزىزانە قەشقەر» يېقىنقى زامان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بۆشۈكى بولۇش سۈپىتى بىلەن، تارىم ئويمانلىقىنىڭ يېقىنقى بەش ئەسىردىن بۇيانقى ئىجتىمائىي غەيرىيلىقى ۋە جۇغراپىيىلىك بېكىنمىلىكىدىن مۇستەسنا

① ئەسەت سۇلايمان: «تارىم قوۋۇقى چېكىلگەندە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە)، 2002 - يىلى 3 - ئاي نەشرى، 3 - بەت.

بولالمىغاندى . غەربتىكى ھەرقايسى ئەللەردىن كەلگەن «ئەجنەبىي تەۋەككۈلچىلەر» نىڭ بۇ يۇرتقا ئارقا - ئارقىدىن يېتىپ كېلىشى بىلەن قەشقەرنىڭ سىرلىق چۈمپەردىسى ئېچىلىپ ، دۇنيا جامائەتچىلىكى ئاسىيادىكى بۇ قەدىمىي شەھەرنى قايتىدىن ئەسكە ئېلىشقا باشلىدى . شۇنداق قىلىپ غەربتىكى ھەرقايسى ئەللەردىن كەلگەن ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ، سەيياھلار ، تەۋەككۈلچىلەر ، ئارخېئولوگلار ، تىلشۇناسلار ، دىن تارقاقچىلار ، جاھانكەزدىلەر ، سىياسىي كۆزەتكۈچىلەر ، دىپلوماتىيە خادىملىرى ، ھۆكۈمەت ئەلچىلىرى ئارقا - ئارقىدىن بۇ مۇقەددەس زېمىنغا قەدەم باستى . مانا مۇشۇ قاينام - تاشقىنلىق يېڭى دەۋردە قەشقەر بەزىدە چەت ئەللىك تەۋەككۈلچىلەرنىڭ تەلەپ سىناش مەيدانى بولسا ، بەزىدە «ئەجنەبىيلەرنىڭ شەرقتىكى جەننىتى» بولدى ، يەنە بەزىدە رەقىبىلەرنىڭ تىرىشىش سورۇنىغا ئايلاندى . بۇ شەھەر تۈرلۈك دۆلەتلەر ۋە تۈرلۈك سىياسىي مەزھەپتىكى كىشىلەرنىڭ نەزەرىدە ئوخشاش بولمىغان ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى . يېقىنقى بىر ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت بۆلىكىدە چەت ئەللىك سەيياھلار بۇ يۇرتنى تەكشۈردى ، تەتقىق قىلدى ، شۇنداقلا قەشقەر ھەققىدە مۇھىم خاتىرىلەرنى يېزىپ قالدۇردى . ياۋروپالىق سەيياھلارنىڭ قەشقەر ھەققىدىكى خاتىرىلىرى ئەڭ دەسلەپ ئىتالىيەلىك ساياھەتچى ماركوپولودىن باشلىنىپ ، يېقىنقى زامانلارغا كەلگەندە چوقان ۋەلىخانوف ، كوروپاتكىن ، روبېرت شاۋ ، سۋېن ھېدىن ، ئاۋرېل ستەيىن ، ئالبېرت فون لېكوك ، ماننېرھېيىم ، گۇستاف رەكېت ، كاسپىن ماكارتنىي ، سىكرايىن ، گۇنار يارىنىڭ . . . قاتارلىقلارنىڭ خاتىرىلىرى ئارقىلىق غەرب ئىلىم ساھەسىدە مۇئەييەن سىستېما ھاسىل قىلدى . تۆۋەندە بۇ ھەقتە كۈنكەرت تاختىلىپ ئۆتىمىز .

— 2 —

مىلادىيە 1271 - يىلى ئىتالىيەلىك ماركوپولو ۋېنېتسىيەدىن يولغا چىقىپ ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق مىلادىيە 1275 - يىلى 5 - ئايدا قۇبەي خاننىڭ ئوردىسى خانىلىق (بېيجىڭ) قا يېتىپ بارىدۇ ھەمدە بۇ يەردە بىر قانچە يىللار تۇرغاندىن كېيىن ۋەتەننىڭ قايتىدۇ . ئۇ ئۆزىنىڭ «ماركوپولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە ئەينى دەۋردىكى قەشقەر شەھىرى ۋە ئاھالىسىنىڭ سودا-تىجارىتى ھەققىدە مۇنۇلارنى يازىدۇ : «ئاخىر بىز قەشقەر (Kashgar, Kashcar) شەھىرىگە يېتىپ كەلدۇق ، رىۋايەت قىلىنىشىچە ، بۇ يەر قەدىمىي زاماندا بىر مۇستەقىل پادىشاھلىق ئىكەن ، لېكىن ھازىر ئۇلۇغ خاننىڭ زېمىنىغا ئېلىنىپتۇ . ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىكەن . بۇ يەرنىڭ زېمىنى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ ، شەھەر - راباتلىرى ۋە قەلئە - قورغانلىرى كۆپ ئىكەن . بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر ئەڭ مۇھىم شەھەر ھېسابلىنىدىكەن . خەلقى ئۆزلىرىنىڭ ئالاھىدە تىلى بىلەن سۆزلىشىدىكەن . ئۇلار سودا - تىجارەت ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىكەن . بولۇپمۇ توقۇمىچىلىق خېلى تەرەققىي قىلغان ئىكەن . ئۇلارنىڭ چىرايلىق باغلىرى ، مېۋىزارلىقلىرى ۋە ئۆزۈمزارلىقلىرى بار ئىكەن . كېۋەز ، زىغىر ۋە كەندىرنىڭ مەھسۇلاتلىرىمۇ مول ئىكەن . بۇلارنى مۇشۇ پادىشاھلىقنىڭ سودىگەرلىرى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئاپىرىپ ساتىدىكەن ، ئەمما بۇ ئەلنىڭ خەلقى پاكىزلىققا رىئايە قىلمايدىغان بولغاچقا ، پاسكىنچىلىقتا بەكمۇ بىچارە ئىكەن . ئۇزۇقلۇقى يىرىك ، ئىچمىلىكلىرى سۈپەتسىز ، ناچار ئىكەن . ئاھالە ئىچىدە مۇسۇلمانلاردىن سىرت ، نىستورىئان مەزھىپىدىكى

خرىستىئانلارمۇ بار ئىكەن . ئۇلار ئۆزىنىڭ دىنىي قائىدە - يوسۇنلىرى بويىچە تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن . ئۆزلىرىنىڭ ئىبادەتخانىلىرىدا ئىبادەت قىلىدىكەن . پۈتۈن ئۆلكىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى تەخمىنەن بەش كۈنلۈك يولنىڭ مۇساپىسىچىلىك كېلىدىكەن .^① مانا بۇ بۇنىڭدىن يەتتە - سەككىز ئەسىر ئىلگىرىكى ئىتالىيەلىك سەيياھ ماركوپولونىڭ قەلىمى ئاستىدىكى قەشقەرنىڭ تېز سىزمىسى . ئەلۋەتتە ، ماركوپولونىڭ شىنجاڭ ھەققىدىكى بايانلىرىدا ، جۈملىدىن قەشقەر ھەققىدە يازغان قۇرلىرىدا خېلى زور دەرىجىدە ئېنىقسىزلىق ۋە بىر تەرەپلىملىكلەر ساقلانغان ، ئەمما بىز بۇ بايانلارغا تەنقىدىي مۇئامىلە قىلىش ئاساسىدا پايدىلانغىنىمىزدا ، ئۇ قەشقەرنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى مۇئەييەن دەرىجىدە چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ .

— 3 —

ماركوپولودىن كېيىن تاكى يېقىنقى زامانلارغىچە تارىم ئويمانلىقىغا ، جۈملىدىن قەشقەرگە كەلگەن ياۋروپالىق تەۋەككۈلچىلەرنىڭ خاتىرىلىرىنى تېپىش خېلىلا قىيىن ، ئەمما چار رۇسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ كۈچىشى ھەمدە قەدىمىي قەدەم سىبىرىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا قاراپ كېڭىيىشى نەتىجىسىدە ، رۇسىيەلىك بىر تۈركۈم ئېكسپېدىتسىيىچىلەر تارىم ئويمانلىقىنى قىدىرىپ تەكشۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى . بۇلارنىڭ ئىچىدە رۇسىيە ئارمىيىسىدە خىزمەت ئۆتىگەن ياش قازاق ئوفىستېر چوقان ۋەلىخانوف ۋە ئۇنىڭ قەشقەر ھەققىدىكى خاتىرىلىرى بىزنىڭ

① ماركوپولو : «ماركوپولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 1991 - يىلى 2 - ئاي نەشرى ، 28 ، - 38 - بەتلەر .

دېققىتىمىزنى ھەممىدىن بەكرەك جەلپ قىلىدۇ .
چوقان ۋەلىخانوف 19 - ئەسىردە قازاقلاردىن يېتىشىپ چىققان مەشھۇر تارىخچى ، جۇغراپىيىشۇناس ھەم ئېكسپېدىتسىيىچى . ئۇنىڭ ئەسلىي ئىسمى مۇھەممەت ھەنەپى بولۇپ ، چوقان ئۇنىڭ ئەركىلەتمە ئىسمى . چوقان 18 يېشىدا ئارمىيىگە قاتنىشىپ ، رۇسىيىنىڭ غەربىي سىبىر گوبىرناتورلىقىدا ھەربىي ۋەزىپە ئۆتىگەن . 1856 - يىلى 5 - ئايدا چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن سېمېنوف تىيانشانسكى باشچىلىقىدىكى ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ئەترىتى تەركىبىدە تەڭرىتاغنى تەكشۈرۈش پائالىيىتىگە قاتناشقان . 1856 - يىلى 8 - ئايدىن 10 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىغىچە غۇلجىدا ئۈچ ئايلىق تەكشۈرۈشتە بولغان ، بۇ جەرياندا ئۇ « چىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي قىسمى ۋە غۇلجا شەھىرى » ناملىق تەكشۈرۈش خاتىرىسىنى يازغان .

چوقان ۋەلىخانوفنىڭ ئەڭ زور مۇۋەپپەقىيىتى ئۇنىڭ 1858 - يىلىدىن 1859 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا قەشقەرگە قىلغان سەپىرى ۋە بۇ ھەقتىكى دۇنياغا مەشھۇر خاتىرىلىرى ھېسابلىنىدۇ . ئۇ قەشقەردىكى پائالىيىتى جەريانىدا «تەزكىرەئى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان» ، «تەزكىرەئى خوجىگان» ، «تەزكىرەئى ئوغلۇق تۆمۈرخان» ۋە «ئەبۇمۇسلىم مەرۋەزى» قاتارلىق قوليازمىلارنى قولغا چۈشۈرىدۇ . ئۇنىڭدىن سىرت ، يەنە ئاز ئۇچرايدىغان تاغ جىنىسلىرى ۋە ئۆسۈملۈك ئەۋرىشكىلىرىنى توپلايدۇ . چوقان قەشقەر سەپىرىدىن قايتقاندىن كېيىن «قەشقەرىيە خاتىرىلىرى» ناملىق كۈندىلىك خاتىرىسى بىلەن «ئالتە شەھەر خاتىرىلىرى» ناملىق ساياھەت خاتىرىسىنى يېزىپ قالدۇرىدۇ .
چوقان ۋەلىخانوف ئۇيغۇر تىلى بىلەن قازاق تىلى ئوتتۇرىسىدىكى يېقىنلىق ھەمدە ئۇيغۇرلار تۇرمۇشى بىلەن

نەسبەتەن تونۇش بولۇشتەك ئەۋزەللىكلەردىن تولۇق پايدىلىنىپ ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۇيغۇرلار ، جۈملىدىن قەشقەر توغرىسىدا خېلى چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق تونۇشقا ئىگە بولىدۇ . ئۇنىڭغا قەشقەرنىڭ ھاۋاسى ناھايىتى ياقدۇ ، ئۇ قەشقەرنىڭ ئىقلىمىنى «ئادەمگە يېقىشلىق ، سالامەتلىككە پايدىلىق ، ياتلارنىمۇ يەكلىمەيدۇ . قىش پەسلى قىسقا ، تۈزۈك قار ياغمايدۇ» دەپ تەرىپلەيدۇ . چوقان ۋەلىخانوف ئەينى دەۋردىكى تارىم ئويمانلىقىغا جايلاشقان ئالتە شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئۆزلىرىنى قانداق نام بىلەن ئاتايدىغانلىقى ھەمدە ئۇلارنىڭ مىللىي كىملىكى ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىگە ئالاھىدە دىققەت قىلغان . ئۇ چاغلاردا شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنى دىنىي ئېتىقادى ياكى يۇرت ناملىرى بويىچە ئاتا پ ئادەتلەنگەن بولۇپ ، بىرلىككە كەلگەن «ئۇيغۇر» دېگەن نام رەسمىي قوللىنىلمىغان ئىدى . چوقان ۋەلىخانوف بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ : «كىچىك بۇخارا (قەشقەرىيە) دىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ بىرلىككە كەلگەن مىللەت نامى يوق ، ئۇلار ئۆزلىرىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا (قەشقەرلىك ، خوتەنلىك ، قۇمۇلۇق ، دېگەندەك يۇرت ناملىرى بىلەن ئاتايدۇ . مانجۇلار (ياكى خەنزۇلار) «چەنتۇ» ياكى «چەنخۇي» دەپ ئاتىشىدۇ . ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار بىلەن قىرغىزلار ئالتە شەھەرلىكلەرنىڭ ھەممىسىنى «قەشقەرلىكلەر» دەپ ئاتايدۇ . بۇ يۇرتنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى تۈركىي تىلنىڭ ئالاھىدە بىر دىئالېكتتا سۆزلىشىدۇ ، خاراكتېرى ۋە رەڭگىرىغا قارىغاندا ئالتە شەھەرلىكلەرنىڭ ھەممىسى بىر مىللەت .»^① چوقان ۋەلىخانوف قەشقەردە تۇرۇش ۋە بىر مەزگىل ياشاش جەريانىدا ، ئالتە شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئادىمىيلىكى ،

① چوقان ۋەلىخانوف : «قەشقەر» ، ۋېي چاڭخۇڭ ، خې خەنىمىلەر تۈزگەن : «چەت ئەل ئىكسىپىدىتىسىچىلىرىنىڭ غەربىي يۇرت ساياھەت خاتىرىلىرى» ، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت نەشرىياتى (خەنزۇچە) ، 1994 - يىلى 9 - ئاي نەشرى ، 74 - بەت .

كىشىلىك پەزىلىتى ۋە قائىدە - يوسۇنلىرىدىن چوڭقۇر تەسىرلىنىدۇ ھەم بۇ ھەقتىكى تەسىراتلىرىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ: «ئالتە شەھەرلىكلەرنىڭ ئادەمگەرچىلىك قائىدە - يوسۇنلىرىنى قانچە ماختىساق ماختىغۇچىلىكى بار. مانجۇ خانىدانلىقىنىڭ ئامبال - بەگلىرى ئۇلارنى گۇمانخور، يالغانچى، ھۇرۇن ھەم نادان دېيىشىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئۇلارنى قورقۇنچاق، دىنى سۇس ھەم بۇزۇق دېيىشىدۇ. بۇ مىللەتنىڭ بېشىغا كېلىۋاتقان پۈتمەس - تۈگمەس قوللۇق ئاسارىتى، زورلۇق - زومبۇلۇق ھەم ئادالەتسىزلىكلەر ئەنە شۇنداق بىر - بىرىگە ئىشەنمەسلىك، ھۇرۇنلۇق، يالغانچىلىق، بۇزۇقلۇق دېگەندەك ئىللەتلەرنىڭ يامراپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولغان. لېكىن بۇ مىللەتتە باشقا مىللەتلەرگە نېسىپ بولمىغان شۇنداق بىر سېھرىي كۈچ باركى، ئەگەر بۇ مىللەت باشقىچە بىر ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە بولالىغان بولسىدى، ئۆزلىرى بىلەن بىر دىندىكى باشقا مىللەتلەرنى ئارقىدا قالدۇرۇپ، ھەممىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتكەن بولاتتى. ئالتە شەھەرلىكلەر كۆيۈمچان، باغرى يۇمشاق، ئوچۇق - يورۇق، ئەمگەكچان ۋە قائىدە - يوسۇنلۇق خەلق. ئۇلار قائىدە - يوسۇننى ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويدۇ. ئەمما ئالتە شەھەر بەگلىرى قائىدە - يوسۇنلارنى بەك ئاشۇرۇۋېتىدۇ.»^①

قەشقەر قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە ئىسلام دىنىنىڭ پۈتۈن شىنجاڭغا تارقىلىش كۆزىنىكى بولغانىدى. ھالبۇكى، چوقان ۋەلىخانوف بۇ يەرلەردىكى ئىسلام ئېتىقادى ۋە ئىسلام يوسۇنلىرىنىڭ باشقا جايلار (قوقان ۋە بۇخارالار) بىلەن خېلى روشەن پەرقلىنىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، «بۇ يەردە ئىسلام دىنى يەرلىك قائىدە - يوسۇنلارغا بېقىنىپ يەرلىكلىشىپ كەتكەن

① چوقان ۋەلىخانوف: «ئالتە شەھەر خاتىرىلىرى»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» (ئۇيغۇرچە). 2001 - يىلى 2 - سان، 49 - 50 - بەتلەر.

بولغاچقا ، ئۆزىنىڭ كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىش رولىنى يوقاتقان . ئىسلام دۇنياسىنىڭ باشقا جايلىرىدا قەتئىي كۆزگە چېلىقمايدىغان ئاياللار ئەركىنلىكىنىڭ ئۆزىلا بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ»^① دەيدۇ . چوقان ۋەلىخانوفنىڭ بۇ يەردە تىلغا ئالغان «ئاياللار ئەركىنلىكى» دېگىنى ، ئاياللارنىڭ ئائىلىدىكى ئورنى ۋە ئىجتىمائىي ئىشلارغا قاتنىشىشى كۆزدە تۇتۇلغان بولۇشى مۇمكىن ، ئۇ بۇ ھەقتە يەنە توختىلىپ ، «ئالتە شەھەرنىڭ يەنە بىر ئارتۇقچىلىقى ئاياللارنىڭ جەمئىيەتتىكى ۋە ئائىلىدىكى ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ . ھەتتا جەمئىيەت ۋە ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىدىغان ئاياللارمۇ چىقىپ تۇرىدۇ . يەكەن ھاكىمىيىگى ھادىنىڭ خوتۇنى رەھىمە 1765 - يىلى يەكەندە تۈزۈملەرنى چىڭىتىپ ئەلنى ئەمىن تاپقۇزغان . قەشقەر ھاكىمىيىگى يۈنۈس ۋاڭنىڭ خوتۇنى سەكىمەخان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ قولىدا قازا قىلغان . ئالتە شەھەردە ئاياللار ئەزەبلىرى بىلەن بىللە مەشرەپ ، بەزمىلەرگە بارىدۇ . بۇ يەردە كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش ئاز ئۇچرايدۇ»^② دەيدۇ ھەمدە ئەمەلىي مىسالىلارنى نەقىل كەلتۈرىدۇ .

قەشقەرگە كەلگەن رۇسىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ھەققىدە توختالغىنىمىزدا ، 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چار رۇسىيىدە ياشاپ ئۆتكەن «مەشھۇر كېڭەيمىچىلەرنىڭ بىرى»^③ ، رۇسىيىلىك يەنە بىر تەكشۈرگۈچى كرېپاتكىنى تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ . 1876 - يىلى مايدا تۈركىستان گوبېرناتورلىقىنىڭ باش ۋالىيسى ، گېنېرال ۋون . كائۇفمان

① چوقان ۋەلىخانوف : «ئالتە شەھەر خاتىرىلىرى» ، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» (ئۇيغۇرچە) ، 2001 - يىلى 2 - سان ، 44 - بەت .

② ئا . ن . كوروباتكىن : «قەشقەرىيە» ، «نەشرىيات ئىلاۋىسى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، (ئۇيغۇرچە) 1959 - يىلى 5 - ئاي نەشرى ، 1 - بەت .

③ ئا . ن . كوروباتكىن : «قەشقەرىيە» ، «مۇقەددىمە» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 1995 - يىلى 5 - ئاي نەشرى ، 3 - بەت .

(Von Kaufmann) ياقۇپبەگ ئىشغالىيەتتىكى رايون بىلەن پەرغانە ئۆلكىسى ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا لىنىيىسىنى يېڭىلاشتىن ئايرىپ بەلگىلەپ چىقىش ئۈستىدە ياقۇپبەگ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكىنى تۇنجى قېتىم قەشقەرىيەگە ئەۋەتىدۇ . كوروپاتكىن بۇ ھەقتە مۇنۇلارنى يازىدۇ : «مەن بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ مەسئۇللىقىنى ئۈستۈمگە ئالدىم . مېنىڭ ئاكام توپچى قىسىمىنىڭ كاپىتانى ن . كوروپاتكىن (N. Koropatkin) ۋە لېيىتىنانىست ن . ستارتسىيېف (N. Startseff) بىلەن ئا . سونارگولوف (A. Soonargooloff) لارمۇ بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئەزالىقىغا بەلگىلەندى . بۇنىڭدىن سىرت ، بىزگە ساقچىلىق قىلىش ئۈچۈن يەنە 15 كازاك ئەسكەر ئاجرىتىپ بېرىلدى .»⁽¹⁾

كوروپاتكىن گەرچە «قەشقەرىيە» ناملىق بىر كىتاب يېزىپ چىققان بولسىمۇ ، بۇ يەردىكى «قەشقەرىيە» جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئالتە شەھەرنى كۆرسىتەتتى ، شۇ سەۋەبتىن ، پۈتۈن كىتابتا قەشقەر نامى ئاتىلىپ بېرىلگەن بايانلار كەمدىن - كەم ئۇچرايدۇ ، شۇنداقلا ئۇ ئۆز مۇددىئاسىنى ئاساس قىلغان ھالدا يەر شەكلى ، رايونلار ئەھۋالى قاتارلىقلارغا ئالاھىدە قىزىقىدۇ . ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق يازىدۇ : «قەشقەرىيە تۈزلەڭلىكىنىڭ يەرلىرى شور تۇپراقلىق ، پەقەت بوستانلىقلارلا مۇنبەت كېلىدۇ . قەشقەر دەرياسى ۋادىسىنىڭ جەنۇب تەرىپى كەڭ قۇملۇق ، چۆل بىلەن قاپلانغان . ئۇنىڭ شىمالىي ۋە ئوتتۇرا قىسىملىرىدا قۇملۇقلار ئاز . بۇ جايلاردا ئېدىرلىق شەكلىنى ئالغان قۇملۇقلارنى ئاندا - ساندا ئۇچرىتىش مۇمكىن . تاغ باغرىدىكى يەرلەر شېغىل تاشلىق سايلاردۇر .»⁽²⁾ «ھەر بىر رايوندا بىردىن شەھەر ۋە نۇرغۇنلىغان چوڭ - كىچىك

(1) (2) ئا . ن . كوروپاتكىن : «قەشقەرىيە» ، «مۇقەددىمە» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 1995 - يىلى 5 - ئاي نەشرى ، 3 - ، 5 - بەتلەر .

مەھەللىلەر بار . قەشقەر رايونىغا تەۋە يەرلەردىن سەمەن ، توققۇزاق ، قوغان ، قاراقىر ، بەشكېرەم ، ئاۋات ، قىزىلبۇي ، ياندۇرما ، باي توقاي ، قوشئاۋات ، پەيىئاۋات ، كوپسەنگى ، تۇپراقلىق ، قارا باغ ، پاراچ ، بورا خىتاي ، ناچۇق ، دۆلەتباغ ۋە قىزىل دۆۋە قاتارلىقلار بار .^① ئۇنىڭدىن باشقا ، كوروياتكىنىڭ «قەشقەرىيە» ناملىق كىتابىدا يەنە قەشقەرنىڭ ئەينى دەۋردىكى ھەرساھە ئەھۋالىغا ئالاقىدار خېلى كۆپ ئۇچۇرلار بار .

— 4 —

19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا چار رۇسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كېڭىيىشى ۋە پامىر رايونىغا تەدرىجىي يېقىنلاپ كېلىشى ھىندىستاننى بېسىپ ياتقان بىرتانىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغاشقا باشلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئەنگلىيىگە قارام ھىندىستان ھۆكۈمىتى تارىم ئويمانلىقىغا زور تۈركۈمدىكى ئېكسپېدىتسىيىچى ۋە ئۇچۇر توپلىغۇچىلارنى ئەۋەتىشكە باشلايدۇ . شۇ مەزگىللەردىكى تارىم ۋادىسىنىڭ سىياسىي ، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئەھۋاللىرىدىن ياۋروپا ئەللىرىگە بىر قەدەر ئەتراپلىق ئۇچۇر بەرگۈچى ئەنگلىيىلىك روبېرت شاۋ ۋە ئۇنىڭ قەشقەر ۋە يەكەن ھەققىدە يازغان، «Visits to High Tatar»^② Yarkand an Kashgar - Return Journey over the Karakoram دېگەن كىتابىدۇر . 1868 - يىلى 20 - سېنتەبىردە ئەمدىلا 29 ياشقا كىرگەن ئەنگلىيىلىك چاي سودىگىرى ئەنگلىيىگە قارام ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ ، لاداق

① ئا . ن . كوروياتكىن : «قەشقەرىيە» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 1995 - يىلى ، 5 - ئاي نەشرى ، 37 - بەت .

② 罗伯特·沙敏 :《一个英国商人的冒险》，新疆人民出版社，2003年9月版。
《草达草巨高地，叶尔羌，喀什噶尔游记 — 翻越喀喇昆仑山口的回程》

رايوندىكى لېھ شەھىرىدىن يولغا چىقىپ ، قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ ئېتىكىدىكى سىرلىق ئويمانلىق — تارىم ۋادىسىغا يېتىپ كېلىدۇ . ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نىشانى يەكەن ۋە قەشقەرگە بېرىش ئىدى . بۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقان خانلىقىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى ياقۇپبەگ تارىم ۋادىسىنى ئىگىلەپ ، بۇ يەرلەرنىڭ ۋاقىتلىق ھۆكۈمرانغا ئايلانغانىدى . روبېرت شاۋ ئىلگىرى — ئاخىر بولۇپ ياقۇپبەگ بىلەن ئۈچ قېتىم كۆرۈشكەن . شۇنداقلا بىر مەزگىل ئۇنىڭ نەزەربەند ئاستىدا قەشقەردە تۇرۇپ قېلىشقا مەجبۇر بولىدۇ . روبېرت شاۋنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرى سىياسىي مۇددىئانى ئاساس قىلغاچقا ، ئۇ كىتابىدا ئاساسەن ياقۇپبەگ ئوردىسىدىكى ۋە سىياسىي ، ھەربىي ئىشلارغا ئائىت ئەھۋاللارنى كۆپلەپ بايان قىلغان بولۇپ ، قەشقەر ۋە خەلق تۇرمۇشىغا ئالاقىدار ئەھۋاللار ئانچە كۆپ كۆرۈلمەيدۇ . ئۇ ئەينى دەۋردىكى ھېيت ھارپىسى ۋە قۇربان ھېيت ئەھۋاللىرىنى بايان قىلىپ مۇنۇلارنى يازىدۇ : «بۈگۈن چۈشتىن كېيىن داڧا — دۇمباق ساداسى ئىچىدە ئەتە ھېيت ئىكەنلىكى جاكارلاندى . بەزىلەر قۇربانلىق قىلىش ئۈچۈن بىر قانچە تۇياق قوي ۋە ئىككى تۆگە ئېلىپ كېلىشتى . تەرجىمانىم بۇلارنىڭ ئىچىدىكى چوڭ بىر قوچقارغا تېگىپ قويغانلىقى ئۈچۈن ئەيىبلەشكە ئۇچرىدى ، بۇنىڭ سەۋەبى شۇ ئىدىكى ، قۇربانلىق قىلىنىدىغان قوينى بوغۇزلاشتىن ئىلگىرى ئالاھىدە بېقىش ۋە ئاسراش كېرەك ئىكەن .»^① ئۇ يەنە مۇنداق يازىدۇ : «بۈگۈن قۇربان ھېيت كۈنى ، قەشقەرلىكلەر ئادەتتە بۇ كۈننى (ھېيت) دەپلا ئاتايدۇ . ئۇ ئىبراھىم پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ئىسمائىلنى قۇربانلىق قىلغان كۈنىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن كېلىپ چىققانكەن . تاڭ سۈزۈلگەندە تۆت پاي زەمبىرەك ئوقى ئېتىلدى ، ئارقىدىن يەنە تۆت

① 罗伯特·沙敦：《一个英商人的冒险》，新疆人民出版社，2003年9月版，第206页。

پاي ئېتىلدى . تەرجىماننىڭ ئېيتىشىچە ، 5000 ~ 6000 دەك كىشى ھېيتگاھ جامەسىگە يىغىلىپ قۇربان ھېيت نامىزىنى ئوقۇپتۇ . ھېيت نامىزىغا ياقۇببەگنىڭ ئۆزىمۇ قاتنىشىپتۇدەك .^①

1869 - يىلى سېنتەبىرگە كەلگەندە ، روبېرت شاۋ ياقۇببەگنىڭ نەزەرىدە قىلىشىدىن خالاس بولۇپ ، يەكەنگە قايتىشقا ئاتلىنىدۇ . ئۇ سەپەر ئۈستىدىكى كىشىلەر ھەققىدە توختىلىپ ، «يەنە بىر توپ ئاياللاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، ئۇلار بېشىغا قارا جىيەكلىك دوپپا كىيگەن ، ئاق ياغلىق چەككەندى . تۇرالغۇمنىڭ ئالدىدىن ئۆتكەندە ، ئۇلار چۈمبەلنى چۈشۈرۈپ يۈزلىرىنى يۆگىۋېلىشتى . مەلۇم سالاھىيەتكە ئىگە كىشىلەر ۋە بەگ - تۆرىلەر ئۆتكەندە بولسا ، قول قوۋۇشتۇرۇپ سالام بەجا كەلتۈرۈپ ، «ئەسسالامۇئەلەيكۇم» دەپ ئەھۋال سورىشاتتى . سېپىل دەرۋازىسىدىن كىرىپ - چىقىۋاتقان ئاتلىقلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى : بەگلەر ئېسىل كىمخاپ تونلارنى كىيىپ ، بەللىرىگە كۈمۈش زەيلىك بەلۋاغلارنى تاقاپ ، شەمشەر ئېسىپ ، مۈرىلىرىگە مىلتىق ئېسىۋالغانىدى . موللىلار ئۈستىگە سىدام تون ، بېشىغا يوغان سەللە يۆگىۋالغانىدى . ئۆتۈك كىيىۋالغان ھارۋىكەشلەر خوجايىنلىرىنىڭ ئاتلىرىنى ئېلىپ چىقىپ ، ئايلاندۇراتتى ياكى سۇغىراتتى ، ئۇلارنىڭ بىرىنى مىنىۋالسا ، يەنە بىرىنى يېتىلىۋالاتتى . ئۇلارنىڭ كىيىملىرى ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ ، سەللىنى كۆزىگىچە يۆگىگەندى . ئۇلار ھىندىستاننىڭ ھارۋىكەشلىرىگە تولىمۇ ئوخشاپ كېتەتتى»^② دەپ يازىدۇ .

① 罗伯特·沙敦：《一个英商人的冒险》，新疆人民出版社，2003年9月版，第207页。

② 罗伯特·沙敦：《一个英商人的冒险》，新疆人民出版社，2003年9月版，第230页。

روبرت شاۋدىن كېيىن قەشقەرگە كىرگەن ئەنگىلىيەلىك يەنە بىر ئېكسپېدىتسىيىچى ، روبرت شاۋنىڭ جىيەنى ياڭخازبەند بولۇپ ، ئۇ شىنجاڭ ۋە شىزاڭنىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلار سەھنىسىدە مۇھىم رول ئوينىغان ئەنگىلىيەلىكلەرنىڭ بىرى . ئۇ ئەمەلىيەتتە ھىندىستاننىڭ شىمالىدا تۇغۇلغان بولۇپ ، ئەنگىلىيەدىكى ساندىخۇرست مەكتىپىنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن ، 19 يېشىدا ھىندىستانغا قايتىپ كەلگەن . ئۇ ئەنگىلىيەلىكلەر ۋە رۇسىيەلىكلەرنىڭ شىنجاڭ ، پامىر ۋە قاراقۇرۇم ئېغىزىدىكى ھوقۇق تالىشىش ۋە كۈچ سىنىشىش كۈرىشىدە ئاساسلىق رول ئوينىغان كىشى ئىدى .

ئۇ ئىلگىرى بېيجىڭدىن يولغا چىقىپ ، موڭغۇل دالىسى ، تارىم ۋادىلىرىنى بويلاپ كەشمىرگىچە بولغان بىر قېتىملىق ئۇزۇن ۋە مۇشكۈل قۇملۇق سەپىرىنى باشتىن كەچۈرگەنىدى . 1890 - يىل 1 - نويابىرغا كەلگەندە ، ياڭخازبەند قەشقەرگە 2 - قېتىم يېتىپ كېلىدۇ . ئۇ قەشقەر توغرىسىدا : «مەمۇرىي ۋەزىيەم مېنىڭ پۈتۈن بىر قىش مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قېلىشىمنى تەلەپ قىلىدۇ»^① دەپ يازىدۇ . ئۇنىڭ مەمۇرىي ۋەزىپىسى ئامال قىلىپ ئەينى چاغدىكى رۇسىيەنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى پىتروۋسكىي بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ساقلاش ئىدى . ئۇ قەشقەردىكى مەزگىلىدە شۋېتسىيەلىك سۋېن ھېدىن ، فرانسىيەلىك رىننىس ھەمدە گوللاندىيەلىك پوپ ھېندىرىكس قاتارلىقلار بىلەن تونۇشىدۇ . يېقىنقى دەۋر ئەنگىلىيە تارىخىدا ، بولۇپمۇ 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئەنگىلىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا كېڭەيمىچىلىك تارىخىدا قەشقەر ناھايىتى مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك ئورۇنغا ئايلانغانىدى . ئەنگىلىيەنىڭ قەدەممۇ

② 《丝绸之路与文明的对话》，中国中外关系史学会、暨南大学文学院 主编，新疆人民出版社，2007年5月版，第207页。

قەدەم ئافغانىستانغا كۆز تىكىشى ، چاررۇسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ كېڭەيمىچىلىكىنى كۈچەيتىپ ، بارغانسېرى جەنۇبقا قىستاپ كېلىشى بۇ ئىككى ئىمپېرىيىنىڭ پامىر ئېگىزلىكىدىكى مۇستەملىكە تالىشىش كۈرەشلىرىنى پەۋقۇلئاددە يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈردى . قەشقەر دەل ئۇلارنىڭ پامىر ئېگىزلىكىدىكى تەسىر دائىرە تالىشىش ۋە كۈچ سىنىشىش رىقابىتىدىكى ئارىلىق رايون بولۇپ قالدى . رۇسىيە ۋە ئەنگىلىيە ھۆكۈمەتلىرى زاۋاللىققا يۈزلىنىۋاتقان چىڭ خانىدانلىقىغا بېسىم ئىشلىتىپ ئارقا - ئارقىدىن قەشقەردە كونسۇلخانا تەسىس قىلىپ ، مەخسۇس ۋەزىپىدىكى ئادەملىرىنى بۇ يەردە تۇرغۇزۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ بۇ رايوندىكى تەسىر دائىرىسىنى ئۈزلۈكسىز كېڭەيتمەكچى بولدى . چاررۇسىيە تەرەپ سىياسىي ھىلىگەرلىكتە ئۈچىغا چىققان پېتروۋسكىينى قەشقەردىكى باش كونسۇلۇققا تەيىنلىگەن بولسا ، بۈيۈك برىتانىيە ھۆكۈمىتىمۇ خەنزۇچىنى راۋان سۆزلەيدىغان ، ئالاھىدە ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە گېئورگىي ماکارتىنىينى قەشقەردىكى كونسۇلخانىنىڭ تۇنجى باش كونسۇللىقىغا تەيىنلەيدۇ .

ماكارتنى ئەنگىلىيىگە قارام ھىندىستان ھۆكۈمىتى قەشقەردىن ئىبارەت بۇ كۆزىتىش نۇقتىسىغا ئەۋەتكەن تۇنجى دىپلوماتىيە خادىمى . 1890 - يىلى 28 ياشلىق ماکارتىنى ئۆزىدىن ئىككى ياش چوڭ بولغان ياڭخازبەند بىلەن بىرگە قەشقەرگە كەلگەن . «ئۇنىڭ قەشقەردىكى ئاشكارا ۋەزىپىسى قەشقەر ۋە جۇڭگو شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىكى ھىندىستانغا قاراشلىق ئەنگىلىيلىك پۇقرالارنى باشقۇرۇش بولۇپ ، بۇ كىشىلەرنىڭ ھەممىسى شۇ جايلاردىكى سودىگەرلەر ياكى جازانخورلار ئىدى . ئۇنىڭ ئاشكارا قىلمايدىغان ۋەزىپىسى رۇسىيىلىكلەرنىڭ قەشقەردىكى سۈيىقەستلىك ھەرىكەتلىرىنى ، بولۇپمۇ پېتروۋسكىيىدەك ھىلىگەرنىڭ سۈيىقەستلىك ھەرىكەتلىرىنى كۆزىتىش ئىدى .

ماكارتنىي قەشقەرگە بارغان چاغدا ، ئۇ يەردە تۇرغىنىغا سەككىز يىل بولغان پېتروۋسكىي ئەمەلىيەتتە بۇ شەھەرنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇۋالغاندى .^①

1898 - يىلى ماكارتنىي رۇخسەت بىلەن ئەنگلىيىگە دەم ئېلىشقا بارىدۇ ھەم قايتىشىدا خوتۇنى كاسپىن ماكارتنىيىنى بىرگە ئېلىپ كېلىدۇ . گەرچە بىز گېئورگىي ماكارتنىيىنىڭ قەشقەر ھەققىدىكى مەلۇماتلىرىدىن ئانچە كۆپ خەۋەردار بولمىساقمۇ ، ماكارتنىي خانىمنىڭ قەشقەرگە بېغىشلاپ يازغان «قەشقەرنى ئەسلەيمەن» دېگەن ئەسىرى بىزنى ئەينى دەۋردىكى قەشقەرلىكلەرنىڭ تۇرمۇشى ، ھاياتى ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى قاتارلىقلارغا ئائىت ناھايىتى مول ۋە قىممەتلىك ئۇچۇرلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ .

ماكارتنىي خانىم قەشقەردە 17 يىل تۇرۇش ۋە ياشاش جەريانىدا قەشقەر ۋە بۇ يەردە ياشىغۇچى ئۇيغۇر خەلقى ھەققىدە ناھايىتى چوڭقۇر تەسىراتقا ئىگە بولىدۇ . ئۇ قەشقەرگە كەلگەندىكى دەسلەپكى تەسىراتلىرىنى مۇنداق يازىدۇ : «قەشقەرگە يېڭى بارغان چېغىمدا ، بازارلاردا چەت ئەل ماللىرى يوق دېيەرلىك ئىدى . بايلارلا ئېسىل كىيىنگەننى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ئادەملەرنىڭ كۆپىنچىسى شۇ جايدا توقۇلغان قىل ماتادىن كىيىم كىيەتتى . ئۇ چاغلاردا رۇسىيىدە ئىشلەنگەن كۈندىلىك بۇيۇملار تېپىلمەيتتى . قەنتمۇ كەمچىل ئىدى . شۇڭا بۇ شەھەرنىڭ ئەسىرلەردىن بۇيان كونا قېلىپىنى ساقلاپ كەلگەنلىكى ، كوچىلىرى ، بازارلىرى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ كونا پېتى تۇرغانلىقىنى ئويلىسا ، ئادەمگە تولىمۇ قىزىق تۇيۇلىدۇ . بۇ يەردىكى ئادەملەرنىڭ كىيىنىشى ، يېمەك - ئىچمىكى ، تۇرالغۇ ئۆيلىرى ئەجدادلىرىنىڭكىدىن

① كاتارىن ماكارتنىي : «قەشقەرنى ئەسلەيمەن» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 2000 - يىلى 9 - ئاي نەشرى ، كىرىش سۆز ، 3 - بەت .

ھېچقانداق پەرق قىلمايتتى.»^① ئۇ يەنە مۇنداق يازىدۇ: «ئېتىزلىقلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئەتراپى توپا تام بىلەن ئورالغان ئۈچ بۇرجەكلىك بىر پارچە يەر بولۇپ، رۇس شەكلىدىكى كىرپىت قانداغانىدى. بۇ رۇسىيلىكلەرنىڭ قەبرىستانلىقى ئىدى. قەبرىستانلىق كەينىدە قەشقەر دەرياسى — قىزىل دەرياسىنى كۆردۈم. دەريا بويىدا بەزىلىرى سۇ ئىچىدە، بەزىلىرى قىرغاققا تۇرۇپ بىر مۇنچە ئات سۇ ئىچىۋاتاتتى. قىپىلىڭچا بالىلار ياۋىداق ئاتلارغا مىنىۋالغانىدى. بۇ تۇغما يالىڭاچ بالىلار ئات ئۈستىدا قانداق ئولتۇرۇۋاتقاندۇ؟ ماڭا نىسبەتەن بۇ بىر مۆجىزە ئىدى: ئۇلار مىنگەن ئاتلىرىنىڭ بويىغا ئارغامچا باغلىۋالغان، ئاتلار ئۇلارغا بويسۇناتتى، ئۇلار بولسا ئات ئۈستىدە شۇنداق ئەركىن ئولتۇراتتى! دەريا بويىدا يەنە ئېشەكلەرگە ئارتىلغان سوغىلار، چىلەكلەرگە سۇ ئېلىۋاتقان ئەرلەر، ئوغۇل بالىلار بار ئىدى. ئۇلار بۇ سۈنى شەھەرگە ئەكىرىپ ساتاتتى. قىزىل دەرياسىنىڭ قارشى قىرغىقىدا بوياقچىلار بويىغان ماتالارنى دەريا سۈيىدە چايقايتتى. قىزىل رەڭدە بويالغان ماتالار چىرايلىق، ئوچۇق رەڭ ئالغانىدى. ئۇلار قارا رەڭدە ئېچىلغان لەيلىگۈلنى بوياق ماتېرىيالى قىلاتتى.»^② مانا بۇلار شۇ دەۋردىكى قەشقەرلىكلەرنىڭ ھاياتى ۋە تۇرمۇشىنىڭ قىسمەن كارتىنىسى، ئۇلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا كاپالەتلىك قىلىشتىكى بىر قىسىم تىرىكچىلىك يوللىرىنىڭ جانلىق سۈرەتلىنىشى.

قەشقەر يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۇچرىشىش ۋە ئۆتۈشۈش تۈگۈنى بولۇپ كەلگەن. بۇ ھال قەشقەرنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىمۇ ناھايىتى روشەن

① كاتارىن ماكارتنىي: «قەشقەرنى ئەسلىمەن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە)، 2000 - يىلى 9 - ئاي نەشرى، 82 - بەت.

② كاتارىن ماكارتنىي: «قەشقەرنى ئەسلىمەن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە)، 2000 - يىلى 9 - ئاي نەشرى، 38، 39 - بەتلەر.

كۆرۈلگەن . بۇ يەردىكى رۇسلار ، ئىنگىلىزلار ، شۋېتلار ۋە باشقا مىللەتلەر بۇ يەردە ھەدەپ ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەتلىرىنى بازارغا سالغان ھەمدە ئىدىيە ، مەپكۈرلىرىنى تەرغىب قىلىپ ، يەرلىك خەلققە تەسىر كۆرسەتمەكچى ۋە ئۇلارنى ئۆزگەرتەكچى بولغان ، شۇنداقلا بەزى ئەمەلىي ئۈنۈملەرگىمۇ ئېرىشكەن . ماكارتنىي خانىمىنىڭ تۆۋەندىكى بايانلىرىدىن بۇ نۇقتىنى مەلۇم دەرىجىدە ھېس قىلالايمىز : «قەشقەرگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي مىلاد بايرىمى بولدى . بىز رۇسىيە كونسۇلخانىسىدىن باغاق تاپشۇرۇۋالدۇق ، ئۇلار بىزنى مىلاد بايرىمى ئۆتكۈزۈشكە تەكلىپ قىلغانىكەن (رۇسىيلىكلەرنىڭ مىلاد بايرىمى بىزدىن 13 كۈن كېيىن ئىكەن) ئۇ يەردە بىز باشقىلار بىلەن بىرگە مىلاد بايرىمى ئۈچۈن ئالاھىدە بېزەلگەن ئارچا دەرىخىنى ئايلىنىپ ئۇسسۇل ئوينىدۇق ، ناخشا ئېيتتۇق ، ناخشىنى ھەركىم ئۆزىنىڭ تىلىدا ئېيتتى . كەچلىك تاماق ۋاقتىدا ئەتراپىمغا نەزەر سالسام ، كىشىلەر رۇسچە ، ئىنگىلىزچە ، شۋېتچە ، فرانسۇزچە ، خەنزۇچە ، ئۇيغۇرچە ، ھىندىچە ، پارىسچە سۆزلىشىۋېتىپتۇ .^① ئۇنىڭدىن باشقا ، قەشقەرلىكلەرنىڭ ئىرقىي ئالاھىدىلىكى ، بەدەن قۇرۇلۇشى ، تەقى - چىرايى - شەكلىمۇ ماكارتنىي خانىمىنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى تارتقانىدى . ئۇ بۇ ھەقتىكى تەسىراتىنى يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ : « قەشقەر كىشىلىرىنىڭ تەقى - چىرايى - رۇخسارى ھەم خىلمۇ خىل . ياۋروپالىقلارغا خاس ئالاھىدە بەلگىلەر ئاز - تولا بار . ئەر - ئاياللار قاۋۇل ، بەستلىك ، كېلىشكەن ، چىرايلىق بولۇپ ، چىرايىدىن بىر خىل ئېسىل سۈپەتلىك چىقىپ تۇراتتى . قىرغىزلارنىڭ يۈزى ياپىلاق ، مەڭزى قىپقىزىل ، ياندىن قاراشقا يۈز كىپتى ئاغانلاردەك سوزۇق ۋە ئېنىق كۆرۈنەتتى ؛ يەنە ھىندى

① كاتارىن ماكارتنىي : « قەشقەرنى ئەسلەيمەن » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 2000 - يىلى 9 - ئاي نەشرى ، 57 - بەت .

دىنىدىكى ۋە مۇسۇلمان دىنىدىكى ھىندىستانلىقلارمۇ ، خەنزۇلارمۇ بار ئىدى . ئالتۇن چاپلىق ، دېڭىز سۈيىدەك يېشىل كۆزلۈكلەرمۇ ئۇچراپ قالاتتى . ئۇلار ئارىئان قېنىدىكىلەر بولۇشى مۇمكىن . قەشقەردە كىشىلەر قەشقەرلىكلەرنىڭ زادى قايسى ئىرققا تەۋە ئىكەنلىكىنى ئاسانلىقچە دەپ بېرەلمەيدۇ . نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ، كىشىلەرنىڭ تەرەپ - تەرەپتىن كىرىشى بىلەن بۇ يەردىكى ئىرقلارنىڭ شالغۇتلىشىشى خېلىلا ئېغىرلاشقان . بۇ يەردىكى قىز - چوكانلار ناھايىتى چىرايلىق ، جازىبىلىك ، بەزى ئوغۇل بالىلارمۇ بەك كېلىشكەن ، بولۇپمۇ ئورا كۆزرەك كەلگەن 12 ياشلاردىكى ئوغۇل - قىزلار ناھايىتى گۈزەل . ئۇلار دۇخاۋا ، چىت رەختلەردىن كىيىم ، يارىشىملىق تۇماق ، دوپپىلارنى كىيسە ، ئىتالىيانلارغا ياكى ئىسپانلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ»^① دەپ يازىدۇ .

ماكارتنى خانىمنىڭ قەشقەر ۋە قەشقەرلىكلەر ھەققىدىكى بايانلىرى ۋە تەسىراتلىرىنى تولۇقى بىلەن بىر - بىرلەپ بايان قىلىشقا ئىمكانىيەت يار بەرمەيدۇ ، بىراق بىز ماكارتنى خانىمنىڭ كىتابىدىكى تۆۋەندىكى بىر جۈملە باياننى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ دەپ قارىدۇق . بۇ بىزنىڭ باشقىلارنىڭ كۆزى ئارقىلىق ئۆز روھىيىتىمىزنى ئوپىراتسىيە قىلىشىمىزدا مەلۇم رول ئوينايدۇ : «بۇ ئادەملەر (قەشقەرلىكلەرنى دېمەكچى) نىڭ قۇلقى يۇمشاق ، باشقۇرۇش ئاسان ، ئۇلارنىڭ بىرەر يامان ئىللەتلىرى يوق ، ياخشى تەرەپلىرىمۇ يوق .»^②

گېئورگىي ماكارتنىدىن كېيىن ، ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىغا ئارقا - ئارقىدىن بىر قانچىلىغان كونسۇللار كېلىپ ، قەشقەردىكى رۇسىيىلىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى كۆزەتتى ۋە

① كاتارىن ماكارتنى : «قەشقەرنى ئەسلەيمەن» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 2000 - يىلى 9 - ئاي نەشرى ، 67 - ، 77 - بەتلەر .

② كاتارىن ماكارتنى : «قەشقەرنى ئەسلەيمەن» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 2000 - يىلى 9 - ئاي نەشرى ، 67 - بەت .

ئەنگلىيىگە قارام ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەردىكى ئىمتىيازلىرىغا كاپالەتلىك قىلدى. «ماكارتنى ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردىكى تۇنجى ئەمەلدارى بولغان بولسا، سىپتون چىنباغدىكى كونسۇلخاننى تاقىغۇچى بولدى.»^① 1947 - يىلى ھىندىستان مۇستەقىل بولدى. ھىندىستان بىلەن پاكىستاننىڭ مۇستەقىللىققا ئېرىشىشى ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانسىنى ھىمايىسىز بىر ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى.

سىپتون قەشقەرگە كەلگەن ۋاقتىدا خانىمى دىئاننامۇ بىرگە ئېلىپ كېلىدۇ. «دىئاننا خانىم خۇددى كاسپىن خانىم بىلەن بەسلەشكەندەك، سەپەرگە قەدەم بېسىش بىلەن تەڭلا قەلىمىنى ئىشقا سالىدۇ. مەقسەتسىز بولسىمۇ سىپتون ئەر - ئايال ۋەزىپىگە ئولتۇرۇش ئۈچۈن ماڭغاندا، پامىر، قاراقۇرۇم تېغى ئېغىزىدىن ئۆتۈپ، قەشقەرگە بېرىشتەك يېڭى يولنى تاللىۋالىدۇ.»^② بۇ قەدىمىي ماكاننىڭ ۋە ئەنگلىيە كونسۇلخانسىنىڭ دەسلەپكى ئەھۋاللىرىنى كاسپىن خانىم ئەسلىمە قىلغان بولسا، كېيىنكى ئەھۋاللىرىنى دىئاننا خانىم يېزىپ قالدۇرىدۇ. ئۇ ئەينى دەۋر قەشقەر كىشىلىرى ھاياتىنىڭ جانلىق كارتىنىسى سۈپىتىدە تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، قەشقەر پۈتۈنلەي ئۇيغۇر ماكانى ئىدى، ئۆزىنى مەھكەم ئورۇۋالغان ئاياللار، ئۇزۇن ساقاللىق، يۈزى سۈزۈك، كېلىشكەن ئەرلەر (ئۇلارنىڭ تېرىسى ئادەم ھاڭ - تاڭ قالغۇدەك ئاق ۋە سۈزۈك ئىدى)، ئۇياندىن - بۇيانغا ئۆتۈپ تۇرغان ئېشەكلەر، غىچىرلىغان مەپىلەر ياكى يارىيار ھارۋىلار (ئۇلارنىڭ چاقىنىڭ يوغانلىقى

① دىئاننا سىپتون: «قەدىمىي ماكان»، «مۇقەددىمە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە)، 2000 - يىلى 9 - ئاي نەشرى، 2 - بەت.
 ② دىئاننا سىپتون: «قەدىمىي ماكان»، «مۇقەددىمە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە)، 2000 - يىلى، 9 - ئاي نەشرى، 3 - بەت.

ئادەمنى ئەندىشىگە سالاتتى) ، چىرايلىق توقۇلغان ئاتلار ، بوينىغا ئېسىلغان كىچىككىنە كولدۇرمىلار ۋە پۇلاڭلاپ تۇرغان پۆپۈكلەر ؛ چاچلىرىنى نۇرغۇن كىچىك ئۈرۈم قىلىپ ئۆرگەن دوپپا كىيگەن قىزلار ۋە قىزچاقلار ؛ ئاندا - ساندا مۇڭلۇق نەي چېلىپ ئۆتكەن ئوغۇل بالىلار ؛ يول بويىدا قوغۇن - تاۋۇز سېتىش-ۋاتقان باققاللار ، مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى تىپىك ئۇيغۇرلارنىڭ كۆرۈنۈشىنى ھاسىل قىلاتتى .^① بۇ بايانلار تولىمۇ ئىنچىكە بولۇپ ، ئۇنى ئاڭلىغان كىشىنىڭ كۆز ئالدىدا قەشقەرنىڭ ئاشۇ قايناق ، جۇشقۇن مەنزىرىسى نامايان بولۇپ ، خىياللار ۋە ئەسلىمىلەر ئىچىدە بۇ قەدىمىي ماكاننىڭ ئاۋات رەستىلىرىگە قەدەم تاشلايدۇ . دىئاننا سىپتونۇمۇ خۇددى كاسپىرنى ماكانغا ئوخشاش ئۆز ئەسىرىدە قەشقەرلىكلەرنىڭ پىسخىكىسىغا دىئاگنوز قويۇپ مۇنداق يازىدۇ : «قەشقەرنىڭ ئادەملىرى ھۇرۇن ، چېچىلاڭغۇ ، ئەمما تىنچ ، ئىناق ياشايدىكەن ، ئۇلار ئۇزاق زامانلاردىن بېرى مۇشۇنداق ياشاپ كەلگەنىكەن . ھازىر شۇنداق تىنچ ياشاۋېتىپتۇ . شۇڭا ئۇلاردا ئېسىكىموسلاردەك جاسارەت ۋە قەيسەرلىك يوق ، پاردانلاردەك ئۇرۇشخۇمار مەجەزنىمۇ يېتىلدۈرمىگەندى . ئۇلاردا تىبەتلىكلەردەك جۇشقۇنلۇق ۋە تېتىكىلىك ، كەشمىرلىكلەردەك قولى گۈل ، چېۋەرلىكتىنمۇ ئەسەر يوق ئىدى . ئەمما بۇ يەردىكى ئۇيغۇر دېھقانلار ھەرقانداق بىر جايدىكى ئاددىي - ساددا كىشىلەرگە ئوخشاشلا دوستانە ، مېھماندوست . ئۇلار ئاددىيسى بىرەر لەتىپىدىنمۇ سىز بىلەن تەڭ بەھرە ئېلىشنى خالايتتى . بەزىدە ئۇلارنىڭ يالقاۋلىقى جانغا تېگەتتى . قىلغان ئىشىمۇ كۆڭۈلگە ياقمايتتى . ۋەھالەنكى ، ئۇلارغا ئارتۇقچە تەلەپ قويمىسىڭىزلا ،

① دىئاننا سىپتون : «قەدىمىي ماكان» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 2000 - يىلى 9 - ئاي نەشرى ، 204 - بەت .

ئۇلار شۇنچىلىك جەلىپكار ، ئاق كۆڭۈل ئادەملەر ئىدى .^① دەرۋەقە ، بۇ قەشقەر ئاھالىلىرىگە بېرىلگەن ئانچە ئىلمىي ۋە ئەتراپلىق باھا بولمىسىمۇ ، لېكىن ، بىزنىڭ ئەنگىلىيلىك بىر ئايالنىڭ نەزەرىدىن ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ پىسخىك كەيپىياتىنى كۆزىتىشىمىزدە مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە .

— 5 —

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئاز بولمىغان شۆپىت مىسسىيونېرلىرى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى مۇھىم شەھەر — قەشقەرگە يېتىپ كېلىپ ، ئۆزلىرىنىڭ يېرىم ئەسىرگە يېقىن دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرىنى باشلىدى . مۇشۇ دەۋرلەردە يەنە بىر قىسىم شۆپىت ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى تارىم ئويمانلىقىدا جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە ئارخېئولوگىيە ساھەسىدە ناھايىتى زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى . بەش قېتىملىق ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ ئېكسپېدىتسىيىسىنى ئوڭۇشلۇق تاماملاپ ، ھالاكەت دېڭىزى — تەكلىماكاننى بويسۇندۇرغۇچى سۆپىن ھېدىن ئەنە شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر .

سۆپىن ھېدىن 1896 - يىلى تۇنجى قېتىم سال بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنى بويلاپ ، ئۆز دەۋرىدىكى لوپنۇر رايونىنىڭ مەركىزى بولغان ئابدان كەنتىگە كەلگەن بولۇپ ، شۇنىڭدىن كېيىن تاكى 1934 - يىلىغىچە ئىلگىرى - ئاخىر بەش قېتىم بۇ رايونغا ئېكسپېدىتسىيە سەپىرى قىلىدۇ . لوپنۇردىكى قەدىمىي كروران شەھەر خارابىسىنىڭ بايقىلىشى سۆپىن ھېدىننىڭ

① دىئانا سېتون : «قەدىمىي ماكان» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 2000 - يىلى 9 - ئاي نەشرى ، 206 - بەت .

ئاشۇ تەۋەككۈلچىلىكلىرىنىڭ نەتىجىلىرىدىن بىرى ئىدى .
 1890 - يىلى سۈپىن ھېدىن ئۈچ نەپەر خىزمەتكار ۋە رۇسىيە ئوفىتسېرىنىڭ ياردىمىدە بوران - چاپقۇنغا قارىماي ئوشتىن قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ . نەچچە ئايلىق جاپالىق سەپەردىن كېيىن 14 - دېكابىر قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ . بۇ كۈن سۈپىن ھېدىن ئۈچۈن ئۈنتۇلغۇسىز بىر كۈن بولۇپ قالىدۇ : « 14 - دېكابىر سۈپىن ھېدىننىڭ ئېكسپېدىتسىيە ھاياتىدا خاتىرىلەشكە ئەرزىيدىغان بىر كۈن بولدى . بۇ كۈن ئۇ ھاياتىدا 1 - قېتىم ، كېيىنكى چاغلاردا كۆپ قېتىم ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ قوماندانلىق شتابى بولغان مەشھۇر تارىخىي مەدەنىيەتلىك شەھەر - قەشقەرگە يېتىپ كەلدى . »^① سۈپىن ھېدىن بۇ ھەقتە يەنە مۇنداق يازىدۇ : « ئۈچ كۈندىن بېرى بىز ئاقسۇدىن يولغا چىقتۇق ، مۇھەممەت ئىمىن بىزگە ھەمراھ بولدى . 21 - كۈنى بىز بارماقچى بولغان جاي قەشقەر - سۇلغا يېتىپ كەلدۇق . بۇ مېنىڭ كېيىنكى ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىم باشلىنىدىغان جاي ئىدى . »^② گەرچە سۈپىن ھېدىننىڭ قەشقەر ھەققىدە ئېيتقانلىرى ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ ، ئۇنىڭ تەۋەككۈلچىلىك ۋە ئىزدىنىش روھى بىز ئۈچۈن تولىمۇ قىممەتلىكتۇر .

ئۇيغۇرلار ھەققىدە زور ئىلمىي ئەمگەكلەرنى مەيدانغا چىقارغان ، شۇنداقلا قەشقەر خەلقى بىلەن چوڭقۇر رىشتە ئورناتقان شېۋىتسىيەلىك يەنە بىر مەشھۇر زات - گۇننار ياررىڭدۇر . ئۇ 1929 - يىلى ۋە 1978 - يىلى قەشقەرگە ئىككى قېتىم كەلگەن بولۇپ ، بۇ جەرياندا ئەمەلىي تەكشۈرۈشلەر ۋە چوڭقۇر ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق ، قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى ، ئەدەبىياتى ، مەدەنىيىتى

① لى جۈن ، دېڭ ماۋ : « سۈپىن ھېدىن » ، شىنجاڭ خەلىق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 2004 - يىلى 3 - ئاي نەشرى . 22 - بەت .
 ② سۈپىن ھېدىن : « ھايات - مامانلىق باياۋان » ، شىنجاڭ خەلىق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 2005 - يىلى 8 - ئاي نەشرى . 118 - بەت .

ھەمدە ئېتنوگرافىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە كۆپلىگەن ئىلمىي ئەمگەكلەرنى ئېلان قىلىدۇ. ئۇنىڭ «قەشقەرگە قايتا سەپەر» ناملىق كىتابى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى قەشقەرگە بېغىشلانغان ئەسەر بولۇپ، بىز ئۇنىڭدىن ناھايىتى مول ئۇچۇرلارغا ئىگە بولالايمىز.

گۈننار ياررىڭنىڭ قەشقەر ۋە قەشقەر خەلقىگە بولغان مېھرى - مۇھەببىتى ناھايىتى چوڭقۇر، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە قەشقەرگە بولغان يۈكسەك ھېسسىياتى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇ قەشقەرگە تۇنجى قېتىم ئاياغ باسقان چاغدىكى تەسىراتىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ: «1929 - يىلى قەشقەرگە كېلىپ خۇددى ھازىرقى دەۋردىن ئوتتۇرا ئەسىرگە - «مىڭ بىر كېچە» نى فىلىمگە ئېلىش ئۈچۈن راسلىغان كۆرۈنۈش ئىچىگە كىرىپ قالغاندەك بولۇپ قالدىم. بۇ يەردە يا ئاپتوموبىل، يا موتسىكىلت يوق ئىدى، ھەتتا ۋېلىسپېتىمۇ كۆزگە چېلىقمايتتى. بازار ئەتراپىدىكى قاراڭغۇ، تارچۇق كوچىلارنى يورۇتىدىغان ئېلېكتر چىراغلار يوق ئىدى. قەشقەردە گېزىت يوق ئىدى، مەتبەئەدە بېسىلغان كىتاب تېخىمۇ يوق ئىدى. مىرزا - كاتىبلار چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ، قوليازىلارنى ئەرەب ھەرپى بىلەن رەتلىك كۆچۈرەتتى. ھەممىلا يەردە لىق سۇ قاچىلانغان تۇلۇم - چايشاپلارنى دۈمبىسىگە ئارتىپ سۇ توشۇۋاتقانلارنى ئۇچراتقىلى بولاتتى. تارچۇق كوچىلاردا ھەر مىللەت كىشىلىرى مېڭىپ يۈرەتتى. بايلار ۋە ئېسىلزاڭلار چىرايلىق گۈللۈك يوپۇق - شالچا سېلىپ ئېگەرلەنگەن پۈزۈر ئاتلارغا مىنىپ، مېغىلداپ تۇرغان كىشىلەر توپىنى يېرىپ ئۇياقتىن - بۇياققا ئۆتۈپ يۈرەتتى. قول ئىلكىدە پۇل - مېلى ئانچە جىق ئەمەسلەر ئېشەككە مىنەتتى. ھالبۇكى، شەھەر ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمى بولغان كەمبەغەللەر پىيادە ماڭاتتى.»^① گۈننار

① گۈننار ياررىڭ: «قەشقەرگە قايتا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە)، 1998 - يىلى 9 - ئاي نەشرى، 110 - ، 111 - بەتلەر.

ياررىڭ بىر تەرەپتىن ، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇسلۇبىدىكى قەشقەر ھەققىدە چوڭقۇر ھېسلاغا چۆمسە ، يەنە بىر تەرەپتىن ، بۇ قەدىمىي ماكاننىڭ دۇنيادىن ئايرىلىپ قالغانلىقىغا ، خەلقئارا ئىلىم ساھەسى تەرىپىدىن تەتقىق ۋە تەشۋىق قىلىنمىغانلىقىدىن ئېچىنىدۇ . ئۇ بۇ ھەقتىكى تەسىراتىنى مۇنداق ئىپادە قىلىدۇ : «كىشىلەر شۇ چاغدىكى قەشقەرگە ئوخشاش تازا روناق تاپقان ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام جەمئىيىتىنى بۈگۈنكى دۇنيانىڭ ھېچقانداق يېرىدىن تاپالمايدۇ . ئىلگىرى ئافغانىستاندا شۇنداق ئىجتىمائىي ھالەت خېلى ئۇزاق مەزگىل مەۋجۇت بولغان بولسىمۇ ، بىراق بۇنداق ئەنئەنىۋى جەمئىيەتلەر ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ توختاۋسىز دولقۇنى ئالدىدا ئاللىقاچان بەربات بولۇپ كەتتى . ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى ، قەدىمكى قەشقەر ھەققىدە كىشىنى قاناگەتەندۈرگۈدەك ئەسەر يازىدىغان ئادەم چىقمىغانىدى . ئۆيەردىكى بازارلارنى ، ئاشۇ تۇرمۇشنى دەۋر قىلىپ شەكىللەنگەن قايناق ھاياتنى تەسۋىرلەيدىغان ئادەم چىقمىغانىدى .»^①

قەشقەر ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولۇش بىلەن بىرگە ، ئەڭ چوڭ سودا مەركەزلىرىنىڭ بىرى . قەشقەرلىكلەر سودىغا تولمۇ ماھىر ، چوڭ - كىچىك ھەممەيلەندە مۇئەييەن سودا ئېڭى شەكىللەنگەن بولۇپ ، سودىنىڭ ئېپىنى بىلىدۇ . گۈننار ياررىڭ قەشقەر بازارلىرىنىڭ ئەھۋالىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ : «قەشقەر بازارلىرىدىكى تار كوچىلارنىڭ ئىككى تەرىپىگە دۇكانلار ئورۇنلاشتۇرۇلغان ، دۇكاندارلار خېرىدار كۈتۈپ يەرگە سېلىنغان گىلەم ئۈستىدە چازا قۇرۇپ ئولتۇرىدۇ ، ئۇلار ۋارقىراپ خېرىدار چاقىرمايدۇ ، ۋارقىراپ - چاقىرايدىغانلار كوچىلاردىكى مۇقىم دۇكىنى يوق ئۇششاق ئېلىپساتارلار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئورنى دۇكاندارلارنىڭكىدىن پەرقلىنىدۇ . قەشقەر بازارلىرىدىكى

① گۈننار ياررىڭ : «قەشقەرگە قايتا سەپەر» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 1998 - يىلى 9 - ئاي نەشرى ، 113 - بەت .

نەرسىلەرنىڭ باھاسى تۇراقسىز بولىدۇ ، دۇكاندار خېرىدارغا شۇنداق بىر قاراپلا خېرىدارنىڭ قانداق ئىقتىسادىي مەنبەگە ئىگە ئىكەنلىكىنى دىتلاپ بولىدۇ - دە ، كېيىن ئۇنى ئىندەككە كەلتۈرۈشنىڭ ئاسان - ئاسان ئەمەسلىكىنى دەڭسەپ كۆرىدۇ . مانا بۇلار مالغا دەسلەپ باھا قويۇش دائىرىسىنى بەلگىلەيدۇ . كەينىدىنلا يەنە بىردەم باھا تالىشىش بولىدۇ ، بۇ سودىلىشىۋاتقان ئىككى تەرەپنى پەيدىنپەي قىزىتىشتىكى سەنئەت شەكلىدىن ئىبارەت . بازاردا ھەربىر كەسىپ ۋە ھۈنەر - سەنئەتنىڭ مۇقىم ئورنى بولىدۇ . توقۇلما بۇيۇملار ۋە گىلەم بازىرىدىكى جىمجىتلىق بىلەن مىسكەر بازىرىدىكى «تاراڭ - تۇرۇڭ» قىلغان سادالار روشەن سېلىشتۇرما بولىدۇ .^①

1978 - يىلى 9 - ئايدا گۇننار يارىنىڭ قەشقەرگە يەنە بىر قېتىم كېلىدۇ . ئۇنىڭ ئاشۇ چاغدىكى تەسىراتى ئاۋۋالقى تەسىراتى بىلەن خېلى زور پەرققە ئىگە ئىدى . ئۇ بۇ ھەقتە مۇنۇلارنى يازىدۇ : «مەن بۇ نۆۋەت قەشقەرگە كېلىپ ، بۇنىڭ 1929 - ~ 1930 - يىللىرى ئېسىمدە قالغان قەشقەردىن ناھايىتى چوڭ پەرقلىنىدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم ، ئەمما يېزا - قىشلاقلارنىڭ مەنزىرىسى ئېسىمدىكى مەنزىرە بىلەن تامامەن ئوخشاش ئىدى ... ئەمما قەدىمكى كوچىلار تەدرىجىي ئازايغان بولۇپ ، قەدىمىي قەشقەرنىڭ كۆپلىگەن جايلىرى ئۆزىنىڭ كونا تۈسىنى يوقاتقان ئىدى . كوچىلاردا بېشىغا يوغان سەللە يۆڭگەن موللىلار كۆرۈنمەيتتى . ئېسىمدە قېلىشچە ، سەللىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى شۇ كىشىنىڭ ياش قۇرامىنى ، ئىلمىنى ۋە مەرتىۋىسىنى بىلدۈرەتتى . ئېشەككە مىنىپ تۆڭگەنى يېتىلەپ كېتىۋاتقانلارنىڭ «پوش - پوش» دەپ ۋارقىرىغان ئاۋازى

① گۇننار يارىنىڭ : «قەشقەرگە قايتا سەپەر» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 1998 - يىلى 9 - ئاي نەشرى ، 114 - بەت .

ئەمدى ئاڭلانمايتتى ، ئەكسىچە ئاپتوموبىللارنىڭ « دۈت - دۈت ، قىلغان قۇلاقنى يارغۇدەك ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى . بۇ يېڭى ئۇيغۇر تىلىدا « سىگنال بەرمەك ، ياكى « تات - تات قىلماق ، دېيىلىدۇ . بۇنىڭدىن 50 يىل ئىلگىرى قەشقەردە بۇنداق سۆزلەر يوق ئىدى . ئىلگىرىكىدەك كۆپ تۆگىلەرمۇ كۆرۈنمەيتتى . »^①

گۈننار يارىلىق قەشقەرنىڭ ئەينى چاغدىكى سانائىتى توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ : « بۇنىڭدىن 50 يىل بۇرۇن قەشقەردە سانائەت يوق ئىدى . شۇ چاغدىكى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى بارلىق جايلاردىمۇ ئەھۋال شۇنداق ئىدى . سانائەت مەھسۇلاتلىرىدىن ئىككى مۇتلەق كۆپ قىسمى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياكى ھىندىستاندىن ئىمپورت قىلىناتتى ۋە ياكى مەلۇم جەھەتتىن ئېيتقاندا ، ئۈرۈمچى ئارقىلىق جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسمىدىكى جايلاردىن تۆگە كارۋىنى ئارقىلىق توشۇپ كېلىنەتتى . بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزگەرگەن ئىدى . قەشقەر تېخى مۇھىم سانائەت مەركىزى بولمىسىمۇ ، لېكىن ئاشۇ نىشانغا قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى . »^②

دەرۋەقە ، گۈننار يارىلىقنىڭ قەشقەرگە بولغان مۇھەببەت رىشتىسى ناھايىتى چوڭقۇر ئىدى . ئۇ ئۆزىنىڭ بىر پارچە قوليازىمىسىدا فامىلىسى بولغان « يارىلىق » دېگەن شۆبىچە سۆزنى ئۇيغۇرچە ئىزاھلاپ مۇنداق چۈشەندۈرگەنىدى : « مەن 1929 - ~ 1930 - يىللىرى قەشقەرگە تۇنجى قېتىم بارغىنىمدا ۋە 1935 - يىلى سىزىڭدىكى ئۇيغۇر كارۋانلىرى ئارىسىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋاتقان چاغلىرىمدا نۇرغۇن ئۇيغۇرلار مەندىن « ھۆرمەتلىك ساھىب ، سىزنىڭ « يارىلىق » دېگەن ئىسمىڭىزنىڭ

① گۈننار يارىلىق : « قەشقەرگە قايتا سەپەر » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 1998 - يىلى 9 - ئاي نەشرى ، 190 ، 191 - بەتلەر .

② گۈننار يارىلىق : « قەشقەرگە قايتا سەپەر » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 1998 - يىلى 9 - ئاي نەشرى ، 213 - بەت .

مەنىسى نېمە؟ ، دەپ سورىغانىدى . مەن كۈلۈپ تۇرۇپ ئۇلارغا «شۇنىمۇ چۈشەنمىدىڭلارمۇ؟ مېنىڭ ئىسمىم ئۇيغۇرچىدۇر . مەنىسى «مەن سىلەرنىڭ يارىڭلار!» دېگەنلىك بولىدۇ ، دەپ جاۋاب بەرگەنلىكىم ھېلىمۇ ئېسىمدە . ئۇلار مېنىڭ چاقچاق قىلىۋاتقانلىقىمنى چۈشەنمەي «شۇنداقمۇ؟ تولىمۇ مەنىلىك ئىسمىمكەن ، توۋا! شۈبھىسى تەرەپتىمۇ بىزنىڭ تىلىمىزدا ئىسمىم قويدىغىنىنى بىلمەيدىكەنمىز ، دەپ ساقاللىرىنى سىلاشقانىدى . ئەمەلىيەتتە «ياررىڭ» دېگەن بۇ ئىسىم شۈبھىلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان كىشى ئىسمى بولۇپ ، ئۇيغۇرچە بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق ئىدى . ۋەھالەنكى ، مېنىڭ بۇ فامىلەم ئۇيغۇر تىلىنىڭ 2 - شەخس ھالىتىدە «سېنىڭ يارىڭ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «يار» سۆزى بىلەن دەل چۈشكەندى . شۇڭلاشقا مەن ئۇيغۇرلار ھەققىدە ھەر دائىم ئويلىغىنىمدا ئىچ - ئىچىمدىن «مەن سىلەرنىڭ يارىڭلار!» دېگۈم كېلىدۇ»^① دەپ يازىدۇ .

— 6 —

1948 - يىلى پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولۇش ھارپىسىدا ياۋروپالىق ئاننا فىلىپ ئىسىملىك بىر ئايال مۇخىر ئىچكىرى ئۆلكىلەر ئارقىلىق شىنجاڭغا كېلىدۇ ھەمدە قەشقەر ھەققىدە ئاز بولمىغان خاتىرىلەرنى قالدۇرىدۇ . بۇ يەردە بىز ئۇنىڭ خاتىرىسىگە نەزەر سېلىپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۈق .

ئاننا فىلىپ 1948 - يىلى نەنجىڭدىن ئۈرۈمچىگە كېلىپ ، ئۇ يەردىن يۈك ئاپتوموبىلىغا ئولتۇرۇپ قەشقەرگە كېلىدۇ . قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن بىر كارۋان ياللاپ قاراقۇرۇم

① ئەسەت سۇلايمان : «ئۆزلۈك ۋە كىملىك» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 2006 - يىلى 7 - ئاي نەشى . 232 ، 233 - بەتلەر .

ئارقىلىق پاكىستانغا يېتىپ بارىدۇ . ئەينى چاغدا شىنجاڭنىڭ ، بولۇپمۇ قەشقەر رايونىنىڭ ۋەزىيىتى داۋالغۇش ئىچىدە تۇرۇۋاتقان بولۇپ ، ئۇ مۇشۇ دەۋردىكى قەشقەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى ھەققىدە مۇھىم خاتىرىلەرنى يازىدۇ . بۇ چاغدا ئەينى دەۋردىكى ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنى پاكىستان ھۆكۈمىتى ۋاكالىتەن باشقۇرۇپ تۇرغان ئىدى . ئاننا فىلىپ دۆلىتىگە قايتقاندىن كېيىن «يىراق ئاسىيادىكى كارۋان» ناملىق كىتابنى يېزىپ چىقىدۇ .

ئاننا فىلىپ كىتابىدا قەشقەرنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 1300 مېتىر ئېگىز ئىكەنلىكىنى تىلغا ئېلىپ ، بۇ زېمىننى «غەربىي شىمالدىكى گۈزەل بوستانلىق» ، «بىر پارچە گۆھەر زېمىن» ۋە «قۇملۇقتىكى جەننەت» دېگەندەك ناملار بىلەن تەرىپلەيدۇ ، شۇنداقلا بۇ يەرنىڭ باھار پەسلىنىڭ ئىللىق ، كۈز پەسلىنىڭ گۈللەر ھۆپپىدە ئېچىلغان باياشات ، گۈزەل مەنزىرىسىنى ناھايىتى جانلىق تەسۋىرلەيدۇ . ئۇ يەنە قەدىمىي قەشقەرنىڭ خارابىلىشىدىكى سەۋەب ئۈستىدە توختىلىپ : «بۇلارنىڭ ھەممىسىگە ئىقلىمنىڭ ئۆزگىرىشى سەۋەب بولغان ، قۇرغاقچىلىق ۋە قەھەتچىلىكنىڭ بارغانسېرى ئېغىرلىشىشى سان - ساناقسىز يېزا - كەنت ، شەھەرلەرنى ، بىپايان تۈزلەڭلىكلەرنى دەشتى - چۆللەرگە ئايلاندۇرۇۋەتتى ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى قۇم ئاستىغا غەرق بولدى . تارىختا ئىرانلار ۋە تۇرانلار ئوتتۇرىسىدىكى قالايمىقان يېغىلىقلار بۇ يەرنىڭ سۇ ئىنشائاتىنى ۋەيران قىلدى ، قۇم دۆۋىلىرى ئۆستەڭ - كۆللەرگە ھۇجۇم قىلدى ، خەلقنىڭ جان تومۇرى بولغان دەريا سۇلىرى ئىز - دېرەكسىز غايىب بولدى»^① دەپ يازىدۇ .

ئاننانىڭ قەلىمى ئاستىدا قەشقەردىكى يېڭى ھايات ۋە يېڭىچە

① 《丝绸之路与文明的对话》，中国中外关系史学会、暨南大学文学院 主编，新疆人民出版社，2007年5月版，第227页。

كەيپىيات ناھايىتى جانلىق ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئۇ مۇنۇلارنى يازىدۇ: «شۇ چاغدا قەشقەر ئاسمىنى زۇمرەتتەك سۈزۈك بولۇپ، ھەممە يەر ئالتۇن رەڭ ياپراقلار ۋە قۇملار بىلەن بېزەلگەندى، بۇنداق رەڭدارلىقنى ھەر كۈنى، ھەر ۋاقىت، ھەر دەقىقە ئۇچراتقىلى بولاتتى. بۇ تىنچ شەھەر ھەر پەيشەنبە — بازار كۈنى ئالاھىدە جانلىنىپ كېتەتتى، مەسچىتلەر، قۇيقۇرۇق مەيدانلار بايرام كەيپىياتىغا چۆمتتى. سودىگەرلەر توپ — توپى بىلەن تەرەپ — تەرەپلەردىن بۇ يەرگە كېلەتتى، ئېشەك، تۆگە كارۋانلىرى قىستا — قىستاڭ ئىچىدە ئۇياق — بۇياققا ئۆتۈشۈپ تۇراتتى. ئۇ يەردە كۆكتات ۋە مېۋە — چېۋە، پاختا ۋە يىپەك بۇيۇملار، خۇش پۇراق ماتېرىياللار ۋە ئۇن، خۇرۇم ماللار، ئېگەر ۋە باشقا ئات جابدۇقلىرى، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى، توخۇ، قوي، يۇڭ ۋە بۆزدىن توفۇلغان خۇرجۇن، چاي، گۈرۈچ، سەرەڭگە، نۆمۈر ئەسۋاب قاتارلىق كۈندىلىك تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنىڭ سودىسى بولاتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئېلىپ — سېتىلاتتى ياكى ئالماشتۇرۇلاتتى، ئاياللار بېشىدىن ئايغىغىچە يۆگەپ تۇرىدىغان ئۇزۇن چاپان كىيىدىغان بولۇپ، ھەقىقەتەنمۇ كىشىنىڭ ھەۋىسىنى قوزغايىتتى. كىشىلەر ئەڭ كۆپ يىغىلىدىغان جاي مەدداھلار ۋە ئەلنەغمىچىلەر ئولتۇرغان يەر بولۇپ، نۇرغۇن كىشىلەر ئۇلارنى چۆرىدەپ توپلاشقانىدى، ياشانغانلار ۋە بالىلار بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ قىزغىن تاماشىبىن ئىدى. ئۇلار بىر ئولتۇرغانچە بىر قانچە سائەتلەپ داستان ياكى ساز ئاڭلايتتى، ئاڭلىغاندىمۇ ناھايىتى بېرىلىپ، زور ئىشتىياق بىلەن ئاڭلايتتى. بۇنداق نومۇرلاردىن بەھرىلەنگۈچىلەر ئىچىدە خەنزۇلار كەمدىن — كەم بولۇپ، پەقەت تەرتىپ ساقلىغۇچى خەنزۇ ساقچىلارلا ئۇ يەردە بولاتتى.»^① مانا بۇ

① 《丝绸之路与文明的对话》，中国中外关系史学会、暨南大学文学院 主编，新疆人民出版社，2007 年 5 月版，第 227 页。

قەشقەردىن ئىبارەت قەدىمىي يۇرتنىڭ يېڭى دەۋر ھارپىسىدىكى قايناق بازاردىكى ھاياتى ۋە تىرىكچىلىك ئۇسۇللىرىنىڭ جانلىق كارتىنىسى، قەشقەر خەلقىنىڭ ھاياتى ۋە تۇرمۇشىنىڭ بىر چەت ئەللىك نەزەرىدىكى تەبىئىي ئىنكاسى .

ئاننا قەشقەردىكى يېڭىچە ھايات توغرىسىدا مۇنداق يازىدۇ :
 «ئەينى ۋاقىتتا چىنباغدا بولۇشقا تېگىشلىك ھەممە ئۆسكۈنە - جابدۇقلار تولۇق ئىدى . ئۇ يەردە تەملىك چايلارنى ئىچكىلى ، بولكىلارنى يېگىلى ، مۇنچىلارنىڭ ھۇزۇرىنى سۈرگىلى بولاتتى . ھۇجرا ئۆيلەردە قەدىمىي كىتابلار ، ئوتسىز تام مەشلىرى ۋە ئارام بەخش كىرىسلولار بار ئىدى . كىشىلەر بەزىدە داللىلاردا ئات چاپتۇرسا ، بەزىدە قەشقەرنىڭ سىرلىرىنى ئىزدەپ ئۇياق - بۇياققا يول ئالاتتى . خەلق كاستوم كىيىپ ، گالىستوك تاقاپ ، ئۇچلۇق بەتىنكىلەرنى كىيىشكە باشلىغان ئىدى . بۇلارنىڭ ھەممىسى قەشقەرنىڭ ئاللىقاچان ھازىرقى دەۋرگە قەدەم قويغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى . »^①

بىز ياۋروپالىق سەيياھلارنىڭ قەشقەردىن ئىبارەت بۇ قەدىمىي شەھەر ھەققىدىكى ئوخشاش بولمىغان بايانلىرىدىن بۇ مۇقەددەس جاينىڭ يىراق ئۆتمۈشتىن بۈگۈنگىچە بولغان تارىخىي جەريانى توغرىسىدا مەلۇم تونۇش ، تەسىراتقا ئىگە بولالايمىز . گەرچە شىنجاڭغا كېلىپ تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتلار ئېلىپ بارغان چەت ئەللىكلەرنىڭ خاتىرىلىرى ۋە كۆز قاراشلىرىدا مەلۇم دەرىجىدىكى بىر تەرەپلىملىك ۋە خاتالىقلار ساقلانغان بولسىمۇ ، لېكىن غەربتە نەشر قىلىنغان زور كۆلەمدىكى قەشقەر ھەققىدىكى كىتاب - ماتېرىياللار بىزنىڭ قەشقەر ۋە قەشقەر خەلقىنىڭ 19 - ئەسىردىن

① 《丝绸之路与文明的对话》，中国中外关系史学会、暨南大学文学院 主编，新疆人民出版社，2007年5月版，第227页。

بۇيانقى ئىجتىمائىي ھاياتنى چۈشىنىشىمىزدە بەلگىلىك پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە .

§ 3 . قەشقەر تىلى ھەققىدە ئومۇمىي بايان

ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شېۋىسى — ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئورتاق ئەدەبىي تىلىنى شەكىللەندۈرگەن غوللۇق شېۋىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ . ئۇ ئىشلىتىش نوپۇسىنىڭ كۆپلۈكى ، شۇنداقلا تارىخىي ئورنىنىڭ مۇھىملىقى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى مەركىزىي دىئالېكتىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن ، ئىزچىل تۈردە قەشقەر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بەلگىسى بولۇپ كەلگەن ئىدى .

تارىخىي نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، قەشقەر ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى «كاشغەر تىلى» ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەڭ بىۋاسىتە راۋاجى ھېسابلىنىدۇ . قەشقەر رايونى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى ۋە ئەنئەنىسى ئەڭ تەرەققىي قىلغان رايوندۇر . بىزگە مەلۇمكى ، تاكى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە قەشقەر ئەنئەنىۋى مىللىي مائارىپىنىڭ بۆشۈكى بولۇپ كەلگەن ئىدى . مەدرىسىلەردە دىنىي ئوقۇشلۇقلاردىن باشقا ، نەۋائىي قاتارلىق كلاسسىكلارنىڭ ئەسەرلىرى ئوقۇلغان ؛ خەلق ئارىسىغىمۇ پارس ، تۈركىي تىلدىكى داستان - قىسسەلەر كەڭ تارقالغان . ساۋاتسىز ئاۋاممۇ مەدداھلار ۋە ھەرخىل يىغىلىشلاردىكى ئەنجۈمەن ۋە ۋەز ئېيتىشلار ئارقىلىق كلاسسىك يازما ئەدەبىياتىنى بەھرىلەنگەن . مانا مۇشۇنداق ئىجتىمائىي مۇھىتتا چاغاتاي تىلىدىن قالغان تىل ئەنئەنىسى ئىزچىل داۋاملىشىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن . بولۇپمۇ ، قەشقەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆزلۈك سوستاۋىدا بۇ خىل ئىزچىللىق ئىنتايىن

گەۋدىلىك .

شۇڭا ، قەشقەر خەلق تىلى سۆزلۈك جەھەتتىكى بايلىقى بىلەن ئىنتايىن زور قىممەتكە ئىگە . فونېتىكا جەھەتتە ، قەشقەر ئۇيغۇر تىلى مەركىزىي دىئالېكت بىلەن ئاساسەن بىردەك . بىر قەدەر گەۋدىلىك پەرق شۇكى ، سوزۇق تاۋۇشلاردا سۆزنىڭ 2 - بوغۇمىدا كەلگەن «ئۇ» ، «ئو» تاۋۇشلىرى «ئا» ، «ئە» گە ئۆزگىرىدۇ . مەسىلەن :

قەشقەر شېۋىسى	مەركىزىي دىئالېكت
بولۇپ	بولۇپ
قولىم	قولۇم
ئۆلۈپ	ئۆلۈپ
ئۆتەك	ئۆتۈك
ئۆلەك	ئۆلۈك

ئۈزۈك تاۋۇشلاردا بولسا سۆزنىڭ ئەسلىي تۈپىدىكى «پ» ، «ق» لار قوشۇمچە قوشۇلغاندىن كېيىنمۇ ئاجىزلاشمايدۇ . مەسىلەن :

قەشقەر شېۋىسى	مەركىزىي دىئالېكت
مەكتىپى	مەكتىۋى
غىلاپى	غىلاپ
قاپىقى	قاپىغى
ساپىقى	ساپىغى

ھالبۇكى ، قەشقەر رايونى ئەسلىدىنلا تېررىتورىيىسى كەڭ ، ئاھالىسى كۆپ رايون بولغاچقا ، ھەرقايسى ناھىيىلىرىنىڭ تىلىدىمۇ بەلگىلىك پەرق مەۋجۇت ، لېكىن بۇ قەشقەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىگە تەسىر كۆرسەتمەيدۇ .

قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى ئىنتايىن سىلىق بولۇپ ، ھۆرمەتكە سازاۋەر ياكى ياشتا چوڭلارغا «سىلى» ، «سىز» دىن

ئىبارەت بۇ ھۆرمەت شەكلىنى ئىشلىتىدۇ ياكى «سىز» لەپ گەپ قىلىدۇ . ئوغۇللارنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە «جان» ، قىزلارنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە «گۈل» ، «نسا» قاتارلىق سۈپەت سۆزلىرىنى قوشۇپ چاقىرىدۇ . مېھمانغا ئىشلىتىلىدىغان بىر يۈرۈش ھۆرمەت سۆزلىرى بار بولۇپ ، مېھماننى ئىختىيارسىز ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ ؛ ساھىبخاننىڭ تەلىپى ۋە ئۈمىدىنى رەت قىلىشقا ئامالسىز قىلىپ قويدۇ . بىز بۇلاردىن ئۇيغۇر تىلى قەشقەر شېۋىسىنىڭ ئىنتايىن موللىقىنى ھېس قىلماي تۇرالمايمىز .

II باب قەشقەرنىڭ خەلق ئاغزاكى ئەدەبىياتى

§ 1 . ئومۇمىي چۈشەنچە

ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى ياكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىنسانىيەت غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ۋە ئىنسان مەنىۋىيىتىنى قۇۋۋەتلەيدىغان مەڭگۈ قۇرۇماس بۇلاق . «خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى – ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆز ئەمگىكى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ئىچىدىن چىقىرىلغان بىلىملىرىنىڭ يەكونى»^① ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتى ۋە ئېستېتىك قاراشلىرىنىڭ مەركەزلىك ئىپادىسى . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خاراكتېر جەھەتتىن ئەدەبىيات كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ ، ئەمما ئۇ مەزمۇن ، شەكىل ۋە بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى جەھەتتە يازما ئەدەبىياتتىن پەرقلىنىدىغان نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە . ئىجاد قىلىنىش جەھەتتىن ئالىدىغان بولساق ، يازما ئەدەبىيات كونكرېت شەخس تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغاچقا ، ئاپتورلۇق ھوقۇقى پەقەت شۇ شەخسكە مەنسۇپ بولىدۇ ، ۋەھالەنكى ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىر پۈتۈن كولىكتىپ تەرىپىدىن يېزىلغاچقا ، ئۇنىڭ ئاپتورلۇق ھوقۇقى

① ماكسىم گوركى : «مولىنناغا يېزىلغان خەت» . «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى زۇرنىلى» (خەنزۇچە) ، 1957 - يىلى ، 5 - سان .

كوللېكتىپقا مەنسۇپ . دېمەك ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىجاد قىلىنىشىدىن تارقىلىشىغىچە ، پىششىقلاپ ئىشلىنىشىدىن دەۋردىن دەۋرگە تارقىلىشىغىچە باشتىن - ئاخىر كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىدىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ كوللېكتىپ بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپچانلىقىدىن ئىبارەت بۇ خاراكتېرى ئۇ پەيدا بولغان قەدىمكى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئومۇمىيلىقى ئاساسىدا شەكىللەنگەن . ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئىنتايىن تۆۋەن باسقۇچتا تۇرغان ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئىپتىدائىي دەۋرىدە ئىنسانلارنىڭ پۈتۈن پائالىيىتى كوللېكتىپ ئاڭنىڭ قوماندانلىقىدا ئۇرۇق ، كوللېكتىپ ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلاتتى . ئۆزلۈك ئاڭ تېخى ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىمىگەن بۇ ئىپتىدائىي ئانىمىزلىق ھاياتتا ھەر قانداق شەخس ، ئۇرۇق ۋە قەبىلە كوللېكتىپ بىلەن بىر گەۋدىلىشىش بەدىلىگە ھايات كەچۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلەيتتى . ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ پۈتكۈل ھاياتلىق پائالىيەتلىرىدە گەۋدىلەنگەن بۇنداق كوللېكتىپ ئاڭ ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۈر قاتلىمىغىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ ، رېئال تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە ياراتقان ئاغزاكى ئىجادىيىتىنى كوللېكتىپچانلىققا ئىگە قىلدى . كوللېكتىپچانلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ تارقىلىشى جەريانىدا تېخىمۇ روشەن ۋە يارقىن ئىپادىلىنىدۇ . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئەسلىدە قانداق ئىجاد قىلىنىشىدىن قەيىپىنەزەر ، ئۇ پەيدا بولۇش بىلەنلا كەڭ ئامما ئارىسىدا تارقىلىشقا باشلايدۇ ، بۇ جەريان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تاللىنىش ۋە تاۋلىنىش باسقۇچى سۈپىتىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى تېخىمۇ كەڭ ئاممىۋىلىققا ۋە ئومۇملۇققا ئىگە قىلىدۇ . ئاغزاكىلىقمۇ خۇددى كوللېكتىپچانلىققا ئوخشاش خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى يازما ئەدەبىياتتىن

پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىك بولغاچقا، ئۇنىڭ نامى «ئاغزاكى ئەدەبىيات» دەپ ئاتالغان. ئاغزاكىلىق — خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىر خىل فۇنكسىيەلىك ئالاھىدىلىكى سۈپىتىدە ئۇنىڭ ئىجاد قىلىنىشىدىن تاكى تارقىلىش جەريانىلىرىغىچە چوڭقۇر سىڭگەن بولغاچقا، بۇ ئەنئەنە يېزىق پەيدا بولغاندىن كېيىنمۇ ئۆزىنىڭ تارىخى ئىزچىللىقىنى يوقاتمىغان. گەرچە زامانىۋىلىشىۋاتقان بۈگۈنكى دۇنيادا يېزىق شەكلى كەڭ ئومۇملىشىۋاتقان بولسىمۇ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن ئاغزاكىلىق ئەنئەنە پۈتۈنلەي يوقىلىپ كەتمەيدۇ، بەلكى بۇ خۇسۇسىيەت مەلۇم دەرىجىدە تارىخىي (ئاجىزلىشىشى) مۇمكىن. چۈنكى ئاغزاكىلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى مەڭگۈلۈك ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىچكى ئىنېرتسىيەسى يېزىق شەكلى ئىككىلەمچى ئامىل سۈپىتىدە، ئۇنىڭ تاشقى فۇنكسىيەسى. كوللېكتىپلىق ۋە ئاغزاكىلىق ئالاھىدىلىكى بىۋاسىتە ھالدا ئۇنىڭ داۋاملىق ئۆزگىرىش ھالىتى ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، يازما ئەدەبىيات ئەسەرلىرى تۇراقلىق، ئۆزگەرمەس تېكىستكە ئىگە. ئەكسىچە، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئېغىز ئارقىلىق ئىجاد قىلىنىپ، كۆڭۈلگە خاتىرىلىنىدىغان بولغاچقا، ئۇ ھامان ئۆزگىرىشتىن خالىي بولالمايدۇ. خەلق سەنئەتكارلىرىدا ئەزەلدىن ئاپتورلۇق ھوقۇقى كۆز قارىشىنىڭ بولماسلىقى ئۆزگىرىشچانلىق ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرىدىغان يەنە بىر ئىچكى سەۋەب ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ تارقىلىش شارائىتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى (تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت) ئۆزگىرىشچانلىق ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرىدىغان تاشقى سەۋەبتۇر. بۇ خىل ئىچكى ۋە تاشقى سەۋەبلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تېخىمۇ رەڭدارلىققا، كۆپ

خىللىققا ۋە موللۇققا ئېرىشتۈرگەن ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلغان .

لېكىن خەلقنىڭ تۇرمۇشى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان ۋە خەلقنىڭ ئېستېتىك تەلپىگە ماسلاشقان كۆپچىلىك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە بولۇپ ، ئۇنداق ئەسەرلەر ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس بولۇپ داۋاملىشىدۇ . بۇنداق ۋارىسچانلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنىڭ مەزمۇنى جەھەتتە ئىپادىلەنگەن ، خەلقچىللىق ئاددىي - ساددا ، ساغلام رېئاللىق ئەنئەنىدىن تاشقىرى ، ئەڭ مۇھىمى ئۇنىڭ گۈزەل بەدىئىي شەكىلدە ئىپادىلەنىدۇ . دېمەك ، ئۆزگىرىشچانلىق ئىچىدە ۋارىسچانلىق ، ۋارىسلىق جەريانىدا يەنە ئۆزگىرىش خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن بىر خىل قانۇنىيەتلىك ھادىسە بولۇپ ، بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئۆزئارا زىچ باغلانغان ھالدا ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى يازما ئەدەبىياتتىن ئايرىپ تۇرىدۇ ۋە ئۇنى ئىنسانىيەتنىڭ ئاغزاكى ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى تەركىبىگە قوشىدۇ .

ئەنە شۇنداق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن يازما ئەدەبىياتىمىزنى قاناتلاندۇرغان خەلقنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىياتى خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئورگانىك تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ئىشلىتىلىش قىممىتى ، ئىلىم - پەن قىممىتى ۋە سەنئەت قىممىتىدىن ئىبارەت كۆپ قاتلاملىق ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلدى . ئۇ ئالدى بىلەن مەزمۇن جەھەتتىن ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارىختىن بۇيانقى ئىجتىمائىي ، تارىخىي تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرىنى ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە سىنىپىي كۈرەش ئەمەلىيىتى جەريانىدىكى باتۇرانە كۈرەش روھىنى ، كەلگۈسىگە بولغان يۈكسەك ئارزۇ - غايىلىرىنى ۋە گۇمانزىملىق تۇيغۇلىرىنى ، سەمىمىيلىك ، ساداقەتمەنلىك ۋە ۋاپادارلىق بىلەن تولغان گۈزەل

ئىچكى دۇنياسىنى ، باراۋەرلىك ، ئەركىنلىك ۋە ئىتتىپاقلىققا ئىنتىلىشتەك ھەققانىي ئارزۇلىرىنى ھەر خىل بەدىئىي شەكىل بىلەن رېئالزىملىق ۋە رومانىزىملىق تۈستە ئىپادىلەپ بەردى . شۇڭا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نوقۇل ئەدەبىي قىممەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن ، ئۇ يەنە سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، پەلسەپە ، تارىخ ، ئېتنوگرافىيە ، دىن ، سەنئەت ، ئەخلاق ، لوگىكا ، تىلشۇناسلىق ، تېبابەت ، جۇغراپىيە ، ئاسترونومىيە ، ئاگرونومىيە ، ئانتروپولوگىيە . . . قاتارلىق كۆپ تەرەپلىملىك تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە .

قەشقەر كۆپ مىللەتلىك رايون بولۇپ ، ئۇ جايدا ياشىغۇچى ھەر مىللەت ئەمگەكچىلىرى تارىختا ئىنتايىن مول ۋە قىممەتلىك ئاغزاكى ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ياراتقان . بۇ مىراسلار تارىخنىڭ بۇران - چاپقۇنلىرىدا تۇلۇنىپ ۋە تاللىنىپ ، شۇ خەلقنىڭ روھىي بايلىقى سۈپىتىدە ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلگەن . ئەنە شۇنداق مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ يارقىن نەمۇنىلىرىدىن بىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھېسابلىنىدۇ . قەشقەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەقىقەتەن مول بولۇپ ، تولىمۇ رەڭدارلىققا ۋە جەلپكارلىققا ئىگە . بىز بۇ تەتقىقات پىلانىمىزدا پۈتۈن ۋىلايەت ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ %90 نى تەشكىل قىلىدىغان ئاساسلىق مىللەت — قەشقەر ئۇيغۇرلىرى بىلەن «پامىر بۈركۈتى» دەپ نام ئالغان تاجىك مىللىتىنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرىنى مۇھاكىمە قىلىشنى ئاساس قىلىمىز .

دەرۋەقە ، ئومۇمىيلىق جەھەتتىن بىر مىللەتنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولىدۇ ، شۇڭا ئۇنى رايونلار بويىچە ئايرىپ چىقىشمۇ بىر قەدەر قىيىن . لېكىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ پەيدا بولۇش ، تارقىلىش ۋە ئومۇملىشىش جەريانىلىرىنى ئىنچىكە كۆزەتكەندە ئۇنىڭ نىسپىي رايون تەۋەلىكى

بايقىلىدۇ . بۇنداق بايقاش خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتكەن يەرلىك تۇرمۇش پۇرقى ، تىل ئالاھىدىلىكى ، تارىخىي ۋە جۇغراپىيىلىك نام ، ئۇسلۇب ۋە ژانىر ئۆزگىچىلىكى ، پىسخىك ۋە ئېستېتىك پەرقلەر قاتارلىق بەلگىلەرنى ئۆلچەم قىلىدۇ ، شۇنداقلا تارىختا شۇ رايونغا مەنسۇپ دەپ قارالغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۆرنەكلىرىنىڭ توپلاپ رەتلىنىش جەريانىغا ئاساسلىنىدۇ . بىزمۇ مۇشۇ شەرتلىك بەلگىلەر ئاساسىدا قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئۇنىڭدىكى ھەر قايسى تۈر - ژانىرلار بويىچە قىسقىچە شەرھلەيمىز .

§ 2 . ئەپسانە - رىۋايەتلەر

بۈگۈنكى مەدەنىيەتلىك دەۋردىكى ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ نىسبەتەن ئالغا كەتكەن ئەقىل - پاراستى ۋە ئاڭ تۇيغۇلىرىغا يارىشا ماددىي ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەتنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرى بويىچە يۈكسەك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈۋاتقان ۋە پارلاق كېلەچەك ئۈستىدە ئۈزلۈكسىز ئىزدىنىۋاتقان پۇرسەتلەردە ئۆز روھىي دۇنياسىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي قاتلىمىنى بىلىشتە ، روشەنكى يىراق قەدىمكى دەۋرلەرنىڭ بىردىنبىر روھىي مۇجەسسسىمى بولغان ئەپسانە - رىۋايەتلەرگە مۇراجىئەت قىلماقتا . چۈنكى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ قېنىدىن پۈتۈلگەن بۇ ئەپسانىلەر ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەڭ غايىۋى شەكىلدە ئىپادىلەپ بەرگەندىن سىرت ، ئىپتىدائىي دەۋردىن باشلانغان ئىنساننىڭ ئۆز ۋۇجۇدى ۋە ئالەم ھەققىدىكى ئۈزلۈكسىز ئىزدىنىشىنىڭ بەدىئىي ، پەلسەپىۋى يوللىرىنى كۆرسىتىپ بەرمەكتە .

مەلۇمكى ، ئەپسانە — يىراق قەدىمكى دەۋر كىشىلىرىنىڭ ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشى ، ئىنساننىڭ پەيدا بولۇشى ھەمدە تۈرلۈك تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر ھەققىدىكى سۈيىپەت خىيال ھەم تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ فانتاستىك ئۇسۇلدىكى ئىنكاسى ، ئىپتىدائىي دەۋردىكى تەبىئەتلەشتۈرۈلگەن ، ئادەملەشتۈرۈلگەن روھىي مەبۇد (ئىلاھ) لار ياكى ئىلاھلاشتۇرۇلغان تەبىئەتنى تەسۋىرلەشنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي شەكلى .

بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى ، ئەپسانىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى تونۇشى ۋە تەبىئەتنى بويىۋىندۇرۇش ئىرادىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر . شۇڭا ئەپسانە ئىپتىدائىي ئىنسان ئەجدادلىرىنىڭ پەلسەپە ، ئىلىم - پەن ، ئەخلاق ، تارىخ ، دىن ، ئەدەبىيات - سەنئەت ھەققىدىكى ساددا چۈشەنچىلىرى ۋە لوگىكىلىق قۇرۇلمىغا ئىگە بولمىغان بىلىملىرىنىڭ مۇجەسسەمىدۇر . ئۇ ئىلىم - پەندىن تاشقىرى ئىلىم - پەن سۈپىتىدە ، ساپ ئەقىل ، ئۈستىگە تۇرغۇزۇلغان ئاڭ كاتېگورىيىسى بىلەن قارىمۇقارشى بولۇپ ، ئۇلار بىزنى ئۆزىمىزنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ھالەتلىرىگە قارىتا تىل ، روھ ، ئەنئەنە ۋە دىندىن ھالقىغان ئۇچۇر ۋاستىلىرى بىلەن تەمىن ئەتكەن . ئەپسانىشۇناسلىقتىكى بىر قەدەر ئومۇملاشقان چۈشەنچىلەردە ، ئەپسانىلەر خاراكتېر جەھەتتىن خەلقنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىياتى كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ دېگەن قاراش ئالغا سۈرۈلىدۇ . دەرۋەقە ، ئۇ ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئۈچۈن ئېيتقاندا ، بىر خىل ئومۇملاشقان بەدىئىي شەكىل . لېكىن بىز شۇنى كۆرۈشمىز كېرەككى ، ئەپسانە مەيدانغا كەلگەن دەۋردە ئەدەبىيات - سەنئەت بىلەن باشقا تەبىئىي ، ئىجتىمائىي پەن ئىلىملىرى تېخى بۆلۈنۈپ كەتمىگەن ۋە پەنلەر تۈرى سىستېمىلاشمىغان ، شۇ سەۋەبتىن ئەپسانىلەرنىڭ ساپ

ئەدەبىي ياكى بەدىئىي مەنىگە ئىگە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى . يەنە بەزى كىشىلەر ئەپسانە ئىپتىدائىي دىندىن ، سېھىرگەرلىكتىن ياكى ساپ پىسخىك تۇيغۇدىن پەيدا بولغان دەپ قارايدۇ . بىزنىڭچە بۇمۇ بىر تەرەپلىملىك قاراش . ئەپسانە ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئەڭ زور ئورتاقلىققا ئىگە بولغان بىر خىل سىستېمىلاشمىغان ئاڭ كاتېگورىيىسى بولۇش سۈپىتىدە روشەنكى ، ئۇ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ بەدىئىي خاتىرىسىدۇر . بىراق شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەپسانىلەرنىڭ پەيدا بولۇشىدا ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ئىلاھچىلىق قاراشلىرىمۇ بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك رول ئوينىغان . ئالدىنقىسى (رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇش) ئەپسانىلەردە مۇئەييەن دەرىجىدىكى تارىخىي ئىزلارنىڭ ساقلىنىشىغا ئاساس بولغان ، كېيىنكىسى (ئىپتىدائىي ئىلاھ قارىشى) ئەپسانىلەرنى ئىلاھىدە سىرلىق قىياپەتكە ئىگە قىلغان . شۇنىڭ ئۈچۈن بىر قەدەر سىستېمىلاشقان قەدىمكى ئەپسانىلەردىكى ئىلاھلار بىلەن ئىپتىدائىي دىنلاردىكى چوقۇنۇش ئوبيېكتلىرى ئوتتۇرىسىدا تەڭداشلىق مۇناسىۋەت مەۋجۇت . شۇنداق بولغاچقا ، ھەر قانداق ئەپسانە دىنىي ھەقىقەتلەر بىلەن خۇراپاتلىقنىڭ جۇغلانمىسى ھەمدە ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ كۈللى ئالەمگە بولغان چۈشەنچىسى بىلەن تەبىئەتنىڭ سىرلىق ھادىسىلىرىدىن قورقۇش ، ئەيمىنىش تۇيغۇلىرىنىڭ بىرىكىمىسىدۇر .

دېمەك ، ئەپسانىلەر قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ مەقسەت ، مۇددىئا ۋە قىممەت قاراشلىرى توغرىسىدىكى ئىدىيىلىرىنىڭ ئىپادىلىنىشى ، ئىپتىدائىي ئىنسان قەلبىنىڭ ئەينىكى ، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئالەم ۋە ئادەمنىڭ سىرى ھەققىدىكى تۇنجى قېتىملىق ئويلىنىش سىستېمىسى ؛ دەرىجىسىدىن تاشقىرى ئىلىم - پەن سىستېمىسى ۋە ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتكە

قارىتا ئېلىپ بارغان بىر مەشغۇلات سىستېمىسى بولغاچقا ، ئۇنى بىر خىل دۇنيا قاراش ، بىر خىل غايە ، بىر خىل ئىشەنچ ، بىر خىل ئېتىقاد ، بىر خىل تەپەككۈر شەكلى ، بىر خىل ئەدەبىي شەكىل مەنىسىدە قوللىنىشقا بولىدۇ .

قايسى ماكان ، قايسى خەلق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، قەدىمكى دۇنيا ئەپسانىلىرىنىڭ مەزمۇن ماھىيىتىدە نۇرغۇن ئورتاقلىقلارنىڭ بولۇشىغا قارىماي يەنە بەزى پەرقلەرمۇ مەۋجۇت بولىدۇ . بۇنداق پەرقلەر دۇنيا مەدەنىيىتىنى ئوخشاش بولمىغان تىپلارغا ۋە مىللىي مەدەنىيەت قاتلاملىرىغا ئايرىشنىڭ بىر خىل شەرتلىك بەلگىسى بولۇپ قالغان . ئەپسانىلەردە بۇنداق مىللىي پەرقلەرنىڭ شەكىللىنىشى جۇغراپىيىلىك شارائىت ، ئېتىقاد ، پىسخىك تۇيغۇ ، تىل قاتارلىق ئامىللارنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى بىلەن باغلىق بولۇپ ، ئۇ ئاساسەن كېيىنكى «سىستېمىلاشقان ئەپسانىلەر» تۈركۈمىدە ئىپادىلىنىدۇ .

ئادەتتە مىفولوگىيە تەتقىقاتىدا ، ئەپسانىلەر ئۆزلىرى بېسىپ ئۆتكەن تارىخىي مۇساپىسىگە ئاساسەن ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ . 1 . ئەڭ دەسلەپ پەيدا بولغان «يەككە ئەپسانىلەر» باسقۇچى . بۇ دەۋر ئەپسانىلىرىنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى شۇكى ، ھەر بىر ئىنسان كۆز ئالدىدىكى رېئال شەيئىلەرنى كۆنكرېت ئوبرازلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇپ ، تېخى ئابىستراكتلاشقان مەنتىق تەپەككۈر چەمبىرى ھاسىل بولمىغان . ئىزاھلاش خاراكتېردىكى ئەپسانىلەر گۆدەكلىك باسقۇچىدىكى ئىنسانلارنىڭ كەمتۈك تىل بايانلىرى ۋە ئاددىي تەپەككۈرى ئاساسىدىكى مەنتىقسىز تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە ، ئىنسان ئۆزىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ھالەتلىرىگە قارىتا تىل ، روھ ، ئەنئەنە ھەمدە دىندىن ھالقىغان ئۇچۇر ۋاسىتىسى بىلەن تەمىنلىگەن . «ئەپسانە» دېگەن بۇ ئاتالغۇنىڭ گېئولوگىيىسىمۇ بۇ نوقتىنى

چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . «ئەپسانە» گرىك تىلىدىكى Mythos (مېف) دىن كېلىپ چىققان بولۇپ ، «غۇدۇڭشماق ، ئېغىزدىن ئاۋاز چىقارماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ ، غەرب ئالىملىرىدىن فېرىدېرېخ ماكس موللېر (1823 - - 1900 يىللار) نىڭ قارىشىچە : «تىلنىڭ تەرەققىياتى بىلەن ئىنسان روھىنىڭ تەرەققىياتى ماھىيەتتە ئوخشاش بىر جەرياننىڭ ئىككى تەرىپى بولۇپ ، بىز بىر مىللەتنىڭ ئىپتىدائىي تىلىدىن شۇ مىللەتنىڭ قەدىمكى تەپەككۈرى ، ئېتىكىسى ، مەدەنىيىتى ۋە ئىقتىسادىنى بىلەلەيمىز . تىلنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى ئۈچ تارىخىي باسقۇچنى بېسىپ ئۆتكەن ، بىرىنچى باسقۇچى ، «سۆزنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى» دۇر . ئىككىنچى باسقۇچى ، «تىلنىڭ ئوخشاش بولمىغان تىل سىستېمىلىرىغا ئايرىلغان دىئالېكتلىشىش دەۋرى» دۇر . ئۈچىنچى باسقۇچى ، «ئەپسانە دەۋرى ياكى دەسلەپكى يەككە ئەپسانىلەر شەكىللەنگەن دەۋر» دۇر .^①

دەرۋەقە ، ئىپتىدائىي تىل ھازىرقى زامان تىللىرىدەك ئىنتايىن ئابستراكتلاشقان ئەمەس ، بەلكى يۇقىرى دەرىجىدە كونكرېتلىققا ئىگە ئىدى . شۇڭا ئىپتىدائىي تىل مەلۇم مەۋجۇتلۇقنى ئىپادىلىگەندە شۇ ئۇقۇمنى كونكرېتلاشتۇرغان ۋە ئۇنىڭغا مەلۇم «خاراكتېر» يۈكلىگەن . نەتىجىدە ، ئىپادىلەنگەن مەنە جەھەتتىن سۆزلەرنىڭ جىنسلىشىشى ، ئەمەلىي گەۋدىلىشىشى ھاسىل بولغان . ئىلاھلارغا دائىر بايانلارنىڭ ھەممىسى ئىپتىدائىي تىلنىڭ ئەنە شۇنداق ئاددىي ، كونكرېتلاشقان ئىقتىدارىنىڭ نەتىجىسى ، تىلنىڭ بۇ خىل ئىپتىدائىي ھالىتى تىلشۇناسلىقتا «كەمتۈكلۈك دەۋرى» دېيىلىپ ، بىرىنچى تۈركۈمدىكى ئەپسانىلەرنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەئى دەپ قارىلىدۇ . بۇ خىل قاراش

① لوداجى : «غەرب دىن تەلىماتلىرى تارىخى» ، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى (خەنزۇچە) ، 1994 - يىلى 1 - نەشرى ، 614 - بەت .

بىر قەدەر مۇرەككەپ بولۇپ ، مەلۇم جەھەتتىن ئەمەلىيەتچانلىققا ئىگە .

2. «سىستېمىلاشقان ئەپسانىلەر» باسقۇچى . بۇ ئەپسانىلەرنىڭ سۆزپلانتىسىلىشىشى ، مەنتىقىلىشىشى ۋە ئابستىراكتلىشىشى بولۇپ ، ئۇ «يەككە ئەپسانىلەر» نى كەڭ كۆلەملىك ئۆزگەرتىش ، پىششىقلاش ، ئومۇملاشتۇرۇش ، ھېكايىلەشتۈرۈش ، سىمۋوللاشتۇرۇش ئاساسىدا يارىتىلغان . شۇنىڭ ئۈچۈن «سىستېمىلاشقان ئەپسانىلەر» تۈركۈمى دائىرىسىدىكى ئەپسانىلەر نىسپىي ھالدىكى ھېكايىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ ، خاراكتېر ۋە تۈر جەھەتتىن ئەدەبىيات كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلغان . بۇ دەۋردىكى ئەپسانىلەرنىڭ تېمىسىدا ئىلاھىي قۇدرەت مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن ، ئىلاھ ياكى يېرىم ئىلاھ مۇتەقى ئارقىلىق ئالەم ۋە ئادەم ، جۈملىدىن خىلمۇخىل تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرگەن . ئىرىكىن پىكىرنى ئاساس قىلغان شەخس (ئۆزلۈك) تەپەككۈرنىڭ ئورنىنى كولىپكتىپ ئاڭغا بويسۇنغان ئابستىراكتلاشقان تەپەككۈر ئىگىلىگەن . شۇنىڭ بىلەن ئىپتىدائىي تۈرمۈش قانۇنىيەتلىرى مۇئەييەن لوگىكىلىق قۇرۇلما ئىچىگە كىرگەن . «سىستېمىلىق ئەپسانىلەر» مەزمۇن خاراكتېر جەھەتتە ئۆزىدىن بۇرۇنقى ساپ تەبىئەتكۈيلىقتىن ئىجتىمائىي فۇنكسىيەلىك قىممەت يارىتىشقا يۈزلەنگەن ھەمدە قۇرۇلما جەھەتتە تېخىمۇ كېڭىيىپ رىۋايەتلەرنىمۇ ھەزىم قىلالايدىغان ئەدەبىي ئىقتىدارغا ئىگە بولغان . نەتىجىدە «قەھرىمانلىق دەۋر» نىڭ جەڭگىۋار ناخشىسى بولغان ئېپوسلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا زېمىن ھازىرلاپ بەرگەن . شۇڭا مېفولوگىيە تەتقىقاتىدا ، بۇ دەۋر ئەپسانىلىرى ھەقىقىي مەنىدىكى ۋايىغا يەتكەن ئەپسانىلەر دەپ قارايدۇ .

3. رايون خاراكتېرى ۋە مىللىيەتلىك گەۋدىلەنگەن

ئەپسانىلەر باسقۇچى . ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىغا كەلگەندە ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش ۋە تەبىقىلىشىش ئېڭى كۈچەيدى . نەتىجىدە ئۇرۇق ۋە قەبىلە توپىنى بىرلىك قىلغان مەدەنىيەت چەمبىرى شەكىللىنىپ سىنىپىيلىق ، مىللىيەتلىكنى ئۆزەك قىلغان ئىجتىمائىي ئاڭ كاتېگورىيىلىرى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەشكە باشلىدى . ئەنە شۇنداق ئىجتىمائىي ئالاھىدىلىككە ئاساسەن «سىستېمىلىق ئەپسانىلەر» نىڭ داۋامى ۋە راۋاجى سۈپىتىدە رايون خاراكتېرى ۋە مىللىيەتلىك گەۋدىلەنگەن ئەپسانىلەر قاتلىمى بارلىققا كەلدى . بۇ خىل ئەپسانىلەر ئىقتىدار جەھەتتىن تۈرلۈك - تۈمەن ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ تەدرىجىي قېلىپلىشىپ ، مۇئەييەن گەۋدە ھاسىل قىلىشىدىكى مەنئى ئاساس بولۇپ قالدى . شۇنىڭ بىلەن بۇ دەۋر ئەپسانىلىرى تۈر جەھەتتىن كۆپ خىل مەنبەلىشىپ ، ئۆزگىچىلىككە ئىگە رايونلار سىستېمىسىنى شەكىللەندۈردى . مەسىلەن ، دۇنيا مېفولوگىيە ئىلمىدە ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان قەدىمكى مىسىر ئەپسانىلەر سىستېمىسى ، جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئەپسانىلەر سىستېمىسى ، سومىر - بابىل ئەپسانىلەر سىستېمىسى ، يۇنان - رىم ئەپسانىلەر سىستېمىسى (ئېگىي - مېنوس Egey - menos) ، ھىندى (نىل ۋادىسى) ئەپسانىلەر سىستېمىسى ، پارس ئەپسانىلەر سىستېمىسى ، سېبىر - ئالتاي ئەپسانىلەر سىستېمىسى ، شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئورمېك (ormec) ، مايا (maya) ، چاۋېن (chaven) ئەپسانىلەر سىستېمىسى قاتارلىق رايون ، مىللەت ئەپسانىلەر سىستېمىلىرى بارلىققا كەلگەن . بۇ سىستېمىلار يالغۇز زامان ۋە ماكان جەھەتتىن پەرقلىق بولۇپلا قالماستىن ، مەزمۇن ، خاراكتېرى ۋە قۇرۇلما جەھەتتىنمۇ ئۆزگىچە خاسلىققا ئىگە بولغان . دېمەك ، مەيلى قايسى باسقۇچتا بارلىققا كەلگەن ئەپسانىلەر بولسۇن ، ئۇ ، ئومۇمىيلىق جەھەتتىن «ئىنسانلارنىڭ خىيالىدا ئاڭسىز ھالدا بەدىئىي ئۇسۇل

بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ، تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ قەدىمكى زامان كىشىلىرى ئېغىزدا ئۆملۈك ھالدا بارلىققا كەلگەن بىر خىل ئىجادىيىتى « (ماركس) ، شۇنداقلا ئۇ قايتا تەكرارلانمايدىغان بىر خىل ئىپتىدائىي مەدەنىيەت ھادىسىسى . ئەپسانىلەر خاراكتېر جەھەتتىن خەلقنىڭ ئاغزىدا ئېقىپ يۈرىدىغان بىر خىل ئىزاھلىق بايان تىلى بولغاچقا ، تارقىلىش جەريانىدىكى تەبىئىي ئۆزگىرىشچانلىق ئۇنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتىدۇر . شۇڭا ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن ھەر خىل ئەپسانە ماتېرىياللىرى پەقەت قەدىمكى ئەپسانىلار خەزىنىسىنىڭ ناھايىتى ئاز قىسمىدىنلا ئىبارەت . ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئىنتايىن ئاز بىر قىسىم ئەپسانە ماتېرىياللىرىمۇ ئۇنى كېيىنكى دەۋرگە تارقاقچىلارنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ، تەپەككۈر ئۆزگىچىلىكى ، غايىۋى ئىنتىلىشى ، ئېتىقادى ۋە پىسخىكىسى قاتارلىق جەھەتلەردىكى پەرقلەر تۈپەيلىدىن ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرغان . شۇڭا ھازىر مەۋجۇت بولغان ئەپسانە ماتېرىياللىرى ئىپتىدائىي ئەپسانىلەرنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىگە تولۇق ۋەكىللىك قىلالمايدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر قايسى مىللەتلەر ئارىسىدا ھازىر تارقىلىپ يۈرگەن ئەپسانىلەر ۋاقىت تەرتىپى ، قۇرۇلما شەكلى ، تارقىلىش سۈرئىتى ، مۇنتىق تىپى ۋە فۇنكسىيىسى (رولى) قاتارلىق جەھەتلەردە بىردەك بولمايدۇ . بىر قەدەر ئومۇملاشقان تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا ، ئەپسانە سىستېمىلىرىغا مۇناسىۋەتلىك مۇتىقلار ئاساسەن ئىككى چوڭ تىپ ۋە تۆت تۈردىن ئىبارەت ئىكەنلىكى مەلۇم . بىرىنچى تىپ : ئاسمان - زېمىننىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر .

(1) ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشىنى چۈشەندۈرىدىغان ئەپسانىلەر .

(2) ئاسمان - زېمىن ئارىسىدىكى تۈرلۈك تەبىئەت

ھادىسىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىنى چۈشەندۈرىدىغان ئەپسانىلەر .

ئىككىنچى تىپ: ئىرق ۋە مەدەنىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر .

(3) ئىنسانىيەت ۋە مەلۇم ئەجدادلارنىڭ پەيدا بولۇشىنى چۈشەندۈرىدىغان ئەپسانىلەر .

(4) . مەدەنىيەت (ئۆرپ - ئادەت ، ئېتىكا ، قورال - سايمان تېخنىكا . . .) نىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر .
بۇ پەقەت ئەپسانىلەرنىڭ مۇتىق تىپى بولۇپ ، مەزمۇن ، خاراكتېر جەھەتتىن ئەپسانىلەرنى ناھايىتى كۆپ تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن .

ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى ، جۈملىدىن ئۇنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن ئەپسانىلەرمۇ دۇنيا ئەپسانە سىستېمىسىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغاچقا ، ئۇمۇ دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئەپسانىلىرىغا ئوخشاش ھەم ئورتاقلىققا ھەم خاسلىققا ئىگە .

خاسلىق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ، قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى ئەپسانىلەرنىڭ يەرلىك تۈسى بىر قەدەر قويۇق بولۇپ ، شۇ رايونغا تەۋە يەر - جاي ناملىرى بىلەن باغلانغان ھەمدە ئېغىزدىن ئېغىزغا تارقىلىش جەريانىدا ئىسلام ئېتىقادى بىلەن يۇغۇرۇلغان . يەنە بىر تەرەپتىن ، ئۇيغۇر ئەپسانىلىرى ھەققىدىكى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتلار بىر قەدەر كېيىن باشلانغاچقا ، ئەپسانە بىلەن رىۋايەت ھەتتا چۆچەكلەر بىر - بىرى بىلەن گىرەلمىشپ كەتكەن . شۇڭا ئەپسانە - رىۋايەتلەرنىڭ پەرقى ئاجرىتىلماي ، بىر مەنىدە قوللىنىش ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان . قۇرۇلما جەھەتتىن ئالغاندا ، مۇتلەق كۆپ ساندىكى قەشقەر ئەپسانىلىرى بايان ۋە ئىزاھلاش شەكلىدە تۈزۈلگەن بولۇپ ، ھېكايىلىق خۇسۇسىيەت ئاجىزراق . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ ئەپسانىلەرنىڭ كۆپىنچىسى قەدىمكى ئۇيغۇر ئېپوسلىرى ، قىسسە ، تارىخ ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر

ئىچىدىن ئورۇن ئېلىپ ، پۈتۈك شەكىلدە دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن . مەسىلەن ، 11 - ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بىر قەدەر چوڭراق ۋە مۇھىم تارىخىي قىممەتكە ئىگە 20 پارچىدىن ئارتۇق ئەپسانە ، رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن . ئۇنىڭدىن باشقا ، رابغۇزىنىڭ «قىسسەسۇل ئەنبىيا» ، ئەبۇلغازى باھادىرخانىنىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ، مىرزا ھەيدەر كوراگاننىڭ «تارىخى رەشىدى» . . . قاتارلىق كۆپلىگەن ئەسەرلەردە ، شۇنداقلا «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا ئۇيغۇرلار ۋە تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان باشقا مىللەتلەرگە ئائىت نۇرغۇنلىغان ئەپسانە - رىۋايەتلەر بار . ئۆتمۈشتە قەشقەر رايونىدا ۋائىزلىق - مەدداھلىق ئەدەبىياتى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان بولۇپ ، ئۇلار ئۇيغۇر ئەپسانە - رىۋايەتلىرىنىڭ تارقىلىشى ۋە ئومۇملىشىشىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان .

بىزدە ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەرنى توپلاش ، نەشر قىلىش خىزمىتى باشلىنىپ ، دەسلەپكى نەتىجىلەر قولغا كەلدى . دەسلەپ ئابدۇكېرىم رەھمان ئەپەندىنىڭ «يىپەك يۇرتىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1980 - يىلى) ناملىق توپلىمى (جەمئىي 142 پارچە ئەپسانە - رىۋايەت كىرگۈزۈلگەن) نەشر قىلىنغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئىلھامى بىلەن غەيرەتجان ئوسمان ، يۈسۈپ ئىسھاق ، ئوسمان ئىسمائىل تارىم قاتارلىقلار توپلىغان ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئايرىم - ئايرىم ئۈچ كىتاب بولۇپ ، 1999 - يىلى شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى . 2005 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى بىلەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى بىرلىكتە ئىشلىگەن «ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى قامۇسى» 12 توملۇق نوپۇزلۇق كىتابنىڭ 1 - تومىغا 260 پارچىدىن ئارتۇق ئۇيغۇر ئەپسانە - رىۋايەتلىرى تاللاپ

كىرگۈزۈلدى . توپلاپ رەتلەنگەن بۇ ئەپسانە - رىۋايەتلەر مەزمۇن جەھەتتىن يەتتە چوڭ تۈرگە بۆلۈنگەن بولۇپ ، ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىن توپلانغان . بىز تۆۋەندە قەشقەر رايونىغا خاس دەپ قارالغان ئەپسانە - رىۋايەتلەردىن بىر نەچچە ئۆرنەك كۆرسىتىمىز .

1 . ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى ئەپسانە

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا ئالەم سۇدىن ئىبارەت ئىكەن ، ئۇنىڭدا بىر جۈپ ئۆردەك ياشايدىكەن ، ئۇلار يەر ياراتماق بولۇپ ، بىرى سۇ ئاستىدىن پانتاقنى ئېلىپ چىقسا ، ئۇنىڭ جۈپتى سۇ ئۈستىگە تاشلايدىكەن . شۇنداق قىلىپ ئىككى ئۆردەكنىڭ ئەجرىدىن يەر (تۇپراق) ھاسىل بولۇپتۇ . ئاندىن ئىككىنچى ئۆردەك سۇ يۈزىدىكى قومۇشلارنى يىغىپ تاغ ھاسىل قىپتۇ . بىرىنچى ئۆردەك ئۈستۈنكى ئالەمنىڭ خوجىسى بولۇپ ئۆلگەن تەڭرى دەپ ئاتىلىپتۇ . ئۇ ئاي بىلەن قۇياشنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئالتۇن تەختتە تۇرىدىكەن . ئۆلگەن تەڭرىنىڭ يەتتە ئوغلى ، توققۇز قىزى بولۇپ ، ئۇلارمۇ ئۈستۈنكى ئالەمدە تۇرىدىكەن ، ئۇنىڭ خىزمىتىدە يەنە باشقا روھلارمۇ بار ئىكەن .

بىرىنچى ئۆردەكنىڭ جۈپتى ئاستىنقى ئالەمنىڭ خوجىسى بولۇپ ، ئۇماي (ھەمراھ ، ئەش) دەپ ئاتىلىپتۇ . ئۇ يەر ياراتقۇچى بەخت ئىلاھى ، ئانا - بالىلارنىڭ شەپقەت ئىلاھى ، مۇھەببەت ئىلاھى ئىكەن . ئۆلگەن ئىلاھنىڭ كۆزىدىن چاقنىغان نۇر ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئالاقچى ئىكەن . ئۈستۈنكى ئالەمدىن ئاستىنقى ئالەمگە تۆكۈلىدىغان رەھمەت يامغۇرلىرى ئۆلگەن تەڭرىنىڭ ئاغزىدىن ئاققان شالى ئىكەن . ئۆلگەننىڭ پارلاق ماكانى بىلەن ئۇماي (ھوما) نىڭ يەر ماكانى ئاستىدا يەنە بىر قاراڭغۇ زىمىستان ماكان بولۇپ ، ئۇنىڭدا يامان روھلار ياشايدىكەن .

2. دۇنيانىڭ يارىتىلىشى

يەر ۋە كۆك تېخى يارىتىلماستىن بۇرۇن ھەممە نەرسە سۇدىنلا ئىبارەت ئىدى. يا تۇپراق، يا ئاسمان، يا كۈن، يا ئاي يوق ئىدى. ھەممە تەڭرىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغى، ھەر بىر مەۋجۇداتنىڭ ياراتقۇچىسى ۋە ئادەم بالىسىنىڭ ئەسلىي ئەجدادى تەڭرى قاراخان ئەڭ ئاۋۋال ئۆزىگە ئوخشاش بىر خىل مەخلۇقنى ياراتتى ۋە ئۇنىڭ ئىسمىنى «كىشى» دەپ ئاتىدى. قاراخان ۋە «كىشى» ئىككى قارا غازغا ئوخشاش سۇ ئۈستىدە ئەركىن - ئازادە ئۇچۇشاتتى. لېكىن «كىشى» بۇ خىل بەختلىك، جىمجىت ھاياتتىن رازى ئەمەس ئىدى. ئۇ قاراخاندىنمۇ ئېگىز ئۇچۇشنى خالايتتى. ئۇ بۇ خىل پەسكەشلىكى تۈپەيلىدىن ئۇچۇشقا كېرەكلىك قۇۋۋەتنى يوقىتىپ قويۇپ، چوڭقۇر ۋە چەكسىز سۇغا غەرق بولدى. ئۇ بۇ خەتەرلىك ئەھۋالدا تۇنجۇقۇپ قالاي دېگەندە، تەڭرى قاراخاندىن قۇتقۇزۇشنى تەلەپ قىلدى. قاراخان «كىشى» گە چوڭقۇرلۇقتىن يۇقىرىغا چىقىشنى بۇيرۇدى. «كىشى» يۇقىرىغا كۆتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن «كىشى» نىڭ يۇلتۇز ئۈستىگە ئولتۇرۇپ چۆكۈپ كېتىشىدىن قۇتۇلۇشى ئۈچۈن دېڭىزدىن بىر يۇلتۇزنى يۇقىرىغا چىقاردى. «كىشى» ئۇچۇشقا قادىر بولالمىغانلىقى ئۈچۈن قاراخان يەر يۈزىنى يارىتىشنى تەسەۋۋۇر قىلدى. «كىشى» گە سۇنىڭ تەكتىگە چۆكۈپ سۇ ئاستىدىن توپا چىقىرىشنى بۇيرۇدى ۋە سۇدىن چىقىرىلغان توپىنى سۇ يۈزىگە چاچتى. «كىشى» توپىنى سۇدىن چىقىرىش بىلەن، ئۇنىڭ بىر قىسمىنى ئۆزىگە يوشۇرۇنچە يەر يۈزى يارىتىش ئۈچۈن ئاغزىغا سېلىۋالدى. لېكىن يۇقىرىغا چىقىش بىلەن ئاغزىدىكى توپا شۇنچىلىك كۆپۈپ كەتتىكى، ئەگەر تەڭرى قاراخان تۈكۈرۈۋېتىشنى بۇيرۇق قىلمىغان بولسىدى، ئۇ نەپەس ئالالمىستىن بوغۇلۇپ قالغان بولار ئىدى.

قاراخان ياراتقان دۇنيا تۈپتۈز بىر ساھىلدىن ئىبارەت ئىدى . لېكىن «كىشى» نىڭ ئاغزىدىن چىققان توپا ھەر تەرەپكە چاچراپ ، پۈتۈن يەر يۈزىنى پانتاقلق ۋە دۆڭلۈكلەر قاپلاپ كەتتى . بۇنىڭدىن ئىنتايىن غەزەپلەنگەن قاراخان بۇ ئىتائەتسىز «كىشى» گە «ئارلىق» (يارامسىز) دېگەن لەقەمنى بەردى ۋە ئۇنى «نۇر ۋە يورۇقلۇق» دائىرىسىدىن قوغلاپ چىقاردى ، ئۇنىڭدىن كېيىن يەر يۈزىدە يەرلىشەلەيدىغان باشقا ئادەملەرنى ياراتتى . توققۇز شاخلىق بىر دەرهخنى يەردىن ئۈندۈرۈپ ، ھەر بىر شېخنىڭ ئاستىغا بىر ئادەمنى ياراتتى . بۇ ئادەملەر دۇنيادىكى توققۇز خىل ئىنسان تائىپىسىنىڭ ئەجدادلىرىدۇر . «ئارلىق» يەر يۈزىنىڭ بۇ يېڭى ئاھالىسىنىڭ شۇنچىلىك چىرايلىق ۋە شۇنچىلىك ياخشى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ، ئۇلارنى ئۆزىگە بېرىشنى تەڭرى قاراخاندان تەلەپ قىلدى . قاراخان رازى بولمىدى . لېكىن «ئارلىق» ئۇلارنى يامانلىققا دەۋەت قىلىپ ، مەجبۇرىي ئۆزىگە تارتىشنى بىلەتتى . قاراخان «ئارلىق» نىڭ بۇ خىل ئالداشلىرىغا ئوڭايلىقچە ئىشىنىپ قالغان بۇ ئەخمەقلەرگە قاتتىق خاپا بولغانلىقى ئۈچۈن ، بۇنىڭدىن شۇنداق ئادەم بالىسىنى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىشنى قارار قىلدى ، «ئارلىق» قا باشقىدىن لەنەت ئوقۇپ ، يەر ئاستىدىكى قاراڭغۇ ئالەمنىڭ ئۈچىنچى قەۋىتىگە قوغلىۋەتتى ، ئاسماننىڭ ئون يەتتىنچى قەۋىتىنى بارلىق ئاھالىسى بىلەن ئۆزى ئۈچۈن ياراتتى ۋە شۇنداق قىلىپ ، ئاسماننىڭ ئەڭ ئېگىز قەۋىتىنى تۇرار جاي قىلىپ تاللىدى . ئۆز ئالدىغا ياشاۋاتقان ئىنسانلارغا ھامىي ۋە مۇئەللىم قىلىپ ئۇلۇغ «ماي تەرە» نى ئەۋەتتى .

چىرايلىق ئاسماننى كۆرۈپ قالغان «ئارلىق» شۇ زامات ئۆزى ئۈچۈن بىر ئاسمان يارىتىشنى قارار قىلدى ۋە شۇ مەقسەتتە قاراخاننىڭ رۇخسىتىنى ئالغاندىن كېيىن ، ئۆز تەۋەسىدىكىلەرنى ، يەنى ئۆزى ئالدىغان يامان روھلارنى ئۇ يەرگە يەرلەشتۈردى .

لېكىن بۇ يامان روھلار قاراخان ياراتقان يەر يۈزىدىكى ئىنسانلاردىن ئىنتايىن ياخشى ياشاۋاتاتتى . بۇ ئەھۋال قاراخاننىڭ كۆڭلىنى بىئارام قىلدى ، «ئارلىق» نىڭ ئاسمىنى ئۇرۇۋېتىش ئۈچۈن قەھرىمان «ماندى شىر» نى ئەۋەتتى . ئۇنىڭ قۇدرەتلىك ئەيزىسىنىڭ زەربىلىرى بىلەن ئاسمان ئىڭراپ ، شۇ چاقمىچە تۈپتۈز تۇرغان يەر يۈزى ئاسماندىن چۈشكەن پارچە - پۇرات نەرسىلەر بىلەن بۇزۇلۇپ ، ئېگىز تاغلار ، چوڭقۇر بوغۇزلار ، قويۇق ئورمانلار پەيدا بولدى . قاراخان «ئارلىق» نى يەر يۈزىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر بىر قەۋىتىگە سۈرگۈن قىلىۋەتتى . ئۇ يەردە كۈنىڭمۇ ، ئاينىڭمۇ ۋە يۇلتۇزنىڭمۇ يورۇقى يوق ئىدى . قاراخان ئۇنىڭغا دۇنيانىڭ ئاخىرىغىچە شۇ يەردە تۇرۇشنى بۇيرۇق قىلدى .

3 . ئادەم ئاتىنىڭ پانىي دۇنياغا پالانغانلىقى

ئىنسانلار تېخى ئايرىدە بولمىغان چاغلاردا ئادەم ئاتا ئۆزى تەنھا باقىي جەننەت ھۇزۇرىنى سۈرۈپ ئۆتىدىكەنمىش . جەننەتنىڭ سۈپسۈزۈك كەۋسەر سۇلىرى ناۋاتتىنمۇ تاتلىق بولۇپ ، ئىچكەن ئادەمنى ياشارتىدىكەنمىش . جەننەت باغلىرىدىكى يىل بويى مەي باغلاپ پىشىپ تۇرىدىغان شەربەت مېۋىلەر ، ئېتىز - دالىلاردىكى پىشىپ تۇرىدىغان ئالتۇن رەڭ بولۇق ئاشلىقلار پۇراپ قويغان ھامان ئادەمگە لەززەت ۋە قۇۋۋەت بەخش ئېتىدىكەنمىش . شۇڭا ، ئاشلىق ۋە مېۋە - چېۋىلەرنى ئۈزۈپ يېيىش مەنىسى قىلىنغانىكەنمىش .

ئادەم ئاتا جەننەت باغلىرىدا ئۆزى خان ، ئۆزى بەگ بولۇپ ، ھۇزۇر - ھالاۋەت سۈرۈپ ئۆتۈۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئىبلىس پەيدا بولۇپ ، ئادەم ئاتىنى شېرىن - شەربەت مېۋىلەردىن ۋە ئالتۇن رەڭ ئاشلىقلاردىن تېتىپ بېقىشقا دەۋەت قىلىپتۇ . ئادەم ئاتا دەسلىپىدە ئىبلىسنىڭ ئېزىقتۇرۇشىغا پەرۋا قىلماي ، باقىي

جەننەتنىڭ شەرت ، يوسۇنلىرىغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ ئۆتۈپتۇ .
بىراق ، ئىبلىس دېگەن بۇ نىجىس ئادەم ئاتنى ئالداپ :
— جەننەتنىڭ نېمەتلىرىنى ئېغىزغا ئېلىپ يەپ لەززىتىنى
سۈرۈش پۇراپ ھۇزۇرنى سۈرگەندىن مىڭ مەرتىۋە ئارتۇق .
ئەگەردە چىنپۈتمىسەڭ ، مۇنۇ بوغداينىڭ بىر دانىسىنى تىلىپ
ئېلىپ تېتىپ باق ، — دەپ بۇدۇرۇققىنا ئالتۇن رەڭ بۇغداي
دانىسىنى ئادەم ئاتىغا تەڭلەپتۇ .

ئادەم ئاتا نەچچە رەت تەمشىلىپ ، يەنە نەچچە رەت دېلىغۇل
بولۇپ تۇرۇپ قاپتۇ . ئىبلىس شېرىن - شېكەر ياغلىما تىللار
بىلەن قىزىقتۇرۇۋەرگەندىن كېيىن ، ئادەم ئاتا «يا تەۋەككۈل» دەپ
يېنىدىن پىچىقىنى ئېلىپ بۇغداي دانىسىدىن بىر تىلىم تىلىپتۇ - دە ،
«بىسىمىلا» دەپ ئاغزىغا ساپتۇ . بۇ بىر تىلىم بۇغداي ئادەم ئاتىغا
شۇنداق تېتىپ كېتىپتۇكى ، نەچچە زامانلاردىن بۇيان پەقەت پۇراش
بىلەنلا قانائەتلىنىپ ، بالدۇرراق تېتىپ لەززەت ئالالمىغىنىغا بەك
پۇشايىمان قىپتۇ . بىراق ، ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا ئادەم ئاتنى نەس
بېسىپ ، چوڭ تەرتى قىستاپ ئاۋارە قىپتۇ .

جەننەتنىڭ ھەممىلا يېرى ئەينەكتەك تازا ، چىندەك پاكىز ،
گۈل - گىياھلار ۋە مېۋە - چېۋىلەرنىڭ خۇشبۇي پۇراقلىرى
گۈپۈلدەپ تۇرغان ، گۈل - گۈلىستان ، كۆكۈلمەيدان ئارامگاھ
بولغاچقا ، ئەخلەت - چاۋار ، بەتبۇي پۇراق ، پاسكىنا -
مەينەتچىلىكتىن ئەسەرمۇ يوق ئىكەن . جەننەتتە تەم تېتىش ، تائام
يېيىش مەنى قىلىنغاچقا ، سۈيدۈك ، نىجاسەت چىقىرىش ئەسلا
مەۋجۇت ئەمەس ئىكەن .

ئادەم ئاتا ئۆزىنىڭ بالا - قازا تېرىپ قويغىنىنى سېزىپ ،
شەيتاننىڭ گېپىگە كىرىپ كەچۈرگۈسىز گۇناھ سادىر قىلىپ
قويغىنىغا مىڭ بىر پۇشايىمان قىپتۇ . لېكىن قورسىقى تولغاچ ،
چوڭ تەرتى قىستاپ بىئارام قىلىۋەرگەنلىكتىن ، ئۇيان چېپىپ ،

بۇيان دوقۇرۇپ ، دوزاخ ئازابىنى تارتىپتۇ . ئاخىر پايلىماي ئانار دەرىخىنىڭ ئاستىغا ئولتۇرغانىكەن ، ئانار دەرىخى يۈز - خاتىر قىلماي ، قوش مۇشتتەك مېۋىلىرى بىلەن ئادەم ئاتنى دۇمبالاپ قوغلىۋېتىپتۇ . ئادەم ئاتا ئەلەم بىلەن ئالما دەرىخىنىڭ ئاستىدىن پاناھلىق ئىزدىگەنىكەن ، ئالما دەرىخىمۇ قىلچە يول قويماي ، ئادەم ئاتنى دۇمبالاپ ھەيدىۋېتىپتۇ . ئادەم ئاتا چىدىيالىماي ئەينۇلا دەرىخىنىڭ ئاستىغا بېرىپتىكەن ، ئەينۇلا دەرىخى ئادەم ئاتنى شۇپۇڭدا ساۋاپ يېنىغا يولاتماپتۇ . چىلان دەرىخىنىڭ يېنىغا بېرىپتىكەن ، چىلان دەرىخى تىكەنلىرىنى سانجىپ يەتكۈدەك ئازاب ساپتۇ . ئادەم ئاتا ھېچقايسى دەرەخنىڭ ھېسداشلىقىغا ئېرىشەلمىگەندىن كېيىن ، تەرەتنىڭ قىستىشىغا تاقەت قىلالماي تۇمىقىغا چىقىرىپ بېشىغا كىيىۋاپتۇ . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ئەركەك زاتىنىڭ بېشىدىكى چاچتىن تارتىپ ، يۈز ۋە ئېڭەكلىرىنى بويلاپ چىققان تۈك - ساقاللار دەل شۇ ۋەقەنىڭ تەۋەرىۋىكىمىش . «چاچ - ساقاللار چىلىشىپ قالغان تائام مەكرۇھ» دەيدىغان پەتىۋامۇ شۇ ۋەقە تۈپەيلىدىن چىققانىمىش .

تۇماققا چىقىرىش بىلەن ئادەم ئاتنىڭ قورسىقى بوشماپتۇ ، بەلكى تەرىتى بارغانسېرى قىستاپ ئاۋۋالقىدىنمۇ بەكرەك بىئارام قىپتۇ . ئادەم ئاتا پەقەت سەۋر - تاقەت قىلالماي ، نالە - پەرياد سېلىپ ، ئەنجۈر دەرىخىنىڭ تۈۋىگە بارغانىكەن ، ئەنجۈر دەرىخى ئادەم ئاتنىڭ نالە - زارىغا چىداپ تۇرالماي ، ئۆز ئاستىدىن پاناھلىق بېرىپتۇ . ئادەم ئاتا كەڭ يوپۇرماقلىق ، بۈك ئۆسكەن ئەنجۈر دەرىخى دالدسىدا خىرامان ئولتۇرۇپ ئىچ - قارىنىنى بوشىتىۋاپتۇ ۋە نجاستىنى بىر تال ئەنجۈر يوپۇرمىقى بىلەن يېپىپ قويۇپ يولغا راۋان بوپتۇ . شۇ ھامان نجاستە پۇرىقى جەننەت ئىچىنى قاپلاپ ، تەرەپ - تەرەپتىن رەزگى چىۋىنلەر پەيدا بوپتۇ ، چىۋىنلەردىن قۇرتلار پەيدا بوپتۇ ، قۇرتلار ئەخلەت پەيدا

قىپتۇ . . . شۇ تەرىقىدە ئۇنىڭدىن بۇ پەيدا بولۇۋېرىپ ، ئەتراپىنى مەينەتچىلىك بېسىپ ، پاك ، گۈزەل جەننەتنى بولغايتۇ .
بۇنىڭدىن ئاللاتائالا خەۋەر تېپىپ ، ئىنساپسىز ئادەم ئاتىنى باقىي جەننەتتىن مەڭگۈلۈك قوغلاپ چىقىرىپ ، جىنايەتلىك پانىي دۇنياغا سۈرگۈن قىلىۋېتىپتۇ . يامانغا يانتاياق بولغان ئەنجۈر دەرىخىنى بولسا ، گۈل - چېچەك ئېچىشتىن مەھرۇم قىلىپ ، ھەر كۈز كۈنلىرى دەسسەپ قايرىپ ، يانتاق ، تىكەنلەر بىلەن باستۇرۇپ كۆمۈشكە ، مېۋىسىنى ئۇرۇپ - كاجاتلاپ يېيشكە ھۆكۈم قىپتۇ .
جەننەتتە پەيدا بولغان سېسىقچىلىق ، ئەخلەت - چاۋا ، چىۋىن ، قۇرتلارنى ئادەم ئاتىنىڭ ئارقىسىدىنلا پانىي دۇنياغا ھەيدەپ چىقىرىپ ، جەننەتنى ئاددىي ئىنساندىن خالىي ، پاك ، گۈزەل ، راھەتتەخش سەيلىگاھ قىياپىتىگە كەلتۈرۈپتۇ . ھازىر ئىنسانلار ئىستېمال قىلىۋاتقان بۇغداي دېنىنىڭ قورسىقىدىكى بىر تىلىم سىزىق ئەينى چاغدا ئادەم ئاتا بىر تىلىم يېگەندە قېپقالغان تارتۇقمىش .

4 . ئەفرات ۋە توققۇز قىز

چىن دىيارىدا سەلتەنەتلىرى كاتتا ، ئالەمدە تەڭدىشى يوق دانىشمەن ، ئۇرۇش ئىشلىرىغا ئاجايىپ كامىل بىر خاقان ئۆتكەن بولۇپ ، ئۆزىنى كۈنتۇغاردىن كۈنپاتارغىچە بولغان كەڭ ئىقلىمنىڭ خاقانى دەپ ئاتايدىكەن ، ئۇرۇشقا چىقسا دۈشمەن ئالدىدا شىردەك ھۆركىرەيدىكەن . ئۇنىڭ ئىككى ئۇرۇش ئېتىسى بولۇپ ، بۇ ئاتلار 360 يىللىق يولنى بىر كۈندە باسىدىكەن . خاقان چۈشكەچە قارا ئاتقا ، چۈشتىن كېيىن ئاق ئاتقا مىنىدىكەن ، ئېلىنى قوغداش ، خەلقىنى مەڭگۈ بەختلىك ، باياشات قىلىش ئۈچۈن كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزىدىكەن ، دوستلىرىغا رەھىمدىل ، دۈشمەنلىرىگە ئىنتايىن ئوچ بولۇپ ، قىرىق كېچە - كۈندۈزلۈك

يىراقلىقتىكى دۈشمەنلىرىدىن يامان شەپپەلەرنى ئاڭلاپ قالسا ، دەرھال ئاتلىنىپ ، ئەدەپلەپ قايتىدىكەن . شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقى خۇشال - خۇرام ، باياشات ياشايدىكەن ، دۆلىتى كۈچلۈك ، يەتتە ئىقلىمدا نامى پۇر ئىكەن . تەڭرى كۆك ئاسمان بىلەن قارا يەرنىڭ ئارىلىقىدا سۇ بىلەن تۇپراقنى قوشۇپ خېمىرغا ئوخشاش يۇغۇرۇپ ، كۈنگە قاقلاپ قۇرۇتۇپ ياراتقانلىقى ئۈچۈن ، ئۇ ئايدەك گۈزەل ئىكەن . باتۇر چىن خاقانى چۈش كۆرۈپتۇ ، چۈشە رۇم ئېلىنىڭ خاقانىغا ۋەزىرى شۇنداق دېگەن ئىمىش : «بىزدىن 360 كېچە - كۈندۈز يىراقلىقتا چوڭ بىر ئەل بولۇپ ، خەلقى كۆپ ، بايلىقى مول ، خاقانى باتۇر ئىكەن . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، توققۇز ئوغلى بولۇپ ، ئۇلار كېچە - كۈندۈز ئات مىنىپ ، ئوقيا ئېتىپ ، قىلىچ ئوينىتىپ يۈرىدىكەن . يېقىن كەلگۈسىدە ھەر تەرەپكە لەشكەر تارتىپ چىققۇدەك . شۇڭا ئۇلار ئۇيقۇدىكى ۋاقىتدا دەرھال قوشۇن تارتىپ ، خاقاننىڭ كاللىسىنى ئېلىپ ، خەلقىنى ئەل قىلىپ ، كۈچىمىزنى بىر كۆرسىتىپ قويايلى .»

چىن خاقانى ئورنىدىن دەس تۇرۇپتۇ ، كۆپ ئۇخلاپ كەتكىنىگە ئۆكۈنۈپتۇ ، لېكىن «ئۇخلىمىغان بولسام دۈشمەنلەرنىڭ مەسلىھىتىدىن خەۋەرسىز قالغان بولاتتىم» دەپ ئۆز - ئۆزىگە تەسەللى بېرىپتۇ . ياي شەكلىدىكى زۇلپىقارنى يېنىغا ئېسىپ ، ساۋۇت - دۈبۇلغىلىرىنى كىيىپ ، ئاق ئېتىغا مىنىپتۇ ، قارا ئېتىنى يېتىلەپتۇ . دەرھال ئوغلىنى ئويغىتىپ ، قوشۇنلىرىنى سەپراس قىپتۇ . يەتتە مىڭ ئاق ئاتلىق قوشۇننى ئالدىغا ساپتۇ ، چۈنكى قاراڭغۇدا ئاق ئاتقا ئەگىشىپ ماڭسا يولدىن ئېزىپ قالماسمىش . چىلان تورۇق ئاتلىق قوشۇندىن يەتتە مىڭنى ئاق ئاتلىق قوشۇننىڭ ئارقىسىغا ، يەتتە مىڭ قوڭۇر ئاتلىق قوشۇننى ئۇنىڭ ئارقىسىغا ، ئەڭ ئاخىرىغا يەتتە مىڭ قارا ئاتلىق قوشۇننى ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ . چىن خاقانى ئاسماندىكى ئايغا قاراپ شۇنداق

دەپتۇ: «سەن يۇلتۇز بىلەن قوشۇلۇپ بىزگە مەدەت قىلغىن»، نۇرغۇن - نۇرغۇن ئورمانلارغا قاراپ: «بىزنى شامالدىن ساقلىغايىسەن»، تاغقا قاراپ: «ئەي قۇتلۇق تاغ! سېنى بىز تەڭرى دەپ بىلىمىز، سەن بىزگە ھايات ئاتا قىلغايىسەن، دائىملىق مەدەتكار بولغايىسەن» دەپ دۇئا ئەيلەپتۇ. ئاخىر توققۇز قىزنى چاقىرىپتۇ، باشتا ئەڭ كەنجى قىزى ئايخاننى چاقىرىپ: «بىز بارلىق ئەركەكلەر سەپەرگە ئاتلاندىق، يول يىراق، پات ئارىدا قايتىپ كېلەلمەيمىز. سەن بارلىق قىزلارغا باشچىلىق قىلىپ، ئەلنى ئوبدان ساقلىغىن. خەلقنى خارلىما، بايلىقنى بۇزۇپ - چاچما» دەپ تاپىلاپتۇ. ئەڭ چوڭ قىزى قانقىزنى چاقىرىپ: «سەن قاندىك قىزىل بولغانلىقىڭ ئۈچۈن ئېتىڭنى قانقىز قويدۇم. سەن بۇ ئەلگە خان بولۇپ تۇرغىن. ئۇرۇش ئىشلىرىدا سىڭلىڭدەك ئىقتىدارىڭ يوق، شۇڭا ئۇرۇشقا سىڭلىڭ قوماندانلىق قىلسۇن، سەن ئوردىدا ئولتۇرۇپ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش بىلەن بولغىن» دەپتۇ. يەتتىنچى قىزى قازنى چاقىرىپ، ئۇنىڭغا ۋەزىرلىكنى تاپشۇرۇپتۇ، قالغان تۆت قىزنى تۆت تەرەپنى ساقلاشقا، ئىككى قىزنى ئوردىنى ساقلاشقا ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ، خان قەشقەر ئىقلىمىدىن 360 كۈنلۈك سەپەرگە راۋان بوپتۇ. يەتتە كېچە - كۈندۈزدە باغداد شەھىرىگە يېقىن كەپتۇ. باغدادنىڭ بىر خاقانى بولۇپ، كۈچ جەھەتتە تەڭدىشى يوق، ئالەمگە داڭقى كەتكەنكەن. ئۇمۇ چۈش كۆرۈپ، چۈشكە چىن خاقانىنىڭ توققۇز تۈمەن لەشكەر بىلەن كېلىۋاتقانلىقى ئايان بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئالدىن ھازىرلىق قىلىپ قويغانكەن. چىن خاقانىنىڭ خەۋەرچىلىرى خانغا ئۇلارنىڭ ئالدىنى باغداد ئېلىنىڭ خاقانى قاسىراننىڭ توسۇپ تۇرغانلىقىنى خەۋەر قىپتۇ. چىن خاقانى دەرغەزەپكە كېلىپ: «بىز ئۇلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى ئويلىمىغاندىق. ئەپسۇسكى، ئىچىدىن زەھەر قاينايدىغان بۇ

ئەبلەخ بىزنى توسماقچى بولغان بولسا ، ئۇنىڭمۇ بىر جاجىسىنى بېرىپ قويايلى» دەپتۇ . ئىككىلا تەرەپ قوشۇنلىرى نەرە تارتىپ ئۇرۇشقا چۈشۈپتۇ . يەتتە كېچە - كۈندۈزلۈك قاتتىق جەڭدىن كېيىن قاسىران قوشۇنلىرى قېچىپتۇ . چىن قوشۇنلىرى قوغلاپتۇ . ئۇرۇش شۇنداق دەھشەتلىك بوپتۇكى ، توپا - چاڭنىڭ دەستىدىن كۈن كۆرۈنمەي ئالەم قاراڭغۇلىشىپ كېتىپتۇ ، قان دەريا بولۇپ ئېقىپ ، كىشىلەر كېمە بىلەن ئۆتۈپتۇ ، ئۆلۈكلەر تاغدەك دۆۋىلىنىپ ، شوتا بىلەن ئۇيان - بۇيان ئۆتۈپتۇ . چىن قوشۇنلىرى غەزەپ بىلەن دۈشمەنلەرنى قوغلاپ ئىككى تاغنىڭ ئارىسىغا كەپتۇ ، قارىسا قاسىران قوشۇنلىرى كۆرۈنمىگۈدەك . شۇ ئاندا چىن خاقانى ئەفرات لەشكەرلىرىگە قايتىشنى بۇيرۇغانىكەن ، بىردەمدە ئىككى تاغنىڭ ئارىسىغا توپان سۈيى تولۇپ كېتىپ ، نۇرغۇن لەشكەر تۇنجۇقۇپ ئۆلۈپ كېتىپتۇ . ئەفرات دوملاپ چۈشكەن يوغان قىيا تاشنىڭ ئاستىدا قېلىپ قازا تېپىپتۇ . سۇدىن ئامان قالغانلىرى قېچىپتۇ . تاغنىڭ ئۈستىگە يوشۇرۇنۇۋالغان قاسىران لەشكەرلىرى ئوقيا ، تاش بىلەن يەنە بىر قىسىملىرىنى يوقىتىپتۇ ، بۇ شۇم خەۋەر چىن ئىقلىمىغا يېتىپ كەلگەندە ئەفراتنىڭ توققۇز قىزى قاتتىق قايغۇغا چۈشۈپتۇ . ئوتتۇرانچى قىزى ئالقان «قوشۇن باشلاپ دادىمىز ۋە ئاكىلىرىمىزنىڭ قىساسىنى ئېلىپ كېلەيلى» دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ . يەنە بىر قىزى «مەخپىي بېرىپ قاسىراننىڭ ئوردىسىنى كۆيدۈرۈپ تاشلايمەن» دەپ ۋەدە قىپتۇ . شۇنداق قىلىپ ، كەنجى قىزى ئايخان ئاچىلىرىغا : «بىزنىڭ ھازىرقى ئىشىمىز ئەل - يۇرتنى قوغداش . دادىمىز ئالدىراڭغۇلۇق قىلىپ كىشىنىڭ يۇرتىغا بېرىپ ھالاك بولدى . بىز بۇ ساۋاقلارنى ئېسىمىزدە تۇتۇپ ، ئۆز ئورنىمىزدا يۇرتىمىزنى قوغدايلى» دەپتۇ . ئۇزاق ئۆتمەي ياقا بىر ئەلنىڭ خاقانى بۇ قىزلارغا يامان كۆزى بىلەن قاراپ ، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە قوشۇن تارتىشقا تەييارلىنىپتۇ .

بۇ خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە توققۇز قىزنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ . ئۇلار كۆپ مەسلىھەتلەر قىلغاندىن كېيىن «بۇ ياۋۇز خاقاننىڭ لەشكەرلىرى كۆپ ، بىزنىڭ ئەر لەشكەرلىرىمىزنىڭ ھەممىسى ھالاك بولدى . ئۇلار بىلەن يەكمۇيەك جەڭ قىلساق ، ئېھتىمال يېڭىلىپ قالمىز ، شۇڭا ھىيلە بىلەن بۇ ئەبلەخلەرنى يوقىتايلى» دەپ پىلان تۈزۈپتۇ . ئۇلار بىر جادۇگەر كەمپىردىن مەسلىھەت سورىغانىكەن . ئۇ «سېپىل ياسىساڭلار دۈشمەن بەربىر بۇزۇپ تاشلايدۇ . ئالتۇن - كۈمۈش ، دەپىنە - دۇنيا كۆمۈپ قويساڭلار ئەۋلادلىرىڭلار تاپالماي پايىدىنالمىدا ، كۆلنىڭ ئاستىدا ساقلىساڭلار چىرىپ كېتىدۇ . شۇڭا چوڭ قۇملۇققا يوشۇرۇپ قويساڭلار ئوبدان ساقلىنىدۇ» دەپتۇ . قىزلار يىراق - يىراق جايلاردىن قۇم ئىزدەپتۇ . ئۇلار قۇم ئېلىگە بېرىپ ، ئۇ يەردىن قۇم يۆتكەشكە بەل باغلاپتۇ . پۈتۈن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ ئات - تۆگىلەرگە ئارتىپ قۇم يۆتكەپتۇ . ئۆزلىرى قېرىپ دوك بولۇپ كەتكۈچە قۇم يۈدۈپتۇ . بۇ مەسلىھەتنى بەرگەن جادۇگەر كەمپىر ئەسلىدە شۇ قۇم ئېلىنىڭ پادىشاھى بولۇپ ، قىزلارنىڭ بۇ روھىدىن قاننىق تەسلىنىپتۇ . ئۇ شۇنداق ئەمىر قىلغانىكەن ، قۇم ئېلىدىن لەككىڭ - لەككىڭ قۇم بارخانلىرى ئۆزلۈكىدىن يۆتكىلىپ ، چىن دىيارىدىكى ئاۋات شەھەرلەرنىڭ ئۈستىنى خۇددى قالپاق كىيگەندەك ئورايتۇ . ئايخان ياشىنىپ قالغان ئاچىلىرى بىلەن بارلىق قېرى - چۈرىلەر ۋە كىچىك بالىلارنى قۇم ئاستىدا ياشاشقا قالدۇرۇپ ، ئۆزى توققۇز مىڭ قىز ئەسكىرىنى ئېلىپ دۈشمەننىڭ ئالدىنى توسۇشقا ئاتلىنىپتۇ . ئىككى تەرەپ يەتمەش ئىككى كېچە - كۈندۈز ئېلىشىپتۇ . ياقا ئەلنىڭ خاقانى ئەسلىدە دۆ - پىرىلەر ئېلىدىن بولۇپ ، ئادەم سىياقىغا كىرىۋالغانىكەن . ئۇنىڭ ئاغزىدىن چىققان ئوت ئالتە ئايلىق يىراقلىقتىكى جىمكى مەخلۇقاتنى ، ئادەم ۋە گىياھ - تۇپراقلارنى كۆيدۈرۈۋېتەلەيدىكەن ،

بوران چىقىرىپ تاغلارنى تۈزلىۋېتەلەيدىكەن ، توپان سۈيى ھاسىل قىلىپ ھەممىنى غەرق قىلىۋېتەلەيدىكەن . ئايخان ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى كۈن ھارارىتىدە پىشىپ ، سۇ بىلەن توپىدا خېمىردەك يۇغۇرۇلۇپ ئويۇشقان بولغاچقا ، تۆت تاغ ۋە ئورمانلار مەدەت بەرگەچكە ئوتتا كۆيمەيدىكەن ، سۇدا ئاقمايدىكەن ، شامالدا ئۇچمايدىكەن . ئۇلار يات ئەلنىڭ خاقانى بىلەن شۇنداق دەھشەتلىك جەڭ قىپتۈكى ، ئايخان ھەر بىر قىلىچ ئۇرسا ئۇنىڭ ئاۋازىدىن يەتتە قات ئاسمان زىلزىلىگە كېلىپ ، يەتتە قات يەر تەۋرەپ كېتىدىكەن . يات ئەلنىڭ خاقانى مۇرغات ئۆز ئۆمرىدە قىرىق بىر قېتىم ئۇرۇش قىلىپ ، قىرىق بىر پالۋاننى يەڭگەن بولسىمۇ ، بۇنداق باھادىرغا يولۇقمىغانىكەن . ئايخاننى يېڭىشتىن ئۈمىد ئۈزگەن مۇرغات بىر ھىيلە ئويلاپ چېكىنىپتۇ . ۋەزىرلىرىگە : «چىن ئىقلىمىنى ئوتتا كۆيدۈرەيلى دېسەك ، قىرىق يىللىق يولغا يېتىپ بارالماي ، ئوت ئۆچۈپ قالىدۇ ، شامالدا ئۇچۇرۇپ تۈگىتەيلى دېسەك ، ئېگىز تاغلار توسۇۋالىدۇ . شۇڭا ، ئۇلۇغ دېڭىزنىڭ سۈيىنى قويۇۋەتسەك ، سۇدا غەرق بولۇپ ئۆلىدۇ» دەپ ، دېڭىزنىڭ سۈيىنى چىن ئىقلىمىغا قارىتىپ ئېچىۋېتىپتۇ . بۇنى ئاڭلىغان ئايخان قۇم ئۈستىنى سۇ باسسا ئاچىلىرىمىز ، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىمىز تۈگىشىدۇ ، سۈنى ئوردا ئەتراپىدا توسۇپ قالايلى ، دېگەن نىيەتكە كەپتۇ . ئۇلار يەتمىش ئىككى كېچە - كۈندۈز جاپالىق ئېلىشىپ ، ئاخىر بۇ سۈنى توسۇپ قاپتۇ ، بىراق ئوردا سۇ ئاستىدا قاپتۇ . كەڭ قۇم ئاستىدا قالغان ئاچىلىرىنىڭ قېشىغا كىرەلمەپتۇ . شۇنىڭ بىلەن لەشكەر ، پۇقرالىرىنى يىغىپ ، كەڭ قۇملۇقنىڭ ئەتراپىدا ماكان تۇتۇپ جان بېقىشنى ، ئاچىلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئۆتۈشنى نىيەت قىلىپ ، قېرىنداشلىرىنىڭ پىراقىدا زار - زار يىغلاپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ . شۇنىڭدىن كېيىن قۇملۇقنىڭ ئەتراپىدا نۇرغۇن شەھەرلەر قۇرۇلۇپ ، ھايات قالغان

كىشىلەر جان بېقىپ كەلگەنمىش . يىراق - يىراق قۇم بارخانلىرىدىن دائىم مۇڭلۇق ناخشىلار ، ھەسرەت - نادامەتلەر ئاڭلىنىپ تۇرار ئىمىش . كىشىلەر قۇم ئاستىدىن چىقىۋاتقان ئىس - تۈتەكلەرنى كۆرەر ئىمىش . ئۇلار ئاتا - بوۋىلىرىنى ئەسلىگەندە ، بۇ كەڭ قۇملۇققا بېرىپ كۆمۈلۈپ ، ئۆزلىرىنى ئاتا - ئانىسىنىڭ قۇچىقىدا ياتقاندەك ھېس قىلار ئىمىش ، كىشىلەر ئايخاننىڭ قانداق ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى بىلمەيدىكەن . ئۇلارنىڭ نەزەرىدە ئۇ ھايات بولۇپ ، مەڭگۈ ئۆلمەيدىكەن . ئۇنىڭ قۇدرىتى بىلەن چىن ئىقلىمىدا قايتىدىن ھاياتلىق باشلىنىپ ، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى خاتىرجەم ياشاۋېتىپتۇ .

5. توغراق بىلەن قاغا نېمە ئۈچۈن ئۇزۇن ئۆمۈر

كۆرىدۇ؟

رېۋايەتچىلەر شۇنداق رېۋايەت قىلىدۇكى ، ھەزرىتى ئىسكەندەر پادىشاھلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىللەردە ، ئۇنىڭ قۇلىقىغا «دۇنيانىڭ مەلۇم بىر يېرىدە بىر زۇلمەت بار ئىمىش . زۇلمەتكە كىرىپ - چىققانلار ئۆمۈرۋايەت پۇشايمان ئىچىدە قالۇر ئىمىش» دېگەن بىر گەپ يېتىپتۇ . ھەزرىتى ئىسكەندەرنىڭ زۇلمەتنى كۆرگۈسى ، «پۇشايمان» نىڭ بار يېرىنى بىلگۈسى كەپتۇ - دە ، زۇلمەتنى ئىزدەپ سەپەرگە چىقىپتۇ . ئۇ بىر جايغا بارغاندا ھەسرەتكە چۆمۈپ ئولتۇرغان بىر كىشىگە يولۇقۇپتۇ . ئىسكەندەر ئۇ كىشىدىن ھەسرەت چېكىشنىڭ سەۋەبىنى سورايتۇ . ئۇ كىشى مۇنداق دەپ جاۋاب بېرىپتۇ :

— مەن بۇ دۇنيادا بىر زۇلمەت بارلىقىغا ئىشىنىپ ئاخىر زۇلمەتنى تېپىپ كىردىم . ئۇنىڭ ئىچى شۇنداق قاراڭغۇ ئىكەنكى ، بىر قەدەم ئېرىدىكى جايىنى ئەمەس ، ئۆزى تۇرغان جايىنىمۇ كۆرگىلى بولمايدىكەن . شۇنداق بولسىمۇ ، مەن مېڭىشنى

داۋاملاشتۇرۇپ ، بىر چاغدا ئايىغىم سۇغا چىلانغاندەك بولدى . شۇ يەردە توختاپ سۇغا قول تىقىم ، سۇ تېپىز ئىكەن ، قولۇمغا ئاجايىپ سىلىق تاشلار ئۇرۇندى . مەن قولۇمغا چىققان تاشلارنى ئېلىپ يورۇقتا كۆرۈش ئۈچۈن زۈلمەتتىن قايتىپ چىقتىم . قارىسام ئۇ شۇنداق ئېسىل گۆھەر تاشلار ئىكەن ، ئۇنداق تاشلارنى يەر يۈزىدە ئۇچرىتىش مۇمكىن ئەمەس ، مەن بۇ تاشلارنى تاماشا قىلىپ تۇرغىنىمدا يەنە بىر كىشى پەيدا بولدى ، ئۇ كىشىمۇ زۈلمەتكە كىرىپ چىققانىكەن ، ئەمما ھېچنەمە ئاچقىماپتۇ . ئۇ كىشى مەن ئاچقىققان تاشلارنى كۆرۈپ ھەيرانۇھەس قالدى . ئىككىمىز دەرھال زۈلمەتكە قايتا كىرمەكچى بولدۇق ، بىراق زۈلمەت غايىب بولۇپ كېتىپتۇ . بىز خۇداغا نالە قىلىپ ، زۈلمەتكە كىرىش ئۈچۈن يول بېرىشنى تەلەپ قىلدۇق . شۇ پەيتتە غايىبتىن «ھەي ئىنسانلار ، ئادەم ئۈچۈن ئۇ يەرگە كىرىش بىر نۆۋەت نېسىپ بولدى» دېگەن سادا كەلدى . شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى كىشى ھېچ نەرسە ئاچقىمىغانلىقىغا پۇشايىمان قىلدى . مەن بولسام كۆپرەك ئاچقىمىغانلىقىمغا پۇشايىمان قىلىپ ئولتۇرمىن .

ھەزرىتى ئىسكەندەر بۇ گەپنى ئاڭلاپ يولغا راۋان بوپتۇ . ئۇ بىر يەرگە يېتىپ بارغاندا قاپقاراڭغۇ ئۆڭكۈر كۆرۈنۈپتۇ . ئىسكەندەر زۈلمەت مۇشۇ بولسا ئەجەب ئەمەس ، دەپ ئويلاپ ، ئاتتىن چۈشۈپ ئاتنى بىر دەرەخكە باغلاپ قويۇپ ئۆزى ئۆڭكۈرگە كىرىپتۇ . ئېيتقاندەك بۇ زۈلمەت ئىكەن . ئۇ بىر ئاز يۈرگەندىن كېيىن سۇغا دۇچ كەپتۇ . قولىنى سۇغا سالغانىكەن ، ھېلىقى كىشى ئېيتقاندەك سىلىق تاشلار ئۇرۇنۇپتۇ . ئىسكەندەر ، ماڭا دەپنە - دۇنيا كېرەك ئەمەس ، مەن مۇشۇ سۇدىن ئىچىۋالاي دەپ يېنىدىكى كوزىغا زۈلمەتنىڭ سۈيىنى تولدۇرۇپ ئاچقىپتۇ . شۇ ھامان دەرەختىن : «ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئى شاھى ئىسكەندەر» دېگەن ئاۋاز چىقىپتۇ . ئىسكەندەر : «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» دەپ

جاۋاب بېرىپتۇ - دە ، دەرھال ئېتىنى ئۇ دەرەختىن يېشىپ باشقا دەرەخكە باغلاپ ھېلىقى ئاۋاز چىققان دەرەخكە قايتا نەزەر ساپتۇ . بۇ دەرەخنىڭ ئاستىدا بىر كىشى ياتقانكەن .

— سىز كىم بولىسىز ؟ — دەپ سوراپتۇ ئىسكەندەر ئۇ كىشىگە ھەيرانلىق بىلەن قاراپ .

— ئەپۇ قىلىڭ ، شاھىئالەم ، ھۆرمىتىڭىز ئۈچۈن ئورنۇمدىن تۇرۇشقا ئىلاجسىزمەن ، مەن دەرەخ ئادەم بولمەن ، — دەپتۇ ئۇ كىشى .

— بۇ قانداق گەپ ، دەرەخ ئادەممۇ بولامدۇ ؟ — دەپ قايتا سوئال قويۇپتۇ ئىسكەندەر . ئۇ كىشى :

— مەن ئەسلىدە ئادەم ئىدىم ، زۇلمەتكە كىرىپ زۇلمەتنىڭ سۈيىدىن ئىچىپ چىققاندىم ، ھازىر بۇ ۋەقەگە مىڭ يىلدىن ئېشىپ كەتتى ، ئۆلمىدىم ، كېيىن بىلسەم زۇلمەتنىڭ سۈيى ئابھايات دېگەن سۇ ئىكەن ، ماڭا قاراڭ ، بەدىنىمدىن دەرەخ ئۆسۈپ چىقتى ، لېكىن تېنىمدىن جېنىم چىقمىدى ، دەرەخ ئادەم بولۇپ قالدىم . ئەگەر شۇ سۈنى ئىچمىگەن بولسام ، بۇنداق كۈنگە قالماس ئىدىم ، — دەپتۇ ، ئاندىن ئىسكەندەردىن ، — سىزمۇ زۇلمەتكە كىرىپ چىقتىڭىزمۇ ؟ — دەپ سوراپتۇ .

— ھەئە ، — دەپتۇ ئىسكەندەر ۋە ئۆزىنىڭ بىر قاچا سۇ ئاچىققانلىقىنى ئېيتىپتۇ .

— ئەگەر شۇ سۈنى ئىچمىگەن بولسىڭىز ، تۆكۈۋېتىڭ ، ئىچسىڭىز ، ماڭا ئوخشاش باقىي ئالەمگە سەپەر قىلالماي ، مەڭگۈ ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە قالسىز ، — دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ ھېلىقى كىشى .

ھەزرىتى ئىسكەندەر كوزىدىكى سۈنى نېرىراقتا تۇرغان بىر دەرەخنىڭ تۈۋىگە تۆكۈۋېتىپتۇ . دەرەخكە بىر قاغا قونۇپ ئولتۇرغانىكەن ، ئۇ قاغا سۇ تۆكۈلگىنىنى كۆرگەن ھامان ئوقتەك

ئۈچۈپ چۈشۈپ سىڭىپ بولمىغان سۈنى ئىچىۋاپتۇ . ئىسكەندەر سۇ چاققان دەرەخ توغراق ئىكەن ، شۇڭا توغراق بىلەن قاغا ئابىھايات سۈيىنى ئىچكەنلىكى تۈپەيلىدىن ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرەرمىش .

6 . بۇغداي دېنى نېمىشقا سوقچاق؟

ئۆزىنى ئالىم چاغلاق يۈرگەن ھازارۇل خۇدالىق دەۋاسى قىلىپ شەيتانغا ئايلىنىپ كەتكەندىن كېيىن ، دوزاختا يالغۇز ئازابلىنىشتىن قورقۇپ ، بەندىلەرنىڭ ئاتىسى — ئادەم ئەلەيھىسسالامنى ئازدۇرۇشنىڭ كويىغا چۈشۈپتۇ .
كۈنلەرنىڭ بىرىدە شەيتان بەندىلەرنىڭ كۈندىلىك ئوزۇقى بولغان بىر تال يۇمىلاق بۇغداي دېنىنى ئېلىپ ئادەم ئەلەيھىسسالامغا :

— سىز خۇدانىڭ ئەڭ يېقىن دوستى ، شۇڭلاشقا سىزنى خۇدا پەيغەمبەر دەرىجىسىگە كۆتۈردى ، سىزنىڭ ئەۋلادلىرىڭىز خۇدانىڭ ئالدىدا شۇڭلاشقا ئۇلۇغ . بىراق ، خۇدا سىزنى ھەم يېمەس ، ھەم ئىچمەس قىلىپ ياراتقانلىقى ئۈچۈن ، ئەۋلادلىرىڭىزنىڭ يېمەكلىكىنى كۆرۈپ تۇرسىڭىزمۇ تەمنى بىلمەيسىز . مېنىڭچە ، ئەۋلادلىرىڭىز يېگەن ئوزۇقنىڭ تەمنى بىلگەن بولسىڭىز ، خۇدانىڭ ئىلتىپاتىغا ۋە رەھمىتىگە تېخىمۇ قايىل بولغان بولاتتىڭىز . شۇڭا بەندىلەرنىڭ نازۇ نېمەتلىرىنى تېتىپ كۆرۈپ ، ئۇلار ئۈچۈن خۇداغا رەھمەت ئوقۇپ قويارمىكىن دەپ ، بىر تال بۇغداي دېنى ئەكەلدىم ، — دەپتۇ ۋە بىر تال بۇغداي دېنىنى ئادەم ئەلەيھىسسالامغا بېرىپتۇ . بۇنىڭغا ھەۋەسلەنگەن ئادەم ئەلەيھىسسالام بۇغداينى ئاغزىغا ساپتۇ — دە ، يۇتماقچى بوپتۇ . بۇ ھالىنى كۆرۈپ تۇرغان خۇدا شۇئان جەبرائىل ئەلەيھىسسالامغا بۇيرۇق قىلىپ :

— ھەي جەبرائىل ، سەن دەرھال ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ

كانىيىنى سىق ، كانىيىدىن شەيتاننىڭ ۋەسۋەسىسى ئۆتۈپ كەتمسۇن ھەمدە ئۇ شەيتانغا ئالداغانلىقى ئۈچۈن توۋا قىلسۇن ، — دەپتۇ .

جەبرائىل ئەلەيھىسسالام دەرھال خۇدانىڭ پەرمانىنى بەجا كەلتۈرۈپتۇ . ئۇ ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ كانىيىنى بىر سىققانكەن ، ھېلىقى يۇمىلاق بۇغداي ئېزىلىپ سوقچاق بولۇپ قاپتۇ ۋە بىر تەرىپىگە جەبرائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ باش بارماق تىرنىقىنىڭ ئىزى چۈشۈپ قاپتۇ . شۇنىڭدىن بۇيان بۇغداي دېنى سوقچاق بولۇپ قالغانكەن .

7 . چىمەنگۈل ۋە چىمەندوپيا

قەدىمكى زاماندا قەشقەردە قاراخان دېگەن بىر پادىشاھ ئۆتكەنكەن . ئۇنىڭ بىر قىزى بولۇپ ، ئاي دېسە ئايدىن چىرايلىق ، كۈن دېسە كۈندىن چىرايلىق ، ئەقىل - پاراسەتلىك ، قولى ئەپچىل ، ئىشچان قىز ئىكەن . يىللار ئۆتۈپ قىز بالاغەتكە يېتىپتۇ . ھال ئەھۋالى يەتتە ئىقلىم پادىشاھلىرىنىڭ شاھزادىلىرىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىشقا باشلاپتۇ . قىز دەل توققۇز ياشقا كىرگەن كۈنى يەتتە پادىشاھلىقنىڭ شاھزادىسىدىن ئەلچى كەپتۇ . تەڭقىسلىقتا قالغان پادىشاھ قىزىنىڭ ئىختىيارغا قويۇپتۇ . قىز دادىسىنىڭ ئەقىلگە بارىكالا ئېيتىپ ، ئەلچىلەرنىڭ قىرىق كۈن كۈتۈپ تۇرۇشىنى ئېيتىپتۇ .

مەلىكە قىرىق كۈن ئىچىدە يەتتە دانە دوپپا تىكىپ ، يەتتە دۆلەتنىڭ ئەلچىسىگە بىردىن بېرىپ دەپتۇكى : «سەلەر بۇنى شاھزادىلىرىڭلارغا بېرىڭلار ، كىمدەكىم بۇنى نېمىگە ئىشلىتىدىغانلىقىنى ، ئىسمىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ، ئۇنىڭ رەڭگىنىڭ نېمىگە ئوخشايدىغانلىقىنى بىرىنچى بولۇپ دەپ بېرەلسە ، شۇنىڭغا ياتلىق بولمەن . »

ئەلچىلەر دەرھال ئاتلىرىغا مىنىپ ، دوپپىنى بەلۋاغلىرىغا چىگىپ ، ئۆز دۆلەتلىرىگە قايتىپتۇ . دوپپىنى ۋە مەلىكىنىڭ شەرتلىرىنى شاھ ۋە شاھزادىلىرىگە يەتكۈزۈپتۇ . شاھزادىلەرنىڭ بېشى قېتىپتۇ ، ئەقلى چىچىلىپ ، تىللىرى كالۋالىشىپ ، دىللىرى گاللىشىپتۇ . بۇلارنىڭ ئىچىدە يەكەن پادىشاھىنىڭ ئوغلى پاقلاىباي چوڭقۇر خىيال سۈرۈپ ، دەرھال «نامە» تەييارلاپ ، ئەلچىدىن قەشقەرگە يوللاپتۇ .

شەرتنى ئېغىر قويۇپ تاقىتى تاق بولغان مەلىكە دەل يەتتىنچى كۈنى يەكەن شاھزادىسىنىڭ مۇبارەك مەكتۈپىنى تاپشۇرۇۋاپتۇ . خەتتە : «دوپپىنىڭ ئىسمى (چىمەن) ، بۇ مەلىكىنىڭ ئىسمى بىلەن ئوخشاش ؛ دوپپىنىڭ رەڭگى مەلىكە تۇرىدىغان چاھارباغدىكى چىمەنلىكنىڭ رەڭگى بىلەن ئوخشاش ، ئۇنىڭغا مەلىكە ياخشى كۆرىدىغان بۇغداي باشقىنىڭ نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن ؛ دوپپىنى يىگىتلەر بېشىغا كىيدۇ ، مۇبادا مەلىكە ياتلىق بولۇپ كەتسە ، ئۆز يۇرتىنى ئەسلەپ تۇرۇشىغا ياردىمى بولىدۇ ، دېگەنلىك» دەپ يېزىلغانىكەن .

مەلىكە پاقلاىباينىڭ ئەقلىگە ئاپىرىن ئېيتىپتۇ ، ئەمما باشقا شاھزادىلەرنىڭ جاۋابلىرىنىمۇ كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن يەكەن ئەلچىسىنىڭ قىرىق كۈنگىچە ساقلاپ تۇرۇشىنى ئېيتىپتۇ . قىرىق كۈنگىچە ھېچقانداق يەردىن جاۋاب كەلمەپتۇ . مەلىكە چىمەنگۈل پاقلاىبايغا ياتلىق بولۇشقا ماقۇل بوپتۇ . كېيىنكى كۈنلەردە ئۇنىڭ بۇ خاسىيەتلىك ھۈنرىنى قىز - چوكانلار ئۆگىنىۋاپتۇ . شۇنىڭدىن كېيىن چىمەندوپپا ئەل ئارىسىدا ئومۇملىشىشقا باشلاپتۇ .

8 . ھاراق قانداق پەيدا بولغان؟

بۇنىڭدىن ناھايىتى ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى توپان بالاسى بولغانىكەن . شۇ مەزگىلدە نۇھ (رىۋايەتتە ئۈچ ئاي ، يەنە بىر رىۋايەتتە ئالتە ئاي دېيىلىدۇ) سۇ يۈزىدە يۈرگەنىكەن . ئوزۇقلۇق ئۈچۈن باشقا نەرسىلەر قاتارىدا يەنە ناھايىتى كۆپ مىقداردا يېمىش (قۇرۇق ئۈزۈم) ئېلىۋالغانىكەن . سۇدا ئۇزۇپ يۈرۈش جەريانىدا كېمىلەرگە نۇرغۇن قېتىم سۇ كىرىپ كېتىپ ، يېمىشنىڭ ئاستى سېسىشقا باشلاپتۇ . ئوزۇق تۈگىگەندىن كېيىن كىشىلەر ئىلاجسىز سېسىغان يېمىشلەرنى سىقىپ سۈيىنى ئوزۇق قىپتۇ . بۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ بېشى سەل قايغاندەك بوپتۇ ، ئەمما روھى بىردىنلا كۆتۈرۈلۈپ ، كېمە ئىچىنى خۇش چاقچاق ، جاراڭلىق ناخشىلار قاپلاپتۇ . ھەممە كىشى بۇ خىل ئۆزگىرىشتىن ھەيران قېلىشىپتۇ . كېيىن يەنە سېسىغان يېمىشنى سىقىپ سۈيىنى ئىچكەنىكەن ، يۇقىرىقى ئەھۋال يەنە تەكرارلىنىپتۇ . شۇ چاغدا كىشىلەر سېسىغان يېمىش سۈيى روھنى كۆتۈرۈپ ، كەيپىياتنى جانلاندۇرىدىكەن ، دېگەن تونۇشقا كەپتۇ .

توپان بالاسى ئاخىرلىشىپتۇ ، تىنىچ تۇرمۇش باشلانغاندىن كېيىن ، كىشىلەر كېمىدىكى ئەھۋالنى ئەسلىشىپ ، ئۆزۈملەرنى سېسىتىپ سۈيىنى چىقىرىپ ، بىر خىل ئىچىملىك تەييارلاشنى ئادەتكە ئايلاندۇرۇپتۇ ۋە ئۇنى «شاراب» دەپ ئاتايتۇ . ئارىدىن ئۇزۇن يىللار ئۆتۈپتۇ ، تۈرلۈك بەزمە ، زىياپەتلەردە شاراب ئىچىش ئومۇملىشىپتۇ .

شۇ زامانلاردىكى پادىشاھلارنىڭ بىرىدە شارابنىڭ كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇش ، كەيپىياتنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇش ، ئەمما شارابنىڭ ئىچىلىش مىقدارىنى كېمەيتىش ئارزۇسى تۇغۇلۇپتۇ ۋە پۈتۈن مەملىكىتىگە : «كىمدەكىم شارابنىڭ سۈپىتىنى تېخىمۇ

ياخشىلاپ ، ئىچىلىش مىقدارىنى ئازايتىپ ، ئاز شاراب بىلەن كەپپىياتنى تېخىمۇ جانلاندۇرالايدىغان ۋە جانلىنىش ۋاقتىنى ئۇزارتالايدىغان بولسا ، ئۆمۈر بويى يەتكۈدەك مال - دۇنيا مۇكاپات بېرىلىدۇ» دەپ جاكارلاپتۇ .

شۇ زاماندا ياخشىلىقنى ھارام بىلىپ ، ئەسكىلىكتە داڭقى چىققان ، خەلقنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ ، كۈنى تەستە قالغان بىر ئادەم بولۇپ ، ئىسمى مەلىئۇن ئىكەن . ئۇ پادىشاھنىڭ جاكارىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، ئاچ كۆزلۈكى غەلىيان كۆتۈرۈپ ، تەلىينى سىناپ باقمىچى بوپتۇ ۋە پادىشاھقا ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ ئۈچ ئايلىق مۆھلەت سورايتۇ . پادىشاھ ئۇنىڭغا ماقۇل بولۇپ ، بەلگىلەنگەن مۆھلەت ئىچىدە ۋەزىپىسىنى ئورۇندىمىسا ، كالىسىنى ئالىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ ، سورىغان نەرسىلىرىنى بېرىپتۇ . مەلىئۇن ئۆيىگە كېلىپلا ئىش باشلاپتۇ ، ئۇنداق قىپتۇ ، بۇنداق قىپتۇ ، قىلمىغان ئىشلىرى قالماپتۇ ، ئەمما بىرەر ئۈنۈمگە ئېرىشەلمەي ، ئىككى ئاي ۋاقىت ئۆتۈپ كېتىپتۇ . ئەمدى ئۆلىدىغان بولدۇم دەپ ئويلاپتۇ ۋە ئۆلۈم ۋەھمىسىدە گېلىدىن تاماق ئۆتمەي يىغلاشقا باشلاپتۇ . شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، كۆزى چىقىرى ، بۇرنى پاناق ، يۈزى گۆشلۈك ، بويى پاكارغىنا كەلگەن ئەللىك ياشلار چامىسىدىكى سودىگەر قىياپەتلىك بىر كوسا ئادەم ئۇنىڭ ئالدىغا كەپتۇ - دە :

— ھەي مەلىئۇن ، نېمىگە يىغلايسەن ؟ — دەپ سورايتۇ .
 مەلىئۇن پوتلىسىنى ئېقىتقان ھالدا زار - زار يىغلاپ تۇرۇپ ،
 يىغلاشنىڭ سەۋەبلىرىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ .
 — يىغلىما ، بۇنىڭ چارىسى ئاسان . سەن پادىشاھنىڭ ئالدىغا بارغىنىڭدا بىر يولۋاس ، بىر تۈلكە ، بىر قىزىل خوراز تەلەپ قىلغىن . ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ قانلىرىنى ئۈزۈم سۈيى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ «خېمىرتۇرۇچ» ياسىغىن ، شۇ چاغدا ئىشلىرىڭ

ئوڭۇشلۇق بولىدۇ ، — دەپ يول كۆرسىتىپتۇ ھېلىقى ئادەم ۋە شۇئان كۆزدىن غايىب بويۇتۇ . بۇ ئادەم ئەسلىدە پۈتۈن دۇنيادىكى شۇملۇقلارنىڭ پىر — ئۇستازى لەنتى شەيتان ئىكەن .

مەلئۇن شەيتاننىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە شاراب ياساپ ئىچىپ بېقىپتۇ . بىر ئازدىن كېيىن ۋۇجۇدىدا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەردىن ئەقلى لال بولۇپ ، خۇشاللىقىدىن ئاغزى قۇلىقىغا يېتىپتۇ — دە ، بىر تۇڭ شاراب تەييارلاپ پادىشاھقا تەقدىم قىپتۇ . پادىشاھ بۇ شارابنى سىناقتىن ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ، دەرھال ۋەزىر ، ئەمىر ، ئەكابر — ئەشرەپلىرى قاتناشقان بىر زىياپەت ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ . بىر نەچچە قەدەھ ئىچىلگەندىن كېيىن شۇنداق بىر ئەھۋال سادىر بويۇتۇكى ، ھەممە كىشى ھەيرانلىقتىن نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي قاپتۇ . مۇرىمەسلەر ناخشىغا ، سۆرەلمىلەر ئۇسسۇلغا چۈشۈپتۇ ، قورقۇنچاقلار باتۇرغا ئايلىنىپتۇ ، تاماق قويۇلغان شىرەلەرنىڭ ئۈستىگە سەكرەپ چىقىشىپ ، پادىشاھقا قول شىلتىپ ، چۇۋۇتقىلىرىنى چۇۋۇغىلى تۇرۇپتۇ . بەزى توڭلار بولسا ، ئالاھىدە مۇلايىملىشىپ ، يېنىدا ئولتۇرغانلارنىڭ بويىغا گىرە سېلىپ شېرىن سۆھبەتكە چۈشۈپ كېتىپتۇ . ئادەتتە ياۋاش ، مۆمىن دېگەنلەر يەڭ شىمايلاپ ئاداۋىتى بارلار بىلەن جېدەللەشكىلى باشلاپتۇ ، بەزىلەر بولسا ھايا — نومۇس دېگەنلەرنى تاشلىۋېتىپ ، ئاياللارغا ئېسىلىۋېلىشقا ، بەزى ئاياللار بولسا ئوچۇق — ئاشكارا ھالدا ئەرلەرگە چاپلىشىۋېلىشقا باشلاپتۇ . زىياپەت خېلى ئۇزۇن داۋاملاشقان بولسىمۇ ، كىشىلەر قورساقلىرىنىڭ ئاچقانلىقىنى سېزىشەپتۇ ۋە ئادەتتە تۈگەپ كېتىدىغان زىياپەت تاماقلىرى ئېشىپ قاپتۇ .

كىشىلەر شۇ زىياپەتتىكى ئەھۋاللارنى تەھلىل قىلىشىپ ، قورقۇنچاقلارنىڭ باتۇرغا ئايلىنىشى يولۋاس قېنىنىڭ ئارىلاشقانلىقىدىن ، بەزىلەرنىڭ بەك مۇلايىم ياكى ھارامزادىلىشىپ

كېتىشى تۈلكە قېنى قوشۇلغانلىقىدىن ، ھايا - نومۇسنىڭ يوقىغانلىقى قىزىل خورازنىڭ قېنىدىن ، قورساقنىڭ ئاچماسلىقى ئۈزۈم سۈيىنىڭ قۇۋۋىتىدىن دەپ خۇلاسىە قىلىشىپتۇ .

شۇ قېتىمقى زىياپەتتىن كېيىن شاراب ئىشلەش تېخىمۇ تەرەققىي قىپتۇ ، ئەمما جەمئىيەت كەيپىياتى يامانلىشىپ ، جېدەل - ماجىرا ، بۇزۇقچىلىق ، قاتىللىق قاتارلىق ھەر خىل جىنايىتى قىلمىشلار ئەۋج ئاپتۇ . بۇ ئىشلارغا قارىتا بەزى دانىشمەنلەر «بۇ شاراب ئەمەس ، ھەلىق ئىكەن» دەپ نام بېرىپتۇ . ئۇزۇن يىل ئۆتۈپ بۇ نام ئومۇملىشىپتۇ . ئۇزۇن جەريانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «ھەلىق» سۆزى «ھاراق» قا ئۆزگىرىپتۇ . ھاراق مانا شۇنداق پەيدا بولغانىكەن .

9 . مەھمۇد كاشغەرىگە ئات قويۇش رىۋايىتى

زور پالاكەت ۋە دىشۋارچىلىقتىن ئامان قالغان شاھ تۇنجى نەۋرىسىنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكى شەرىپىگە شىكارغا چىققان 40 يىگىت مىنگەن ئاتلارنى نەزىر قىلىپ ، شۇكرانىسىغا دۇئا - تەكبىر ئۆتكۈزۈپتۇ . ئۇ يۇرتتىكى يۈتكۈل ئۆلىما - فۇزۇلا ، يۇرت كاتتىلىرىنى يىغىپ ، نەۋرىسىگە ئىسىم قويۇش تويى ئۆتكۈزمەكچى بولۇپ ، ئاكىبەرلارغا خەۋەر بېرىپتۇ . ھەممە يىغىلىپ «ئات تويى» نى كاتتا زىياپەت ، تەنتەنە بىلەن «قىزىل مەسچىت ئاتام» دىكى ئوردىدا ئۆتكۈزۈپتۇ . زىياپەت ئاخىرىسىدىكى دۇئايى خىرىدىن كېيىن ، يېڭى نەۋرىسىنى تۈرك خاقانلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە ئاق كىگىزگە ياتقۇزۇپ ، بىر توققۇز سىپاھ كۆتۈرۈپ ، ئوردا مېھمانخانىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئەكىرىپ ، يەردە قويماي كۆتۈرۈپ تۇرۇپتۇ .

مېھمانلارنىڭ ھەممىسى تەڭ : «شاھىمىزغا قۇتلۇق بولسۇن» دەپ مۇبارەكبادلىق قىپتۇ . ئاندىن يۇرت قازىسى ئوغۇلنى قولغا

ئېلىپ پېشانە ۋە تاپانلىرىغا سۆيۈپ : «شاھزادە يەتتە ئىقلىمغا شاھ بولغاي» دەپتۈكەن ، شاھى ئېھتىرام مېيىقىدا كۈلۈپتۇ . ئىككىنچىسى قولغا ئېلىپ : «كاتتا باھادىر ۋە ئەقىللىق بولۇشى قۇلاقنىڭ چوڭلۇقى ، پېشانىسىنىڭ كەڭلىكىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ ، ئەلۋەتتە بۇ خاسىيەت شاھزادىگە خاستۇر» دەپتۈكەن ، شاھقا بۇ گەپمۇ بىر نەۋىي تۇيۇلۇپتۇ . ئۈچىنچىسى ، تۆتىنچىسى ، بەشىنچىسى ، ئالتىنچىلىرىمۇ شاھقا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن خۇشامەتتىن ياغلىما سۆزلەرنى قىپتۇ . يەتتىنچى نۆۋەتتە قۇدىسى سەيپىدىن نەۋرىسىنى قولغا ئېلىپ : «تەڭرىم بىزگە بۇ يېڭى مېھماننى ئاتا قىپتۇ . مەن ئۇنىڭغا شۈكرىلەر بەجا كەلتۈرىمەن . ئاتا - ئانىلارنىڭ بالىلىرىغا قىلغان ياخشىلىقى - مىراسى ئىلىم ۋە ئەدەپ ئۆگىنىشتىن ئەۋزەل ئەمەس . تەڭرىم نېسىپ قىلسا ، تەربىيىمىز بىلەن نەۋرىمىز ئالىم بولغۇسىدۇر» دەپتۈكەن ، پۈتكۈل مېھمانخاندىكىلەر بارىكالا توۋلىشىپ كېتىپتۇ ، ئارقىدىنلا «ئاللاھۇ ئەكبەر . . .» دېگەن تەكبىر ساداسى ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپتۇ ، شاھنىڭ خۇشاللىق يېشى كۆز چانقىدىن نورۇز بۇلاق سۈيىدەك ئېتىلىپ چىقىپتۇ . يۈگۈرۈپ كېلىپ سەيپىدىننى قۇچاقلاپ ، يېڭى نەۋرىسىنى بىللە كۆتۈرۈپ ، چۆرگىلىتىپ ئاندىن يەرگە دەستىپتۇ . شاھ نەۋرىسىنى قولغا ئېلىپ باش - كۆزىدىن سۆيۈپ ، خالايققا قاراپ :

«ئىلىم ئىلەدۇر نىزامى ئالەم ،

ئاداپ ئىلەدۇر كامالى ئادەم .»

دەپتۇ ، ئۇنىڭدىن كېيىن : «مەن يەتتە ئىقلىمنىڭ شاھلىقىدىن ئەۋلادىمنىڭ ئالىم بولغىنىنى چوڭ دەرىجە دەپ بىلىمەن ، ئالىملىق ئىككىلا دۇنيا نىجاتلىقى ۋە شاھلىقىدۇر . مېنىڭ دىلىمدىكى

ئارزۇيۇمنى ۋەلىي (ئالدىن بىلگۈچى ، كارامەت قىلغۇچى) گە ئوخشاش قۇدىمىز سەيپىدىن ئاكا تاپتى . مەن ھەقىقىي رىزا بولدۇم . بۈگۈندىن باشلاپ ، بۇ كىشىنىڭ نامىنى پۈتكۈل ئەل «سەيپىدىن ۋەلىيۇللا ، دەپ ئاتىغاي» دەپ پەرمان قىپتۇ . ھەممە بەيەكبەر تەزىم بىلەن «خوش» دەپ رىزالىق بىلدۈرۈپتۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ، بالىسىنىڭ ئىسمىنى نېمە قويۇش ھەققىدە مەسلىھەت - مەشپەرەتلەر باشلىنىپتۇ .

ئۆلىمالاردىن بىرى : «شاھىمىز ، بۈگۈن جانابلىرى ئىلىمپەرۋەرلىكلىرىنى ئايان قىلىپ ، ئارزۇلىرىنى شاھلىقتىن يۇقىرى دەپ تونۇپ ، بىزگە سائادىتىمىزنى كۆرسەتتىلە ، بىز ئىلىم ئەھلىلىرى تولىمۇ مەمنۇن بولدۇق . شۇڭا بىز سىلىدەك شاھىمىزنىڭ دەۋرى بىلەن ماختىنىمىز . ھەممىمىز مۇشۇ ماختىنىش ۋە مەمنۇنىيىتىمىزگە شۈكۈر بەجا كەلتۈرۈپ ، بۇ ۋەدىمىزگە ۋاپا قىلىمىز . بىزنىڭ مۇشۇ نىيەت - مۇددىئايىمىزنى ئۇقتۇرۇش ئۈچۈن ، قۇتلۇق قەدەملىك پەرزەنتلىرىگە بەش ھەرىپتىن ئىبارەت بولغان «مخمۇد» (ماختانغۇچى) ئىسمىنى قويۇشنى ئىلتىجا قىلىمىز . چۈنكى ، بۇ ئىسمىنىڭ ھەر بىر ھەرىپىدە بىر مەنە يوشۇرۇنغان : بىرىنچى ھەرپ بولغان «م» (مىم) مەمنۇنىيەتنى بىلدۈرىدۇ ، «خ» (ھى) ھەمدۇ ئېيتقۇچى دېگەن مەنىنى ، «م» (مىم) مۇددىئا - مۇرادىغا ئېرىشكەن دېگەن مەنىنى ، «ۋ» (ۋاۋ) ۋاپادارلىق دېگەن مەنىنى ، «د» (دال) دىيانەتكارلىق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ» دەپتۇ .

شاھى ئېھرام خالايمۇ مۆتىۋەرلىرى ئالدىدا «نۇرە دېدەمىزنىڭ ئىسمى مەھمۇد بىننى ھۈسەيىن بولسۇن ، ئوغللىمىز ھۈسەيىن بۇ مۇبارەك پەرزەنت ھۆرمىتىدىن بۈگۈندىن باشلاپ «ئەمىر سۇلتان ھۈسەيىن» دەپ ئاتالسۇن . خالايمۇ ئىچىدە ئىلىم - ھۈنەر شۇنداق روناق تاپسۇنكى ، ئىلىم - ھۈنەر بىلىمگەن بىرەر كىشى

سەلتەنتىمىز تەۋەسىدە كۆرۈلمىگەي ، ھەر قانداق كىشى پەزىلىتىنى ئارتتۇرۇپ ، ئۆزىنىڭ بىباھالىقىنى كۆرسەتكەي ، ئىلمۇئىرىپانغا قىيا باققۇچىلارنى ھاشارغا ھەيدەپ ، ئۇلارنىڭ سېلىقىنى ئېغىرلاتقاي» دەپ پەرمانى ئالىي قىپتۇ .

شاھزادە مەھمۇد تەلپۈنگەندە ، شاھى ئېھرام قۇۋانپ بىر توققۇز قوي ئۆلتۈرۈپ ، ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە «ھەقىق تويى» قىپتۇ . ئۆلتۈرۈلگەن قوي سۆڭەكلىرىگە تىغ تەگكۈزمەي ئۈستىخانلارنى تارتۇقلاپ ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۈستىخاننىڭ ھەممىسىنى يىغىپ «كېپەنلەپ» بالىنىڭ ئۆمرى ئۇزاق بولسۇن ئۈچۈن ، «قىزىلجاي ئاتام» دىكى زەرەنگاھلىققا دەپنە قىپتۇ .

10 . نۇرئالانۇرخاننىڭ سەئىد ئېلى ئارىسلانخانغا

ھامىلىدار بولۇشى

نۇرئالانۇرخان كىچىكىدىنلا ھەزرىتى ئەلى ھەققىدىكى جەڭنامىلەرنى ئوقۇشقا بەكمۇ ئامراق ئىكەن . ئۇ ھەزرىتى ئەلى توغرىسىدىكى جەڭنامىلەرنى كۆپ ئوقۇپ ، ئۇنىڭ ۋەسىپى تەرىپلىرىنى جىق ئاڭلاپ ، ھەزرىتى ئەلىگە بولغان ئىخلاسى كۈندىن - كۈنگە ئېشىپتۇ . كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى ئۇ ئىبادەت قىلىپ ئولتۇرۇپ ھەزرىتى ئەلىنى يادىغا كەلتۈرۈپتۇ ھەمدە «ئى خۇدايا ، مېنىڭ ۋاقتىمدا شۇنداق بىر زات ئۆتكەن بولسا ، مەن شۇ زاتنىڭ جۈپتى بولغان بولسام قانداق ياخشى بولاتتى» دېگەنلەرنى ئويلاپ ، خىيال ئىلكىدە ئۇخلاپ قاپتۇ . چۈشىدە ھەزرىتى ئەلىنى كۆرۈپتۇ . ئۇ بۇ چۈشتىن بەكلا سۆيۈنگەن بولسىمۇ ، ئەمما شۇنىڭدىن كېيىن ئۆزىنىڭ ھامىلىدار بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىپتۇ . بۇ ئىش ئۆز ئائىلىسىگە ئۆچمەس داغ چۈشۈرىدىغان نومۇسلۇق ئىش بولغاچقا ، ئاتا - ئانىسىغا نېمىدەپ چۈشەندۈرۈشنى بىلەلمەپتۇ ، ئويلا - ئويلا ، ئويلىغانسېرى قورقۇنچ بېسىپتۇ ، ھامىلىنى يوقىتىشقا ھېچبىر

ئامال قىلالماپتۇ . ئۇ كىشىلەرنىڭ قېشىدا تۇرغاندا ، قورساقتىكى ھامىلە خۇددى ئىيسا ئەلەيھىسسالام بۇۋىمەريەمنىڭ قارىنىدا يېتىپ تۇرۇپ قانداق سۆزلىگەن بولسا شۇنىڭغا ئوخشاش سۆزلەيدىكەن . بۇ ئەھۋال ئوردىدا پىتنە - پاساتنىڭ تۇغۇلۇشىغا سەۋەب بويۇتۇ ۋە كۈنسىرى ئۇلغىيىپ ، نۇر ئالانۇرخاننىڭ ئانىسىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ . ئانا ئۆز قىزىنىڭ قىلمىشىدىن باشتا غەزەپلەنگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن ئارتۇقچە بىر نېمە دېيىشكە جۈرئەت قىلالماپتۇ . نۇر ئالانۇرخاننىڭ ھامىلىدار بولۇپ قالغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قۇلىقىغىمۇ ئاڭلىنىپتۇ . سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان دەرغەزەپكە كېلىپ ، قىزىنى ئۆلتۈرمەكچى بويۇتۇ ، بىراق ئانىسى قاچۇرۇۋېتىپتۇ . بۇ ھىجرىيە كالىپندارى بويىچە ھوشۇر ئىيىنىڭ ئونى (جۈمە) كۈنى ئىكەن . نۇر ئالانۇرخان بېشىغا كونا بىر لېچەكنى سېلىپ ، تىلەمچى ئايال قىياپىتىدە ياسىنىپ ئۆيدىن چىقىپتۇ . ئۇ شۇ يۈرگىنىچە ئاتۇش تەۋەسىدىكى بىر يولغا كىرىپتۇ . يول يېرىملاشقاندا نۇر ئالانۇرخان تەۋەللۇت قىپتۇ . بېشىدىكى لېچەكنىڭ يېرىمىنى يىرتىپ بالىنى يۆگەپتۇ - دە ، يول قىرغىقىغا قويۇپ قويغاندىن كېيىن يولنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ . بىر يەرگە بارغاندا يول توسۇلۇپتۇ . ئۇ ئالدىدىكى تاغدىن ئۆتەلمەي ، خۇداغا تېۋىنىپ ئىبادەت قىلىۋاتقاندا ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بىر قولىدا قىلىچ ، يەنە بىر قولىدا بوۋاقنى كۆتۈرگەن ھالدا يېتىپ كەپتۇ . ئۇ نۇر ئالانۇرخاندىن سورايتۇ .

— بۇ بالا سېنىڭمۇ ؟

نۇر ئالانۇرخان سۇلتان يېتىپ كېلىشتىن ئاۋۋال غايىبىتىن

ئاڭلانغان ئاۋازغا ئاساسەن :

— ھەئە ، مېنىڭ ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ .

— دادىسى بارمۇ ؟ — دەپ سورايتۇ سۇلتان .

— ھەئە ، بار ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ نۇر ئالانۇرخان .
— كىم ؟
— ھەزرىتى ئەلى كەرىمۇللاھۇ ۋەجھۇ .
— گۇۋاھ بارمۇ ؟
— بار ، ئەبۇ نەسر سامانى بىلەن ئەبۇلپەتتاھ گۇۋاھ بولالايدۇ .

سۇلتان قىزىنى ئېلىپ شەھەرگە يېنىپتۇ ، خالايق يىغىلىپتۇ ، بۇ مەيدانغا ئەبۇ نەسر سامانى بىلەن ئەبۇلپەتتاھمۇ ھازىر بوپتۇ . سۇلتان خالايق ئالدىدا ئەبۇ نەسر سامانىدىن سوراپتۇ .

— سىز ھەزرىتى ئەلىنى كۆرگەنمۇ ؟
ئەبۇ نەسر سامانى :

— ھەئە ، ئۇرۇش مەيدانىدا بىللە بولغان ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ . سۇلتان بالىنى ئەبۇ نەسر سامانىنىڭ قولىغا بېرىپتۇ . ئۇ بالىنى كۆرۈپ : «ئەسسالامۇئەلەيكۇم ، ئەلىنىڭ پەرزەنتى ، مەندىكى ئامانەتنى ئالغىلى كەلدىڭىزمۇ ؟» دەپتۇ ۋە كۆپچىلىككە قاراپ :

— ئاگاھ ھەم دانا بولۇڭلاركى ، ھەزرىتى رەسۇلىللا بىر تال خورمىنى ماڭا ئامانەت بەرگەن . بۇ ئوغۇل دۇنياغا كەلگەندە ئەنە شۇ خورما بىلەن ئېغىزلىنىدۇرۇشۇمنى ۋە ئىسىم - شەرىپلىرىنى ئۆزىنىڭ ، ئاتىسىنىڭ ، بوۋىسىنىڭ ئىسمى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قويۇشۇمنى ئېيتقان . مەن بۇ خورمىنى ئاغزىمدا 333 يىل ساقلىدىم . ئەمدى ئامانەتنى تاپشۇرمىەن ، — دەپتۇ - دە ، خورمىنى ئېلىپ ، بالىنىڭ ئاغزىغا سېلىپ قويۇپتۇ ، نام - شەرىپىنى «ھەزرىتى مۇھەممەد سەئىد ئەلى ئارسلانخان» دەپ قويۇپتۇ . ئاندىن ھەزرىتى رەسۇلىلانىڭ بۇ ئوغۇلنىڭ نام ئەھۋالى ھەققىدىكى مەكتۇپىنى سۇلتانغا تاپشۇرۇپتۇ . سۇلتان مەكتۇپتىكى بېشارەتكە

بىنائەن ئوغۇلنىڭ دۈمبىسىنى سىلاپتۇ . ئىككى تارغاق ئارىسىدىن نۇر بىلەن يېزىلغان تۆۋەندىكى خەت كۆرۈنۈپتۇ :

ئانىسى نۇرئالانۇرخان ،
ئانىسى شاھى مەرداندۇر .
خۇدا يولىدا جان بەرگەن ،
شەھىدۇ ئارىسلانخاندۇر .

بوۋىسى ئۆۋەيس ئەۋلىيا ،
كەرەملىك شاھى سۇلتاندۇر .
بىلەي دېسەڭ ئاتى ئۇنىڭ ،
ساتۇق بۇغراى خاقاندۇر .

بۇنى ئاڭلاپ جامائەت ھەيران قاپتۇ . سۇلتان خۇرسەن بولۇپ ، نەچچە يۈز قوي ، كالا ، تۆگە سويدۇرۇپ ، يۇرتقا كاتتا نەزىر بېرىپتۇ . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يۇرت خەلقىنىڭ بۇ بالغا بولغان ئىخلاسى كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ ئېتىقادى كۈچىيىپتۇ .

11 . خانئۆي

خەلق ئارىسىدا خانئۆي توغرىسىدىكى مۇنداق بىر رىۋايەت تارقىلىپ كەلمەكتە :

بۆتپەرەسلەر زامانىسىدا بۇ يەردە قوش سېپىللىق ھەيۋەتلىك بىر شەھەر بولغانىكەن . شەھەر ئىچى ۋە سىرتىدا ناھايىتى نۇرغۇن ھەشەمەتلىك بۇتخانىلار ۋە بۇددا مۇنارلىرى بولۇپ ، غەربتە لايلىقتىن شەرققە تاكى پەيزىۋانقچە بولغان چاقماق دەرياسىنىڭ سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان باغۋارانلىق كەڭرى يۇرت بۇ شەھەرگە تەۋە ئىكەن . بۆتپەرەسلەرنىڭ خانى مۇشۇ شەھەردە تۇرىدىكەن .

ئىچكىرىدىكى سېپىلنىڭ ئىچى خاننىڭ ئوردىسى ئىكەن .
كۈنلەردىن بىر كۈنى ، بۈتپەرەسلەرنىڭ خانزادىسى قىرىق نەپەر سەرۋاز بىلەن تاغ ياقىلاپ كۈنپىتىش تامان ئوۋغا چىقىپتۇ .
ئۇلار يول يۈرۈپ ، يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپ بىر شېغىللىق سايغا كەلگەندە ، مال ئارتىلىپ چۈكلاندۈرۈپ قويۇلغان ئون نەچچە تۆگىنى ۋە كۈنپىتىش تامان قاراپ قاتار تىزىلىپ تۇرغان ، باشلىرىغا ئاق يۆڭگەن يەتتە - سەككىز ئادەمنى كۆرۈپتۇ .

ئۇلار بۇ غىلاڭ سايدا كېلىۋاتقان شۇنچە كۆپ قوراللىق ئادەملەردىن چۆچۈمەي ، تۆگىلىرى ۋە ئۇنىڭغا يۈكلەنگەن ماللىرىدىنمۇ ئەنسىرمەي خاتىرجەم ھالدا رۇكۇ ، سەجدە ، تەكبىر ، دۇئا بىلەن شۇغۇللىنىۋېرىپتۇ . ئەجەبەنگەن خانزادە سەرۋازلىرىغا توختاشنى بۇيرۇپ ، ئاتلىرىنى دېۋىتىپ ئۇلارغا يېقىنلاپ كەپتۇ .
ئاڭغىچە بۇ نامەلۇم ئادەملەر ئۆز ئىبادەتلىرىنى تۈگىتىپ ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ خانزادىگە سالام بېرىپتۇ . خانزادە ئۇلاردىن :
— سىلەر نېمە ئادەملەر ؟ قەيەردىن كەلدىڭلار ؟ نەگە بارسىلەر ؟ نېمە ئىش قىلىسىلەر ؟ نېمىشقا بۇ چۆلدە بىزدەك قوراللىق ئادەملەرگە ئۇچراپ قالساڭلارمۇ قورقمايسىلەر ، ماللىرىڭلاردىن ئەنسىرمەيسىلەر ؟ بايا كۈنپىتىشقا قاراپ نېمە ئىش قىلدىڭلار ؟ — دەپ سوراپتۇ .

ئۇلارنىڭ ئىچىدىن يۈزلىرىدىن نۇر ، كۆزلىرىدىن ئەقىل - پاراسەت جۇلالىنىپ تۇرىدىغان پېشقەدەمرەك بىرى ئالدىغىراق چىقىپ تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ ، جاۋاب بېرىپتۇ .

— بىز بولساق مۇسۇلمان ، بۇخارادىن بولىمىز ، سىلەرنىڭ ئېلىڭلارغا تىجارەت بىلەن كەلدۇق . بايا بىز ناماز پېشىن ئوقۇپ ئاللاغا ئىبادەت قىلدۇق . بىزنىڭ كۆڭلىمىزدە باشقىلارغا زىيان يەتكۈزۈش مۇددىئاسى بولمىغاندىن كېيىن ، ئاللاتائالامۇ

باشقىلارنىڭ كۆڭلىگە بىزگە زىيان يەتكۈزۈش مۇددىئاسى سالمايدۇ . سىلەر ئوۋغا چىقىپسىلەر . مۇشۇنداق بىر چۆلدە ئېسىل ماللار يۈكلەنگەن ئون نەچچە تۆگە ۋە ئۇنىڭ ئىگىلىرى بولمىش يەتتە - سەككىز ياشانغان قورالسىز ئادەم قاتارلىق تەييار ئولجىدىن ۋاز كەچكىنىڭلارنىڭ ئۆزى ئاللاتائالانىڭ قۇدرەت - كارامىتى ئەمەسمۇ ! - دەپتۇ - دە ، خانزادە ۋە ئۇنىڭ سەرۋازلىرىنى چۈشلۈك تاماققا تەكلىپ قىپتۇ .

تاماق شۇنچىلىك مول بوپتۇكى ، ياغلىق قاتلىملار ، سۈتتە يۇغۇرۇپ پىشۇرۇلغان سەپەر توقاچلىرى ، كۈنجۈت سېپىلگەن گىردە - شىرمانلار ، سىيادان بىلەن پىياز چېكىلگەن ھەمەكلەر ، جىگدىلىك تالقان ، سېرىقماي ، قۇرۇت ، ئىرىمچىكلەر ، گۈلە - قاق ، مېغىز ، پىستە - باداملار ، ياغاچ جام ۋە چۆچەكلەرگە ئۇسۇلغان قىمىز ، ئىرىكت ، قېتىقلار داستىخانغا تولۇپتۇ . ئاشتا ئاخىرلاشقاندا ساھىبخانلار ئاللاتائالانىڭ بەرگەن نېمىتىگە شۈكۈر - سانا ئېيتىپ دۇئا قىلىشىپتۇ ، مېھمانلار بولسا رەھمەت - تەشەككۈر ئىزاھ قىلىشىپتۇ . ئاخىرىدا سودىگەرلەر خانزادە ۋە سەرۋازلارغا يىپەك ، شايى ، يۇڭ چەكمەن ، ئىپار ، ئەنەبەر ، ئالماس كۆزلۈك تىللا ئۈزۈكلەرنى سوۋغات قىلىشىپتۇ . خانزادە ۋە سەرۋازلار ئىسلامنى قوبۇل قىلىپ ئىمان ئېيتىپتۇ ۋە ئوۋ رايىدىن كېچىپ سودىگەرلەرنى باشلاپ ئوردىغا قايتىپتۇ .

خان سودىگەرلەرنى شاھانە زىياپەت بىلەن كۈتۈۋېلىپ ، ئۇلارنىڭ تارتۇق قىلغان قىممەت باھالىق سوۋغاتلىرىدىن مەنۇن بولغان بولسىمۇ ، خانزادىنىڭ قول بىلەن ياسىغان لايى بۇتنى «پاراتقۇچى ئىگەم» دەپ سەجدە قىلىشتىن ۋاز كېچىپ مۇسۇلمان بولۇش توغرىسىدىكى دەۋەتلىرىنى قەتئىي رەت قىپتۇ .

خاندىن كۆڭلى قالىغان خانزادە سودىگەرلەرنى باشلاپ مەھشەتتىكى خانزادە ئوردىسىغا كېتىپتۇ . خانزادىنىڭ تەشەببۇسى

ۋە سودىگەرلەرنىڭ ئەقىل ئىشلىتىشى بىلەن ، دەسلەپتە خانزادە ئوردىسىدىكىلەر ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ سەرۋازلىرى ، يېقىن - يىراق يارۇبۇرادەرلىرى مۇسۇلمان بوپتۇ . قاينا - قاينا قىلىنغان دەۋەتلەر ئاقمىغاندا ، خانزادە خانغا قارشى غازات باشلاپ خانئۆيگە باستۇرۇپ بېرىپتۇ ، لېكىن بۇتەپەرەسلەرنىڭ قەتئىيلىكى ۋە قەيسەرلىكى غالىب كەپتۇ .

ئامال قىلالمىغان خانزادە ئادەملىرىنى چاقماق دەرياسىغا ئەۋەتىپ ئېقىننى توسۇپ شەھەرگە سۇ قويۇپ بېرىپتۇ ، يەنە ئايغاقچى ئەۋەتىپ شەھەرگە ئوت قويۇۋېتىپتۇ . سۇ ۋە ئوتنىڭ ئىچىدە قالغان شەھەر ئاسانلا يەر بىلەن يەكسان قىلىنىپتۇ . ھايات قالغان كىشىلەر مۇسۇلمان بولۇپ كۆچۈپ كېتىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن خانئۆي شەھىرى خاراب بوپتۇ .

12 . توققۇزاق

ئوۋچىلار تەرىپىدىن ئىلى ۋادىسىدىن قوغلانغان ساكلارنىڭ پادىشاھى سەككىز قەبىلىنى ئەگەشتۈرۈپ ، ئۆزىنىڭ قېرىنداشلىرى ياشايدىغان سۇلۇق (سۈلې - قەشقەر) رايونىغا كېلىپ ، كۆكئارت (پامىر) نىڭ شەرقىي تەرەپلىرىدە ماكانلىشىپتۇ . ئەمىنلىك ، مۇنبەت زېمىن ۋە يايلاققا ئېرىشىپ ھاللىنىۋاتقان ساكلار ئۇزاق ئۆتمەي ئۆز شەھەرلىرى ۋە قورغانلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈپتۇ . يەرلىك ۋە ئىرانلىق دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ دەۋەتلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ قەدىمكى دىنى - شامان دىنىدىن چىقىپ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بوپتۇ . ئۇلارنىڭ پادىشاھى ئەنقاز شەھىرىدە تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ ، دىنىي ۋە مىللىي مۇراسىملىرى مانىكەنت (مەنگەن) دەپ ئاتىلىدىغان بەش دەرۋازىلىق شەھەردە بولىدىكەن . ساكلار ئۆز تەۋەسىنى ئىلىك خانلارغا سۈيۈرغال قىلىپ بۆلۈپ بېرىش ئارقىلىق باشقۇرىدىكەن ، بۇنداق سۈيۈرغال زېمىنلەر ئىلىك

خانلارنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدىكەن . ساكلارنىڭ ئەمەلدارلىرىدىن تارتىپ ئاددىي پۇقرالىرىغىچە يەرلىك خەلقتىن ئۆزلىرىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئۆز ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا «ساك» دېگەن نامنى قوشۇپ چاقىرىشىدىكەن . ئېكساق (ئىلىك ساق) ، بەيساق (بەگساق) ، تۆگساق (تۆگە ساق) ، ئوغۇساق (ئوغۇز ساق) ئىنساق (ئانا ساق) ، قۇنساق (قۇن ساق) دەپ ئاتالغان بۇ يۇرتلارنىڭ نامى ئۇنىڭغا ساك پادىشاھى تەرىپىدىن قويۇلغان كىچىك ئىلىك خانلارنىڭ نامى ئىكەن .

كۈزدە مول ھوسۇل تويى ئۆتكۈزۈش ئۇلارنىڭ ئەنئەنىسى بولۇپ ، بۇ ھەممىدىن چوڭ توي ھېسابلىنىدىكەن . بۇ خىل تويىنىڭ مۇراسىمى توققۇز كۈن داۋاملىشىدىكەن . ئەڭ ئۇچقۇر ئات ، ئەڭ كۈچتۈڭگۈر نار ، ئەڭ سېمىز كالا - قويلار ، ئەڭ سوقۇشقا بۇقا - قوچقلار ، يوغان سەركىلەر ، توقماققا چىقىدىغان ئۆچكىلەر ، تالاشتۇرىدىغان ئىت ، سوقۇشتۇرىدىغان خوراز ، ئاجايىپ يوغان قوغۇن - تاۋۇز ، كاۋا - قاپاقلار ، ئوخشىغان بۇغداي - قوناق باشقىدىن ياسالغان دەستىلەر ، غۈزمەك - غۈزمەك بولۇپ يېتىلگەن ئالما ، ئانار ، شاپتۇل ، بېھى ، ئامۇت ، ئۈزۈم شاخلىرىنى ئالغاج كەلگەن ساكلار مانى كەنتىگە يىغىلىپ ، مول ھوسۇل خۇشاللىقىنى نامايان قىلىپ ، چېلىشىش ، ئات بەيگىسىدىن تارتىپ خوراز سوقۇشتۇرۇشقىچە بولغان تۈرلۈك پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزۈشىدىكەن ، بوزا ، قىمىز ، شاراب ئىچىشىپ ، ئۈسسۈل ئويناپ ، ساما سېلىشىدىكەن . شۇ سەۋەبتىن ساكلار بۇ ئورۇننى «توققۇز ساك» (بارلىق ساكلار يىغىلىدىغان جاي) دەپ ئاتىغانىكەن . كېيىنچە ئۇزاق زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «توققۇز ساك» «توققۇزاق» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بوپتۇ^① .

① «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى» . مىللەتلەر نەشرىياتى ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 2005 - يىلى نەشرى ، 1 - توم .

§ 3 . چۆچەكلەر ، لەتىپە ۋە مەسەللەر

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا چۆچەك ، لەتىپە ، مەسەللەر بايان خاراكتېرىدىكى پروزىك ئەسەلەر تۈرىگە مەنسۇپ بولۇپ ، مەزمۇنى ، خاراكتېرى ، ئىپادىلىنىش شەكلى جەھەتتىن ھەر قايسى ئۆزىگە خاس مۇستەقىل ژانىر ھېسابلىنىدۇ . ئۇلارنىڭ ژانىرلىق خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزەرىيىسىگە ئائىت ئەسەرلەردە مەخسۇس توختالغاققا ، بىز بۇ يەردە يەنە تەكرار شەرھىلەيمىز .

شۇنىسى ئېنىقكى ، چۆچەكلەر ئەپسانە - رىۋايەتلەرنىڭ تەرەققىياتىدىن كېلىپ چىققان قويۇق ئەدەبىي تۈسكە ئىگە بىر ژانىر بولۇپ ، ئەمگەكچى خەلق تەرىپىدىن يارىتىلغان توقۇلما پېرسوناژ ، چەكسىز ماكان ۋە چەكسىز زامان ئارقىلىق فانتازىيلىك سۈزۈت ئىچىدە كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئارزۇ - غايىلىرىنى قىزىقارلىق ئىپادە قىلىپ بېرىدىغان ئاغزاكى نەسرىي ئەسەرلەردۇر .

چۆچەكلەر خەلق ئارىسىغا ناھايىتى كەڭ تارقالغان بولۇپ ، خېلى كۆپ چۆچەكلەر رايون ۋە مىللەت چەكلىمىسىدىن ھالقىپ كەتكەن . شۇڭا چۆچەكلەرنىڭ تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى ئايرىشمۇ بىر قەدەر قىيىن . لېكىن چۆچەكلەرمۇ خۇددى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا ژانىرلىرىغا ئوخشاشلا پەيدا بولۇش ۋە تارقىلىش جەريانىدا مۇئەييەن خەلق توپىنىڭ ياشاش مۇھىتى ، تۇرمۇش ئۇسۇلى ، ئۆرپ - ئادىتى ۋە پىسخىك ئالاھىدىلىكلىرىگە ماس ھالدا مىللىي ۋە يەرلىك خاسلىققا ئىگە بولىدۇ .

قەشقەر رايونىغا تارقالغان چۆچەكلەر ئۇيغۇر خەلق

چۆچەكلىرى ئومۇمىي گەۋدىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى . ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدا باشلانغان مەملىكەت كۆلەملىك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بويىچە «ئۈچ توپلام» ئىشلەش خىزمىتى جەريانىدا قەشقەر رايونىدىن توپلانغان چۆچەكلەر 500 پارچىدىن ئارتۇق بولۇپ ، بۇلار توپلاپ نەشر قىلىنغان ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنىڭ %50 دىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ . بۇ ھال قەشقەر رايونىنىڭ چۆچەكلەرگە ناھايىتى باي ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ . بىز مەزكۇر تەتقىقاتىمىزدا شۆبىسىلىك مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناس گۇننار يارىلىڭ ئەپەندى 1929 - يىللىرى قەشقەردىن توپلىغان قەشقەر چۆچەكلىرى ۋە لەتىپىلىرىدىن بىر قانچىنى ئۆرنەك تەرىقىسىدە مىسال قىلىمىز . بۇ ئەسەرلەر گۇننار يارىلىڭنىڭ 1980 - يىلى لوندوندا نەشر قىلىنغان «قەشقەر ئەدەبىياتى يادىكارلىقلىرى» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن .

1. پادىشاھنىڭ ئۈچ سوئالى

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا بىر پادىشاھ بار ئىكەن . بىر كۈنى بۇ پادىشاھ ھەممە ۋەزىرلىرىنى قىچقىرىپ :
 — مېنىڭ ئۈچ سوئالىم بار . كىم بۇ سوئالغا جاۋاب تاپالسا ، شۇ كىشى مېنىڭ بىرىنچى قول ۋەزىرىم بولىدۇ . ئەگەر ئۈچ سوئالىمغا جاۋاب تاپالمىساڭلار ، ھەممىڭلارنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرىمەن ، — دەپ قاتتىق ھۆكۈم قىپتۇ .
 — قېنى ئاڭلاپ باقساق ، — دېيىشىپتۇ ۋەزىرلەر .
 — سوئالىم شۇلدۇركى ، بىرىنچى ، دۇنيادا ھەممىدىن ئېغىر نەرسە نېمە ؟ ئىككىنچى ، دۇنيادا ھەممىدىن يېنىك نەرسە نېمە ؟ ئۈچىنچى ، دۇنيادا ھەممىدىن تاتلىق نەرسە نېمە ؟ — پادىشاھ ھەممە ۋەزىرلەرگە سوئالنى ئېيتىپ بولغاندىن كېيىن ، — چىقىڭلار ! ئۈچ كۈن ئىچىدە شۇل سوئالغا جاۋاب تېپىپ

كېلىڭلار ! — دەپ گېپىنى تامام قىلىپ ئۆيىگە كىرىپ كېتىپتۇ .
ۋەزىرلەر ئوردىدىن چىقىۋېتىپ ، بىر - بىرىگە : «ئۇ ئاسان
سوئاللار ئىكەن ، ھەر قايسىمىز جاۋابىنى تاپالايدىكەنمىز»
دېيىشىپ ، ئانچە غەم قىلىشماپتۇ .

ئەتىسى ھەممىدىن چوڭ ۋەزىر پادىشاھنىڭ قېشىغا كىرىپ
دەپتۇ :

— ئەي پادىشاھئالەم ! مەن سوئاللىرىغا جاۋاب تاپتىم .
— قانداق جاۋاب تاپتىڭ ، ئېيت ! — دەپتۇ پادىشاھ .
— دۇنيادا ھەممىدىن ئېغىر نەرسە تاش ئىكەن . ھەممىدىن
يېنىكى پاختا ئىكەن ، ھەممىدىن تاتلىقى ھەسەل ئىكەن ، — دەپتۇ
ئۇ ۋەزىر .

بۇنى ئاڭلىغان پادىشاھ :

— ئەخمەق ! ھازىر كۆزۈمدىن يوقال ! سەن دېگەن ئۇ
گەپلەرنى كىچىك بالىمۇ دېيەلەيدۇ ، — دەپ ئۇ ۋەزىرنى ھەيدەپ
چىقىرىپتۇ .

ئۇ ۋەزىر بېشىنى قاشلاپ : «بۇ قانداق سوئال ئىكەنكىن ؟
مېنىڭ دېگىنىم پەقەت توغرا كەلمەپتۇ ، بۇ زادى قانداق سوئال
ئىكەن ؟» دەپ ، تولا غەمكىن بوپتۇ . بېرىپ باشقا ۋەزىرلەرگە
بولغان ۋەقەنى بايان قىپتۇ ، ھەممە ۋەزىرلەر غەمناك بولغىلى
باشلاپتۇ . پادىشاھ بەلگىلەنگەن قارارغا ئاز قاپتۇ . يەنە بىر ۋەزىر
بېرىپ پادىشاھقا ئېيتىپتۇ :

— ئەي پادىشاھئالەم ! مەن سوئاللىرىغا جاۋاب تاپتىم .
— قېنى ، دېگىن ! قانداق جاۋاب تاپتىڭ ! — دەپتۇ پادىشاھ .
— دۇنيادا ھەممىدىن ئېغىرى چويۇن ، ھەممىدىن يېنىكى
تۇپراق ، ھەممىدىن تاتلىقى ناۋات ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئۇ
ۋەزىر .

پادىشاھ ناھايىتى ئاچچىقلىنىپ ، ئۇنىمۇ ھەيدەپ چىقىرىپتۇ .

ئۇ ۋەزىر پادىشاھنىڭ ئالدىدىن چىقىپ ، ناھايىتى غەمكىن بولۇپ ، بەك قورقۇپتۇ . بۇ ۋەزىر بېرىپ باشقا ۋەزىرلەرگە بولغان ۋەقەنى بايان قىلىپ بېرىپتۇ . شۇ ئاندا ئۇ ۋەزىرلەرمۇ تولا غەمكىن بولۇپ «ئەمدى قانداق قىلىمىز؟» دېيىشىپتۇ . ئاخىر ، «بۇ شەھەرنىڭ كاتتا ئىمام ، قازى ئاخۇن ، كاتتا كىشىلىرىنى چاقىرايلى ، شۇلار بىر ئىلاج تاپالارمىكىن؟» دېگەن مەسلىھەتنى قىلىشتى . شۇ ئان ۋەزىرلەر : «مۇشۇ شەھەرنىڭ ھەممە كاتتىلىرى ۋە ئەقىللىقلىرى كەلسۇن!» دەپ ھۆكۈم قىپتۇ . لېكىن ھېچقايسىسى توغرا كەلگۈدەك جاۋاب تاپالماپتۇ . بىرى دەپتۇ : «تۆمۈر» ، بىرى دەپتۇ «تاش» ، شۇنداق نەرسىلەرنى دەپ ھەر قايسىسى ئۆزى بىلگەنچە ھەرىكەت قىپتۇ . لېكىن ھېچقايسىسىنىڭ جاۋابى ئول سوئالغا توغرا كەلمەپتۇ . ئاخىر ، «قانداق قىلارمىز؟» دەپ ، ۋەزىرلەرنىڭ بېشى قېتىپتۇ . پادىشاھ بەلگىلىگەن ۋاقىتقا ئاز قاپتۇ . ئۇلار «پادىشاھقا نېمىدەپ جاۋاب بېرىمىز؟» دەپ تولا غەمكىن بولۇپ ئولتۇرۇپتۇ . شۇ كېچىسى ھېچقايسىسى ئوخلىيالماپتۇ . تامام كېچە بىئارام بولۇشۇپ تۇرۇپتۇ . تاڭ ئاتقاندا ۋەزىرلەرنىڭ بىرى :

— بۈگۈن ئۈچىنچى كۈن ، پادىشاھقا نېمىدەپ جاۋاب ئېيتىمىز؟ — دەپتۇ .

ۋەزىرلەر ئەمدىلا ئورۇنلىرىدىن قوپۇپ ، كىيىمنى كىيىپ تۇرسا ، بىر كەمبەغەل كىشى قىزى بىلەن كىرىپتۇ . ئۇ قىز ۋەزىرلەرگە ئېيتىپتۇ :

— ئەي ۋەزىرلەر ! بۇ سوئاللارغا مەن جاۋاب بېرەلەيمەن ، — دەپتۇ .

ۋەزىرلەردىن بىرى سەكرەپ قوپۇپ ، خۇشلۇق بىلەن يۈگۈرۈپ كېلىپ قىزدىن سورايتۇ :

— دەڭ ! نېمە جاۋاب تاپتىڭىز ؟

— ئالدىرىمىسىلا ! ھېچ ۋاقىتتا مەن سىزلەرگە دېمەيمەن ، —

دەپتۇ ئۇ قىز .

ۋەزىرلەر زورلۇق قىلغىلى باشلاپتۇ . ھەر قانچە زورلۇق قىلسىمۇ ، ئۇ قىز دېگىلى ئۈنماپتۇ . بىر ۋەزىر :

— نېمە ئۈچۈن دېمەيسىز ؟ — دەپ سورايتۇ . ئۇ قىز بولسا :

— مەن پادىشاھنىڭ ئۆزىگە دەيمەن ، — دەپتۇ .

— سەن قانداق پادىشاھنىڭ ئالدىغا كىرەلەيسەن ؟ سەن بىر

كەمبەغەل بىچارە ئادەمنىڭ بالىسى تۇرساڭ ، پادىشاھنىڭ ئالدىدا قانداق گەپ قىلالايسەن ؟ — دەپ دوق قىپتۇ ۋەزىرلەر .

— ئۇنداق بولسا ئۆزلىرى جاۋاب تاپسىلا ! مەن ھېچ نېمە

دېمەيمەن ، — دەپ ئۇ قىز چىقىپ كەتكىلى قوپۇپتۇ . شۇ ۋاقىتتا

پادىشاھنىڭ : « ئىككى سائەتتىن كېيىن ئوردىغا ھەممە ۋەزىرلەر

جەم بولسۇن ! سوئالغا جاۋاب بەرسۇن ! » دېگەن ھۆكۈمى كەپتۇ .

بۇ چاغدا ۋەزىرلەر قورقۇنچتىن تىترەپ ئۇ قىزنى مەھكەم تۇتۇپ

يالۋۇرغىلى باشلاپتۇ . ھەر قانچە يالۋۇرسىمۇ ئۇ قىز ھېچ نېمە دېگىلى ئۈنماپتۇ .

— جىق پۇل بېرىمىز ، — دەپتۇ بىر ۋەزىر .

— ھەر قانچە جىق پۇل بەرسىلىمۇ دېمەيمەن ، — دەپتۇ ئۇ .

ۋەزىرلەر سوئاللارنىڭ جاۋابىنى ئۇ قىزدىن سېتىۋېلىپ ، ئۆزىمىز

تاپتۇق ، دەپ ، پادىشاھنىڭ ئالدىدا يۈز - ئابروى ، مەنسەپ تاپماق

ئۈچۈن شۇنداق ھىلىگەرلىكنى قىلىپ بېقىپتۇ . لېكىن ھەر قانچە

قىلسىمۇ ، ئۇ دېگىلى ئۈنماپتۇ . كېيىن ۋەزىرلەر سودىلاشقىلى

باشلاپتۇ : « 10 مىڭ بېرىمىز ، 20 مىڭ سەر . . . 50 مىڭ سەر . . . » ،

ھەر قانچە جىق دېسە ، ئۇ قىز زىنھار ئۈنماپتۇ . ئۇ ناھايىتى

ئەقىللىق قىز ئىكەن . شۇنداق سودىلىشىپ تۇرغاندا : پادىشاھ

تەختتە ئولتۇرۇپ « ۋەزىرلەر جەم بولسۇن » دەپ ھۆكۈم چىقىپتۇ .

ھەممە ۋەزىرلەر ئالاقىرادە بولۇپ يۈگۈرۈشۈپ پادىشاھنىڭ ئالدىغا كەپتۇ .

«ئۇ قىز بالا» ۋەزىرلەر پادىشاھقا نېمە جاۋاب بېرىدۇكىن؟» دەپ نېرىدىن تۇرۇپ قارايتۇ . ۋەزىرلەر پادىشاھنىڭ ئالدىغا بېرىپ ، ھەممىسى تىز يۈكۈپ ئولتۇرۇپ سالام قىپتۇ . پادىشاھ ئاچچىقى بىلەن سورايتۇ :

— سوئالىمغا كىم جاۋاب تاپتى ؟

ھەممە ۋەزىرلەر يەرگە قارىشىپ شۇك ئولتۇرۇپتۇ . شۇ ۋاقىتتا ، نېرى تۇرغان قىز پادىشاھنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىپ سالام قىلىپ :

— ئەي پادىشاھئالەم ! مەن سوئاللىرىغا جاۋاب بېرەلمەيمەن ، — دەپتۇ .

پادىشاھ قىز بالغا قاراپ ، ھەيران بولۇپ دەپتۇ :

— ئەي بالام ! قېنى دەڭ !

ئۇ قىز ئۈنلۈك ئاۋاز بىلەن ئېيتىپتۇ :

— دۇنيادا ھەممىدىن ئېغىرى غەم يېيىشتۇر ، ھەممىدىن يېنىكى ئادەمنىڭ خىيالىدۇر ، ھەممىدىن تاتلىقى ئۇيقۇدۇر !

بۇ ۋاقىتتا پادىشاھ ھەيران بولۇپ ، ھەم خۇش بولۇپ :

— كېلىڭ بالام ! راست تاپتىڭىز ، — دەپ ئۇ قىز بالىنىڭ

پىشانىسىنى سۆيۈپ قويۇپتۇ ، ئاندىن يەنە ، — بۈگۈندىن تارتىپ سىز مېنىڭ كېلىنىم بولىسىز . ھەممە ۋەزىرلەردىن سىز ئەقىللىق ئىكەنسىز ، — دەپ جاكار قىپتۇ . ئاندىن ئۇ قىزنى تەختنىڭ قېشىغا ئەكېلىپ ئولتۇرغۇزۇپتۇ . ھەممە ۋەزىرلەر ئىزا تارتىپ ، پادىشاھنىڭ ئالدىدىن ئاستا چىقىپ كېتىپتۇ .

پادىشاھ شۇ كۈندىن باشلاپ قىرىق كېچە — كۈندۈز توي تاماشا قىلىپ ، ئەل — خالايققا ئاش بېرىپ ، شۇ قىزنى شاھزادىگە نىكاھلاپ قويۇپتۇ .

2. باي ۋە ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى

بىر باينىڭ ئۈچ ئوغلى بار ئىدى . بۇ ئۈچ ئوغۇل خوتۇن ئالغىلى تەييارلىق قىلدى . بۇ ئۈچ ئوغۇلنىڭ ھامماچىسىنىڭ رەسىدە بولغان ناھايىتى چىرايلىق بىر قىزى بار ئىدى . بىر كۈنى باي چوڭ ئوغلىغا بىر ئادەمنى ئەۋەتتى ، ئۇنىڭغا : — بۇ بالام كىمنىڭ قىزىنى ئالىدۇ ، سوراپ بېقىڭ ! — دېدى . چوڭ ئوغۇل :

— ھاممامنىڭ قىزىنى ئالىمەن ، — دېدى . باي ھېلىقى كىشىنى ئوتتۇرانچى ئوغۇلغا ئەۋەتتى . ئۇ كىشى يەنە ئوتتۇرانچى ئوغۇلدىن سورىدى . — ھاممامنىڭ قىزىنى ئالىمەن ، — دەپ جاۋاب بەردى ئوتتۇرانچى ئوغۇل .

باي ھېلىقى كىشىگە : — ئەمدى كەنجى ئوغۇلدىن سوراپ بېقىڭ ، كىمنىڭ قىزىنى ئالىدۇ ؟ — دېدى . ئۇ ئادەم ئوغۇللارنىڭ كەنجىسىدىن سوراپ باققاندا ، ئۇ كەنجى ئوغۇلمۇ :

— ھاممامنىڭ قىزىنى ئالىمەن ، — دەپ جاۋاب بەردى . باي ، «ھاممامنىڭ قىزى بىر تۇرسا ، بۇ ئۈچ ئوغۇل قانداق ئالىدۇ» دەپ ھەيران بولدى . باينىڭ بىر بۇرادىرى بار ئىدى . شۇنىڭغا :

— بۇ ئۈچ ئوغۇلنىڭ ئىشىنى قانداق قىلماق كېرەك ؟ — دەپ مەسلىھەت قىلدى . بۇ ئادەم بايغا :

— شۇ ئۈچ بالىنى بىر سەپەرگە چىقارسىلا ! قولغا پۇل بېرىپ شەھەر كۆرۈشكە ماڭدۇرسىلا ! شۇ شەھەرلەردە خوتۇن

ئېلىپ ئۆيلىنىپ قالسا ئەجەب ئەمەس . ئىش بولسا شۇ چاغدا كۆرمەمدۇق ، — دەپ مەسلىھەت بەردى .

باي ئۈچ ئوغلىغا جىق پۇل بېرىپ ، شەھەردىن يولغا سېلىپ قويدى . ئۈچ ئوغۇل ماڭا - ماڭا ، سەھرا - يېزىلاردىن ، شەھەرلەردىن ئۆتتى . بىر ۋاقىتتا ، يولدا چۆمۈچ كۆتۈرۈپ كېتىپ بارغان بىر ئادەمنى كۆردى . ئۇلار ئۇ ئادەمدىن چۆمۈچنى سورىدى .

— ساتامسەن ؟

— ساتمەن ، — دېدى ھېلىقى ئادەم .

— نەچچە پۇل ؟

— مىڭ تىللا .

— نېمىگە لازىم كېلىدۇ ؟

— بۇ چۆمۈچ بىلەن ئۆلگەن ئادەمنىڭ تۆپىسىگە سۇ قويىسا ، ئۆلۈك تىرىلىدۇ .

ئۇلار مىڭ تىللا بېرىپ چۆمۈچنى سېتىۋالدى . ئاندىن يولغا راۋان بولدى . يەنە بىر جايدا كېتىپ بارسا ، بىر ئادەم بىر زىلچا كۆتۈرۈپ كېتىپ باراتتى . ئۇلار ئۇ ئادەمگە يېتىشىۋېلىپ سورىدى :

— ساتامسەن ؟

— ساتمەن .

— نەچچە پۇل ؟

— مىڭ تىللا .

— بۇ زىلچىنىڭ نېمە ھۈنرى بار ؟

— بۇ زىلچىغا ئولتۇرسا ، قىرىق كۈنلۈك يولنى بىر سائەتتە باسدۇ .

ئۇلار ئۇنىڭغىمۇ مىڭ تىللا بېرىپ ، زىلچىنى سېتىۋالدى . ئۈچەيلەن يەنە بىر كوچىدا كېتىپ بارسا ، بىر ئادەم بىر ئەينەك

كۆتۈرۈپ كېتىپ باراتتى . ئۇلار ئۇ ئادەمنى توختىتىپ سودىلاشتى .

— ساتامسەن ؟

— ساتمەن .

— نەچچە پۇل ؟

— مىڭ تىللا .

— بۇ ئەينەكنىڭ نېمە ھۈنرى بار ؟

— قىرىق كۈنلۈك يىراق يەردىن قەيەرنى خالىسا شۇ يەرنى

كۆرسىتىدۇ .

ئۇلار مىڭ تىللا بېرىپ ئەينەكنى ئالدى . كىچىك ئوغۇل چۆمۈچنى ئالدى ، ئوتتۇرانچى ئوغۇل زىلچىنى ئالدى ، چوڭ ئوغۇل ئەينەكنى ئالدى . ئۇلار ماڭا - ماڭا بىر يەرگە بېرىپ توختىدى . ئاندىن مەسلىھەت قىلىشتىكى :

— سەپەرگە چىققىنىمىزغا خېلى كۈن بولۇپتۇ . ئەل - يۇرتنىڭ نە ھالدا ئىكەنلىكىنى بىلمەيمىز . ئاتا - ئانىمىزنى ، ھاممىمىزنىڭ قىزىنى بىر كۆرەيلى !

ئۈچ ئوغۇل ئەينەككە قارىدى . قارىسا ، ھاممىسىنىڭ قىزى ئۆلۈپتۇ . ئۇلارنىڭ كۆڭۈللىرى يېرىم بولۇپ ، كۆزلىرىدىن تارام - تارام ياش تۆكۈلدى . شۇ ئاندا ئۈچەيلەن ھېلىقى زىلچىغا ئولتۇردى . زىلچا ھاۋادا ئۇچتى . قىرىق كۈنلۈك يولنى بىر ئاش پىشىم ۋاقىتتا بېسىپ ، ئۇلارنى ھاممىسىنىڭ ئۆيىگە يەتكۈزدى . ھاممىسىنىڭ ئۆيىگە كىرسە ، كىشىلەر ھازا تۇتۇپ تۇرۇشۇپتۇ . تاختاراۋانىڭ تۆپىسىدە ئۆلۈكنى يۇيۇپ تۇرىدۇ . كەنجى ئوغۇل دەرھال مىڭ تىللاغا ئالغان چۆمۈچتە سۇ ئەكىلىپ ، قىزنىڭ بېشىغا فۇيدى . قىز تىرىلدى ، ھازىدارلار خۇشال بولۇشتى . ئەمما تالاش - تارتىش چىقتى . چوڭ ئوغۇل قىزنى «مەن ئالمەن» دېسە ، ئوتتۇرانچىسى «مەن ئالمەن» دېدى ، كەنجى ئوغۇل «مەن ئالمەن» دېدى .

چۈنكى چوڭ ئوغۇلدا ئەينەك بار . ئەينەكتە قىزنىڭ ئۆلگەنلىكىنى كۆردى . ئەگەر شۇ ئەينەكتە كۆرمىسە ، بىلمەس ئىدى . ئوتتۇرا ئىچىسىدا زىلچا بار . ئەگەر زىلچا بولمىسا ، قىرىق كۈنلۈك يولنى بىر سائەتتە بېسىپ كېلەلمەس ئىدى . ئۆلگۈرۈپ كېلەلمىسە ئۆلۈكنى يۇيۇپ كۆمۈپ قويار ئىدى . كەنجى ئوغۇلدا چۆمۈچ بار ئىدى . ئەگەر چۆمۈچ بولمىسا ، ئۆلۈك تىرىلمەس ئىدى . قىزنى كىم ئالىدۇ ، دېگەن مەسىلە توغرىسىدا كۆپ جەڭگى - جېدەل بولدى . ئېيتىڭلار شۇ قىز كىمگە مەنسۇپ ؟

3. نەسىردىن ئەپەندىنىڭ ياغ ئېلىشى

بىر كۈنى خوتۇنى نەسىردىن ئەپەندىگە : «ياغ ئەكىرىڭ!» دەپ بىر پىيالە بېرىپتۇ . ئەپەندى ياغقا چىقىپ ، شۇ پىيالگە ئىككى پېرىم سەر ياغ ئايتۇ ، سېتىۋالغان ياغنىڭ تېخى ئېشىپ قاپتۇ . ئەپەندى ئېشىپ قالغان ياغنى پىيالنىڭ ئارقىسىغا ئالاي دەپ :
— پىيالنىڭ مەيپىرمۇ بار ، ئېشىپ قالغان ياغنى مەشەگە قۇيۇڭ ، — دەپتۇ . — دە ، پىيالنى شۇنداق ئۆرۈپتەكەن ، ھەممە ياغ تۆكۈلۈپ كېتىپتۇ . ياغچى «بۇ . . .» دەپ تۇرۇپ قاپتۇ . ئەپەندى يەنە پىيالنىڭ ئارقىسىنى كۆرسىتىپ :

— ياغنى قۇيۇڭ ! — دەپتۇ .

ياغچى قۇيۇپ بېرىپتۇ . ئەپەندى شۇ ياغنى خوتۇننىڭ قېشىغا ئەكىرىپتۇ . خوتۇنى :

— مۇشۇنچىلىك ئاز ياغنى ئەكىردىڭىزمۇ ؟ — دەپتۇ . ئەپەندى :

— ئەي ئەخمەق ، بۇ تەرىپىدىمۇ بار ئەمەسمۇ ؟ — دەپ ،

پىيالنى شۇنداق يەنە بىر ئوڭتۇرۇپتەكەن ، ياغ تامام تۆكۈلۈپ كېتىپتۇ ، ياغ تۈگىگەندىن كېيىن ، ئەپەندىنى خوتۇنى ئۇرۇپ ، تالاغا ھەيدەپ چىقىرىپتۇ .

4. قارلىغاچ بىلەن يىلان

بۇرۇنقى زاماندا، كۈنلەرنىڭ بىرىدە قارلىغاچ بىلەن يىلان تۇغقان بولۇشۇپتۇ، قارلىغاچ يىلانى «ئاكا»، يىلان قارلىغاچنى «سىڭلىم» دېيىشىدىغان بوپتۇ.

بىر ئادەم بىر يىلانى چاناپ ئىككى پارچە قىلىۋېتىپتۇ. بۇنى كۆرۈپ قارلىغاچنىڭ يىلانغا ئىچى ئاغرىپتۇ - دە، دەرھال دەريا بويىدىن سېغىز لاي ئېلىپ كېلىپ، يىلانى ئۇلاپ داۋالاپتۇ. يىلان ساقىيىپتۇ ۋە قارلىغاچقا: «سىڭلىم، مېنى ئۆلۈمدىن ساقلاپ قالغان ياخشىلىقىڭىز ئۈچۈن بۇندىن كېيىن سىزنىڭ ئۆيىڭىزنى بېقىپ بېرەي» دەپتۇ. قارلىغاچ: «رەھمەت سىزگە، بەك ئوبدان گەپ بولدى، مەن سىرتقا چىققاندا، سىز ئۆيدىكى ئۈچ بالامدىن خەۋەر ئېلىپ قويسىڭىز، تولىمۇ خاتىرجەم بولاتتىم» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قارلىغاچ يىلانى تۇمشۇقىدا كۆتۈرۈپ، ئۇۋىسىغا ئېلىپ كەپتۇ ۋە بالىلىرىغا: «ئوماق بالىلىرىم، يىلان ئاكاڭلار سىلەرگە قارايدىغان بولدى» دەپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە قارلىغاچ بالىلىرىغا يەم ئىزدەپ چىقىپ كېتىپتۇ. شۇ ئان يىلان نىيىتىنى بۇزۇپ، قارلىغاچنىڭ بالىلىرىنى بىر - بىرلەپ يېۋېتىپتۇ. ئاندىن يالغاندىن ئۇخلىغان بولۇپ يېتىۋاپتۇ. بىر ھازادىن كېيىن قارلىغاچ بالىلىرىغا يەم ئېلىپ كەپتۇ، قارىغۇدەك بولسا، بالىلىرى كۆرۈنمىگۈدەك، قارلىغاچ يىلانى ئويغىتىپ، «ئاكا، بالىلىرىم قېنى؟» دەپ سوراپتۇ.

— باياتىن كۆزۈم ئۇيقۇغا كېتىپ قاپتۇ، — دەپتۇ يىلان خۇپسەنلىك بىلەن، — كۆرمىدىم.

قارلىغاچ سىرتقا چىقىپ بالىلىرىنى ئىزدەپتۇ، لېكىن ھېچ يەردىن تاپالماپتۇ، ئاخىرى ئۈمىدىسىزلىنىپ ئۇۋىغا قايتىپ كېلىپ، يىغلاشقا باشلاپتۇ. يىلان ئېچىنغان قىياپەتتە: «سىڭلىم كۆڭلىڭىزنى بۇزماڭ، بۇندىن كېيىن بالا چىقارسىڭىز، چوقۇم

ياخشى قاراپ بېرىمەن» دەپتۇ . قارلىغاچ يىلاننىڭ گېپىنى تىڭشىغاچ سىنچىلاپ قارىسا ، يىلاننىڭ ئاغزىدا بىر تال پەي تۇرغۇدەك ، قورسىقىغا قارىسا تومپىيىپ قاپتۇ . . . «ھە ، گەپ بۇنداق ئىكەن - دە ، ئۇقتۇم» دەپتۇ قارلىغاچ ئىچىدە ۋە يىلانغا قاراپ : «يارىڭىزغا دورا سۈركەپ قويۇشنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن ، بېرىپ دورا ئەكبەلەي» دەپ دەرھال ئۇچۇپ چىقىپ كېتىپتۇ - دە ، باغقا بېرىپ ، تىرناقلىرىنى تاشقا بىلەپ راسا ئىتتىكىلىتىپتۇ ، ئاندىن قاناتلىرىنى قېقىپ ، بىر پەرۋاز قىلغانچە ئۇۋىسىغا قايتىپ كەپتۇ . «ئاكا - ئاكا ، - دەپتۇ قارلىغاچ ئۇۋىغا كىرگەن پېتى ، - يارىڭىزغا دورا سۈركەپ قويماي ، كۆزىڭىزنى يۇمۇڭ .» يىلان كۆزىنى شۇنداق يۇمۇشىغا قارلىغاچ پىچاققەك ئۆتكۈز تىرناقلىرى بىلەن يىلاننىڭ قورسىقىنى بىر تىلىپلا يىرتىۋېتىپتۇ . قارلىغاچنىڭ بالىلىرى يىلاننىڭ قورسىقىدىن چىقىپتۇ . غەزەپلەنگەن قارلىغاچ ئېغىر يارىلانغان يىلاننى تۇمشۇقىدا كۆتۈرۈپ ، ئاسماننىڭ قەھرىگە ئېلىپ چىقىپ ئۇنى يەرگە تاشلاپتۇ . يىلان تىن ئالماي ئۆلۈپتۇ . قارلىغاچ ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ ، خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلاپتۇ .

رەۋايەتلەرگە قارىغاندا ، شۇندىن بۇيان قارلىغاچ يىلاننى ئۆچ كۆرىدىكەن ۋە «ۋاپاغا جاپا» دېگەن تەمسىل شۇندىن قالغان ئىكەن .

5 . ئىككى ئۆمۈچۈك

پېشايۋان ئاستىدا بىر قارا ئۆمۈچۈك بىلەن بىر بوز ئۆمۈچۈك بولۇپ ، ئۇلار تور توقۇپ ئۇششاق ھاشاراتلارنى تۇتۇپ يەيتتى . قارا ئۆمۈچۈكنىڭ تورى ھاشاراتنى كۆپ تۇتقانلىقتىن ، قورسىقىنى بەخۇدۇك تويغۇزۇپ سەمرىگىلى تۇردى . بوز ئۆمۈچۈكنىڭ تورى ھاشاراتنى ئانچە تۇتالمىغاچقا ، ئۇنىڭ قورسىقى ئاچ قېلىپ ئورۇقلاپ كەتتى .

بىر كۈنى ، بوز ئۆمۈچۈك قارا ئۆمۈچۈككە ئۆزىنىڭ تەجرىبىسىنى سۆزلەپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلىۋېدى ، قارا ئۆمۈچۈك ئۆزى توقۇغان تورنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ : «سەن مۇنۇ تورغا ئىنچىكلەپ قاراپ چىققىن - دە ، ئاندىن ئۆزۈڭنىڭ تورى بىلەن سېلىشتۇرۇپ باق !» دېدى .

بوز ئۆمۈچۈك قارىغۇدەك بولسا ، قارا ئۆمۈچۈكنىڭ تورى ناھايىتى سىپتە ، تۆشۈكلىرى قېلىن ھەم رەتلىك توقۇلغان ، ئۆزىنىڭ توقۇغان تورى بولسا قوپال ، مايماق - سايماق ، تۆشۈكلىرى بەك شالاڭ توقۇلغان . بوز ئۆمۈچۈك ئىشنىڭ تېگىگە يېتىپ : «دۇرۇس ، قانچىلىك ئەجىر سىڭدۇرسەڭ ، شۇنچىلىك نەپ ئالىسەن ، دېگەن گەپ راست ئىكەن !» دېدى ئۆز - ئۆزىگە .

§ 4 . قوشاقلار

قوشاق — ئىنسانىيەتنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى تارىخىدا ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان تىل سەنئىتىنىڭ بىرى . ئۇ خەلقنىڭ كۆڭلىدىكى قايغۇ - ھەسرەت ۋە شادلىقلىرىنىڭ ھەمراھى . ئەمگەكچى خەلقنىڭ بىلىم قامۇسى ۋە پەلسەپىۋى كىتابى ، ئىنسانىيەت ئالىمىنىڭ ھېسسىيات جاھاننەمىسى ، ئىنسانىيەت بەدىئىي تەپەككۈرىنىڭ ۋە ئېستېتىك تەسەۋۋۇرىنىڭ ئەڭ يارقىن نەمۇنىسى .

ئادەتتە ، قوشاق مۇستەقىل تۆتلۈكلەر (تۆت مىسرا) دىن تەشكىل تاپقان ، بىر پۈتۈن ئوي - پىكىرنى قاپىيىلىك ۋە رىتمىلىق ئىپادىلەيدىغان ، خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان ۋە ناخشا قىلىپ ئېيتىلىدىغان ئاغزاكى شېئىر نەمۇنىلىرى بولۇپ ، بۇ ئاتالغۇ ئەڭ دەسلەپ مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا

«قوشۇغ» شەكلىدە ئۇچرايدۇ .

بۇ سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى «تەرتىپلىك يوسۇندا بەلگىلىك قاپىيىلەر بىلەن ئۇيۇشتۇرۇلغان سۆزلەر» دېگەنلىكتۇر . قوشاق ھەر قايسى رايون ۋە ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى ئىچىدە چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ . قەشقەر ئۇيغۇرلار ئەڭ مەركەزلىك توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ، قەشقەر قوشاقلىرى ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى تەشكىل قىلىدۇ . دۆلىتىمىزنىڭ «9 - بەش يىللىق پىلانى» دىكى نۇقتىلىق تۈر بولغان «ئۈچ توپلام» («قوشاقلار توپلىمى» ، «ماقال - تەمسىللەر توپلىمى» ، «ھېكايە - چۆچەكلەر توپلىمى») خىزمىتى پۈتۈن مەملىكەت بويىچە قانات يايدىغان مەزگىللەردە قەشقەر رايونىدا ناھىيىنى بىرلىك قىلىپ توپلاپ رەتلەنگەن قوشاقلارنىڭ ئومۇمىي سانى 25 مىڭ كۆپلىتىدىن ئارتۇق بولۇپ ، «ئۆلكە تومى» غا تاللانغان ، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ %42 نى تەشكىل قىلغان . دەرۋەقە ، قەشقەر قوشاقلىرى قازسا تۈگىمەيدىغان بىر كان ، مەڭگۈ ئوقۇپ تۈگەتكىلى بولمايدىغان سېھىرلىك كىتاب . ئۇيغۇرلار بۇ مۇنبەت زېمىنگە ئاپىرىدە بولغاندىن باشلاپ ، سەنئەت ئەڭ ھېرىسمەن خەلق سۈپىتىدە سەنئەتنى قەدىرلەشتەك بۇ سېھىرلىك ئەنئەننى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى ، ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ، ئىجتىمائىي ۋە ئەخلاق قاراشلىرىنى تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىنى ، كېلەچەككە بولغان ئارزۇ - غايىلىرىنى ، مۇھەببەت ۋە نەپرەت تۇيغۇلىرىنى ئەڭ ئىخچام ۋە ئەڭ ئوبرازلىق بولغان قوشاق شەكلىدە ئىزھار قىلدى . مەلۇمكى ، بۇنداق ئالاھىدىلىكنىڭ يېتىلىشىدە چوڭقۇر قاتلاملىق تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر بار . ئادەتتە ، ماكان نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ، چۆل بىلەن بوستانلىق

ئوتتۇرىسىدىكى تىنىمىسىز ھايات يېتىلدۈرگەن چاڭقاق ۋە قۇرغاق ئىستەك قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى دولقۇنسىمان پىسخىك ھالەتنى ھاسىل قىلغان. ئۇلاردىكى ئاسان غىدىقلىنىدىغان ۋە تاشمايلىق سەزگۈ ئۈستىگە قۇرۇلغان پىسخىك تىندۇرما ئۆزىنى ئەڭ نەپىس تۇيغۇ ئارقىلىق شېئىرىي تىل ئىمكانىيىتىدە ئىپادىلىنىشنى تەقەززا قىلغان. قىسقىسى، «بۇ يەردىكى قۇياش نۇرىنىڭ تونۇردەك قىزدۇرۇشى بىلەن قەشقەر بوستانلىقىنى قاماپ تۇرغان سۇسىز چۆللۈكلەرنىڭ ئالۋىندەك يالىڭىشسىز شەكىللەنگەن تىنىمىسىز زېرىكەرلىك ھايات ئۇلارنى شېئىرىي تۇيغۇغا باي، ھېسسىياتچان، تىل ماھىرىلىقى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ چاڭقاق روھىي دۇنياسىغا تەسەللى تېپىشقا ئۆگەتكەن.»^①

زىمىن نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، قەشقەر قەدىمىي ماكان بولۇش سۈپىتى بىلەن پارلاق مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە. قەشقەر خەلقى تارىختا نۇرغۇن قىسمەتلەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن. 15 - ئەسىردە يېڭى دېڭىز يولى ئېچىلىشتىن بۇرۇن قەشقەر رايونى «يىپەك يولى مەدەنىيىتى» نىڭ تۈگۈنى بولۇش سۈپىتى بىلەن شەرق ۋە غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا - مەدەنىيەت ئالاقىلىرىدا سەركەردىلىك رول ئوينىغان. ئايىغى ئۈزۈلمەيدىغان قەشقەر كارۋانلىرى يىپەك يولىنى بويلاپ دۇنيانىڭ ھەر قايسى تامانلىرى بىلەن زىچ ئالاقىلىشىش جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى مەدەنىيەت ئىنپىرتسىيىسىنى تولۇقلىغان، تەپەككۈر ۋە تەسەۋۋۇر قاتلىمىنى قاناتلاندۇرۇپ، شېئىرىيەت ئاسمىنىدا ئەركىن پەرۋاز قىلىدىغان بىر خىل جۇشقۇن روھنى يېتىلدۈرگەن. شۇڭا ئىلاھىيەتچىلىك، روھانىيەتچىلىك، سوفىزم ھامىيلىرى ئۆز لاگېرىنى قۇرغان، يەنە بىر تەرەپتىن، دەھشەتلىك نىزا -

① ئەسەت سۇلايمان: «تەكلىماكانغا دۆملەنگەن روھ»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى (ئۇيغۇرچە)، 1997 - يىللىق 5 - سان.

ئۇرۇشلار ، خانىۋەيرانلىق ھۆكۈم سۈرگەن ، روھانىيەت بىلەن سەنئەت كەسكىن توقۇنۇشقان جاھالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر مۇھىتىدىمۇ قەشقەر خەلقى سەنئەت مەشئىلىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، جاھالەتكە قارشى غەزەپ - نەپرىتىنى ناخشا - قوشاقلارنى ئارقىلىق ئەۋجىگە كۆتۈردى . ئۇلار سەنئەتكە شۇنچىلىك ھېرىسمەنكى ، پۈتكۈل ماددىي جەمئىيەتتىن ۋاز كېچىپ ئاشقىلىقنى ۋۇجۇدغا سىڭدۈردى . ئاشۇ جاھالەتلىك مۇھىتتا ياشىغان مۇقامشۇناس ، خەلق شائىرى قىدىرخان يەر كەندىنىڭ مۇنۇ ناخشىسى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ :

مۇقام جاھاندا تاغنىڭ ساپاسى ،
جاھانغا جانكى قالۇن ساداسى .
ھېچ تەڭ كېلەلمەس بۇلبۇل ناۋاسى ،
ئالەمدە يوقكى ئۇنىڭ باھاسى .

مانا بۇ قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ناخشا - قوشاقنى گەۋدە قىلغان سەنئەتكە بولغان پوزىتسىيىسىنىڭ ئىخچام ئىپادىسى .
قەشقەر قوشاقلارنى شۇ رايوندا ياشغۇچى ئەمگەكچىلەر ھاياتىنىڭ بەدىئىي خاتىرىسى سۈپىتىدە ، تېما ، مەزمۇن جەھەتتىن كەڭلىككە ۋە كۆپ قاتلاملىققا ، شەكىل جەھەتتىن كۆپ خىللىققا ۋە رەڭدارلىققا ، بەدىئىي خۇسۇسىيەت جەھەتتىن ئوبرازچانلىققا ، ھېسسىيلىققا ۋە مۇزىكىدارلىققا ئىگە . بۇ خۇسۇسىيەت خەلق قوشاقلارنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بولسىمۇ ، قەشقەر قوشاقلارنى تۆۋەندىكى ئۆزگىچىلىكلىرى بىلەن باشقا رايونلارنىڭ خەلق قوشاقلارىدىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ .

1 . قەشقەر خەلق قوشاقلارنىڭ ئىچكى رېتىمدارلىقى ناھايىتى جانلىق ۋە كۈچلۈك بولۇپ ، روشەن ئاھاڭدارلىققا ئىگە . تۇراق ، رېتىم ، ۋەزىن ۋە قاپىيىلىرى ئىنتايىن روشەن تۈزۈلگەن

بۇ قوشاقلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەدىئىي پاساھتىنى نامايان قىلغان بولۇپ، كىشىگە يۇقىرى ئېستېتىك زوق ئانا قىلىدۇ. شۇڭا جازبىدارلىققا ۋە جەلپكارلىققا ئىگە قەشقەر قوشاقلارنىڭ ھەممىسىنى ناخشا قىلىپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

2. قەشقەر خەلق قوشاقلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تەبىئەت بىلەن بىر گەۋدىلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئادەتتە بىر كۈپلەپ قوشاقنىڭ ئالدىنقى ئىككى مىراسىدا تەبىئەت مەنزىرىسى سۈرەتلىنىپ، كېيىنكى ئىككى مىراسىدا تەبىئەت سۈرىتى بىلەن ئىچكى مەنتىقىلىق باغلىنىشچانلىققا ئىگە بولغان ئىجتىمائىي پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەسىلەن:

ئاسمانلار ئالاڭلاپتۇ ،

يولتۇزلار شالاڭلاپتۇ .

مەن يارغا نېمە قىلغان ،

يار مەندىن يامانلاپتۇ .

شامال چىقسا لىڭشىيدۇ ،

سەمەن يولىدا تېرەك .

ئانچە - مۇنچە كەپ تۇرسىلا ،

چىدىمايدىكەن يۈرەك .

ئېگەرنى توقۇپ قويدۇم ،

قاشقىسى بار تورۇققا .

كىمنىڭ رەھىمى كېلەر كىن ؟

بىزدەك دىلى سۇنۇققا .

تارام - تارام ئېرىقلار ،

چوڭ دەرياغا قېتىلار .
پارتىيىگە ئەگەشسەك ،
تەردىن ئالتۇن تېپىلار .

3 . قەشقەر خەلق قوشاقلىرى مەجازىي ۋاستىلەرگە تويۇنغان بولۇپ ، كۆپ خىل تەسۋىرىي ۋاستىلەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشنىڭ ئۈلگىسىنى ياراتقان . بۇ بەدىئىي ۋاستىلەر ناھايىتى تەبىئىي ھالدا قەشقەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن زىچ ماسلىشىپ خۇددى ستېرېئولۇق سۈرەتتەك قەشقەرنىڭ بەدىئىي كارتىنىسىنى نامايان قىلغان .
مەسىلەن :

مۈرەڭدىكى كەتمەنمۇ ،
ئۇچاڭدىكى چەكمەنمۇ .
ناخشا ئېيتىپ ھارمايسەن ،
سەنمۇ مەندەك دەردمەنمۇ .

راۋاپ چالمەن ئۆزۈم ،
يىغلايدۇ قارا كۆزۈم .
ئۆز يۇرتتا مۇساپىرمەن ،
ئۆتمەيدۇ مېنىڭ سۆزۈم .

تاغدىكى بەرگى قىياقتەك ،
قاشلىرىڭدىن ئۆرگىلەي .
تەلمۈرۈپ تۇرغان كېيىكتەك ،
كۆزلىرىڭدىن ئۆرگىلەي .

4 . قەشقەر خەلق قوشاقلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى قەشقەرگە

خاس كونكرېت كىشى ئىسىملىرى ۋە يەر - جاي نامللىرى بىلەن زىچ باغلىنىپ ، ئۆزىنىڭ قەشقەرگە تەۋە قوشاقلار ئىكەنلىكىنى ئېنىق دەلىللەپ بېرىدۇ .
مەسىلەن :

بىر ياغلىق ئانار ئالدىم ،
ھېيتگاھدىكى مەمەتتىن .
بۇ كۆپەك مىراس قالغان ،
سېنىڭ بىلەن مەندەكتىن .
(كاككۇك بىلەن زەينەپتىن)

ئاتۇشنىڭ بازارىدا ،
بەشكېرەمنىڭ يېمىشى .
يۈرىكىدە ئوتى يوقنىڭ ،
مەشرەپ بىلەن ئېمىشى .

نەگە بارسەن قاغا ،
ئەركەشتامدىكى يا (ر) غا .
كۆزۈم تويىسا تويغاندۇ ،
يۈرەكىم قانمىدى يا (ر) غا .

خۇشاۋاتنى چۆل دەيدۇ ،
چۆل ئەمەستۇر ئاۋاتتۇر .
قوغۇننى قەن دەيدۇ ،
قەن ئەمەستۇر ئاۋاتتۇر .

كوزىچى يار بېشىدىن ،
ھېجر تاۋاق ئالمەن .

شۇ تاۋاقتا سۇ ئىچسەم ،
يار ۋەسلىگە قانمەن .

سېنى قەشقەردە دەپ ئاڭلاپ ،
بېلىمنى سەيلىدە باغلاپ .
سېنى كەلمەيدۇ دەپ ئاڭلاپ ،
باياۋان چۆلىدە يىغلاپ .
(نەقرات : ئۆرگىلىمەن ، ھەر جايدا سېنى دەيمەن)

چاپنىڭنىڭ ياقىسىنى ،
مەنناپ ئۈستام ئويغانمۇ ؟
ئېتىڭىز چىرايلىقكەن ،
ئەپەندى مەخسۇم قويغانمۇ ؟

ئاۋاتى يەي ئاۋاتى ،
بەشكېرەمنىڭ ئاۋاتى .
يۈرىكىمنى كۆيدۈرگەن ،
لەۋەن يارىنىڭ پەريادى .

چالدى سازىنى مۇڭلۇق ،
نەغمىكەش بىلەن باخشى .
ھەممە سورۇن ئىچىدە ،
دولان مەشرىپى ياخشى .

ۋىچىر - ۋىچىر قۇشقاچلار ،
كىرىۋالدى كاماغا .
خۇشتار ئىكەن قەشقەرلىق ،

ھېيتكادىكى ساماغا .

ئىشك ئالدىغا چىقسام ،
پۇرايدۇ بەشكېرەم باغى .
ئەجەبمۇ يامان ئىكەن ،
كۆيۈك ئوتىنىڭ داغى .

بەشكېرەمدە باغ تولا ،
ئەتراپىدا تاغ تولا .
سەن يارىمنىڭ دەردىدە ،
يۈرىكىمدە داغ تولا .

بىز قەشقەردىن چىققاندا ،
ئالتىنچى ئاي روزىدى .
باشقا ئەلەم كەلگەندە ،
ئاتا - ئانام بولسىدى .

سېنىڭمەنۇ سېنىڭمەن ،
سېنىڭ بولماي كىمنىڭ مەن .
ئەزىزانە قەشقەردىن ،
سېتىۋالغان قۇلۇڭمەن .

ئەنجان دوپپام بار دەيسەن ،
كەمچەت بىلەن يازلايسەن .
بىر سۆيۈپ قويۇڭ دېسەم ،
يۈز مىڭ تۈرلۈك نازلايسەن .

سۈزۈك سۈنى لاي قىلغان ،
ئوغۇساقنىڭ توپىسى .
چوكانلارنى ئۈز قىلغان ،
بىزنىڭ باغنىڭ ئوسمىسى .

5 . قەشقەر تىلى ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەركىزىي دىئالېكتى بولۇش سۈپىتى بىلەن لۇغەت فوندى ئىنتايىن باي ھەمدە يەرلىك پۇرئىمۇ كۈچلۈك . قەشقەر قوشاقلىرى ئەنە شۇ قەشقەر تىلىنىڭ ئۆزگىچىلىكلىرىنى تولۇق نامايان قىلغان بولۇپ ، تىل ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن بەزى قوشاقلارنىڭ قەشقەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولىدۇ . تۆۋەندە مىسال قىلىنغان قوشاقلارنىڭ ئىچىدىكى ئاستىغا سىزىلغان سۆز - ئاتالغۇلار ئاساسەن قەشقەر دىئالېكتىدا قوللىنىلىدىغان سۆزلەر جۈملىسىدىندۇر .

دۇتارمىنى ساز قىلغان ،
تارا بىلەن بۇلبۇلەك .
مېنى مۇنچە كۆيدۈرگەن ،
يېنىمدىكى دۇمبۇلەك .

تۇخۇم ئالساڭ چىكىپ ئال ،
تاشلىۋەتكىن ياخشىنى .
بەختلىك ياشاي دېسەڭ ،
تاللاپ سۆيگىن ياخشىنى .

چىراغ بارمۇ ياققۇدەك ،
ئۈچكە بارمۇ چاققۇدەك .

بۇ مەلىدە بىر قىز بار ،
ئالداپ ئېلىپ قاچقۇدەك .

ياغ بولمىسا جىنچىراغ ،
ئوت ياققانغا كۆيمەيدۇ .
مەيلى بولمىسا يارنىڭ ،
يېلىنغانغا سۆيمەيدۇ .

ھويلاڭدىكى تېرەكنىڭ ،
تۈۋىدە كاساڭ بولۇر .
ئىككى يار تۇتقان كىشىنىڭ ،
كالىسى ساساڭ بولۇر .

باغقا كىردىم شوراڭدىن ،
بىر تال ئۆزدۈم غوراڭدىن .
تاكتاچى يامان ئىكەن ،
ئايرىۋەتتى جورامدىن .

ئىشك ئالدى جۈسەيلىك ،
سەيلىمىسەكمۇ سەيلەڭلىك .
سەن قارىمىساڭ يارىم ،
يېنىمدا بىرسى پەيلەڭلىك .

ھامىتەكتىن سورىماي ،
باغقا كىردىم شورىدىن .
يوبدان ئەتكەن خانقىزنىڭ ،
سۆيۈۋالدىم لېۋىدىن .

6 . قەشقەر قوشاقلىرىنىڭ قاپىيە تۈزۈلۈشى كۆپرەك AABA شەكلىدە بولۇپ ، مۇزىكىدارلىقى ناھايىتى كۈچلۈك . مەسىلەن :

يار بولسا تۈزۈك بولسا ،
قولدا ئۈزۈك بولسا .
لەۋلىرى قىزىل ئالما ،
چىرايى سۈزۈك بولسا .

يارىمنىڭ ئۆيى قاشتتا ،
بەلگىسى قارا تاشتتا .
ماڭا مەيلىڭ بولمىسا ،
نېمىشقا ئوينىغان باشتا .

قاشنىڭ قارىسى سەندە ،
ئاي يۈزۈڭگە مەن بەندە .
چىللىغاندا كەلمىگەن ،
يۈزى قارا شەرمەندە .

ئىشىك ئالدى باراڭ يارىم ،
باراڭلىقتىن ماراڭ يارىم .
كۆيگىنىمنى بىلمەيسىز ،
ئەقلى يوق ساراڭ يارىم .

7 . قەشقەر قوشاقلىرى ئىچىدە مەزمۇن تۈرى جەھەتتىن ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ تېماتىك مەزمۇنىدىكى تۈرلەرنىڭ ھەممىسى بولۇشتىن تاشقىرى ، باشقا رايونلارنىڭ قوشاقلىرىدا

ئۇچرىمايدىغان ياكى ئاز ئۇچرايدىغان مەزمۇن تۈرىدىكى قوشاقلارمۇ خېلى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مەسلەن ، يولچىلىق (سەپەر) قوشاقللىرى ، يۈمۈرلۈق ھەجۋىي قوشاقلار ، كۈلدۈرگە قوشاقللىرى ، سالام خەت قوشاقللىرى (ئىرسالنامىلار) ، ئۆرپ - ئادەت ۋە ھۈنەر - سەنئەت قوشاقللىرى ، ھەر خىل مەزمۇندىكى سۆزئىتلىق تەرمە قوشاقلار (سۆز ئويۇنلىرى) . . . قاتارلىقلار . بۇ خىل مەزمۇندىكى قوشاقلار قەشقەر تۇرمۇشىنىڭ كۆپ قاتلاملىقى ۋە كۆپ خىللىقىنىڭ بەدىئىي ئىنكاسى بولۇپ ، ئۇنىڭ تۇرمۇش پۇرىقى ناھايىتى كۈچلۈك . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، بۇ قوشاقلارنىڭ بىلىش قىممىتى ، تەربىيىۋى قىممىتى يۇقىرى . مەسلەن :

ھىجران قوشىقى

قوي قوزسىدىن ، چىغرىق پوزسىدىن ،
لەغمەن كويىسىدىن ، گاڭپەن سوزسىدىن .
ئوچاق مورسىدىن ، سۇ كوزسىدىن ،
توي ناغرىسىدىن ، دېھقان زاغرىسىدىن .
ئۆگە بوتلىقىدىن ، چارۋا ئوتلىقىدىن ،
سامان ئارىسىدىن ، دۇتار تارىسىدىن .
يۇرت قازسىدىن ، ئەجداد ۋارىسىدىن ،
چىنار شېخىدىن ، چىراغ يېغىدىن .
باغۋەن يېغىدىن ، غىلاپ تىغىدىن ،
پەرھات شېرىندىن ، لەيلى مەجنۇندىن .
تاھىر زوھرادىن ، ۋامۇق ئۇزرادىن ،
كاككۈك زەينەپتىن ئايرىلغاندەك ئايرىلىپ .
سۇندى قاناتم قايرىلىپ ،

كۆرۈشەيلىك يېرىم دىدار خەت بىلەن .
 ئۆلۈپ كەتمەي پىغان ھەمدە دەرد بىلەن ،
 ھەسرەتتىمىنى ئۇشبۇ خەتتىن بىلىۋال ،
 ئەسسالام دەپ سالام بەردىم ئىلىك ئال .

يالغۇز قالغان دادىنىڭ يىراقتىكى ئوغۇللىرىغا يازغان سالام خېتى

ئەسسالامۇئەلەيكۇم ھېمىت ، ھېكىم بالىلىرىم ،
 ئاندىن قالسا ئانىڭىز ، ئىمىقىزخان خانلىرىم .
 بىزنى سورىساڭ ھەر ھالدا يامان ئەمەس ھالىمىز ،
 ھەر كۈنلۈكى سېغىنىپ ، يولغا قاراپ قالىمىز .
 چوڭ ئېرىقتىن سۇ باشلاپ ئوتياش تەردىم ھويلىغا ،
 سوزۇپ لەغمەن ئېتەلمەي ھاجەت بولدۇق چويلىغا .
 چامغۇرنى قېزىپ كۆكلەپ كۆمۈۋالدىم ئورنىغا ،
 تېزەك تېيىپ قۇرۇتۇپ ، قويۇۋالدىم مورنىغا .
 نان ياپقىلى ئوچاق يوق ، ئوچاق سالدىم شور بىلەن ،
 ئەتراپىنى سۇۋاشقا لايىنى ئەتتىم سۇ بىلەن .
 بويتاق ئۆتۈش تەس ئىكەن ئۆيدە خوتۇن بولمىسا ،
 ئاش - تاماقتا قىينالدىم ، قۇرۇق ئوتۇن بولمىسا .
 جۇۋان - چوكان كۆپ ئىكەن ، ئالايمۇ دەپ ئويلىدىم ،
 چوڭ بوپقالدى بالىلىرىم ، سەت تۇرار دەپ ئويلىدىم .
 تىڭشاپ تۇرسام رادىئودىن كەلدى غەزەل قازاقچە ،
 ئۇكاڭلارغا ئەۋەتىڭلار بېشىغا بىر قۇلاقچە .
 ئىشتىن كېلىپ ئاخشامدا كۆڭلەك - ئىشتان يامىدىم ،
 ئاچ قالساممۇ مىدىرلاپ زادى ئىشتىن قالمىدىم .

يالغان سۆزلەپ دىيەنباۋدا^① ئاپىرۋالدىڭ ئاناڭنى ،
نېمە بولسا بولسۇن دەپ ، يالغۇز قويدۇڭ داداڭنى .
ئاناڭنى دەپ داداڭنى تاشلىۋەتسەڭ مەيلىمۇ ؟
قېرىغاندا قىيىنلىپ نېمە بولسام مەيلىمۇ ؟
كۆك كەپتەرنى ئۇچۇرسام كېلىپ قوندى پەغەزگە ،
ئىچىمدىغۇ گەپ تولا ، ئازراق يازاي قەغەزگە .
تېز ئەۋەتكىن ئاناڭنى ، قالغان ئىشنى بىلىۋال ،
مۇشۇ سالام خېتىمنى خاتىرەڭگە ئېلىۋال .

قايسىيە ئويۇنى

چېرىككە ياراق لازىم ،
ئامبالغا راۋاق لازىم .
ياغچىغا قاداتق لازىم ،
ھۇرۇنغا تاياق لازىم .
ئىتلارغا يالاق لازىم ،
تاماققا تاۋاق لازىم .
گۈللەرگە مايلاق لازىم ،
ئوقياغا ساداق لازىم .
بىلىمسىزگە ساۋاق لازىم ،
مېھمانغا ياتاق لازىم .
ئاتلارغا پاتاق لازىم ،
قويلارغا شاپاق لازىم .
ئۈزۈمگە ساپاق لازىم ،
تۈزلۇققا قاپاق لازىم .

① دىيەنباۋ - تېلېگرامما .

- يامانغا ھاپاق لازىم ،
- مەيخورغا قاۋاق لازىم .
- پاتىڭغا^① سوراق لازىم ،
- تاملارغا سوۋاق لازىم .
- بېشىڭغا تۇماق لازىم ،
- ئوغرىغا چوماق لازىم .
- دېھقانغا ئوغاق لازىم ،
- قازانغا تۇۋاق لازىم .
- ياتقانغا قوپماق لازىم ،
- ئۇرۇقنى چاچماق لازىم .
- ئويۇنغا چاقچاق لازىم ،
- سەتەڭگە پاقماق لازىم .
- دەرياغا ئاقماق لازىم ،
- جۇۋىچىغا ئويماق لازىم .
- نەزىرگە قۇيماق لازىم ،
- قىرغىزغا شىرداق لازىم .
- قىزچاققا مونچاق لازىم ،
- كەپتەرگە قىسماق لازىم .
- ئاشپەزگە قىغراق لازىم ،
- توپلەيگە پايپاق لازىم .
- چىللاققا باغاق لازىم ،
- چاقىرسا بارماق لازىم .
- قوشۇنغا بايراق لازىم ،
- چاغانغا دۇمباق لازىم .
- تۈگىگە قامغاق لازىم ،

① پاتىڭ - سوت .

- بېلىققا قاماق لازىم .
- ياخشىغا ئاتاق لازىم ،
- بانكىغا ساناق لازىم .
- ئەدىبىكە يازماق لازىم ،
- گېزىتكە باسماق لازىم .
- قېتىققا كوزىچاق لازىم ،
- قامچىغا تاسماق لازىم .
- دارغا سىرتماق لازىم ،
- بالىنى ئوقۇتماق لازىم .
- ئەسكىدىن قاچماق لازىم ،
- دۈشمەننى ئاتماق لازىم .
- ئەلنى ئەلگە قاتماق لازىم ،
- ئارتۇق ئاشنى ساتماق لازىم .
- تۈگمەندە ئۇن تارتماق لازىم ،
- دەريادا سۇ ئاقماق لازىم .
- ئەسكى تامنى چاقماق لازىم ،
- تۈندە چىراغ ياقماق لازىم .
- ھەقىقەتكە باقماق لازىم .
- سالامنى ئىلىك ئالماق لازىم ،
- كەتمەننى چىڭ چاپماق لازىم .
- كېپەزگە سۇ ئاچماق لازىم ،
- مەسچىتكە ئىمام لازىم ،
- مەشرەپكە مۇقام لازىم .
- ناۋايغا چوقام لازىم ،
- ئېشەككە توقام لازىم .
- تۆرگە غوجام لازىم ،

- ئامبارغا توغام لازىم .
 بېخىلغا زالىم لازىم ،
 يۇرتقا ئالىم لازىم .
 ئانقا يۈگەن لازىم ،
 سەپەرگە كۆرگەن لازىم .
 تەشكىلگە باشلىق لازىم ،
 ھەۋەسكە ياشلىق لازىم .
 توخۇغا تاشلىق لازىم ،
 شەھەرگە بازار لازىم .
 ئۆلۈككە مازار لازىم ،
 مانتىغا قاسقان لازىم .
 مېھمانغا داستىخان لازىم ،
 ئوچاققا ئوتۇن لازىم .
 ئەرگە كەكە خوتۇن لازىم ،
 قويغا قوتان لازىم .
 كەپتەرگە پوكان لازىم ،
 قالغاچقا كۆۋرۈك لازىم .
 ناخشىچىغا زوۋۇك^① لازىم ،
 سەيگە سامساق لازىم .
 قاتلىمغا قايماق لازىم ،
 خۇمدانغا توپا لازىم .
 خېنىمغا ئۇپا لازىم ،
 پېشايۋانغا سۇپا لازىم .
 بوياقچىغا كوزا لازىم ،
 مەكتەپلەرگە جوزا لازىم .

① زوۋۇك - كاناي ، ياغراققۇ .

ئۆيگە بورا لازىم ،
كېسەلگە دورا لازىم .
سەۋزىگە ئورا لازىم ،
چايخانغا كورا لازىم .

سەپەر قوشقى

قەشقەر دېگەن قەدىم شەھەر باغۇ ھەرەمدۇر ،
سۈيى ئەلۋەك ، مېۋىسى مول بېھىشكەرەمدۇر .
قەشقەر دېگەن ئۆزى پەستە ،
ئوتتۇرىسى رەستە - رەستە .
قەشقەردىمۇ بار مۇشتى يوغانلار ،
شۇڭا ئۆز يۇرتىغا سىغىدى ، نى - نى ئوغۇللار .
باي - غوجاملار چىقىدۇ ئىلىغا سەيلە - ھەۋەستە ،
يېتىمچىلار پاناھ ئىزدەپ چىقار بەس - بەستە .
قەشقەردىن چىقساڭ يېڭىشەھەر ،
لوپىلىرى دارىنلارغا ئېڭىشەر .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ياندۇرما ،
خۇدا ساغلا ! ئاتا - ئانامدىن تاندۇرما .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ قىزىللىق ،
خۇرجۇن - خالتاڭ مۇرىلىرىڭگە ئېسىقلىق ،
ئۆيدىن ئايرىلىپ باستى سېنى خىجىللىق .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ شاپتۇللۇق ،
خۇرجۇنۇڭدىكى زاغراڭنى غاچاپ ماڭسىن
ئۇدۇللۇق .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ پەيزاۋات ،
پەيزاۋاتنىڭ قوغۇنلىرى قەن - ناۋات ،

پۇلى بارلار قوغۇن يەيدۇ ، پۇلى يوقلار پەندىيات ،
 ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ داش ،
 داشقا بېرىپ «بۇ چۆلدىن قانداق چىقارمىز» دەپ
 قاتتى باش .

ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ لوڭكۇ ،
 ئاتا - ئانا ، يۇرت - ماكاندىن
 بىزنى ئايرىغان زالمىلار سىڭكۇ .
 ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ جاڭزا ،
 جاڭزىغا بېرىپ قونار يېرىڭ ئەسكى پاڭزا .
 ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ غولتوغراق ،
 بۇ يەرگە چىقىپ غەم يېدىڭ يۇرتۇڭدىكىدىنمۇ
 ئارتۇقراق .

ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئۆردەكلىك ،
 يۇرتتىن ئايرىلغان بەكمۇ گۆدەكلىك .
 ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ قاراقلىچىڭ ،
 سانماي سەككىز دېمەڭ ئىلىخودىمۇ پۇل چىڭ .
 ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ مارالبېشى ،
 ھەر كىشى ئۆز جېنى بىلەن
 كىم بىلەن كىمنىڭ ئىشى ،
 ئىست ئانامنىڭ ئېتىپ بەرگەن ئۈگرە ئېشى .
 ئالدىرىماڭ ، بۇ تېخى ، دەردنىڭ بېشى .
 بۇ يەردىن ئۆتسەڭ تۇمشۇق ،
 مۇساپىرلارنىڭ ئالدىنى توسقان ئالتە چېرىك -
 ئۇششۇق .
 ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ چارباغ ،

تېرەڭنى سۈرتۈشكە ئەسقاتتى بېلىڭدىكى بەلباغ .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئوي قوتان ،
ئەجەبمۇ كۆپ ئىكەن بۇ يەردە ئوتان .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئوقۇ مازىرى ،
بېشىڭدا قاينايدۇ قىيامەتنىڭ بازىرى .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ تەڭتوغراق ،
ئىلىغا بېرىپ قىلغان پۇشايماندىن مەشەدىن
قايتقىنىڭ ياخشىراق .

ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ كەلپىننىڭ ئاچىلى ،
بۇ يەر بەك چۆل ئىكەن دەرھال قاچىلى .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ يانقۇدۇق ،
بۇ يەرگە كەچ بېرىپ ھەممە ئىشىككە بىر قېتىمدىن
دوقۇردۇق ،
سەپەردىكى مۇساپىرلارنى بىز خۇداغا تاپشۇردۇق .
بۇ يەردىن ئۆتسەڭ يايدا ،
كېچىسى مېڭىۋال بۇ يولنى ، ئۇزۇڭگە پايدا .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ چىلان ،
نەلەدە قالدى ، ئۆيدە توقۇغان پىلان .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ شوتا قۇدۇق ،
ئالدىمىزنى توسقان ئىككى ئوغرىنى تۇتۇۋېلىپ راسا
ئوردۇق .

ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ خاڭگۇڭ ،
خاڭگۇڭلۇق كۆرۈپ دېدى ، بىزنى : قەشقەرلىك
گاڭگۇڭ .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ سايئېرىق ،

ئۇزۇن يولنى پىيادە مېڭىپ تاپانلىرىمىز تامامى
يېرىق .

ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئايكۆل ،
ھەر مەھەللىدە بار ئىكەن بىردىن چوڭ كۆل .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئاسوق دەريا ،
ئون ئالتە پۇلنى بەرسەڭ كىمە بىلەن ئۆتكۈزۈپ
قويدىغان ئاكىلىرىڭ تەييا .

ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئاقسۇ ،
پۇلۇڭ بولمىسا تېپىلمايدىكەن بىر چىنە قايناق سۇ .
بۇرۇن چىققانلار كېيىن چىققانلارنى باقسۇن .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ يېتىسەن جامغا ،
جامغا بېرىپ زار بولدۇق بىر چىشلەم نانغا .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ قارا يۇلغۇن ،
خېيىمخەتەر ئالدىڭدا تېخى نۇرغۇن .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ تۇڭگان مازا ،
ساڭىمۇ كەپتىغۇ مۇشۇ چۆلدە قازا .
ئۆلۈكۈڭ چۆلدە قايتۇ كىم تۇتقاندۇ ھازا .
بىزگىمۇ كېلىپ قالارمۇ مۇشۇ چۆلدە قازا ،
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ چۈشۈرگۈ ،
خوتۇن ، بالا - چاقىلىرىم كىرىپ قايتۇ چۈشۈمگە .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ تالا شۇ ،
قانداق قىلسەن بېشىڭغا كەلگەن بالا شۇ .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ يېڭىئاۋات ،
ھېرىپ - ئېچىپ كەلگەنگە سۈيى ئىكەن قەن - ناۋات .
بۇ يەردىن ئۆتسەڭ قىزىلبۇلاق ،

يول ئازابىدا ئانا سۈتى بولدى بۇرنىمىزدىن بۇلاق .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ قوغان ،
قوغاننىڭ لويىسى 80 پۇلنى بەر دەپ ئالدىمىزنى
تورغان .

بۇ يەردىن ئۆتسەڭ قىيىنلىق ،
يېتىمچى بالىلار قولغا ئالدى بىردىن تىيىنلىق
(ھاسا) .

بۇ يەردىن ئۆتسەڭ تامغۇتاش ،
مۇز داۋاننى كۆرۈپ قانتى باش .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ مۇزات دەپ داۋان بار ،
ئۆتەلمەدۇق - ئۆتەلمەمدۇق دەپ كۆڭلىمىزدە گۇمان
بار .

قەدەم قويدۇق مۇزاتقا تاغدا ،
سىيرىلىپ ئۆلگەن ئات - ئۇلاغ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ
ھاڭدا .

داۋاندىن چۈشسەك شىپالىق ،
كۆتۈرۈلدى كۆڭۈلدىكى دىشۋارلىق .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئايغىر ئالدى ،
ئات - ئېشەك ھاڭدا قالدى ، خۇرجۇن - قاچاڭنى
ئوغرى ئالدى .

ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ توغراسۇ ،
كىمنىڭ چاپىنى كونا بولسا ئوغرى شۇ .

ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ پالاس قارىغاي ،
يالغۇز يولۇچى بارمىكەن دەپ ئوغرى مارىغاي .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ كېلىسەن شوتىغا ،
ئىتتىك ماڭمىساڭ شوتىنىڭ لويىسىدىن يەيسەن تاياق
يوتىغا .

ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ تىكەس ،
ھەممە يېرىدە ئېگىز ئۆسكەن ئوت - خەس .
تىكەس دېگەن بىر تۈز ،
يۈرتۇڭ يىراقتا قالدى ئۈمىدىڭنى ئۈز .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئىلى دەريا ،
تۆت تەڭگە بەرسەڭ ئۆتكۈزىدىغان سالچىلار تەييا .
دەريادىن ئۆتسەڭ پايتىما زەڭگى ،
بىر چىلىمغا ئولشىپتۇ بەش - ئالتە بەڭگى .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ كۈرە ،
ئىلىغا كەلدۇق دەپ بەزىسى يىغلاپ ، بەزىلىرى كۈلە .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ ئۆرۈكلۈك ،
نېنى تۈگەپ خۇرجۇن ئاغزى پۈرۈكلۈك .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ كېلىسەن كانغا ،
خۇرجۇن - خالتاڭ يېڭى بولسا تېگىشىپ يەيسەن

نانغا .

بولمىسا ئەزرائىل تىكىلىدىكەن شېرىن جانغا ،
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ چىغلاڭ .
چىخ تۈۋىدە ئولتۇرۇپ مۇڭلىنىپ يىغلاڭ .
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ تاشلەپكە ،
قورساق ئاچ بولسىمۇ ، جان ھايان قالدى بازارغا
بېرىپ نان تېپىپ كە (ل) .
ياكى گېلىمىزغا نان بېرىپ ئىشقا سالىدىغان ئادەم

بولسا باشلاپ كە (ل) ،
ئۇ يەردىن ئۆتسەڭ خەنزۇ بازىرى ،
كۆرۈۋال يېتىمچى بالىلار ، مۇشۇ ئىلىخونىڭ ئاۋات
بازىرى ،
تېنەپ يۈرگەن مۇساپىرلىغا ھەممىسىنىڭ
چۈشىدىكەن نەزىرى .
ئىلگىرى - كېيىن چىققانلىرىمىز خەنزۇ بازىرىغا
يىغىلدۇق ،
بېشىمىزدىن ئۆتكەننى دېيىشىپ گاهى كۈلدۈق ،
گاہى يىغىلدۇق .
شۇ ئەسنادا بىر تارانچى كېلىپ : « ھەي ئالتە شەلىك
بۇياققا ئۆت -
نەگە بارساڭ قازاننىڭ قۇلىقى تۆت .
چىقىپ ئىشلىسەڭ بولمامدۇ خاڭدا ،
ئۈمىدىڭ بارمۇ - يوقمۇ جاندا ؟
يېتىۋېرەمسەن ئىشلىمەي جاقاڭدا .
دېدى - يۇ ، كەتتى ،
بۇ گېپى جېنىمىزدىن ئۆتتى .
خۇرجۈننى ئالدۇق ،
ئۆشنىمىزگە سالدۇق ،
چىقتۇق خاڭغا ،
خاڭدىكىلەرمۇ زار ئىكەن بىر بۇردا نانغا .
« مىڭ رەھمەت » ، « چىقماڭ بالام ئىلىغا » دەپ
توسقان ئانام بىلەن ئانامغا ،
خاڭدا ئىشلەيمىز دەپ چۈشۈپتۇق ، بىر چوڭقۇر
ھاڭغا .
ساق چىقساق يۇرتقا كېتىۋالارىمىز قازا قىلساق سالام

دەڭلا ،

يۇرتتا قالغان بالا - چاقامغا .

8 . قەشقەر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە تارىخىي ۋەقەلەر ۋە تارىخىي شەخسلەرگە بېغىشلانغان قوشاقلارمۇ خېلى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ . بۇنداق تارىخىي قوشاقلار تارىخنىڭ ھەمراھى ۋە ئەينىكى سۈپىتىدە ، رېئال تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى ئىگىلەشكە ياردەم بېرىدۇ . مەسىلەن ، قەشقەردە پەيدا بولغان تارىخىي قوشاقلار ئىچىدە بىر قەدەر تىپىك بولغىنى ماتىتەي ھەققىدىكى قوشاقلاردۇر .

ماتىتەينىڭ ئەسلىي ئىسمى مافۇشىڭ ، ئەرەبچە ئىسمى مۇھەممەت يۈنۈس ، ئەل ئىچىدە «يۈننەنما» (يۈننەنلىك ما فامىلىلىك خۇيزۇ) دەپ ئاتالغان . «تەتەي» ئۇنىڭ ئەمەل دەرىجىسى بولۇپ ، شىڭخەي ئىنقىلابىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى دىۋىزىيە قوماندانى (شىجاڭ) دەرىجىلىك ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەل دەرىجىسى . مافۇشىڭ مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى ياكى زېڭشىن تەرىپىدىن قەشقەرنىڭ تەتەيلىكىگە ئۆستۈرۈلگەن . ئۇ قەشقەر يېڭىشەھەردە ئوغلى ماجىۋۇ (ئەمىلى «نەتەي» بولۇپ ، بىرگادا قوماندانى ، لۇجاڭ دەرىجىلىك) قەشقەر شەھىرىدە تۇرۇپ 10 نەچچە يىل قەشقەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان . ئۇ چېكىدىن ئاشقان زالىم بولۇپ ، گەرچە يېشى 60 تىن ھالقىغان بولسىمۇ كەيپ - ساپاغا بېرىلىپ قەشقەردىكى مەزگىلدە كۆپلەپ خوتۇن ئالغان . ئەل ئىچىدە «ماتىتەينىڭ 40 خوتۇنى بار» دېگەن سۆز تارقالغان . ماتىتەي دەۋرىدە خەلقنىڭ ئۈستىدىكى ئالۋاڭ ھەددى - ھېسابسىز كۆپ بولۇپ ، «قۇشقاچ ئالۋىڭى» ، «موم ئالۋىڭى» دېگەندەك سېلىقلار بىلەن خەلققە ئىنتايىن جەبىر - زۇلۇم سالغان ، بۇنىڭ بەدىلىگە سەيلە - تاماشا قىلىش ئۈچۈن يېڭىشەھەرنىڭ مەركىزىگە

«لو» ناملىق ھەشەمەتلىك راۋاق (قەيتۈر) ياساتقان ھەمدە ھازىرقى سوخۇ (دويۇتنىڭ جاڭگاللىقى) غا شەخسىي ئوردا سالدۇرغان. ماتتەينىڭ ئالۇنىڭدىن باش تارتقانلار «پادىشاھقا قارشى چىقتى» دەپ ئېغىر جازالانغان. بۇ قورچاق مىلتارىست ئۆزى خان - ئۆزى بەگ بولۇۋېلىپ، ھەتتا ياكى زېڭشىنغا خىرىس قىلغان. نەتىجىدە، ياكى زېڭشىن ئۇنى يوقىتىۋېتىش قارارىغا كېلىپ، ماتتەيدىن زەربە يەپ ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمى بولۇپ قەشقەردىن يۆتكەلگەن ماشاۋۇۋنى ئىشقا سالدۇ. نەتىجىدە، 1924 - يىلى ماشاۋۇۋ ئاقسۇدىن قوشۇن توپلاپ ئىككى سەپ بويىچە بىرلا ۋاقىتتا قەشقەر يېڭىشەھەر ۋە كۈنئەھەرنى مۇھاسىرە قىلدۇ. ماتتەي قولغا چۈشۈپ ماشاۋۇۋ تەرىپىدىن دارغا ئېسىلدۇ. ئۆلۈكى ئۈچ كۈن سازابى قىلىندۇ. ماجىۋۇ تەسلىم بولماي قارشىلىق كۆرسەتكەچكە ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن 14 يىل قەشقەرنى سوزىغان ماتتەي ھاكىمىيىتى پاجىئەلىك تەقدىر بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. تۆۋەندىكى قوشاقلار ئەنە شۇ تارىخنىڭ ئىخچام سۈرىتىدۇر.

ماتتەي ھەققىدە

ماتتەي تۇلۇمچاشقان ،
ئالۋاغنى تولا چاچقان .
يوقسۇلنى تولا ئېزىپ ،
سوخۇدا ئۆلۈپ ياتقان .

سوخۇ يولى قومۇشلۇق ،
ئوغاق سېلىپ ئورغان يوق .

ئىككى - ئۈچ يىل شە^① سوراپ ،
ماتتەيدەك بولغان يوق .

سوخۇ يولى يامان يول ،
شورى بار ، توپاسى يوق .
ماتتەينىڭ پۇقراغا ،
زۇلمى بار ، ۋاپاسى يوق .

ماتتەينىڭ پوچتىسىنىڭ ،
ئالدى چاقى پەس ئىكەن .
ماتتەينىڭ ۋاقتىدا ،
كۈن ئالماقمۇ تەس ئىكەن .

ماتتەي ئاتمىش ياشتا ،
كۆۋرۈك سالدى توققۇزتاشقا^② .
ماتتەينىڭ ئالۋىڭى ،
بالا بولدى جىمى باشقا .

ئاتلارنى توقۇپ قويدۇم ،
باغلىغىلى تانام يوق .
ماتتەينىڭ دەستىدە ،
كەمبەغەلگە ئارام يوق .

ماتتەي چېرىك ئالسا ،
پۇلغا زورلىغان بايلار .

① شە - شەھەر .

② توققۇزتاش - يەر نامى .

ئېلىغا قېچىپ بېرىپ ،
كۆمۈر كولىغان باللا .

ئوق سېلىپمۇ ئاتقان تاز ،
ئوق سالمايمۇ ئاتقان تاز .
قارا لايىنى موم قىلىپ ،
خەقنى ئالداپ ساتقان تاز .

ماتتەينىڭ بايلىقى ،
خەزىنىدە تولۇپ تاشقان .
ئۆزىنى يوغان چاغلاپ ،
دارغا ئېسىلىپ ياتقان .

كەتمەكچى بولۇپ قالدۇق ،
كۆۋرۈك بىلەن يول ئالدۇق .
ماتتەينىڭ ئەسكىرىنى ،
سېپىل تۈۋىگە قاق سالدۇق .

ئابدۇقادىر داموللام ھەققىدىكى مەرسىيە قوشىقى

ئابدۇقادىر بېنى ئابدۇلۋارس قەشقەرى 1862 - يىلى ئاتۇشنىڭ مەشھەد كەنتىدە ئابدۇلۋارس ئىسىملىك دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇ ئۆز يۇرتى ۋە قەشقەر مەدرىسىلىرىدە ئوقۇغاندىن كېيىن بۇخاراغا بېرىپ سەككىز يىل ئىلىم تەھسىل قىلغان . 1901 - يىلى قەشقەرگە قايتىپ «خانلىق مەدرىسە» دە مۇدەررىسلىك قىلغان . بۇخارادا ئىلىم تەھسىل قىلىش داۋامىدا ئەينى مەزگىلدىكى «ئۇسۇلى جەدىت»

ئىسلاھاتچىلىق پىكىر ئېقىمىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ ، بىر تەرەققىيپەرۋەر ، مەرىپەتپەرۋەر زات بولۇپ يېتىلگەن . 1907 - يىلى ئۇ ھەج قىلىش ئۈچۈن سەئۇدى ئەرەبىستانغا بارغان . ھەج پائالىيىتىدىن كېيىن تۈركىيە ۋە مىسىردا بىر قانچە ئاي تۇرۇپ ، ئۇ يەرلەردە بارلىققا كەلگەن بۇرژۇئازىيە ئىسلاھاتچىلىق يېڭىلاش دولقۇنى ئەمەلىيىتى بىلەن بىۋاسىتە ئۇچرىشىپ نەزەر دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيگەن . ئۇ يۈرتى قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، جاھالەت ، نادانلىق ، تەپرىقچىلىك ۋە گاداىلىق سەۋەبىدىن خار ۋە زەبۇن بولۇپ ياشاۋاتقان خەلقنى ئويغىتىش ئۈچۈن كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ ، ئۆزىنىڭ بىر قاتار ئىسلاھاتچىلىق تەشەببۇسلىرى بىلەن ئەينى دەۋر ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە كۈچلۈك زىلزىلە پەيدا قىلغان . ئۇ مۇشۇ يىللاردا «نەسىھەت ئامما» ، «ئەقائىد زۆرۈرىيە» (زۆرۈر ئەقىدىلەر) ، «مۇتالىيە ھىدايەت» (توغرا يول ئۈستىدە ئىزدىنىش) ، «مىفتاھىل ئەدەب» (ئەدەبىيات ئاچقۇچى) ، «سەرق نەھۋى» (مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس) ، «بىدايەتۇس سەرب» (لېكسىكىدىن دەسلەپكى ئاساس) ، «تەلىمى سەبىيات» (گۆدەكلەرگە تەربىيە) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ ، خەلقنى ئويغىنىشقا ، نادانلىق ۋە جاھالەتكە خاتىمە بېرىپ دەۋرنىڭ تەلىپىگە ماس كېلىدىغان يېڭىچە مائارىپنى يولغا قويۇشقا چاقىرىغان ھەمدە ئۆز ئەمەلىيىتى ئارقىلىق ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ئىسلاھاتىنىڭ بايراقدارى ، ئەلگە تونۇلغان مەرىپەت جەتچىسى بولۇپ قالغان .

ئابدۇقادىر دامۇللام مۇتەئەسسەپ ، ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ زىيانكەشلىكى بىلەن 1924 - يىلى 8 - ئاينىڭ 14 - كۈنى (سەيشەنبە) كېچىدە ياللانغان قاتىل ئارقىلىق قەشقەر كونا ئوردىدىكى ئۆزىنىڭ ئۆيىدە مەخپىي ئۆلتۈرۈلدى . بۇ تەرەققىيپەرۋەر زاتنىڭ ئۆلۈمى پۈتۈن قەشقەر ۋە پۈتۈن شىنجاڭنى

ماتەمگە چۆمدۈردى . شائىرنىڭ ۋاپاتىغا ئاتاپ ئېيتىلغان قوشاقلار ، مەرسىيەنامىلەر خەلقنىڭ بۇ ئۇلۇغ زاتقا بولغان يۈكسەك ھۆرمىتىنى ، مۇستەبىت ھاكىمىيەتكە ۋە جاھىل مۇتەئەسسەپ كۈچلەرگە بولغان كۈچلۈك غەزەپ - نەپرتىنى ئىپادىلىدى . تۆۋەندىكى مەرسىيە قوشىقى ئاشۇ رېئاللىقنىڭ ئىنكاسدۇر .

تاغمو تاشلار تەۋرىنىپ ،
قاتتىق چاقماق چاققانمۇ ؟
تۈمەن سۈيى قان بولۇپ ،
بۈگۈن تەتۈر ئاققانمۇ ؟

قەشقەرنىڭ ھاۋاسىنى ،
چاڭ - تۇمانلار باسقانمۇ ؟
قەشقەرنىڭ جاھاننى ،
قاغۇ - ماتەم باسقانمۇ ؟

ئاي تۇتۇلماس دەپتىمىز ،
كۈن تۇتۇلماس دەپتىمىز .
داموللامغا دەيۈزلەر ،
قەست قىلالماس دەپتىمىز .

بۇلبۇل ئىدىڭ بۇ باغدا ،
سايرار ئىدىڭ ھەر چاغدا .
دۈشمەن سەندىن ئايرىدى ،
قالدۇق بىز ئەلەم - داغدا .

ئېتىڭ بەكمۇ چىرايلىق ،

ئابدۇقادىر ئەمەسمۇ .
خەلقىمىزگە يول باشلاپ ،
ئۆمرۈڭ ئۆتكەن ئەمەسمۇ .

ئۆلتۈرگۈزدى دۈشمەنلەر ،
كۆرەلمىگەن رەقىبىلەر .
ساڭا تۆكۈپ كۆز يېشى ،
يىغلاپ قالدۇق دەردمەنلەر .

جايىڭ بولسۇن جەننەتتە ،
ھۆرلەر بولسۇن خىزمەتتە .
ئۈتتۈمايمىز داموللام ،
سىلىنى ئەبەدىلئەتەتكە !

§ 5 . ئاتلار سۆزى (ماقال - تەمسىللەر ۋە ھېكمەتلەر)

تىل ۋە يېزىق گامى چاغلاردا شەمشەرنىمۇ باش ئەگدۈرەلەيدۇ ،
نۇرغۇن دانىشمەنلەر ھەيۋەتلىك قوشۇنغا ئەمەس ،
بەلكى ئاقىلانى تىلغا تايىنىپ غەلبە قىلغان .
(بالتاسار گراسىئان ، ئىسپانىيلىك)

دەرۋەقە ، تىلنىڭ كۈچ - قۇدرىتى ماقال - تەمسىللەر ۋە خەلق
ئىدىئوملىرىغا مۇجەسسەملەشكەن .
ماقال - تەمسىل دېگىنىمىز ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ

ئىشلەپچىقىرىش بىلىمى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ بېرىدىغان ، كىشىلەرگە ئۈلگە ، ئىبرەت بولىدىغان شېئىرىي ئاھاڭداشلىق فورمىسىدىكى ئوبرازلىق ۋە ئىخچام تىل جەۋھىرىدۇر .

ماقال - تەمسىللەر كىشىلەرنىڭ ئادەتتىكى تىلى ئەمەس ، بەلكى خەلق تىلىنىڭ تاللىنىپ ۋە تاۋلىنىپ چىققان مېغىزى ، ئەجدادلاردىن ئەۋلادلارغا قالدۇرۇلغان ھېكمەتنامە . ئۇ خەلق تىلىنىڭ گۈزەللىكىنى ، ئاھاڭدارلىقىنى ، مەزمۇندارلىقىنى ۋە دەلمۇدەللىكىنى نامايان قىلىپ نۇتۇق سەنئىتىگە كۈچ - قۇۋۋەت ۋە شانۇشەۋكەت بېغىشلايدۇ . دەرۋەقە ، «ئەر كۆركى ساقال ، سۆز كۆركى ماقال» دۇر . ماقال - تەمسىللەر كىشىلىك تۇرمۇش تەجرىبىسىنىڭ قايىمىقى بولغاچقا ، ئۇنىڭ ئەمەلىي قوللىنىلىشچانلىقى ناھايىتى كەڭ بولۇپ ، جايدا ئىشلىتىلگەن ماقال - تەمسىللەر خۇددى تاشقا گۈل چەككەندەك ، كىشىدە ئۈنۈملەش تەسىر قالدۇرىدۇ .

ماقال - تەمسىللەر تىل بىناسىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى ، ئۇ باشقا تىل تەركىبلىرى بىلەن بىرلىكتە بىر خىل تىلنىڭ مۇكەممەل تۈر سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ . ماقال - تەمسىللەر ئۆز ماھىيىتى بىلەن خەلقنىڭ پەلسەپىسى بولغاچقا ، ئىنسان پەيدا بولغان ئاشۇ يىراق ئۇپۇق سىزىقىدىن تارتىپ ، تۇرمۇش مىزانى سۈپىتىدە مەنئىي يېتەكچى ۋە مەسلىھەتچى بولدى . ئۇ تۇرمۇش تەجرىبىسىنى يەكۈنلىدى (سەپىرنىڭ تېگى ئالتۇن) ، كىشىلەرنى ئاگاھلاندۇردى (بىراۋغا كۈلمە زىنھار ، ساڭا كۈلگۈچىلەرمۇ بار) ، مەسلىھەت بەردى (يول بىلمىسەڭ يول سورىغىن يۈرگەندىن ، گەپ بىلمىسەڭ گەپ سورىغىن بىلگەندىن) ، ئەمگەكنى ئۇلۇغلىدى (ئىشلىگەننىڭ ئاغزى ئاشقا تېگەر ، ئىشلىمىگەننىڭ بېشى تاشقا تېگەر) ، تەبىئەتنى قوغدىدى (بىرنى

كەسسەڭ مىڭنى تىك)؛ ئىتتىپاقلىقنى قەدىرلىدى (بىرلەشكەن ئوزار، بىرلەشمىگەن توزار)، مەرىپەتلىك بولۇشقا ئۈندىدى (ئىلىملىك نۇر، ئىلىمسىز خور)، ۋە تەنپەرۋەرلىكنى مەدەھىيلىدى (ئانا يۇرتۇڭ ئامان بولسا، رەڭگىروپىڭ سامان بولماس) . . . ئومۇمەن، خەلق ماقال - تەمسىللىرى تۈمەن مىڭ خىل جاۋاھىراتلار بىلەن تولغان چەكسىز دېڭىزدۇر، شەخسىي تۇرمۇش مەسىلىلىرىدىن بىر پۈتۈن جەمئىيەت مەسىلىلىرىگىچە بولغان چەكسىز بوشلۇقنىڭ ئەڭ ئىخچام، ئەڭ ئوبرازلىق ستېرېئولۇق سۈرىتى، ئەڭ چوڭقۇر پەلسەپىۋى ۋە ئېستېتىك قىممەت ياراتقان تۇرمۇش ئېنىسكلوپېدىيىسىدۇر. ماقال - تەمسىللەر مەزمۇن، خاراكتېر جەھەتتىن ھەم خەلقئارا ئورتاقلىققا، ھەم روشەن مىللىي خاسلىققا ئىگە.

قەشقەر خەلقى تىلغا تولمۇ ئېتىبار بىلەن قارايدىغان، گەپ سۆزنى بەكرەك زىغىرلايدىغان، ئېغىمىزلىق ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىشقا ماھىر، ئىززەت - ئىكراملىق، زۇۋانداراز خەلقئۇر. قەشقەرنىڭ بۇنداق تىل پىسخىكىسى بۇ رايوندا ماقال - تەمسىلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان فرازئولوگىيىلىك سۆزلەرنىڭ كۆپرەك ئىجاد قىلىنىشىغا ۋە كەڭ ئومۇملىشىشىغا ئاساس بولغان. ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا ئەڭ بۇرۇن ۋە ئەڭ كۆپ خاتىرىگە ئېلىنغان ماقال - تەمسىللەرنىڭ قەشقەر رايونىدىن توپلانغانلىقى يۇقىرىقى پىكىرىمىزنىڭ دەلىلى بولسا كېرەك. 9 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى نۇقتىلىق مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىن بىرى بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ «ئۈچ توپلام» خىزمىتىدە قەشقەر رايونىدىن توپلانغان ماقال - تەمسىللەر 12 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدىن توپلانغان ماقال - تەمسىللەرنىڭ تەخمىنەن %55 نى تەشكىل قىلغان. بىز تۆۋەندە قەشقەرنىڭ خاسلىقى بىر قەدەر روشەن گەۋدىلەندۈرۈلگەن ماقال - تەمسىللەردىن ئۆرنەك

بېرىمىز :

- △ ئالتۇننىڭ قەدرىنى زەگەر بىلەر .
- △ قەشقەرنىڭ قىشى ئاز ، سوغۇقى ئەتىياز .
- △ ھەسنىكام ئاچچىق ، ئامۇتى تاتلىق .
- △ تويغا ناغرا ، شورپىغا زاغرا .
- △ سازلىقنىڭ پېكىنى بار ، گۈلنىڭ تىكىنى .
- △ سەللە يوغان ئىمان يوق ، داستىخان يوغان بىر نان يوق .
- △ قازاندا نېمە بولسا چۆمۈچكە شۇ چىقىدۇ .
- △ تۆت كەپتەرگە يەتتە كۈۋۈك ، يازدا ياتقان قىشتا روۋۈك .
- △ ئۈسسۈلنى باشلىغان داپچى ، جېدەلنى باشلىغان لاپچى .
- △ دەريانىڭ بېشى بۇلاقتىن ، بىلىمنىڭ بېشى قۇلاقتىن .
- △ ياخشى گەپ ئىسسىتقۇ ، يامان گەپ سوۋۇتقۇ .
- △ بارلىق ياراشتۇرىدۇ ، يوقلۇق تالاشتۇرىدۇ .
- △ ئانارنى چۆلگە تىك ، ئەنجۈرنى كۆلگە .
- △ مۈشۈكنى ھارۋىغا قاتسا كارىۋات ئاستىغا سۆرەپتۇ .
- △ ياخشىغا بەرسەڭ نېپى تېگەر ، يامانغا بەرسەڭ گېپى (تېگەر) .
- △ يەر ھەيدىسەڭ كۈز ھەيدە ، كۈز ھەيدىمىسەڭ يۈز ھەيدە .
- △ ئۈزۈم سالار ھەر كىشى ، باراڭغا ئالار ئەر كىشى .
- △ باي بولغاندا گىردە ياخشى ، ئاچ قالغانداجىگە (ياخشى) .
- △ سۇ كېتىدۇر تاش قالدۇ ، ئوسما كېتىدۇر قاش قالدۇ .
- △ ھوشۇر ئېيىدا قۇيماق يەپ ، سەپەر ئېيىدا كېكىرىپتۇ .
- △ تەربىيە كۆرگەن ئىمانلىق بولۇر ، تەربىيە كۆرمىگەن يىلانلىق بولۇر .
- △ ئىمانلىق — ئوت ، ئىمانسىز — پوق .
- △ بىلىم كۈندە لازىم ، چىراغ تۈندە (لازىم) .
- △ مالىسىزلىقتىن ئاڭسىزلىق يامان .
- △ دوستۇڭ كۆپەيسە كامال تاپىسەن ،

- △ دۈشمەننىڭ كۆپەيسە زاۋال (تاپسەن) .
- △ نىيىتى ياماننىڭ قازىنى تۆشۈك .
- △ بىر سېسىق ئامۇت مىڭ ئامۇتنى سېستىپتۇ ،
- △ نامازشامدىن قېچىپ تاراۋغا ئۇچراپتۇ .
- △ ئەل ئامان شەرىڭ ئامان .
- △ ئېرىقى قۇرۇسا ، بېلىقى ساق قالماس .
- △ دەريانى بۆلگەن تارام ، قوشۇننى بۆلگەن قارام .
- △ تۈزلەڭلىكتە تاغ بولماس ، ھۈرۈن ئادەمدە باغ (بولماس) .
- △ يازنىڭ تېزىكى قىشتا دورا .
- △ مېھنەتتىن قاچما ، مىننەتتىن قاچ .
- △ ئانارنىڭ دانىسى كۆپ ، ھۈرۈننىڭ باھانىسى (كۆپ) .
- △ سەن سالۇر ، مەن سالۇر ، ئانقا ئوتنى كىم سالۇر .
- △ سازەندە تىرىڭ - تىرىڭ ، تامەخور بېرىڭ - بېرىڭ!
- △ توپىلاڭدىن توغاچ ئوغرىلاپتۇ .
- △ ئۈمىد ياشىنتار ، غەم قاقشىتار .
- △ ئۆزۈڭنى پەس كۆرمە ، ئۆزگىنى خەس (كۆرمە) .
- △ بالا ، قىلغان ئىشى چالا .
- △ تەن ساقلىق زور بايلىق .
- △ ساينىڭ تۈلكىسىدىن قىزنىڭ كۈلكىسى يامان .
- △ بەرمەسنىڭ ئېشى پىشماش .
- △ ئىنەكنى ساغار ئانكام ، سۈتىنى ئىچەر بالكام .
- △ ئارىچىغا ئالتە تاياق .
- △ چىراغ تۇۋى قاراڭغۇ .
- △ ئاينىڭ ئون بەشى ئايدىڭ ، ئون بەشى قاراڭغۇ .
- △ باي بايغا باقار ، سۇ سايغا .
- △ ئوڭدا ياتقان گىردە يەپتۇ ، كەتمەن چاپقان جىگدە .
- △ بېگىڭگە يەتكۈچە بېلىڭ ئۈشتۇلار .

- △ قازى ئاچ قالسا بازار كېزىدۇ ، سوپى ئاچ قالسا مازار
(كېزىدۇ) .
- △ كىم چاپاننى يېڭى كەيسە باي خوجامنىڭ ئوغلى شۇ ،
كىم چاپاننى كونا كەيسە تامنى تەشكەن ئوغرى شۇ .
△ زەدەكتىن خەۋەر يوق ، پولۇ دەم يەپ قايتۇ .
△ تۆگىنىڭ مەيلى بولسا يانتاققا بوينىنى ئۇزاتسۇن .
△ تاپقىنى گۈل كەلتۈرۈر ، تاپمىغىنى بىر باش پىياز .
△ كېپىنەك پەرۋانە بولماس ، ياسانچۇق مەردانە (بولماس) .
△ بەرگەن خۇداغا يېقىن ، بەرمىگەن گۇناغا (يېقىن) .
△ تىرىك بازارغا ئالدىرار ، ئۆلۈك بازارغا (ئالدىرار) .
△ تاۋۇزنىڭ خېمى باققالنىڭ غېمى .
△ پىشقان قوغۇن ساپىقىدا تۇرماپتۇ .
△ يول ئازابى - گۆر ئازابى .
△ باغنى باقساڭ باغ بولار ، پاتمان - پاتمان ياغ بولار ،
يېقىمسىز باغ تاغ بولار ، يۈرەك - باغرىڭ داغ بولار .
△ ياخشى ھاۋا - تەنگە داۋا .
△ سامساق - ئۇنى يېگەننىڭ تېنى ساق .
△ ئاق لەيلى بار يەرگە ئاش تەرمە .
△ بۇغداي تەرسەڭ كۈزگە تەر ، ئارپا تەرسەڭ بوزغا (تەر) .
△ شالاڭ ئاش باش كۆرسىتەر ، قويۇق ئاش چەش
كۆرسىتەر .
△ قىغىسىز يەر - پۇلسىز ئەر .
△ ئاي قوتانلىسا ئايدا ياغار ، كۈن قوتانلىسا كۈندە (ياغار) .
△ ھوت - كەتمەن سېپىنى تۇت .
△ سېغىز يەر - مېغىز يەر ، شور يەر - پور يەر .
△ ياش تۆككەچە ، مۇشت تۈگ .
△ ھەق ئېگىلەر ، سۇنماس .

- △ ئويناپ سۆزلىسەڭمۇ ئويلاپ سۆزلە .
 △ ئەلنىڭ قۇلقى ئەللىك .
 △ ئەقىل ياشتا ئەمەس ، باشتا .
 △ موزاينىڭ يۈگۈرۈشى سامانلىققىچە .
 △ قاغىلار قاق ئېتىدۇ ، ئۆز كۆڭلىنى شاد ئېتىدۇ .
 △ قاغا بالام ئاپئاق بالام ، كىرپە بالام يۇمشاق .
 △ توخۇ داڭگال چۈشەر ، ئۆچكە جاڭگال (چۈشەر) .
 △ ئالا ئىنەكنىڭ بالىسى چالا قۇيرۇق .
 △ ئاتتىن چۈشسىمۇ ئۈزەڭگىدىن چۈشمەپتۇ .
 △ ئادەمنىڭ تەمى سۆز بىلەن ، ئاشنىڭ تەمى تۈز بىلەن .
 △ پۈلۈ قورۇشتىن ، شورپا سورۇشتىن .
 △ ئېتى ئۇلۇغ ، سۇپىسى قۇرۇق .
 △ قول - قولنى يۇسا ، قول قويۇپ يۈزنى يۇيار .
 △ قىشنىڭ گۈلى ئوت .
 △ يالغان گەپنىڭ ئات ئېگىرى توقۇغلۇق .
 △ ئىشقى يوق ئېشەك ، دەردى يوق كېسەك .
 △ بالىلىق ئۆي - بازار ، بالىسىز ئۆي - مازار .
 △ قىلىچ قىنىدا ياتسا دات باسدۇ .
 △ بازار چاققاننىڭ .
 △ تويغا بارساڭ تويۇپ بار ، بەش بالاڭنى قويۇپ بار .
 △ ئاشنى باداڭدىن سورا ، ئىشنى كاداڭدىن (سورا) .
 △ قورققانغا قوش كۆرۈنەر ، كۆلەڭگىسى بەش (كۆرۈنەر) .
 △ قىرىق ھۈنەر ھۈنەر ئەمەس ، ئەسلىي ھۈنەر -
 چويلچىلىق .
 △ ئاغزىمغا كەلدى دەپ دېمە ، ئالدىمغا كەلدى دەپ يېمە .
 △ يامانغا ياغ ياراشماس ، ئۆچكىگە يۇمىغاقسۇت .
 △ دوست سۆزىنى تاشلىما ، تاشلاپ بېشىڭنى قاشلىما .

- △ ئىككى ياخشى ئىچىدە قىل ئۈزۈلمەس ،
△ تۆمۈر زەنجىرنى ئۈزىدۇ ئىككى بىلمەس .
△ تاما - تاما كۆل بولۇر ، تامماي قالسا چۆل بولۇر .
△ تەڭ يېگەن تەنگە سىڭەر ، يالغۇز يېگەن يەرگە (سىڭەر) .
△ يالغۇز ئاتنىڭ چېڭى چىقماق ، چېڭى چىقىمۇ دېڭى
چىقماق .
△ يەر بۇزۇلسا بۇدۇشقاق بولۇر ، خوتۇن بۇزۇلسا ئۇرۇشقاق
(بولۇر) .
△ ئىشلىسەڭ ئالىسەن قاپلاپ ئاش ، ئىشلىمىسەڭ قالسەن
تاتلاپ باش .
△ تايىنى باقساڭ ئات بولۇر ، بۆرىنى باقساڭ يات (بولۇر) .
△ يۇرت قوغدىساڭ ئۆسەرسەن ، قوغدىمىساڭ ئۆچەرسەن .
△ بىر تال باش ، بىر قوشۇق ئاش .
△ پىلانسىز ئىش - قېلىپسىز خىش .
△ تاشمۇ چۈشكەن يېرىدە ئەزىز .
△ ئالتۇن چىرىماس ، دەۋا قىرىماس .
△ كۆسەي ئۈزۈن بولسا قول كۆيمەس .
△ ئاغرىقنى يوشۇرساڭ ، ئۆلۈم ئاشكارا بولۇر .
△ ئاسمانغا تۈكۈرسەڭ ، يۈرۈڭگە چۈشەر .
△ قازاندا نېمە بولسا چۆمۈچكە شۇ چىقار .
△ ھەقىنىڭ رىزقى نەق .
△ بىگىز قاپتا ياتماس .
△ قولنى كەسمىگۈچە قان چىقماق .
△ ئۈمىچى يوق مازاردىن شەيخۇمۇ قېچىپتۇ .
△ ئادەمنىڭ ئالدى گۈل ، كەينى تىكەن .
△ قازاننىڭ گۇۋاھچىسى چۆمۈچ .
△ كىشىگە دېسەڭ گەپ بولىدۇ ، ئىچىڭگە سالساڭ دەرد

(بولدۇ) .

- △ شامال چىقىمسا ، دەرەخ لىغشىماس .
- △ ئۆزۈم تاپقان بالاغا ، نەگە باراي دەۋاغا .
- △ خېرىدارنىڭ بولمىسا زىيالىقنىڭ نە كېرەك .
- △ ئېشىكى يوق موللامنىڭ قۇلىقى تىنچ ،
- △ ساقال دېگەن تۈك ، سەللە دېگەن بۆك .
- △ تۈتۈننىڭ ئاچچىقىنى مورا بىلەر .
- △ يەيدىغان زەھەر بار ، يېمەيدىغان ھەسەل (بار) .
- △ ئاشنى تۈگەتكەن قوشۇق ، پۇلنى تۈگەتكەن ھوشۇق .
- △ دىل بىلەن تۈگەن تۈگۈچنى قول بىلەن بولماس يېشىپ .
- △ كۆپ تۈكۈرسە كۆل بولار .
- △ ئەل قىساسى مەنەلھەق .
- △ يېرىڭ تاش بولسىمۇ ، سۈيۈڭ باش بولسۇن .
- △ ھۈنەر بولسا قولۇڭدا ، نان تېپىلار يولۇڭدا .
- △ ھۈنەرلىك ئەر خار بولماس .
- △ پۇلنىڭ بىر ئۇچى بىلەكتە ، بىر ئۇچى يۈرەكتە .
- △ ئاقىلغا ئىشارەت ، نادانغا جۇۋالدۇرۇز .
- △ تۆمۈرنى قىزىقىدا سوق .
- △ يىراقتىكى تۇغقاندىن يېقىندىكى قوشنىڭ ياخشى .
- △ جاپا چەكمەي ھالاۋەت يوق ، ئىناق بولماي سائادەت (يوق) .
- △ ياغ بىلەن گۆش بىر تۇغقان ، پىيازنىڭ كۆيگىنى كۆيگەن .
- △ ياخشى بىلەن دوست بولساڭ كۈندە بازار ،
- △ يامان بىلەن دوست بولساڭ كۈندە ئازار .
- △ ئەجىر قىلساڭ چۆلگە ، پۈركىنىسەن گۈلگە .
- △ يەپ تۇر ، بەك تۇر .
- △ سۆيىدۈرگەنمۇ تىل ، كۆيىدۈرگەنمۇ تىل .
- △ ئادەم ئەتكەنگە تەزىم ئەت .

- △ ئاۋۋال يول قوي ، كېيىن قول قوي .
- △ سۇ كەلگۈچە تۇغان تۇت .
- △ پالغا ئىشەنمە ، پالسىزمۇ يۈرمە .

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى ھېكمەت دۇردانىلىرىدىن ئۆرنەكلەر

- △ تاغ تاغقا قاۋۇشماس ، كىشى كىشىگە قاۋۇشار .
(تاغ تاغقا قوۋۇشماس ، كىشى كىشىگە قوۋۇشار .)
- △ تىلدىن تۆگمىشىنى تىشىن يازماس .
(تىل بىلەن تۈگكەن تۈگۈچنى چىش بىلەن يەشكىلى
بولماس .)
- △ ئۇلا بولسا يول ئازماس ، بىلىك بولسا سۆز يازماس .
(بەلگە بولسا يولدىن ئازماس ، بىلىم بولسا سۆزدىن قايماس .)
- △ قۇت بەلگىسى بىلىك .
(بەخت بەلگىسى بىلىم .)
- △ گاۋچى نەچە ئال بىلسە ، ئازىخ ئانچا يول بىلىر .
(ئوۋچى قانچە ھىيلە بىلسە ، ئېيىقمۇ شۇنچە يول بىلىدۇ .)
- △ كىڭەشلىگ بىلىك ئۆزرەشۈر ، كېڭەشسىز بىلىك
ئوپراشۇر .
(كېڭەشلىك ئىش تۈزۈلەر ، كېڭەشسىز ئىش بۇزۇلار .)
- △ ئەۋەل سىڭەك سۈتكە تۇشۇر .
(ئالدىراقسان چىۋىن سۈتكە چۈشەر .)
- △ ئىككى قوشقار باشى بىر ئەشەچتە پىشماس .
(ئىككى قوچقارنىڭ بېشى بىر قازاندا پىشماس .)
- △ تەگمە كىشى ئۆز بولماس ، يات ياغۇق تۈز بولماس .
(ئۇچرىغانلا كىشى ئۆز بولماس ، يات بىلەن تۇغقان تەڭ)

- (بولماس .)
- △ قارغا قازقا ئۆتكۈنسە پۈتى سننۇر .
- (قاغا غازنى دورسا پۈتى سۇنار .)
- △ كىم كۈر بولسا كۆۋەز بولۇر .
- (كىم جەسۇر بولسا ، مەغرۇر بولىدۇ .)
- △ قانىخ قان بىلە يۇماس
- (قانى قان بىلەن يۇغلى بولماس .)
- △ ئەردەم باشى تىل .
- (ئەدەپ - ئەردەمنىڭ بېشى تىل .)
- △ يازماس ئاتىم بولماس ، ياڭلىماس بىلگە بولماس .
- (خاتالاشمايدىغان ئوۋچى بولماس ، يېڭىلىشمەيدىغان دانىشمەن بولماس .)
- △ قەدەم ئىزى بىراۋنىڭ ماڭغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .
- △ كۈل ئۈرگۈنچە كۆز ئۈرسەيگ .
- (كۈل پۈۋلىگۈچە ، چوغ پۈۋلىگەن تۈزۈك .)
- △ قوش قىلىچ قىنقا سىغماق .)
- (قوش قىلىچ بىر قىنغا سىغماس .)

ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ئەل قەلبىگە سىڭىپ
كەتكەن ھېكمەت دۇردانىلىرىدىن ئۆرنەكلەر^①

- △ ئەقىل ، ئەدەپ ياشلارنىڭ گۈزەل ھۆسىنى . ئەقىل ،
ئەدەپنى يوقاتقانلار ھايات سەھنىسىدىن تېزىرەك يوق بولغىنى
ياخشىراق .
- △ ئەگەر سەن ئەقلىڭنى توغرا ئىشلىتەلسەڭ ، ياتقان

① باتۇر روزى : «ئابدۇقادىر داموللا» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 2003 -
يىلى نەشرى .

ئورنۇڭ كېچىدىمۇ ئەقىل نۇرى بىلەن دائىم يورۇپ تۇرىدۇ .
△ ئەقلىڭدىن مەسلەھەت سورا ، ئەقلىڭدىن باشقىنى
كېرەكسىز ھېسابلا .

△ ئىلىمدىن باشقىنى سەرمايە دەپ ھېسابلىما ، چۈنكى ئىلىم
دېگەن تۈگمەس خەزىنە .

△ ئىلىم بىلەن نىجاتلىق تاپ ، مەڭگۈ ياشايسەن ، نادانلار
ئۆلۈك ، ئالىملار تىرىك .

△ دوزاخ ئىشىكىنى پېچەتلەيدىغان نەرسە پەقەت ئىلىم ،
بىلىملىك كىشىنىڭ ئۇخلىشى تەقۋادار زاھىتنىڭ ئېتىكاپتا
ئولتۇرۇشىدىن ئەۋزەل .

△ ياخشىلىقنىڭ ئۇرۇقىنى چاچ ، ئورۇنسىز يەر بولسىمۇ ،
چۈنكى ياخشىلىق ئۇرۇقى قەيەرگە چېچىلسا ، ھەرگىز زايا
بولمايدۇ .

△ ھەر قاچان ئېسىل تەبىئەتلىك كىشىلەرنى ھۆرمەتلىسەڭ ،
سەنمۇ ھۆرمەتكە ئىگە بولسەن ، ئەگەر ئىپلاس ئادەملەرنى
ھۆرمەتلىسەڭ ، ئۇ ھەددىدىن ئېشىپ سېنى يەرگە ئۇرىدۇ .

△ خەير - ئېھسان قىلىش ئورنىغا قىلچىنى ئىشلىتىش
زىيانلىق بولغىنىدەك ، قىلچ ئورنىغا خەير - ئېھساننى قويۇشمۇ
زىيانلىق .

△ دۇنيا بىر ھالەتتە داۋام قىلمايدۇ ، ئۇ بەزىدە ئالدىنى
قىلىدۇ ، بەزىدە كەينىنى قىلىدۇ .

△ تۇرمۇش لوگىكىسى شۇنداق ، دۇنيادا نادان كىشىلەر
ئاتاققا ئېرىشىدۇ ،

ئالىم كىشىلەرنى جاپا - مۇشەققەتلەر چىرمىۋالىدۇ .

△ ھەي بىلەي تاش ! قاچانغىچە تۆمۈرنى ئىتتىكىلتىسەنۇ ،
ئۆزۈڭ كەسمەيسەن ؟ !

△ ئەسلىي نەسلىم مەڭگۈلۈك داۋام قىلىدۇ دېمە ، چۈنكى

مەڭگۈلۈك نەسەب ياشلار قولغا كەلتۈرگەن نەرسىلەردۇر .
 △ قىزىلگۈل چوقۇم تەكەندىن ئېچىلىدۇ ، نەرگىز گۈلىمۇ
 پىيازدىن ئۆسىدۇ .

△ قىلىچنىڭ ئۆزىنى چىڭ تۇت ، غىلىپىنى تاشلا !
 △ مۇھەببەت - مۇرۇۋۇت ۋاپادارلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس ،
 مۇھەببەت ئەھلىگە گۈزەل ئەخلاقلىق ، ئېسىل تەبىئەتلىك
 كىشىلەردىن باشقىسى كېرەك ئەمەس .

△ ئىنسان كىشىلەردىن ئايرىلىپ تاغ چوققىسىغا
 چىقىۋالسىمۇ ، زىددىيەتتىن خالىي بولالمايدۇ .

△ بۇ زامان غەپلەت ۋە بېپەرۋالىق زامانى ئەمەس ، ئويغىنىش
 ۋە سەزگۈرلۈك زاماندۇر ! جاھىللىق ۋە نادانلىق دەۋرى ئەمەس ،
 ئىلىم - مەرىپەت دەۋرىدۇر .

△ ئۇيقۇ ئۆلۈمنىڭ بۇرادىرى ۋە مۇقەددىمىسىدۇر .
 △ سۇ ئۇزۇن تۇرۇپ قالسا سېسىدۇ ، ئاي كىچىكلىكتىن
 ئاستا - ئاستا چوڭىيىپ ، تولۇقلىنىپ ، 15 كۈنلۈك تولۇن ئايغا
 ئايلىنىدۇ .

△ بارلىق نەرسىلەرنىڭ تەمىنى قايتا - قايتا تېتىپ كۆردۈم ،
 لېكىن مەن تېتىغان نەرسىلەرنىڭ ئىچىدە گاداىلىقتىن تەمى
 ئاچچىق نەرسە يوق ئىكەن .
 △ ئەقىل دېگەن زىننەت ، كەم سۇخەنلىك دېگەن سالامەتلىك ،
 شۇڭا ئورۇنسىز سۆزنى سۆزلىمە .

ئەل ئىچىدىكى ھېكمەتلەردىن ئۆرنەكلەر

- △ بەخت كېلىدۇ نەدىن ؟
 - پېشانەڭدىكى تەردىن .
 △ سۇ سالسا سۇ كۆتۈرمەس مىسقال تۆمۈرنى ،

- ئالتۇن بېرىپ ئېلىپ بولماس قالغان كۆڭۈلنى .
△ ئۆتمە نامەرد كۆۋرۈكىدىن سەل سېنى ئاقتۇرسىمۇ ،
ئىچمە نامەرد ئاشىنى ئاچلىق سېنى ئۆلتۈرسىمۇ .
△ ئۆز يېرىدە قۇزغۇنەك ھەم غاز ئالار ، ھەم ئۆردەك ،
كىشى يېرىدە بوزلاچىن نە غاز ئالسۇن نە ئۆردەك .
△ كادىر بولساڭ سىلىق بول ، سۇغا چۈشكەن بېلىق بول .
△ زىمىستان كۆرمىگەن بۇلبۇل باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس ،
جاپانى تارتىمىغان ئاشىق ۋاپاننىڭ قەدرىنى بىلمەس .
△ جاپانى كىم تولا چەكسە ، گۆھەرنى شۇ ئالور تاشتىن ،
گۆھەرنى ئالغىچە تاشتىن ، نى سەۋدا ئۆتۈر باشتىن .
△ دۆلەت قونسا بىر چىۋىنىڭ باشىغا ،
جىمى قۇشلار سالام بېرەر قاشىغا .
△ سەبرى — گۆھەر ، سىر — ئالتۇن .
△ ئەر سۆزىدىن قايتمايدۇ ، يولۋاس باسقان ئىزىدىن .
△ ئادىمىزاتنىڭ كۈلمىكى باردۇر ، ھامان بىر كۈن ئۆلمىكى
باردۇر .
△ ياخشىلىققا يامانلىق ھەر كىشىنىڭ ئىشىدۇر ،
يامانلىققا ياخشىلىق ئەر كىشىنىڭ ئىشىدۇر .
△ ئامانەتكە خىيانەت نامەرد ئىشىدۇر ،
پالاكەتنىڭ ئامرىقى قورققاق كىشىدۇر .

§ 6 . داستان شۇناسلىق (ئېپوس شۇناسلىق)

1 . داستاننىڭ ئۇقۇمى ۋە تەرىپى

ئۇيغۇر تىلىدىكى «داستان» كەلىمىسى ئەسلىدە ئىران مۇزىكا سەنئىتىدە قوللىنىلغان مەخسۇس نام بولۇپ ، «مۇزىكىنىڭ پەدە

ئورنى» ، تىمپىراتسىيە (تاۋۇشتىن كۆي تۈزۈش ئۇسۇلى ، لاد تىزمىلىرىنى كومپوزىتسىيەلەش تىپى) ، مېلودىيە (كۆي ، ئاھاڭ ، نەغمە ، مۇقام ، ناۋا) قاتارلىق مەنىگە ئىگە ئىدى . شۇڭا ئىران مۇزىكا مەدەنىيىتى ئىچىدىكى يۈرۈشلەشكەن مۇزىكا سېكىللىرى ، يەنى مۇقامنىڭ ئومۇمىي نامى «داستىگاھ» دەپ ئاتالغان . مۇقام مەنىسىگە تەڭ بولغان بۇ ئاتالغۇ يۇقىرىقى مەنىدە تۈپ سۆز «داستان» نى ئېتىبارغا ئېلىشقا مۇۋاپىق . مۇشۇ مەنىدە قاتلىمى بويىچە ، ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ ئىچىدىكى ھەر بىر مۇقام «چوڭ نەغمە» (مۇقام بېشى) ، «داستان» ۋە «مەشرەپ» دەپ ئاتالغان ئۈچ چوڭ مۇزىكا بۆلىكىدىن تەركىب تاپقان .

كېيىن ئومۇمەن مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىپ ئېيتىلىدىغان ئىپتىدائىي ئەسەرلەرنىڭ ئورتاق نامى سۈپىتىدە پارس خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا قوللىنىلغان بىر خىل ئەدەبىي ژانىرنىڭ خاس نامىغا ئايلاندى .

ئىران تىلىدىكى «داستان» ئىبارىسىنىڭ لۇغەت مەنىسى «ھېكايە ، ۋەقە ، رىۋايەت ، سەرگۈزەشت ، بايان ، قىسسە ، شان - شۆھرەت ، شەجەرە ، ماختاش ، تەرىپلەش»^① دېمەكتۇر .

ئەمما ئەدەبىي ئاتالغۇ سۈپىتىدە بۇ نام خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى (كېيىنرەك يازما ئەدەبىيات) دىكى يىرىك ھەجىملىك ، مۇرەككەپ سۈزۈش قەھرىمانلىق شەجەرەسى كۆلىمىدىكى ئىپتىدائىي شېئىرلارنى كۆرسىتىدۇ . بۇ ئاتالغۇ يۇنان تىلىدا «ئىپوس» ، «ئىپوفىيە» دەپ ئاتالغان . رۇس تىلىدا «پوئېما» دېيىلىپ ، ئاساسەن يازما ئەدەبىياتتىكى يىرىك سۈزۈش لىرىكا - ئىپتىدائىي شېئىرلارغا قارىتىلغان .

«پوئېما» ئاتالغۇسى بىلەن بىللە ، يەنە شېئىرىيەتتە «بالادا»

① بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق تىللىرى فاكولتېتى تۈزگەن «پارسچە - خەنزۇچە لۇغەت» بېيجىڭ سودا نەشرىياتى ، 1981 - يىلى نەشرى ، 979 - بەت .

«نەسەت» (叙事诗) ۋە «سېكىل» (诗体小说) قاتارلىق مۇشۇ تىپقا تەئەللۇق ناملارمۇ ژانىر سۈپىتىدە قوللىنىلغان . خەنزۇ تىلىدا پەرقلىق ھالدا ، يازما ئەدەبىياتقا تەئەللۇق داستانلار 叙事长诗 ياكى 长诗 دەپ ئاتالغان . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا تەۋە داستانلار 史诗 دەپ ئاتىلىپ مەزمۇن ، خاراكتېر بويىچە ئايرىم - ئايرىم تۈرلەنگەن .

ھازىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا «ئېپوس» ، «داستان» ، «پوئېما» دېگەن بۇ ئۈچ ئاتالغۇ پاراللېل ھالدا قوللىنىلغان بولۇپ ، خەلق ئەدەبىياتىدا «ئېپوس» ياكى «داستان» ئاتالغۇسى ، يازما ئەدەبىياتتا بولسا «داستان» ياكى «پوئېما» ئاتالغۇسى ئىشلىتىلىدۇ . يېقىنقى يىللاردا بولسا يازما داستانلارنىڭ ھەجىمىگە ئاساسەن «شېئىرىي رومان» ، «شېئىرىي تىرلوگىيە» ، «شېئىرىي قىسسە» قاتارلىق ژانىر ناملىرىمۇ پەيدا بولدى . لېكىن شۇنى ئېيتىش كېرەككى ، ھەر قانداق بىر ئەدەبىي ژانىرنىڭ نامى ھەجىمنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە ئەمەس ، بەلكى مەزمۇن ، خاراكتېر ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىكى ئۆزگىچىلىككە ئاساسەن بەلگىلىنىدۇ . شۇڭا يۇقىرىقى ژانىر ناملىرىنى ئىلمىي جەھەتتىن قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ .

ئادەتتە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بارلىققا كەلگەن داستانلار بىلەن يازما ئەدەبىياتتىكى داستانلار ئوقۇم مەنىسى ۋە ژانىرلىق خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن ئوخشاش بولسىمۇ ، مەزمۇن ماھىيىتى ، سۈژىت لىنىيىسى ، ئاساسلىنىدىغان ئوبيېكتى ۋە تەسۋىرلەش ۋاسىتىلىرى جەھەتلەردە بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ . خەلق داستانلىرى كۆپرەك ئەنئەنىۋى سۈژىت لىنىيىسى ئاساسىدا بىرەر تارىخىي رىۋايەتلىك شەخسلەرنىڭ ئىش - ئىزىنى فانتازىيىلىك شەكىللەر بىلەن شېئىرىي ئوبرازلاشتۇرۇلغان يۈكسەك دەرىجىدىكى تىپىكلەشكەن بىر خىل مۇرەككەپ مۇزىكىلىق

ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭ داستان بولۇشى ئۈچۈن ئەدەبىي تېكىست، مۇزىكا ۋە كۆپ خىل ماھارەتلىك كۈيلىگۈچى (ۋائىز - مەدداھ، داستانچى، ئۆلەنچى، جىرچى - ئىرچى) دىن ئىبارەت ئۈچ شەرت ھازىرلىنىشى كېرەك.

بۇنىڭدىن خەلق داستانلىرىنىڭ ئەسلىدە مۇزىكىلىق خاراكتېرىگە ئىگە ژانىر ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ (كېيىنكى دەۋرلەردە بەزى خەلق داستانلىرىنىڭ مۇزىكىلىق ئالاھىدىلىكى تەدرىجىي ئاجىزلاشقان).

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا «داستان»، «ئېپوس» بىلەن بىرلىكتە يەنە «قىسسە» (شانۇشەۋكەت، تەرىپلەش، ماختاش، ھېكايەلەش) ئاتالغۇسىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. «داستان» ۋە «قىسسە» ئاتالغۇلىرى پارس ئەدەبىياتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدا ئۇيغۇر تىلى ۋە تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى باشقا خەلقلەرنىڭ تىلى - ئەدەبىياتىغا 9 - 10 - ئەسىرلەردە سىڭىپ كىرگەنلىكى مەلۇم. چۈنكى مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە بۇ ناملار ئۇچرىمايدۇ.

«قىسسە» بىلەن «داستان» شەكىل جەھەتتىن مەلۇم پەرقكە ئىگە، «قىسسە» دېگىنىمىز، مەنە جەھەتتىن پوئېتىك داستانلىرىنىڭ ھېكايەلەشتۈرۈلگەن بايانىي شەكلى بولۇپ، ئۇلار مەزمۇن ماھىيىتى جەھەتتىن تەڭداش مەنىگە ئىگە.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «قىسسە» نىڭ ئىستېمال مەنىسى كۆپرەك «ئەرەب - پارس» مەنبەلىرىدىكى تارىخىي قەھرىمانلىق داستانلىرى ۋە دىنىي توقۇنۇش سۈزۈتلىرىدىن تۈزۈلگەن جەڭنامە داستانلىرى، جۈملىدىن ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرىنىڭ ھېكايەلەشتۈرۈلگەن (بايانلاشتۇرۇلغان) كۆرۈنۈشى بولۇپ، ئۇيغۇر ۋائىزلىق ئەدەبىياتى كۆپرەك «قىسسە» شەكلىنى ئاساسىي ئويىپىكت قىلغان. ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ۋە تەرجىمانلىرى ئەينى

زامانلاردا شەرقنىڭ كلاسسىك داستانلىرىنى ئىجادىي ھالدا «قىسسە» گە ئايلاندۇرغان . مەسىلەن ، 18 - ۋە 19 - ئەسىرلەردە ئوبۇلقاسىم فەردەۋسنىڭ «شاھنامە» داستانى ، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەمسە» سى ، ھىندى ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر داستان «كەلىلە ۋە دېمىنە» قاتارلىق يىرىك داستانلار «قىسسە» گە ئايلاندۇرۇلغان . 10 - ئەسىردىن ئىلگىرى «داستان» كەلىمىسى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئارىسىدا نېمىدەپ ئاتالغان ؟ بۇ ھەقتە ئېنىق يازما مەنبە يوق ، ئەمما تەكشۈرۈش ۋە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق مەلۇم بولدىكى ، ھازىرقى چوۋاش ۋە ياقۇتلارنىڭ تىلىدا «ئولونگە» دەيدىغان قەدىمكى تۈركىي تىلغا مەنسۇپ بىر ئاتالغۇ بولۇپ ، بۇ سۆز «داستان» ئاتالغۇسىنىڭ مەنىسىگە تەڭ . شۇڭا چوۋاش ۋە ياقۇتلار ئۆزلىرىنىڭ داستانلىرىنى «ئولونگە» دەپ ئاتايدۇ .

بۇ نام قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ، جۈملىدىن ھازىرقى قازاق ، قىرغىز ۋە ئۆزبېك تىللىرىدا «ئۆلەن» گە ئۆزگەرگەن . «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا يەنە «ساۋ» (sav) ، «قوشۇق» ، «يىر - جىر» قاتارلىق ئاتالغۇلارنىڭ مەنىسىنى «ئۆتمۈشتىن قالغان ھېكايىلەر» ، «مۈزىكىلىق شېئىر - قوشاقلار» دەپ ئىزاھلايدۇ . ھازىرمۇ بۇ ئاتالغۇلار ئەينەن ياكى قىسمەن تارىيغان مەنىدە ئىستېمال قىلىنماقتا . قەدىمكى تۈركىي تىلىدا يەنە «ئېرتەگ» دېگەن ئاتالغۇ بولۇپ ، داستان تۈركۈمىدىكى ھېكايە - قىسسەلەر شۇ نام بىلەن ئاتالغانلىقى مەلۇم . (بۇ نام ھازىر قازاق ، قىرغىز تىللىرىدا ئىشلىتىلىدۇ) . يەنە قىرغىز تىلىدا ساقلانغان «جومۇق» ، «جومۇقچى» سۆزلىرىمۇ «داستان» ۋە «داستانچى» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ . دېمەك ، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن تۈركىي تىلىدا «داستان» ئاتالغۇسىغا ماس كېلىدىغان يۇقىرىقىدەك ھەر خىل ناملار بولسىمۇ ، لېكىن تۇراقلاشمىغان .

ئالمىلار داستانغا ناھايىتى كۆپ تەبىرلەرنى بەرگەن .
يىغىنچاقلىغاندا :

(1) خەلق داستانلىرى مۇكەممەل سۆزىت ۋە جانلىق پوئىتىك ئوبرازلار ئارقىلىق بىر دەۋرنىڭ سىياسىي ، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت زور مەسىلىلەرنى تىپىكلەشتۈرۈپ بەرگەن يىرىك ھەجىملىك مۇزىكىلىق ئەسەر .

(2) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا داستان ئۆتمۈش زامانلار توغرىسىدا قەھرىمانلىق غايىسى كۆلىمىدىكى ھېكايىلەر ۋە رىۋايەتلەردۇر .

(3) قەھرىمانلىق ھەققىدىكى ئېپوسلار قەھرىمانلىق دەۋرىدە تۇرغان ئولوس - مىللەتنىڭ ساپ ئىپتىدائىي كۈچىنى ۋە مىللىي روھىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى تولۇق نامايان قىلىپ بېرىدىغان ئېپىكىلىق ئەسەر بولۇپ ، بىر مىللەت روھىي ماھىيىتىنىڭ كۆرگەزمىخانىسىدۇر .

داستان مۇشۇ مەنىلەردە بىر خىل مۇرەككەپ سەنئەت ئەسىرى بولۇپ ، ئۇنىڭ داستان بولۇشى ئۈچۈن تۆۋەندىكى ئۈچ شەرت ھازىرلىنىشى كېرەك :

(1) مۇكەممەل ۋە قەلەر قۇرۇلمىسىدىكى ئەدەبىي تېكىست .

(2) قەھرىمانلارنىڭ روھىي ھالەتلىرى ۋە ھەرىكەت -

پائالىيەتلىرىگە ماس ھالدىكى مۇزىكىلىق مېلودىيە .

(3) غەزەلخانلىق سەنئىتىنى پۇختا ئىگىلىگەن داستانچى

(كۈيلىگۈچى) . داستانچىلىقنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى خەلق ئارىسىدىكى داستانچىلارنىڭ نامى بىلەن باغلىقتۇر . ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ داستانچىلىرىنى «مەدداھ» دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتايدۇ .

«مەدداھ» نىڭ لۇغەت مەنىسى «مەدھىيلىگۈچى» دېگەنلىك

بولۇپ ، ئىستېمال مەنىسى قىسسە ۋە داستان كۈيلەشنى كەسىپ

قىلغان ماھارەتلىك ۋە ئىقتىدارلىق خەلق سەنئەتكارلىرىغا قارىتىلغان ، مەدداھلىقنى ئويىپىكت قىلغان غەزەلخانلىق ئەدەبىياتى (说唱文学) ھەم ئېپىك بايانى ، ھەم ناخشا - مۇزىكىنى ، ھەم دراماتىك ھەرىكەتنى ئۆز ئارا زىچ بىرلەشتۈرگەن ئۈنۋېرسال سەنئەت شەكلى .

مەدداھلار (داستانچىلار) بىر تەرەپتىن ، خەلق داستانلىرىنى كۈيلىگۈچى ، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا تارقانقۇچى ، يەنە بىر تەرەپتىن ، ھېكايە - رىۋايەتلەر ۋە كلاسسىك ئەسەرلەرنى ئىجادىي ھالدا ئۆزگەرتىپ يېڭى ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغۇچى ، كۆپكە قانداق بولۇشتەك سەنئەت ماھارىتى بىلەن خەلققە ئېستېتىك زوق ئاتا قىلغۇچى سەنئەتكار دۇر .

غەزەلخانلىق ئەدەبىياتى بەلگىلىك ئەنئەنىۋى قانۇنىيەتكە ئىگە ئالاھىدە خاراكتېرلىك ئاممىۋى سەنئەت شەكلى بولۇپ ، ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە .

2 . داستانلارنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى

خەلق داستانلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى (فولكلور) نىڭ گۈلتاجىسى ۋە ئۆلمەس پىرامىداسى بولۇپ ، تېماتىك مەزمۇن ۋە بەدىئىي شەكىل جەھەتتىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە .

(1) داستانلارنىڭ يارىتىلىشى خەلقنىڭ مەنىۋى قىياپىتى ، ئىجتىمائىي - سىياسىي كۈرەشلىرى ، ھايات سەرگۈزەشتىلىرى ، ئەخلاقى ، ئېستېتىك قاراشلىرى ، ئادالەت ۋە ھەققانىيەت ، ئازادلىق ۋە باراۋەرلىك ، قەھرىمانلىق ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك ، ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە گۇمانزىملىق ، مۇھەببەت ۋە نەپرەت ھەققىدىكى ئىدىئاللىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان . خەلقىمىزنىڭ بۇ ھەقتىكى رىئال قاراشلىرى ۋە غايىۋى ئىنتىلىشلىرى داستانلارنىڭ تېماتىك مەزمۇنى ، ئوبرازلار سىستېمىسى ، سۆزىتىشى ۋە

كومپوزىتسىيەلىك ماھىيىتىنى بەلگىلەيدۇ .

(2) خەلق داستانلىرى خەلقنىڭ قەھرىمانلىق غايىسى كۆلىمىدىكى يىرىك ئېپىكىلىق ئەسەر بولۇپ ، ئۇنىڭدىكى تارىخىي ۋە قەلىك خەلق فانتازىيىسى ئاساسىدىكى ئومۇملاشقان ۋە تىپىكلەشكەن بەدىئىي ئوبرازلاردا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ . ئۇنىڭدىكى بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ ئۆزىگە خاس شەكلى ئېپىك ئومۇملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت . ئېپىك ئومۇملاشتۇرۇلىدىغان ۋە قەھادىسلەر مەزمۇن تەرەپتىن قەھرىمانلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ ، ئۇلار بەلگىلىك تارىخىي شەخسكە ، يەنى خەلقنىڭ غايىسىدىكى باھادىرلارغا بىرلەشتۈرۈلىدۇ . پەۋقۇلئادە ، كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە بولغان بۇنداق ئايرىم شەخسلەرنىڭ ئوبرازىغا پۈتۈن بىر دەۋرنىڭ ئارزۇ - ئۈمىدلىرى ، ئىمكانىيەت ۋە ئىنتىلىشلىرى مۇجەسسەملەشكەن .

(3) فانتازىيە — داستانلارنىڭ بەدىئىي فۇنكسىيىسىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ئامىل . مەيلى قايسى تۈردىكى داستان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇنىڭغا ئەجدادلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادلىرى ۋە لوگىكىلىق تەپەككۈرلىرى ئاساسىدىكى فانتازىيە سىڭگەن بولىدۇ . بۇنداق فانتازىيە خەلق داستانلىرىنى يۈكسەك غايىۋىلىككە ئىگە قىلىپ ، بەدىئىي ئېستېتىك ئۈنۈم يارىتىدۇ . فانتازىيەنىڭ لۇغەت مەنىسى — ئىنساننىڭ بىرەر نەرسىنى ئويلاپ چىقىرىش ، تەسەۋۋۇر قىلىش قابىلىيىتى ، ئىجادىي تەسەۋۋۇر ، پەرەز ، ئەمەلگە ئېشىش قىيىن بولغان ياكى مۇمكىن بولمىغان خىيالىي ئارزۇ . فانتاستىكا — خىيالدا ، تەسەۋۋۇردا تۇغۇلغان ئاجايىپ غەيرىي تەبىئىي ھادىسە ، ئوبراز قاتارلىقلار ھەمدە شۇنداق خىيالىي ھادىسە ۋە ئوبرازلار تەسۋىرى .

(4) داستان ئىنسانلارنىڭ بەدىئىي تەپەككۈر تارىخىدىكى مەنپەئەتلىك دەۋرنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى سۈپىتىدە بارلىققا كەلگەن

بولۇپ ، ئۇنىڭ گېنى ئەپسانە - رىۋايەتلەرگە تۇتاشدۇ .
مەلۇمكى ، ئىنسانىيەتنىڭ سەنئەت تارىخى بىر قانچە باسقۇچقا
بۆلۈندۇ :

1 - باسقۇچ : تېخى لوگىكىلىق تەپەككۈر چەمبىرىگە
كىرمىگەن ئوبيېكتلاشتۇرۇش دەۋرى . بۇ دەۋر ئىنسانلارنىڭ
بالىلىق (گۆدەكلىك) باسقۇچى بولۇپ ، بۇ باسقۇچتا ئىنسانلارنىڭ
تەبىئەتنى بىلىش ۋە چۈشىنىش ئىقتىدارى ئىنتايىن تۆۋەن
بولغاچقا ، ئۇ ئەتراپىدىكى شەيئىي ۋە ھادىسىلەرنى كونكرېت ھالدا
ئاڭسىز بەدىئىيلەشتۈرۈش بىلەن چەكلەنگەن . بۇ دەۋر ئادەملىرىدە
ئاددىي ھالدىكى ئۆزلۈك (شەخس) فانتازىيىسى بولسىمۇ ، لېكىن
سىستېمىلىق ھالدىكى ماددىغا چوقۇنۇش ھەرىكىتى ۋە تەبىئەت
سىرلىرىنى ئوبرازلاشتۇرىدىغان ئاساسلىق پەرھىزلىرى تېخى
بارلىققا كەلمىگەن . ئەركىن پىكىر بىلەن سۇغىرىلغان بۇ
گۆدەكلىك دەۋر ئەدەبىياتى كوللېكتىپ ئاڭ ۋە كوللېكتىپ ئىرادە
بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرىكى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئۆز
مەۋجۇدلىقىنى قوغداشنى نىشانلىغان مەنتىقىسىز تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ
كونكرېتلاشقان بەدىئىي خاتىرىسىدۇر . سەنئەت تارىخىدا بۇ باسقۇچ
«يەككە ئەپسانىلەر» دەۋرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

2 - باسقۇچ : مېفولوگىيە دەۋرى . — «مىف» گىرېكچە سۆز
بولۇپ ، ئىلاھلار ۋە پالۋانلار ھەققىدىكى توقۇلما ، ئەپسانە -
رىۋايەت دېمەكتۇر .

ماركسنىڭ تەبىرى بويىچە ئېيتقاندا ، ئەپسانە ئىنسانلار
خىيالىدا ئاڭسىز ھالدا بەدىئىي ئۇسۇل بىلەن پىششىقلاپ
ئىشلەنگەن تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ قەدىمكى زامان
كىشىلىرى ئاغزىدا ئومۇمىي ھالدا بارلىققا كەلگەن ئىجادىيىتى ،
شۇڭا ھەر قانداق ئەپسانە تەسەۋۋۇر ياردىمى بىلەن تەبىئەت
كۈچلىرىنى يېڭىدۇ ، بويسۇندۇرىدۇ ، تەبىئەت كۈچلىرىنى

ئوبرازلاشتۇرىدۇ .

دېمەك ، «ئەپسانە خەلق فانتازىيىسى ئارقىلىق بىر خىل ئاڭسىز بەدىئىي شەكىل بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ ئۆزىدۇر .»

ماۋدۇنىڭ تەبىرى بويىچە ئېيتقاندا ، ئەپسانە تارىختىن ئىلگىرىكى خەلق ئارىسىدا تارقالغان ھېكايىلەر بولۇپ ، ئۇنى بايان قىلغۇچىلار ئىنسان ئىقتىدارىدىن ئېشىپ چۈشكەن خىيالىي تەسەۋۋۇرلار ئارقىلىق تەبىئەت دۇنياسىنى ئىلاھلاشتۇرغان توقۇلمىلاردىن ئىبارەت . ئۇ لوگىكىلىق تەسەۋۋۇر چەمبىرى ئىچىدىكى كولىكتىپ ئاڭنىڭ ئىنكاسى بولۇپ ، ئاننىمىزم دەۋرىنىڭ تۈپ قاراشلىرىنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرگەن . ئاننىمىستىك ۋە توتېمىستىك قاراشلار نېگىزىدە بارلىققا كەلگەن مۇنداق ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرلار سىستېمىسى غەيرىي تەبىئىي ھالدا سەنئەت تارىخىدا مېفولوگىيە دەۋرىنى شەكىللەندۈرگەن . ئەپسانە ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئەڭ زور ئورتاقلىققا ئىگە بولغان بىر خىل ئاڭ كاتېگورىيىسى بولۇش سۈپىتىدە ، ئىنساننىڭ ئالەم ۋە ئۆزىگە قارىتا بىر خىل ياللارچە چۈشەندۈرۈش سىستېمىسى ، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت ۋە سەنئەتكە قارىتا ئېلىپ بارغان بىر مەشغۇلات سىستېمىسى ، دەرىجىدىن تاشقىرى ئىلىم - پەن سىستېمىسى ۋە ئالەم بىلەن ئادەمنىڭ سىرى ھەققىدە تۇنجى قېتىملىق ئويلىنىش سىستېمىسىدۇر . دەل مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ، كىشىلەر تارىختىن ئىلگىرىكى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنى «ئەپسانىلەر دەۋرى» دەپمۇ ئاتايدۇ .

3 - باسقۇچ : ئېپىك دەۋرى ، يەنى ئېپوسلار دەۋرى بولۇپ ، بۇ تارىختا «قەھرىمانلىق دەۋرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بېلىنسىكى ئېيتقاندا ، «ئېپوس قەدىمكى تۇرمۇشنىڭ ئەينىكى» بولۇپ ، پاترىئارخال ئۇرۇقچىلىق دەۋرى (ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق

جەمئىيىتى) ئېپوسلارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان . ئېپوسلار دەۋرىگە كەلگەندە جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، سەنئەتنىڭ ۋەقەلىكىنى ئاڭلىق رەۋىشتە بەدىئىي ئۆزلەشتۈرۈش خۇسۇسىيىتى كۆچىيىپ باردى . ئىنسانىيەتنىڭ ئەنە شۇ ئاڭلىق سەنئەت پائالىيەت باسقۇچىدىلا رېئاللىققا يانداشقان بىر قەدەر مۇكەممەل ، يىرىك ھەجىملىك قىسسە ۋە ئېپوسلار ئىجاد قىلىنىشقا باشلىدى .

بولۇپمۇ ، خەلق داستانلىرىنىڭ ئۆزىكى بولمىش قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ئىنسانىيەتنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيىتىدە ياۋايىلىقنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدىن مەدەنىيلىك (سۆيلىزاتسىيلىك) باسقۇچىغا قەدەم قويغان دەۋرلەردە ئىجاد ئېتىلىگەن بىر خىل ئاغزاكى ئىجادىيەت تۈرى ھېسابلىنىدۇ . شۇڭا ئۇ تېماتىك مەزمۇن جەھەتتىن پاترىئارخال ئۇرۇقچىلىق مۇناسىۋەتلىرى ھەمدە كۆچمەنلىك ھايات بىلەن مەھكەم باغلانغان . بۇنداق ئېپوسلار خۇددى شۇ تۇرمۇش شەكلىنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە ، پاترىئارخال ئۇرۇقچىلىق جەمئىيىتىدە تۈرلۈك ئۇرۇق - قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا نىزالار داۋام قىلىۋاتقان ۋە ئۇلار مۇئەييەن تېرىتويىلەرگە مۇقىم جايلىشىۋاتقان ھەمدە ئۆز ئالدىغا مىللەت ۋە خەلق سۈپىتىدە ئۇيۇشۇشقا باشلىغان دەۋرلەردە يارىتىلغان .

جەمئىيە تەرەققىياتى تارىخىنىڭ ئاشۇ ئويىپكىتىپ ئىپىك باسقۇچىدا بىر قاتار ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ مۇئەييەن خەلق سۈپىتىدە تەشكىل تېپىشى ، ئىپتىدائىي دۆلەتچىلىك ئامىللىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئۆز مۇستەقىللىقى ئۈچۈن باسقۇنچىلارغا قارشى ئېلىپ بارغان مەردانە كۈرەشلىرى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ئۈچۈن باي سۆزىت مەنبەسى بولدى . شۇنداق قىلىپ ئېپوسلار «قەھرىمانلىق دەۋرى» دەپ ئاتالغان ئاشۇ ئىپىك باسقۇچتىكى جەڭگى - جېدەللەر ، كۈرەشلەرنىڭ بەدىئىي خاتىرىسى سۈپىتىدە بارلىققا كەلدى .

دېمەك ، ئېپوسلار بىلەن ئەپسانىلەر ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك . خۇددى ماركس كۆرسەتكەندەك : «يۇنان ئەپسانىلىرى يۇنان سەنئىتىنىڭ (جۈملىدىن يۇنان ئېپوسلىرىنىڭ) قورال ئامبىرى بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى ئۇنىڭ تۇپرىقى» دۇر .

دەرۋەقە ، مىڭ (ئەپسانە) بىلەن ئېپوس ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ژانىرغا مەنسۇپ . ئەپسانىلەرنىڭ تېماتىك قۇرۇلمىسى رېئاللىقتىن تاشقىرى خىيالىي فانتازىيە ئۈستىگە قۇرۇلدى ۋە تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئالەم بىلەن ئادەمنىڭ پەيدا بولۇش سىرلىرىنى ئىزاھلاش نىشانلىنىدۇ . ئېپوسلاردا بولسا غايىۋىلاشقان ۋە مۇبالغىلاشقان رېئاللىق ئارقىلىق خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ئادەت ھەققىدىكى ئىدىئاللىرى ۋە ئارزۇ - ئۈمىدلىرى ئەكس ئەتتىلدۇ . ئېپوسنىڭ ئەپسانە - رىۋايەتلەردىكى دۇنيا قاراش ئاساسىدا پەيدا بولىدىغانلىقىنى يۇنانلىقلارنىڭ ئەما شائىرى ھومېر تۈزگەن «ئېللىادا» ۋە «ئودېسسا» ھەمدە ھېسود تۈزگەن «خۇدالار شەجەرسى» قاتارلىق ئېپوسلار تولۇق ئىسپاتلايدۇ .

(5) ئېپوسلار بىلەن ئۇنىڭ ئىجادچىسى بولغان خەلقنىڭ تارىخى ئوتتۇرىسىدا زىچ مۇناسىۋەت مەۋجۇت . ھەر قانداق ئېپوس ئۆزى تەۋە بولغان خەلقنىڭ تارىخىي رېئاللىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ، شۇڭا ئېپوسلار «ئاغزاكى تارىخ» دەپمۇ قارىلىدۇ . گوركىينىڭ «خەلقنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيىتىنى بىلمەي تۇرۇپ ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارىخىنى بىلىش مۇمكىن ئەمەس» دېگەن پىكىرىدىمۇ ئېپوسلارنىڭ تارىخقا يېقىنلىق خاراكتېرى نەزەردە تۇتۇلغان .

(6) داستانلار ماكرولۇق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ، رايون ۋە

مىللەت كۆلىمىدىكى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە مەدەنىيەت سىستېمىلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئۆلمەس پىرامىدا ھېسابلىنىدۇ ، شۇنداقلا مەدەنىيەتتە تەشۋىن ئاساسلىق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ، دۇنيادىكى يېرىك مەدەنىيەت سىستېمىلىرى داستانلارنى بەلگە قىلدۇ . ئالايلىق ، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئەڭ قەدىمكى مىسىر مەدەنىيەت تىپى مىسىرنىڭ ئىپتىدائىي كۆپ خۇدالىق دىنىدىكى ئىلاھلارنىڭ شەجەرىسىدىن تۈزۈلگەن «ئۆلۈكلەر مەكتۈپى» (مېيتنامە) بىلەن «ۋىستكار فافروسى» دىن ئىبارەت ئىككى بۈيۈك داستان بىلەن خاراكتېرلەنگەن ، ئىككىنچى مەدەنىيەت تىپى بابىل - سومىر مەدەنىيەت مەشھۇر «گىلگامىش» داستانىنى خاراكتېرلىك بەلگە قىلغان . ئۈچىنچى مەدەنىيەت تىپى - يۇنان مەدەنىيەت مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1194 - يىلىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1184 - يىلىغىچە يۈز بەرگەن «ترويا ئۇرۇشى» تەسۋىرلەنگەن «ئېلىئادا» ۋە «ئودېسسا» داستانلىرى بىلەن خاراكتېرلەنگەن .

قەدىمكى ھىندى مەدەنىيەت تىپى بولسا 100 قەسىدە (200 مىڭ مىسرا) دىن تۈزۈلگەن «ماخپىخاراتا» (ئۇلۇغ بىخپىخاراتا ئۇرۇقى) بىلەن 28 مىڭ مىسرادىن تۈزۈلگەن «رامايانا» (رامانىڭ ساياھىتى) ناملىق داستانلار بىلەن خاراكتېرلەنگەن .

پارس مەدەنىيەت تىپى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىردە 12 مىڭ كالا تېرىسىگە ئالتۇن ھەل بىلەن پۈتۈلگەن «ئاۋستنا» ۋە ئوبۇلقاسم فىردەۋسى قەلىمىگە مەنسۇپ «شاھنامە» داستانلىرى بىلەن خاراكتېرلەنگەن .

قەدىمكى ئالتاي مەدەنىيەت تىپى «ئوغۇزنامە» ، «ئالىپ

ئەرتۇڭا ، «ئالپامىش» ، «ماناس» ، «جاڭغىر» ، «گۆر ئوغلى» قاتارلىق داستان تۈركۈملىرى بىلەن خاراكتېرلەنگەن ۋە باشقىلار . (7) داستانلارنىڭ بەدىئىي يۆنىلىشى ۋە كومپوزىتسىيەلىك تۈزۈلۈشى مىللىي ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبقا ئىگە بولىدۇ . بۇ ھال داستانلارنىڭ روشەن مىللىي خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ . مەسىلەن ، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ كومپوزىتسىيەلىك تۈزۈلۈشى شەرق داستانچىلىق ئەنئەنىسىدە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان نەزم ۋە نەسرىي شەكىللەرنى ئاساس قىلغان . ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ بەدىئىي يۆنىلىشى جەھەتتىمۇ نىسپىي مۇقىملىق مەۋجۇت . ئۇسلۇب جەھەتتىكى بۇنداق ئالاھىدىلىك شۇ خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ۋە مەدەنىيەت پىسخىكىسى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن .

(8) خەلق داستانلىرىنىڭ ئوبرازلىرى ھەم خاسلىققا ، ھەم ئومۇمىيلىققا ئىگە بولغان كونكرېت ئادەم بىلەن ئىلاھىي روھنىڭ قوشۇلمىسىدىن ئىبارەت . بۇ جەھەتتىن قارىغاندا ، خەلق داستانلىرىدا دىننىڭ تەسىرى قويۇقراق بولىدۇ ، بۇنىڭغا تارىخىي نۇقتىدىن قاراش كېرەك .

(9) خەلق داستانلىرىدا سىمۋول ، مۇبالىغە ، ئوخشىتىش قاتارلىق بەدىئىي ، تەسۋىرىي ۋاسىتىلەر كەڭ قوللىنىلىدۇ .

(10) خەلق داستانلىرىنىڭ تىلى ئاممىبايلىققا ، جانلىقلىققا ، ئوبرازچانلىققا ۋە مۇزىكىدارلىققا ئىگە . بولۇپمۇ تىل جەھەتتە ئۆزى تەۋە بولغان مىللەتنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرىدا بارلىققا كەلگەن ماقال - تەمسىل خاراكتېرىدىكى ھېكمەت دۇردانىلىرى داستانلاردىن كەڭ ئورۇن ئېلىپ ، ئۇنىڭ ئېستېتىك قىممىتىنى

ئاشۇرغان . داستانلار يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن تارىخنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ ، ئەسىرلەر مابەينىدە خەلق ئارىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان .

3 . قەشقەر خەلق داستانلىرى

قەشقەر يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بۆشۈكى . شۇڭا بۇ رايوندا داستانچىلىقنى ئاساس قىلغان مەدداھلىق (ۋائىزلىق) ئەدەبىياتى ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان . ھازىرغىچە توپلاپ رەتلەنگەن ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى 109 دىن ئاشىدۇ . بۇ داستانلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى قەشقەر رايونىغا كەڭ تارقالغان ۋە قەشقەر رايونىدا ئۆتكەن ئەدىبلەر ، ئوقۇمۇشلۇق زاتلار ۋە كاتىپلار تەرىپىدىن ئىجادىي ھالدا خاتىرىگە ئېلىنىپ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن . بۇ داستانلارنىڭ بەزىلىرى خەلقئارا سۈزىتقا ئىگە بولۇپ ، كۆپلىگەن مىللەت - ئولۇسلارغا ئورتاق ؛ بەزىلىرى تېخى مىللەت شەكىللىنىشتىن بۇرۇنقى ئۇرۇق - قەبىلىچىلىك دەۋرىگە تەۋە ؛ بەزىلىرى (يېقىنقى دەۋردە پەيدا بولغان تارىخىي شەخسلەر ھەققىدىكى داستانلار) بىر قەدەر ئېنىق ھالدا ماكان ۋە زامان ئالاھىدىلىكىگە ئىگە . شۇڭا بىر پۈتۈن مىللەتكە ئورتاق بولغان خەلق داستانلىرىنىڭ تەۋەلىكىنى رايونلار بويىچە ئايرىش (قىسمەن يەرلىك داستانلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا) مۇمكىن ئەمەس ، ئەمما تارقىلىش دائىرىسى ۋە ئومۇملىشىش دەرىجىسىگە قاراپ داستانلارنىڭ رايون تەۋەلىكىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ . مۇشۇ ئۆلچەم بويىچە قارىغاندا ، قەشقەر رايونىدىكى داستان ۋە قىسسەلەرنى تۆۋەندىكىدەك جەدۋەللەشتۈرۈش مۇمكىن :

نومۇر	ئىسمى	تارقىلىش شەكلى	تارقالغان ئورنى	باش تېمىسى
1	ئوغۇزنامە	يازما	تۈركىي تىللىق قوۋملار	قەھرىمانلىق
2	ئالىپ ئەر توغرا	يازما	تۈركىي تىللىق قوۋملار	قەھرىمانلىق
3	شۇ خاقان	يازما	تۈركىي تىللىق قوۋملار	قەبىلە ئۇرۇشلىرى
4	بىكەچ ئارسلان تىكىن	يازما	تۈركىي تىللىق قوۋملار	جەڭنامە
5	بۇغراخان	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى	دىنىي قىسسە
6	ئابۇ مۇسلىم	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، يەكەن ، خوتەن	دىنىي قىسسە
7	جەمىشتنامە	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، يەكەن ، خوتەن	باتۇرلۇق قىسسىسى
8	ھاتەمنامە	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كونىشەھەر ، يەكەن	باتۇرلۇق قىسسىسى
9	رۇستەم پالۋان	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كونىشەھەر ، يەكەن	باتۇرلۇق قىسسىسى
10	قەھرىمانى قاتىل	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كونىشەھەر ، يەكەن	قەھرىمانلىق قىسسىسى
11	ئىسكەندەرنامە	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كونىشەھەر ، يەكەن	جەڭنامە
12	باھار دانش	يازما	يەكەن ، قەشقەر شەھىرى ، قاغىلىق	تەرجىمەئى قىسسە

13	مەلىكە دىلئارام	يازما	قەشقەر شەھىرى ، يەكەن ، كۈنشەھەر	ئىشقى رومانتىكا
14	شاھزادە نىزامىدىن - مەلىكە رەنا	يازما	قەشقەر ، قەشقەر شەھىرى ، قاغىلىق	مۇھەببەت
15	تاھىر - زۆھرا	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كۈنشەھەر ، يەكەن	مۇھەببەت
16	پەرھاد - شېرىن	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، يەكەن ، كۈنشەھەر...	مۇھەببەت
17	لەيلى - مەجنۇن	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كۈنشەھەر ، يەكەن ...	مۇھەببەت
18	يۈسۈپ - زىلەيخا	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، يەكەن ، قاغىلىق ، كۈنشەھەر	مۇھەببەت قىسسىسى
19	غەرب - سەنەم	يازما	قەشقەر رايونى	مۇھەببەت
20	ئەمىرگۈر ئوغلى	يازما	قەشقەر رايونى	باتۇرلۇق
21	يۈسۈپ - ئەھمەت	يازما	قەشقەر شەھىرى ، كۈنشەھەر ، يەكەن ، قاغىلىق	قەھرىمانلىق
22	مەلىكە گۈلرۈز	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كۈنشەھەر ، يەكەن	ئىشقى رومانتىكا
23	سەنۋەبەر	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كۈنشەھەر ، يەكەن ، قاغىلىق...	مۇھەببەت
24	ھۆرلىقا - ھەمراجان	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كۈنشەھەر ، يېڭىشە- ھەر ، يېڭىسار ، يەكەن	مۇھەببەت ، ساداقت

25	قەمەر شاھ - شەمسى جانان	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كونىشەھەر ، يېڭىشەھەر ، يېڭىسار ، يەكەن	مۇھەببەت
26	نۇرۇگۈم	ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كونىشەھەر	مۇھەببەت ، ھەققانىيەت
27	سپىت نوچى	ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كونىشەھەر ، يەكەن ، يېڭىشەھەر	باتۇرلۇق
28	چىن تۆمۈر باتۇر	ئاغزاكى	قەشقەر رايونى	باتۇرلۇق ، ۋەتەنپەرۋەرلىك
29	كاككۈك بىلەن زەينەپ	ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، پەيزاۋات	ئىشقى رومانتىكا
30	بولۇلگۇيا	يازما	قەشقەر شەھىرى ، يەكەن ، قاغىلىق ، كونىشەھەر...	ساداقەت ، مۇھەببەت
31	ئىمام ھۈسەيىن	يازما	قەشقەر شەھىرى ، كونىشەھەر ، يەكەن ، قاغىلىق	دىنىي قىسسە
32	ئابدۇراھمان پاشا	ئاغزاكى	قاغىلىق ، يەكەن ، قەشقەر شەھىرى	جەڭنامە
33	نەزەر مۇپتى	ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كونىشەھەر ، يەكەن	ھەجۋىيات
34	ھېكايىتى شەكەرستان	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر رايونى	مېۋىلەر مۇنازىرسى
35	توتىنامە	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر رايونى	ئىشقى رومانتىكا

36	قىرىق بىر پالۋان	ئاغزاكى	قەشقەر رايونى	باتۇرلۇق ، دوستلۇق
37	ئادەم ئانا - ھاۋا ئانا	ئاغزاكى	قەشقەر رايونى	دىنىي قىسسە
38	رابىئە - سەئىدىن	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، يېڭىشەھەر ، پەيزاۋات	ئەركىنلىك ، مۇھەببەت
39	شېرىپ بۇجاق	يازما ۋە ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كونىشەھەر ، شەھەر ئەتراپى	ئېزىش - ئېزىلىش
40	خالىدەم	ئاغزاكى	قەشقەر شەھىرى ، كونىشەھەر ، ئاتۇش ، پەيزاۋات	مۇھەببەت ، ۋاپادارلىق
41	شاھزادە ۋە شىر	يازما	قەشقەر رايونى	ساداقەتمەنلىك ، ۋاپادارلىق
42	چاشتانى ئېلىككەك	يازما	قەشقەر رايونى	باتۇرلۇق
43	نىگار - مەجنۇن	ئاغزاكى	تاشقورغان تاجىكلىرى	سۆيگۈ - مۇھەببەت
44	دوختەرى زەرەن	ئاغزاكى	تاشقورغان تاجىكلىرى	مۇھەببەت
45	پەنج بۇرادەر	ئاغزاكى	تاشقورغان تاجىكلىرى	دېھقاننى ئۇلۇغلاش

46	تەيفون (قۇلچاق)	ئاغزاكى	تاشقورغان تاجىكلىرى	قەھرىمانلىق
47	گۈلى رۇقىيە	ئاغزاكى	تاشقورغان تاجىكلىرى	مۇھەببەت
48	پەرى گۈلچېھرە	ئاغزاكى	تاشقورغان تاجىكلىرى	مۇھەببەت ۋاپادارلىق

يۇقىرىقى جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەن داستان - قىسسەلەرنىڭ بەزىلىرى پارسچە ، ئەرەبچە يازما مەنبەلەردىن تەرجىمە قىلىنغان ياكى ئۆزگەرتىپ تۈزۈلگەن بولۇپ ، ئۇيغۇر مەدداھلىق ئەدەبىياتى ئارقىلىق ئاغزاكى شەكىلدە تارقالغان . مەسىلەن :

«تەزكىرەئى بۇغراخان» (بۇغراخان تەزكىرىسى) ناملىق تارىخىي قىسسەنى يەكەنلىك خوجا مۇھەممەت شېرىپ ياركەندى يازغان . ئۇنى مۇھەممەت گودائىنى مۇھەممەت ئىبراھىم ھىجرىيە 1193 (مىلادىيە 1769 - يىلى) يىللىرى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان .

«لەيلى - مەجنۇن» ئەرەب يېرىم ئارىلىدا تارقالغان رىۋايەت بولۇپ ، ئۇنى دەسلەپ ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجىۋى (مىلادىيە 1141 - - 1209 - يىللىرى) ، ھىندىستاندا ياشىغان تۈركىي تىللىق شائىر خۇسراۋ دېھلىۋى (مىلادىيە 1253 - - 1325 - يىللىرى) ، ئابدۇراھمان جامى (مىلادىيە 1414 - - 1492 - يىللىرى) لار پارس تىلىدا داستان شەكىلدە يېزىپ چىققان ، كېيىن ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائىي (مىلادىيە 1441 - - 1505 - يىللىرى) تۇنجى قېتىم ئۇنى تۈرك تىلىدا يېزىپ چىققان ۋە شۇ ئاساستا يەكەنلىك موللا پازىل ، ئابدۇرېھىم نىزارى قاتارلىق ئۇيغۇر ئەدىبلىرىمۇ «لەيلى - مەجنۇن» نامىدا

ئايرىم داستان يازغان ۋە مۇشۇ مەنبەلەر ئاساسىدا خەلق ئارىسىغا تارقالغان .

«ئىسكەندەرنامە» ئابدۇراھمان جامىنىڭ مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدىغان پارسچە ئەسىرىدىن پايدىلىنىپ يەكەنلىك شائىر زەھىدئاخۇن پازىلباي مىلادىيە 1881 - 1882 - يىللىرى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا مۇشۇ نام بىلەن يازغان .

«يۈسۈپ - زەلىخا» ئابدۇراھمان جامىنىڭ پارسچە يازغان شۇ ناملىق داستانغا ئاساسەن ، يەكەنلىك شائىر موللا يۈنۈس مىلادىيە 1807 - يىلى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا شۇ نام بىلەن يازغان . ئۇنىڭ يەنە «مۇھەببەتنامە» ناملىق ئۆزلەشتۈرمە نۇسخىسىمۇ بار . «باھار دانىش» ئىرانلىق يازغۇچى شەيخ ئىنايتۇللا (1677 - ؟) نىڭ ئەسىرىگە ئاساسەن ، ساپراخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى (ناقىس - مىلادىيە 1840 - 1920 - يىللىرى) ئۆزگىچە ئۇسلۇبتا ئىجادىي يېزىپ چىققان .

«تۇتىنامە» ھىندىستاندا ياشاپ ، پارس تىلىدا ئەسەر يازغان مەۋلانە نەخشەئى (1330 - ؟) نىڭ ئەسىرى بولۇپ ، نامەلۇم ئۇيغۇر تەرجىمان 18 - ئەسىردە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان . يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، «پەرھات - شېرىن» ، «ھېكايىتى ھۆرلىققا» ، «قەمەرشاھ - شەمسى جانان» ، «سەنۇبەر» ، «جەمىشتىنامە» ، «قەھرىمانى قاتىل» ، «رۇستەم پالۋان» ، «مالىك ئەژدەر» قاتارلىق داستان - قىسسەلەرمۇ 18 - ، 19 - ئەسىرلەردە ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ۋە تەرجىمانلىرى ئارقىلىق چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئۆزلەشتۈرۈپ تەرجىمە قىلىنىپ ، خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان .

تۆۋەندە قەشقەرنى گەۋدە قىلغان پۈتكۈل ئۇيغۇر قوۋملىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تىپىك تارىخىي قەھرىمانلىق ئېپوسى «ئوغۇزنامە» بىلەن مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە

ئۇچۇر بەرگەن «ئالپ ئەر توڭا» ۋە «شۇ خاقان» داستانلىرى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈمىز :

دەرۋەقە ، «ئوغۇزنامە» ھەققىدە ئالدى بىلەن چەت ئەللەردە ۋە كېيىنرەك رايونىمىزدا خېلى كۆپ تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلغان ، لېكىن «ئالپ ئەرتوڭا» بىلەن «شۇ خاقان» ئېپوسلىرى ھەققىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى يىپ ئۈچىدىن باشقا ، بىزدە ھېچقانداق يېتەرلىك مەلۇمات يوق . بۇ ئېپوسلارنىڭ سۈژىتى مەنبەسى قەشقەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا ، بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشلىرىمىزنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ پايدىلىنىشىغا سۈنۈمىز .

(1) «ئوغۇزنامە»

«دەدە قۇرقۇت ھېكايەتلىرى» ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن «ئوغۇز ئەپسانىسى» نىڭ بېشىدا مۇنداق بىر ئۇچۇر بار : «بىزنىڭ نە پادىشاھنىڭكىدەك پەرمانىمىز ، نە لوقماننىڭكىدەك دەرمانىمىز يوق . سازدىن - سۆزدىن ئاڭلىغانلارغا ، ئاق - قارىنى ئايرىغانلارغا داستانلارنىڭ بېشى بولغان بىر داستانىمىز - ئوغۇز داستانى بار . بۇ داستان بىر يايلاق . . . بۇ داستان بىر بۇلاق . . . تارىخلار بۇ يايلاقتىن كېچەر ، ئەپسانىلەر بۇ بۇلاقتىن سۇ ئىچەر ، سىزمۇ ئىچىڭ بىر يۈتۈم بۇ ئابىھاياتتىن مەرھەمەت . . .» بۇ بۆلەك تەبىئىي ھالدا «ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ ناھايىتى قەدىمىيلىكى ۋە بارلىق تۈركىي داستانلارنىڭ بېشى ، ئۈلگىسى ئىكەنلىكىدىن دالالەت بېرىپ تۇرىدۇ .

«ئوغۇزخان» ھەققىدىكى تارىخىي رىۋايەتلەر ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ كەلگەن . بەزىلەر بۇ ئەسەرنى مىلادىيە 2 - ~ 3 - ئەسىرلەردىمۇ خەلق ئارىسىدا بار ئىدى دەپ قارايدۇ . دېمەك ، «ئوغۇزنامە» نىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنمۇ تولۇق ئورنىگىنالى شەكلىنىڭ بارلىقى مەلۇم^① .

① ئەھمەت زەكى ۋەلىدى تۇغان : «ئوغۇز داستانى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇتۇش باشقارمىسى باستۇرغان ماشىنىكا نۇسخىسى (ئۇيغۇرچە) ، 117 - بەت .

«ئوغۇزنامە» 6 - ئەسىردە ئۇيسۇن تېررىتورىيىسىدە ، ئوغۇز - قىپچاق تىلىدا يېزىققا ئېلىنغان^① لىقى مەلۇم . مەزكۇر ئېپوسنىڭ يېزىققا ئېلىنىشى بۇ ئېپوسنىڭ كېيىنكى مەزگىللەردىكى سۆزىت ۋە بايان ئەندىزىسى جەھەتتىكى تۇراقلىقنى ساقلاپ قالغان . «ئوغۇزنامە» ئېپوسنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن نۇسخىلىرىنى ئىككى تۈرگە ئايرىش مۇمكىن :

① نەسرى - نەزمىي ئارىلاش كۆچۈرۈلگەن نۇسخا .
بۇ ئۇسلۇبتا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىدىن ھازىرچە مەلۇم بولغىنى ئىككى : بىرى ، ھازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى پۇقرالار كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان A نۇسخا ، 21 ياپراق ، 42 بەتتىن تۈزۈلگەن . بۇ نۇسخا 13 - ئەسىردىكى ئىلخانلار دەۋرىدە (مىلادىيە 1251 - يىللاردا ئىراندا ھۆكۈم سۈرگەن تۈركلەشكەن موغۇل خانلىقى) بۇددىست ئۇيغۇر كاتىپلىرى تەرىپىدىن تۇرپاندا كۆچۈرۈلگەن . قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇ نۇسخا فرانسىيىلىك پ . پىللىئوت (P. peiliot) تەرىپىدىن تېپىلىپ ، 1930 - يىلى ترانسكرىپسىيەلەشتۈرۈپ ئېلان قىلىنغان .

1932 - يىلى بۇ ھەقتە ۋ . بانگ (W. bang) ۋە رەشىد رەھمەتى ئارات خاس ئەسەرلەرنى يازغان ، بۇ نۇسخا فرانسۇزچە ، ئىنگلىزچە ، رۇسچە ، تۈركچە تەرجىمە قىلىنىپ ئېلان قىلىنغان . يەنە بىرى ، پروفېسسور چىڭ سۇلۇ ئەپەندىنىڭ بايانلىرىدىكى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا نامەلۇم بىر ئۇيغۇرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرگەن نۇسخىسى . بۇ قوليازمنىڭ ئەسلى نۇسخىسى بار بولۇپ ، ئۇنىڭ ئاساسىي پارچىلىرى پارىژ شەھىرىدىكى خ . چارلىز . چىفىر (Herre . charlesschefer) كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىپ قالغان . كېيىنچە (19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى) بۇ نۇسخا

① غەيرەتجان ئوسمان : «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرى (ئۇيغۇرچە) ، 1996 - يىلى نەشرى ، 88 - بەت .

تۈركولوگ ۋ.رادلوفنىڭ قولغا چۈشكەن. ئۇ فوتو سۈرەتكە ئېلىپ ھەم كونا مانجۇ يېزىقى بىلەن باستۇرۇپ، ئۆزىنىڭ «بالاساغۇنلۇق يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك داستانى» دېگەن كىتابىنىڭ ئاخىرىغا قىستۇرۇپ ئېلان قىلغان. ئۇ كىتابقا يازغان گېرمانچە مۇقەددىمىسىدە «ئوغۇز خاقان ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ بىر رەسمىي تارىخىي پارچىسى» دېگەن بىر پارچە ماقالە يېزىپ «ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرقى جايى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمى، رىۋايەتنىڭ مۇقىملاشقان نۇسخىسى ھەم ئۇ يېزىلغان يېزىق خاتىرىسى تەخمىنەن 10 - ئەسىردىن بۇرۇن ئەمەس» دېگەن^①. بۇ ئىككى نۇسخا ئەمەلىيەتتە بىر نۇسخىمۇ ياكى ئەمەسمۇ؟ بۇنى دەلىللەش كېرەك.

② ساپ نەسرىي شەكىلدە كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلار. باشتىن - ئاخىر تۈرك تىلىدا يېزىلغانلىرىدىن خىۋە خانى ئەبۇلغازى باھادىرخان (1605 ~ 1664) نىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ۋە «شەجەرەئى تەراكىمە» (ھىجرىيە 1074 - يىلى يېزىلغان) ناملىق كىتابىدىكى نۇسخا، «دەدە قۇرقۇت ھېكايەتلىرى» (15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 16 - ئەسىرنىڭ بېشىدا تولۇقلىنىپ قەلەمگە ئېلىنغان)، «قىسسەسۇل غەرايىپ»، «تارىخى كاشغەر»، «تارىخى ھەمىدىي» (موللا موسا سايرامى، 1908 - يىلى يازغان) قاتارلىق ئەسەرلەردىكى ئۇچۇرلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

پارسچە، تاجىكچە كىتابلاردىن 14 - ئەسىردە ياشىغان پارس تارىخچىسى راشىدىن (1247 - 1318) نىڭ «جامئۇلتەۋارىخ» ناملىق ئەسىرى، «تارىخ ئەبرا ئولوس» ناملىق ئەسىرى، «زەينۇل ئەخبار» ناملىق ئەسىرى ئىچىدىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇ نۇسخىلاردا «ئوغۇزنامە» نىڭ ھېكايە

① چىڭ سۇلۇ : «تاك، سۇڭ دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماقالىلەر توپلىمى»، خەلق نەشرىياتى (خەنزۇچە)، 1994 - يىلى، 3 - بەت.

ۋەقەلىكلىرىگە ئىسلام تۈسى بېرىلگەن ، نەتىجىدە ، ئوغۇزخان بىردىنلا پەيغەمبەرنىڭ ئەۋرىسىگە ئايلىنىپ قالغان . بۇ ئېپوس ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز يېزىقىدا يېزىپ قالدۇرغان قىممەتلىك مىراسى ، ئېپوستا بايان قىلىنغان تۇرمۇش مەنزىرىسى ئۈنۈمىدىكى تارىخىي رىۋايەتلەرنىڭ بەكمۇ قەدىمكى زامانلاردا پەيدا بولغانلىقىنى دەلىللەيدۇ . رۇس تۈركولوگى شىرباك : «مەزكۇر داستاننىڭ بەزى ۋەقەلىكلىرى نەچچە مىڭ يىللار جەرياندىكى ئېپىك ئىجادىيەتنىڭ ئوخشاش بولمىغان باسقۇچلىرىنى نامايان قىلغان» دەيدۇ^① .

17 - ئەسىردە ئۆتكەن ئەبۇلغازى باھادىرخان ئۆزىنىڭ «تەۋارىخى شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە ئوغۇزخان ھەققىدە خاتىرىلەرنى قالدۇرۇپ ، ئۇنى «شۇ دەۋردىن بەش مىڭ يىللار ئىلگىرى ياشىغان پارس خەلقلەرنىڭ ئەجدادى كىيۇمارس بىلەن دەۋرداش» دەپ قارايدۇ^② . «ئوغۇزنامە» دا بايان قىلىنغان ۋەقەلىكلەرنىڭ تارىخىي رىۋايەتلىك خاراكتېرىنى چۈشىنىشتە ئالدى بىلەن ئوغۇزخاننىڭ كىملىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە ھاجەت تۇغۇلىدۇ . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، تارىختىكى قايسى شەخسنىڭ ئىش - ئىزلىرى «ئوغۇزخان» نىڭ ئىش - پائالىيەتلىرى بىلەن ئورتاقلىقنى ساقلىغان ؟ بۇ مەسىلىنى يەنىلا «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدىن ئىزدىگەن تۈزۈك .

بۇ ھالقىلىق مەسىلىدە تالاش - تارتىشتا تۇرۇۋاتقان مۇنداق بەش خىل قاراش بار :

بىرىنچى ، ئوغۇزخان = مودۇ تەڭرىقۇت
ئىككىنچى ، ئوغۇزخان = ئىستەمى خاقان
ئۈچىنچى ، ئوغۇزخان = ئىسكەندەر زولقەرنەين

① «مىراس ژۇرنىلى» 1996 - يىلى ، 4 - سان ، 52 - بەتتىكى نەقىل ؛ شىرباك : «ئوغۇزنامە ۋە مۇھەببەتنامە» نىڭ ئالاقىدار مەزمۇنلىرى ، موسكۋا ، 1959 - يىلى ، (رۇسچە) .
② ئەھمىت زەكى ۋەلىدى توغان : «ئوغۇزنامە» ئىستانبۇل ، 1972 - يىلى .

تۆتىنچى ، ئوغۇزخان = چىڭگىزخان
 بەشىنچى ، ئوغۇزخان = نوھ پەيغەمبەرنىڭ ئەۋرىسى ياكى
 يافەسنىڭ ئەۋرىسى

بىرىنچى خىل قاراشنى ئەڭ بۇرۇن رۇسىيە تۈركولوگى ن .
 يا .بىچۇرىن «ئوتتۇرا ئاسىيادا قەدىمكى زاماندا ياشىغان خەلقلەر
 توغرىسىدا ئومۇمىي مۇھاكىمىلەر» ناملىق ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا
 قويغان . ئۇ تۈرك خەلقلەرى تارىخىدا ئۆتكەن ئەڭ مەشھۇر تارىخىي
 شەخسلەردىن ھون تەڭرىقۇتى مودۇ تەڭرىقۇت ئوغۇزخانغا
 تەققاسلىنىشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ . مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5 -
 ئەسىردە چوغاي تاغلىرى ئەتراپىدا ياشىغان ھون قەبىلىلىرى
 ئىتتىپاقى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا
 مەزگىللىرىگە كەلگەن ھون تەڭرىقۇتلۇقىنى قۇرىدۇ . مودۇ
 تەڭرىقۇت (بانۇر تەڭرىقۇت - مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 210 - ~ 174 -
 يىللار) دەۋرىدە ناھايىتى روناق تاپىدۇ . ئۆز ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ
 تەختكە چىققان مودۇ تەڭرىقۇت م . ب 209 - يىلى شەرقتە يۈرۈش
 قىلىپ ، ئالدى بىلەن ساك قوۋملىرى - ماساگتلارنى
 بويسۇندۇرىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن خېشى كارىدورىدا ياشايدىغان
 ئۇلۇغ ياۋچىلارنى بويسۇندۇرىدۇ . ئارقىدىنلا ئۇ شىمالغا يۈرۈش
 قىلىپ ، سىلىنگا ۋادىسىدىكى تۇرالارنى ، يېنسەينىڭ يۇقىرى
 ئېقىنىدا ياشايدىغان قىرغىزلارنى ۋە باشقا تۈرك خەلقلەرنى
 بويسۇندۇرىدۇ . مودۇ تەڭرىقۇت دەۋرىدە ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ
 زېمىنى شەرقتە ھىنگان تاغلىرى ، شىمالدا لىنا دەرياسى ، بايقال
 كۆلىنىڭ شىمالى ، يېنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ، جەنۇبتا
 سەددىچىن سېپىلى ، ئارال كۆللىرىنىڭ بويىغىچە سوزۇلغان
 ئىدى .

دەرۋەقە ، «ئوغۇزنامە» دىكى ئوغۇزخاننىڭ خانلىق تەختىگە
 ئولتۇرۇشى (ئوغۇزخانمۇ دادىسى قاراخاننى ئۆلتۈرۈپ تەختكە

چىقىدۇ) ۋە ھەربىي يۈرۈشلىرىگە نەزەر سالغىنىمىزدا، مودۇ تەڭرىقۇتنىڭ تارىخىي كەچۈرمىشلىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. لېكىن مەسىلىنى چوڭقۇرراق ئويلاپ كۆرگىنىمىزدە «ئوغۇزنامە» دىكى تەپسىلاتلارنىڭ مودۇ تەڭرىقۇت دەۋرىدىن كۆپ بۇرۇن ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. مودۇ تەڭرىقۇتنىڭ تەختىنى قولغا ئېلىشى ئۈچۈن ئاۋازلىق ئوقيا بىلەن ئۆز ئېتى، ئايالى ۋە دادىسىنى ئۆلتۈرۈشتەك ھىيلە - مېكرلىك ۋەقە مۇتىقى «ئوغۇزنامە» نىڭ بىرلەمچى نۇسخىسىدا يوق بولۇپ، بۇ سۈزۈت كېيىنكى ئىسلاملاشقان نۇسخىلىرىغا خەلق ئەدەبىياتىدىكى ئەنئەنىۋى بايان قىلىش ئۇسلۇبى ئاساسىدا قوشۇلۇپ قالغان. رۇس ئالىمى بىرنىشتېين ھەققانىي ھالدا بۇ پىكىرنى رەت قىلىدۇ^①. لېكىن ئۇزاق زامانلارنىڭ تارىخىي ئىزنالىرىنى تارىخىي رىۋايەت شەكلىدە ئەكس ئەتتۈرگەن بۇ ئېپوستا مودۇ تەڭرىقۇتنىڭ ھون ئىمپېرىيىسىنى گۈللەندۈرۈش يولىدا ئېلىپ بارغان يۈرۈشلەرنىڭ بىر قىسمى «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولۇشىمۇ مۇمكىن.

ئىككىنچى خىل قاراشتىكىلەر ئوغۇزخاننى تۈرك خەلقلەرى تارىخىدىكى ئەڭ مەشھۇر شەخسلەرنىڭ بىرى بولغان ئىستەمى خاقان (مىلادىيە 255 - يىلىدىن 576 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) غا تەققاسلايدۇ.

ئاۋار خانلىقى دەۋرى (مىلادىيەنىڭ 400 - ~ 551 - يىللىرى، جورجى خانلىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دە ئالتاي تۈركلىرى شۇ خانلىققا قارام بولۇپ، رۇدا ئېرىتىش، تۆمۈر قوراللارنى ياساش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان ئىدى. ئاۋارلارنىڭ زۇلمى ۋە ھاقارىتىگە چىدىمىغان كۆك تۈركلەر مىلادىيەنىڭ 551 - يىلى

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە)، 2002 - يىلى نەشرى، 159 - بەت.

ئاۋاز خانلىقىنى تارمار قىلىپ تۈمەن (مىلادىيە 552 - - 553 - يىلى خان بولغان) ۋە ئىستەمى خاننىڭ يېتەكچىلىكىدە تۈرك خانلىقىنى قۇرۇپ، ئۆتۈكەن تېغى باغرىدا قارار تاپتى. بۇ تارىخىي غەلبە مۇشۇ خانلىق مەركىزى بىلەن باغلانغان «ئەرگىنەقۇن» داستاندا ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. بۇ داستاندىكى بۆرىنىڭ يول باشلىشى گەرچە «ئوغۇزنامە» ۋە «شەجەرەئى تۈرك» تىكى بۆرىنىڭ يول باشلىشىغا ناھايىتى ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، لېكىن «ئوغۇزنامە» دىكى ئوغۇزخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىگە ئائىت ئاساسلىق تارىخىي ئىزنالار «ئەرگىنەقۇن» داستاندا ئۇچرىمايدۇ ھەمدە ئىستەمى خاننىڭ ئىش - پائالىيەتلىرىگىمۇ ماس كەلمەيدۇ، شۇڭا بۇ قاراشمۇ تارىخىي نۇقتىدىن پۈت تىرەپ تۇرالمىدۇ.

ئۈچىنچى خىل قاراش، يەنى ئوغۇزخاننىڭ چىڭگىزخانغا تەققاسلىنىشىغا كەلسەك، دەرۋەقە ئوغۇزخاننىڭ ئۆز زېمىنلىرىنى ئوغۇللىرىغا سۇيۇرغال قىلىپ بۆلۈپ بېرىش بىلەن چىڭگىزخاننىڭ ئۆز زېمىنلىرىنى ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ بېرىشىدەك تارىخىي ئىزلار بىر - بىرىگە ئوخشايدۇ، شۇنداقلا «ئوغۇزنامە» نىڭ كېيىنكى ئەسلاشقا ئارىيەتلەردىكى ئوغۇزخاننىڭ مۇسۇلمانلىشىش يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى بىلەن چىڭگىزخاندىن كېيىنكى موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ئەسلاشقا قاراپ يۈزلىنىشتەك ۋەقەلىكلەر ئارىسىدا بەلگىلىك ئوخشاشلىق مەۋجۇت. لېكىن ماھىيەتتىن قارىغاندا، چىڭگىزخاننىڭ 13 - ئەسىردە ئۆتكەن رېئال شەخس ئىكەنلىكى، شۇنداقلا ئوغۇزخاننىڭ ناھايىتى ئېنىق قىلىپ ئۆزىنى «مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن» دېگەن بايانىنى ئوغۇزخاننىڭ چىڭگىزخاندىن تولمۇ يىراق شەخس ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ بېرىدۇ.

تۆتىنچى خىل قاراش، يەنى ئوغۇزخاننىڭ ئىسكەندەر زولقەرنەينىگە تەققاسلىنىشىغا كەلسەك، «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا

«قالاچ» قەبىلە نامى (ئۇنىڭدىن باشقا قارلۇق ، قاڭقىل قەبىلە ناملىرىمۇ بار) نىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى رىۋايەتلىك سۈزىت ھەمدە ئېپوسنىڭ كېيىنكى ئىسلاملاشقان ۋارىيانتلىرىدىكى ئوغۇزخاننىڭ 24 ئۇرۇقى توغرىسىدىكى مۇتىقلار بىلەن ئىسكەندەر زولقەرنەين بىلەن تۈركلەرنىڭ «شۇ xii» ئىسىملىك خاقانى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنى ئەسلىتىدىغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى «تۈركمەن» ، «ئۈگە» ۋە «ئۇيغۇر» ماددىسىدا بايان قىلىنغان رىۋايەتلەر ئوتتۇرىسىدا مەلۇم ئوخشاشلىق مەۋجۇت . مۇشۇنداق ئوخشاشلىققا ئاساسەن بەزىلەر ئوغۇزخاننى ئىسكەندەر زولقەرنەينگە تەققاسلايدۇ . ھەممىگە مەلۇمكى ، زولقەرنەين نامى بىلەن ئاتالغان شەخس — ماكىدونىيىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئىمپېراتورى (كرالى) ئالىكساندىر ماكىدونىسكىدۇر . ئۇ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 300 - - 327 - يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىياغا باسمىچىلىق يۈرۈش قىلغان ۋە بۇ كەڭ رايونلارنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ، جۇڭگوغا قىلغان باسمىچىلىق يۈرۈشىدە كېسەل بولۇپ ئۆلگەن . ئىسكەندەر بىلەن ئوغۇزلارنىڭ ئارىسىدىكى جەڭگى - جېدەللەر «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ماددىلاردا بايان قىلىنغان . ناھايىتى ئېنىقكى ، ئوغۇزخاننىڭ كېيىنكى يۈرۈشلىرى ۋە «ئوغۇزنامە» دە تەسۋىرلەنگەن قەدىمكى ئۇيغۇرلارغا خاس ئۆرپ - ئادەتلەر ۋە ئېتىقادلار گرىك نەسىللىك ئىسكەندەر زولقەرنەيننىڭ ئوغۇز خەلقىدىن ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ . ئەگەر ۋەقەلىكلەردىكى ئوخشاشلىق نۇقتىسىدىن تەققاسلاشقا توغرا كەلسە ، ئوغۇزخاننى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئالغان «شۇ» خاقانغا تەققاسلاش مۇمكىنچىلىكى زور . ھازىر خېلى كۆپلىگەن ئېپوسشۇناسلار «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى ئۈچ ماددا (رىۋايەت) نى ئەسلىدە «شۇ داستانى» نىڭ پارچىلىرى دەپ قاراشماقتا . ئەگەر شۇنداق دېيىلگەندە ، «شۇ داستانى»

«ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ بىر بۆلىكى سۈپىتىدە تېخىمۇ تارىخىي ئېنىقلىققا ئېرىشىدۇ .

بەشىنچى خىل قاراش ، يەنى ئوغۇزخاننى ئەجەم پادىشاھلىقىنىڭ دەسلەپكى پادىشاھى كىيومانىسقا تەققاسلاش ، بۇ «ئوغۇزنامە» نىڭ «شەجەرەئى تۈرك» قاتارلىق ئىسلاملاشقان ۋارىيانتلىرىدا تىلغا ئېلىنغان رىۋايەتلىك بايانلارغا ئاساسەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان قاراش ھېسابلىنىدۇ . «شەجەرەئى تۈرك» نىڭ 1 - بابىدا ئوغۇزخاننىڭ بوۋىسى بولمىش «تۈتەك (ياقەسنىڭ نەۋرىسى ، تۈركنىڭ چوڭ ئوغلى) ئەجەم پادىشاھلىقىنىڭ دەسلەپكى پادىشاھى كىيومانىس بىلەن زامانداش ئىدى» دېگەن بايان ئۇچرايدۇ^① .

كىيومانىس ئىرانلارنىڭ مىلادىيەدىن 5000 يىللار بۇرۇنقى ئەپسانىۋى پادىشاھى ۋە ياراتقۇچى ئىلاھى دەپ قارىلىدۇ . ئۇ بىر ئەپسانىۋى شەخس بولغاچقا ، ئوغۇزخاننىڭ تارىخىي شەخسىيەتكە سىلىشتۈرۈش ياكى تەڭلەشتۈرۈش ئاساسىز بولسا كېرەك . ئۇنداق بولسا «ئوغۇزخان» زادى تارىختىكى قايسى شەخسنىڭ سېمىسى؟ بىز ئېپوس قەھرىمانلىرىنىڭ تارىخىي شەخسىيەتى ھەققىدىكى ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان چۈشەنچىلەرگە ئاساسلانغىنىمىزدا ، ئوغۇزخاننىڭ مەلۇم بىر تارىخىي شەخستىن بىراق ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرەلەيمىز . چۈنكى «ئوغۇزنامە» مۇئەييەن يىلنامە بىلەن چەكلەنگەن دەۋرلەردە مەلۇم بىر شەخس تەرىپىدىن يارىتىلغان ئەسەر ئەمەس ، بەلكى كۆپلىگەن دەۋرنىڭ روھى سىڭدۈرۈلگەن خەلق ئىجادىيىتىنىڭ مەھسۇلى . ئۇنىڭ قەلەمگە ئېلىنىپ نىسپىي مۇقىملاشقان دەۋرى بىلەن خەلق ئارىسىدا ئەپسانە - رىۋايەت شەكلىدە دەسلەپ بارلىققا كەلگەن بىرلەمچى

① ئەبۇلغازى باھادىرخان : «شەجەرەئى تۈرك» . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 2002 - يىلى ، 7 - ، 8 - بەتلەر .

نۇسخىسىنىڭ دەۋرى ئارىسىدا ناھايىتى چوڭ پەرق بولىدۇ . خۇددى گىگېل ئېيتقاندەك ، «ئالاھىدە ئېپوسلارنىڭ سۆزىتى پەقەت بىرەر شەخس بىلەن بىر گەۋدىلەشكەندە ، ئاندىن شېئىرىيەتنىڭ ھاياتىي پەللىسىگە يېتەلەيدۇ .»^① بۇ يەردە دېيىلگەن بىرەر شەخس ھەرگىزمۇ كونكرېت تارىخىي شەخس ئەمەس ، بەلكى خەلقنىڭ روھىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن ئىدىئال شەخسلەردۇر . بۇنداق مۇكەممەللىككە ئېرىشكەن ئىدىئال شەخسلەر ھەر قايسى دەۋرلەردىكى ساناقسىز كىشىلەرنىڭ ۋۇجۇدىغا سىڭگەن مىللىي روھنى ئۆزىگە يىغىپ ، ئەڭ ئۇلۇغ ، ئەڭ ھۆر ، ھەقىقىي ئىنسان گۈزەللىكىنى نامايان قىلالايدىغان شەخسكە ئايلىنىدۇ . ئۇلار يېتەكچى ئورۇندا تۇرغاندىلا ، ئەينى دەۋرنىڭ چوڭ ئىشلىرى ئۇلارنىڭ خاراكتېرى بىلەن باغلىنىدۇ . دېمەك ، ھەر قايسى دەۋرنىڭ روھى سىڭگەن ئېپوس ۋەقەلىكلىرى ئىچىدىكى ھەر بىر سۆزىت ئايرىم - ئايرىم ھالدا شەكىللىنىپ ، ئاخىرى مۇكەممەل ئەسەرگە ئايلىنىدۇ .

بىز «ئوغۇزخان» نىڭ تارىخىي شەخسىيىتى توغرىسىدىكى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن بەش خىل قىياسەن قاراشلاردىن كۆرۈپ ئالالايمىزكى ، ئوغۇزخان ھېچقاچان بىرلا تارىخىي شەخسنىڭ سېمىياسى ئەمەس ، شۇڭا ئوغۇزخاندىن ئىبارەت بۇ دەسلەپكى ئەجداد قەھرىماننىڭ ئوبرازىنى مەلۇم بىر كونكرېت تارىخىي شەخسنىڭ سېمىياسى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەندىن كۆرە ، ئۇنى ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىكى بىر قاتار قەھرىمانلارچە ئېلىپ بارغان شانلىق كۈرەش جەريانىنىڭ مۇجەسسەملەشتۈرۈلۈشى دەپ قاراش تارىخىي چىنلىققا تېخىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ .

① گىگېل : «ئىستېتىكا» ، سودا نەشرىياتى (خەنزۇچە) ، 1996 - يىلى ، 3 - توم ، 134 - ، 137 - بەتلەر .

قەھرىمانلىق ئېپوسى — «ئالپ ئەر توغرا»

ئۇيغۇرلار (كەڭ مەنىدە تۈركىي تىللىق خەلقلەر) نىڭ يەنە بىر مۇھىم قەھرىمانلىق ئېپوسى «ئالپ ئەر توغرا» دىن ئىبارەت . بۇ داستان تولۇق نۇسخىسى بىلەن دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلىمىگەن . بىز پەقەت 11 - ئەسىردە ياشىغان بۈيۈك ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ مەشھۇر ئېنىسكلوپېدىك ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (تۆۋەندە «دىۋان» دەپ قىسقارتىپ ئېلىنىدۇ) دە خاتىرىلەنگەن «ئالپ ئەر توغرا» شەنىگە بېغىشلانغان 12 كۈپلەپ مەرسىيەنامە ھەمدە «ئاۋىستا» ، ئورخۇن ئابدلىرى ، «شاھنامە» ، «قۇتادغۇبىلىك» قاتارلىق يىرىك ئەسەرلەردىكى «ئالپ ئەر توغرا» غا ئائىت خاتىرىلەرگە ئاساسەن قەدىمكى تۇرانلار دەۋرىدە مۇشۇنداق يىرىك بىر ئېپوسنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى جەزملەشتۈرەلەيمىز .

بىز ئالدى بىلەن ئېپوسنىڭ تارىخىي سىخىمىسىنى سىزىپ چىقىشتىن ئىلگىرى ئىشەنچلىك مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان «ئالپ ئەر توغرا» غا ئائىت خاتىرىلەرنى كۆرۈپ ئۆتەيلى :

A . «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا :

«دىۋان» دۇنيانىڭ مەدەنىيەت ئوچاقلرىدىن بىرى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تىلى ھەققىدە تارىختا بىرىنچى بولۇپ ئىشەنچلىك مەلۇمات بەرگەن سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق دەستۇرىدۇر . ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدەك رېئال ۋەقەلەر بىلەن ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئىرمىشىپ - چىرمىشىپ كەتكەن گۇگۇملۇق مەجمۇئە ئەمەس ياكى شەرق سالنامىلىرى ئۇسلۇبىدىكى غايىۋى ئىلاھلارنىڭ

ئادىمىيلەشكەن قىياسلىرىمۇ ئەمەس ، بەلكى ئۇلۇغ تىلشۇناس ئۆزى قەيت قىلغاندەك ، جاپالىق ئەمەلىي تەكشۈرۈشنىڭ شېرىن مېۋىسى . شۇڭا مەھمۇد كاشغەرى بۇ ئەسەرنى قانداق يېزىپ چىققانلىقى ھەققىدە مۇنداق ئىزاھات بېرىدۇ : «ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھراىرىنى باشتىن - ئاياغ كېزىپ چىقتىم . تۈرك ، تۈركمەن ، ئوغۇز ، چىگىل (چىيىل) ياغما ، قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ سۆزلىرىنى خاتىرىلەپ چىقىپ ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم . شۇنىڭ بىلەن بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەر بىرىنىڭ تىلى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى .»^① ئۇ يەنە بۇ كىتابنىڭ مەزمۇن قۇرۇلمىسىنى ئىزاھلاپ : «مەن بۇ كىتابنى ھېكمەتلىك سۆزلەر ، سەجئىلەر (قاپىيلىك نەسر - ئى) ، ماقال - تەمسىللەر ، بېيىت - قوشاقلار ، رەجەزلەر (شېئىرىيەتتە ئارۇز ۋەزىنىنىڭ بەھرىلىرىدىن بىرى ، بۇ يەردە «قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچىلار» دېگەن مەنىدە كەلگەن - ئى) ۋە نەسرىي پارچىلار بىلەن بېزەپ ، مەخسۇس ئېلىپبە تەرتىپىدە تۈزۈپ چىقتىم ، ئۆگەنگۈچى ۋە قىزىققۇچىلارنىڭ كېرەكلىك سۆزلەرنى ئاسان تېپىشى ئۈچۈن ، بىر نەچچە يىللار مۇشەققەت چېكىپ ، سۆزلەرنى جاي - جايغا قويدۇم ، تۇتۇقلىرىنى ئاچتىم ، چىگىشلىرىنى يەشتىم .»^②

بۇ بىزگە «دېۋان» دىكى تارىخىي ئۇچۇرلارنىڭ خېلى ئىشەنچلىك ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ . بۇ پارچىلارنىڭ ئەسلىي تېكىستى مۇنداق :

ئالپ ئەر توڭا ئۆلدىمۇ ،
ئەرسىز ئازۇن قالدۇمۇ .

① مەھمۇد كاشغەرى : «تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئۇيغۇرچە) ، فاكسىمىل ، 1 - توم 3 - بەت .

② مەھمۇد كاشغەرى : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 1981 - يىلى ، 4 - بەت .

ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ ،

ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر .

[خاقان ئەفراسىياپ ئۆلدىمۇ؟ بىۋاپا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ ئۈچۈن زامانغا نەپرەتلىنىپ ، يۈرەكلەر پارە - پارە بولماقتا .]
(«دىۋان» I توم ، 59 - بەت)

بىلگە بۆگۈ يۈنچىدى ،

ئازون ئەتى يانچىدى ،

ئەردەم ئەتى تىنچىدى ،

يەرگە تەگىپ سۈرتۈلۈر .

[بىلىملىكلەرنىڭ ھالى خارابلاشتى ، زامان ئۇلارنى چىشلەپ تارتتى ، ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ گۆشى بۇزۇلۇپ ، ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكتىن يەردە سۆرۈلۈپ يۈرمەكتە .]
(«دىۋان» III توم ، 414 - ، 415 - بەتلەر)

ئۆزلەك قامۇغ كۇفرەدى ،

ئەردەم ئارىخ سەۋرەدى .

يۈنچىخ ياۋۇز تەۋرەدى ،

ئەردەم بەگى چەرتلۈر .

[زامان زەئىپلەشتى ، ئەردەم - پەزىلەت ئازايدى ، بۇزۇق - يامان ئادەملەر تەۋرەپ باش كۆتۈردى . پەزىلەت بېگى ، يەنى خاقان ئەفراسىياپ ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق بولدى .]
(«دىۋان» I توم ، 1391 - بەت)

ئۆگرە يۈكى مۇنداغ ئوق ،

مۇندا ئازىن تىلداغ ئوق .

ئاتسا ئازون ئوغراپ ئوق ،

تاغلار باشى كەرتلۈر .

[زاماننىڭ ئادىتى شۇنداق ، بۇنىڭدىن باشقا بىر مۇنچە

قورقۇنچلۇق سەۋەبلەرمۇ بار ، زامان تاغ بېشىنى چەنلەپ ئوق
ئاتسا ، تاغنىڭ بېشىمۇ پارە - پارە بولۇپ كېتىپتۇ .
(«دىۋان» I توم ، 217 - بەت)

ئۆلىشىپ ئەرەن بۆرلەيۇ ،
يىرتىپ ياقا ئۇرلايۇ .
سقىرىپ ئۇنى يۇنلايۇ ،
سفتاپ كۆزى ئۆرتۈلۈر .

[ئادەملەر (ئەفراسىيانىڭ) ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ بۆرلەردەك
ھۇۋلاشتى ، ئاھ ئۇرۇپ ياقىلىرىنى يىرتىشتى ، بەزىدە مۇڭلۇق
نەغمىدەك ئۇن سېلىپ پەرياد چېكىشتى ، كۆپ يىغلاپ كۆزلىرى
كۆرمەس بولۇپ كەتتى .]

(«دىۋان» I توم ، 254 - بەت)

كۆڭلۈم ئىچىن ئۆرتەدى ،
پىتمىش باشغ قارتادى .
كەچمىش ئۆدۈك ئىرتەدى ،
تۇن كۈن كەچۈپ ئىرتەلۈر .

[(ئۇنىڭ) مۇسبىتى يۈرەك - باغرىمنى كۆيدۈرۈۋەتتى ،
ساقىيىپ ، پۈتۈپ بولغان يارامنى تاتلاپ ئېچىۋەتتى ، ئۆتكەن
ئىشلارنى - ئىشقا - سېغىنىشنى ئەسلەتتى ، زامان ئۆتكەنسىرى
كۆڭۈل ئۇنى ئىزدەيدۇ .]

(«دىۋان» I توم ، 326 - بەت)

بەگلەر ئاتىن ئارغۇرۇپ ،
قازغۇ ئانى تۇرغۇزۇپ .
مەڭزى يۈزى سارغارىپ ،
كۆركۈم ئاڭغار تۇر تۇلۇر .

[بەگلەر ئاتلىرىنى ھارغۇزۇپ ، چېپىپ كېلىشتى ، ئۇلارنى
قاينۇ بېسىۋالدى . ئۇلارنىڭ يۈزلىرى زەپەرەڭدەك سارغايىدى .]

(«دىۋان» I توم ، 633 - بەت)

ئۆزلەك ياراغ كۆزەتتى ،

ئوغدى توزاق ئۇزاتتى .

بەگلەر بەگىن ئازىتتى ،

قاچسا قالى قۇرتۇلۇر .

[زامان پۇرسەت كۆزەتتى ، يەر ئاستىغا ئوغرىلىقچە تۇزاق قۇرۇپ قويغانىدى ، بەگلەر بېگىنى ئازدۇردى ، ئۇ قاچسىمۇ ئۇنىڭدىن قۇتۇلالامتى ؟ (بەگلەر بېگى - ئەفراسىياپنى كۆرسىتىدۇ)]

(«دىۋان» II توم ، 338 - بەت)

باردى كۆزۈم يارۇقى ،

ئالدى ئۆزۈم قونۇقى .

قاندا ئەرىنچ قانقى ،

ئەمدى ئودىن ئوغۇرۇر .

[كۆز نۇرۇم كەتتى ، ئۇ مېنىڭ روھىمنىمۇ ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتى . ئەمدى ئۇ قەيەردىكىن ؟ كۆزۈمگە ئۇيقۇ كەلمەيدۇ .]

ئۆزلەك كۈنى تاۋراتۇر ،

يالىڭۇق كۈچىن كەۋرەتۇر .

ئەردىن ئازون سەۋرىتور ،

قاچسا تاقى ئارتىلور .

[زامان كۈنلىرى ئىنساننىڭ كۈچىنى خورىتىش ئۈچۈن قەستلەيدۇ (بۇ يەردە ئەفراسىياپ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ، ئۆلۈمدىن قاچقان كىشى ئۆلۈمگە تۇتۇلىدۇ .]

(«دىۋان» II توم ، 490 - بەت)

ئۆزلەك ئارىغ كەۋرەدى ،

يۈنچىخ ياۋۇز تەۋرەدى .

ئەردەم يەمە سەۋرادى ،

ئازون بەگى چەرتلۇر .

[زامان پۈتۈنلەي زەئىپلەشتى ، بۇلۇڭ - پۇچقاقتا قالغان يامانلار كۈچەيدى ، ياخشى خىسلەتلىكلەر ئازىيىپ كەتتى . چۈنكى دۇنيانىڭ ئەمرى ، يەنى ئەفراسىياپ ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق بولدى .]

(«دېۋان» III توم ، 55 - بەت)

ياغى ئوتتىن ئۆچۈرگەن ،

تويدۇن ئانى كۆچۈرگەن .

ئىشلار ئۈزۈپ كۆچۈرگەن ،

تەگدى ئوقى ئۆلدۈرۈر .

[ئۆلگەن كىشىنىڭ پەزىلەتلىرىنى ئەسلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ ، ئۇ ئۇرۇش ئوتلىرىنى ئۆچۈرەتتى ، دۈشمەنلەرنى قارارگاھىدىن قوغلاپ چىقىراتتى ، ھەر قانداق مۈشكۈل ئىشنى ھەل قىلاتتى ، ئۇنىڭغا زاماننىڭ ئۆلتۈرگۈچى ئوقى تەگدى .]

(«دېۋان» I توم ، 677 - بەت)

«تۈركىي تىللار دېۋانى» دا سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى ئىزاھلاش مەقسىتىدە مىسال ئۈچۈن تاللانغان 242 كۆپلەپ شېئىرىي پارچىلار ئىچىدىكى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن مەرسىيە نامىلەر مۇئەللىپنىڭ ئىزاھاتى بويىچە ئالىپ ئەر توڭغا (ئەفراسىياپ) ئېپوسىنىڭ پارچىلىرى ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭدىن تاشقىرى «دېۋان» دا يەنە ئەفراسىياپنىڭ تارىخىي شەخسىيەتكە ئائىت تۆۋەندىكى ئۇچۇرلار بار :

△ «بارسقان ئەفراسىياپ ئوغلنىڭ ئېتى ، بارسقان شەھىرىنى شۇ بىنا قىلدۇرغان ، بۇ مەھمۇدنىڭ ئاتىسىنىڭ شەھىرىدۇر .»

(«دېۋان» III توم ، 569 - بەت)

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا ، بارسقان قاراخانىيلارنىڭ چوڭ

شەھەرلىرىدىن بىرى . ئۇ ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىي جەنۇبى بويىغا جايلاشقان بولۇپ ، ئەينى ۋاقىتلاردا يەتتە سۇ ئۆلكىسىنىڭ ئىقتىسادىي مەركىزى ئىدى .

△ «كاشغەر (ئوردو كەنت ، دېيىلىدۇ . بۇنىڭ مەنىسى «خان تۇرىدىغان شەھەر ، مەركەز» دېگەن بولىدۇ . بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن ، ئەفراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان» .

(«دىۋان» فاكسىمىل 1 - جىلد ، 173 - بەتلەر)

△ «qaz - ئەفراسىياپنىڭ قىزىنىڭ ئىسمى بولۇپ ، qaz win قازۋىن ، شەھەرنى ئۇ بىنا قىلغان . بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي «قاز ئويۇنى ، qaz oyuni» دۇر . چۈنكى ، ئۇ قىز شۇ يەردە تۇراتتى ۋە ئوينىتتى ، شۇڭا بەزى تۈركلەر «qaz win قازۋىن» نى تۈرك ئېلىنىڭ چېگرالىرىدىن بىرى ھېسابلايدۇ ، «qum قۇم» ، شەھەرىمۇ چېگرا ھېسابلىنىدۇ . چۈنكى «qum قۇم» تۈركچە سۆزدۇر . ئەفراسىياپنىڭ قىزى بۇ يەردە دائىم ئوۋ قىلاتتى . بەزىلەر «marwaxxahijan - مەرۋە ششاھجان» شەھەرىنىمۇ تۈرك چېگرالىرىدىكى شەھەر ھېسابلايدۇ . چۈنكى قىزنىڭ ئاتىسى «توڭا ئالپ ئەر ، ئاشۇ ئەفراسىياپنىڭ ئۆزىدۇر . ئەفراسىياپ «təmhurəs» تەن 300 يىل كېيىن «marw - مەرۋ» شەھەرىنى بىنا قىلغان . بەزىلەر پۈتۈن «mawaraunnahr ماۋەرە ئۈننەھر» نى تۈرك ئېلى دەپ ھېسابلايدۇ ، ئۇ «yənkənd يەنكەنت» تەن باشلىنىدۇ ، ئۇنىڭ يەنە بىر ئېتى «diz ruyin دىز رىيىن» شەھەرى ، دۇر . ئۇنىڭ مۇستەھكەملىكىگە قاراپ شۇنداق دېيىلگەن . بۇ «buharə بۇخارا» غا يېقىن . بۇ يەردە ئەفراسىياپنىڭ قىزى قازۋىننىڭ ئېرى «siyawux سىياۋۇش» ئۆلتۈرۈلگەن . مەجۇسىلەر ھەر يىلى بىر كۈن بۇ يەرگە كېلىپ سىياۋۇش ئۆلگەن جايدا يىغىلىشىدۇ . قۇربانلىق قىلىپ ، قېنىنى ئۇنىڭ قەبرىسىگە ئېقىتىدۇ . مۇنداق قىلىش ئۇلارغا ئادەت بولۇپ قالغان» .

(«دىۋان III توم ، 204 - ، 205 - بەتلەر)
« qaz - suvi » قاز سۈيى ئىلى (ila) دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان
چوڭ بىر دەريانىڭ نامى . بۇنداق ئاتىلىشنىڭ سەۋەبى ،
ئافراسىياپنىڭ قىزى ئۇنىڭ بويىدا بىر شەھەر بىنا قىلغان . بۇ
ئىسىم ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان .
(«دىۋان III توم ، 206 - بەت)

B . «قۇتادغۇ بىلىك» تە :

- 277 . بۇ تۈرك بەگلەرىندە ئاتى بەلگۈلۈگ ،
توغا ئالىپ ئەر ئەردى قۇتى بەلگۈلۈگ .
(بۇ تۈرك بەگلەرىدىن ئېتى بەلگىلىك ،
توغا ئالىپ ئەر^① ئىدى بەختى بەلگىلىك .)
- 276 . كۆرۈ بارسا ئەمدى بۇ تۈرك بەگلەرى ،
ئازۇن بەگلەرىندە بۇلار بەگلەرى .
(بۇ تۈرك بەگلەرىگە سېلىنسا نەزەر ،
جاھان بەگلەرنىڭ ياخشىسى شۇلەر .)
- 278 . بەدوك بىلىكى بىرلە ئۆكۈش ئەردەمى ،
بىلىكىگ ئوقۇشلۇغ بۇدۇن كۆدرۈمى .
(ئىلىمدە بۈيۈك كۆپ ، پەزىللىك دىلى ،
بىلىملىك ، ئەقىللىق ، خەلقنىڭ خېلى .)
- 279 . نە ئۆدرۈم نە كۆدرۈم نە ئەرسىگە ئەرەن ،
ئازۇندا تەتك ئەر يەدى بۇ جەھان .
(ئىدى ئۇ سەرخىل ، زېرەك ئەر ئوغلان ،
دۇنياغا زېرەكلەر بولۇر ھۆكۈمران .)

① توغا ئالىپ ئەر - قاپلان سۈپەت ئەر .

- 280 . تەجىكلەر ئايۇر ئانى ئەفراسىياپ ،
 بۇ ئەفراسىياپ تۇتتى ئەللەر تالاپ ،
 (تاجىكلار ئۇنى دەيدۇ ئەفراسىياپ ،
 بۇ ئەفرەسىياپ تۇتتى ئەللەر تالاپ .)
- 281 . ئەدى ئارتۇق ئەردەم كەرەك ئوگ بىلىك .
 ئازۇن تۇتقۇقا ئۆتىدۇ سۇنسا ئەلىگ ،
 (جاھاننى تۇتاي دەپ سۇنۇشقا ئىلىگ .
 كېرەك كۆپ پەزىلەت بىلەن كۆپ بىلىك .)
- 282 . تەجىكلەر بىتىكىدە بىتمىش مۇنى ،
 بىتىكىدە يوق ئەرسە كىم ئۇقغاي ئانى .
 (تاجىكلار كىتابتا پۈتۈپتۇ بۇنى ،
 كىتابقا پۈتمىسە ، كىم ئۇققاي ئۇنى .)

C . «ئورخۇن ئابدلىرى» دە :

- 1 . «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» (شمالىي تەرەپ ، 6 ~
 7 - قۇرلار) ئۈچۈنچ بو (لچو) دا ئوغۇز بىرلە سوڭۇسىدىمىز .
 كۆل تېكىن ئازمان ئاقىغ مىنىپ تەگدى ، سانچىدى ، سۇسىن
 سانچىدىمىز ، ئىلىن ئالتمىز ، تۆرتۈنچ چۈش باشتا سوڭۇسىدىمىز ،
 تۈرك بۇدۇن ئاداغ قامشادى يايلاق بۇ (لداچ) ى ئەرتى ، ئوزا
 كەلمىس سۇسىن كۆل تېكىن ئاغىتىپ توڭرا بىر ئوغۇش ئالپاغو
 ئۇن ئەرىگە ، توڭا تېكىن يوغىنتا ، ئەگىرىپ ئولۇرتىمىز^① .
 (مەنىسى : ئۈچىنچى قېتىم ، بولچودا ئوغۇزلار بىلەن
 سوقۇشتۇق ، كۆل تېكىن ئازمان دېگەن ئاق ئېتىنى مىنىپ جەڭگە
 كىردى ، نەيزە سانچىدى . قوشۇنغا نەيزە سانچىدۇق . ئېلىنى

① «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» شىنجاڭ خەلىق نەشرىياتى
 (ئۇيغۇرچە) . 1983 - يىلى ، 74 - بەت .

ئالدۇق . تۆتىنچى قېتىم ، بىز چۈش دېگەن بۇلاقتا سوقۇش قىلدۇق . تۈرك خەلقى تەۋرىنىپ قالدى (؟) ئەھۋال يامانلاشتى . كۆل تېكىن ئۈزۈپ كەلگەن قوشۇننى چېكىندۈرۈپ ، توغرا (توغرا) تېكىن مازىرىدا توغرا قەبىلىسىنىڭ بىر ئۇرۇقىدىكى ئون نەپەر باتۇرنى ئۆلتۈردى .

2 . « بىلگە قاغان » مەڭگۈ تېشى »

... ئۈچۈنچ چۈش باشىدا سوڭۇسدۇم ، تۈرك بودۇن ئاداق قامشاتتى . يىلاق (31) بولتاچى ئەرتى . ئوزا يانپا كەلىگمە سۈسەن ئاغتتىم . ئوكۇس ئولتەچى ئاندا تىرىلدى . ئاندا توغرا يىلپاغۇتى بىر ئوغۇشۇغ توغرا تىگىن يوغىندا ئەگىرە توقىدىم . تۇرتۇنچ ئەزگەندى قازدا سوڭۇسدۇم^① .

(مەنىسى : ئۈچىنچى قېتىم چۈش دېگەن بۇلاق بېشىدا سوقۇشتۇم . تۈرك خەلقى تەۋرىنىپ قالدى ، ئەھۋال يامانلاشقان ئىدى . مەن بۆسۈپ كەلگەن (دۈشمەن) قوشۇننى چېچىۋەتتىم . جېنىدىن ئايرىلىشقا ئاز قالغان نۇرغۇن كىشىلەر قۇتقۇزۇۋېلىندى . شۇ چاغدا ، توغرا تېكىن مازىرىدا توغرا باتۇرلىرىدىن تەشكىل تاپقان بىر ئۇرۇققا ئايلىنىپ يۈرۈپ زەربە بەردىم .

ئىزاھ : كۆل تېكىن تۈرك خانلىقىنىڭ خاقانى بىلگە خاقان (مىلادىيە 734 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ ئىنىسى بولۇپ ، مىلادىيەنىڭ 731 - يىلى 47 يېشىدا ۋاپات بولغان . « كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى » مىلادىيە 732 - يىلى كۆل تېكىن جىيەنى يوللۇغ تىگىن تەرىپىدىن تىكلەنگەن بولۇپ ، 1889 - يىلى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ خوشو - سايدام (HOXO -

① « قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما » ، شىنجاڭ خەلىق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 1983 - يىلى ، 95 - بەت .

«saydam» دىن تېپىلغان . «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» مىلادىيەنىڭ 735 - يىلى ئورنىتىلغان بولۇپ ، «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن بىر ۋاقىتتا بىر جايدىن تېپىلغان . ھەر ئىككى مەڭگۈ تاش ھازىرمۇ ئۆز ئورنىدا . ھەر ئىككى مەڭگۈ تاش پۈتۈكىدە بىردەك «توڭرا تىگىن مازىرى» ۋە «توڭرا قەبىلىسى» نىڭ نامى تىلغا ئېلىنغان . بۇ بىزگە ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ دەسلەپكى ئانا ماكانى بولغان ئورخۇن ۋادىسىدا توڭا ئالىپ ئەر (ئەفراسىياپ) نىڭ مازىرى بولغانلىقىنى ھەمدە ئۇنىڭ ئۇرۇق - جەمەتلىرى توڭا (توڭرا) قەبىلىسى بولۇپ ئۇيۇشقانلىقىدەك تارىخىي ھەقىقەتنى چۈشەندۈرىدۇ . ئەمما ئەفراسىياپ ھەقىقەتەن ئەنە شۇ «توڭرا تىگىن مازىرى» غا دەپنە قىلىنغانمۇ ياكى ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بۇ قەبرىمان بوۋىسىنىڭ شەنگە ئاتاپ «ئابدە» تەرىقىسىدە تىكلەپ قويغان مازارلىقمۇ ؟ بۇنىسى بىزگە نامەلۇم . شۇنىسى ئېنىقكى ، بۇ ئىككى مەڭگۈ تاشتىكى پۈتۈكلەر نۇرانلارنىڭ قەبرىمان سەركەردىسى ئالىپ ئەر توڭا (ئەفراسىياپ) نىڭ رېئال تارىخىي شەخس ئىكەنلىكىنى دەلىللەشتە تولىمۇ ئەھمىيەتلىك يىپ ئۇچى ھېسابلىنىدۇ .

D . «شەجەرە ئى تەراكىمە»^① دە :

ئارسلان ئوغلى سەرىنكىنىڭ خان بولغانلىقىنىڭ زىكرى كوكەم باقۇي شۇنىڭدىن كېيىن كىچىك قېرىندىشى سەرىنكىنى پادىشاھ قىلدى . ئۇمۇ 10 يىل پادىشاھلىق قىلىپ دادىسىنىڭ

① ئەبۇلغازى باھادىرخان : «تۈركلەرنىڭ سۈي - كۆتىكى (ئەسلى) «شەجەرە ئى تەراكىمە» ، ئىستانبۇل ، 1974 - يىلى ، 81 ، - 82 - بەتلەر .

ئارقىسىدىن كەتتى

سالجۇقلار تۈركمەن بولۇپ ، قېرىندىشى (ئىز باسار — ئا) يوق دېيىلىپ ، ئېلىگە ۋە خەلىقگە پادىشاھ قويۇلمىدى . پادىشاھ بولۇشقا تۈركمەننىڭ قېنىق ئۇرۇقىدىكىلەرلا مۇناسىپ دېيىشتىلەر ۋە شۇ ۋەجىدىن ئەفراسىياپنىڭ بىر ئوغلى كەيخىسراۋدىن قېچىپ تۈركمەننىڭ قېنىق ئۇرۇقىنىڭ ئىچىگە بېرىپ ، ئۇ يەردە يەرلەشتى . (ئۇلار) بىز ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ۋە ئەفراسىياپنىڭ نەسلىدىن بولۇرمىز ، دېيىشىپ ئاخىرى ئوتتۇز بەش گوبەك (سەنە) دە ئاتىلىرى ئەفراسىياپقا ئېرىشتىلەر .

ئوغۇز ئېلى كوكەم باقۇي بىلەن سەرىنكىتىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ بېشىغا پادىشاھ چىقىرىلدى . ئوغۇز قوۋمىنىڭ مىڭ قىشلاق ۋە ئەبۇلخان يەرلىرىدە ئولتۇرغانلىرى ئۆرگەنچىتە كىم پادىشاھ بولسا شۇنىڭغا تەۋە بولدى ۋە خوراساندىمۇ كىم پادىشاھ بولسا شۇنىڭغا (ئەفراسىياپقا — ئا) تەۋە بولدى . ماۋارە ئۇننەھر ۋە باشقا يۇرتتىكىلەرمۇ شۇنداق بولدىلەر .

E . «شاھنامە»^① دە :

«كاۋۇسنىڭ ئەفراسىياپنىڭ كېلىشىدىن خەۋەر تاپقانلىقى»
بايدىن پارچە :

ئۇلارغا شاھ دەيدى : بۇ ئافراسىياپ ،
دىلىدا يوقمۇ توپا ، ئوت ، ھاۋا ، ئاب .

① «شاھنامە» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 1998 - يىلى نەشرى ، 168 - ، 169 - بەتلەر .

تەڭرى ئۇنى بىلمىدىم ، نېدىن ياراتقان ،
يا باشقا ئۇرۇقتىن تېرىپ تاراتقان .
نەچچە پەيمان بىلەن ئىچتى ئۇ قەسەم ،
گۆرۈگە قويدى تىلىن ، دىلىن ھەم .
ئەمما قوشۇن يىغسا ئۇ شۇ تۇراندىن ،
شۇ ھامان ياندۇ ئەھدۇ پەيماندىن .
ئۆزۈم جەڭگە كىرەي ئەمدى ، — دەيتتى شاھ ،
يورۇق كۈننى ئەمدى قىلاي قاپقارا .

.....
مۇ بەدلەر ئاڭادەر : «سىپاھ ئۈچۈن ؟
جەڭگە سەن بارسەن بۇمۇ نە ئۈچۈن .
نېمىشقا بايلىقنى قىلسەن بەرباد ؟
خەزىنە ئىشكىن ئاچسەن كۈشاد ؟
ئىككى قېتىم شۇنداق سۈرئىتىڭ بىلەن ،
جەڭگە چىقتىڭ ، ئەسر ئالدىغۇ دۈشمەن .
بۇ قېتىم تاللىغىن باشقا پەھلىۋان ،
رەقىبكە ماس كېلەر گۈرزىسى گەردان .»
ئۇلارغا شاھ دەدى : «ئۆزۈمدىن ئۆزگە ،
ئاڭا تەڭ باراۋەر كۆرۈنمەس كۆزگە .
ئەفراسىياپ ماڭا بابتۇر ، غەم يېمە ،
مەن چىقاي مىسالى سۇئارا كېمە .
ساڭا ئەمدى جاۋاب ، مەن كېڭەش قۇراي ،
ئاشۇ كېڭەش بىلەن ئىشنى پۈتكۈزەي .»

«ئەفراسىياپنىڭ ئەربابلىرى بىلەن مەسلىھەت قىلغانلىقى»^①

① «شاھنامە» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 1998 - يىلى نەشرى ، 174 - بەت .

بابىدىن پارچە :

دانشمەنلەردىن شاھ يىغدى ئەنجۈمەن ،
ھوشيار ئىش بىلەر ۋە دانالاردىن .
ئۇلارغا دەدى : «بۇ بوينۇمدا پەلەك ،
قىسمىتىم قىلمىدى ئۇرۇشتىن بۆلەك .
قانچىلىغان پالۋان مېنىڭ قەستىمدە ،
كېلىپ خاكى تۇپراق بولدى دەستىمدە .
نەچچە باغ - بوستاننى قىلدى باياۋان ،
شەھەر كوچىلاردىن ئاقتى قىزىل قان .
جاھان شاھى قىلسا گەر بېدادلىق ،
ياخشىلىق يوق بولۇر ، يوق بولۇر شادلىق .
ۋاقتىدا بالىسىنى تۇغالماس قۇلان ،
بۈركۈت بالىسى كور تۇغدىلار كۆپ زامان .
كېيىك ئەمچىكىدە سۈت قالماس سىرە ،
بۇلاق سۇلىرى ھەم بولىدۇ خىرە .
سۈزۈك سۇلار تىنىپ ، قۇرۇپ قالىدۇ ،
ئەتىر مۇئەتتەرلىكىنى نەدىن ئالىدۇ .
.....
بۈگۈن جارى قىلاي سۈلھى ئادالەت ،
ئەندۇ غازات ئەمەس ، راھەت كامالەت .
بازار قىزىتمىسۇن ئەجەل ناگاھان ،
مەندىن ئارام تاپسۇن جاھان بىر زامان .
ئۈچتىن ئىككى جاھان زىرى پايىمدۇر ،
ئىران بىلەن تۇران ھەم سارايمدۇر .
قانچە سەركەش باتۇر ، باشلىرىدا تاج ،
تۆلەپ تۇرىشىدۇ ماڭا كاتتا باج .

ئەگەر سىلەر ماقۇل كۆرسەڭلەر ، يېزىپ —
ئەۋەتەي رۇستەمگە بۈگۈن بىر مەكتۇب .
سىياۋۇش بىلەن سۈلھى ئىشكىن ئاچاي ،
سوۋغاتلار ئەۋەتەي ، ئالتۇنلار چاچاي .»

ئىزاھ : «شاھنامە» نىڭ «زال ۋە رودابە قىسسسى» —
«مانۇچېھىر» قىسمىدىن باشلاپ ، «ئىرانلىقلارنىڭ خۇسرەۋ
ھۇزۇرىغا قايتىپ كەلگەنلىكى» بابىغىچە ، جەمئىي 5535 بېيىتتا
تۇران قەھرىمانى ئالىپ ئەرتوڭا (ئەفراسىياپ) بىلەن ئىران
تەختىدە يۈز يىگىرمە يىل ئولتۇرۇپ ، مەملىكەتنى گۈللەندۈرگەن
مانۇچېھىردىن كەيخىسراۋىغىچە نەچچە ئەۋلاد ئىران شاھلىرى
ئوتتۇرىسىدىكى قانلىق ئۇرۇشلار خاتىرىلەنگەن .

دەرۋەقە ، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 4 — ئەسىردە 12 مىڭ كالا
تېرىسىگە ئالتۇن ھەل بىلەن پۈتۈلگەن زاروئاستىر دىنىنىڭ
مۇقەددەس دەستۇرى «ئاۋىستا» ھەمدە پارس — تاجىك كلاسسىك
شېئىرىيىتىنىڭ ئىپتىخارى ۋە پېشۋاسى ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى
(مىلادىيە 940 — — 1020 يىللار) نىڭ مىلادىيە 977 —
يىلىدىن 1007 — يىلىغىچە 30 يىل ئەجىر سىڭدۈرۈپ ، «ئاۋىستا»
نىڭ ئىلھامى بىلەن يېزىپ چىققان شاھانە ئەسىرى «شاھنامە» دە
بولسۇن ، ئەسەر مۇئەللىپلىرى مىللىي مەنپەئەت نۇقتىسىدىن
چىقىپ ، ئەفراسىياپنى ھىيلىگەر ، باسقۇنچى سۈپىتىدە سەلبىي
ئورۇندا قويۇپ تەسۋىرلەنگەن . بۇنداق تەسۋىرلەشنىڭ تارىخىي
سەۋەبلىرىنى ئەلۋەتتە چۈشىنىشكە بولىدۇ . لېكىن ماھىيەت
ئېتىبارى بىلەن شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىنكى ، سەممىي
مۇھەببەت ۋە دوستلۇق غايىسى بىلەن سۇغرىلغان «شاھنامە»
ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قەدىمكى تارىخىي
قەھرىمانى ئالىپ ئەرتوڭا (ئەفراسىياپ) ، ئۇنىڭ ئوغۇل —

قىزلىرى ۋە ھاكىمىيەت ۋارىسلىرى توغرىسىدا قىممەتلىك مەنبە سۈپىتىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر . ئەڭ ئەھمىيەتلىك نۇقتا شۇكى ، «شاھنامە» ئىجادىيىتى ئۈچۈن ئىلھام بولغان «ئاۋستنا» تولۇق نۇسخىسى بىلەن دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن «ئالپ ئەر توغرا» ئېپوسىنى مەيلى نەسرېي ياكى نەزمىي ئۇسۇلدا قايتا تىكلەشنىڭ تامامەن مۇمكىنلىكىنى كۆرسەتتى ۋە شۇنداق قىلىشقا بىزدە ئىشەنچ تۇرغۇزۇلدى .

«شاھنامە» دىكى ئەفراسىياپقا ئائىت ۋەقەلىكلەرنىڭ تارىخىي سۈژىت سىخېمىسىنى مۇنداق جەدۋەللەشتۈرۈش مۇمكىن .

△ يىما (كىومارس) ئەپسانىۋى پىشىداللىتلار سۇلالىسىنىڭ تۇنجى شاھى ، ئىنسانىيەتنىڭ تۇنجى ئەجدادى .

△ سىقماق — كىومارسنىڭ ئوغلى .

△ خوشناق — سىقماقنىڭ ئوغلى .

△ پەرىدون (تەھمور) — خوشناقنىڭ ئوغلى .

△ سالمى ، تۇر ، ئىراج — پەرىدوننىڭ ئوغۇللىرى .

△ سالمى — رىم ۋە غەربتىكى ئەللەرنىڭ ھۆكۈمرانى .

△ تۇر — چىن ۋە تۇران يەرلىرىنىڭ ھۆكۈمرانى .

△ ئىراج — ئىران ۋە ئەرەب يەرلىرىنىڭ ھۆكۈمرانى .

△ سالمى بىلەن تۇر بىرلىشىپ ئىنسى ئىراجنى

ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ .

△ ئىراجنىڭ نەۋرىسى مانۇچېھىر تۇرنى ئۆلتۈرۈپ ،

بوۋىسىنىڭ قىساسىنى ئالىدۇ .

△ پەشەڭ (پىشان) — تۇرنىڭ ئوغلى .

△ ئەفراسىياپ — پەشەڭنىڭ ئوغلى .

△ نەۋرۇز — مانۇچېھىرنىڭ ئوغلى .

△ ئەفراسىياپ — نەۋرۇزنى ئۆلتۈرىدۇ .

△ نەتىجىدە ، ئىرانلىقلار بىلەن تۇرانلىقلارنىڭ ئارىسىدا

قىساس ئۆچمەنلىكىنىڭ ئۇرۇقى چېچىلىدۇ .
 رۇستەم — زال (داستان) نىڭ ئوغلى بولۇپ كىيانىيلار
 سۇلالىسى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 932 - يىلى قۇرۇلغانلىقى
 تەخمىنلىدۇ) نىڭ قۇرغۇچىسى .
 △ ئەفراسىياپ رۇستەمگە : «مانۇچېھىرنىڭ ئىنىسى كەيكۇ
 باتنى ئېلىپ كەل» دەپ بۇيرۇيدۇ .
 △ رۇستەمنىڭ ھىمايىتىدە كەيكۇبات كىيانىيلار سۇلالىسىغا
 شاھ بولىدۇ .
 △ كەيكۇبات قېرىغاندا ئورنىغا ئوغلى كەيكۇاۋۇس پادىشاھ
 بولىدۇ .
 △ رۇستەم ئەفراسىياپنىڭ قىزى تەھمىنەنى ياخشى كۆرۈپ
 قالىدۇ ،
 △ رۇستەمدىن سوھراپ ئاتلىق بىر ئوغۇل پەرزەنت
 تۇغۇلىدۇ .
 △ سوھراپ ئەفراسىياپنىڭ ھىمايىتىدە چوڭ بولىدۇ .
 △ سوھراپ تۇرانلارغا سەركەردە بولۇپ ، ئىرانغا يۈرۈش
 قىلىدۇ .
 △ جەڭدە دادىسى رۇستەم پالۋان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ .
 △ كەيكۇاۋۇسنىڭ ئوغلى سىياۋۇش دادىسىدىن رەنجىپ
 ئەفراسىياپنىڭ يېنىغا بارىدۇ .
 △ ئەفراسىياپ سىياۋۇشنى كۈيۈغۈل قىلىدۇ .
 △ ھەسەتخور ئەمەلدارلارنىڭ ئىغۋاسى بىلەن ئەفراسىياپ
 بۇخارانىڭ يېنىدا كۈيۈغۈل سىياۋۇشنى ئۆلتۈرىدۇ .
 △ سىياۋۇشنىڭ ئوغلى كەيخىسراۋ دادىسىنىڭ قىساسى
 ئۈچۈن بوۋىسى ئەفراسىياپقا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلىنىدۇ .
 △ كەيخىسراۋ ئەفراسىياپنىڭ ئوغلى شەيداننى ، ئۇنىڭدىن
 كېيىن ئەفراسىياپنى ئۆلتۈرىدۇ .

△ كەيخىسراۋ تۇرانلىقلارنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ ، ئەفراسىياپنىڭ يەنە بىر ئوغلى جاھان خاننى شاش (تاشكەنت) قا پادشاھ قىلدۇ .

△ كىيانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئۈچىنچى پادشاھى بولغان كەيخىسراۋ شاھلىق تەختىنى تاغىسى لاھراسىپقا تاپشۇردۇ .
△ لاھراسىپنىڭ ئوغلى كەشتاسىپ كىيانىيلار سۇلالىسىنىڭ بەشىنچى شاھى بولدى .

△ كەشتاسىپنىڭ ئوغلى ئىسفەندىيار رۇستەم تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى .

△ ئىسفەندىيارنىڭ ئوغلى بەھمان كىيانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئالتىنچى شاھى بولدى .

△ بەھماننىڭ قىزى ھەمەي كىيانىيلار سۇلالىسىنىڭ يەتتىنچى شاھى بولدى .

△ ھەمەينى دارا I نى ئۆلتۈرۈپ ، كىيانىيلار سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ ئاخمانىيلار سۇلالىسىنى قۇردۇ .

△ يۈنان تارىخچىسى ھېرودوت كەيخىسراۋنى تۇران - ساك سەركەردىسى تۇمارس ئۆلتۈرگەن دەپ مەلۇمات بېرىدۇ .

△ ئاخمانىيلار سۇلالىسى (پېرسىيە ئىمپېرىيىسى - مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 550 - يىلىدىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 331 - يىلىغىچە) دەۋرىدە تاجىكلار پۇشتىدىن زاروئاستىر (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 6 - - 7 - ئەسىرلەر) دېگەن كىشى زاروئاستىر (زەردۇشت) دىنىنى ئىجاد قىلغان .

△ ئاخمانىيلار سۇلالىسىنى ماكدونىيلىك ئىسكەندەر زولقەرنەين ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ .

خۇلاسە

يۇقىرىدا «ئالىپ ئەرتوڭا قىسسىسى» گە ئائىت تارىخىي

مەنبەلەردىكى نۇقتىلىق ئۇچۇرلارنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇق . ئۇنىڭدىن باشقا ، يەنە تەبەرىنىڭ «تارىخى تەبەرىي» ، ئىبن ئەل ئەسەرىنىڭ «تارىخى كامىل» ، نار شاھنىڭ «بوخارا تارىخى» ، موللامۇسا سايرامنىڭ «تارىخى ھەمىدى» قاتارلىق ئەسەرلىرىدىمۇ ئەفراسىياپ ھەققىدە بەزى ئۇچۇرلار بار . بۇ ئۇچۇرلاردىن شۇنداق خۇلاسگە ئېرىشىمىزكى :

1 . ئىرانلىقلار تەرىپىدىن «ئەفراسىياپ» دەپ ئاتالغان بۇ تارىخىي شەخس يۇقىرىدىكى A ، B ۋە C مەنبەلەردە قەيت قىلىنغاندەك «توڭا ئالىپ ئەر» ، «ئالىپ ئەر توڭا» ، «توڭراخان» ، «بەگ» ، «بەگلەر بېگى» دەپ سۆپەتلەنگەن شەخسنىڭ دەل ئۆزىدۇر . مەنبە A دا تۈركلەرنىڭ مەشھۇر باتۇرخانى «ئەفراسىياپ» ، «توڭا ئالىپ ئەر» دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇ خۇددى شىردەك قەھرىمان ئىدى . توڭا — شىر بولۇپ پىلنى يەڭگۈچى كۈچلۈك ھايۋاننىڭ لەقىمى ، دەپ كۆرسىتىدۇ .

2 . ئەفراسىياپ لېگىندىسى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ياشايدىغان قەدىمكى ساك قەبىلىلىرىنىڭ ئاخمانييلار (پېرسىيە) ئىمپېرىيىسىدىن ئىلگىرىكى ئىران شاھلىرىنىڭ باسقۇنچىلىقىغا قارشى ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىق ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ مۇھىم جەريانلىرىنى ئىپادىلەيدىغان تارىخىي قەھرىمانلىق قىسسىسى (ئېپوسى) ھېسابلىنىدۇ .

3 . ئەفراسىياپ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى تۈركىي ساك تارىخىنى ئىزاھلاشتىكى مۇھىم ھالقا بولۇپ ، ئەفراسىياپنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 7 - ئەسىرلەردىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 4 - ئەسىرگىچە 300 يىل داۋاملاشقان تۈركىيلەر بىلەن ئىرانلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش خاتىرىسىنى ئەسلىتىدۇ . شۇڭا ئەفراسىياپ شەنگە بېغىشلانغان «ئالىپ ئەر توڭا» ئېپوسىنى «ئوغۇزنامە» ، «تۇمارس» ، «شۇ

خاقان» قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئېپوسلىرىدىن بۇرۇن بارلىققا كەلگەن ، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ . 4 . ئەفراسىياپ تارىختىكى قايسى شاھنىڭ پروتوتىپى بولۇشىدىن قەئىينەزەر ، ئۇ ئاشۇ يىراق تارىخىي دەۋردە ئۆتكەن رېئال شەخستۇر . بۇنى يۇقىرىدىكى A ۋە C مەنبەلەردە كۆرسىتىلگەن يىپ ئۇچلىرى تولۇق دەلىللەپ بېرىدۇ . بۇ ئىككى مەنبەدىكى ئالاقىدار بايانلار قانداقتۇر ئەپسانىۋى توقۇلما بولماستىن ، بەلكى ئەمەلىي تەكشۈرۈش ۋە دەلىللەش نەتىجىسىدە ئېرىشكەن تارىخىي مەلۇماتلاردۇر . ئەلۋەتتە مەنبە E («شاھنامە») دىكى ۋەقەلەرنىمۇ پۈتۈنلەي ئەپسانە دېگىلى بولمايدۇ .

5 . ئەفراسىياپ رىۋايەتلىرى ماھىيەتتە قەدىمكى تۈركىيلەر ۋە ئىرانلىقلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىدىكى مەنبەداشلىق مۇناسىۋىتىدىن بېشارەت بېرىدۇ . «ئاۋىستا» ۋە «شاھنامە» دىكى تۈر (تۈركىيلەرنىڭ ئەجدادى) ۋە ئىراج (ئىرانلارنىڭ ئەجدادى) نىڭ ئەجدادى بىلەن ئەۋلادلىرى ئارىسىدىكى قانداشلىق مۇناسىۋەتلىرىمۇ ئاشۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ .

6 . ئېپوس (داستان) لار مۇكەممەل سۈزىت ۋە جانلىق پوئىتىك ئوبرازلار ئارقىلىق بىر دەۋرنىڭ سىياسىي ، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت زور مەسىلىلەرنى تىپىكلەشتۈرۈپ بېرىدىغان يىرىك ھەجىملىك ئېپىكىلىق ئەسەر بولغاچقا ، ئۇنىڭدىكى ۋەقەلىكلەر ماھىيەت جەھەتتىن تارىخىي چىنلىققا يېقىن تۇرىدۇ ، ئەمما ئۇ بەدىئىي ئەدەبىيات ژانىرى سۈپىتىدە تارىخنىڭ نەق ئۆزى ئەمەس ، ئەگەر ئېپوس قەھرىمانلىرى بىلەن رېئال تارىخىي شەخسلەر ئارىسىغا تەڭلىك بەلگىسى (=) قويۇلسا ، ئۇ چاغدا ئېپوسلارنىڭ بەدىئىي ئېستېتىك ئۈنۈمىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ . خۇددى گىگېلنىڭ «ئالاھىدە ئېپوسلارنىڭ سۈزىتى پەقەت بىرەر شەخس بىلەن بىر گەۋدىلەشكەندىلا ، ئاندىن

شېئىرىيەتنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە يېتەلەيدۇ» دېگىنىگە ئوخشاش ، بۇ يەردە دېيىلگەن بىر شەخس ھەرگىزمۇ كونكرېت تارىخىي شەخس ئەمەس ، بەلكى خەلقنىڭ روھىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن ئىدىئال شەخسلەردۇر . بۇنداق مۇكەممەللىككە ئېرىشكەن ئىدىئال شەخسلەر ھەر قايسى دەۋرلەردىكى ساناقسىز كىشىلەرنىڭ ۋۇجۇدىغا سىڭگەن مىللىي روھنى ئۆزىگە يىغىپ ئەڭ ئۇلۇغ ، ئەڭ ھۆر ، ھەقىقىي ئىنسان گۈزەللىكىنى نامايان قىلالايدىغان شەخسكە ئايلىنىدۇ . شۇڭا «ئالپ ئەر توڭا» دىن ئىبارەت بۇ دەسلەپكى ئەجداد قەھرىماننىڭ ئوبرازىنى مەلۇم بىر كونكرېت تارىخىي شەخسنىڭ سېپىمىسى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەندىن كۆرە ، ئۇنى تۈركىي تىللىق خەلقلەر تۈركۈمىنىڭ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىكى ئېلىپ بارغان بىر قاتار شانلىق كۈرەش جەريانىنىڭ مۇجەسسەملەشتۈرۈلۈشى دەپ قاراش تارىخىي چىنلىققا تېخىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ .

«شۇ» (xu) داستانى

- ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ بىرى — «شۇ» داستانى بولۇپ ، ئۇنىڭ تولۇق نۇسخىسى خەلقىمىز ئارىسىدا ساقلانمىغان . پەقەت بۇ داستاننىڭ بەزى پارچىلىرىنى مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تۆۋەندىكى ئۈچ سۆزنىڭ سېمانتىكىلىق مەنىسىنى ئىزاھلاش مەقسىتىدە خاتىرىلىگەن .
- 1 . تۈركمەن : بۇلار ئۇغۇزلاردۇر ، بۇلارنىڭ تۈركمەن دەپ ئاتىلىشىدا مۇنداق بىر ھېكايە بار . («دىۋان» III توم ، 564 — 568 - بەتلەر)
 - 2 . ئۇيغۇر : بىر ئەلنىڭ ئىسمى ، ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار («دىۋان» I توم ، 151 — 153 - بەتلەر) .
 - 3 . ئۆگە : تەجرىبىلىك ، ئەقىللىق ، كادالڭ ، ئاددىي خەلق

ئىچىدىن چىققان قېرى سال كىشىلەرگە بېرىلگەن ، تېگىندىن بىر دەرىجە تۆۋەن ئاتاق («دىۋان» I توم ، 123 - بەت) ئەسلى مەتنى (تەرجىمىسى ئېلىندى)

A . «تۈركمەن» ماددىسى

تۈركمەن ، بۇلار ئوغۇزلاردۇر . بۇلارنىڭ تۈركمەن دەپ ئاتىلىشىدا مۇنداق بىر ھېكايە بار :

زۇلقەرنەين سەمەرقەنتتىن ئۆتۈپ ، تۈرك شەھەرلىرىگە يول ئالغان چاغلاردا ، تۈركلەرنىڭ «شۇ (xu)» ئىسمىلىك بىر ياش خاقانى بار ئىدى . ئۇ چوڭ قوشۇن ئىگىسى ئىدى . بالاساغۇننىڭ يېنىدىكى «شۇ» قەلئەسىنى شۇ ئۆزى ئالغان ۋە بنا قىلدۇرغان . بۇ قەلئەنىڭ ئالدىدا ھەر كۈنى بەگلەر شەرىپىگە 360 قېتىم دۇمباق چېلىناتتى . ئادەملىرى ئۇنىڭغا : «زۇلقەرنەين يېقىن كېلىپ قاپتۇ ، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشمىزمۇ ؟ قانداق بۇيرۇقلىرى بار ئىكەن ؟» دەيدۇ . ئەسلىدە خاقان «شۇ» خۇجەند دەرياسى بويىغا قاراۋۇل قويۇش ۋە زۇلقەرنەيننىڭ دەريادىن ئۆتكەنلىكىدىن خەۋەر بېرىش ئۈچۈن بۇ دەريا قىرغىقىغا تارخانلاردىن تەركىب تاپقان قىرىق كىشىلىك چارلىغۇچى ئەۋەتكەنكەن . چارلىغۇچىلار مەخپىي كەتكەچكە ئۇلارنىڭ خاقاننىڭ كۆڭلى بۇنىڭدىن خاتىرجەم ئىكەن . خاقاننىڭ كۈمۈشتىن ياسالغان بىر كۆلچىكى بولۇپ ، سەپەرگە چىققاندا ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرىدىكەن . ئۇنىڭغا سۇ تولدۇرۇلغاندىن كېيىن ، غاز - ئۆردەكلەر چۈشۈپ شۇڭغۇپ ئوينايدىكەن ، خاقان زۇلقەرنەين بىلەن ئۇرۇشمىزمۇ دېگەنلەرگە ئۆزىنىڭ مۇشۇ كۈمۈش كۆلچىكىنى كۆرسىتىپ ، «غاز ، ئۆردەكلەرگە قاراڭلار ، ئۇلار سۇغا قانداق شۇڭغۇيدىكەن ؟» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ . خاقاننىڭ بەرگەن جاۋابى ئادەملىرىنى ئويغا سېلىپ قويۇپتۇ . ئۇلاردا «خاقان زۇلقەرنەين بىلەن ئۇرۇشماقچىمۇ ئەمەس ، چېكىنمەكچىمۇ ئەمەس» دېگەن گۇمان پەيدا بولۇپتۇ .

زۇلقەرنەين دەريادىن ئۆتۈپتۇ . چارلىغۇچىلار ئۇنىڭ ئۆتكەنلىكىنى خاقانغا كېچىسى كېلىپ مەلۇم قىپتۇ . خاقان شۇ كېچىسىلا دۇمباق چالدۇرۇپ ، شەرققە قاراپ يول ئاپتۇ . خاقاننىڭ تەييارلىقسىزلا يولغا چىققانلىقىدىن ، خەلق ئارىسىدا ئەسنىزلىك ، تەشۋىش پەيدا بولۇپتۇ . ئۇلاغ تاپالغانلار ئالدىراش - تېنەش ئۇدۇل كەلگەن ئۇلاغلارغا مىنىشىپ خاقاننىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ . ئالدىراشچىلىقتا ئۇ بۇنىڭ ، بۇ ئۇنىڭ ئۇلىغىنى ئېلىۋاپتۇ . تاڭ ئاتقاندا قارارگاھ تۈپتۈز بىر سايبغا ئايلىنىپتۇ . ئۇ چاغلاردا تىراز ، ئىسپىجاب ، بالاساغۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەھەرلەر بىنا قىلىنمىغان ئىدى . بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىن بىنا قىلىنغان . ئۇ يەرلەردە چېدىرلاردا ياشايدىغان كۆچمەنلەر ھايات كەچۈرەتتى . خاقان ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى كېچىلەپ كېتىپ قالغاندا ، 22 كىشى ئۇلار بىلەن بىللە كېتىشكە ئۇلاغ تاپالمىغانلىقتىن ، بالا - چاقىلىرى بىلەن شۇ يەردە قېلىپ قاپتۇ . مەن ئۇلارنىڭ ناملىرىنى كىتابنىڭ بېشىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندىم . ماللىرىغا باسدىغان تامغىلىرىنىمۇ شۇ يەردە بايان قىلىپ ئۆتكەندىم ، مەسىلەن ، «قېنىق» ، «سالغۇ» ۋە باشقىلار . بۇ 22 ئائىلە ئۇلارنىڭ كەينىدىن پىيادە بېرىش ياكى مۇشۇ يەردە تۇرۇۋېرىش ھەققىدە مەسلىھەتلىشىۋاتقاندا ، ئۇلارنىڭ يېنىغا ئىككى كىشى كەپتۇ . ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرىمۇ بىللە ئىكەن . ئۇلار يۈك - تاقلارنى دۈمبىلىرىگە ئارتىپ ، قوشۇننىڭ كەينىدىن كېتىۋاتقان ، ھارغان - ئاچقان ، ئېغىر يۈكنىڭ دەستىدىن تەرگە چۆمگەن ئىكەن . بۇ ئىككى ئائىلە قېپقالغان ھېلىقى 22 ئائىلىگە يولۇقۇپ ، ئۇلار بىلەن پاراڭلىشىپتۇ . 22 ئائىلىدە ئۇلارغا «ئەي ئادەملەر ، ھېلىقى ئادەم (زۇلقەرنەين) بىر يولۇچى ، ئۇ بىر يەردە تۇرمايدۇ ، بىزنىڭ يەرلەردە قېپقالمايدۇ ، ئۆتۈپ كېتىدۇ ، بىز بەربىر ئۆز يېرىمىزدە ئۆزىمىز قالمىز» دەپتۇ . ئۇلار ئىككى ئائىلىگە تۈركچە «مۇشۇ

يەردە تۇرۇپ قېلىڭلار» دەپتۇ . كېيىن ئۇلار «خالاچ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ، خالاچلارنىڭ ئەسلىي شۇ ، ئۇلار ئىككى قەبىلىدۇر .

زۇلقەرنەين كەتكەندىن كېيىن ، بۇ ئادەملەرنىڭ ئۇزۇن چاچلىرىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تۈركلەرگە خاس بەلگىلىرىنى كۆرۈپ ، ئۇلاردىن گەپ سورىمايلا بۇلار «تۈرك مانەند — تۈرككە ئوخشايدۇ» دەپتۇ . شۇنىڭ بىلەن بۇ سۆز ئۇلارغا بۈگۈنگە قەدەر نام بولۇپ قالغان .

تۈركمەن (تۈرك مانەند) لەر ئەسلىدە 24 قەبىلىدۇر . لېكىن ئىككى قەبىلىدىن ئىبارەت بولغان خالاچلار بەزى جەھەتتە ئۇلاردىن ئايرىم تۇرىدۇ . شۇڭا ئۇلار ئوغۇزلار قاتارىغا كىرمەيدۇ . بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي شۇدۇر .

خاقان «شۇ» چىن تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ . زۇلقەرنەين ئۇنىڭ كەينىگە چۈشىدۇ . ئۇيغۇرلارغا يېقىن بىر يەردە خاقان زۇلقەرنەينگە بىر قىسىم چارلىغۇچى قوشۇن ئەۋەتىدۇ ، زۇلقەرنەينمۇ شۇنداق قوشۇن ئەۋەتىدۇ . توقۇنۇش نەتىجىسىدە زۇلقەرنەين ئەۋەتكەن قوشۇن مەغلۇپ بولىدۇ ، بۇ توقۇنۇش «ئالتۇنقان» دېگەن يەردە بولغانىكەن ، بۇ تاغ ھازىرقى كۈندە «ئالتۇنخان» دەپ ئاتىلىدۇ . زۇلقەرنەين ئەنە شۇ يەردە خاقان (شۇ) بىلەن سۈلھ تۈزىدۇ . ئاندىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىنى بىنا قىلىدۇ ۋە بىر مەزگىل شۇ يەردە تۇرۇپ قالىدۇ ، زۇلقەرنەين چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن خاقان «شۇ» قايتىپ كېلىدۇ ۋە بالاساغۇنغا قەدەر ئىلگىرىلەيدۇ . ئاندىن ئۆز نامى بىلەن ئاتالغان «شۇ» شەھىرىنى سالدۇرۇپ ، ئۇ يەرگە بىر تىلىسىم قۇردۇرىدۇ . بۈگۈنكى كۈندە لەيلەكلەر ئۇ تىلىسىملىق شەھەرنىڭ ئەتراپىغا كېلىپ توختاپ قالىدۇ ، ئۇنىڭدىن ئۈچۈپ ئۆتەلمەيدۇ . تىلىسىم بۈگۈنگە قەدەر بۇزۇلماي كېلىۋاتىدۇ .

B. «ئۇيغۇر» ماددىسى

ئۇيغۇر : بىر ئەلنىڭ ئىسمى ، ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار . بۇ شەھەرلەرنى زۇلقەرنەين تۈرك خاقانى بىلەن پۈتۈم تۈزگەندىن كېيىن سالدۇرغانىكەن .

ماڭا مۇھەممەت چاقىرتونقاغان ئوغلى نىزامىدىن ئىسرافىل تۇغان تېكىن ئۆز ئاتىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ مۇنداق دېگەندى : زۇلقەرنەين ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا ، تۈرك خاقانى «شۇ» ئۇنىڭغا قارشى تۆت مىڭ ئادەم ئەۋەتكەنىكەن . ئۇلارنىڭ قالىپاقلرىنىڭ قاناتلىرى لاپىنىنىڭ قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن . ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا ، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۈستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن . زۇلقەرنەين بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە «بۇلار باشقىلارغا موھتاج بولماي ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ بەيدىغانلار ئىكەن ، بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلمايدۇ ، قاچان خالىسا شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ» دەپتۇ . شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ ئەل «خۇزخۇر» دەپ ئاتىلىپتۇ ، كېيىن «خ» ھەرىپى «ا» غا ئالماشقان . مۇنداق بوغۇز ھەرىپلىرىنىڭ بىر - بىرىگە ئالمىشىشى ، بولۇپمۇ «ا» نىڭ «خ» غا ، «خ» نىڭ «غ» ۋە «ا» غا ئالمىشىشى كۆپ ئۇچرايدىغان ھادىسە . مۇشۇ كىتابنى يازغان مەھمۇد ئېيتىدۇكى ، بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز بولغان ئەمىرلەرنىڭ «خەمىر» دېيىلىشى شۇنىڭدىن كەلگەن . چۈنكى ئوغۇزلار «ئەمىر» دېيىلمەي ، «ا» نى «خ» غا ئالماشتۇرۇپ «خەمىر» دەيدۇ ، شۇڭا تۈرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇزلىرىدىن ئالغان بوۋىمىزنى «خەمىر تەگىن» دەپ ئاتايدۇ . خۇددى «ئۇيغۇر» سۆزىدە كۆرسەتكىنىدەك ، بۇ يەردە «ا» ھەرىپى «خ» غا ئالماشقان ، «خ» ھەرىپى «ا» غا ئالمىشىش بىلەن بىللە «خۇز» سۆزىدىكى «ز» ھەرىپىمۇ «ي - يا» غا ئالماشقان . بۇ «ز» ھەرىپىنىڭ «ي» غا ئالمىشىشى تۈپ قائىدە .

شۇنىڭدىن كېيىن «خۇر» سۆزىدىكى «خ» ھەرپى «غ» غا ئالماشقان . «غ» نىڭ «خ» غا ، «خ» نىڭ «غ» غا ئالمىشىشى كۆپ ئۇچرايدىغان ھادىسە . ئۇ ئەلدە بەش شەھەر بار . ئۇنىڭ خەلقى ئەڭ ئەشەددىي كىشىلەر ، ئەڭ ئۇستا مەرگەنلەردۇ . بۇ شەھەرلەر : 1 . سۇلى ، بۇنى زۇلقەرنەين سالدۇرغان 2 . قوجو . 3 . چانبالىق . 4 . بېشبالىق . 5 . ياڭى بالىق .

C . «ئۆگە» ماددىسى

ئۆگە — تەجرىبىلىك ، ئەقىللىق ، كادالڭ ، ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىققان قېرى - سال كىشىلەرگە بېرىلگەن ، تېگىندىن بىر دەرىجە تۆۋەن ئاتاق . بۇ سۆز مۇنداق كېلىپ چىققان : زۇلقەرنەين چىنغا قاراپ ئىلگىرىلىگەندە ، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن تۈرك خاقانى «شۇ» ياشلاردىن تەركىب تاپقان بىر بۆلۈك ئەسكەرنى ئەۋەتتۇ . خاقاننىڭ ۋەزىرى : «سىز زۇلقەرنەينگە ياشلارنىلا ئەۋەتتىڭىز ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەجرىبىلىك ، ياشانغان ئۇرۇش ماھىرلىرىدىن بىرەر ئادەمنىڭ بولۇشى كېرەك ئىدى» دېگەندە ، خاقان ياشانغان ۋە تەجرىبىلىك مەنىسىدىكى «ئۆگە» سۆزىنى قوللىنىپ «ئۆگەنمۇ» دېگەن . ۋەزىر «ھەئە» دەپ جاۋاب بەرگەن . شۇنىڭ بىلەن خاقان سىنالغان بىر ئادەمنى ئەۋەتكەن . ئۇلار بۇ كېچىسى زۇلقەرنەيننىڭ ئالدىنقى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى يەتتەگەن . بىر تۈرك ئەسكىرى زۇلقەرنەيننىڭ ئەسكەرلىرىدىن بىرىنى بىر قىلىچ بىلەنلا كىندىكىگىچە ئىككىگە بۆلۈۋەتكەن . ئۆلتۈرۈلگەن ئەسكەر تىللا سېلىنغان ھەمياننى بېلىگە ئېسىۋالغانىكەن ، ئۇمۇ كېسىلىپ ، تىللالىرى قانغا مىلىنىپ يەرگە تۆكۈلگەن ، ئەتىسى ئەتىگەن تۈرك ئەسكەرلىرى قانغا مىلەنگەن تىللالارنى كۆرۈپ ، بىر - بىرىدىن : «بۇ نېمە؟» دەپ سوراشقاندا ، ئۇلار : «ئالتۇنقان» دېيىشكەن . شۇڭا شۇ جايدىكى

چوڭ بىر تاغ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان . ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن بولغان بۇ تاغنىڭ ئەتراپىدا كۆچمەن تۈرك خەلقلەرى ياشايتتى . زۇلقەرنەين كېچىلىك ھۇجۇمىدىن كېيىن تۈرك خاقانى بىلەن سۈلھ تۈزگەن .

مۇلاھىزە :

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تەسپىد ئېتىلگەن يۇقىرىقى ئۈچ ماددىدا ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئوغۇز (ئۇيغۇر) لارنىڭ تارىخىي داستانى «شۇ» ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ يىپ ئۇچى بار . بۇنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن :

1 . بۇ ئۈچ ماددىنىڭ سۈزىتى لىنىيىسى بىر بولۇپ ، مەزمۇن جەھەتتىن بىر - بىرىگە زىچ باغلانغان . بۇ ئۈچ ماددىدا بىردەك زۇلقەرنەيننىڭ نامى زىكرى قىلىنىدۇ . بۇ شەخس — ماكدۇنىيىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى كىرالى (پادىشاھ) ئىسكەندەر ماكدۇنىسكى بولۇپ ، شەرقلىقلەر تەرىپىدىن سۈپەتلىنىپ «زۇلقەرنەين» (ئەرەبچە ، زۇ — ئىگە ، قەرىن — تەرەپ ، تامان ، دۇنيانىڭ ھەر ئىككى ئۇچى ، ئەين — ئىگىلىك قوشۇمچىسى ، تولۇق مەنىسى «دۇنيانىڭ ئىككى تەرىپىنىڭ ئىگىسى» دېمەكتۇر) ئاتالغان . بۇ داستاننىڭ ئاساسىي مۇتقى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 330 - يىللاردىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 327 - يىللارغىچە ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان باسمىچىلىق يۈرۈشىنى ئەسلىتىدۇ ۋە شۇ تارىخ بىلەن باغلىنىدۇ .

مىلادىيەدىن بۇرۇن 7 - ئەسىردە قۇرۇلغان ئىران ئاخمانىيلار خانلىقىنىڭ باسقۇنچىلىق سىياسىتىگە قارشى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرنىڭ مۇستەقىللىق ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىرگىچە 300 يىل داۋام قىلدى . بولۇپمۇ ئاخمانىيلار خانلىقىنىڭ زالىم ھۆكۈمدارى دارا I (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 522 - ~ 484 - يىللار) دەۋرىدە

باسمىچىلىققا قارشى كۈرەش تېخىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى . شۇنداق بىر جىددىي ۋەزىيەتتە يۇنان ھۆكۈمدارى فەيلاقۇس تەربىيىسىدە ئۆسكەن ماكىدۇنىيلىك ئىسكەندەر ئۈچ مىڭ پىيادە ۋە بەش مىڭ ئاتلىق قوشۇن دارا I بىلەن ئېلىشىپ ، ئاخمانىيلار ئىمپېرىيىسىگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىدۇ . شۇنداق قىلىپ ، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 331 - يىلى ئەجەم يۇرتلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ ئاخمانىيلار خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ئاخمانىيلار ئىشغالىيەتتىكى تۈرك ئوغۇز يۇرتلىرىغا يۈرۈش قىلىپ ، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 329 - يىلى ناۋتاك (؟) ۋە ماراكەنت (سەمەرقەنت) قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ، ئوغۇز زېمىنلىرىغا قاراپ كېڭىيىدۇ . تۈرك خانى «شۇ» زۇلقەرنەينىڭ ھەدەپ ئىلگىرىلەۋاتقانلىقىغا قارشى تەدبىر قوللىنىدۇ . شۇنىڭ بىلەن مەخپىي ھالدا خوجەند دەرياسى ۋادىسىغا 40 نەپەر چارلىغۇچى ئەۋەتىدۇ . چارلىغۇچىلار زۇلقەرنەينىڭ خوجەند دەرياسىنىڭ بۇ قېتىغا بېسىپ كىرگەنلىكى ھەققىدە كېچىسى كېلىپ «شۇ» خاقانغا ئۇچۇر يەتكۈزىدۇ . بۇ مەلۇماتقا ئاساسەن ، ئىسكەندەر دەۋرىدە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 330 - يىللار) تۈرك يۇرتلىرى سەمەرقەنتتىن باشلىنىدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ . سەيھۇن دەريا بويلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خوجەند ۋادىسى ، پەرغانە ۋادىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تۈرك يۇرتلىرى «شۇ» خاقاننىڭ ئىلكىدە بولۇپ ، ئۇنىڭ ئوردىسى سەيھۇن دەرياسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا ئىدى . بۇ رايونلاردا ياشايدىغان تۈرك - ئوغۇز قەبىلىلىرى تېخى شەھەرلەشمىگەن بولۇپ ، چېدىرلاردا كۆچمەن ھالەتتە ياشاۋاتقان ئىدى . ئىسكەندەرنىڭ سەيھۇن دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغان «شۇ» خاقان بىر كىچىدىلا ئوردىغاھىنى يۆتكەپ ، ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ شەرققە قاراپ ۋاقىتلىق چېكىنىدۇ (رىۋايەتتە چىن ، يەنى جۇڭگو زېمىنى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن دېيىلىدۇ) . بۇ خاتىرىدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى ، تىراز ، ئىسپىچاپ ، بالاساغون ،

سەمەرقەنت قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۈيۈك شەھەرلەر ئۇ دەۋردە تېخى بىنا بولمىغان ئىدى. ئۇ شەھەرلەر ئاشۇ ئېھتىياج بىلەن ئىسكەندەر ئىستېلاسى دەۋرىدە قۇرۇلغانلىقى مەلۇم.

شۇنداق قىلىپ «شۇ» خاقان تەرەپدارلىرى چېكىنگەندىن كېيىن، ئىسكەندەر ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ، ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن «ئالتۇنقان» (ئالتۇنتاغ) دېگەن يەردە ئىككى تەرەپنىڭ چارلىغۇچى قوشۇنلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدۇ. نەتىجىدە زۇلقەرنەيننىڭ چارلىغۇچى قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولۇپ، شۇ يەردە «شۇ» خاقان بىلەن سۆلھ تۈزدى. سۆلھىگە ئاساسەن زۇلقەرنەين چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن، خاقان «شۇ» قايتىپ كېلىپ بالاساغۇنغا قەدەر ئىلگىرىلەيدۇ. ئاندىن بالاساغۇننىڭ يېنىدا ئۆز نامى بىلەن «شۇ» قەلئەسىنى بىنا قىلدۇ. «شۇ» داستاننىڭ ۋەقەلىكى شۇنىڭ بىلەن تۈگەللىنىدۇ. بىرىنچى نۇقتىدا بۇ داستاننىڭ ئىسكەندەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستېلا قىلغان دەۋردە پەيدا بولغانلىقىنى جەزملەشتۈرەلەيمىز.

2. ئەھمىيەتلىك نۇقتا شۇكى، داستانغا ئاساسلانغاندا، «شۇ» خاقان مۈلكىي ئەمەلدارلىرى ۋە ئۇرۇغ - جەمەتلىرى بىلەن شەرققە كۆچكەندە، پەقەت 22 كىشى ئات - ئۇلاغلىرى بولمىغاچقا، ئۇلار بىلەن بىللە كېتەلمىگەن ۋە ئائىلىلىرى بىلەن بىللە، يۈك - تاقلارنى دۈمبىلىرىگە ئارتىپ، پىيادە قوشۇننىڭ كەينىدىن ئىككى ئائىلە (ئۇلار «خالاچ» ياكى «قالاچ» دەپ ئاتالغان) مۇ ئۇلارغا قوشۇلۇپ، 24 ئائىلە بولدى. مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇ ھەقتە شۇنداق ئىزاھات بېرىدۇ. «مەن ئۇلارنىڭ ناملىرىنى كىتابنىڭ بېشىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندىم، ماللىرىغا باسىدىغان تامغىلىرىنىمۇ شۇ يەردە بايان قىلىپ ئۆتكەندىم.» ئۇلار ئەنە شۇ 22 ئۇرۇقنىڭ ئۆزىدۇر. بۇ رىۋايەت ئىككى خىل شەكىلدە مۇلاھىزە قىلىنىشى مۇمكىن.

بىرىنچى ئېھتىماللىققا ئاساسەن، «شۇ» غا قېتىلماي ئورنىدا قالغان 22 ئائىلە ھەمدە ئوغۇز يۇرتلىرىدىن بۇ 22 ئائىلە سېپىگە

قېتىلغان ئىككى خالاچ ئائىلىلىرى بىلەن بىللە جەمئىي 24 ئوغۇز ئۇرۇقىنى تەشكىل قىلغان . بۇ پەرەزنى قوبۇل قىلىش ناھايىتى قىيىن . چۈنكى ئوغۇزلارغا ئائىت بۇرۇنقى ئىشەنچلىك مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، ئوغۇزخاننىڭ ئالتە ئوغلىدىن تۆرەلگەنلەر ئوغۇز ئۇرۇقلىرىنى تەشكىل قىلغان . شۇڭا نوقول ھالدا ، «شۇ» خاقانغا ئەگەشمەي ئورنىدا قالغان 22 ئائىلىدىن ئوغۇزلار شەكىللەنگەن دېيىش ئەقىلگە سىغمايدۇ .

مۇئەللىپ قۇۋۋەتلەيدىغان ئىككىنچى ئېھتىماللىق شۇكى ، «شۇ» خاقاننىڭ چېكىنىش مەزگىلىدە ئۆز ئورنىدا قالغان 22 ئائىلە ، داستاندا تەسۋىرلەنگەنگە ئوخشاش ، چېكىنىشتە ئات - ئۇلاغلىرى بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن ئائىلاچ يۇرتىدا قالغانلاردۇر . ئەگەر ئۇلار «شۇ» خاقاننى ياقلىماي ، ئۇلاردىن بۆلۈنۈپ كەتكەن بولسا ئىدى ، قەدىمكى ئۇرۇقچىلىق ھاياتىنىڭ مەنتىقىسى بويىچە ئۇلارنىڭ ئوغۇز ئۇرۇقلىرىدىن ئەمەسلىكىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن ئىدى .

بىزنىڭچە ، داستاندا ئېيتىلغاندەك ، شەرققە چېكىنىش (كۆچۈش) مەسىلىسىدە «شۇ» خاقان بىلەن ئوغۇز ئۇرۇقلىرى ئارىسىدا مەلۇم ئىختىلاپلار كۆرۈلگەن . بۇنى ئۇلارنىڭ ئىككى «خالاچ» ئائىلىسىگە قىلغان مۇنۇ خىتابىدىن كۆرگىلى بولىدۇ : «ئەي ئادەملەر ، ھېلىقى ئادەم (زۇلقەرنەين) بىر يولۇچى ، ئۇ بىر يەردە تۇرمايدۇ ، بىزنىڭ يەرلەردە قېلىپ قالمايدۇ ، ئۆتۈپ كېتىدۇ . بىز بەربىر ئۆز يېرىمىزدە ئۆزىمىز قالمىز» دەپتۇ . ئۇلار ئىككى ئائىلىگە تۈركچە «مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قېلىڭلار» دەپتۇ . كېيىن ئۇلار «خالاچ» دەپ ئاتىلىپ قالغان ، خالاچلارنىڭ ئەسلىي شۇ ، ئۇلار ئىككى قەبىلىدۇر . («دىۋان» III توم ، 564 - - 568 - بەتلەر) .

دېمەك ، بۇ مەلۇماتلاز «شۇ» بىلەن بىللە چېكىنىمەي قالغانلارنىڭمۇ ئوغۇز ئۇرۇقلىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ ، شۇنداقلا ئىسكەندەر مەزگىلىدە ، يەنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىرلەردە ئوغۇزلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى چۈشەندۈرىدۇ .

3 . بۇ داستان ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن زىچ

ئالاقىداردۇر. داستاننىڭ ئۆزىدىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا ئوغۇزلار ئەسلىدە 22 ئۇرۇقتۇر. شۇڭا مەھمۇد كاشغەرى كىتابىدا ئاشۇ 22 ئۇرۇقنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. ئىسكەندەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلغان مەزگىللىرىدە ئۇلارغا ئىككى قالاچلار قوشۇلۇپ، 24 ئۇرۇق بولغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. مەھمۇد كاشغەرى كىتابىدا ئىككى زىت پىكىر بار. بىرى، «زۇلقەرنەين كەلگەندىن كېيىن، بۇ ئادەملەرنىڭ (ئىككى خالاچنى دېمەكچى) ئۇزۇن چاچلىرىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تۈركلەرگە خاس بەلگىلىرىنى كۆرۈپ، ئۇلاردىن گەپ سورىمايلا بۇلار «تۈرك مانەند — تۈرككە ئوخشايدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ سۆز ئۇلارغا بۈگۈنگە قەدەر نام بولۇپ قالغان. يەنە بىرى، «تۈركمەنلەر ئەسلىدە 24 قەبىلىدۇر. لېكىن ئىككى قەبىلىدىن ئىبارەت بولغان خالاچلار بەزى جەھەتتە ئۇلاردىن ئايرىم تۇرىدۇ. شۇڭا ئۇلار ئوغۇزلار قاتارىغا كىرمەيدۇ.» ئىنكارنى ئىنكار قىلىشتىن چىقىدىغان يەكۈن بويىچە قارىغاندا، بۇ ئىككى زىت پىكىرنىڭ ماھىيىتىدە ئىككى قالاچ قەبىلىلىرىنىڭمۇ ئىسكەندەر دەۋرىدە تامامەن ئوغۇزلاشقانلىقى ۋە تارىخى راشتىننىڭ «جامىئۇل تەۋارىخ» دېگەن ئەسىرىدىكى 24 ئوغۇز ئۇرۇقىنىڭ ئوتتۇرىغا چىققانلىقى كۆرسىتىلىدۇ. دېمەك، «دىۋان» دا كۆرسىتىلگەن ئىككى ئۇرۇق نەق ئىككى قالاچنىڭ ئۆزىدۇر، شۇنداقلا بۇ ئىككىسى راشتىننىڭ كىتابىدا كۆرسىتىلگەن يۇلتۇزخان (ئوغۇزخاننىڭ چوڭ خاتۇنىدىن بولغان ئۈچىنچى ئوغلى) نىڭ ئوغۇللىرىغا تەۋەدۇر.

ئوغۇز ئۇرۇقلىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن «جامىئۇل تەۋارىخ» تىكى سېلىشتۇرما جەدۋىلى

رەت نومۇرى	«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا	«جامئۇل تەۋارىخ» تا	تەۋەلىكى
1	قېنىق	قايسى	كۈنخاننىڭ ئوغلى
2	قاينىغ	بايات	كۈنخاننىڭ ئوغلى
3	بايۇندۇر	ئالقاۋلى ئاۋۇل	كۈنخاننىڭ ئوغلى
4	ئىۋا - يىۋا	قارا ئاۋۇل	كۈنخاننىڭ ئوغلى
5	سالغۇر	يازىر	ئايخاننىڭ ئوغلى
6	ئاششار	دۆگەر	ئايخاننىڭ ئوغلى
7	بەكتىلى	دۈردورگا	ئايخاننىڭ ئوغلى
8	بۈگدۈر	ياپۇرلى	ئايخاننىڭ ئوغلى
9	بايات	ئاۋشار	يۇلتۇز خاننىڭ ئوغلى
10	يازغىر	قىزىق	يۇلتۇز خاننىڭ ئوغلى
11	ئەيمور	بەگدىلى	يۇلتۇز خاننىڭ ئوغلى
12	قارا بۆلۈك	قارچىن	يۇلتۇز خاننىڭ ئوغلى
13	ئالقا بۆلۈك	باياندۇر	كۆكخاننىڭ ئوغلى
14	ئىگدىر	بەچەنە	كۆكخاننىڭ ئوغلى
15	ئورەگىر	چاۋۇلدۇر	كۆكخاننىڭ ئوغلى
16	تۇتۇرقا	چەپنى	كۆكخاننىڭ ئوغلى
17	ئولا بوندلۇغ	سالور	تاغخاننىڭ ئوغلى
18	تۆگەر	ئەيمۈر	تاغخاننىڭ ئوغلى
19	پەچەنەك	ئالايوتلۇ	تاغخاننىڭ ئوغلى
20	چوۋۇلدۇر	ئۈزۈگۈر	تاغخاننىڭ ئوغلى

21	چەبىنى	يىگىدىر	دېڭىز خاننىڭ ئوغلى
22	چارۇقلۇغ	بۈگدۈز	دېڭىز خاننىڭ ئوغلى
23		يىۋا	دېڭىز خاننىڭ ئوغلى
24		قىنىق	دېڭىز خاننىڭ ئوغلى

بۇ جەدۋەلدىن قارىغاندا، راشىدىن «جامىئۇ تەۋارىخ» تا كۆرسەتكەن ئۇرۇقلار ياپارلى، قىزىق، قاراچىن قاتارلىق ئۈچ ئۇرۇق «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا كۆرسىتىلمىگەن. بۇنىڭغا تەڭداش «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى چارۇقلۇق «جامىئۇل تەۋارىخ» تا ئۇچرىمايدۇ. بۇ ئېھتىمال ئىسىملاردىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەردىن كېلىپ چىققان ئاقىۋەت بولۇشى مۇمكىن.

4. بىزنىڭچە، «ئۇيغۇر» ۋە «ئۆگە» ماددىسىدا سۆزلەنگەن رىۋايەتلەرمۇ «شۇ» داستانىنىڭ پارچىسى سۈپىتىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر. ئىسكەندەر ئۇيغۇر ئىلىگە يېقىنلاشقاندا ئۇنىڭغا قارشى تۆت مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتكەن خاقاننىڭ دەل «شۇ» خاقان ئىكەنلىكى شۈبھىسىزدۇر. بۇ قوشۇن «قالپاقلارنىڭ قاناتلىرى لاپىنىنىڭ قاناتلىرىغا ئوخشايدىغان، ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۈستىلىق بىلەن ئاتالايدىغان»، «باشقىلارغا موھتاج بولماي ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغان»، «قولدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدىغان»، قەدىمكى گرىك تەلەپپۇزىدا «خۇزخور» دەپ ئاتالغان «ئۇيغۇر» لاردىن تەشكىللەنگەن. بۇ رىۋايەت بىزگە «ئۇيغۇر» دېگەن ئېتىمونىمنىڭ زۇلقەرەين دەۋرىدىلا ھازىرقى تەلەپپۇزى بويىچە مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. پارچىدا تەكرار تىلغا ئېلىنغان «ئۇيغۇر ئىلى»، «ئالتۇنقان»

دېگەن جايلار «ئۇيغۇر» ماددىسىنىڭ ئاخىرىدا ساناپ ئۆتكەن بەش ئۇيغۇر شەھەر (سولمى - قاراشەھەر، قوچو - تۇرپان، چانبالىق - سانجى، بېشبالىق - جىمسار، گۈچۈڭ، ياڭى بالىق - ماناس ئەتراپلىرى) لىرىنىڭ ئەتراپىدا ئىكەنلىكى ئېنىق .

بۇ ماددىدا ئىسمى ئاتالغان مۇھەممەت چاقىر تۇنقاخان قاراخانىيلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە بالاساغۇنغا ھاكىم بولغان تارىخىي شەخستۇر . دېمەك ، يۇقىرىقى رىۋايەتلەر تارىخىي چىنىلىققا يېقىن .

5 . ئۇنداق بولسا ، مەزكۇر داستاننىڭ باش قەھرىمانى «شۇ» زادى كىم ؟ دېگەن مەسىلە بىزنى چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ . بىز ھازىرغىچە «شۇ» خاقاننىڭ شەخسىيىتى ۋە تارىخىمىزدا ئۆتكەن قايسى رېئال شەخسنىڭ پروتوتىپى ھەققىدە «دېۋان» دىكى ئۈچ ماددىدىن باشقا ھېچقانداق ئۇچۇر مەنبەسىگە ئېرىشەلمىدۇق . شۇڭا ئۇنى پۈتۈنلەي خىيالىي ياساپ چىقىرىلغان ئەپسانىۋى ئوبراز دېيىشكىمۇ ياكى مەلۇم بىر تارىخىي شەخسنىڭ تىمسالى سۈپىتىدە مۇئەييەنلەشتۈرۈشكىمۇ ئامالسىمىز .

شۇنىسى ئېنىقكى ، داستان ژانىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە قارىغاندا ، مەلۇم بىر داستاندىكى بىر قەھرىمان تارىختىكى بىرلا تارىخىي قەھرىماننىڭ ئۆزىگلا تەڭ بولمايدۇ ، بەلكى ئۆزىدىن بۇرۇن ياكى كېيىنكى تارىخىي دەۋرلەردىكى كۆپلىگەن تارىخىي قەھرىمانلارنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرۈپ ھەم رېئال ، ھەم غايىۋى ئوبرازلارغا ئايلىنىدۇ . دۇنيادىكى بارلىق ئېپوسلارغا ئوخشاش «شۇ» داستانمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس . لېكىن «دېۋان» دىكى «شۇ» داستانغا ئالاقىدار پارچىلاردا ئىپادىلەنگەن ۋەقەلىكلەرنىڭ ئىشەنچلىك دەرىجىسى خېلى يۇقىرى بولۇپ ، مۇئەييەن تارىخىي قىممەتكە ئىگە . ئالايلىق ، زۇلقەرنەين بىلەن «شۇ» خاقان باشچىلىقىدىكى ئوغۇز قوۋملىرىنىڭ ئارىسىدىكى ئۇرۇشلار ئەينى تارىخىي دەۋردە ماراكەند (سەمەرقەنت) لىكلەرنىڭ ئىستېداتلىق

سەركەردىسى سىپتامىنىڭ ئىسكەندەر باسقۇنچىلىقىغا قارشى مەردانە كۈرەشلىرىنى ئەسلەتسە ، ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلغان مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىرلەردىلا 24 ئوغۇز ئۇرۇقلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە ئۇلارغا «شۇ» خاقان يېتەكچىلىك قىلغانلىقى ، «شۇ» خاقاننىڭ شەرققە يۈرۈشى ، ئوغۇز ئۇرۇقلىرىنىڭ ئاخىرىدا «خۇزخور» ياكى «ئۇيغۇر» ئېتنونىمى بىلەن ئاتىلىشى ، ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ بىنا قىلىنىشى ، «ئالتۇنخان» (ئالتۇن خان) نىڭ تەكرار تىلغا ئېلىنىشى («ئوغۇزنامە» داستاندا «ئالتۇنخان» تىلغا ئېلىنغان)... قاتارلىق پاراللېل سۆزىتلەر ئوغۇزخاقاننى ئەسلىتىدۇ . شۇڭا مەزكۇر داستاننىڭ قەھرىمانى «شۇ» نى ئوغۇزخان ۋە ياكى ئۇنىڭ سەركەردىلىرىدىن بىرى دەپ پەرەز قىلىشقىمۇ ، جۈملىدىن ، ئىسكەندەر باسقۇنچىلىقىغا قارشى مەردانە كۈرەشكە ئاتلانغان كونكرېت تارىخىي شەخس — سەمەرقەنتلىك سىپتامىن بولۇشى مۇمكىن دەپ تەخمىنلەشكىمۇ بولىدۇ .

ئىش قىلىپ ، «شۇ» داستانى «ئالىپ ئەر توڭا» ، «ئوغۇزنامە» قاتارلىق يىرىك داستانلار تۈركۈمىنىڭ داۋامى سۈپىتىدە تارىختىن كۆپ ئىلگىرىكى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىرلەرگە بېرىپ تۇتىشىدىغانلىقى شۈبھىسىزدۇر .

ئاخىرىدا شۇنى ئەسكەرتىمىزكى ، بىز بۇ چەكلىك سەھىپىمىزدە قەشقەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ژانىرلىرىدىن بىر قەدەر تىپىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ئالتە تۈرنى تونۇشتۇرۇش بىلەن چەكلەندۈق . ئۇنىڭدىن باشقا ، يەنە تېپىشماقلار ، بالىلار ئويۇنلىرى ، ئەلنەغمە تىياتىرلىرى ۋە ئۇنىۋېرسال تەرمىلەر قاتارلىق ئالاھىدە تۈرلەرمۇ قەشقەر رايونىدا كەڭ ئومۇملاشقان . بۇ تۈرلەر ئىچىدىكى بەزىلىرىنىڭ سەنئەت ۋە ھەرىكەت تۈسى ئىنتايىن قويۇق بولغاچقا ، كېيىنكى مۇناسىۋەتلىك بايلاردا ئايرىم توختىلىمىز .

قوشۇمچە ماتېرىيال I
 قەشقەر رايونىدىكى خەلق ئەدەبىياتچىلىرىنىڭ تىزىملىك جەدۋىلى
 (ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى)

رەت نومۇرى	ئىسىم - فامىلىسى	ياشىغان يىلى	يۇرتى	ئالاھىدىلىكى
1	ئاشۇراخۇن غېرىبى	19 - ئەسىر	قەشقەر كونا شەھەر	توپلاپ رەتلەنگۈچى
2	ئابدۇرېھىم ھېيت	1928 - يىلى	قاغىلىق ناھىيىسى	چۆچەكچى
3	ئابدۇرېھىم ئىسمائىل	1939 - 1986	يېڭىسار ناھىيىسى	داستانچى
4	ئابلىزخان مەسۇم	1925 - 1988	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	لەتىپە ، يۇمۇرچى
5	ئابلەت زېرىپ	1938 -	مارالبېشى ناھىيىسى	قوشاقچى
6	ئالماس ئابدۇللايۇق	1926 -	مارالبېشى ناھىيىسى	قوشاقچى
7	ئاۋۇت راۋاب	1896 - 1971	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	داستانچى
8	ئايزىمخان مېھمان	1902 -	مەكىت ناھىيىسى	قوشاقچى
9	ئابدۇرېھىم ساۋۇت	1943 -	قەشقەر شەھىرى	توپلاپ رەتلەنگۈچى
10	ئابدۇكېرىم رەھمان	1941 -	قەشقەر شەھىرى	توپلاپ رەتلەنگۈچى
11	ئابدۇللا ئوسمان	1951 -	قاغىلىق ناھىيىسى	لەتىپچى

12	ئەمەت ھاجىبەگ ۋاپاتى	15 - ئەسىر	قەشقەر شەھىرى	داستانچى ، قوشاقچى
13	ئەمەت باۋۇدۇن	1912 - 1976	قەشقەر شەھىرى	داستانچى
14	ئەيسا مىراب	18 - ئەسىر	مارالبېشى ناھىيىسى	قوشاقچى
15	ئەمەت ئۆمەر	1916 - 1987	قەشقەر شەھىرى	لەتپە ، يۇمۇرچى
16	باقى راۋاب	1835 - 1915	قەشقەر شەھىرى	قوشاقچى ، ناخشىچى
17	باۋۇدۇن يۈسۈپ	1818 - 1984	پەيزاۋات ناھىيىسى	لەتپىچى
18	بايز ساتار	18 - ئەسىر	يېڭىسار ناھىيىسى	داستانچى
19	تاشۋاي	1864 - 1898	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	داستانچى ، قوشاقچى
20	تاشاخۇن	1909 - 1974	يوپۇرغا ناھىيىسى	لەتپىچى
21	توختىيار قالۇن	1881 - 1956	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	داستانچى
22	تۇراخۇن	1844 -	يېڭى شەھەر ناھىيىسى	قوشاقچى
23	تۇردىخان ئىسلام	1922 - 1974	يەكەن ناھىيىسى	قوشاقچى
24	تۇردى شەيخ	1775 - 1850	قەشقەر شەھىرى	قوشاقچى
25	تۇرغۇن موللا	1890 - 1984	يېڭىسار ناھىيىسى	قوشاقچى
26	تۇرغۇن مۆمىن	1949 -	يېڭىسار ناھىيىسى	قوشاقچى

27	خەيرىنسا توختى	1825 -	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	قوشاقچى
28	خەلچىخان مەمتىلى	1946 -	پوسكام ناھىيىسى	قوشاقچى
29	روزەك باشى	1872 — 1942	قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيىسى	قوشاقچى
30	روزەك باشى	1905 — 1978	قەشقەر شەھىرى	قوشاقچى ، ئەلنەغمىچى
31	روزى قادر	1925 -	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	توپلاپ رەتلەنگۈچى
32	رازىيە قادر	1948 -	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	قوشاقچى
33	ساۋۇراخۇن ناقىس	1843 — 1922	يېڭىسار ناھىيىسى	لەتپىچى
34	سالاھىدىن بەگ	1820 — 1913	قەشقەر شەھىرى	قوشاقچى
35	سابىرجان سېيىت	1967 -	قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيىسى	توپلاپ رەتلەنگۈچى
36	ساۋۇت داۋۇت	1943 -	يەكەن ناھىيىسى	توپلاپ رەتلەنگۈچى
37	سايىت تىلەپ	1916 - ؟	قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيىسى	قوشاقچى
38	سەلىي چاققان	1790 — 1850	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	لەتپىچى
39	سېيىت نوچى	1875 — 1923	قەشقەر شەھىرى	قوشاقچى

40	سىدىق راشىدىن	1909 — 1976	مارالبېشى ناھىيىسى	قوشاقچى
41	سېيىت زۇنۇن	1931 — 2001	قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى	توپلاپ رەتلەنگۈچى
42	شاھ ھەسەن	1880 — 1959	قەشقەر شەھىرى	داستانچى
43	شېرىپ خۇشتار	1922 -	قەشقەر شەھىرى	توپلاپ رەتلەنگۈچى
44	خوجا ياقۇپ ياركەندى	19 - ئەسىر	يەكەن	داستانچى
45	خوجا ئابدۇراخمان	1914 — 1987	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	قوشاقچى
46	قىدىرخان ياركەندى	1500 _ 1575	يەكەن ناھىيىسى	داستانچى ، قوشاقچى
47	قاسىم تۇردى	1889 — 1951	قەشقەر شەھىرى	قوشاقچى
48	قەمىردىن كېرىم	1927 — 1988	يەكەن ناھىيىسى	قوشاقچى
49	قادىر بۇلاق	1935 — 2004	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	قوشاقچى
50	قۇۋان ئىمىن مەزىن	1908 -	يوپۇرغا ناھىيىسى	قوشاقچى
51	قادىر مەخسۇت	1929 -	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	داستانچى
52	كېرىم ئېلى	1897 — 1978	پەيزاۋات ناھىيىسى	لەتىپچى
53	موللا مۇھەممەت تۆمۈر	19 - ئەسىر	قەشقەر شەھىرى	داستانچى

54	مۇھەممەت سادىق كاشغەر	1850 — 1725	قەشقەر شەھىرى	توپلاپ رەتلەنگۈچى
55	موللا مەتبىر خەلىپىتىم	19 - ئەسىر	قەشقەر شەھىرى	لەتپىچى
56	موللامىرسالھ قەشقەرى	19 - ئەسىر	قەشقەر شەھىرى	توپلاپ رەتلەنگۈچى
57	موللا ھاجى	19 - ئەسىر باشلىرى	قەشقەر شەھىرى	توپلاپ رەتلەنگۈچى
58	مۇھەممەت راخمان	1919 -	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	قوشاقچى
59	مۇھەممەت ئوسمان ھاجىم	2008 - 1924	قەشقەر شەھىرى	توپلاپ رەتلەنگۈچى
60	مۇھەممەت يۈسۈپ	1915 -	پەيزاۋات ناھىيىسى	قوشاقچى
61	مۆمىنجان قارىم	1914 -	قەشقەر شەھىرى	داستانچى
62	نۇراجىم	1964 — 1878	قەشقەر شەھىرى	داستانچى
63	نېمىتۇللا ئەبەيدۇللا ھاجىم	1946 -	يەكەن ناھىيىسى	توپلاپ رەتلەنگۈچى
64	ھۈسەينخان پەيزى	1840 -	قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيىسى	داستانچى
65	ھاجى ئەلنەغمە	1949 — 1885	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	داستانچى
66	ھاجى ئەھمەد كۆلتېكىن	1942 -	قەشقەر شەھىرى	توپلاپ رەتلەنگۈچى

67	ھېلىم توختى	1720 - 1792	قەشقەر شەھىرى	قوشاقچى ، داستانچى
68	ئۆمەر باقى يەركەندى	19 - ئەسىر	يەكەن ناھىيىسى	داستانچى
69	ئوسمان قاسم	1920 - 1994	قەشقەر شەھىرى	توپلاپ رەتلگۈچى
70	ئىشقىيار	1891 - 1981	پەيزاۋات ناھىيىسى	لەتپىچى
71	ئىمىنجان ئاۋۇت	1940 -	پوسكام ناھىيىسى	توپلاپ رەتلگۈچى
72	ئىبراھىم مەشھۇرى	19 - ئەسىر	يەكەن ناھىيىسى	قوشاقچى ، شائىر
73	ئىسمائىل ئىبراھىم	1927 -	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	توپلاپ رەتلگۈچى
74	يۈسۈپ قادىرخان	1910 - 1978	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	داستانچى
75	تۇرسۇن بارات	1927 -	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	داستانچى ، قوشاقچى
76	توختى مۇھەممەت	1934	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	قوشاقچى ، ئەلنەغمىچى

III باب قەشقەرنىڭ ئەل ئىچى سەنئىتى

§ 1 . ئەل ئىچى گۈزەل سەنئىتى

«قەشقەر» نىڭ ئەسلىدىكى تەلەپپۇزى «كاشغەر» بولۇپ ، بۇ نامنىڭ ئېتمولوگىك مەنىسى «كاھىشلىق (سەرلىق خىش) شەھەر (جاي)» دېمەكتۇر . يەنە «قەشقەر» دېگەن نامدىكى «قاش» سۆزىنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «قاشتېشى» غا باغلاپ ، «قاشتېشى شەھىرى» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ ، دېگۈچىلەرمۇ بار . يۇقىرىقى ھەر ئىككى خىل مەنە ماھىيەت جەھەتتىن بىردەكلىككە ئىگە بولۇپ ، بۇ سىمۋوللۇق نام ئەينى ۋاقىتتىكى قەشقەرنىڭ كاھىش ياكى قاشتېشىدەك گۈزەل بولغانلىقىغا تەققاسلانغان . بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى ، قەشقەر ئەسلىدە ئىسمى جىسمىغا لايىق «يېشىل مەرۋايىت» تەك گۈزەل جاي بولۇپ ، بۇ جايدا ياشىغۇچى خەلقلەر قەدىمدىن تارتىپ گۈزەللىككە تەلپۈنىدىغان ۋە گۈزەللىكنى سۆيىدىغان ئېسىل ئەنئەنگە ئىگە . بىز تۆۋەندە قەشقەرنىڭ ئەل ئىچى گۈزەل سەنئىتىگە ئائىت كۈنكەرت مەزمۇنلار ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز .

1 . رەسساملق ، ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى

قەشقەرنىڭ رەسساملق سەنئەت ئەنئەنىسى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىگە جايلاشقان «توققۇز ھۇجرا بۇددا مىڭئۆيى ، (خاڭدى يېزىسى 8 - كەنت تەۋەلىكىدە)» «مورا

بۇددا ئىبادەتخانىسى» (بەشكېرەم يېزىسى كەپتەر خانى كەنتى) ، «توققۇز قازناق بۇددا ئىبادەتخانىسى» (ئوپال يېزىسى موللام بېغى كەنتى) ، «مىڭيول بۇددا مۇنارىسى ئىزى (مۇش يېزىسى مىڭيول كەنتى) ، قاغىلىق ناھىيىسى تەۋەلىكىدىكى «چىپان مىڭئۆيى» (چىپان يېزىسى 8 - كەنتى) ، «ئازغانسال قىيا تاش سۈرەتلىرى» (چىپان يېزىسى ئازغانسال كەنتى) ، «سېغىزار قىيا تاش سۈرەتلىرى» (كۆكيار يېزىسى پوسا كەنتى) ، مارالبېشى ناھىيىسى تەۋەلىكىدىكى «توققۇزساراي قەدىمكى شەھەر خارابىسى (مارالبېشى 15 - تۈەن توققۇزساراي كەنتى) ، «تۇمشۇق بۇددا خارابىسى» (مارالبېشى 15 - تۈەن يېڭى مەھەللە كەنتى) ، «كوكولما بۇددا خارابىسى» (مارالبېشى 25 - تۈەن 1 - لىەن) ، تاشقورغان تەۋەلىكىدىكى «قەدىمكى تاش قەلئە» (تاشقورغان ناھىيە بازىرى) ، «شەيتان جىلغا قىيا تاش سۈرەتلىرى» (دەپتەر يېزا رەسسام كەنتى) ، «ئارسال قىيا تاش سۈرەتلىرى» (دەپتەر يېزا رەسسام كەنتى) ، «ئالقۇيول قىيا تاش سۈرەتلىرى» (دەپتەر يېزا رەسسام كەنتى) ، «ئازىغال قىيا تاش سۈرەتلىرى» (دەپتەر يېزا رەسسام كەنتى) ، «باش ئەندىجۇن قىيا تاش سۈرەتلىرى» (دەپتەر يېزا رەسسام كەنتى) ، «تۆۋەنكى ئاق تېرەك قىيا تاش سۈرەتلىرى» (دەپتەر يېزا رەسسام كەنتى) ، «يۇقىرىقى كۈلپىڭدەر قىيا تاش سۈرەتلىرى» (دەپتەر يېزا رەسسام كەنتى) ، «ساھىبقران قىيا تاش سۈرەتلىرى» (تاشقورغان يېزىسى قۇزغۇن كەنتى) . . . قاتارلىق قەدىمكى ئىزلارغا نۇرغۇنلىغان رەسىملەر چېكىلگەن بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى تەبىئىي غارلارغا ، تاغ باغرىدىكى قىيالارغا ، چوڭ قورام تاشلارغا سىجاش ، چېكىش ، ئويۇش ئارقىلىق ئىشلەنگەن ھەرخىل مەزمۇندىكى ئىپتىدائىي سۈرەتلەر قەدىمكى ئۇيغۇر تاشچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ . قەشقەر رايونىغا مىلادىيە 1 - ، 2 - ئەسىرلەردە

ھىندىستان ۋە كەشمىر ئارقىلىق بۇددا دىنى سىڭىپ كىرگەن بولۇپ ، ئەينى ۋاقىتتا بۇ رايون بۇددىزمنىڭ شەرققە تارقىلىشىدىكى مۇھىم مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى . بۇددىزم دەۋرىدە قەشقەردە رەسساملق ۋە ھەيكالتىراشلىق سەنئىتى ئالاھىدە تەرەققىي قىلدى . چۈنكى بۇددا دىنى تەرىقىتى بۇنقا چوقۇنۇش ، جاندارلارغا چوقۇنۇشنى ئاساس قىلاتتى . شۇڭا بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ، راھىبلارنىڭ ئىستىقامەتخانىلىرى (بۇددا مىڭئۆيلىرى) بۇددىزمغا ئائىت تەسۋىرىي سۈرەتلەر ۋە بۇرھاننىڭ قىياپىتى لاي ھەيكەللىرى بىلەن يېزىلاتتى ، ھەتتا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەر بىر ئائىلىلەردىمۇ مەخسۇس بۇت تەكچىسى بولۇپ ، بۇ تەكچىلەرگە ئۆزلىرى ياسىۋالغان بۇتلارنى تىزىپ قوياتتى . ئەنە شۇ بۇددا دىنىنىڭ ئېتىقاد تەقەززاسى بىلەن رەسساملق ۋە ھەيكەلتىراشلىق ئالاھىدە تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن ھەمدە كۆپلىگەن رەسساملار بارلىققا كەلگەن .

قەشقەر رايونىدىكى بۇددىزم مەدەنىيىتىگە ئائىت مىڭئۆي رەسىملىرى ۋە بۇددا نوم - سۇترالىرىغا سىزىلغان قىستۇرما رەسىملەرنىڭ ئۇسلۇبى ئومۇمەن كۇچا مىڭئۆيلىرى ئۇسلۇبى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە بولۇپ ، قەندىھار رەسساملق ئۇسلۇبىنىڭ تەسىرى كۆرۈنەرلىك ئورۇندا تۇرىدۇ . لېكىن ئادەملەرنىڭ تەقى - تۇرقى ، پېرسوناژلارنىڭ چىرايى ، كىيىنىش شەكىللىرى ، رەسىملەرنىڭ رەڭ بىرىكمىلىرى ئۇيغۇرچە خاسلىققا ئىگە قىلىنغان . قەشقەردىكى ئۇيغۇر رەسساملارمۇ كۇچا ۋە دۇنخۇاڭدىكى مىڭئۆي رەسساملرىغا ئوخشاش ، رەسىمدىكى كۆرۈنۈشلەرنى «كۆلەڭگە» ۋە قاپارتما نەقىش ئارقىلىق ستېرېئولۇق ئۈنۈم ھاسىل قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن . رەڭ بېرىش سەنئىتىدىمۇ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەر بولۇپ ، ئۇلار مۆتىدىل توق قىزىل رەڭنى ئاساس قىلىپ ، توق جىگەر رەڭدىن سۇس سېرىق رەڭگىچە بولغان

ئوخشاشمايدىغان ھەر خىل رەڭلەرنى يېشىل رەڭ بىلەن سۇس ھاۋارەڭگە قوشۇپ ئىشلەتكەن. ئادەملەرنىڭ چىرايى ئۇلارنىڭ ئورۇن - مەرتىۋىسى ۋە جىنسىغا قاراپ ناھايىتى ئىرەك - ئازادە ، ئوبرازلىق ۋە جانلىق سىزىلغان. دېمەك ، بۇددىزم دەۋرىدىكى قەشقەرنىڭ رەسساملق سەنئىتى ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان بولۇپ ، رەسساملق تېخنىكىسى جەھەتتە ئۆزگىچە خاسلىققا ئىگە . بۇ ھەقتە گېرمانىيلىك ئاتاقلىق تۈركولوگ ئاننا مارييا ۋۇن گابائىن خانىم ئۆزىنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇر رەسسامچىلىقى توغرىسىدا» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1997 - يىلى 4 - ۋە 5 - سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان) ناملىق ماقالىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن . 9 - ، 10 - ئەسىرلەردىن كېيىن قەشقەرنىڭ رەسساملق ۋە ھەيكەلتىراشلىقنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان گۈزەل سەنئىتى ئىسلام مەدەنىيىتىگە ماس ھالدا ئۆزگىچە تۈسكە ئىگە بولدى ۋە تېخىمۇ نەپىسلىككە قاراپ تەرەققىي قىلدى . بۇرۇنقى بەزى مۇھاكىمىلەردە «ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى رەسساملق سەنئىتى زاۋاللىققا يۈزلەندى» دېگەندەك خاتا ھۆكۈملەر ئوتتۇرىغا چىقتى . دەرۋەقە ، ئىسلام ئەقىدىسىدە جانلىقلارنىڭ ، بولۇپمۇ ئادەملەرنىڭ سۈرىتىنى سىزىش ، بۇتلارنى ياساش مەنىسى قىلىنغان بولسىمۇ ، لېكىن رەسساملق سەنئىتى ئومۇميۈزلۈك چەكلەنگەن ئەمەس . رەسساملق سەنئىتىنىڭ مەزمۇن دائىرىسى ۋە تۈرى ناھايىتى كەڭ ، كۆپ خىل بولۇپ ، نوقۇل ئادەمنى سىزىش بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ . شۇڭا ئىسلام رەسسامچىلىقى گۈزەل تەبىئەتنى ئوبرازلىق سۈرەتلەشتەك ئۆزىگە خاس يېڭىچە ئۇسلۇب بىلەن ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلدى ۋە مەزمۇن ، خاراكتېر جەھەتتىن تېخىمۇ كېڭەيدى . ئىسلامىيەتتىن كېيىن قەدىمكى بالبالارنىڭ ئورنىنى ھەيۋەتلىك گۈمبەز ، قەبرىلەر ، بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنىڭ ئورنىنى مەسچىتلەر ، بۇددا مىڭئۆيلىرىنىڭ

ئورنىنى خانئۆيلىرى ، ئوردا - سارايلار ۋە جانلىقلار ، بۇت تەكچىلىرىنىڭ ئورنىنى نەپىس بۇيۇملار تىزىلىدىغان تەكچىلەر ۋە مېھرابلار ، بۇددا مۇنارلىرىنىڭ ئورنىنى ئەزان ئېيتىدىغان پەشتاق - مۇنارلار . . . ئىگىلىدى . قەشقەر قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مەركىزى بولۇش سۈپىتى بىلەن شۇ دەۋرلەردە ئىسلام مېمارچىلىق ئۇسلۇبىغا ئىگە بولغان مەسچىت - مەدرىسىلەر ، مازارلار ، خانىقا - تىلاۋەتخانىلار ، خانلارنىڭ ئوردا - سارايلرى شىددەت بىلەن كۆپىيىپ ، بۇ قۇرۇلۇشلار ئۆزىگە خاس گۈزەل سەنئەت بىلەن بېزەلدى . مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ، يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە قەشقەر رايونىدا مەسچىت تەخمىنەن 585 كە ، مەدرىس 375 كە ، خانىقا 849 غا يەتكەن . 40 مىڭچە نوپۇسقا ئىگە قەشقەر شەھىرىنىڭ ئىچىدە 621 مەسچىت ۋە مەدرىسە بىنا قىلىنغانلىقى مەلۇم . بۇ قۇرۇلۇشلار ھەر خىل نۇسخىدىكى نەقىشلەر ، گۈل - گىياھلارنىڭ ئويما ۋە قاپارتما سۈرەتلىرى ، ھەر خىل نۇسخىدا يېزىلغان خۇش خەتلىك ئايەتلەر بىلەن بېزەلگەن . بولۇپمۇ بۇ بىناكارلىق قۇرۇلۇشلىرىدا گەۋدىلەنگەن قەشقەر نەققاشچىلىق سەنئىتى ئۆزىنىڭ سېھرىي كۈچى بىلەن كىشىنى مەپتۇن قىلىدۇ . مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا مەشھۇر بولغان ھېيتگاھ جامەسى ، ئاپاق خوجا مازىرى ، ساچىيە مەدرىسىسى ، يەكەن ئالتۇن مەسچىت . . . قاتارلىق تىپىك قۇرۇلۇشلارنىڭ ئويمانەقىشلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى قەشقەر رەسساملىق سەنئىتىنىڭ يۈكسەك ماھارىتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ (قەشقەرنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى ھەققىدە كېيىنكى بابلاردا يەنە مەخسۇس توختىلىمىز) .

دېمەك ، قەشقەرنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى رەسساملىق سەنئىتى ئۆزگىچە ئۇسلۇب بىلەن تەرەققىي قىلغان بولۇپ ، نەققاشچىلىق ، ئويىمكارلىقنى گەۋدە قىلغان ھالدا ، ھەر خىل گۈل - گىياھلارنى ، تارىم بوستانلىقىنىڭ گۈزەل مەنزىرىلىرىنى ، تاغ -

دەريالارنى ، ھايۋانات ۋە ئۇچار قۇشلارنى جانلىق ۋە ئوبرازلىق سىزىش ئاساس قىلىنغان . بۇ خىل سىزمىلار گېئومېتىرىك شەكىلدە گىرەلەشتۈرۈلۈپ ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقارغان توقۇلما بۇيۇملىرىدا ، كىيىم - كېچەكلىرىدە ، ئالتۇن زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىدا ، گىلەم - تەڭلىماتلىرىدا ، كۇلالچىلىق مەھسۇلاتلىرىدا ، كەشتىچىلىك ، مىسكەرچىلىك ، ساندۇقچىلىق ، تۆمۈرچىلىك ، پىچاقچىلىق ، ئېگەر - توقۇمىچىلىق ، بىناكارلىق ، بېزەكچىلىك ، قەندىھارچىلىق . . . قاتارلىق يۈزلىگەن ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرىدا جۇلالاندى . رەسساملق سەنئىتى ئۈچۈن ئەڭ زۆرۈر ۋاسىتە بولغان رەڭ تېخنىكىسىمۇ يېڭى ئۆزگىرىشلەرگە ئىگە بولۇپ ، ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە ، قوپاللىقتىن نەپىسلىككە ، سىداملىقتىن سىتېرپۇلۇققا يۈزلەندى ۋە رەڭ تۈرلىرىنىڭ بىرىكىش گارمونىيىسى ئىلمىيلىشىپ ، كىشىلەردە روشەن ئېستېتىك تۇيغۇ ھاسىل قىلىدىغان رەڭ ئۇسلۇبى بارلىققا كەلدى .

بۇ دەۋرلەردە ، بولۇپمۇ قەشقەر ۋە يەكەندە ئىسلام مېنىاتورا (MENYATORA) لىق سەنئىتى ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان . مېنىاتورا ئاساسەن كىتاب - رسالىلەرنىڭ ئىچىدىكى قىستۇرما رەسىملەرنىڭ خەلقئارا نامى بولۇپ ، ئۆزگىچە ئۇسلۇبقا ئىگە بىر خىل رەسساملق ژانىرى ھېسابلىنىدۇ . 18 - ۋە 19 - ئەسىرلەردە قەشقەر ۋە يەكەندە ھەر خىل مەزمۇندىكى كىتابلارنى چاپ ئېتىش ، كۆچۈرۈپ كۆپەيتىش يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن بولۇپ ، بۇ كىتاب - رسالىلەرنىڭ بەزىلىرىدە مېنىاتورا رەسىملىرى ئۇچرايدۇ . بۇ مېنىاتورىلارنىڭ بەزىلىرى رەڭلىك ، بەزىلىرى رەڭسىز سىزىلغان بولۇپ ، مەلۇم ھېكايىچانلىق تۈسى بار . ئۇنىڭدا كۆپرەك ئادەملەرنىڭ ئوبرازىنى سىزىش ئاساس قىلىنغان بولۇپ ، بۇ ئوبرازلار مەلۇم دەرىجىدە مۇبالىغىلەشتۈرۈلگەن ۋە

ھەجۋىيەلەشتۈرۈلگەن . ئادەملەرنىڭ ، ھايۋانات ۋە باشقا جانلىقلارنىڭ ھەرىكەت ھالىتىنى تەسۋىرىي سىزىش ئاساس قىلىنغان بۇ مېنىاتورىلار «ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئادەم ۋە جاندارلارنىڭ رەسىمىنى سىزىش مەنىسى قىلىنغان» دېگەن قاراشنىڭ پۈت تىرەپ تۇرالمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

20 - ئەسىردىن باشلانغان ئىچكى - تاشقى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ كۈچىيىشى ، يېڭىچە مائارىپ ئوقۇتۇشنىڭ يولغا قويۇلۇشى نەتىجىسىدە قەشقەرنىڭ رەسساملىق سەنئىتى يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا كىردى . 1981 - يىللىرى دىن تارقىتىش مەقسىتىدە شۆبەت مىسسىئونېرلىرى قەشقەرگە كىردى . ئۇلار غەربچە دوختۇرخانا قۇرۇش ، مەكتەپ ئېچىش ئارقىلىق خەلقنى ئۆزىگە رام قىلماقچى بولدى . شۇنىڭ بىلەن قەشقەر ، يېڭىسار ۋە يەكەندە مەكتەپ ئېچىپ بىر قىسىم يېتىم - يېسىر ئۇيغۇر بالىلىرىنى قوبۇل قىلدى . ئۇلار ئاچقان مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش پروگراممىلىرىنىڭ ئىچىدە رەسىم دەرسىمۇ تەسىس قىلىنغان ئىدى . 1924 - يىلى قەشقەردە ئومۇميۈزلۈك مىللىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلۇپ ، ئۇيۇشما قارىمىقىدا يېڭى مەكتەپلەر كۆپلەپ قۇرۇلدى . 1935 - يىللىرى قەشقەردە دارىلمۇئەللىمىن قۇرۇلدى . ئۇنىڭدا يېڭى پەنلەر قاتارىدا خۇش خەت ۋە رەسىم دەرسلىرى تەسىس قىلىنىپ ، بەلگىلىك دەرىجىدە رەسساملىق ماھارىتىنى ئىگىلىگەن بىر تۈركۈم تۇنجى ئۇيغۇر رەسساملىرى يېتىشىپ چىقتى . قەشقەر شەھەرلىك ئابدۇكېرىم مەمتىلى ، ئەمەت بەختى ، ئابلىمىت زۇنۇن . . . قاتارلىقلار 40 - يىللارنىڭ بېشىدا ئاددىي سامان قەغەز ياكى پاتلانغان رەختكە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان تەشۋىقات رەسىملىرىنى سىزىپ قەشقەر شەھەر رەستىلىرىدە كۆرگەزمە قىلىنىپ كېيىنكى ئەۋلاد رەسىم سەنئەتكارلىرىنىڭ يېتىلىشىگە يول ئاچقان .

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ، رەسساملق سەنئىتىدىمۇ باشقا ساھەلەرگە ئوخشاشلا پارتىيە - ھۆكۈمەتنىڭ يۈكسەك ئېتىبارغا ئېرىشىپ بىر تۈركۈم كەسپىي ۋە ئىشتىن سىرتقى رەسساملار قوشۇنى بارلىققا كەلدى . يېڭى مەزمۇندىكى كۆپلىگەن رەسىملەر بارلىققا كەلدى . شىنجاڭدا ئاز سانلىق مىللەت رەسساملرى ئىچىدە تۇنجى قېتىم ئابدۇكېرىم مەمتېلى ماركس ، ئېنگېلس ، لېنىن ، ستالىن ، ماۋزېدۇڭ قاتارلىق پرولېتارىيات داھىيلىرىنىڭ ئۆلچەملىك رەسىمىنى سىزغان . بۇ 1 - ئەۋلاد ئاتاقلىق ئۇيغۇر رەسسام ئۈزۈنغىچە قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى ۋە 1953 - يىلى قۇرۇلغان قەشقەر 1 - ئوتتۇرا مەكتەپلىرىدە رەسىم ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىگەن . ئۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭ رەسساملار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى بولۇپ ، ئاخىرقى ئۆمرىگىچە ئۇيغۇر رەسساملق سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان . رەسسام ، ھەيكەلتىراش ئابلىمىت زۇنۇن قەشقەر شەھەر خەلق باغچىسىغا لېنىن ، ستالىن ، ماۋزېدۇڭ ۋە لۇشۈننىڭ ھەيكىلىنى ياساپ ئورناتقان . رەسسام ئەمەت بەختى ھەيۋەتلىك تۇلپارنىڭ ھەيكىلىنى ياساپ ، ھېيتگاھ مەيدانىغا ئورناتقان . جۇڭگو رەسساملار جەمئىيىتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن رەئىسى ، شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ سابىق رەئىسى ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا تونۇلغان ئاتاقلىق رەسسام غازى ئەھمەد قەشقەردىكى ئەنە شۇ قويۇق رەسساملق مۇھىتىدا ئۆسۈپ تەربىيەلەنگەن رەسىم پېشۋالىرىنىڭ بىرىدۇر .

ئازادلىقتىن كېيىنكى تۇنجى ئەۋلاد ئۇيغۇر گۈزەل سەنئەت مائارىپچىسى غازى ئەھمەد ئۇيغۇر رەسسامچىلىقىنىڭ سەركىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئانا يۇرت قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى رېئال تۇرمۇشىغا تويۇنغان ئۆزگىچە خاسلىققا ئىگە ئۇسلۇب بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرىنى ، تۇرمۇش ئۆرپ -

ئادەتلىرىنى ، مۇقام ۋە ناخشا - ئۇسسۇل ماھارەتلىرىنى ، دىيارىمىزدا ياشىغان مەشھۇر ئالىملار ۋە تارىخىي شەخسلەرنى ، گۈزەل تاغ - دەريا ۋە يېزا - قشلاقتىكى قايناق مەنزىرىلەرنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن سىزىپ ، مەملىكەت ئىچى ۋە خەلقئارا كۆرگەزمىلەرگە قويۇپ ، ئۇيغۇر رەسسامچىلىقىدا يېڭى سەھىپە ئاچتى . ئۇنىڭ «مەھكىمە شەرىئى» ، «جىنايى ھۆكۈم» ، «مۇقام» قاتارلىق دۇنياۋى تەسىر قوزغىغان ماي بوياق رەسىملىرى جۇڭگونىڭ نادىر رەسىملىرى قاتارىدا دۆلەتلىك مۇزېيدا مەڭگۈلۈك ساقلاندىغان ئەسەر بولۇپ تاللاندى . ئۇنىڭ قەشقەردىكى شاگىرتلىرىدىن مۇھەممەت ھېيت ، جورى قادىر ، خالىق داۋۇت ، تۇردى ئىمىن قاتارلىقلارنىڭ بىر تۈركۈم ماي بوياق ، جۇڭگوچە رەسىم ، دۇغ بوياق ۋە سۇ بوياق رەسىملىرى مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق رەسىم كۆرگەزمىلىرىگە تاللىنىپ كۆپ قېتىم مۇكاپاتقا ئېرىشتى .

1983 - يىلى قەشقەردە ۋىلايەتلىك رەسساملار جەمئىيىتى قۇرۇلدى . بۇ جەمئىيەت قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاممىۋى سەنئەت سارىيى بىلەن زىچ ھەمكارلىشىپ ، ھەر يىلى قەرەلسىز ئىشتىن سىرتقى رەسساملارنى تەربىيەلەش كۇرسلىرىنى ئېچىپ ، قەشقەر رەسساملق سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن پۇختا ئاساسلارنى ياراتتى ۋە كۆپ قېتىم ئىشتىن سىرتقى رەسساملارنىڭ رەسىم كۆرگەزمىسىنى ئۇيۇشتۇردى . ھازىر قەشقەر ۋىلايەتلىك رەسساملار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى 42 نەپەر بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاپتونوم رايونلۇق رەسساملار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى 29 نەپەر ، مەملىكەتلىك رەسساملار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى ئىككى نەپەر . 1990 - يىلىدىن كېيىن قەشقەردىكى ئىشتىن سىرتقى رەسساملارنىڭ 30 پارچە رەسىم ئەسەرلىرى مەملىكەتلىك رەسىم كۆرگەزمىسىگە قاتناشتۇرۇلدى . قەشقەر ئەل ئىچى رەسساملق

سەنئىتى توغرىسىدا سۆزلىگەندە مەكىت دېھقانلار رەسساملىق سەنئىتىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىدۇ. مەكىت دېھقانلار رەسىملىرى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەل ئىچى رەسساملىق سەنئىتى ساھەسىدىكى بىردىنبىر ئۆلگىلىك تىپ بولۇپ، 70 - يىللارنىڭ بېشىدىلا ئۇيغۇر گۈزەل سەنئەت بېغىدىكى پورەكلەپ ئېچىلىۋاتقان بىر گۈل سۈپىتىدە كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلىغان.

20 - ئەسىرنىڭ 60 - - 70 - يىللىرىدا پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئەل ئىچى رەسساملىق سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلۈپ، ئىشچىلار رەسىملىرى، جەڭچىلەر رەسىملىرى، بېلىقچىلار رەسىملىرى ۋە لۇشىيەن، جىنشەيەن، چىجياڭ قاتارلىق ناھىيىلەردە دېھقانلار رەسىملىرى بارلىققا كەلدى. مۇشۇنداق بىر چوڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشنىڭ ئىلھامى ۋە تەسىرىدە ئەزەلدىن قويۇق سەنئەت ئەنئەنىسىگە ئىگە بولغان دولان يۇرتىدىمۇ «مەكىت دېھقانلار رەسىملىرى» بارلىققا كېلىپ، رايونىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى سەل قاراشقا بولمايدىغان كۈچكە ئايلاندى ۋە مەملىكەت بويىچە گۈزەل سەنئەت ساھەسىدىكىلەرنىڭ يۈكسەك دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى.

«مەكىت دېھقانلار رەسىملىرى» سەنئەتخۇمار دولانلىقلارنىڭ گۈزەل تۇرمۇشقا ئىنتىلىدىغان، سەنئەت ئىجادىيىتىگە باي ئۆزگىچە ئىجادىيەت روھىنى نامايان قىلىپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىدىكى مەكىت بوستانلىقىنىڭ پاختىچىلىقنى ئاساس، باقمىچىلىقنى قوشۇمچە قىلغان يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىپ، ئۈچ مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەنلىكىدەك رېئاللىقنى ئىپادىلىدى. بۇ «مەكىت دېھقان رەسساملار ئائىلىسى» ھەر دەرىجىلىك پارتىيە - ھۆكۈمەت

ئورگانلىرىنىڭ قىزغىن قوللىشى ، مەدەنىيەت - سەنئەت تارماقلىرىنىڭ كۆڭۈل قويۇپ تەشكىللىشى ۋە توغرا يېتەكلىشى بىلەن پەيدىنپەي تەرەققىي قىلىپ ھەم زورىيىپ ، كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشتى . 30 نەچچە يىلدىن بۇيان قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاممىۋى مەدەنىيەت سارىيى ۋە مەكتەپ ناھىيىلىك مەدەنىيەت سارىيى كۆپ قېتىم دېھقانلار رەسىملىرى ئىجادىيىتى بويىچە تەربىيەلەش كۇرسى ئېچىپ ، دېھقان رەسساملارنىڭ رەسىم سىزىش ئىقتىدارىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈشكە تەشكىللىدى . بۇنىڭ بىلەن مىڭ پارچىدىن ئارتۇق «مەكتەپ دېھقانلار رەسىملىرى» بارلىققا كەلدى . بۇنىڭ 600 نەچچە پارچىسى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ مەملىكەتلىك ، ئاپتونوم رايونلۇق ۋە ۋىلايەتلىك رەسىم كۆرگەزمىلىرىگە قاتناشتۇرۇلدى ، ھەتتا دېھقان رەسساملارنىڭ بىر قىسىم رەسىم ئەسەرلىرى چەت ئەللەردە ئويۇشتۇرۇلغان رەسىم كۆرگەزمىلىرىگە تاللاندى . مەكتەپ دېھقان رەسساملارنىڭ 80 نەچچە پارچە رەسىمى ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشتى . 160 نەچچە پارچىسى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىكى گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى .

بۇ نەتىجىلەر ئاپتونوم رايون بويىچە مەدەنىيەت ، تەنتەربىيەدە ئىلغار ئورۇن بولغان داڭلىق مەكتەپ ناھىيىسىنىڭ ئەسلىدىكى «مەشرەپ - مۇقام يۇرتى» دېگەن نامىنىڭ ئۈستىگە «خەلق رەسساملار يۇرتى» دېگەن گۈزەل نامىنى قوشتى .

مەكتەپ دېھقان رەسساملارنى گەرچە ھازىرقى زامان رەسساملق ئىلمىنى سىستېمىلىق ئۆگەنمىگەن بولسىمۇ ، ئۇلار ئەنئەنىۋى ئىپتىدائىي رەسىم سىزىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ،

ئۆزگىچە ئۇسلۇب ياراتقان . ئالدى بىلەن بۇ دېھقان رەسساملارنىڭ رەسىملىرى ھەممە كىشى ئاسان قوبۇل قىلالايدىغان بىر خىل ئاسان ، ئۈنۈملۈك شەكىلگە ئىگە بولۇپ ، ئۇنىڭ تۇرمۇش پۇرىقى ناھايىتى قويۇق ، رەسىملەردىكى ئوبرازلار ناھايىتى ئەركىن ۋە جانلىق بولۇپ ، يوشۇرۇن ئېستېتىك تۇيغۇغا ئىگە .

مەكتەپ دېھقان رەسىملىرىنىڭ تېمى دائىرىسى كەڭ ۋە ئاممىباب بولۇپ ، ئىپادىلەش ئۇسلۇبى جەھەتتە ھەجۋىي ۋە يۇمۇرستىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، رەڭ بېرىش جەھەتتىمۇ دېھقانچە ئاممىبابلىققا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىپ ، «قانداق چىرايلىق بولسا شۇنداق رەڭ بېرىش» ئۇسۇلى بويىچە بېزەپ ، بىر خىل يوشۇرۇن ستېرىئولۇق تۇيغۇ ھاسىل قىلىنغان ، بۇ ئارقىلىق «ئاددىيلىقنىڭ ئۆزى گۈزەللىك» ئىكەنلىكىنى نامايان قىلغان .

دېمەك ، مەكتەپ دېھقان رەسىملىرى ئەنئەنىۋى ئىپتىدائىيلىق بىلەن زامانىۋىلىق ئوتتۇرىسىدىكى گۈزەل سەنئەت باغچىسى بولۇپ ، ئۇنىڭدىكى سەرخىل گۈللەر كىشىلەرنى تەبىئەتكە تەلپۈندۈرىدۇ ، ئاددىي - ساددا ، ئەمما ساغلام ۋە جۇشقۇن بولغان دېھقانچە ھايات خاتىرىسىنى ئەسلىشكە يېتەكلەيدۇ .

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى 1996 - يىلى نەشر قىلغان «مەكتەپ دېھقانلار رەسىملىرى توپلىمى» بۇنىڭ جانلىق دەلىلىدۇر . بۇ توپلامغا جەمئىي 45 نەپەر دېھقان رەسساملارنىڭ 109 پارچە تاللانغان رەسىملىرى كىرگۈزۈلگەن .

ئۇلارنىڭ تەپسىلاتىنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈش مۇمكىن :

№	ئىسمى	تاللانغان رەسىم سانى	رەسىم نامى
1	رەھىم سېلىم	21 پارچە	«خىسلەتلىك سەھەر» قاتارلىق
2	راخمان ھاپىز	11 پارچە	«مول ھوسۇل» قاتارلىق
3	ئوسمان ئابلا	يەتتە پارچە	«چۆلدە بوستان» قاتارلىق
4	ئەركىن سېيىت	ئالتە پارچە	«ئوۋۇچى» قاتارلىق
5	ئىمىن ۋايىت	ئالتە پارچە	«يىپ ئېگىرىش» قاتارلىق
6	ئىمىن پالتۇ	بەش پارچە	«ھۈنەرۋەن» قاتارلىق
7	ئامانگۈل راخمان	بەش پارچە	«قەدىناسلار» قاتارلىق
8	تۇرسۇن سىدىق	تۆت پارچە	«ئەجىر لەززىتى» قاتارلىق
9	ئۆمەر كېرىم	ئۈچ پارچە	«ئەپەندى ھېكايىسى» قاتارلىق
10	ئەركىن بەكرى	ئۈچ پارچە	«بەسلىشىش» قاتارلىق
11	رابگۈل ئابدۇراخمان	ئۈچ پارچە	«چايخانىدا» قاتارلىق
12	تۈرەك قۇربان	ئىككى پارچە	«پىلە بېقىش» قاتارلىق
13	بېلىقىز ئوسمان	ئىككى پارچە	«غازاڭ يىغىش» قاتارلىق
14	ئېزىز ئوسمان	ئىككى پارچە	«مەشىق» قاتارلىق
15	ئەركىن ھېيىت	ئىككى پارچە	«بازار» قاتارلىق
16	ئەمەت قۇربان	ئۈچ پارچە	«خامان» قاتارلىق
17	گۆھەرنىسا	ئىككى پارچە	«پىلە بېقىش» قاتارلىق
18	ئوبۇل كېرىم	ئىككى پارچە	«ئانا كەسپى» قاتارلىق
19	ئوسمان ھۈسسىيىن	ئىككى پارچە	«كۆڭۈل ئېچىش» قاتارلىق
20	گۈلنىسا مەخەت	ئىككى پارچە	«چىۋەر قول» قاتارلىق
21	روشنەگۈل نۇردىن	بىر پارچە	«پىلانلىق تۇغۇننىڭ ئۈنۈمى»

«سارغايىدى ئويناش»	بىر پارچە	يالقۇنجان	22
«داپ مەستانىسى»	بىر پارچە	ئەسقەر جان	23
«باراڭ ئاستىدا»	بىر پارچە	ئېلى تۇرسۇن	24
«توخۇنىڭ كارامىتى»	بىر پارچە	ئوبۇل ئېزىز	25
«ئىسسىق نان»	بىر پارچە	ئىمىن غېنى	26
«ئوۋ ئوۋلاش»	بىر پارچە	ئوسمان ئابدۇرېھىم	27
«بېيىغان ئائىلە»	بىر پارچە	ئېلى ئوسمان	28
«جىرىم تىكىش»	بىر پارچە	ئابباس ساۋۇت	29
«غوزا»	بىر پارچە	ياسىن رەمەت	30
«بېيىش يولى»	بىر پارچە	ھەسەن راخمان	31
«يېڭى تۆمەن»	بىر پارچە	ئەسقەر ئىمىن	32
«باقمىچىلىق ئائىلىسى»	بىر پارچە	ئوسمان مۇھەممەت	33
«ئوتۇنچى بوۋاي»	بىر پارچە	ئالىمجان ئۆمەر	34
«دېھقان ئائىلىسى»	بىر پارچە	نۇر مۇھەممەت	35
«ئۆگىنىش»	بىر پارچە	ئابدۇسەمەت	36
«دەم ئېلىش»	بىر پارچە	مۇھەممەت يۈسۈپ	37
«پاختا سېتىۋېلىش»	بىر پارچە	ئۆمەر راخمان	38
«تۆمۈرچى»	بىر پارچە	تۈردى ئىسلام	39
«ھېيت كۈنى»	بىر پارچە	نۇر مۇھەممەت تۇرسۇن	40
«قېتىق بازىرى»	بىر پارچە	راخمان ھېيت	41

42	مەخەت ئامان	بىر پارچە	«بېلىق تۇتۇش»
43	قاسىم تاجى	بىر پارچە	«پادىچى»
44	ئابدۇمىجىت تۇرا	بىر پارچە	«ئۇزىتىش»
45	شېرىنگۈل	بىر پارچە	«دوپپا بازىرى»

2. خەتتاتلىق (خۇش خەت) سەنئىتى

مەلۇم بىر پارس شائىرىنىڭ ھۆسنخەت (خۇش خەت) توغرىسىدا يازغان مۇنداق بىر كۆپلەپ شېئىرى ئېسىمدە (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى) :

ھۆسنخەت شۇنچە گۈزەلدۇر نازىنىن دىلدارىدىن ،
 ئايغا ئوخشاش يورۇتار كېچىنى ئەنۋارىدىن .
 گۈل ئاچىلىپ يەتسە ۋاقتى بولىدۇ شۇئان خازان ،
 خەت گۈلىستانى ھېمىشە كەتمىگەي گۈلزارىدىن .

دەرۋەقە ، ھۆسنخەت گۈزەل سەنئەت ئىچىدىكى ئەڭ جازىبىدار ، ئەڭ كۆركەم ، ئەڭ ئوبرازلىق ۋە ئەڭ جەلپكار سەنئەت تۈرىدۇر . ئۇ ئۆزىنىڭ رەڭدار تەسۋىرىي شەكلى ئارقىلىق مىللىي تىل - يېزىق مەدەنىيىتىنىڭ كامالىتى ۋە زەكاۋىتىنى نامايان قىلىدۇ . شۇڭا ھەر قانداق بىر مىللىي تىل - يېزىق ئۆزىنىڭ قۇدرىتى ۋە شانۇشەۋكىتىنى ھۆسنخەتتىن ئىبارەت يېزىق سەنئىتىنىڭ مۇشۇ ئالاھىدە ئۈسلۈبى ئارقىلىق ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشىدۇ ۋە كۆرۈرمەنلەرگە چوڭقۇر ئېستېتىك تۇيغۇ ئاتا قىلىدۇ . دېمەك ، ھۆسنخەت مۇئەييەن بىر مىللىي يېزىق مەدەنىيىتىنىڭ پاساھىتى ۋە بالاغىتى ھەمدە يېزىق تارىخىنىڭ تامغىسىدىن ئىبارەت .

ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك ، ئۇيغۇرلار تارىختا كۆپ خىل يېزىق قوللانغان بولۇپ ، يېزىق تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن . ئۇيغۇر يېزىق تارىخىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ماددىي ئاساسىغا دەلىل - ئىسپات بولىدىغان قەدىمكى مەڭگۈ تاشلار ئەدەبىياتىنىڭ پۈتۈنلىرى ئەنە شۇ ئۇيغۇر خەتتاتلىرىنىڭ چېۋەر قولىدا پۈتۈلگەنلىكى ھەممىگە ئايان . قىسقىسى ، ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا ھۆسنخەت سەنئىتىگە يۈكسەك ئېتىبار بەرگەن . تارىختا قۇرۇلغان ھەر قايسى ئۇيغۇر خانىدانلىقلىرىنىڭ خانلىق ئوردىسىدا مەخسۇس ھۆسنخەت ماھىرلىرىدىن تەركىب تاپقان بىتىكچىلەر (پۈتۈكچىلەر) مەھكىمىسى بار بولۇپ ، ئۇلار ئوردا ۋەزىرلىرى بىلەن ئوخشاش ئىناۋەتكە مۇشەررەپ ئىدى . بولۇپمۇ ، ئىسلام مەدەنىيىتى ئۈستۈنلۈككە ئېرىشكەن قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ ئۇيغۇر ھۆسنخەت سەنئىتى تېخىمۇ تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى . بۇنداق دېيىشىمىزگە سەۋەب بولغان ئاساسلارنى تۆۋەندىكىچە ئىزاھلاش مۇمكىن :

(1) ئەرەب ئېلىپبەسىنى مەنبە قىلغان يېزىقلار كىرتىكلىك ۋە كىرتىكسىز شەكىلدە تۈزۈلگەن بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى كۆرۈنۈشى ئەسلىدىنلا ھۆسنخەت ئامىللىرىنى ئۆزىدە ھازىرلىغان ئوبرازىي يېزىق ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭ شەكىلىدىكى نەققاشلىق فۇنكسىيە ئالاھىدىلىكلىرى باشقا يېزىقلارغا قارىغاندا كىشىلەرگە سىتېرېئولۇق تۇيغۇ بېغىشلايدىغان كۆركەم خەت نۇسخىلىرىنى يارىتىشقا ئەپلىك بولۇشتەك ئەۋزەللىككە ئىگە قىلغان . يېزىق شەكىلىنىڭ ئۆزىدىكى بۇ ئوبيېكتىپ ئالاھىدىلىك ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقلار (جۈملىدىن قاراخانىيلار دەۋرىدىن باشلاپ قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىقى) دا ھۆسنخەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا سەۋەب بولغان مۇھىم تاشقى ئامىل ھېسابلىنىدۇ .

(2) ئىسلام دىنى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن ئىسلام مەدەنىيىتى ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقىپ ، ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي فۇنكسىيىسىدە تۈپتىن ئۆزگىرىش ھاسىل قىلدى . ئاللانىڭ ۋەھىدىن پۈتۈلگەن مۇقەددەس دەستۇر — «قۇرئان كەرىم» گە مۇتلەق ئەمەل قىلىش مۇسۇلمانچىلىقنىڭ بىردىنبىر شەرتىگە ئايلاندى . ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن ئەۋج ئالغان بۈتپەرەسلىك قەتئىي مەنىنى قىلىنىپ ، بۇت - ھەيكەللەرنى ياساش ۋە ئۇنىڭغا چوقۇنۇش قاتارلىقلار ئىسلام دىنىدا «گۇناھ» دەپ قارالدى . بۇنىڭ بىلەن بۇتلارنى سىزىش ئاساس قىلىنغان رەسساملىق ۋە ھەيكەلتراشلىق سەنئىتىنىڭ ئورنىنى ئىسلام نەققاشچىلىق ۋە خۇش خەتچىلىك سەنئىتى ئىگىلىدى . مەسچىت - مەدرىسىلەر ، مازارلار ، ئوردا ۋە قەلئەلەر ، خانىقا ۋە سارايلار قاتارلىق ھەشەمەتلىك جامائەت سورۇنلىرى «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئايەتلىرىنى ۋە ھەدىسلەرنى خىلمۇخىل ھۆسنخەت ئۇسلۇبلىرىدا پۈتۈش بىلەن بېزەلدى . ئىسلام بىناكارچىلىقىدىكى بۇ يېڭى ئۇسلۇب ھۆسنخەت سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىنى پايدىلىق ئىمكانىيەتلەر بىلەن تەمىنلىدى .

(3) ئىسلام دىنى ھۆسنخەت سەنئىتىنى «رىزىقنىڭ ئاچقۇچى» دەپ قارايتتى . شۇ ۋەجىدىن ھۆسنخەت ئىلىم - پەننىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە مەدرىسە مائارىپىدا مەخسۇس ھۆسنخەت دەرسى تەسىس قىلىندى . شۇنداقلا ھۆسنخەت ماھارىتىنى ئىگىلەش ئەينى دەۋرلەردىكى ئىسلام ئۆلىمالىرى ، ئالىملار ، ئەدىبلەر ۋە سەنئەتكارلارغا قويۇلغان ئاساسىي شەرتلەردىن بىرى بولغاچقا ، ھۆسنخەت پۈتۈكچىلىكى جەمئىيەتنىڭ ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېرىشتى .

قەشقەر ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى . شۇڭا بۇ شەھەردە قاراخانىيلار

دەۋرىدىن باشلاپ «ساچىيە مەدرىسىسى» گە ئوخشاش كۆپلىگەن ئالىي بىلىم يۇرتلىرى قۇرۇلغان ۋە ئۇنىڭدا نۇرغۇنلىغان ئىسلام ئۆلىمالىرى ۋە ئالىملىرى تەربىيىلىنىپ يېتىلگەن .

«ئالىم - ئۆلىمالارنىڭ توپلاشقان ماكانى» دەپ ئېتىراپ قىلىنغان بۇ شەھەردە يۇقىرىقىدەك ئىمكانىيەتلەرنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئۇيغۇر خەتتاتلىق سەنئىتى ئالاھىدە تەرەققىي قىلىپ بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ھۆسنخەت نۇسخىلىرى بارلىققا كەلگەن . مەسىلەن ، (1) تۈزخەت (دىۋان خېتى) نۇسخىسى ، (2) نەسخى خەت نۇسخىسى (بۇ نۇسخىنىڭ نەستەتلىق ، نەسخى سۇلۇس ، نەسخى جەللى ، نەسخى مەغرىبى قاتارلىق ۋارىيانتلىرىمۇ بار) ، (3) ئەسلىيەت خەت نۇسخىسى ، (4) رۇقى خەت نۇسخىسى ، (5) تەئلىق خەت نۇسخىسى ، (6) كۇفى خەت نۇسخىسى ، (7) شەترەنجى كۇفى خەت نۇسخىسى ، (8) رەبھانى خەت نۇسخىسى ، (9) دىۋانى خەت نۇسخىسى ، (10) جەللى دىۋانى خەت نۇسخىسى ، (11) ئىجازەت خەت نۇسخىسى ، (12) سۇلۇس خەت نۇسخىسى ، (13) تۆۋنەم (قوشماق) خەت نۇسخىسى ، (14) تەسۋىرى خەت نۇسخىسى ، (15) مەغرىبى خەت نۇسخىسى ، (16) كۇرد تەئلىق خەت نۇسخىسى قاتارلىق نۇسخىلار قەشقەردە تاكى ھازىرغىچە كەڭ قوللىنىلىپ كەلمەكتە . بۇ نۇسخىلار ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدا تۈزۈلگەن ئۇيغۇر يېزىق ھەرپلىرىنىڭ يېزىلىش شەكلىدىكى رەڭدارلىقنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە ، ئۇيغۇر خەتتاتلىق سەنئىتىنىڭ گۈزەل كارتىنىسىنى ھاسىل قىلغان .

«ھۆسنخەت» ياكى «خۇش خەت» ئاتالغۇسى ئەرەب - پارس تىللىرىنىڭ تەسىرى بىلەن ئىسلامدىن كېيىن تىلىمىزغا سىڭىگەن بولۇپ ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «بىتىك» (پۈتۈك) خەتتاتلار «بىتىكچى» (پۈتۈكچى) دەپ ئاتىلاتتى . قانداق كىشىنىڭ ھەقىقىي مەنىدىكى پۈتۈكچى بولالايدىغانلىقى ۋە پۈتۈكچىلەرنىڭ

جەمئىيەتتىكى ئورنى ھەققىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 - ئەسىردە ياشىغان بۈيۈك مۇتەپەككۈر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە مۇنداق يازغان :

- 2703 . بۇ بەگلەر ئىشىگە تۈسۈلۈر كىشى ،
 بۇ ئۈچ تۈرلۈگ ئول كۆر ئەي ئەلچى باشى .
 (يەشمىسى : بۇ بەگلەر ئىشىگە ياراملىق كىشى ،
 ئېرۇر ئۇ ئۈچ خىل ، ئەي ئەل - يۇرت بېشى .)
- 2740 . بىرسى بىلىكىگە ئوقۇشلۇق بۆگۈ ،
 تاقى بىر بىتىكىچى تورۇز سۆزلەگۈ .
 (يەشمىسى : بىلىملىك ، ئەقىللىق ، ھېكىمدۇر بىرى ،
 بىرى خەتتات ، بەگنىڭ سۆزلىنەر سۆزى .)
- 2693 . بىتىكىچى بىلىكىگە ئوقۇشلۇق كەرەك ،
 خەتى ئۆز بەلاغەت تاقى ئەدگۈرەك .
 (پۈتۈكچى بىلىملىك بولسۇن ئەقىللىق ،
 خېتى ئۆز ، بالاغەتتە بەك يېقىملىق .)
- 2694 . بىتىكىدە خەت ئۆز بولسا ئاچلۇر كۆڭۈل ،
 ئوقۇغۇ كەلىر باقسا ئاۋنۇر كۆڭۈل .
 (خېتى ئۆز يېزىلسا ، كۆڭۈل ئېچىلۇر ،
 ئوقىغانچە ئاندىن كۆڭۈل ئاۋنۇر .)
- 2695 . بەلاغەت بىلە خەت تەڭشەشە قالى ،
 ئەدى ئەدگۈ ياك بۇ بىتىك سۆز تىلى .
 (بالاغەت بىلەن خەت ئەگەر تەك يۈرۈر ،
 بۇ خەتنىڭ تىلى ياخشى بىر تىل بولۇر .)
- 2697 . قامۇغ ئەدگۈ سۆزلەر بىتىكىدە قالۇر ،
 بىتىنىش ئۈچۈن سۆز ئۈنۈتماز قالۇر .
 (پۈتۈن ياخشى سۆزلەر پۈتۈكتە بولۇر ،

پۈتۈلگەن ئۈچۈن سۆز ئۈنتۈلماي قالۇر.)
 دېمەك ، «قۇتادغۇبىلىك» تە مەخسۇس بىر باب (ئوتتۇز تۆتىنچى باب) پۈتۈكچىلەر (خەتتاتلار) غا بېغىشلانغان بولۇپ ، بۇ بېيىتلاردا «ئەگەر بولساخان قانچە ئالىم ئۆزى ، كېرەكتۈر پۈتۈكچى بازارغا سۆزى»^① دېگەندەك پۈتۈكچىلەر ئەل ئارىسىدا يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان . «پۈتۈكچى قانداق بولۇشى لازىملىقى» ھەققىدىكى بۇ بايانلاردىن قارىغاندا ، ئەسەر مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىمۇ ئۆز دەۋرىنىڭ يېتۈك پۈتۈكچىسى (خەتتاتى) دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن .

دەرۋەقە ، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مەزمۇن قاتلىمىدا «ئۇلۇغ ھاجىپ»لىق مەنسىپىگە مۇشەررەپ بولغۇچىنىڭ شەرتلىرىدىن بىرى «گۈزەل سەنئەتلىرىنى بىلمىكى ، گۈزەل كىتابلارنى يازالشى» دەپ كۆرسىتىلگەن . دېمەك ، ھۆسنخەت سەنئىتى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىلىم - پەن قارىشىدا مەرىپەتنىڭ كونكرېت بەلگىسى بولۇپ كەلگەن . بۇ ئەنئەنە كۆپ مەنبەلىك ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى ۋە كۆزنىكى بولغان قەشقەردە تېخىمۇ جۇلالىنىپ تارىخىي ئىزچىللىققا ئىگە بولغان . ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر ، شائىر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ 1491 - يىلى يازغان «مەجالسۇن نەفائىس» («گۈزەللەر يىغىلىشى») ناملىق بىئوگرافىك ئەسىرىدە 355 تىن ئارتۇق مەشھۇر ئالىم يازغۇچى ، شائىر ۋە سەنئەتكارلارنىڭ ھاياتى ، ئىجادىيەت پائالىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا ، خېلى كۆپچىلىكنىڭ يەنە ھۆسنخەت ماھىرلىرىدىن ئىكەنلىكى مەلۇم .

مەخمۇت چۇراسىنىڭ «تارىخى رەشىدى (زەيلى)» ناملىق

① يۈسۈپ خاس ھاجىپ : «قۇتادغۇبىلىك» مىللەتلەر نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 1984 - يىلى نەشرى ، 965 - ، 4762 - بەتلەر .

تارىخىي ئەسىرىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، يەكەن خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخان (1484 — 1533) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان ئابدۇرەشىدخانلارمۇ ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق خەتتاتلىرىدىن ئىدى . مەخمۇت جۇراسىنىڭ «تارىخى رەشىدى» (زەيلى) ناملىق كىتابىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا ، «سۇلتان ئابدۇرەشىدخان . . . ھەركارۋ دىيارىدا بەمەسەلماندا ئىدى (تەڭدىشى يوق ئىدى) ، ئىلمىي مۇسقىدا ماھىر ئىدى ، بەلكى مۇسەنن ئىدى» ، « . . . خۇش نەۋس (چىرايلىق ھۆسنخەت يازغۇچى) ئىدى . پارس ۋە تۈركىي شېئىرلارنى ئىجاد قىلىشتا كامىل شائىر ئىدى .»^① شۇ سەۋەبتىن ، يەكەن خانلىقى دەۋرىدە مەرىپەت مەشەلچىسى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ھامىيلىقىدا ئۇيغۇر مەدەنىيەت - سەنئىتىنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى قاتارىدا خەتتاتلىق سەنئىتىمۇ ئالاھىدە تەرەققىيات پۇرسىتىگە ئېرىشكەن ، مەشھۇر ھۆسنخەتچىلەر بىر قانچە يۈزگە ، ھۆسنخەت ھەۋەسكارلىرى بىر نەچچە مىڭغا يەتكەن ئىدى . ئەنە شۇ خەتتاتلار ۋە تەرجىمانلار قولىدا كلاسسىك شەرق ئەدەبىياتىنىڭ سەرخىل نەمۇنىلىرى ئۇيغۇر تىلىدا كۆچۈرۈلۈپ خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ئىدى . ئىسلامىيەتتىن كېيىن قەشقەر دىيارىدا ئەۋج ئالغان «كىتابخانلىق مەشرىپى» نىڭ پائالىيەت تۈرلىرى ئىچىدە «بەھىس خۇشنىۋىس» (ئۆزئارا ھۆسنخەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈش) نىڭ رەسمىيلىشىشىدىن قارىغاندا ، قەشقەردە خەتتاتلىق سەنئىتىنىڭ چوڭقۇر ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . قەشقەرنىڭ خەتتاتچىلىق تارىخىدا مەشھۇر شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى (1770 — 1848) مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ . نىزارى بالىلىق دەۋرىدىن تارتىپ ھۆسنخەت سەنئىتىگە قىزىققان . ئۇ قەشقەردىكى

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 1987 - يىلى نەشرى ، 227 - بەت .

ئالىي بىلىم يۇرتى بولغان «خانلىق مەدرىسە» دە ئوقۇش جەريانىدا ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا ئىگىلەش بىلەن بىرلىكتە، خەتتاتلىق سەنئىتىدىمۇ يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە بولغان. ئۆمۈر مەزىلىنىڭ 60 يىلىنى ئۆگىنىش، ئىجادىيەت، خەتتاتلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن بۇ يوقسۇل شائىرنىڭ ھۆسنخەت قابىلىيىتى ۋە ئىستېداتى قەشقەرنىڭ ئەينى دەۋردىكى ھۆكۈمرانى زوھورىدىن ھېكمەبەگنىڭ ئېتىبارغا ئېرىشكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ 1830 - يىلى 60 يېشىدا زوھورىدىن ھېكمەبەگ تەرىپىدىن قەشقەرنىڭ باش مىرزا بولمىقىغا تەيىنلەنگەن ھەمدە شائىر ئابدۇرەھىم نىزارى باشلىق بەش كىشىلىك دىۋانخانا (كاتىبات ئىشخانىسى) قۇرۇلغان، بۇ خىزمەتكە قويۇلغان ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر شائىرلىرىدىن ئىمىر ھۆسەين سەبۇرى (19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغان)، تۇردى نازىم غەربىي (1802 - 1862)، نورۇز ئاخۇن زىيائى (19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغان) قاتارلىق كاتىپلارمۇ زامانىسىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق ئەدىبلىرى ۋە ئىستىداتلىق خەتتاتلىرى ئىدى. بۇنداق خەتتاتلىق ئەنئەنىسى قەشقەردە مۇقىم تارىخىي ئىزچىللىققا ئىگە بولۇپ، دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن، كۆپلىگەن كلاسسىك تارىخىي ۋە ئەدەبىي مىراسلىرىمىز قەشقەردىكى خۇشەۋىس خەتتاتلار قولىدا كۆچۈرۈلگەن.

ھۆسنخەت ماھارىتىنى ئىگىلەش قەشقەردە يولغا قويۇلغان كونا (ئەنئەنىۋى مەدرىسە مائارىپى) ۋە يېڭى (20 - ئەسىردىن باشلانغان زامانىۋى مائارىپ) مائارىپىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ، يېڭى دەۋر ئۇيغۇر خەتتاتلىق سەنئىتىدە قەشقەر سەركەردىلىك رول ئويناپ كەلدى. قەشقەردە تەربىيەلەنگەن بىر قىسىم خەتتاتلىرىمىزنىڭ ماھارىتى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئۇيغۇر خەتتاتلىق سەنئىتىنىڭ شۆھرىتىنى نامايان قىلىپ، ۋەتەنمىزگە شان - شەرەپ ئېلىپ كەلدى. ئالايلۇق، 20 -

ئەسىرنىڭ 30 - 40 - يىللىرىدا قەشقەر شەھەرلىك ئۆلما زىياۋدىن مەخسۇم خەتتاتلىق سەنئىتىدە شىنجاڭ بويىچە داڭق چىقارغان . بۇ زات قەشقەرنىڭ سىمۋولى بولغان ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ھەيۋەتلىك دەرۋازىسى ئۈستىدىكى تەۋەررۈك ۋېۋىسكىسىنىڭ خېتىنى تەئلىق خەت نۇسخىسىدا ئۆز قولى بىلەن يازغان .

ئۇ كىشى ئاشۇ يىللاردا خەتتاتلىق ئىلمى بويىچە كۆپلىگەن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەن . بۇلارنىڭ ئىچىدە تۇرپانلىق ھەسەن قارىي ، قەشقەر شەھىرى ئىچىدىن مەمتىمىن مەخسۇم ، ئاپاق خوجالىق (ھەزرەت يېزىسى) كىچىك ئىمىن . . . قاتارلىقلار بار . داڭلىق ئولما زىياۋدىن مەخسۇم ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا ھەج قىلىش ئۈچۈن سەئۇدى ئەرەبىستانغا بارغان . شۇ يەردە بۇ زاتنىڭ كامالەتكە يەتكەن خەتتات ئىكەنلىكى مەلۇم بولۇپ ، سەئۇدى ئەرەبىستانى پادىشاھلىقىنىڭ تەلەپ ۋە تەشەببۇسى بىلەن مەككىدە قېلىپ ، زىياۋدىن مەخسۇم نامىدا مەخسۇس ئەرەب خەتتاتلىق مەكتىپى ئاچقان ھەمدە مەككىدە جامەسىنىڭ ھەيۋەتلىك ۋېۋىسكىسىنى ئەرەبى تەئلىق خەت نۇسخىسىدا ئۆز قولى بىلەن يېزىپ بەرگەن . بۇ زات 90 نەچچە يېشىدا مەككىدە ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئوغلى ئۇنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ ، دادىسى نامىدىكى خەتتاتلىق مەكتىپىنى ھازىرغىچە داۋاملاشتۇرۇۋاتقانلىقى مەلۇم .

دەرۋەقە ، خەتتاتلىق قەشقەر ۋىلايىتىدە بىر خىل ئەنئەنىۋى ھۈنەر - سەنئەت سۈپىتىدە تارىخىي ئىزچىللىققا ئىگە بولۇپ ، ئۇيغۇر خەتتاتلىق سەنئىتىدە سەركەردىلىك رول ئويناپ كەلگەن . بۇ جەرياندا ناھايىتى كۆپ داڭلىق خەتتاتلار يېتىشىپ چىققان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولغانلىرى تۆۋەندىكىچە :

(1) مۇھەممەتئىمىن قارىي ئابدۇرېھىم پېشقەدەم خەتتات ، مۇھەممەتئىمىن قارىي 1927 - يىلى قەشقەر شەھىرى بۇلاقبېشى مەھەللىسىدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىكى مۇھىم ئەدىب ئابدۇرېھىم ھاجىم ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . يەتتە يېشىدا ھەزرەت كوچا بېشى باشلانغۇچ مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرگەندىن باشلاپ ، دادىسىنىڭ تەسىرىدە خەتتاتلىق سەنئىتىنى ئۆگىنىپ بۇ ساھەدە پۇختا ئاساس ياراتقان . 1966 - يىلى ھېيتگاھ جامەسى ئاخۇنۇم مۇنىرىگە ئەرەبچە ھۆسنخەتلەرنى يېزىپ بەرگەن بولۇپ ، بۇ كۆركەم خەتلەر ھازىرغىچە ساياھەتچىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىپ تۇرماقتا . بۇ كىشى يەنە 1980 - يىلى كەسكىنىيەر مەسچىتىنىڭ تورۇسىغا سۇلۇس خەت نۇسخىسىدىكى ئەرەبچە خەتلەرنىمۇ يېزىپ بەرگەن . 1981 - يىلى قەشقەر شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتى ئۇيۇشتۇرغان نەق مەيداندا ھۆسنخەتتىن ماھارەت كۆرسىتىش مۇسابىقىسىدە سۇلۇس خەت نۇسخىسىدا يازغان ھۆسنخەت ئەسىرى 2 - دەرىجىلىك ئەسەر مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن . 1996 - يىلى قەشقەر شەھىرى خۇسۇسىي ئەمگەكچىلەر جەمئىيىتى ئۇيۇشتۇرغان ھۆسنخەت كۆرگەزمىسىگە ئۇنىڭ 25 پارچە ھۆسنخەت ئەسىرى قاتناشتۇرۇلۇپ ئايرىم - ئايرىم ھالدا 1 ، - ، 2 ، - ، 3 - دەرىجىلىك ئەسەر مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن .

(2) غازى ئەھمەد ئەپەندى

مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا نام - شۆھرەتكە ئېرىشكەن مەشھۇر رەسسام ، جامائەت ئەربابى غازى ئەھمەد ئەپەندى 40 - يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ قەشقەر شەھىرى قوغان يېزىسىغا تەۋە قوشكۆل باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئوقۇۋاتقان مەزگىللىرىدە دادىسى ئەھمەد قازىئاخۇنۇم (داغلىق ئۆلىما ، مەشھۇر جامائەت ئەربابى ۋە شائىر) نىڭ تەربىئىتىدە بالاخەتتات

بولۇپ يېتىشكەن . كېيىن قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى ۋە شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ سەنئەت فاكولتېتىدا ئوقۇش جەريانىدا رەسساملىق سەنئىتىنى سىستېمىلىق ئۆگىنىش بىلەن بىللە ، قوشۇمچە خەتتاتلىق سەنئىتى بىلەنمۇ شۇغۇللانغان . ئۇنىڭ ئەرەبچە يېزىلغان ھۆسنخەت ئەسەرلىرى فرانسىيە ، ئىران ، تۈركىيە ، مالايسىيە ، سىنگاپور ، تۇنىس ، كۇۋەيت قاتارلىق دۆلەتلەردە كۆرگەزمىگە قويۇلغان . 2001 - يىلى كۇۋەيتتە نەشر قىلىنغان دۇنيادىكى ئەڭ مەشھۇر خەتتاتلار تونۇشتۇرۇلغان چوڭ ھەجىملىك قامۇسقا غازى ئەھمەدنىڭ سۈرەتلىك تەرجىمىھالى ھەمدە ئىككى پارچە ھۆسنخەت ئەسىرى كىرگۈزۈلگەن . ئۇنىڭ نۇرغۇن ھۆسنخەت ئەسەرلىرى مۇناسىۋەتلىك گېزىت - ژۇرناللاردا نەشر قىلىنغاندىن باشقا ، ئۇ يەنە ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنى ئىنستىتۇتىنىڭ مەسچىتى ، ئۈرۈمچى خانىئەڭرى مەسچىتى ، بەيتۈلمەئۇمۇر (ياڭخاڭ) مەسچىتلىرىنىڭ تاملىرىغا مۇناسىۋەتلىك ئايەت ۋە ھەدىسلەرنى ئەرەبىي سۇلۇس خەت نۇسخىسىدا يېزىپ بەرگەن . ئۇنىڭ ھۆسنخەت ئەسەرلىرى خۇددى ماي بوياق رەسىملىرىگە ئوخشاش ئەل ئىچىدە يۇقىرى شۆھرەتكە ئائىل بولغان .

(3) مەجىد ياقۇپ

مەجىد ياقۇپ 1933 - يىلى قەشقەر شەھىرى ئەنجان كوچىسىدا تىكىمچى ياقۇۋاخۇن مۆمىن ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . ئۇنىڭ بالىلىق ۋە ياشلىق دەۋرلىرى ئاقسۇ كونا شەھەردە ئۆتكەن ۋە شۇ جايدا ئوقۇۋاتقان مەزگىللىرىدىن باشلاپ ھۆسنخەتكە ئىشتىياق باغلىغان . 1957 - يىلى قەشقەر يول ئاسراش - قۇرۇلۇش ئۇچاستىكىسىدا خىزمەت ئىشلەش جەريانىدا ئۇنىڭ خەتتاتلىق ماھارىتى تېخىمۇ كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلىغان . ئازىرغىچە ئۇنىڭ 200 پارچىدىن ئارتۇق ھۆسنخەت ئەسىرى ، «شىنجاڭ گېزىتى» ، «ئاقسۇ گېزىتى» ، «قەشقەر گېزىتى» ،

«شىنجاڭ ياشلىرى» قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغاندىن باشقا، قەشقەر يول ئاسراش - قۇرۇلۇش ئۇچاستىكىسىدا ئېلىپ بېرىلغان تۈرلۈك پائالىيەتلەر ئۈچۈن ھۆسنخەت يېزىپ بېرىپ كىشىلەرنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەن ھەمدە بىر نەچچە قېتىم ئاپتونوم رايون، قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ھۆسنخەت مۇسابىقىلىرىدە 1 - ، 2 - ، 3 - دەرىجىلىك ئەسەر مۇكاپاتلىرىغا نائىل بولغان. خەتتات مەجىد ياقۇپ ھازىر ياشانغىنىغا قارىماي ئائىلىسىدە ھۆسنخەت ئىجادىيىتى بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتىدۇ.

(4) ئەھمەد خاقانى

خەتتات، تېخنىك ئەھمەد خاقانى 1938 - يىلى قەشقەر شەھىرى خەزىنىچىبەگ مەھەللىسىدە مەرىپەتپەرۋەر مۇھەممەتخان ھاجىم ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ خەتتاتلىق ھاياتى 1950 - يىللاردا قەشقەر جۇڭگو - سوۋېت دوستلۇق جەمئىيىتى كىنوخانىسىدا ئىشلىگەن ۋاقىتلىرىدىن تارتىپ باشلانغان. 1982 - - 1983 - يىللىرى قەشقەر شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتى ئۇيۇشتۇرغان ھۆسنخەت مۇسابىقىسىگە ئۇنىڭ سۇلۇس ۋە مۇھەققىق خەت نۇسخىسىدا يازغان ئەسەرلىرى مۇكاپاتقا ئېرىشكەن ھەمدە شۇ يىلى ئۇ قەشقەر شەھەرلىك خەتتاتلار ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى بولغان. خەتتات ئەھمەد خاقانىنىڭ ھۆسنخەت ئىجادىيەت ئۆرنەكلىرى سۈپىتىدە مەھمۇد كاشغەرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپلارنىڭ يېڭى مەقبەرىسىگە يازغان سۇلۇس خەت نۇسخىسىدىكى كۆركەم خەتلەرنى، ئاپاق خوجا گۈمبىزى ئىچىدىكى قەبرە تاشلىرىغا يازغان تەئلىق خەت نۇسخىسىدىكى شەجەرلەرنى ھەمدە ھېيتگاھ جامەسىنىڭ سول تەرىپىدىكى مېھرابقا ئورنىتىلغان گەجلىك «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى - ھېيتگاھ

جامەسى» دېگەن تەئلىق خېتى . . . قاتارلىقلارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش مۇمكىن .

ئۇ يەنە بىر قانچە ژۇرنال ۋە كىتابلارنىڭ نامى ۋە تىتوللىرىنى تەئلىق خەت نۇسخىسىدا يېزىپ بەرگەن .

5 . موللا ياقۇپ

يېتىلگەن خەتتات ۋە ئەرەب - پارس تىلى تەرجىمانى موللا ياقۇپ پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ ئەگتېرەك يېزىسىدىن بولۇپ ، 1990 - يىلى 110 يېشىدا ۋاپات بولغان . ئۇ داڭلىق خەتتات بولۇپ ، «قۇرئان كەرىم» قاتارلىق بىر قىسىم كىتابلارنى كۆچۈرۈپ چىققاندىن باشقا ، ئۆزى «خەتتاتلىق قائىدىسى» ناملىق بىر كىتاب يازغان . ئۇ ئازادلىقتىن بۇرۇن ناھىيىلىك «مەھكىمە شەرىئى» دە بەش يىل خەتتاتلىق قىلغان .

ھاياتلىقىدا خەتتاتلىق سەنئىتى بويىچە كۆپلىگەن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرۈپ چىققان .

يۇقىرىقى پېشقەدەم خەتتاتلاردىن باشقا ، يەنە ئەل ئارىسىدا نام - شۆھرەتكە ئىگە بولغان تۇرسۇن ھۈسىيىن (1922 - يىلى پەيزاۋات ناھىيە بازىرىدا تۇغۇلغان) ، ئابلا دايسى (پەيزاۋات ئەگتېرەكتىن) ، خوجا ئابدۇللا ئوسمان (قەشقەر شەھىرىدىن) ، ئەھمەد ئەھمەد (يوپۇرغا ناھىيە ئەشمە يېزىسىدىن) ، مۇھەممەت ئۆمەر (پەيزاۋات ناھىيە تېرىم يېزىسىدىن) ، مۇھەممەت ئابدۇراخمان (پەيزاۋات ناھىيە بازار ئىچىدىن) ، جۈمە ئابدۇللا (پەيزاۋات ناھىيە قىزىلبۇيايېزىسىدىن) ، ئابلىمىت قۇربان (ساباھى) (پەيزاۋات ناھىيە يېڭى مەھەللە يېزىسىدىن) ئابلىمىت لاچىن (پەيزاۋات ناھىيە شاپتۇل يېزىسىدىن) ، ياسىن بوۋاق (پەيزاۋات ناھىيە يېڭى مەھەللە يېزىسىدىن) ، ئۆمەر ئوسمان شىپاھى (قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىن) ، ئەھمەد سامساق (قەشقەر شەھىرى بۇلاقبېشى كوچىسىدىن) ، ئابدۇرېھىمجان

ئابدۇقادىر (قەشقەر شەھىرى نەزەرباغ يېزىسىدىن) ، ئابلىز تالىپ (پەيزاۋات ناھىيە بازار ئىچىدىن) ، زۇنۇن ھوشۇر (قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىن) ، غۇپۇر ساۋۇت (پەيزاۋات ناھىيە جانباز يېزىسىدىن) ، ھۈسەنجان ئوسمان (پەيزاۋات ناھىيە جانباز يېزىسىدىن) ، ھەسەنجان ئوسمان (پەيزاۋات ناھىيە بارىن يېزىسىدىن) ، تۇرسۇنجان ئابدۇرېھىم سەئىدى (پەيزاۋات ناھىيە بازار ئىچىدىن) ، تۇرسۇنجان بەكرى (پەيزاۋات ناھىيە بازار ئىچىدىن) ، تۇرسۇنجان ئابدۇرېھىم (پەيزاۋات ناھىيە قىزىلبۇيا يېزىسىدىن) ، ئەنۋەر سەمەد غەربىي (پەيزاۋات ناھىيە قىزىلبۇيا يېزىسىدىن) ، ساۋۇت داۋۇت (يەكەن ناھىيە بازىرىدىن) . . . قاتارلىق يۈزلىگەن خەتتاتلارنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن .

ئازادلىقتىن كېيىن ، قەشقەرنىڭ خەتتاتلىق سەنئىتى تېخىمۇ گۈللەپ ياشنىدى . 50 - يىللاردىن باشلاپ قەشقەردە قۇرۇلغان باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەردە مەخسۇس خۇش خەت دەرسلىكى تەسىس قىلىنىپ ئوقۇغۇچىلاردا خەتنى چىرايلىق ، كۆركەم يېزىش كەيپىياتىنى جانلاندىردى ، يەنە بىر تەرەپتىن ، ھۆسنخەت ھەۋەسكارلىرىغا ئۆگىنىش كۇرسلىرىنى ئېچىش ئارقىلىق بىر تۈركۈم ياراملىق ھۆسنخەت ماھىرلىرىنى يېتىشتۈردى . بولۇپمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن كېيىن ، قەشقەرنىڭ ھۆسنخەت پائالىيەتلىرى ئالاھىدە جانلاندى . 1983 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە مەدەنىيەت باشقارمىسى ، ۋىلايەتلىك رەسساملار جەمئىيىتى ، قەشقەر شەھەرلىك مەدەنىيەت ئىدارىسى بىرلىكتە باھار بايرىمىنى كۈتۈۋېلىش يۈزىسىدىن ھۆسنخەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدى . بۇ پائالىيەتكە 500 دىن ئارتۇق خەتتات قاتنىشىپ ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن 30 خەتتاتنىڭ ئەسىرى تاللىنىپ مۇكاپاتلاندى . 1984 - يىلى ۋىلايەتلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ۋىلايەت بويىچە ئىشچى - خىزمەتچىلەر ھۆسنخەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدى . 1985 - يىلى

5 - ئايدا ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن 1 - نۆۋەتلىك ھۆسنىخەت ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسىگە قەشقەردىن 30 پارچە ئەسەر تاللىنىپ ، ئۇنىڭ ئىچىدىن توققۇز پارچىسى مۇنەۋۋەر ھۆسنىخەت ئەسىرى بولۇپ مۇكاپاتلاندى . شۇ يىلى بالىلار بايرىمى مۇناسىۋىتى بىلەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت باشقارمىسى ، ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى ، ۋىلايەتلىك مائارىپ باشقارمىسى ۋە ۋىلايەتلىك مىللىي ئىشلار باشقارمىسى قاتارلىق تۆت ئورگان بىرلىكتە «بالىلار ھۆسنىخەت كۆرگەزمىسى» ئۇيۇشتۇردى ھەمدە ۋىلايەت بويىچە ئىككى قارار خەتتاتلىق كۇرسى ئېچىلىپ بىر تۈركۈم ھۆسنىخەت ماھىرلىرى تەربىيەلەندى .

1987 - يىلى 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك خەتتاتلار جەمئىيىتى رەسمىي قۇرۇلدى . ئاتاقلىق خەتتات ئابدۇكېرىم ئۆمەر ، ياكى گۇاڭچۈەن ۋە جۈمە ئابدۇللا قاتارلىقلار بۇ جەمئىيەتنىڭ رەئىسى ۋە مۇئاۋىن رەئىسلىرى بولۇپ سايلاندى . بۇ جەمئىيەت ۋىلايەتلىك سۇغۇرتا شىركىتى بىلەن بىرلىكتە ۋىلايەت بويىچە «ھۆسنىخەت كۆرگەزمىسى» ئۇيۇشتۇردى ھەمدە بۇ جەمئىيەت باشچىلىقىدا ئارقا - ئارقىدىن بەش قارار ھۆسنىخەت ئۆگىنىش كۇرسى تەشكىللەپ ، 200 دىن ئارتۇق خەتتاتلارنى تەربىيەلىدى . 1989 - يىلى خەتتاتلار جەمئىيىتى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن قەشقەردىكى ئاتاقلىق خەتتاتلارنىڭ «ھۆسنىخەت نۇسخىلىرى» ناملىق كىتاب نەشر قىلىندى . شۇندىن باشلاپ ھەر يىلى ۋىلايەت ، شەھەر ، ناھىيىلەر بويىچە «ھۆسنىخەت ئۆگىنىش كۇرسلىرى» قەرەللىك ئېچىلىپ نۇرغۇن ئىز باسارلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈردى . ھېلىمۇ ئېسىمدە ، شىنجاڭ ئۈنۋېرسىتېتىدا ئوقۇۋاتقان 60 - يىللارنىڭ بېشىدا ئاتاقلىق تىلشۇناس ، پروفېسسور مەرھۇم تۇردى ئەھمەد مۇئەللىم بىر قېتىملىق دەرسدە بىزنى ھۆسنىخەت ئۆگىنىشكە دالالەت قىلىپ

مۇنداق دېگەن ئىدى: «... مەن ئۇزۇن يىللىق تىل ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتىدە شۇنى ھېس قىلدىمكى، قەشقەردىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ خەت يېزىش ماھارىتى باشقا شەھەر - يۇرتلاردىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلارغا سېلىشتۇرغاندا خېلى ئۈستۈن تۇرىدىكەن. بۇنىڭ سەۋەبىنى تەكشۈرۈپ كۆرسەم، قەشقەردە باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 1 - سىنىپىدىلا ھۆسنخەت شەكلىدە ساۋات چىقىرىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىكەن. يەنە بىر تەرەپتىن، قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى مائارىپ تەربىيىسىدە ھۆسنخەتچىلىك تارىخى ئىزچىللىققا ئىگە بولۇپ كەلگەچكە، خەلق ئارىسىدا ھۆسنخەت قىزغىنلىقى يۇقىرى ئىكەن. دەرۋەقە، ئۇيغۇر تىلى دەرسىنىڭ مەقسەت - نىشانى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنىڭ قائىدە - قانۇنلىرىنى پۇختا ئىگىلەش بىلەن بىللە، خەتنى چىرايلىق ۋە پاساھەتلىك يېزىپ، ئۇنىڭ ئالاقە قوراللىق رولىنى ئۈنۈملۈك جارى قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. جىن - شەيتان بىزنىڭ تەسەۋۋۇرىمىزدا قورقۇنچلۇق ۋە يىرگىنچىلىك بولغاچقا، ئۇنىڭدىن ھەممىمىز قاچقانغا ئوخشاش، سەت ۋە كۆرۈمسىز يېزىلغان خەتمۇ بىزنىڭ نەزەرىمىزدە ھېچقانداق گۈزەللىك تۇيغۇسى پەيدا قىلالمايدۇ.»

ھازىر قولدا خەت پۈتۈشنىڭ ئورنىنى كومپيۇتېردا خەت يېزىش ئىگىلىگەندىن كېيىن، ھۆسنخەت سەنئىتىنىڭ ئورنى بارغانسېرى ئاجىزلاشماقتا. لېكىن شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى، ھۆسنخەت سەنئىتى مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىمىزنىڭ جەلپكار كۆزىنىكى، مىللىي گۈزەللىكنىڭ يېزىق شەكلىدىكى تەسۋىرىي نۇسخىسى، شۇڭا خۇش خەت ئۆگىنىشنى تەشۋىق - تەرغىب قىلىش مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈشنىڭ مۇھىم تەدبىرلىرىدىن بىرى بولۇشى زۆرۈر.

§ 2 . ناخشا - مۇزىكا سەنئىتى

«ئۇيغۇر ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى ئۇيغۇر مەنئۇى مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ ئالتۇن ئاچقۇچى .»
 ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى بىر مىللەتنىڭ مەنئۇى مەدەنىيىتى ئىچىدىكى ئەڭ پائالىيەتچان ، ئەڭ نەپىس ۋە ئەڭ مەپتۇنكار سەنئەت زانىرى سۈپىتىدە شۇ خەلقنىڭ ئېتنولوگىيىلىك خاسلىقىنى ، مىللىي خاراكتېرى ، ھېسسىيات ئۇرغۇلىرىنى ئىپادىلەيدۇ . ئىنسان پائالىيىتىنىڭ مەڭگۈلۈك ئابدىسى بولغان ناخشا - ئۇسسۇل تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت ھەمدە تارىخىي ئەنئەنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدىغان بولغاچقا ، ھەرقايسى رايونلارنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى ئۆز ئەنئەنىسىگە خاس مەدەنىيەت سىستېمىسى ۋە چەمبىرىنى ھاسىل قىلغان . قەشقەرنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى مۇشۇ نۇقتىدا روشەن خاسلىققا ئىگە بولۇپ ، تارىختىن بۇيان غەربىي رايون مەدەنىيەت چەمبىرىنىڭ ئۈلگىلىك جەلپكار بىر بوستانلىقى بولۇپ كەلگەن . شۇڭلاشقا قەشقەرنىڭ «ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى» دېگەن گۈزەل نامى بار . دەرۋەقە ، ئۇيغۇر ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ ئانىسى بولمىش مۇقام فورماتسىيىسى ئالدى بىلەن قەشقەردە ئايرىدە بولغان . قەشقەردىن ئىبارەت بۇ گۈزەل زېمىندىكى كۆپ مەنبەلىك ، كۆپ خىل ناخشا - ئۇسسۇل مەدەنىيىتى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ ، ئۇ ھەر خىل ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي تۇرمۇش تىپى ، ھەرخىل دىنىي

مەدەنىيەت تىپى ، ھەرخىل يېزىق شەكلى ، ھەرخىل مەدەنىيەت چۆكمىسى ۋە ھەرخىل تارىخىي قىسمەتلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ ، دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ۋە ئۆزىگە خاس ئورنىگىنالىققا ئىگە قەشقەرچە كۆي سىستېمىسىنى ھاسىل قىلغان . بۇ كۆي سىستېمىسىنىڭ شەكىللەنگەن تارىخىي دەۋرىنى مۇئەييەن يىلنامە بىلەن ئىپادىلەش مۇمكىنچىلىكى بولمىسىمۇ ، لېكىن شىنجاڭنىڭ ، جۈملىدىن قەشقەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ۋە قىيا تاش سۈرەتلىرىدىن ھەرخىل مۇراسىم پائالىيەتلىرىدە ئىپادىلەنگەن ناھايىتى نۇرغۇن ئىپتىدائىي مۇزىكا ، ئۇسسۇللۇق ئوبرازلارنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ .

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى (غەربىي خەن دەۋرى شېنجۇنىڭ 2 - يىلى) خەن سۇلالىسى ھامىيلىقىدا غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى بىلەن شىنجاڭ (غەربىي ئايماق) ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي ، ئىقتىساد ، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش كۈنسايىن كۈچەيگەن ھەمدە «يىپەك يولى» دەپ ئاتالغان شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى بۇ قاتناش تورىنىڭ مەركىزىي بېكىتى بولغان قەشقەردە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى ، جەنۇبتىكى ھىندىستان ، غەربتىكى بابىلۇن ، مىسىر ، ھەتتا يۇنان ، رىم مەدەنىيەتلىرى ئۆزئارا ئۇچراشتى ۋە بىرلەشتى . بۇنىڭ بىلەن قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئىپتىدائىي ئەل ئىچى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى قېلىپلىشىپ ، ئۆزىگە خاس «قەشقەر چوڭ نەغمە» كۆي سىستېمىسى بولۇپ شەكىللەندى . «قەشقەر نەغمىسى (疏勒乐)» دەپ ئاتالغان بۇ ناخشا - مۇزىكا سىستېمىسى ئەينى دەۋردىكى «كۈسەن نەغمىسى (龟兹乐)» ، «قوچو نەغمىسى (高昌乐)» ، «ئۇدۇن نەغمىسى (伊州乐)» ۋە «ئىۋىرغول نەغمىسى (伊州乐)»

بىلەن بىللە ئالاھىدە نام - شۆھرەتكە ئىگە بولغان . غەربىي رايوننىڭ بۇ چوڭ نەغمىلىرى ئۆزىنىڭ ئاجايىپ زور قۇرۇلمىسى ، مېلودىيىلىك قۇرۇلمىسىنىڭ رەڭدارلىقى ۋە جەلپكارلىقى ، ناخشا بىلەن ئۇسسۇلنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈشتەك ئۆزگىچە شەكلى ، مۇزىكا ئاھاڭى ۋە رىتملىرىنىڭ كۆپ خىل ئۆزگىرىشچانلىقى ۋە ھېس - تۇيغۇغا بايلىقى ، مۇزىكا كەيپىياتىنىڭ جانلىقلىقى ۋە سىڭىشچانلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن شەرق ۋە غەربتە قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشىپ ، خەن ، تاڭ دەۋرىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ يېڭى يۈكسىلىشىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان . ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى تارىخىي كىتابلىرىدا خاتىرىلىنىشىچە ، غەربىي رايوننىڭ ناخشا - ئۇسسۇلى «يىپەك يولى» نى بويلاپ ، تەدرىجىي شەرققە تارقالغاندىن كېيىن ، يەنە تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەن شەھىرىنى ۋاسىتە قىلغان ھالدا ، ياپونىيە ، چاۋشيەن ، ۋېيتنام ، بېرما قاتارلىق شەرقىي ئاسىيا ، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا رايونلىرىنىڭ مۇزىكا ، ئۇسسۇللىرىغىمۇ روشەن تەسىر كۆرسەتكەن^① . بۇ ھەقتە پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى شىنجاڭنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1985 - يىلى نەشرى) ۋە «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1997 - يىلى نەشرى) قاتارلىق يىرىك ئەسەرلىرىدە ئەتراپلىق مەلۇمات بېرىلگەچكە ، بۇ يەردە قايتا تەكرارلىمايمىز . ئومۇمەن ، ئەڭ كېچىككەندىمۇ تاڭ دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى ، مىلادىيە 7 - ئەسىردىلا كۈسەن ، قەشقەر ، قوچو قاتارلىق رايونلارنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى ئىچىدە ناخشا - ئۇسسۇل ، مۇزىكا (مەرغۇل) نى ئۆزىگە

① «جۇڭگو شىنجاڭ ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 2006 - يىلى نەشرى ، 71 - بەت .

مۇجەسسەملىگەن «چوڭ نەغمە» (大曲) شەكلى بارلىققا كەلگەن ۋە بۇ چوڭ نەغمىلەر ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى بىخى دەپ قارالغان .

قەشقەر ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى ئەسلىدىنلا قەدىمكى «قەشقەر نەغمىسى» ئاساسىدا راۋاجلانغان بولۇپ ، ناخشا ، مۇزىكا ۋە ئۇسسۇل گويىكى ئۈچ بۆلۈك شەكلىدە ئۆزئارا باغلانغان مۇستەھكەم بىر گەۋدىدۇر . ئەمما بۇ ئۈچ تەڭداش ئۇقۇمنىڭ سېمانتىكىلىق مەنە قاتلىمى ۋە ئىپادىلىنىش شەكلى پەرقلىق بولغاچقا ، بىز شەرتلىك ھالدا ئۇنى سەنئەتشۇناسلىقتىكى ئۈچ زانىر سۈپىتىدە ئايرىم شەرھەلەيمىز ۋە ئاساسىي نەزەرىيەمىزنى بۈگۈنكى ھالىتىگە ئاغدۇرىمىز .

1. مۇزىكا

قەشقەرنىڭ مۇزىكىچىلىق تارىخىنى ماکرولۇق جەھەتتىن قەدىمكى زامان مۇزىكىچىلىقى (古代音乐) ، يېقىنقى زامان مۇزىكىچىلىقى (近代音乐) ، ھازىرقى زامان مۇزىكىچىلىقى (现代音乐) ۋە بۈگۈنكى زامان مۇزىكىچىلىقى (当代音乐) دەپ تۆت چوڭ باسقۇچقا ئايرىش مۇمكىن . قەشقەرنىڭ قەدىمكى زامان مۇزىكىچىلىقىغا ئائىت تارىخىي ئۇچۇرلار يوق دېيەرلىك . ئۇنى پەقەت قەشقەر رايونىدىكى بىر قىسىم قىيا تاش سۈرەتلىرى ، بۇددىزم مىڭئۆي خارابىلىرى ۋە يەر ئاستىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ئىچىدىكى مۇزىكا سەنئىتىگە ئائىت ئوبرازلاردىن قىياس قىلىش مۇمكىن . بۇنداق ئوبرازىي سۈرەتلەر ۋە قېزىلما بايلىقلار ئارىسىدا سىلىقلانغان تاش (چاق - چوق) ، بۇرغا (ھايۋان مۇڭگۈزىدىن ئىشلەنگەن جەڭ بۇرغىسى) ، قوۋۇز ، جەڭ دۈمبىقى ، ئىسقەرت ، كامانچە . . . قاتارلىق چالغۇلار ئۇچرايدۇ .

ۋېي، جىن دەۋرلىرىدە، خۇسۇسەن جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر (مىلادىيە 386 - - 581 - يىللىرى) دەۋرلىرىدە غەربىي رايون مۇزىكا سەنئىتى ئىپتىدائىي تارقاق ھالەتتە بىر قەدەر سىستېمىلاشقان ۋە كەسىپلەشكەن تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويۇپ، تۈركۈم - تۈركۈم ئەل ئىچى مۇزىكانتلىرى ئوردا، قەسرلەرگە كىرىپ، كەسپىي ياكى يېرىم كەسپىي مۇزىكانتلارغا ئايلاندى. بۇنىڭ بىلەن جايلاردىكى ئەل ئىچى سەنئىتى توپلىنىپ رەتلەندى ۋە قېلىپلاشتۇرۇلدى. ئاشۇ دەۋردە جۇڭگو مۇزىكىچىلىق تارىخىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن غەربىي رايوننىڭ ئەنئەنىۋى «12 تېمپىراتسىيىلىك كۈي قانۇنى» غا ئاساسلانغان تۆت چوڭ يەرلىك مۇزىكا تىپى (قەشقەر، كۈسەن، ئىۋىرغول، ئۇدۇن) ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك مىللىي خاسلىقىنى گەۋدىلەندۈرۈپ خېلى يۈكسەك پەللە ھاسىل قىلغان ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە «قەشقەر چوڭ نەغمىسى» مۇزىكا تىپى شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان «يىپەك يولى» مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزىي بېكىتى بولۇشتەك ئەۋزەللىككە تايىنىپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىيە 634 - يىلى) دە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا سىڭىپ كىرىپ، جۇڭگونىڭ مۇزىكا سەنئىتى تەرەققىياتىغا غايەت زور تۆھپىلەرنى قوشتى. قەشقەرنىڭ بىر قىسىم داڭلىق مۇزىكا سەنئەتكارلىرى ئىلگىرى - كېيىن چاڭئەن، لوياڭ قاتارلىق مەركىزىي شەھەرلەرگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، مۇزىكا ئەمەلىيىتى ۋە مۇزىكا نەزەرىيىسى جەھەتتە ئۆزلىرىنىڭ يۈكسەك ماھارىتىنى نامايان قىلدى.

سۈي - تاڭ دەۋرى جۇڭگو مەدەنىيىتى، جۈملىدىن مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ تازا گۈللەنگەن ئالتۇن دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋردە «قەشقەر نەغمىسى» سۈي - تاڭ خانلىقى ئوردا مۇزىكىسى دەپ بېكىتكەن «ئون چوڭ قىسىملىق مۇزىكا» نىڭ بىر بۆلىكى

بولغان ھەمدە قەشقەردىن تەكلىپ قىلىنغان بىر قىسىم ئاتاقلىق ئوردا مۇزىكانتلىرى سۈي - تاڭ دەۋرىدىكى ئەل ئىچى مۇزىكا بايلىقلىرىنى توپلاش ، رەتلەش ۋە قېلىپلاشتۇرۇشتا ئاكتىپ خىزمەت كۆرسەتكەن . «سۈي نامە» نىڭ 51 - جىلد «مۇزىكا تەزكىرىسى» دە قەشقەر مۇزىكىسىنىڭ كېيىنكى ۋېي پىڭپىڭ زامانىدىن باشلاپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرىشكە باشلىغانلىقى خاتىرىلەنگەن . يۇقىرىقى تەزكىرىدە خاتىرىلىنىشىچە ، قەشقەر سازەندىلىرى ئۆرەغۇن (تىك غۇنقا) ، بەرباب (پىپا) ، يالغۇزەك (بالمان «بىلى») ، دالا ناغرىسى (تۇتان ناغرىسى) ، يان دۈمبىقى (خوۋتىڭۇ) ، بەل دۈمبىقى (دارا دۈمبىقى «جىلۇ دېپى») ، نەي قاتارلىق ئون نەچچە چالغۇنى ئىشلەتكەن . ھەر بىر ئوركېستىردا 12 سازەندە ۋە ئىككى ئۇسسۇلچى بولغان . بۇلارنىڭ ئەرلىرى قاپاق ۋە چىمەندۈپپىلارنى كىيىشكەن . پوتا ، بەلۋاغ ۋە قىزىل قېيىشتىن ئىشلەنگەن نەقىشلىك كەم تاقاشقان ، قىزىل - قارا بۇلغار ئۆتۈك ياكى گۈللۈك باسماق پايپاق كىيىشكەن . ئاياللىرى چاچلىرىنى ھەرخىل فورمىلاردا تۈگۈنچەكلەپ ، ھەرخىل زىرە - سىرىغلار ، جىڭگىلىك زىرە ، مەيخالق زىرە ، ئۈزۈك ، بىلەزۈك ، قوڭغۇراقلىق ئاسما تۇمار ۋە قوڭغۇراقلىق بىلەزۈك ، ئاسما مارجان ، زۇننار قاتارلىق زىبۇزىننەتلەرنى ئىشلەتكەن . ھەرخىل ئەتلەس ۋە يوللۇق يىپەكلەردىن تىكىلگەن كۆڭلەك ، گۈل پۇچقاق شىم - تامباللارنى كىيىشكەن . يۈزىگە ئەڭلىك سۈرۈش ، قاش - كىرىپكىلىرىگە سۈرمە سۈرۈش ، پېشانىسىنى ھەللەش ، لەۋسۈرۈخ سۈرۈش ، لاک بىلەن زىناق ياساش ، خال چېكىش ، يۈزىگە گۈل چاپلاش قاتارلىقلارغا ئادەتلەنگەن . مۇزىكا ئوركېستىرىدىكى

سازەندىلەرنىڭ ھەممىسى چېكىسنى قەدىمكى ئۇيغۇر ئەنئەنىسى بويىچە قارا تاۋار لېنتا بىلەن تېخىۋېلىشقان. سىمچا كەمزۇل، جىلتىكە، تون، پەشمەت، يەكتەك، ئالدى كۆكسى ياكى ئارقا پەشلىرى نەقىشلەنگەن كانىۋاي كۆڭلەكلەرنى كىيىشكەن^①. مانا بۇ مەنزىرە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە پايتەخت چاڭئەندە داڭق چىقارغان قەشقەر مۇزىكا ئوركېستىرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

«سۈينامە» ۋە «يېڭى تاڭنامە» نىڭ مۇزىكىغا ئائىت تەپسىراتلىرىدا قەشقەرلىك ئاتاقلىق مۇزىكا ئۇستازلىرىدىن تۆۋەندىكى بىر قانچە ئۈلگىلىك شەخسلەر ھەققىدە قىممەتلىك تارىخىي ئۇچۇرلار ساقلانغان، ئۇلارنىڭ ئىچىدە مۇزىكا ئۇستازى، بارىت ئىسلاھاتچىسى پېي شېنڧۇ (裴神符) ياكى (裴洛儿) دەپمۇ يېزىلغان) بىلەن پېي شىڭنۇ (裴兴奴) ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە.

پېي شىنڧۇ تاڭ سۇلالىسى جىنگۇەن يىللىرى (مىلادىيە 629 - - 649 - يىللىرى) دا پايتەخت چاڭئەنگە كېلىپ جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان مۇزىكا تارىخىدا داڭق چىقارغان قەشقەرلىق ئاتاقلىق مۇزىكا ئۇستازى ھەم بارىت ئىسلاھاتچىسى ھېسابلىنىدۇ. پېي شېنڧۇنىڭ قەشقەردە ئۆتكەن بالىلىق ۋە ياشلىق بىئوگرافىيىسىگە ئائىت ماتېرىياللار تولۇق بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ چاڭئەنگە كەلگەندىن كېيىنكى مۇزىكا ھاياتىغا ئالاقىدار تارىخىي ھۆججەتلەر خېلى كۆپ. «قانۇنلار قامۇسى»، «تاڭ تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى» 33 - جىلد، «يېڭى تاڭنامە». مۇزىكا تەزكىرىسى» قاتارلىق خەنزۇچە نوپۇزلۇق تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، پېي شېنڧۇ قەشقەردە خان جەمەتى ئائىلىسىدە دۇنياغا

① ئابلىز مۇھەممەت سايرامى: «سۈي، تاڭ سۇلالىلىرىدا ئۆتكەن ئۇيغۇر سەنئەتكارلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە)، 1993 - يىلى نەشرى، 48 - بەت.

كەلگەن .

ئۇ بالىلىق دەۋرىدىن باشلاپ ئەينى ۋاقىتتىكى قەشقەرنىڭ يەرلىك ناخشا - مۇزىكىلىرىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن . ئۇ غەربىي رايون مەدەنىيىتىنىڭ قەدىمىي بۇلاقلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەر مۇھىتىدا ياشىغاچقا ، قۇرامغا يەتكۈچە مۇزىكا ساھەسىدە تالانتلىق ماھىرغا ئايلانغان . «قانۇنلار قامۇسى» دا : «قەدىمدە بارىبت چالغاندا ياغاچ زەخمەك بىلەن چېلىناتتى . تاڭ سۇلالىسى جىنگۇەن يىللىرىدا ياغاچ زەخمەك ئىشلەتمەي قول بارمىقى بىلەن چېلىش ئۇسۇلى باشلاندى . شۇندىن باشلاپ بارىبت بارماق بىلەن چېلىنىدىغان بولدى»^① دەپ خاتىرىلەنگەن . «يېڭى تاڭنامە . مۇزىكا تەزكىرىسى» دە : «بەش تارلىق بارىبت ئادەتتىكى بارىبتلارغا ئوخشايدۇ - يۇ ، ئەمما ئۇنىڭدىن سەل كىچىك . بارىبت قەدىمدە ياغاچ زەخمەك بىلەن چېلىناتتى . قەشقەرلىك خو (ئۇيغۇر . ئا) مۇزىكا ئۇستازى پېي شېنفۇ قول (بارماق) بىلەن چېلىشنى ئىجاد قىلدى»^② دېيىلگەن . بىر قېتىم پادىشاھ تاڭ تەيزۇڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن بارىبت ماھىرلىرىنىڭ ماھارەت كۆرسىتىش پائالىيىتىدە پېي شېنفۇ ھېچقانداق بارىبتچىلارغا ئوخشاشمايدىغان يېڭىچە ئۇسۇل ۋە ئاجايىپ يۇقىرى تېخنىكا بىلەن ئۆزى ئىجاد قىلغان قەشقەرچە مۇزىكا «ئاتەش سۇمۇرغ» (火凤) نى ئورۇندىغاندا ، پادىشاھ تاڭ تەيزۇڭ ھەيران قېلىپ : «قالتىسكەن ، بۇ ئۇسۇلنى كەڭ تارقىتىپ ، يېڭى - يېڭى مۇزىكىلارنى ئىجاد قىلىش كېرەك» دېگەن ھەمدە نەق مەيداندا پېي شېنفۇنى قىممەت باھالىق كىيىم - كېچەك ، نەچچە ئون تىزىق يارماق بىلەن تارتۇقلاپ ، ئۇنى ئوردا مۇزىكا مەھكىمىسىنىڭ

① ئابلىز مۇھەممەت سايرامى : «سۈي ، تاڭ سۇلالىلىرىدا ئۆتكەن ئۇيغۇر سەنئەتكارلىرى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 1993 - يىلى نەشرى ، 48 - بەت .
② يۇقىرىقى كىتاب ، 88 ، - ، 98 - بەتلەردىكى نەقىلدىن .

ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلىگەن . پېي شېنڧۇنىڭ بەش تارلىق بارىت بىلەن ئورۇندىغان «ئاتەش سۇمۇرغ» نەغمىسىگە ھېرىسمەن بولغان تاڭ شائىرى بەي جۇيى : «بارىت ساداسى» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق يازغان :

«يۈزىنى قىيپاش تۇتۇپ گەر كۆكسىگە بارىت قويۇپ ،
چالسا مىڭلاپ ئون - سادا شۇنداق راۋان بوپ ياڭرىغاي .
ساز قۇلاقنى بۇراپ چەككەندە تارغا ئىككى رەت ،
ھېسسىياتى بىر ئالۇر دىلىنى تېخى كوي باشلىماي .»

پېي شېنڧۇ يالغۇز بارىت ئىسلاھاتچىسى بولۇپلا قالماي ، ئۇ يەنە مەشھۇر مۇزىكا ئىجادىيەتچىسى ۋە كومپوزىتور ئىدى . «تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇزىكا ئۆرنەكلىرى» دېگەن كىتابنىڭ 14 - جىلدى بىلەن «تاڭ تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى» نىڭ 33 - جىلدىدىكى خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا ، پېي شېنڧۇ «ئاتەش سۇمۇرغ» ، «قەدەھ شادلىقى» ، «شىڭمەننۇ» قاتارلىق ئۈچ نەغمە ئىجاد قىلغان . پېي شېنڧۇ ئىجاد قىلغان بۇ داڭلىق ئۈچ مۇزىكا تاڭ دەۋرىدىلا جۇڭگو چېگراسىدىن ھالقىپ ياپونىيە ، چاۋشيەن (كورىيە) ، ۋيېتنام ، بېرما قاتارلىق شەرقىي ئاسىيا ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرىگە ئۆز نوتىسى بىلەن تارقالغان ھەمدە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئوردا مۇزىكىلىرىغا ۋەكىللىك قىلغان . ئەپسۇسكى ، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى ۋە دەۋرلەرنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىق ئۆيىپىكتىپ ۋە سۆيىپىكتىپ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ، پېي شېنڧۇنىڭ ئەينى زاماندىكى مۇزىكا ئاھاڭلىرى يوقىلىپ دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن . ئەمما ياپونىيەلىك سەنئەت تارىخچىسى ، دوكتور تىيەن بىيەنشاڭنىڭ «شەرقىي ئوكيان مۇزىكا تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە : «ياپونىيە داگو ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى ئوتتۇرا

ئاسىيادىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە بەش تارلىق بارىت مۇزىكىلىرىنىڭ ھەرخىل نوتىلىرىنى تاپقان ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە «قەدەھ شادلىقى ، ناملىق مۇزىكىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ھەرخىل نوتىلىرىنىمۇ تاپقان . بۇ دۇنخۇئاڭدىن تېپىلغان ۋەسقىلەر ئىچىدىكى شۇ خىل نوتىلارغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ» دەپ يازغان . بۇ ھەقتە يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش زۆرۈر .

پېي شىڭنۇمۇ پېي شېنغۇ ۋاپاتىدىن 90 يىل كېيىن مىلادىيە 785 - 805 - يىللاردا چاڭئەندە يۇقىرى شۆھرەت قازانغان قەشقەرلىق ئاتاقلىق ئۇيغۇر سەنئەتكارى بولۇپ ، ئۇ پېي شېنغۇنىڭ بارىت ئىسلاھاتىغا ۋارىسلىق قىلغان . پېي شىڭنۇ قەشقەردە خان جەمەتى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇ بالىلىق دەۋرىدىن باشلاپلا قەشقەردىكى خان جەمەتى ئىبادەتخانىسىدا زور ئىجتىھات بىلەن بىلىم تەھسىل قىلغان ھەمدە بارىت قاتارلىق چالغۇلارنى چېلىشنى ئۆگەنگەن ، يەنە بىر تەرەپتىن ، مۇزىكا نەزەرىيىلىرىنى ئۆگىنىش ئاساسىدا ناخشا - مۇزىكا ئىجادىيىتى بىلەنمۇ ئاكتىپ شۇغۇللانغان . تولۇقسىز مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، پېي شىڭنۇ تاڭ دەۋرى ، لى شىمىن (مىلادىيە 779 - 805 - يىللار تەختتە ئولتۇرغان) تەخت ۋارىسى بولغان دەسلەپكى يىللاردا بىر تۈركۈم راھىب ، سودىگەر ۋە سەنئەتكارلار بىلەن بىللە قەشقەردىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە بېرىپ ئولتۇراقلاشقان . ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنىڭ بارىتنى قول بىلەن چېلىشتىكى ماھارىتى خان ھۇزۇرىدىكىلەرنى قايىل قىلغاچقا ، ئوردا مۇزىكانتلىقىغا تەكلىپ قىلىنغان . شۇنىڭدىن باشلاپ پېي شىڭنۇنىڭ ھاياتى خان ئوردىسى ۋە پايتەخت سەھنىلىرىدە بارىت چېلىش ، ئوردا مۇزىكا مەھكىمىسىنىڭ ئوقۇتۇش يۇرتىدا ئۇستاز بولۇپ ، مۇزىكانتلارنى تەربىيەلەش ، سەنئەت مائارىپى بىلەن شۇغۇللىنىش ، مۇزىكا ئىجاد

قىلىش بىلەن ئۆتكەن .

«تاك سۇلالىسى تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى» بىلەن «نەغمە - ناۋا مەھكىمىسى خاتىرىسى» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، ئۇ پېي شېنغۇدىن كېيىنكى يەنە بىر داڭلىق بارىت ئىسلاھاتچىسى بولۇپ ، قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى ناخشا - مۇزىكىلىرىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كەڭ تارقىتىپلا قالماي ، يەنە تاڭ شائىرلىرىنىڭ نەزىملىرىگە مۇزىكا ئىشلىگەن مەشھۇر كومپوزىتور ئىدى . پېي شىڭنۇ ئىجاد قىلغان «شادلىق باھار نەغمىسى» ، «شەھەرگە قايتىش نەغمىسى» ، «مەركىزىي ئوردا نەغمىسى» قاتارلىق مۇزىكا ئەسەرلىرى ئەينى ۋاقىتتا ئاۋام ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ جامائەتچىلىكنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن .

ئەينى ۋاقىتتا قەشقەر ، كۈسەن ، ئۇدۇن ، ئىدىقۇت قاتارلىق غەربىي يۇرتتىكى سەنئەت ئوچاقلىرىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىغا بېرىپ سەنئەت پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان داڭلىق سەنئەتكارلار كۆپ بولۇپ ، ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان ھەمدە ئېلىمىزنىڭ سۈي ، تاڭ مۇزىكىچىلىق تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان .

بۇ يەردە شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتۈش لازىمكى ، قەشقەردىن چاڭئەنگە بېرىپ مۇزىكا ئىجادىيىتى بىلەن مەشغۇل بولغان يۇقىرىقىدەك داڭلىق سەنئەتكارلارنىڭ نامى تاڭ دەۋرىگە ئائىت تارىخىي مەنبەلەردە پېي 裴 فامىلىسى بىلەن خاتىرىلەنگەن . بۇنىڭغا قاراپ ئۇلارنىڭ مىللىي ئېتنونىمىدىن گۇمانلىنىشقا بولمايدۇ . چۈنكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇددىزم مەدەنىيىتى چەمبىرىدە تۇرۇۋاتقان غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ خان جەمەتى ئەينى ۋاقىتتىكى مەركىزىي ھاكىمىيەت ئىنئام قىلغان پەرقلىق فامىلىلەرنى ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم . مەسىلەن ، قەدىمكى ئۇدۇن (خوتەن) خان جەمەتلىكلەر «لى (李) فامىلىسىنى ، كۈسەن

خان جەمەتدىكىلەر «بەي» (白) فامىلىسىنى ، قوچو (تۇرپان) خان جەمەتدىكىلەر «شى» فامىلىسىنى ، ئاڭنى (قاراشەھەر) خان جەمەتدىكىلەر (龙) dom فامىلىسىنى قوللانغانغا ئوخشاش ، قەشقەر بەگلىكى خان جەمەتدىكىلەر «پېي» (裴) فامىلىسىنى قوللانغان . بۇ فامىلىلەر ئەسلىدە شۇ جاينىڭ يەرلىك نامى ياكى شۇ جايدا ياشىغۇچى يەرلىك ئۇرۇق - قەبىلىنىڭ ئەسلىدىكى ئېتنونىمىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەلەپپۇزىدىن ئىبارەت .

ئالايلىق ، «كونا تاڭنامە» دە خاتىرىلىنىشىچە ، «پېي» فامىلىسىنى قوللانغان قەشقەر خانلىرىدىن پېي يىجەن (裴夷健) ، پېي شېنفو (裴神符) ، پېي شىڭنۇ (裴兴奴) ، پېي ئەندىڭ (裴安定) ، پېي گولىياڭ (裴国良) ، پېي گاۋلىن (裴高琳) ، پېي ئاموجى (裴阿磨支) قاتارلىق يەتتە ئەۋلاد خان جەمەتىنىڭ نامى تىلغا ئېلىنغان . قارىماققا قەشقەرلىقلەرنىڭ بۇ فامىلىسى خەنزۇچىدەك بىلىنىشىمۇ ، لېكىن «پېي» نىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى تەكشۈرگەندە ، ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر - قارلۇقلارنىڭ چوڭلىرىغا بېرىلگەن ئەمەل نامى «بويلا» (Boyla) دىكى Boy نىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەلەپپۇزى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ . Boy قەدىمكى خەنزۇچە مەنبەلەردە بىردەك 裴 دەپ خاتىرىلەنگەن . «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» نىڭ جەنۇبىي يۈزى 61 - قۇرىدا ۋە «كۆلتېكىن ، مەڭگۈ تېشى» نىڭ شەرقىي يۈزى 6 - قۇرىدا «敦谷裴罗莫贺达干» (تۇنيۇقۇق بويلا باغا تارقان) دېگەن ئىسىم بار . يەنە «سۇجى مەڭگۈ تېشى» نىڭ 2 - قۇرىدا «裴罗太干» (بويلا قۇتلۇق تارقان) نىڭ نامىدىكى «بويلا» ئوخشاشلا «裴罗» شەكلىدە پۈتۈلگەن . ئۇندىن باشقا ، مەڭگۈ تاشلار ۋە خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە «安塔裴罗» «沙多裴罗» ئاتلا بويلا «骨力裴罗» (كۆل بويلا) قاتارلىق ئىسىملاردىمۇ ئۇچرايدۇ . ھەتتا قوچودىن قېزىۋېلىنغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ ئىچىدىمۇ بۇ ھەقتە ئۇچۇرلار بار . A. V . لىكوك تۇرپاندىن تاپقان مانى دىنىغا ئائىت پارس تىلىدىكى بىر ۋەسقىدە : «بويلا ، ئورخۇن ئۇيغۇر

خانلىقىدىكى بىر مەنەسپ نامى» دېيىلگەن. دېمەك، «بويلا» (Boyla) قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بولۇپ، قارلۇق ئىچىدىكى مەرتۈبلىك جەمەتنىڭ نامى. 裴罗 ياكى 裴罗 بولسا ئەنە شۇ Boyla ياكى Boyla نىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەلەپپۇزى، ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەربىي ئۇنۋان نامى «ساغۇن» Sagun بىلەن قوشۇلۇپ، تارىختىكى Boylasagun ، Bala sagun شەھىرىنىڭ نامىغا ئايلانغان. تەيۋەنلىك ليۇيىداڭ (刘义党) ئەپەندى يازغان «ئۇيغۇر تەتقىقاتى» دېگەن ئەسەردە «بالاساغۇن» (Bala sagun) نىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئاتىلىشى «بويلاساغۇن» (Boyla sagun) ئىكەنلىكىنى، ئۇ Bola (قارلۇقلارنىڭ چوڭلىرىنىڭ مەرتۋە نامى) بىلەن قارلۇق خانلىقىدىكى ھەربىي ئۇنۋان نامى بولغان Sagun (خەنزۇچىدىكى 将军) نىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەنلىكىنى، شۇڭا بۇ شەھەر قەدىمكى خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە ئاشۇ نامنىڭ ئاھاڭ تەلەپپۇزى بويىچە 裴罗将军城 ياكى 裴罗将军 دەپ خاتىرىلەنگەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ. بۇ ھەقتە پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى ئۆزىنىڭ «بالاساغۇننىڭ ئورنى ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىدا، شۇنداقلا ياش تارىخچىمىز يۈنۈسجان ئېلىنىڭ «قاراخانىيلارنىڭ قەدىمكى مەركىزى بالاساغۇننىڭ تەھقىقى» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، خەنزۇچە 2001 - يىللىق 1 - سان) ناملىق ماقالىسىدە يۇقىرىقى قاراشلارنىڭ تارىخىي ئەمەلىيەت ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ چىققان. كۆپچىلىك چەت ئەل تارىخشۇناسلىرى، جۈملىدىن ئېلىمىزنىڭ بەزى ئالىملىرى قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغان جەڭگىۋار قەبىلە - قارلۇقلار دەپ قارايدۇ. بۇ قاراش ئېھتىمال قاراخانىيلار دەسلەپ مەركەز قىلغان بالاساغۇن شەھىرىنىڭ نامى ئەسلىدىكى قارلۇقلارنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدىكى «بويلا» جەمەتىنىڭ نامىغا قويۇلغانلىقىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك. بۇ نام ھازىر قەشقەر ئەتراپىدىكى يېزا - كەنتلەرنىڭ نامى سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن، قەشقەر كونسىشەھەر ئاۋات

يېزىسىدىكى بويلا كەنتى ، ئاتۇش شەھىرىگە تەۋە «سوغۇن چازا» (ئەسلىي ساغۇن ئۆتتى) قاتارلىقلارغا ئوخشاش .
خۇلاسە شۇكى ، تاڭ سۇلالىسى جەنگۈەننىڭ 9 - يىلى (مىلادىيە 635 - يىلى) دىن باشلاپ قەشقەرلىق خان جەمەتىدىكىلەرگە بېرىلگەن «پېي» (裴) فامىلىسى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى Boyla نىڭ 1 - بوغۇمى بولغان Boy نىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەلەپپۇزىدىن ئىبارەت .

يۇقىرىدا نامى زىكرى قىلىنغان قەشقەرلىق پېي شېنڧۇ قاتارلىق پروفېسسورلار ① مۇزىكىشۇناسلارنىڭ مۇزىكا ئىجادىيەتلىرى نوتا شەكلىدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن . لېكىن شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى ، ئۇلارنىڭ مۇزىكا مىراسلىرى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇنقى بۇددا مۇزىكا مېلودىيىسىگە ماس بولغان «بەش ئاۋازلىق» (五声音阶) گاماسىغا تەۋە ئىدى . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مۇزىكا سىستېمىسىغا تېز سىڭىشىپ كېتەلدى . بۇنىڭغا سەۋەب بولغان مۇھىم ئامىل مۇقەررەركى ، ئەينى ۋاقىتتىكى بۇددىزم مەدەنىيەت ئورتاقلىقى ئىدى . چۈنكى مۇئەييەن بىردىن سىستېمىسى ئۆزى ياراتقان مەدەنىيەتنىڭ سەزگۈ ئەزاسى بولغان مۇزىكىدا ئەكس ئەتمەي قالمايدۇ ، ھەتتا چالغۇ ئەسۋابلىرىدىمۇ بۇنداق پەرق گەۋدىلىنىدۇ . ئاتاقلىق مۇزىكا نەزەرىيەچىسى ، مۇزىكا مائارىپچىسى ۋە كومپوزىتور ، پروفېسسور تۇرسۇنجان لېتىپ بىلەن ئىلىشات تۇرسۇن تۈزگەن «ئۇيغۇر چالغۇلىرى» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 2006 - يىلى نەشرى) ناملىق نوپۇزلۇق ئەسەردىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا ، مىلادىيەنىڭ ئالدى - كەينىدە (ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ 4 - ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە) ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىغا كىرىشكە باشلىغان غەربىي يۇرت مۇزىكىلىرىنى ئورۇنداشتا ئىشلىتىلگەن ئۇيغۇر چالغۇلىرىنىڭ سانى 40 خىلدىن ئاشىدۇ (ئۇلارنىڭ نامى تۆۋەندىكى جەدۋەلدە

① پروفېسسورلار - «مۇكەممەل ، ماھىر ، كەسىپلىشكەن» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ .

كۆرسىتىلدى). بۇ چالغۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن ئىسلام مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن ئەمەلدىن قالغان، بەزىلىرى قايتا ئۆزگەرتىلىپ ئىسلاھ قىلىنغان.

قوشۇمچە : قەدىمكى زامان ئۇيغۇر چالغۇلىرى

No	ئۇيغۇرچە نامى	خەنزۇچە نامى	تۈرى	ياسىلىش شەكلى
1	كامانچە (غوڭقا)	卡曼恰	چەكمە چالغۇ	ئوقياغا تەقلىد قىلىپ ياسالغان، ئاتنىڭ قۇيرۇق قىلىدا ياسالغان.
2	چىلتار	其力塔尔	چەكمە چالغۇ	غوتقانىڭ دەسلەپكى شەكلى، 5 - 6 تارلىق بولۇپ، ھەجىمى غوڭقادىن كىچىك.
3	قوۋۇز	簧	يەللىك چالغۇ	ئېغىز بىلەن پۈۋلەپ، بارماق بىلەن چېكىپ چېلىنىدۇ. تۆمۈر قوۋۇز، قومۇش قوۋۇز ۋە يىپ قوۋۇز قاتارلىق ئۈچ خىل شەكلى بار.
4	بورىيا	笙	يەللىك چالغۇ	ئەي ئائىلىسىگە تەۋە، بىر نەچچە تال قومۇشتىن ئۇزۇن - قىسقىدەلىق رېتى بويىچە، يېرىم ئاي ياكى دۈڭلەك شەكىلدە جۈپلەپ ياسىلىدۇ.
5	يالىغۇزەك	箫	يەللىك چالغۇ	ئەي ئائىلىسىگە تەۋە، تومراق قومۇشتىن ياسىلىدۇ.
6	ئەي	笛	يەللىك چالغۇ	دەسلەپ سۆڭەكتىن (ئىككى تۆشۈكلۈك)، كېيىنچە قومۇشتىن ياسىلىدىغان بولغان.

7	ئىسقەرت	胡笳	يەللىك چالغۇ	سۆڭەك ، قوينىڭ مۇڭگۈزى ۋە قومۇشتىن ياسىلىپ پۈۋلەپ چېلىنىدۇ .
8	چوڭ بالمان	大革	يەللىك چالغۇ	قومۇشتىن ياسىلىپ ، تۈز تۇتۇپ پۈۋلەپ چېلىنىدۇ .
9	كىچىك بالمان	小革	يەللىك چالغۇ	ھەجىمى چوڭ بالماندىن كىچىكرەك .
10	قوش بالمان	双革	يەللىك چالغۇ	ئىككى تال قومۇشتىن جۈپلەپ ياسىلىدۇ .
11	سىبىزغۇ	横笛	يەللىك چالغۇ	قومۇشتىن ياسىلىپ ، ياتتۇ تۇتۇپ پۈۋلەپ چېلىنىدۇ .
12	دۈدۈك	贝	يەللىك چالغۇ	قۇلۇلە قېيىدىن ياكى ئىچى ئويۇلغان دۈڭلەك ياغاچتىن ياسىلىپ ، پۈۋلەپ چېلىنىدۇ .
13	چۇرا	吹子	يەللىك چالغۇ	ساپالدىن 1 ~ 2 تۈشۈكلۈك قىلىپ ياسىلىدۇ .
14	بۇرغا	角	يەللىك چالغۇ	كالا ، ئۆچكە مۇڭگۈزى ياكى مستىن ياسىلىدۇ .
15	سۇناي	唢呐	يەللىك چالغۇ	ياغاچتىن ياكى مستىن ئىچى ئويۇلۇپ ياسىلىدۇ .
16	قوۋرۇق	皆	يەللىك چالغۇ	شەكلى ئېنىق ئەمەس .
17	ئۆرەغۇن (تىك غۇنقا)	竖箜篌	يەللىك چالغۇ	غۇنقا ئائىلىسىگە تەۋە كۆپ تارلىق چالغۇ ، قۇچاققا تىك قويۇپ ، ئىككى قول بارماقلىرى بىلەن تار ئېلىپ چېلىنىدۇ .

10 ~ 8 غونقا ئائىلىسىگە تەۋە ، تارلىق .	چەكمە چالغۇ	箜篌	يانتۇغۇن (يانتۇغونقا)	18
غونقا ئائىلىسىگە تەۋە ، ئەگەشمە شەكىلدىكى كۆپ تارلىق چەكمە چالغۇ ، دەستىسىنىڭ ئۈستىگە سۈمۈرگىنىڭ باش شەكلى ئويۇلغان .	چەكمە چالغۇ	风首箜篌	ئەتقاغۇن (سۈمۈرغ) باشلىق (غونقا)	19
يانتۇغوننىڭ كېيىنكى ئەۋلادى .	چەكمە چالغۇ	箜篌	باربىت	20
كۆپ تارلىق ، بېشى كىچىك ، دۈڭىلەك ، دەستىسى ئۇزۇنراق يانتۇ تۇتۇپ ئوڭ قول بارماقلىرى بىلەن تار چېكىپ ، سول قولدا پەدە بېسىپ چېلىنىدۇ .	چەكمە چالغۇ	箏	رىباب	21
ئۈچ تارلىق ، رىباب شەكىللىك .	چەكمە چالغۇ	三弦	ئۇچتار	22
بېشى كىچىك سوزۇنچاق ، دەستىسى ئۇزۇن چەكمە چالغۇ .	چەكمە چالغۇ	五弦	بەشتار	23
تۆت تارلىق ، بېشى كىچىك دۈڭىلەك ، دەستىسى ئىنچىكە ھەم ئۇزۇن .	چەكمە چالغۇ	阮	راباب	24
4 - 5 تارلىق ، كەڭ يۈزلۈك ، ئەگرى ساپلىق .	چەكمە چالغۇ	琵琶	بەرباب	25
بېشى دۈڭىلەك ، يۈزلۈكىگە تېرە كېرىلىدۇ .	كامانچىلىق چالغۇ	火不思	قوبۇز	26

27	قۇمۇل غېجىكى	奚琴	كامانچىلىق چالغۇ	ئىككى تارلىق ، تار ئايىغىغا قومۇش تارشا قىستۇرۇلىدۇ .
28	تاقىلداق	拍板	سوقما چالغۇ	ئىككى تال ، بەزىدە 5 - 6 تال قىسقىراق كەلگەن ياپىلاق تاختايچىنىڭ بېشىنى بىر - بىرىگە يىپ ئۆتكۈزۈپ باغلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ .
29	كولدۈر - ما	鼗	سوقما چالغۇ	ساپ بېكىتىلگەن كىچىك دۇمباقنىڭ ئىككى تەرىپىگە مونچاق ئېسىلىپ ياسىلىدۇ .
30	جىڭراتقۇ	钟	سوقما چالغۇ	مس ياكى تۇچتىن ياسىلىدۇ .
31	چوڭ دۇمباق	大鼓	سوقما چالغۇ	يۈزى كەڭ ، سىلىندىر سىمان ياغاچ تۇڭنىڭ ئىككى تەرىپىگە تېرە كېرىلىپ ياسىلىدۇ .
32	دارا دۇمباق	答腊鼓	سوقما چالغۇ	يۈزى كەڭ ، بويى قىسقا ، ئىككى تەرىپىگە تېرە كېرىلىپ ياسىلىدۇ .
33	مۇيان دۇمبىقى	毛员鼓	سوقما چالغۇ	يۈزى كەڭرەك ، بويى ئۇزۇنراق ، مۇرگە ئېسىپ ئىككى قول بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدۇ .
34	تۇتان ناغرىسى	都昙鼓	سوقما چالغۇ	يۈزى كىچىكرەك ، بويى ئۇزۇنراق ، بىر تەرىپىگە تېرە كېرىلىپ ياسىلىدۇ .
35	داپ	鼓	سوقما چالغۇ	ھازىرقى داپ شەكلى بىلەن ئوخشاش .

36	تەبلۇاز	腰鼓	سوقما چالغۇ	بىر تەرىپى چوڭ ، بىر تەرىپى كىچىك ، چوڭ تەرىپىگە تېرە كېرىلىپ ياسىلىدۇ .
37	كېش ناغىسى	鼓	سوقما چالغۇ	بىر تەرىپى چوڭ ، بىر تەرىپى كىچىك ، بويى قىسقا ، ئىككىلا تەرىپىگە تېرە كېرىلىدۇ .
38	تەكشى دۇمباق	齐鼓	سوقما چالغۇ	شەكلى ۋە چېلىنىشى ئېنىق ئەمەس .
39	يان دۇمباق	侯提鼓	سوقما چالغۇ	بىر تەرىپى چوڭ ، بىر تەرىپى كىچىك ، چوڭ تەرىپىگە تېرە كېرىلىدۇ .
40	چىلناغرا	鸡类鼓	سوقما چالغۇ	ئىككى تەرىپى كىچىك ، ئوتتۇرىسى چوڭراق ، سوقچاق ياسىلىدۇ .
41	تاش قوڭغۇ-راق		سوقما چالغۇ	تاشتىن ياسىلىدۇ ، بولقا بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدۇ .
42	جاللا	铜钹	سوقما چالغۇ	مىس ياكى تۇچتىن بىر جۈپ قىلىنىپ ، تەخسىسىمان ، ئوتتۇرىسى تومپايغان ھالەتتە ياسىلىدۇ .
43	دۇمداپ	锣	سوقما چالغۇ	مىس ياكى تۇچتىن ، دۈڭلەك گىرۋەكلىك پەتۈس شەكلىدە ياسىلىدۇ .
44	كومزەك	(水盞)	سوقما چالغۇ	كۆپلىگەن پەرقلىق ساپال قاچىلارغا ئۆلچەملىك سۇ توشتۇرۇپ ، چوكا بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدۇ .

45	ئىكەمە	衣开吗	كامانچىلىق چالغۇ	«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا نامى تىلغا ئېلىنغان .
46	ئۇد	鸣德	چەكەمە چالغۇ	بېشى دۇتارغا ئوخشاش چوڭراق ، ياغاچ تاللىرىدىن چاپلىنىپ ياسىلىدۇ .

دېمەك ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ ، تېخى يەرلىك مۇزىكا تىپلىرىغا ئايرىلمىغان غەربىي يۇرت نەغمىلىرى خەن ئوردىلىرىدا ئوينىلىشقا باشلىغان . ئۇنىڭدىكى چالغۇلار يۇقىرىقى جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەن يەرلىك ۋە سوقما چالغۇلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان . چۈنكى بۇ چالغۇلار غەربىي رايوننىڭ يايلاق مەدەنىيىتى دەۋرىدىكى ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇھىتى ۋە بۇ رايون ئاھالىلىرىنىڭ ياشاش ئېكولوگىيىسى بىلەن سەنئەت ئېكولوگىيىسىگە ماس ئىدى .

شمالىي - جەنۇبىي سۇلالىلەر ۋە سۈي ، تاڭ سۇلالىلىرى مەزگىللىرىدە «غەربىي لياڭ نەغمىلىرى» دەپ ئاتالغان كۈسەن نەغمىلىرى تىپى «قەشقەر نەغمىلىرى» نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى ھەمدە بۇ مۇزىكا سىستېمىسى غەربىي يۇرتنىڭ ئەنئەنىۋى مۇزىكا مېلودىيىسى ئاساسىدا تىكلەنگەن كۈسەنلىك ئاتاقلىق مۇزىكىشۇناس سۇجۇپىنىڭ «21 تېمپىراتسىيىلىك كۈي قانۇنى» غا مۇجەسسەملىشىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە زىلزىلە پەيدا قىلغان ئىدى . شۇنداق قىلىپ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىلا «قەشقەر نەغمىسى» ، «كۈسەن نەغمىسى» ، «قوچو نەغمىسى» ، «بۇخارا نەغمىسى» ، «سەمەرقەنت نەغمىسى» ۋە «غەربىي لياڭ نەغمىسى» دىن ئىبارەت «كۈسەن كۈيىشۇناسلىق سىستېمىسى» ئاساسىدىكى غەربىي يۇرت ئۇيغۇر نەغمىلىرىنىڭ ئۈستۈنلۈكى تىكلەندى . سۈي دەۋرى ، بولۇپمۇ تاڭ دەۋرىگە ئائىت مۇزىكا مەنبەلىرىدە بۇ غەربىي يۇرت

نەغمىلىرىگە تەڭكەش قىلىنىدىغان چالغۇ ئەسۋابلىرى توغرىسىدا گۈزەل ئەسلىمىلەر ۋە نەپىس شېئىرلار ساقلانغان ، ئۇنىڭ تەپسىلاتىنى ئاتاقلىق ئالىم ، پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» قاتارلىق بىر يۈرۈش ئەسەرلىرىدىن كۆرىمىز .

پامىرنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان قاراخانىيلار سۇلالىسى (870 — 1213) دەۋرىدە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان (ئابدۇلكېرىم) 932 - يىلى ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن ، سۇلالىنىڭ مەركىزى بولغان قەشقەر ئالدى بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتى دەۋرىگە قەدەم قويدى . 11 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە قەشقەرنىڭ مۇزىكا مەدەنىيىتى ئەسلىدىكى ئەنئەنىۋى مۇزىكا بايلىقلىرىنى ئاساس قىلىپ ، ئەرەب - پارس مۇزىكا ۋە مۇقام مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا يېڭىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولدى . بۇنىڭ بىلەن قەشقەر ناخشا - مۇزىكا مەدەنىيىتى ئەنئەنىۋى خەلق ناخشا - مۇزىكىسى ، پروفېسسور ئابدۇسەئىد مۇزىكا (ئوردا مۇزىكىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ۋە دىنىي مۇزىكا (خانقا مۇزىكىسى) دىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان . ئۇنىڭ ئىچىدە پروفېسسور ئابدۇسەئىد مۇزىكا ھېسابلانغان «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە .

ئىشەنچلىك تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە ، بۈگۈنكى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» ژانىرى ، يەنى رايك ، چەبىبىيات ، مۇشاۋىررەك ، چاھارگاھ ، پەنجىگاھ ، ئۆزھال ، ئەجەم ، ئۇششاق ، بايات ، ناۋا ، سىگاھ ، ئىراق مۇقاملىرىنىڭ ھەر بىرى «مۇقام بېشى» ، «چوڭ نەغمە» ، «داستان» ، «مەشرەپ» تىن ئىبارەت تۆت قىسىمغا بۆلۈنگەن . «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ «مۇقام بېشى» ، «چوڭ نەغمە»

قىسىملىرى ئەڭ ئاۋۋال قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرلىرىدە ئەينى ۋاقىتتىكى مەشھۇر ئۇيغۇر پروفېسسورلار خەلق كومپوزىتورلىرى تەرىپىدىن ئۇيغۇر ئىسلام مۇھىتىدىكى خەلقنىڭ ئۆزىگە خاس ناخشا - مۇزىكا ئەنئەنىۋى بايلىقلىرى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان ، شۇنداقلا ئەڭ دەسلەپكى «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» سىستېمىسىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى شەكىللەندۈرگەن . دېمەك ، ئەنئەنىۋى خەلق ناخشا - مۇزىكا كۈيلىرى ئاساسىدا رەتلەنىپ ، «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» تەركىبىگە كىرگەن «داستان» ، «مەشرەپ» قىسىملىرىغا قوشۇلغان «مۇقام بېشى» ۋە «چولپان نەغمە» بۆلەكلىرى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ پادىشاھى يۈسۈپ قادىرخان تەختتە ئولتۇرغان مىلادىيە 1023 - 1024 - يىللاردىن باشلاپ خان - پادىشاھلار تۇرىدىغان مەركىزىي شەھەر قەشقەردە تەربىيە كۆرگەن پروفېسسورلارنىڭ بەستىكارلارنىڭ ئىجاد قىلىشى بىلەن بارلىققا كەلگەن . شۇڭا كېيىنكىلەر ئۇنى «قەشقەر مۇقامى» دەپمۇ ئاتىغان . شەمشىدىن سامى تەرىپىدىن يېزىلغان ئالتە توملۇق مەشھۇر ئەسەر «قامۇسۇل ئەلەم» دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، بۈيۈك ئۇيغۇر ئالىمى ، تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىنىڭ 2 - بۆۈمى يۈسۈپ قادىرخان (مىلادىيە 1023 - يىلى 12 - ئايدا قەشقەردە ۋاپات بولغان ، قەبرىسى قەشقەر شەھىرىدە) ئاتاقلىق مۇقامشۇناس ۋە مۇزىكا ئىلمىي نەزەرىيىچىسى ئىكەنلىكى مەلۇم .^①

تاتار تارىخچىسى ئەھمەد زەكى ۋەلىدىمۇ يۇقىرىقى قاراشنى قۇۋۋەتلەپ «بايتاش يۈسۈپ قادىرخان مۇزىكىشۇناس ئىدى . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇ ۋاقىتتا مۇزىكا بىر ئىلىم سۈپىتىدە يولغا

① ھۈسەيىن كېرىم باھادىر : «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ، نىڭ شەكىللەنگەن دەۋرى توغرىسىدا ئىزدىنىش» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» (ئۇيغۇرچە) ، 2007 - يىللىق 1 - سان .

قويۇلغان» دەپ يازىدۇ . دەرۋەقە ، قاراخانىيلار دەۋرىدە قەشقەردە قۇرۇلغان ئالىي بىلىم يۇرتى — «ساچىيە» قاتارلىق مەدرىسىلەردە ئىلمىي ئارزۇ بىلەن بىللە ، ئەل فارابى ۋە ئىبن سىنا قاتارلىق شەرق مۇزىكا ئالىملىرىنىڭ مۇزىكا نەزەرىيىلىرى دەرسلىك سۈپىتىدە قوللىنىلغانلىقى مەلۇم .

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قەشقەر مۇقام ھادىسىسى تەدرىجىي ھالدا كېڭىيىپ ئىسلامىيەت ئىشغالىيىتىدىكى شەرق ۋە غەرب مۇقام تۈر - ژانىرلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن . مەسىلەن ، ئاشۇ دەۋرلەردە تۈرلەنگەن «شەش مۇقامى» ئىچىدىكى «بۈزۈك مۇقامى» دىكى «ناۋا مۇقامى» ، «سىگاھ مۇقامى» ، «راست مۇقامى» ۋە «دوگا مۇقامى» لىرىدا جەمئىي 13 پارچە ئاھاڭ «قەشقەر مۇقامى» دىن قوبۇل قىلىنغانلىقى يۇقىرىقى قاراشنى ئىسپاتلايدۇ . گەرچە قاراخانىيلار دەۋرىدىن باشلاپ ئىسلام مۇھىتىدىكى قەشقەر ئۇيغۇرلىرى «مۇقام» ئاتالغۇسىدىن خەۋەردار بولمىسىمۇ ، لېكىن بۇ ئەرەبچە ئاتالغۇ ئورنىدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «كۈگ» ئاتالغۇسىنى ، شۇنداقلا «ناخشا» نى بىلدۈرىدىغان «يىر» (جىر) ۋە «ئۇسسۇل» نى بىلدۈرىدىغان «بۇدىگ» (بۇدىك) ئاتالغۇلىرىنى تەڭ قوللانغان . بۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىككى بۈيۈك ئالىمى مەھمۇد كاشغەرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپلارنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» داستانلىرىدىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلار دەلىللەيدۇ . بولۇپمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا گۈللەنگەن «قەشقەر مۇقامى» ھەمدە خەلق ناخشا - ئۇسسۇللىرىغا تەڭشەش قىلىنغان چالغۇلاردىن ئود ، راۋاب ، چاڭ (ئارفا) ، ئىگەم (بىر خىل غېجەك) ، قوبۇز (تارلىق چالغۇ) ، نەي ، سىبىزغۇ ، بۇرغا (پۈۋلىمە چالغۇ) ، داپ ، ناغرا ، تەبىل ، دۇمباق (سوقما چالغۇ) قاتارلىق چالغۇلارنىڭ تىلغا ئېلىنىشى تاسادىپىي ئەمەس .

«تۈركىي تىللار دىۋانى» بىزگە ئەڭ قەدىمكى «بازارم» (سەيلە ، ئايەم ، مەشرەپ) ، مەرسىيە (مۇغ) قوشاقلىرىنىڭ نەمۇنىلىرىنى يەتكۈزدى . بايتاش ئارسلانخاننىڭ كىچىك ئوغلى ھەربىي سەركەردە ھارۇن مىلادىيە 299 - يىلى بۇخارانى ئىستىلاھ قىلغاندىن كېيىن قەشقەرگە قايتىش سەپىرىدە قوچقاربېشى دېگەن جايدا قازا قىلغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ نام - شەرىپىگە توقۇلغان «ھارۇن بوغراخان» ناملىق مۇغ ناخشىسى ھازىرغىچە قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلمەكتە .

قاراخانىيلار دەۋرىدە يەنە قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا باھار بايرىمى - يېڭى يىل بېشى سەيلىسى مەنىسىدە نەۋرۇز ئايىمى داۋام قىلدى ھەمدە خەلق سەيلىلىرى قاتارىغا يەنە سۈتۈق بۇغراخاننىڭ 2 - ئوغلى بايتاش ئارسلانخاننىڭ مىلادىيە 960 - يىلى خوتەنگە قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدە يېڭىسار ، يوپۇرغا ، يېڭىشەھەر ئارىسىدىكى سەلقۇم دېگەن دەشتتە شېھت بولغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن پەيدا بولغان مەرسىيە پائالىيىتى تەدرىجىي «ئوردا خېنىم سەيلىسى» گە ئايلىنىپ ، يەرلىك خەلق مەشرەپ پائالىيەتلىرىنى ئىسلام شارائىتىدا چوڭ كۆلەمدە داۋاملىق ئىزچىللاشتۇرىدىغان پۈرسەت ۋە شەكىلگە ئىگە قىلدى . «ئوردا خېنىم سەيلىسى» مەلۇم نۇقتىدىن ئېيتقاندا «قەشقەر مۇقاملىرى» نى ، يۇرتلارنىڭ يەرلىك مۇقاملىرى ۋە ناخشا كۈيلىرىنى كۆرەك قىلىدىغان ئاممىۋى سەنئەت بايرىمى سۈپىتىدە ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى (دەرۋەقە ، «ئوردا خېنىم سەيلىسى» دىكى قويۇق ، دىنىي خۇراپىي تەركىبلەرنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق زۆرۈر) .

شۇنى ئېيتىش كېرەككى ، قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۆتكەن قەشقەر مۇقامچىلىرىنىڭ نام - شەرىپى ھەمدە قەشقەر ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ناملىرى ۋە تەرتىپى مەلۇم ئەمەس ، شۇنداقلا «ئون

ئىككى مۇقام» ئومۇمىي نامى ئاستىدىكى مىللىي مۇزىكىچىلىقتىكى پەرقلەرمۇ تېخى ئېنىق ئايرىلمىغان بولۇشى ئېھتىمال .

چاغاتاي خانلىقىدىن كېيىن تېمۇرىيلەرنىڭ بىر قانچە ئەۋلاد سۇلتانلىرى قاراخانىيلاردىن كېيىنكى 2 - قېتىملىق ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساس سالدى . نەتىجىدە ، مەۋلانە لۇتقى ، ئاتايى ، سەككاكى ، سەئىددىن قەشقەرى ، سۇلتان مالىك قەشقەرى ، ئەھمەد خوجابەگ قەشقەرى ، ئەلىشىر نەۋائىي ، مۇھەممەد ئەلى غەربى ، پەھلىۋان مۇھەممەت قاتارلىق كۆپلىگەن شائىرلار ، سەنئەت ئالىملىرى ۋە مۇزىكىشۇناسلار مەيدانغا كەلدى . بولۇپمۇ نەۋائىينىڭ ئۇيغۇر مۇقاملىرىغا كۆرسەتكەن تۆھپىسى ناھايىتى زور بولدى . شۇنىڭ ئۈچۈن نەۋائىينىڭ ھېسسىياتقا تويۇنغان ھېكمەتدار غەزەللىرى «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ تېكىستلىرى ئىچىدە ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ .

بەزى تارىخىي ۋە ئەمەلىي ئۇچۇرلارغا ئاساسلانغاندا ، قاراخانىيلار دەۋرىدىن باشلاپ نام ۋە كۆلەم جەھەتتىن تەدرىجىي مىللىيەتلىككە يۈزلىنىپ ، 16 - ئەسىردە قۇرۇلغان يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە «قەشقەر مۇقامى» گەۋدىسىدىكى «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» ھەقىقىي مەنىدىكى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە ، يۈرۈشلەشكەن ۋە سىستېمىلاشقان كلاسسىك مۇزىكا بايلىقىغا ئايلاندى . بولۇپمۇ يەكەن خانلىقىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر خانى سۇلتان ئابدۇرەشتخان باشچىلىقىدىكى خانلىق ئوردا مۇزىكا مۇئەسسەسىنىڭ يېتەكچىسى ، مەشھۇر مۇقامشۇناس ، ئەدىب قىدىرخان يەركەندى (1500 - 1570) ۋە خانىش ئاماننسا (1534 - 1567) لار «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» نى قېزىش ، رەتلەش ، سىستېمىلاشتۇرۇش ، قېلىپلاشتۇرۇش ۋە مىللىي كلاسسىك تۈسكە ئىگە قىلىش جەھەتلەردە ۋەكىللىك ئورۇننى ئىگىلەيدۇ . بۇ پىكىرىمىزنى نوپۇزلۇق تارىخىي ئەسەرلەردىن

مرزاھەيدەر كوراگان (1499 – 1551) نىڭ «تارىخى رەشىدىي» ، مەھمۇد جوراس (17 – ئەسىر) نىڭ «تارىخى رەشىدىي زەيلى» ۋە مەخسۇس مۇقام ھادىسىسىگە بېغىشلانغان موللا ئىسمەتۇللا موللا نېمەتۇللا مۆجىزىنىڭ 1854 – يىلى يازغان «تەۋارىخىي مۇسقىيون» قاتارلىق ئەسەرلىرىدىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلار دەلىللەيدۇ .

دېمەك ، يەكەن خانلىقى دەۋرى «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن ئاساسىي گەۋدىسىنىڭ قېلىپلاشقان دەۋرى بولۇپ ، زامانىمىزغا ئۇلاشقان بۇ مۇقام سىستېمىسى قەشقەر يېڭىسارلىق شائىر ۋە مۇقامشۇناس موللا سابىر بىننى ئابدۇقادىر ناقىس (1840 – 1920) نىڭ «خ» ھەرپىگە يازغان 6 – غەزىلى «ھەرگىز» رادىپلىق قىتئەسىدە رايك ، چەبىيات ، سىگاھ ، چارىگاھ ، پەنجىگاھ ، ئوششاق ، راست ، بايات ، ناۋا ، ئۆزھال ، ئەجەم ، ئىراق تەرزىدە تەكرار ئۇچرايدۇ . بۇ ناملار يەنە 17 – ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ياشىغان ئاشىق ، ئاتاقلىق شائىر بابا رېھىم مەشرەپنىڭ «ساتارىم تارىغا جان رىشتىدىن تار ئېشىپ سالسام» مەتلەئى بىلەن باشلىنىدىغان غەزىلىدىمۇ تەكرارلىنىدۇ . مەشرەپ تىلغا ئالغان مۇقام ناملىرىنىڭ تىزىملىكىدىكى بارلىق مۇقاملارنىڭ «ئاتىسى» دەپ قارالغان «ھۈسەينى» مۇقامىدىن باشقا قالغان مۇقاملار نامىنىڭ زامانىمىزدىكى «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ ناملىرى بىلەن پۈتۈنلەي بىردەكلىكى بىزنىڭ دىققىتىمىزنى تارتىدۇ . «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ ئەنە شۇ يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى قېلىپلاشقان ۋە يۈرۈشلەشكەن كلاسسىك نۇسخىسى ئاتاقلىق مۇقام ئۇستازى تۇردى ئاخۇن ئاكا (1881 – 1956) ۋە ئۇنىڭ يەتتە ئەجداد – ئەۋلادلىرى ئارقىلىق ئۈزۈلمەس ئېقىن ھاسىل قىلىپ بۈگۈنكى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن . تۇرداخۇن ئاكانىڭ نەسەبىنى تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن مەلۇم بولدىكى ، ئۇنىڭ 1 – ئەجدادى ھاپىز داپەندى (ئەسلىي ئىسمى ئۆتتۇلغان . خەلق ئارىسىدا

«ھاپىز داپەندى» نامى بىلەن تونۇلغان) مۇقامشۇناس قىدىرخان ياركەندىگە شاگىرت بولغانلىقى مەلۇم. تۇرداخۇن ئاكىنىڭ 2 - ئەجدادى ئىبراھىم قالدۇن، 3 - ئەجدادى ھاشىم ئاخۇن ساتار (80 يېشىدا ۋاپات بولغان)، 4 - ئەجدادى قاۋۇل ئاخۇن قالدۇن (85 يېشىدا ۋاپات بولغان)، 5 - ئەجداد تەۋەككۈل ئاخۇن مۇقام (تۇردى ئاخۇننىڭ دادىسى، 88 يېشىدا ۋاپات بولغان)، 6 - ئەۋلادى تۇردى ئاخۇن ئاكا، يۇقىرىقى ئەجدادلارنىڭ ھەممىسى ئىزچىل مۇقامچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئاشۇ ئەجدادلاردىن مىراس قالغان قەشقەر مۇقاملىرى تۇردى ئاخۇن تەرىپىدىن تېخىمۇ ۋايىغا يېتىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ روھىي مۇئەككىلى ۋە سەنئەت پىرامىداسى سۈپىتىدە دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن. تۇردى ئاخۇن ئاكا يەتكۈزۈپ بەرگەن «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ تىزىملىكى تۆۋەندىكىچە،

1. رايك : 23 نەغمە، 224 مىسرا
 2. چەبىيات : 23 نەغمە، 216 مىسرا
 3. مۇشاۋىرەك : 31 نەغمە، 340 مىسرا
 4. چارگاھ : 18 نەغمە، 190 مىسرا
 5. پەنجىگاھ : 25 نەغمە، 200 مىسرا
 6. ئۆزھال : 29 نەغمە، 159 مىسرا
 7. ئەجەم : 17 نەغمە، 220 مىسرا
 8. ئۇششاق : 23 نەغمە، 280 مىسرا
 9. بايات : 19 نەغمە، 271 مىسرا
 10. ناۋا : 20 نەغمە، 391 مىسرا
 11. سىگاھ : 6 نەغمە، 82 مىسرا
 12. ئىراق : 8 نەغمە، 108 مىسرا
- جەمئىي 245 نەغمە، 2482 مىسرادىن ئىبارەت .

ئۇنىڭدىن سىرت، تۇردى ئاخۇن ئاكا «ئابۇجەشمە» ناملىق مۇقام ئارىيىلىرىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، بۇ ئارىيىلەردە

«مۇشاۋىرەك»، «چەبىيات»، «ئۇششاق»، «ئۆزھال»، «ناۋا»، «پەنجىگاھ»، «بايات»، «سىگاھ»، «راك» قاتارلىق مۇقام ناملىرى ئۇچرايدۇ.

قەشقەرنىڭ مۇقام ۋە ناخشا - مۇزىكا سەنئىتى تارىخىدا ناھايىتى كۆپلىگەن مۇقامشۇناسلار ۋە ئەلنەغمىچىلەر ئۆتكەن. ۋەھالەنكى، ئۆتمۈشتىكى نادانلىق ۋە جاھالەت تۈپەيلىدىن، بۇ سەنئەتكارلارنىڭ نام - شەرىپى يېزىققا ئېلىنماي ئاغزاكى تارىخ سۈپىتىدە خەلق ئارىسىدا يادلىنىپ كەلگەن.

بىز پەقەت قاراخانىيلار دەۋرىدىن بۇيانقى مەلۇم بولغان قەشقەر رايونىدىكى بىر قىسىم ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە مۇقامشۇناسلار ۋە ئەلنەغمىچىلەرنىڭ نامىنى تۆۋەندىكى جەدۋەل ئارقىلىق تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

No	ئىسمى	ياشغان يىللىرى	يۇرتى (تە- ۋەلىكى)	مۇھىم نۆھپىسى
1	ئەبۇ نە- سىر فا- رابى	870 - 950 - يىللار	فاراڧ (ئوت- رار)	مۇزىكىغا ئائىت نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان. راک، ئۆزھال، ئۇششاق مۇقاملىرىنى سىستېمى- لاشتۇرغان ۋە باشقىلار
2	ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا	980 - 1037 - يىللار	بەتتەسۇغا قاراشلىق خىرمىشەن شەھىرى	«ئون ئىككى تۈركۈملۈك (مۇقاملىق) كۆي شەك- لىنىڭ ئىسلام شەرق تىپى» ۋەكىللىك قىلىدۇ
3	ئەھمەت ھاجىبەگ ۋاپائى	15 - ئەسىر	قەشقەر	«سازلار مۇنازىرىسى» ناملىق ئەسەر يازغان مۇقامچى

ئاتاقلىق شائىر ، مۇزىكىشۇناس ، مۇقام ئىلمىدە 200 چە شا- گىرت تەربىيىلىگەن	ھېرات	1366 _ -- 1465 يىللار	مەۋلانە لۇتقى	4
تەخداشسىز شائىر ، مەشھۇر مۇقامشۇناس ، مۇقام تېكىستلىرى ئىچىدە %48 ى نەۋائى غەزەللىرىدۇر	ھېرات	1441 _ -- 1501 يىللار	ئەلىشىر نەۋائى	5
«مۇزىكىنىمىڭ 14 _ پىرى» ، «چاھارزەب» مۇقامى» ، «چارگاھ مۇقامى» لىرىنىڭ ئىجادچىسى	خۇراسان ئۆلكىسى	نەۋائىنىڭ زاماندىشى	مۇھەممەد- ھەت پال- ۋان كۈچتۈڭ- گۈر	6
ئود ، ساتار ، تەمبۈر ، غىجەك ئۈستىسى ، مەشھۇر مۇغەننى ، مۇقام تەشكىلاتچىسى	يەكەن	1484 _ -- 1533 يىللار	سۇلتان سەئىد- خان	7
مەشھۇر مۇقامشۇناس ، «ئون ئىككى مۇقام» نى توپلاش ، رەتلەشنىڭ تەشكىلاتچىسى	يەكەن	1510 _ -- 1570 يىللار	سۇلتان ئابدۇرە- شىدخان	8
«ھەشتار» چالغۇسىنى كەشىپ قىلىپ ، راۋابىنى ئىسلاھ قىلغان ، «ۋىد- سال» ناملىق مۇقامنى ئىجاد قىلغان مۇقام ئۇستازى	يەكەن	1500 _ -- 1575 يىللار	قىدىر- خان يار- كەندى	9
«ئىشرەت ئەنگىز» ناملىق مۇقامنى ئىجاد قىلغان ئاناقلق مۇقام ئۇستازى ۋە تەشكىلاتچى- سى .	يەكەن	1533 _ -- 1567 يىللار	ئاماننىد- ساخان	10

11	خوجا نە- زەر ھۈ- ۋەيدا	18 - ئەسىر	ئوش شەھىد- رىدە تۇغۇ- لۇپ قەش- قەردە ياشىد- غان	شائىر ، ئاتاقلىق مۇقامچى (خانىقا مۇقامچىسى) ، 202 مىسرا شېئىرى مۇقامغا بەستلەنگەن
12	مەشرەپ	1657 - - 1711 يىللار	ئەنجاندا تۇ- غۇلۇپ قەش- قەردە ياشىد- غان	شائىر ، مۇقامشۇناس ، داخلىق ساماچى ، 228 مىسرا شېئىرى مۇقامغا دەستلەنگەن
13	ھۈسە- يىنخان پەيزى	1760 - - 1840 يىللار	قەشقەر خانئېرىق	ئاتاقلىق مۇقامشۇناس ، ئون ئىككى مۇقامنى كۇچا ، تۇرپان ، ئىلى رايونلىرىغا تارقاتقۇچى
14	ھېلىم ، سىلىم	ھۈسەيىنخان پەيزىنىڭ ئوغۇللىرى	قەشقەر خانئېرىق	دادىسى بىلەن بىللە مۇقامنى تارقاتقۇچى ، مۇقام ئۇستازى
15	ھېلىم توختى	1792 - - 1720 يىللار	قەشقەر شە- ھىرىگە تەۋە قازىرىق كەنتى	داخلىق مۇزىكانت ، مۇقامنىڭ داستانلىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇندىد- غۇچى
16	تۇردى شەيخ	1770 - - 1850 يىللار	قەشقەر	شەيخلىقنى تاشلاپ 30 يىلدىن ئارتۇق مۇقام ئېيتقان ئاتاقلىق مۇقام ئۇستازى
17	بايىز ساتار	1820 - - 1877 يىللار	قەشقەر	مەشھۇر سازەندە ، داڭ- لىق داستانچى
18	ھاپىز داپەندى	16 - ئەسىر	يەكەن	تۇرداخۇن ئاكىنىڭ 5 - بۆۋىسى ، قىدىرخان ياركەندىنىڭ شاگىرتلىد- رىدىن بىرى

19	ئىبراھىم قالۇن	16 - - 17 - ئەسىر	قەشقەر يېڭىسار	تۇرداخۇن ئاكنىڭ 4 - بوۋىسى ، ئاتاقلىق مۇقامچى
20	ھاشىم ئاخۇن ساتار	17 - ئەسىر	قەشقەر يېڭىسار	تۇرداخۇن ئاكنىڭ 3 - بوۋىسى ، مۇقامچى
21	قاۋۇل ئاخۇن قالۇنى	18 - ئەسىر	قەشقەر بۇلاقسۇ	تۇرداخۇن ئاكنىڭ 2 - بوۋىسى ، مۇقام ۋارىسى
22	تەۋەك - كۈل ئا - خۇن سا - تار	19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى	قەشقەر يېڭىسار	تۇردى ئاخۇن ئاكنىڭ دادىسى ، ئاتاقلىق مۇقام ئۇستازى ، 88 يېشىدا ۋاپات بولغان
23	ئىبراھىم مەشھۇر	19 - ئەسىرنىڭ باشلىرى	يەكەن	شائىر ، مۇقامشۇناس ، «خۇش ناۋا بۆلبۈل» دەپ نام ئالغان
24	مەھمۇد ھېكەم - جىگ	1818 - - 1902 - يىللار	ئاتۇش مەشھەت	شائىر ، مۇقام تەشكىلات - چىسى ، داخلىق مۇغەننى
25	ئىمامھا - جىم مىڭ - قوش	1780 - - 1850 - يىللار	قەشقەر بەشكېرەم	مەشھۇر مۇقامچى ، «چوڭ ئىراق» ، «جازا - ئىر» ، «مۈشكۈلات» قاتارلىق چوڭ كۈيلەرنى ئىجاد قىلغان
26	موللا - خۇن سا - تار	1813 - يىلى	قەشقەر شەھەر	«ئون ئىككى مۇقام» نى ساتار بىلەن ئىجرا قىلىشتا جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا نامى چىققان

27	ئەخمەت-خان	1844 - - 1928 يىللار	قەشقەر شەھىرى	موللاخۇن ساتارنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، دادىسى بىلەن بىللە ئۆمۈر بويى مۇقامچىلىق بىلەن مەشغۇل بولغان
28	زەرىدىن ئاخۇن	1850 - - 1931 يىللار	قەشقەر، ئاقسۇ	موللاخۇن ساتارنىڭ 2 - ئوغلى، «ئون ئىككى مۇقام» ۋە «دولان مۇ-قاملىرى» نىڭ ماھىرى
29	ئابدۇقا-در لۇن	1894 - - 1970 يىللار	قەشقەر، ئاقسۇ	زورىدىن ئاخۇننىڭ ئوغلى، ئاتاقلىق چالغۇچى، «دولان مۇقا-مى» نىڭ ماھىرى
30	مۇھەممەت مولا-لا كارۇ-شالڭ	1840 - - 1920 يىللار	قەشقەر، ئىلى	«ئون ئىككى مۇقام» نى ئىلى رايونىغا تارقاتقۇ-چى، چوڭ نەغمە، داس-تان، مەشرەپ بۆلەكلە-رىنىڭ ماھىرى
31	سابىر ئاخۇن نا-قىس	1843 - - 1922 يىللار	قەشقەر يېڭىسار	ئەدەب، مۇقامشۇناس، مۇقام تېكىستلىرىنى يەنە بىر قېتىم تەرتىپكە سالغان ھەمدە تۇردى ئاخۇنغا ئۆگەتكەن
32	تۇردى ئاخۇن ئا-كا	1881 - - 1956 يىللار	قەشقەر يې-ڭىسار	مۇقام ئۇستازى، «ئون ئىككى مۇقام» نى دەۋرىمىزگە تولۇق يەتكۈزۈپ بەرگۈچى ئەڭ بۈيۈك تۆھپىكار

33	سەمەت ئاۋۇت	1830 - 1911 - يىللار	قەشقەر شە- ھىرى بۇقىرىقى قازىرىق	سازەندە ، خەلق ناخشىلىد- رى ۋە مۇقام پارچىلىرىد- نى ئورۇنداش ماھىرى
34	باقى را- ۋاب	1835 - 1915 - يىللار	قەشقەر ، ئۈرۈمچى	مۇقام ئەلنەغمە گۈرۈپ- پىسى قۇرۇپ ، قەشقەر ، ئۈرۈمچى شەھەرلىرىدە نەغمىچىلىق قىلغان
35	سالاھىد- دىن بەگ	1820 - 1913 - يىللار	قەشقەر شەھىرى	ساماۋەرخانىلاردا ساتار ، راۋابقا تەڭكەش قىلىپ مۇقام ئورۇنداش بىلەن نامى چىققان
36	تاشۋاي	1851 - 1937 - يىللار	قەشقەر شەھىرى	ئاتاقلىق راۋابچى ، داڭلىق مۇقامچى بولۇش بىلەن بىللە ، «گۈندە- پاي» ، «نالەش» ، «پە- خان» ، «ئاتەش» قاتار- لىق مۇقام كۈيلىرىنى ئىجاد قىلغان
37	ئاخۇن قارىم	1820 - 1905 - يىللار	مارالبېشى	قالۇن ، دولان غېجىكى ، دولان راۋابى قاتارلىق چالغۇلارنى ياساش ۋە چېلىشىش ماھىرى ، دولان مۇقامچىسى
38	ئەمەت موللام	1880 - 1964 - يىللار	مارالبېشى	دادىسى ئاخۇن قارىمنىڭ ئىز باسارى

<p>ئابدۇرېھىم نىزارىد - نىڭ 5 - ئەۋلادى ، ئەدىب ، مۇقاملارنى خېلى پىششىق ئۆگەنگەن مۇغەننى</p>	<p>قەشقەر يېڭىشەھەر</p>	<p>1860 - 1955 - يىللار</p>	<p>ئابدۇ - راھمان ئاتەۋانى</p>	<p>39</p>
<p>ئالتۇنلۇقۇم مازىرىدا كېچىسى ساتار بىلەن مۇقام ئېيتىپ ، بىر ئۆمۈر تەنھا ياشىغان ئاتاقلىق ئايال مۇقامچى</p>	<p>يەكەن</p>	<p>19 - ئەسىر</p>	<p>شاھ نىد - ساخان</p>	<p>40</p>
<p>دادىسى شاھ ھېلىمدىن مۇقام ئۆگىنىپ ، ئۆز دەۋرىدە نامى چىققان مۇقامچىلارنىڭ بىرى</p>	<p>ئاتۇش ئاغۇ يېزىسى</p>	<p>1864 - 1910 - يىللار</p>	<p>خاكى ھاجى</p>	<p>41</p>
<p>داڭلىق راۋابچى ، داستان - چى ، «گۈندىباي» ، «كاۋابى سەھرا» مۇزد - كىلىرىنى ئىجاد قىلغان</p>	<p>قەشقەر كوناشەھەر ئاللاكويزىد - سى</p>	<p>1864 - 1898 - يىللار</p>	<p>تاشۋاي</p>	<p>42</p>
<p>مەشھۇر مۇقامچى ، تەلەپچان مۇزىكانت ، نۇرغۇن شاگىرت تەربىد - يىلىگەن</p>	<p>قەشقەر نەزەرباغ يېزىسى</p>	<p>1844 - ؟</p>	<p>توختىيار قالۇن</p>	<p>43</p>
<p>6 - ئەجدادى مۇقامچىد - لىق بىلەن شۇغۇللانغان ئاتاقلىق مۇقام پېشۋا - سى ، كېيىنكى ئۆمرى يەكەندە ئۆتكەن</p>	<p>قەشقەر شەھىرى</p>	<p>1880 - 1978 - يىللار</p>	<p>مۇسائا - خۇن ئەل - نەغمە</p>	<p>44</p>
<p>مۇسا ئاخۇننىڭ 3 - ئەجدادى ، قەشقەر ، يە - كەن ، قاغىلىق ، خوتەن قاتارلىق جايلاردا مۇقام - چىلىق بىلەن نام چىقارغان</p>	<p>قەشقەر شەھىرى</p>	<p>1858 - 1863 - يىللار</p>	<p>توختى ئاخۇن ئەلنەغمە</p>	<p>45</p>

46	ھوشۇر ئاخۇن ساتار	1782 - 1882 يىللار	قەشقەر ، يەكەن	مۇسا ئاخۇننىڭ 4 - ئەجدادى (بوۋىسى) ، بېتىلگەن ئۆلىما ھەم ئۆمۈرلۈك مۇقامچى
47	قاسىم ئاخۇن	1894 - 1979 يىللار	قەشقەر ، يەكەن	مۇسا ئەلنەغمىنىڭ ئۆكسى ، تۇرداخۇن ئاكا بىلەن ھەمكارلىشىپ ، مۇقامنى لېنتىغا ئېلىشقا قاتناشقان
48	مۇھەممەد مەت نىد ياز	1881 - 1973 يىللار	قەشقەر كوناشەھەر زەمىن يېزا	توي - مەشرەپلەردە را- ۋاب بىلەن قوشاق ئېيىد- تىپ ، ساتار بىلەن مۇقام ئورۇنداشتا نامى چىققان
49	ماخسۇر شەيخ	1884 - 1988 يىللار	قەشقەر يېڭىشەھەر ھاراپ يېزى- سى	خەلق مۇقامچىسى ، تۇرداخۇن ئاكا بىلەن بىللە مۇقامنى لېنتىغا ئېلىشقا قاتناشقان
50	قاسىم تۇردى	1885 - 1951 يىللار	قەشقەر شەھىرى	سازەندە ، داڭلىق مۇقام- چى ، تۇرداخۇن ئاكا بىلەن بىللە مۇقامنى لېنتىغا ئېلىشقا قاتناش- قان
51	ھاجى ئەلنەغمە	1885 - ؟	ئاق تۇ ناھى- جىسى پىلال يېزا	داڭلىق داستانچى ، مۇقام ئەلنەغمىچىسى

52	دادا غوجا	1852 - - 1937 - يىللار	ئاتۇش ئازاق يېزا	دوتار بىلەن مۇقام ئېيتىشتا داڭق چىقار- غان ، 4 - ئەۋلادىنى مۇقامچى قىلىپ تەربىيلىگەن .
53	توپا خەل- چىتىم	1888 - - 1971 - يىللار	ئاتۇش سۇنتاغ يېزا	دادىسى موللا مۇھەممەت خەلىپەت ھاجىدىن مۇقام ئۆگەنگەن ، ئابىرۇيلۇق مۇقامچى
54	ئابلا دۇمباق	1850 - - 1930 - يىللار	قەشقەر سەمەن	1884 - يىلىدىن كېيىن سۈيۈڭ ناھىيىسىدە مۇقامچىلىق بىلەن شۆھرەت تاپقان
55	روزى با- شى	1864 - - 1933 - يىللار	قەشقەر شەھىرى	ھېيتگاھ پەشتىقىدا ئۆمۈر بويى 12 مۇقامغا ناغرا چالغان مەشھۇر سازەندە ، مۇقامچى
56	نىياز ھا- جى تەم- جۈر	1870 - يىلى	قەشقەر شەھىرى	تەمبۈر بىلەن مۇقام ئېيتىشتا شۆھرەت تاپقان
57	ئەمەتشاھ ھاجىم	1872 - - 1945 - يىللار	قەشقەر شەھىرى	1934 - يىلى «مىللەت- لەر باغچىسى» ناملىق سەنئەت كۈلۈبى قۇرۇپ ، مۇقام ئۆگەنىشكە يېتەكچىلىك قىلغان
58	بارات تەمبۈر	1875 - - 1923 - يىللار	قەشقەر قو- غان يېزىسى	قەشقەردە مۇقام ئۆگە- نىپ ، كېيىن ئىلىدا كارۋاشاڭ ئاخۇنۇم بىلەن 20 نەچچە يىل مۇقام ئېيتقان

59	سېيىت نوچى	1975 - 1923 - يىللار	قەشقەر شەھىرى	داڭلىق خەلق قوشاقچىسى ۋە مۇقامچى
60	تۇرغۇن موللام	1890 - 1984 - يىللار	يېڭىسار ناھىيىسى	قوشاقچى ۋە داستانچى، دۇنارغا ماھىر
61	ئېيسارا-ۋاب	1797 - 1961 - يىللار	قەشقەر كونا شەھەر ئوغۇساق يېزىسى	داڭلىق سازەندە ھەم چالغۇ ئۈستىسى
62	سېيىت ساتارچى	1878 - 1954 - يىللار	ئاتۇش ئازاق يېزا	«ئون ئىككى مۇقام» نىڭ داستان قىسمىنى پۈختا ئىگىلىگەن داڭلىق مۇقامچى
63	مۇھەممەت دوولان	1880 - يىلى	مەكىت، ئۈزۈمچى	غېجەك بىلەن دولان مۇقاملىرى ۋە خەلق ئەلنەغمىلىرىنى ئېيتىپ داڭق چىقارغان
64	خەلىپە بانوم خا-نم	1894 - 1970 - يىللار	قەشقەر شەھىرى	داڭلىق ئۈسسۈلچى ھەم مۇقامچى
65	ئەمەت سوناي	1890 - 1969 - يىللار	قەشقەر شەھىرى	ھېتىگاھ پەشتىقىدا 54 يىل مۇقام ساماسىغا سۇناي چالغان يېتۈك سۇنايچى
66	روزەك باشى	1905 - 1978 - يىللار	قەشقەر شەھىرى بۇچى يېزىسى	داڭلىق راۋايىچى، ئەل-نەغمىچى ۋە مۇقامچى.
67	ئابدۇرېھىم ئېيسا	1908 - 1978 - يىللار	قەشقەر شەھىرى قازىرىق كەنتى	مۇقام مەشرەپلىرىنى ئورۇنداش ماھىرى

68	ئاۋۇت راۋاب	1896 - يىلى	قەشقەر كوناشەھەر	مەشھۇر داستانچى ۋە مۇقامچى ، ئەل ئارسىدا تونۇلغان راۋابچى
69	ھىلىخان بەگ	1896 - 1956 - يىللار	قەشقەر پاختەكلە يېزىسى	مۇقامچى ۋە مەشھۇر سۇناپىسى ، ھېيتگاھ پەشتىقىدا مۇقام پەدىلە- رىگە سۇناي چېلىش بىلەن مەشھۇر
70	شاھ تاي	19 - 20 - ئەسىر	ئاتۇش ئاغۇ يېزىسى	مەشھۇر مۇقامچى ۋە ئەلنەغمىچى
71	قۇناخۇن تالىپ	1898 - 1985 - يىللار	ئاتۇش ئاغۇ يېزىسى	شاھ تايىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ ، بىر ئۆمۈر مۇقام ئېيتقان ، يۇرت كېزىپ مۇقامنى تارقانغان
72	مۇھەم- مەت تا- لىپ	1890 - 1965 - يىللار	ئاتۇش ئاغۇ يېزىسى	قۇناخۇن تالىپنىڭ ئاكىسى ، بۇ ئاكا - ئۇكا مۇقامچىلار يۇرت ئارلاپ مۇقام ئېيتىش بىلەن ھايات كەچۈرگەن
73	بايات مەخسۇم	19 - 20 - ئەسىر	قەشقەر شە- ھىرى جاز- قۇرغان مە- ھەللىسى	ھەر كۈنى سەھەردە ساتارغا تەڭكەش قىلىپ مۇقام ئېيتىش بىلەن ئۆمرى ئۆتكەن
74	ئۆمەر روزی	1910 - 1995 - يىللار	قەشقەر كو- ناشەھەر ئو- پال يېزىسى	دادىسى شاھ روزىدىن مۇقام ئۆگەنگەن ، 1992 - يىلى «ئون ئاناقلۇق خەلق مۇقامچىسى» نىڭ بىرى بولۇپ باھالانغان ، ئىنتىلابىي رەھبەر ، ئاناقلۇق سەنئەتكار ، مۇقام تەشكىلاتچىسى ، شائىر ، كومپوزىتور

75	قاسىم - جان قەم - جىرى	1910 - 1956 - يىللار	ئاتۇش بۇيا - مەت يېزىسى	ئىنقىلابىي رەھبەر ، ئاتاقلىق سەنئەتكار ، مۇقام تەشكىلاتچىسى ، شائىر ، كومپوزىتور
76	ئابدۇكې - رىم رو - زى	1910 - 1965 - يىللار	قەشقەر كونا شەھەر	مەشھۇر رېژىسسور ، كۆپ دراملاردا باش رول ئالغان ، مۇقام تەرەققىيا - تىغا زور ھەسسە قوشقان
77	خەيرىندە - ساخان	1905 - 1970 - يىللار	قەشقەر شە - ھىرى قوغان يېزا موللا - زەدە كەنتى	خەلق ناخشىچىسى ۋە مۇقامچىسى
78	مۆيدىندە - خان ناغ - رىجى	1910 - 1977 - يىللار	قەشقەر شەھىرى	ھېيتگاھ پەشتىقىدا مۇقامغا تەڭكەش قىلىپ 40 نەچچە يىل ناغرا چالغان
79	سەمەت ئابدۇللا	1911 - 1967 - يىللار	قەشقەر شەھىرى	چالغۇ ئەسۋابلىرى ياساش ئۈستىسى ۋە ئىسلاھاتچى - سى ، قەشقەر سانائىتىدە - سەنىنىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن بىرى
80	روزى ھوشۇر	1911 - 1998 - يىللار	قەشقەر شە - ھىرى شا - مالىغ يېزى - سى	كامىل سازەندە ، مۇقام - چىلىقتا تۇرداخۇن ئاكاغا شاگىرت بولغان
81	ئابلىز ھاجى	1911 - 1987 - يىللار	قەشقەر شەھىرى	كۆپكە قادىر سەنئەتكار ، مۇقامنىڭ داستان ، مەشرەپ قىسىملىرىغا ماھىر .

82	ئەمەت ئۆمەر	1916 - - 1987 يىللار	قەشقەر شە- ھىرى نەزەر- باغ يېزىسى	كۆپكە ماھىر سەنئەتكار ، داڭلىق دراماتورگ ، خەلق ناخشا - مۇقاملىرىد- نى ئۆگەنگەن
83	ئىمىن ئەزىز	1919 - - 1992 يىللار	قەشقەر شەھىرى	داڭلىق مۇقامچى ، نەي چېلىشنىڭ ماھىرى
84	مىرئەھ- مەت سې- يىت ھا- جىم	1923 - - 1991 يىللار	ئاتۇش مەش- ھەت يېزا	خەلق سازەندىسى ، بەش مۇقامنىڭ داستان مەش- رەپلىرىنى پىششىق ئۆگەنگەن
85	يولۋاس- خان ئىد- مىن	1917 - - 2005 يىللار	قەشقەر كوناشەھەر	ئىقتىدارلىق سەنئەتكار ، دراما ئارتىسى ، ۋائىزلىق سەنئىتىنى پۇختا ئىگىلىگەن
86	ئالاۋۇ- دۇن شا- ۋۇدۇن	1918 - - 1993 يىللار	ئاتۇش ئىكساق	پېشقەدەم مائارىپچى ، مۇقام تەشۋىقاتچىسى ، «راك» ، «چەبىيات» مۇقاملىرىنى پۇختا ئۆگەنگەن
87	مەخسۇم ھاجى	1918 - - 1987 يىللار	يېڭىسار	تۈردى ئاخۇن ئاكىدىن مۇقام ئۆگەنگەن ، دۇتار ، ئىسكىرىپكا چېلىشتا ماھىر .
88	ئابدۇرۇپ- ھىم توخ- تى	1919 - يىلى	ئاتۇش تا- قۇت كەنتى	پېشقەدەم مائارىپچى ، مۇقام تەشۋىقاتچىسى
89	ئۆمەر ھۆسىيىن	1920 - - 1982 يىللار	يېڭىسار ناھىيىسى	خەلق سەنئەتكارى ، ئون ئىككى مۇقامنى سىستېمىلىق ئۆگەنگەن ۋە باشقىلارغا ئۆگەتكەن
90	ئابدۇقا- دەر ھا- جىم	1921 - - 1996 يىللار	قەشقەر شەھىرى	رېژىسسور ، «ئون ئىك- كى مۇقام» نى قېزىش ، رەتلەشكە يېتەكچىلىك قىلغان

91	تالىپ ئابدۇللا	1921 _ _ 1969 - يىللار	قەشقەر شەھىرى	ئاتاقلىق مۇزىكانت سەمەت ئابدۇللاننىڭ ئىسمى «راق»، «ئىراق»، «سىگىھ» مۇقاملىرىغا پىششىق
92	ياسىن سەيدىن	1922 _ _ 2004 - يىللار	ئۈستۈن ئاتۇش	داڭلىق مۇزىكانت، مۇقام ۋە خەلق ناخشىلىرىغا ماھىر
93	قۇربان ئىبراھىم	1922 _ _ 2000 - يىللار	ئاتۇش مەشھەد	مۇزىكا پېشۋاسى، تالانتلىق كومپوزىتور، مۇقام ئاساسىدا «مېنىڭ راۋابىم» قاتارلىق داڭلىق مۇزىكىلارنى ئىجاد قىلغان
94	خەيرىدە سا تۆلەندى	1923 _ _ 2005 - يىللار	قەشقەر شەھىرى	ئۈستۈن پېشۋاسى، مۇقام ۋە خەلق سەنئەتلىرىگە باي
95	ئۆمەر ئېلى	1924 _ _ 1972 - يىللار	قەشقەر شەھىرى	ھاياتىنى مۇقام - مۇزىكا كۈيلىرىگە ئاتىغان خەلق سەنئەتكارى
96	مۇھەممەت ئىسمائىل	1924 - يىلى	يېڭىسار	مۇقام - مۇزىكا تەتقىقاتچىسى، كومپوزىتور، مۇقام مائارىپى بىلەن شۇغۇللانغان
97	ئايىمىنسا خانىم	1927 _ _ 1994 - يىللار	قەشقەر شەھىرى	يېڭى زامان سەھنىسىدە كى تۇنجى ئايال مۇقامچى، خەلق ناخشىچىسى
98	ئېلى ئېزىز	1922 _ _ 2007 - يىللار	يېڭىشەھەر خانئېرىق	تۆھپىكار ئەدىب ۋە سەنئەتكار، مۇقاملارنى قەبىزىش، رەتلەش ئىشلىرىدا خىزمەت كۆرسەتكەن
99	ياقۇتخان يۈنۈس	1925 _ _ 1998 - يىللار	قەشقەر شەھىرى، يۈ-قىرىق قازىرىق كەنتى	پېشقەدەم مائارىپچى، قەشقەر سەھنىسىدە رول ئالغان تۇنجى ئايال، مۇقام ۋە خەلق ناخشىلىرىنى ئۆگەنگەن

100	سەپەر ھۆسسىن	1932 - - 2008 يىللار	يەكەن	ئاتاقلىق مۇقام تەشكىلات - چىسى ۋە مۇقامشۇناس
101	داۋۇت ئاۋۇت	1939 - - 2007 يىللار	قەشقەر كوناشەھەر	راۋاب پىشۋاسى ، مۇقام بەستىكارى
102	خالىق ھاجى	1945 - - 2004 يىللار	قەشقەر شەھىرى	داڭلىق مۇقامچى

بىز يۇقىرىدا قەشقەر «ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆمۈرۋاپەت يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلغان ۋە ئۇنى زامانىمىزغا يەتكۈزۈپ بېرىشنى ئۆچمەس خىزمەت كۆرسەتكەن 102 نەپەر ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە مۇقامشۇناس سەنئەتكارلىرىمىزنىڭ نامىنى تىلغا ئالدۇق . بۇ باغرى كەڭ قەشقەر بوستانلىقىدا نام - شەرىپى ئۈتۈلغان يەنە نۇرغۇن خەلق مۇقامچىلىرى ئۆتكەن .

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى ، قەشقەر ئۇيغۇر مۇقامى ئېنىق تۇرغۇزۇلغان مەزگىلدە ، غەربىي يۇرتتىكى كۆپ خىل چوڭ نەغمىلەرگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا ئەل ئىچىدىن ئوردا - سارايلارغا كىرىش ، ئوردا - سارايلاردىن يەنە ئەل ئىچىگە تارقىلىش ۋە ئومۇملىشىشتەك كۆپ باسقۇچلۇق تاۋلىنىش ۋە تاللىنىش جەريانىلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ ، ئاخىرقى ھېسابتا مىلادىيە 16 - ئەسىردىكى يەكەن خانلىقى دەۋرىدە 21 يۈرۈشلۈك چوڭ تىپتىكى ناخشا - مۇزىكا قامۇسى بولۇپ شەكىللەنگەن . شۇڭا قەشقەرنى بۈگۈنكى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە كلاسسىك «ئۇيغۇر ئون ئىككى

مۇقامى» نىڭ بۇلىقى ، ئىسمى جىسىمغا لايىق مۇقام يۇرتى دەپ ئاتاشقا ھەقلىقىمىز .

ھازىر جۇڭگو ئۇيغۇر مۇقاملىرى گەۋدىسىدە كلاسسىك «ئون ئىككى مۇقام» دەپ ئاتالغان «قەشقەر مۇقامى» دىن باشقا ، يەنە مەكىت ، مارالبېشى ، ئاقسۇ ئاۋات قاتارلىق دولان يۇرتلىرىنىڭ توققۇز يۈرۈشلۈك «دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى» ، «تۇرپان مۇقامى» ، «قۇمۇل مۇقامى» ، «ئىلى مۇقامى» قاتارلىق يەرلىك مۇقاملارمۇ بار . بۇ يەرلىك مۇقاملارنىڭ ھەممىسى قەشقەر «ئون ئىككى مۇقامى» بىلەن بىۋاسىتە ياكى ۋاستىلىك ھالدا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، بۇ مۇقاملار ئۆزئارا بىر - بىرىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن ، بۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر مۇقام مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ خىللىقىنى نامايان قىلغان .

دېمەك ، ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ مىڭ يىللاردىن بېرى داۋاملىق تاللىنىپ كەلگەن بەدىئىي تەپەككۈر چەشمىسى ، ئېستېتىك ھېسسىياتىنىڭ مۇزىكىلىق يەشمىسى ، خەلقىمىزنىڭ ياشاش شارائىتى ، تۇرمۇش يوسۇنى ۋە روھىي قىياپىتىنى ئۆزگىچە شەكىلدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان سەنئەت قامۇسى ، شەرق مۇزىكا مەدەنىيىتىدىكى بىباھا گۆھەردۇر .

ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتى خۇددى مۇقام ئۈستازى قىدىرخان ياركەندى ئېيتقاندەك :

مۇقام جاھاندا تاغنىڭ ساپاسى ،
جاھانغا جانكى قالۇن ساداسى .
ھېچ تەڭ كېلەلمەس بۇلبۇل ناۋاسى ،
ئالەمدە يوقكى ئۇنىڭ باھاسى .

2. قەشقەر خەلق ناخشىلىرى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى

قەشقەر خەلق ناخشىلىرى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئىچىدە تىماتىك دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى ، بەدىئىي تۈسىنىڭ رەڭدارلىقى ، شەكلىنىڭ كۆپ خىللىقى ، ئومۇملىشىش دەرىجىسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ، مۇزىكا مېلودىيىسىنىڭ جازىبىدارلىقى ۋە جەلپكارلىقى ، تۇرمۇش پۇرىقىنىڭ كۈچلۈكلىكى ، مەزمۇن بىلەن مۇزىكا رىتىمىنىڭ زىچ باغلىنىشچانلىقى ، بوستانلىق مەدەنىيەت خاراكتېرىنىڭ كۈچلۈكلىكى ، كىشى قەلبىنى لەرزىگە سالىدىغان ھېسسىياتچانلىقى ، تارىخىي ئەنئەنىسىنىڭ ئۇزاقلىقى ۋە ئىزچىللىقى . . . قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ .

مەدەنىيەت گېنىئالوگىيىسى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ، مۇئەييەن بىر مىللەتنىڭ خەلق ناخشىلىرىنى رايون ئالاھىدىلىكى بويىچە يەرلىك تۈركۈملەرگە ئايرىش قىيىن . چۈنكى بىر مىللەتنىڭ خەلق ناخشىلىرى ماھىيەت جەھەتتىن مىللىي ئومۇملۇققا ئىگە بولىدۇ . لېكىن جۇغراپىيىلىك شارائىت ۋە ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقى ، تۇرمۇش ئۆرپ - ئادىتى ۋە مەدەنىيەت پىسخىكىسىدىكى بەزى پەرقلەر تۈپەيلىدىن ، خەلق ناخشىلىرى ئومۇملۇق ئىچىدە خاسلىقىنى شەكىللەندۈرۈپ يەرلىك تۈسكە ئىگە بولىدۇ . ئۇيغۇر ناخشىلىرى گەۋدىسى ئىچىدىكى «قەشقەر ناخشىلىرى» ، «خوتەن ناخشىلىرى» ، «ئاتۇش ناخشىلىرى» ، «كۇچا ناخشىلىرى» ، «تۇرپان ناخشىلىرى» ، «قۇمۇل ناخشىلىرى» ، «ئىلى ناخشىلىرى» ئەنە شۇ قانۇنىيەت بويىچە تۈركۈملەشكەن يەرلىك ناخشىلاردۇر . ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ يۇقىرىقىدەك يەرلىك تۈركۈملىرى ئىچىدە تەسىر دائىرىسى ئەڭ كەڭ ، سالمىقى ئەڭ زور بولغىنى قەشقەر خەلق ناخشىلىرى

ھېسابلىنىدۇ . ھازىرغىچە قەشقەر خەلق ناخشىلىرى تېخى تولۇق توپلىنىپ كەڭ جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشمىدى . دەسلەپكى قەدەمدە كومپوزىتور ئابلەت ئابدۇللا ئەپەندى توپلاپ رەتلىگەن قەشقەر خەلق ناخشىلىرى 160 پارچىدىن ئارتۇق ئىكەنلىكى مەلۇم (ئىجادىي ناخشىلار بۇنىڭ سىرتىدا) .

قەشقەر خەلق ناخشىلىرى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ ، ئۇنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن .
بىرىنچى ، مەزمۇن جەھەتتە :

(1) قەشقەر خەلق ناخشىلىرىنىڭ تېماتىك مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ بولۇپ ، بۇ رايوندا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرىنى ئەتراپلىق ئەكس ئەتتۈرگەن . مەسىلەن ، تېرىقچىلىق (دېھقانچىلىق) ھاياتى بىلەن باغلانغان ناخشىلار (بۇ تۈركۈمدىكىلىرى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ) ، ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ناخشىلار ، باغۋەنچىلىك ۋە ئورمانچىلىق ھاياتى كۈيلەنگەن ناخشىلار ، ھۈنەر - سەنئەت ۋە سودا - سېتىق مۇناسىۋەتلىرى سۈرەتلەنگەن ناخشىلار ، ھەر خىل مۇراسىم ، سەيلە - ساياھەت پائالىيەتلىرىگە بېغىشلانغان ناخشىلار ، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە ئەدەپ - ئەخلاق تېمىسىدىكى ناخشىلار ، باتۇرلۇق ، مەردلىك ، جاسارەتلىك غايىسى كۆلىمىدىكى ناخشىلار ، نىكاھ ۋە نىكاھ مۇناسىۋەتلىرى ، ئائىلە ، جەمئىيەت مەسىلىلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ناخشىلار ، ئۆملۈك ، ئىناقلىق ۋە ئېچىللىق ، تىنچلىق ۋە ئاسايىشلىق ، دوستلۇق ۋە ۋاپادارلىق ، ئەقىدىلىك ۋە ئىمانلىق . . . قاتارلىق ئىنسان كامىللىقى مەدھىيەلەنگەن ناخشىلار ، ئاچ كۆزلۈك ، ھەسەتخورلۇق ، ئىككى يۈزلىمىلىك ، كىبىرلىك ، دىيانەتسىزلىك ، شەھۋانچىلىق ، ئىسراپخورلۇق ، ئىناقسىزلىق قاتارلىق يامان ئىللەتلەر قامچىلانغان ناخشىلار ، ھەتتا باشقا

رايونلاردا كەم تېپىلىدىغان «ئاشىقلار ناخشىلىرى»، «بۇيۇملار ناخشىلىرى»، «خانقا ناخشىلىرى»، «دىنىي مۇراسىم ناخشىلىرى»... قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

(2) قەشقەر خەلق ناخشىلىرىنىڭ دەۋرىيلىكى ۋە تارىخىيلىكى ناھايىتى روشەن بولۇپ، ئۇنىڭدىن شۇ ناخشا پەيدا بولغان تارىخىي دەۋرنىڭ ئىزنالىرىنى بىلگىلى بولىدۇ.

(3) قەشقەر خەلق ناخشىلىرى مەزمۇن جەھەتتىن ئوبرازلىق ۋە سىمۋولىستىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغاچقا، ناھايىتى يۇقىرى ئېستېتىك ئۈنۈم ھاسىل قىلغان. شۇڭا قەشقەر خەلق ناخشىلىرى يۇقىرى جەلپكارلىققا ۋە تېز ئۆزلىشىشچانلىققا ئىگە.

(4) قەشقەر خەلق ناخشىلىرىدا تېكىست بىلەن ئاھاڭنىڭ ماسلىشىشچانلىقى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، تاللانغان تېكىستلەر روشەن ئىچكى رىتىمدارلىققا ۋە ئاھاڭدارلىققا ئىگە. شۇڭلاشقا قەشقەر خەلق ناخشىلىرىنىڭ تېكىستى كىشىدە چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلالايدۇ ۋە ئوڭاي ئەستە قالىدۇ. مەسىلەن:

قەشقەرنىڭ بازارىدىن ،
قىزىل ئالما ئەپ بېرەي .
ئىچىمىدىكى دەردىمنى ،
سەن ياپرىمغا دەپ بېرەي .

بىر ياغلىق ئانار ئالدىم ،
ھېيتكادىكى مەممەتتىن .
بۇ كۆيەك مىراس قالغان ،
كاككۇك بىلەن زەينەپتىن .
(سېنىڭ بىلەن مەندەكتىن)

جاھانغا پاتمىغان سەرگە ،
 قازانغا قانداق پاتقانسەن .
 قازانغا پاتساڭ پاتقانسەن ،
 تۇۋاقنى قانداق ياپقانسەن .
 ۋە باشقىلار .

(5) قەشقەر خەلق ناخشىلىرىنىڭ تىلى جانلىق ، ئاممىباب ،
 مەنتىقلىق كۈچلۈك بولۇپ ، پەلسەپىۋى پىكىرلەر بىلەن
 يۇغۇرۇلغان .

ئىككىنچى ، شەكىل ، يەنى مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى جەھەتتە :
 (1) قەشقەر خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئاھاڭ تېمپىسى ۋە
 مۇزىكىلىق رىتمى تىپىك بوستانلىق مەدەنىيەت پۇرىقىغا ئىگە .
 قەشقەر خەلق ناخشىلىرىنىڭ مۇزىكىلىق مېلودىيىسى گاه نورۇز
 بۇلاقىنىڭ كۆزىدىن بولدۇقلاپ چىقىۋاتقان سۈپۈزۈك سۈيىنى ،
 گاه ئەمدىلا باشاق تۇتقان ياپپىشىل بۇغداي مايىلىرىنىڭ سەلگىن
 شامالدا رەققاسلاردەك لەرزىن ئىرغىلاشلىرىنى ، گاه دېڭىز
 دولقۇنلىرى ئىچىدە كاراپتەك ئۈزۈۋاتقان بېلىقلار توپىنىڭ
 ئويناقلاشلىرىنى ، گاه تويغا جابدۇنغان قىزلارنىڭ ئۈزۈم بارىڭى
 ئاستىدا ئوسما قويۇشۇپ ئۆزىنى ياساۋاتقان ھالەتلىرىنى ، گاه
 يېتىم قىزچاقنىڭ ئانا پىراقىدا پىغانغا تولغان ھالىتىنى ، گاه
 ئېگىز شارقىراتمىدىن كۆۋرەپ قورام تاشلارنى سۆيۈپ ئېقىۋاتقان
 تاغ سۈلىرىنى ، گاه جەڭگە ئاتلانغان بانۇر ئوغلان مىنىگەن
 ئارغىماق ئاتنىڭ تۇۋىقىدىن چاچرىغان ئوت ئۇچقۇنلىرى . . . نى
 ئەسلىتىدۇ .

(2) قەشقەر خەلق ناخشىلىرىنىڭ مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسىدىن
 جۇشقۇنلۇق ، جەسۈرلۈك ، مۇڭلۇق ، لەرزىنلىق ، نەپىسلىك چىقىپ
 تۇرىدۇ . ئۇ قەلبىمىزنى يىراق ئۆتمۈش ، رىئال ھاياتلىق ،
 كەلگۈسى مەنزىلگە ئۇچۇرۇپ كېتىۋاتقان سېھرىي قۇدرەتكە ئىگە .

قەشقەر خەلق ناخشىلىرىدا ئەكس ئېتىۋاتقىنى دەۋرنىڭ ، مىللەتنىڭ ، شۇنداقلا ئاڭلاۋاتقان ھەر بىر ئادەمنىڭ قەلب چوڭقۇرلىقىدىكى نازۇك تۇيغۇلار بولۇپ ، ئۇ بەدىئىي چوڭقۇرلۇق ، گۈزەللىك ، پۈتمەس - تۈگمەس مۇھەببەت بىلەن تولۇپ تاشقان . شۇڭا بۇ ناخشىلار ھەر قانداق كىشىنىڭ يۈرىكىدە زىلزىلە پەيدا قىلىدۇ .

(3) قەشقەر خەلقى ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە چېكىدىن ئاشقان قاتمۇقات زۇلۇم - زۇلمەت ، ئايىغى ئۈزۈلمەس تەپرىقچىلىك جەڭگى - جېدەللەر ، دىنىي ئەسەبىيلىك . . . قاتارلىق ئېچىنىشلىق تراگېدىيەلەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن . ھاياتنىڭ بۇ ئاچچىق قىسمەتلىرى قەشقەر خەلق ناخشىلىرىنىڭ مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسىدا روشەن ئەكس ئېتىپ ، بۇ ناخشىلارنى تىل بىلەن ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمايدىغان بىر خىل تراگېدىيەلىك گۈزەللىككە ئىگە قىلغان . تراگېدىيەلىك گۈزەللىك قەشقەر خەلق ناخشىلىرىدىكى جازىبىدارلىق ۋە جەلپكارلىقنىڭ ئاساسى .

(4) قەشقەر خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئاھاڭى ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مېلودىيىسى بىلەن يىلتىزداش ۋە رەڭداش بولۇپ ، مىللىيەتلىكى ئەڭ روشەن ، مۇزىكىلىق تېمپىسى ۋە رىتمى ناھايىتى ئېنىق . شۇڭا ئۇ ئەڭ كەڭ ئومۇملۇققا ۋە ئاممىبايلىققا ئىگە بولغان .

(5) قەشقەر «يىپەك يولى» نىڭ تۈگۈنى بولۇشتەك جۇغراپىيەلىك ئەۋزەللىكى بىلەن شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى سېھرىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان شەھەر ، شۇنىڭ ئۈچۈن رېئال تۇرمۇشنىڭ مۇزىكىلىق ئىنكاسى بولغان قەشقەر خەلق ناخشىلىرى يىپەك يولى بويلاپ ئۇزاق ئەسىرلەر داۋامىدا بىر - بىرىگە ئۆتۈشكەن قەدىمىي شەرق مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرىگە تويۇنغان . ئەنە شۇ شەرق ، غەرب مۇزىكا مەدەنىيىتى

جەۋھەرلىرى بۇ دىيارنىڭ ئەنئەنىۋى يەرلىك مىللىي مۇزىكا مەدەنىيىتىگە يېڭى ئېنېرگىيە بېغىشلاپ ، قەشقەر خەلق ناخشىلىرىنى رەڭدارلىققا ۋە كۆپ خىللىققا ئىگە قىلغان .

دېمەك ، قەشقەر خەلق ناخشىلىرى تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىق مۇھىتىدا بەرپا بولغان قۇرغاق رايون مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ يارقىن كۆزىنىكى ، مەركىزىي ئاسىيا ئىسلام مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ تىپىك كۆرۈنۈشلىرىدىن بىرى . قەشقەر خەلق ناخشىلىرى مەڭگۈ ئاڭلىسىمۇ قانمايدىغان بىر مۇزىكىلىق قامۇس .

بۇ قامۇسقا قەشقەر بوستانلىق مەدەنىيىتىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق سىرلىرى يوشۇرۇنغان ، بۇ قامۇسقا يەنە يىپەك يولى بويلاپ توختاۋسىز رەۋىشتە ئۆتۈشۈپ تۇرغان شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئەڭ نادىر ئۈلگىلىرى مۇجەسسەملەنگەن . كۆپ ئەسىرلىك ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە فولكلور مىراسلىرى قەشقەر خەلق ناخشىلىرىدا باشقا ھەر قانداق رايونلارنىڭ ناخشىلىرىغا قارىغاندا ئەڭ زور دەرىجىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان . شۇڭلاشقا ۋەتىنىمىز تەۋەسىدە ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتى ۋە ئىسلام مۇزىكا مەدەنىيىتىنى ھەقىقىي چۈشىنىش ئۈچۈن قەشقەردىن ئىبارەت بۇ مۇقەددەس ماكاننىڭ سېھىرلىك مۇزىكا كۈيلىرىنى چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ .

قەشقەر ئىسمى جىسمىغا لايىق ناخشا - كۈي ماكانى ، خۇددى مۇزىكا تەتقىقاتچىسى جۇجى ئەپەندى ئېيتقاندەك : «ئۇلارنىڭ تۇغۇلۇشىمۇ ، ئۆلۈمۈمۇ ، كۈلكىسىمۇ ، يىغىسىمۇ ، خۇشاللىقىمۇ ، قايغۇسىمۇ ناخشىسىز ئۆتمەيدۇ .»

3 § . قەشقەرنىڭ ئۇسسۇل سەنئىتى

ئۇسسۇل سەنئىتى ئومۇملۇق جەھەتتىن ناخشا - مۇزىكىنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمى ، بولۇپمۇ قەشقەرنىڭ ئەل ئىچى ناخشا - مۇزىكىلىرى ئۇسسۇل بىلەن بىر گەۋدىلىشىپ كەتكەن . قەشقەرنىڭ ئۇسسۇل سەنئىتى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ ئاساسى بولۇپ ، ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە . ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنىڭ پېشقاسى ، داڭلىق ئۇسسۇل مائارىپچىسى قەمبەرخانىم (1914 - 1994) نى ئەسلىسەك ، ئۇيغۇر ئۇسسۇلى ، جۈملىدىن قەشقەر ئۇسسۇلىنىڭ ئالاھىدىلىكى كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ . «شىنجاڭدىكى مېي لەنفاڭ» ، «شىنجاڭنىڭ ئۇسسۇل پەرىشتىسى» دېگەن شانۇ شەرەپكە نائىل بولغان قەمبەرخانىم 1914 - يىلى قەدىمىي سەنئەت بۆشۈكى - قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئاۋات يېزىسىدىكى دېھقان ئەمەت ئاخۇن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇلىنىڭ قايناق مۇھىتىدا چوڭ بولدى . ئايىغى چىققاندىن باشلاپ خەلق ئارىسىدىكى ئۇسسۇل سەنئەتكارلىرىنى ئۇستاز تۇتۇپ ، ئۇلارنىڭ مىللىي ئۇسسۇل ماھارىتىنى ئۆگەندى . شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇلىنىڭ يۈكسەك مەزىلىگە يېتىشنى ئۆمۈر بويى جاپالىق ئىزدىنىش ۋە تىرىشىشنىڭ نىشانى قىلدى ۋە ئەڭ ئاخىرىدا ھەر مىللەت خەلقى ئىچىدە ئۇيغۇر ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ پېشقاسى دېگەن ئاتاققا ئىگە بولدى . ئۇنىڭ ئۇسسۇل ماھارىتى «جۇڭگو يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامان ئۇسسۇل تارىخى» دېگەن كىتابتا يېزىلغىنىدەك : «مەردانە ۋە ئالىجاناب ،

جۇشقۇن ۋە ئازادە ، نەپىس ۋە جازىبىدار ، جەلپكار ۋە ئاممىباب ، ئوبرازلىق ۋە ھېسسىياتچان»^① ئىدى .

بۇ ئون سۈپەت ماھىيەتتە ئۇيغۇر مىللىي ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىگە يىغىنچاقلىغان .

دەرۋەقە ، قەشقەر خەلق ئۇسسۇللىرى ئۆزىنىڭ بەدىئىي ھەرىكەت شەكىللىرىنىڭ كۆپ خىللىقى ، رەڭدارلىقى ، جۇشقۇنلۇقى ، مەزمۇندارلىقى ، جازىبىدارلىقى ۋە جەلپكارلىقى بىلەنلا قىممەتلىك بولۇپ قالماي ، بەلكى ھېسسىياتنىڭ چىنلىقى ، ئىچكى ھېسسىياتنى ئىپادىلەش ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرىلىقى ، ئۇسسۇل ھەرىكىتىنىڭ مەردانلىقى ۋە ئوبرازچانلىقى ، رىتىم ئۇدارلىرىنىڭ شوخلۇقى ۋە ستېرېئولۇقلىقى ، ھەرىكەت بىلەن مەزمۇننىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشچانلىقى ، ھەرخىل ئوبرازلارنى ئەينەن ، جانلىق ۋە ئىنچىكە سۈرەتلەش ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرىلىقى ، جەلپ قىلىش كۈچىنىڭ كۈچلۈكلىكى قاتارلىق ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلىرى بىلەنمۇ دۇنياغا مەشھۇر . قەشقەر ئەل ئىچى ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ شەكىللىرى كۆپ خىل بولۇپ ، ساما ئۇسسۇلى ، سەنەم ئۇسسۇلى ، شادىيانە ئۇسسۇلى ، مەشرەپ ئۇسسۇلى ، دولان ئۇسسۇلى ، نىقابلىق ئۇسسۇللار ، ھەجۋىي ئۇسسۇللار ، مۇراسىم ئۇسسۇللىرى توي - تۆكۈن ، ئۆلۈم - يېتىم ئۇسسۇللىرى ، پېرىخون ئۇسسۇلى ، خانىقا ئۇسسۇلى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن . ئۇلارنىڭ ئىچىدە قەشقەرگە خاس تىپىك بولغانلىرى تۆۋەندىكىچە :

1 . سەنەم ئۇسسۇلى

«سەنەم» ئەرەبچىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ ، ئۇنىڭ لۇغەت

① ئەھمەد زەكى ۋەلىدى توغان : «تۈرك ۋە تاتار تارىخى» ، قازان مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1992 - يىلى نەشرى ، 16 - بەت .

مەنەسى تاشتىن ، ياغاچتىن ياكى مېتالدىن ئىنسان قىياپىتىدە (كۆپىنچە گۈزەل ئايال ئوبرازىدا) ياسالغان ۋە زىننەتلەنگەن بۇت^① ، دېمەكتۇر . بۇ ئىسىم كۆچمە مەنىدە گۈزەل ، چىرايلىق ئايال ، نازىنىن دېگەننىمۇ بىلدۈرىدۇ .^② ئۇ يەنە ئۇيغۇر نەغمىلىرىدىن بىرىنىڭ نامى بولۇپ ، مۇقاملاردا ئۇسسۇللۇق قىياپەت (ئوبراز) يارىتىدىغان مۇزىكىنى كۆرسىتىدۇ .

سەنەم ئۇسسۇلى — ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي ئۇسسۇلى . ئادەتتە ھېيت - بايرام ياكى ئەمگەكتىن كېيىن كولىپكىتىپ ئوينىلىدۇ . شەكلى بىر قەدەر ئەركىن ، ھەرىكەتلىرى جانلىق كېلىدۇ . شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە تۈرلىرى كۆپ بولۇپ ، ئۇسلۇب جەھەتتە ئاساسەن ئوخشىشىدۇ .^③

دېمەك ، «سەنەم» ئۇيغۇر ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتىدىكى خاس نام بولۇپ ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك سەنئەت ھاياتىدا شەكىللەنگەن ھەجىمى ئىخچام ، رېتىمى جانلىق ۋە كۆپ خىل ، شوخ ھېسسىياتقا ، باي مەزمۇنغا ، ئۆزگىرىشچان ھەرىكەت تۈسگە ئىگە كىچىك تىپتىكى يۈرۈشلەشكەن ناخشا - ئۇسسۇل ژانىرىدۇر .

سەنەم ئۇسسۇل تۈرى ئۇيغۇر مۇقاملىرىدا ئۇسسۇللۇق قىياپەت ۋە شوخ ئوبراز ئارقىلىق مۇقام كەيپىياتىنى ئەۋجىگە كۆتۈرىدىغان جانلىق بىر شەكىل بولغاچقا ، مۇقاملارنىڭ ھەممە تۈرىدە «سەنەم» بۆلىكى بار .

مۇقاملاردىكى «سەنەم» ئۇسسۇللۇق ئالاھىدىلىك جەھەتتە بىز

① تۇرسۇنئاي يۈنۈس : «ئۇسسۇل پېشۋاسى قەمبەرخانىم» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) . 2004 - يىلى نەشرى .
② «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1992 - يىلى نەشرى ، 3 - توم ، 494 - بەت .
③ گوبۇ : «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ناخشا - ئۇسسۇل سەنئىتى ۋە قەدىمكى جەمئىيىتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (خەنزۇچە) ، 1986 - يىلى خەنزۇچە نەشرى ، 23 ، 33 - بەتلەر .

سۆزلەۋاتقان يەرلىك خەلق سەنەملىرى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ ، بىراق ھەجىم جەھەتتە كۆپ كىچىك . مۇقاملاردىكى سەنەملەر بىرلا خىل شوخ ئۇسسۇللۇق ناخشىدىنلا ئىبارەت بولسا ، يەرلىك سەنەملەر قۇرۇلما جەھەتتە ئاز دېگەندە 5 – 6 خىل ، كۆپ بولغاندا 15 – 20 گە يېقىن ھەرخىل رىتىم ۋە تېمىلاردىكى ئۇسسۇللۇق ناخشىلاردىن يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن . ھەر بىر ناخشىسى بىر «ئۆزگىرىش» ھېسابلىنىپ ، بىر «ئۆزگىرىش» ئۆز ئالدىغا مۇستەقىللىققە ياكى ئۆزئارا بىر - بىرىگە بېقىنغان چاتما خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ . يەرلىك سەنەملەرنىڭ ناخشىلىرى ئىچكى گارمونىيە جەھەتتە بىر - بىرىگە زىچ باغلانغان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مۇقام بۆلەكلىرىنىڭكىدەك مەرغۇل بولمايدۇ . دېمەك ، «سەنەم» يۈرۈشلەشكەن خەلق ناخشىلىرىغا تەڭكەش قىلىپ ئوينىلىدىغان كۆپ ئۆزگىرىشلىك ئۇسسۇل مۇجەسسەمىدىن ئىبارەت . ئۇيغۇر سەنەملىرىنىڭ يەرلىك تۈرلىرى كۆپ بولۇپ ، بۇ ساھەدىكى بەزى تەتقىقاتچىلىرىمىز ئۇيغۇرلار ئارىسىدا 50 خىلدىن ئارتۇق سەنەم تۈرلىرىنىڭ بارلىقىنى ئېيتىدۇ .

يەرلىك سەنەملەر ئىچىدە قەشقەر سەنمى ئومۇملىشىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى ، قۇرۇلمىسىنىڭ مۇكەممەللىكى ، ئۇسسۇل ھەرىكىتىنىڭ مەردانىلىكى ۋە نەپىسلىكى ، بەدىئىي تەسىرلەندۈرۈش كۈچىنىڭ زورلۇقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن باشقا يەرلىك سەنەملەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ .

قەشقەردە «قەشقەر سەنمى» دەپ ئومۇمىي نام بىلەن ئاتالغان چوڭ سەنەمدىن باشقا ، يەنە يەرلىك شېۋە ۋە قويۇق ئەنئەنىۋى مۇزىكا پۇراقلىرى سىڭدۈرۈلگەن «دولان سەنمى» ، «يەكەن سەنمى» ، «قاغىلىق سەنمى» ، «كاچۇڭ سەنمى» قاتارلىق يەرلىك سەنەملەرمۇ بار . بۇ سەنەملەرنىڭ ئىچىدە «قەشقەر سەنمى» بىر قەدەر كەڭىرەك ئوينىلىدىغان سەنەملەرنىڭ بىرى

بولۇپ ، ئەرلەر مەردانە قىياپەت بىلەن قول - پۇتلارنى بىر - بىرىگە ناھايىتى ماسلاشتۇرۇپ چاققانلىق بىلەن ئوينىدۇ . ئاياللار بولسا نازاكەتلىك ، نەپىس ھەرىكەتلىرى بىلەن مۇكا قەدەم ، سىيرىلما قەدەم ، ئەگەشمە قەدەم ، تەپمە قەدەم قاتارلىق شەكىللەر بىلەن قوللىرىدا رومال ئوينىتىش ، چاچ ئوينىتىش ، گەۋدە ئوينىتىش ، قاش - كۆز ئوينىتىش ئارقىلىق قىز - ئوغۇل بىر - بىرىگە بېقىشىپ ئوينىدۇ . ئوغۇللار قوللىرىدىكى ساپايىنى مۇرىسىگە لەرزەن ئۇرۇپ ، ئۇسسۇل رىتىمىنى تېخىمۇ جانلاندۇرىدۇ . بۇ ئارقىلىق ئۇسسۇل كەپپىياتىنى جانلاندۇرۇپ قاينام - تاشقىنلىق ئۇسسۇل مەنزىرىسى ھاسىل قىلىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ يۈكسەك بەدىئىي قۇۋۋىتى ئارقىلىق تاماشىبىنلارغا كۆتۈرەڭگۈ روھ ، خۇشلۇق ۋە شوخلۇق ئاتا قىلىدۇ .

قەشقەر سەنەملىرى خەلق ئارىسىدا ئەزەلدىن دۇتار ، تەمبۇر ، راۋاب ، غېجەك ، داپ ، ناغرا ، ساپايى ، قوشۇق قاتارلىق خىلمۇخىل چالغۇلارنىڭ تەڭكەشلىكىدە ئۆي ، ھويلا - ئارام ، مەيدان - سەينالاردا ، توي - تۆكۈن ، ھېيت - بايرام ۋە ھەر خىل مۇراسىم پائالىيەتلىرىدە ئەر - ئاياللار ۋە ياش - قېرىلار تەرىپىدىن ئۆزىنىڭ ياش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن كولىپكىتىپ ئوينىلىپ كەلگەن ۋە بارغانسېرى قېلىپلىشىپ ، ئۇيغۇر ئۇسسۇل سەنئەت باغچىسىدىكى بىر دەستە خۇش پۇراق گۈلگە ئايلانغان .

2 . ساما ئۇسسۇلى

«ساما ئۇسسۇلى» — قەدىمىي شەھەر قەشقەردىكى ئەنئەنىۋى مىللىي خەلق ئۇسسۇللىرىنىڭ بىرى بولۇپ ، ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە .

ساما ئۇسسۇلىنىڭ گېنىئالوگىيىلىك يىلتىزى ئىپتىدائىي تەبىئەت ئىلاھىيەتچىلىكى ئىچىدىكى كۆك تەڭرىسىنى ئۇلۇغلاش

ئېتىقادغا بېرىپ تاقىلىدۇ . ئۇ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنلا پەيدا بولغان ھەمدە سۈي ، تاڭ دەۋرلىرىدىلا ئەتراپتىكى رايونلارغا تارقىلىپ ، باشقا قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ قىزىقىشىنى قوزغىغان . شۇڭا بۇ ئۇسسۇل ھەققىدە تاڭ دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق شائىرلىرىدىن يۈەن جىڭ ، بەي جۈيى ، لى رۈي قاتارلىقلار نەزمىلەرنى يازغان . بىز پەقەت يۈەن جىڭنىڭ «ساما ئۇسسۇلى» توغرىسىدا يازغان بىر نەزمىنى ئەسلىپ ئۆتسەك كۇپايە :

پىرقىراپ ئوينايدىكەن ، مەنىسى چوڭقۇر بەك لەۋەن ،
بۇ ئۇسسۇل كارامىتىن تەسۋىرلىمەك قىيىن ، بىراق .
بىر ئىزىدا پىرقىراپ ، قۇيۇن كەبى جەۋلان قىلىپ ،
ئۇ گويا لەنخۇا گۈلى ئالدىمدا يانغان نۇر چىراغ .

ئەنئەنىۋى «ساما ئۇسسۇلى» ئىجادكارلىق روھىغا باي سەنئەتخۇمار قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ كولىكتىپ ئىجادىيىتى ۋە ئېستېتىك پاراستىنىڭ مەھسۇلىدۇر . ئۇنىڭدا قەشقەر ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئېستېتىك غايىلىرى ، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى ساددا قاراشلىرى ، جۇشقۇنلۇق بىلەن تولغان باتۇرانە روھىي قىياپەتلىرى ، جاپا - مۇشەققەتكە پىسەنت قىلمايدىغان پىسخىك خاراكىتېرى ئۇسسۇل شەكلىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن . «ساما ئۇسسۇلى» ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردا شەكىل جەھەتتىن ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مۇقىملىقىنى ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ ، مەزمۇن جەھەتتىن دەۋر روھىنى سىڭدۈرۈپ بەزى ئۆزگىرىشلەرگە ئىگە بولغان . بولۇپمۇ ئىسلامىيەتتىن كېيىن تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ زىكرى ساما ھەرىكەتلىرى ، جەررە سېلىش ھەرىكەتلىرى ، زاھىتىلىقنى ئىما قىلىدىغان ھەرىكەتلىرى ئاممىۋى ساما ئۇسسۇلىغا مەلۇم دەرىجىدە سىڭىشىپ كەتكەن . بۇنىڭغا قاراپ بەزى مەزگىللەردە قەشقەر ساما

ئۇسسۇلنى «دىنىي ئۇسسۇل» دەيدىغان قاراشلارمۇ ئوتتۇرىغا چىقتى. بىزنىڭچە، بۇ ئەقىلگە مۇۋاپىق قاراش ئەمەس. «دىنىي ئۇسسۇل» ياكى «غەيرىي دىنىي ئۇسسۇل» دېگەن ئۇقۇملار ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ تۈپ قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. چۈنكى ئۇسسۇل پەقەت ھەرىكەت ئارقىلىق ئوبراز يارىتىدىغان سەنئەت. شۇڭا ئۇسسۇل ھەرىكەتتە دىنىي تەركىبىنىڭ بولۇش - بولماسلىقىنىڭ كارايىتى چاغلىق. سەنئەتنىڭ دىن بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋىتىنى ئىنكار قىلىش مۇمكىن ئەمەس. مەن تۈركىيىدىكى ئىككى قېتىملىق ئىلمىي زىيارىتىمدە ئىسلام دۇنياسىدىكى تەسەۋۋۇپ ئېقىمىنىڭ ئاتاقلىق پىر ئۇستازى مەۋلانە جالالىدىن رومىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يولغا قويۇلۇپ مىڭ يىللاردىن بۇيان ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «كونيا ساماسى» نى كۆرۈۋېتىپ، ئۇنىڭ ئاجايىپ سىرلىق ۋە ھەيۋەتلىك ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى بىلەن مەزمۇن قاتلاملىرىنىڭ «قەشقەر ساماسى» غا ئوخشاشلىقىنى ھېس قىلدىم. بۈگۈنكى كۈندە تۈركىيىنىڭ «كونيا ساماسى» دۇنيانىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرى قاتارىغا كىرىپ، دۇنيانىڭ ئورتاق مىراسىغا ئايلاندى. «قەشقەر ساماسى» ئەمەلىيەتتە «كونيا ساماسى» غا قارىغاندا تېخىمۇ كەڭ ئاممىۋىلىققا، كۈللەپكىتىپچانلىققا، ئەڭ ئۇزاق ئەنئەنىۋىلىككە ۋە خاسلىققا ئىگە. «ساما ئۇسسۇلى» ئۇيغۇر كلاسسىك ئەنئەنىۋى ئۇسسۇللىرىنىڭ ئادىر ئۈلگىسى سۈپىتىدە، قەشقەردە تارىختىن بۇيان ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى. ئازادلىقتىن كېيىن، گەرچە سامانىڭ دائىرىسى كىچىكلەپ پەقەت روزى ھېيت ۋە قۇربان ھېيت كۈنلىرى ھېيتگاھ مەيدانغىلا مەركەزلەشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆتمۈشتە ھېيت - بايرام، مەشرەپ، زاراخەتمە، قەشقەردىكى «ئوردام سەيلىسى»، «ھەزرەت سەيلىسى»، نورۇز بايرىمى، ھەتتا ماتەم مۇراسىملىرىدىمۇ «ساما

ئۇسسۇلى» ئويناش ئەۋج ئالغان .
چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭغا پالانغان ئاتاقلىق
ۋەتەنپەرۋەر جەڭچى ، «ئەييۇن ئۇرۇشى» نىڭ سەرگەردىسى لىن
زېشۇ (1785 — 1850) «بامبۇكزارلىقنىڭ مۇسۇلمان دىيارىدىكى
نەزمىلىرى» ناملىق توپلىمدا «ساما ئۇسسۇلى» ھەققىدە مۇنداق
بىر نەزم يازغان :

«ئىپتار قىلىنار ئۇلار يۇلتۇزلار تۇغۇلغاندا ،
خەتمە ئوقۇپ ئۆتدۇ ، تالىپلار كەچ قۇرئانغا .
روزی ھېيت باشلىنار ، كۆرۈنگەندە يېڭى ئاي ،
تۈمەن كىشى ھېيت كۈنى ئۇسسۇل ئوينار ساماغا .»

قەشقەر «ساما ئۇسسۇلى» نىڭ روزى ھېيت ۋە قۇربان ھېيت
كۈنلىرى ھېيتگاھ جامەسى ئالدىدىكى چوڭ مەيداندا ئوينىلىدىغان
ئەڭ چوڭ ئاممىۋى ساما شەكلىدىن باشقا ، يەنە قەشقەردىكى
«ھەزرىتى موللام مازىرى» ، «ئاپاق خوجا مازىرى» ، «سېيىت
ئارسلانخان مازىرى» ، «ئوردام مازىرى» ، «سۇلتان سۇتۇق
بوغراخان مازىرى» ، يەكەندىكى «ئالتۇنلۇقۇم مازىرى»
قاغىلىقتىكى «غوجامنىڭ خانقاسى» قاتارلىق مازارلاردا
ئۆتكۈزۈلىدىغان سەيلە - تاۋاپ مەرىكىلىرىدە ئوينىلىدىغان «جەررە
ساما» ، «زىكرى ساما» ، «ھۆكەت ساما» قاتارلىق شەكىللىرى
بولغان . يېقىنقى زامان تارىخىدىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا ، قەشقەر
خەلقى مىلادىيە 1442 - يىلى ھېيتگاھ جامەسى كېڭەيتىپ
ياسالغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە روزى ھېيت ، قۇربان ھېيت
مەزگىلىدە (بەزى مەزگىللەردە ھەتتا روزى - رامزان كۈنلىرى
زولۇق يەپ بولغاندىن كېيىن) ھېيتگاھ جامەسى ئالدىدىكى كەڭ
مەيداندا ناغرا ، سۇنايغا تەڭكەش قىلىپ ، مىڭلىغان كىشى بىرلىكتە

«ساما ئۇسسۇلى» ئويناش بىر ئەنئەنىگە ئايلىنىپ ، قەشقەر خەلقىنىڭ مىللىي ئۆرپ - ئادىتىگە چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن . «جەررە ساما» ، «زىكرى ساما» ، «ھۆكەمەت ساما» قاتارلىق دىنىي تۈسى قويۇق سامالار ئاستا - ئاستا ئاممىۋىلىقىدىن ئايرىلىپ يوقىلىشقا يۈزلەنگەن ياكى چەكلىك دائىرىدە يوشۇرۇن ھالەتكە ئۆتكەن . بۇ خىل سامالار مەزمۇن جەھەتتىن قويۇق سۈپىزلىق تۈسكە ئىگە بولغاچقا ، رايونىمىزدىكى ئىسلام مەھكىمە شەرىئىلىرى تەرىپىدىنمۇ چەكلەنگەن .

ئاممىۋىلىقى كۈچلۈك بولغان «ھېيتگاھ ساماسى» ھېيتگاھ پەشتىقىدا چېلىنىدىغان چوڭ - كىچىك بىر قانچە ناغرا ۋە سۇناي ساداسىغا تەڭكەش قىلىپ ئوينىلىدۇ . ئاھاڭ جەھەتتە ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام ۋە كلاسسىك خەلق مۇزىكىلىرىنى ئاساس قىلىدۇ . ساما ئۇسسۇلى ئىختىيارىي ھالدا ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىدۇ ، بىرەر ئورگان ياكى بىرەر كىشىنىڭ تەشكىللىشى ھاجەتسىز . شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ساما مەيدانى ناھايىتى تەرتىپلىك ۋە رەتلىك بولۇپ ، ساما توپىغا بايرام خۇشاللىقىنى ئاتا قىلىدۇ . ساما ئۇسسۇلىنىڭ قەدەم تۈرلىرى تۆۋەندىكى بىر نەچچە خىلدىن ئىبارەت :

- (1) ساما قەدەم (ئەركىن قەدەم)
- (2) قايچىسىمان قەدەم
- (3) دەڭسىمە قەدەم
- (4) سوقا چۈشتى قەدەم
- (5) تاق پۇتلۇق سەكرەش
- (6) قوش پۇتلۇق تېپىپ سەكرەپ ئايلىنىش
- (7) چېكىنىپ يانچە مېڭىش
- (8) قاڭداپ چۈشۈش
- (9) سەكرەپ تىزلىنىپ جەينەكلىنىش

(10) يانچە سىيرىپ يۈرۈپ ، يېرىم ئايلىنىپ ، يېرىم ئولتۇرۇش

(11) كىچىك چاپچىما

(12) چوڭ چاپچىما

(13) ھالقا ياساپ نەرە تارتىش

(14) ئىككى قولىنى كۆككە كەڭ يېيىپ ئالدىغا بەل تاشلاش

(15) چەمبەرسىمان ھالقا ئىچىدە ئوڭ ۋە سولغا پىرقىراش

ئومۇمەن ، ساما ئۇسسۇلنىڭ ھەرىكەتلىرى ئەنئەنىۋى دولان ئۇسسۇلىغا يېقىنراق تۇرىدۇ . بۇ ھال «ساما ئۇسسۇلى» نىڭ قەدىمىيلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ .

بىز ئىگىلىگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا ، 1950 - يىلىدىن 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» غىچە بولغان مەزگىللەردە ھېيتگاھ مەيدانىدا روزى ھېيت ، قۇربان ھېيتنىڭ ھەر بىرىدە «ساما ئۇسسۇلى» ئوينىدىغانلار ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 5000 كىشىدىن ، ئۇنى كۆرگۈچىلەر ئون نەچچە مىڭ كىشىدىن ئارتۇق بولغان (ئۇدا ئۈچ كۈن داۋام قىلغان) . «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە سولچىل لۇشىەن كاساپىتىدىن «ساما ئۇسسۇلى» مۇ «تۆت كونا» قاتارىدا چەكلەنگەچكە ، ئاممىۋى «ساما ئۇسسۇلى» ئويناش بىر مەزگىل ئۈزۈلۈپ قالغان . 1978 - يىلىدىن كېيىن «ھېيتگاھ ساماسى» يەنە قايتا ئەسلىگە كېلىپ «ساما ئۇسسۇلى» ئوينىدىغانلار كۆرۈنەرلىك كۆپەيگەن . 1990 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ھېيت كۈنلىرى «ساما ئۇسسۇلى» ئوينىدىغانلارنىڭ سانى ئازىيىشقا باشلىغان . بۇنىڭ نۇرغۇن ئويىپىكتىپ ۋە سۈبىپىكتىپ سەۋەبلىرى بار .

بىزنىڭچە ، ئەڭ مۇھىم سەۋەبىنى ھازىرقى زامان مەدەنىيەت توقۇنۇشىنىڭ كۈچىيىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە سەل قاراش خاھىشنىڭ روھىي چەكلىمىسى دېيىش

مۇمكىن .

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ، «ساما ئۇسسۇلى» ئۆزىگە خاس ھەرىكەت قانۇنىيىتىگە ئىگە بولۇپ ، مۇرەككەپلىك دەرىجىسى خېلى يۇقىرى . ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ساما ئۇسسۇلىنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا يەتكۈزۈپ كېلىۋاتقان بىر قىسىم پېشقەدەم ساما ئۇسسۇلچىلىرىمىزنىڭ كەينى - كەينىدىن ئالەمدىن ئۆتۈشى نەتىجىسىدە كېيىنكىلەر ئىچىدە «ساما ئۇسسۇلى» نى ئۆلچەملىك ئوينىدىغانلارنىڭ نىسبىتى بارغانسېرى ئازىيىپ كەتكەن .

بۇنىڭ ئۈچۈن قەشقەرنىڭ «ساما ئۇسسۇلى» نى غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تۈرىگە كىرگۈزۈپ ، ئۇنى قەشقەرنىڭ مىللىي مەدەنىيەت - سەنئەت ئىشلىرىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇش ۋە گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم .

3. مەشرەپ ئۇسسۇللىرى

مەشرەپ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارىخى ئۇزۇن ، تارقىلىش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ ، ئاممىۋىلىقى كۈچلۈك ، سەنئەتنىڭ ھەممە تۈرلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملىگەن ، فولكلورلۇق تۈسى قويۇق بىر خىل ئۈنۈپرسال سەنئەت شەكلى . شۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىنى مەشرەپسىز تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ . ئۇ ئەجدادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلگەن خەلقنىڭ سەنئەت مەكتىپىدۇر .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى مەشرەپنىڭ تۈرلىرى 100 خىلدىن ئاشىدىغانلىقى مەلۇم . ئۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر مەشرەپلىرى تۈرىنىڭ كۆپلۈكى ، مەزمۇن دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى ، مەشرەپ پائالىيەتلىرىنىڭ مۇكەممەللىكى ۋە كۆپ خىللىقى ، مەشرەپ قائىدىلىرىنىڭ پۇختىلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن يۈكسەك ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت قىممىتىگە ئىگە . مەشرەپ

ھەققىدە كېيىنكى بايلاردا ئايرىم توختىلىدىغان بولغاچقا ، بىز بۇ قىسىمدا پەقەت مەشرەپتە ئوينىلىدىغان ئۇسسۇللارنىڭ خاراكتېرىنى قىسقىچە ئىزاھلاش بىلەن چەكلىنىمىز .

ئۇسسۇل قەشقەر مەشرەپلىرىنىڭ ھەممىسىگە ئوخشاش بولمىغان شەكىللەر بىلەن سىڭىشكەن بولۇپ ، مەشرەپ پائالىيەتلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ .

مەشرەپ ئۇسسۇللىرى كلاسسىك ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرىنىڭ ھەممە تۈرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن باشقا ، يەنە يۈمۈرىستىك (ھەجۋىي) ئۇسسۇللار ، نىقابلىق ئۇسسۇللار ، تىياتىرلاشقان دراماتىك ئۇسسۇللار قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . قەشقەر مەشرەپلىرىدە كەڭ ئومۇملاشقان «پوتا (دەررە) ئۇسسۇلى» ، «چاي تۇتۇش ئۇسسۇلى» ، «چىنە ئۇسسۇلى» ، «ساماۋەر ئۇسسۇلى» ، «گۈل تۇتۇش ئۇسسۇلى» ، «غوجالدىرۋاق ئۇسسۇلى» ، «قورقۇنچاق ئۇسسۇلى» ، «تۆگە ئۇسسۇلى» ، «ئات ئۇسسۇلى» ، «توخۇ ئۇسسۇلى» ، «يولۋاس ئۇسسۇلى» ، «غاز ئۇسسۇلى» قاتارلىق ئۇسسۇل تۈرلىرىدىن باشقا ، مەشرەپنىڭ «جازا» قىسمىدىكى ھەرخىل جازا پائالىيەتلىرىنىڭمۇ ئۆزگىچە ئۇسسۇل شەكلى بار . بۇ جەھەتتە دولان ئۇسسۇللىرى قەشقەر مەشرەپ

ئۇسسۇللىرىنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولالايدۇ ، قەشقەرنىڭ دولان يۇرتلىرىدا ئوينىلىپ كېلىۋاتقان دولان ئۇسسۇلىنىڭ ھەرىكىتى ئاددىي ۋە سالماق بولۇپ ، گويىكى ئوۋچىنىڭ بۈركۈت ئېتىۋاتقان قىياپىتىنى ئەسلىتىدۇ . شۇڭلاشقا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان دولان ئۇسسۇللىرى سۇلالىسى (مىلادىيە 960 - 1379 - يىللار) نىڭ 16 ئۇسسۇل ئۆمىكى ئىچىدىكى «بۈركۈت ئاتار ئۇيغۇر ئۆمىكى» (射雕回鹘队) دېگەن نامى بىلەن مەشھۇر بولغانلىقى مەلۇم . دولان ئۇسسۇللىرى دولان مەشرەپ مۇقاملىرى (دولان خەلقى «باياۋان» ياكى «نەغمە» دەپ ئاتىغان . «مۇقام» ئاتالغۇسى 60 - يىللاردىن كېيىن سەنئەت

تەتقىقاتچىلىرى تەرىپىدىن «ئۇيغۇر 12 مۇقامى» غا تەقلىدەن قويۇلغان يۈكلىمە نام) تېخىمۇ زىچ باغلىنىشقا ئىگە بولۇپ، ئۇ ئىپتىدائىي سەنئەتنىڭ بارلىق ئېلېمېنتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان .

دولان ئۇسسۇلى مۇتەخەسسسلەرنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، دولان ئۇسسۇلى دولان مەشرىپىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرى بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ، تۆت باسقۇچلۇق ئۆزگىرىشكە ئىگە؛ ئادەتتە دولان مەشرىپىنىڭ «مۇقەددىمە» قىسمىدىن كېيىنلا «چېكىتمە» دەپ ئاتىلىدىغان ئۇسسۇللۇق باسقۇچى باشلىنىدۇ. دولان ئۇسسۇلىنىڭ بۇ بىرىنچى باسقۇچى ئەزلەرنىڭ يىرتقۇچ ھايۋانلار بىلەن ئېلىشىش ئۈچۈن ئۇياق - بۇياقنى ئاخشۇرۇپ تاياق - توقماق ئىزدەۋاتقان، توغراق ۋە چاتقاللار ئارىسىغا مۆكۈنۈپ، ئوۋ ھايۋانلىرىغا زەن سېلىۋاتقان ۋە ئەپچىللىك بىلەن ئۇلارنى نىشانغا ئېلىۋاتقان ھالىتىنى ئۇسسۇل ھەرىكىتى بىلەن ئەكس ئەتتۈرىدۇ .

ئىككىنچى رەتتىكى «سەنەم» باسقۇچىدا ئوۋچىلارنىڭ ئوقيا تارتىش، يىرتقۇچلارنى كالتەك بىلەن دۇمبالاش، نەيزە سانجىش ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق ئۇلارنىڭ كەسكىن كۈرەش پائالىيەتلىرىنى ۋە قەھرىمانلىقلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ .

ئۈچىنچى رەتتىكى «سەلىقە» باسقۇچىدا، ئوۋچىلارنىڭ كولىپكىتىپ ھالدا بىر يەرگە جەم بولۇپ، يىرتقۇچ ھايۋانلارنى يوقىتىشنىڭ ئاخىرقى چېتىگە ئاتلانغانلىق ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ .

تۆتىنچى رەتتىكى «سىيرىلما» باسقۇچىدا ئوۋدىن كېيىنكى تەنتەنە، غەلبە شادلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ .

دېمەك، قەدىمكى ئوۋچىلىق تۇرمۇشىنىڭ ھەرىكەت - باسقۇچلىرى رېتىملىق ۋە سىستېمىلىق ئوبرازلاشتۇرۇلغان دولان ئۇسسۇللىرى روشەن سىمۋوللۇق مەنىگە ئىگە بولۇپ، كىشىگە مەردانلىك ۋە جەسۇرلۇق نۇيغۇسى ئاتا قىلىدۇ .

«دولان ئۇسسۇللىرى ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرىغا ئوخشاش ئۇسسۇل تىلى ۋە ھەرىكەت رېتىمىغا ئىگە بولسىمۇ، ئۇ يەنە ناھايىتى قاتتىق داپ رېتىمدارلىقى، ھەرىكەت تەكشىلىكى، ئەر - ئايال ھەرىكىتىدىكى ئىختىيارىي ئەۋرىشىملىككە يول قويۇلمايدىغان ئارىلىق، پىرقىراشتەك تەكشىلىك ئىنتىزامچانلىقىنى گەۋدىلەندۈرگەن. بىر قاراشتا ھەربىي ئۇسسۇلدەك جەڭگىۋار كۆرۈنىدىغان بۇنداق سەنەم شەكىللىك كولىپكتىپ ئۇسسۇللار قەبىلە ۋە ئىپتىدائىي مۇراسىم مۇقەددەسلىكى ئەقىدىسى بىلەن باغلانغان ئالاھىدە مۇھىتتا شەكىللىنىشى مۇمكىن. ① دولان ئۇسسۇلىنىڭ تۆت يۈرۈشلۈك ھەرىكەت شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن سىمۋوللۇق مەنە ھەققىدە يەنە باشقا ئىلمىي پەرەزلەرنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇش مۇمكىن. مەيلى قايسى خىل پەرەز - قىياسلارنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، دولان ئۇسسۇلىنىڭ مەزمۇنىدىن شەكىلگە قەدەر ئۇنىڭدا بىر خىل ئىپتىدائىي جەسۈرلۈك روھنىڭ ئەكس ئەتكەنلىكى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. مانا بۇ دولان ئۇسسۇلىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى ۋە مەدەنىيەت قىممىتى.

بىز يۇقىرىدا قەشقەردىكى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ھەمدە بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئاساس بولغان بىر قانچە تىپىك يەرلىك ئۇسسۇل تۈرلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇردۇق. ھەممىگە ئايانكى، ئۇيغۇر ئۇسسۇل سەنئىتى قازسا تۈگىمەيدىغان چوڭ بىر خەزىنە. قەشقەر ئەل ئىچى ئۇسسۇللىرى ئەنە شۇ خەزىنە ئىچىدىكى ئەڭ نەپىس، ئەڭ جۈلالىق بىر دەستە گۈل. شۇڭا قەشقەر ئۇسسۇلى تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنىڭ مۇقەددەس ئانىسى ۋە گۈلتاجىسى بولۇپ كەلگەن.

① ئادىل مۇھەممەت تۇران: «مەكتەپ تارىخ مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە)، 2006 - يىل نەشرى، 2 - توم، 246 - بەت.

IV باب قەشقەرنىڭ ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرکچىلىكى

قەشقەر ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرکچىلىكى ئىنتايىن ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە ئالاھىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. چۈنكى تارىختىكى قەشقەر ئۆزىنىڭ مۇھىم جۇغراپىيىلىك ئورنى، شۇنداقلا ئۇزاق زامان ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزى، شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ مۇھىم سىياسىي مەركەزلىرىدىن بىرى بولغاچقا، ئۇنىڭ ئەل ئىچى تەنتەربىيە تۈرلىرى ۋە سېرکچىلىكى ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، يەنە باشقا يۇرتلارنىڭ ئەل ئىچى تەنتەربىيىسىگە بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن.

شۇڭا بىز مەيلى ئومۇمىي نۇقتىدىن قارايدىغاندا ياكى قەشقەرنىڭ ئۆزىدىن قارايدىغاندا، ئەل ئىچى تەنتەربىيە تۈرلىرى، سېرکچىلىكى ئىنتايىن مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي فۇنكسىيىسىدىن قارايدىغان بولساق، ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىش، مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش تەرەپلەردە ئوينايدىغان غايەت زور يوشۇرۇن كۈچنى ھېس قىلىمىز.

§ 1 . قەشقەرنىڭ ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرکچىلىكى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان

بۇ بابتا ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى بىلەن سېرکچىلىكىنى بىر

قاتلامغا قويۇپ بايان قىلدۇق . چۈنكى ئەل ئىچىدىكى كۆپ خىل سېرىك تۈرلىرى ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، تەنتەربىيە تۈرلىرىگە تەۋەدۇر ، ياكى تەنتەربىيە تۈرلىرىنىڭ كەسىپلىشىشى ، خەتەرلىك دەرىجىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېشىپ بېرىشى ، تېخنىكىلىق تەلپىنىڭ يۇقىرى بولۇشى بىلەن مەيدانغا كەلگەن . مەسىلەن ، دارۋازلىق ، ئىلەڭگۈچ ئۇچۇرۇش دېگەندەكلەر .

قەشقەر تارىختىن بۇيان ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرىكچىلىكى گۈللەنگەن يۇرتلارنىڭ بىرىدۇر . بىز ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن ئىبارەت بۇ بۈيۈك ئەسىردىكى چېلىشىش ، قوچقار سوقۇشتۇرۇش ، ئات بەيگىسى ، چەۋگەن توپ . . . قا ئوخشاش تەنتەربىيە تۈرلىرىگە ئائىت يىپ ئۇچلىرىدىن يۇقىرىقى سۆزىمىزنىڭ دەلىلىنى كۆرەلەيمىز . ئۇزاق يىللار مابەينىدە ، قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئۆزىنىڭ خەلق ئارىسىدىكى مول تەنتەربىيە تۈرلىرى ۋە سېرىكچىلىكى بىلەن تۇرمۇشنى بېيىتىپ كەلدى ؛ خەلقنىڭ ئۆز - ئۆزىنى تەربىيەلەش ، جىسمانىي ۋە ئەقلىي جەھەتتىن ئۆز - ئۆزىنى مەشىقلەندۈرۈش تەرەپلەردىكى ئېھتىياجىمۇ مۇشۇ تۈرلەر ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشتى . شۇڭا ھازىرقى زامان تەنتەربىيىسىنىڭ مەقسىتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ، قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەل ئىچى تەنتەربىيە تۈرلىرى ۋە سېرىكچىلىكى رىقابەتتىن باشقا ئومۇمىي خەلقچىللىق روھىغا باي بولۇپ ، كەڭ ئاۋام خەلقنىڭ ئوخشاشمىغان ياش ، جىنس ۋە قاتلاملىرىغا ئورتاق بولۇش بىلەن بىرگە ، كۈچلۈك كۆڭۈل ئېچىش فۇنكسىيىسىگە ۋە تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر . مەسىلەن ، بالىلار ئويۇنلىرىنىڭ كۆپ قىسمى بالىلارنىڭ ئەقلىي ۋە جىسمانىي جەھەتلەردىن يېتىلىشى ئۈچۈن پايدىلىق بولۇپ ، ئۇ ئەنئەنىۋى مىللىي مائارىپنىڭ ئۆزگىچە بىر تۈرى بولۇش بىلەن بىزنىڭ دىققىتىمىزنى

تارتىدۇ ، شۇنداقلا نۇرغۇن تەنتەربىيە تۈرلىرى ئوخشاشمىغان جنىستىكى ، ئوخشاشمىغان قاتلام ۋە ياشتىكىلەرنىڭ قاتنىشىشىغا قۇلايلىق بولۇپ ، سورۇن - مەيدان قاتارلىق ئەسلىھەلەرگە بولغان تەلپى يۇقىرى بولماسلىقتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە .

قەشقەر ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرىكچىلىكى ئومۇمىي خەلقچىللىق روھىغا باي بولۇشتىن ئىبارەت بۇ تۈپكى فولكلورلۇق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە ، يەنە مۇنداق بىر قانچە تۈرلۈك ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە :

1. كۆڭۈل ئېچىشچانلىقى كۈچلۈك

سۆزسىزكى ، بۇ تەنتەربىيە ۋە سېرىكنىڭ ئەڭ تۈپكى مەقسەتلىرىنىڭ بىرىدۇر . قەشقەر ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرىكچىلىكىگە قارايدىغان بولساق ، بۇ نۇقتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلىمىز . قەشقەر ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرىكچىلىكى رىقابەتتىن بەكرەك كۆڭۈل ئېچىشنى تەكىتلەيدۇ . شۇڭا ، تۈرلۈك تەنتەربىيە ۋە سېرىك تۈرلىرى مەشرەپ ، ھېيت - بايرام ، بازار... قاتارلىق ئالاھىدە فولكلور سورۇنلىرىنى شەرت قىلغان ھالدا ئوينىلىدۇ ، شۇنداقلا مەشرەپ ، ھېيت - بايرام ، بازار... قاتارلىق ئاۋام پائالىيەتلىرىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ . بۇنىڭ بىلەن قەشقەر ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرىكچىلىكى پۈتكۈل قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن ، فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ باشقا ئامىللىرى بىلەن يۈكسەك دەرىجىدىكى بىر پۈتۈنلۈكنى ساقلاپ ، ئۆزگىچە مىللىي ئېستېتىكىنىڭ تارقانچۇچىسى ، ۋاستىسىغا ئايلانغان .

2. فولكلورلۇق قىممىتى كۈچلۈك

بىز قەشقەر رايونىدا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈش جەريانىدا ،

مەشرەپ ، ھېيت - بايرام ، بازار . . . قاتارلىق ئاممىۋى پائالىيەتلەردە ئوينالغان تەنتەربىيە ياكى سېرىك تۈرلىرىنىڭ شۇ سورۇندىكى ئامما ئۈچۈن ئالاھىدە «بەلگە» بولۇشتىن ئىبارەت بۇ خىل فۇنكسىيىسىنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇق . كىشىلەر بىر قېتىملىق مەشرەپ ياكى بازاردا ئۇيۇشتۇرۇلغان تەنتەربىيە ياكى سېرىك ئويۇنى ئارقىلىق شۇ بىر مەيدان مەشرەپ ياكى بازارنىڭ قىزغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىش بىلەن بىرگە ، شۇ قېتىملىق مەشرەپ ياكى بازارنىڭ كىشىلەر خاتىرىسىدىكى تەسىرىمۇ شۇ سورۇندا ئوينالغان تەنتەربىيە تۈرى ياكى سېرىك تۈرىنى مۇھىم «بەلگە» قىلىدۇ . مەسىلەن ، چېلىشىش ئۇيۇشتۇرۇلغان ھېلىقى بازار ، دارۋازلار كەلگەن بازار كۈنى . . . بىز بۇ خىل ھادىسىدىن قەشقەر ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرىكچىلىكىنىڭ قانداقتۇر ئاددىي مەنىدىكى كۆڭۈل ئېچىشتىنلا دېرەك بېرىپ قالماستىن ، ئۇ يەنە كۈچلۈك فولكلورلۇق قىممىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنىمۇ ھېس قىلالايمىز .

3 . تۈرى ۋە مەزمۇنى مول

قەشقەر ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرىكچىلىكى ئۆز تۈرى ۋە مەزمۇنىنىڭ موللۇقى بىلەن باشقا يۇرت ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرىكچىلىكىدىن پەرقلىنىدۇ .

قەشقەر ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى قاتناشقۇچىلارنىڭ ياش قۇرۇلمىسىغا قاراپ بالىلار ئويۇنلىرى ۋە چوڭلار ئويۇنلىرى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، يەنە مەزمۇن ، ۋاسىتە ، مەقسەت قاتارلىقلارنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن چەۋاندازلىق ، يۈگۈرۈش - سەكرەش ، توپ تۈرلىرى ، شاھمات تۈرلىرى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ . بىز تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىدا ھېس قىلدۇقكى ، قەشقەر ئەل ئىچى تەنتەربىيە تۈرلىرى بىر قەدەر

تىپىك ھالدا شەھەر مەدەنىيىتى ۋە ئېكىنزارلىق مەدەنىيىتىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ ، مەزمۇن ۋە تۈرنىڭ موللۇقى دەل مۇشۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ . بۇنى بىز قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېكىنزارلىق مەدەنىيىتى ئاساسىدىكى شەھەرلەشكەن مەدەنىي ھاياتىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدە تارىخىي مەدەنىيەت كەچۈرمىشىدىن ئايرىپ قارىيالمايمىز .

4 . مىللىيلىكى كۈچلۈك

قەشقەر ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ، جۈملىدىن قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەل ئىچى تەنتەربىيە تۈرلىرى ۋە سېرىكچىلىكى كۈچلۈك مىللىيلىككە ئىگە بولۇپ ، ئۇيغۇر ئەل ئىچى تەنتەربىيىسىنىڭ ئەڭ تىپىك ۋەكىلى بولۇشقا مۇناسىپ . بۇ ئۇنىڭ باشقا كۈچلۈك يەرلىك ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكلەر بىلەن ماس تۈردە ئۆزىنىڭ ساياھەتچىلىك ۋە مىللىي ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش جەھەتتىكى ئالاھىدە ئورنىنى بەلگىلىگەن . بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ داڭلىقى دارۋازلىقتۇر .

قىسقىسى ، قەشقەر ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرىكچىلىكى يۇقىرىقىدەك ئۆزىنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ . بىز تۆۋەندە قەشقەر ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرىكچىلىكىنىڭ بىر قانچە تۈرلۈك شەكىللىرى توغرىسىدا تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتىمىز :

(1) ئات بەيگىسى . ئات بەيگىسى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئىزچىل تۈردە ئۇيغۇر ئەل ئىچى تەنتەربىيىسىنىڭ مۇھىم بىر تۈرى سۈپىتىدە ھەر قايسى ئۇيغۇر يۇرتلىرىدا ساقلىنىپ كەلدى . مەلۇم مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق قەدىمكى يايلاق تۇرمۇشى ۋە جەڭگىۋار ھاياتىنىڭ ھازىرقى زاماندىكى قاتمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

قەشقەردىمۇ بۇ پائالىيەت بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ ، ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى چاغلاردا ئاۋام تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم بىر كۆڭۈل بېرىش شەكلى بولۇپ كەلگەن . ئۇ توي - تۆكۈن ، ھىيت - بايراملاردا ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان تۈرلەرنىڭ بىرىدۇر . ئىلگىرىكى ئات بەيگىسى كۆپىنچىسى تۈز سىزىق شەكلىدىكى 25 كىلومېتىر ئەتراپىدىكى ئارىلىقنى بەيگە ئارىلىقى قىلىپ بەلگىلىگەن بولۇپ ، ئازادلىقتىن كېيىن ئايانما مەيدان شەكلىگە ئۆزگەردى ، شۇنداقلا ھەردەرىجىلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرى ۋە باشقا مۇسابىقىلەر جەريانىدا تەدرىجىي قېلىپلىشىپ باردى .

بەيگە بولىدىغان كۈنى يىراق - يېقىندىكى يېزا - قىشلاقلاردىن چەۋەندازلار ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى ئاتلىرىنى مىنىشىپ ۋە چىرايلىق ئېگەر - جابدۇقلىرى بىلەن تەرەپ - تەرەپتىن كېلىشىپ بەيگىگە قاتنىشىدۇ . مۇنداق چاغلاردا ، ئۇلار ئۆزلىرىگىلا ۋەكىللىك قىلىپ قالماستىن ، بەلكى ئۆزىنىڭ مەھەللە ، يېزىلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ . شۇڭا ئات بەيگىسى يۇرتلار ئارا ئېلىپ بېرىلغان مۇسابىقىگە تېخىمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ . ياخشى نەتىجىگە ئېرىشكەن كىشىنىڭ يۇرتى ياكى مەھەللىسى شۇ كىشىدىن ۋە ئۇنىڭ مىنگەن ئېتىدىن پەخىرلىنىدۇ ، ئۇنى «قەھرىمان» دەپ تونۇيدۇ .

بەيگە بولغان كۈنى بەيگە مەيدانى بازارغا ئايلىنىدۇ ، سودا - سېتىق قاينايدۇ ، ناغرا - سۇناي چېلىنىپ ھەرخىل ئويۇنلار ئويۇشتۇرۇلىدۇ ، مەدداھلار بەيگە باشلىنىشتىن بۇرۇن جەڭنامىلارنى ئېيتىدۇ ، سېرىكچىلەر سېرىك نومۇرلىرىنى كۆرسىتىدۇ . شۇڭا بىر مەيدان ئات بەيگىسى كۆپ خىل فولكلور ھادىسىلىرىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ھالبۇكى ، ھازىر بۇخىل مەنزىرىنى كۆرۈش ئىنتايىن تەس . خەلق ئارىسىدىكى بەيگىلەرمۇ ئاستا - ئاستا سۈسلىشىپ ، مەخسۇس تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرىدىلا ئۆتكۈزۈلىدىغان ھالەت شەكىللەندى .

بۇ ئېھتىمال بەيگىدىن ئىبارەت بۇ تۈرنىڭ تېخىمۇ كەسىپلىشىشى ، شۇنداقلا ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ يۈكسەك تاۋارلىشىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن .

(2) ئات يورغىلىتىش . بۇ تۈر شىنجاڭنىڭ جەنۇب ۋە شىمالدا بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان تۈرلەرنىڭ بىرى بولۇپ ، قەشقەر ئەل ئىچى تەنتەربىيىسىدىمۇ مۇھىم تۈرلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . تەتقىقاتلاردىن مەلۇمكى ، ئات يورغىلىتىش ئەسلىدە ئات كۆندۈرۈشتىن بارلىققا كەلگەن . كۆندۈرۈلگەن ئات سىلىق مېڭىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ ، خەلق ئارىسىدا «يورغا ئات» دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇنىڭ بازاردىكى نەرخىمۇ «بەيگە ئېتى» دىن يۇقىرى بولىدۇ .

ئات يورغىلىتىش مۇسابىقىسى قەشقەر رايونىدا كۆپ ھاللاردا ئات بەيگىسى بىلەن بىر چاغدا ئېلىپ بېرىلىدۇ . ئۇنىڭدا ئات بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشىش ، ئاتنىڭ يول يۈرگەن چاغدا سىلىق ، سالماق ، مېڭىشى گۈزەل بولۇشى ، شۇنداقلا مىنگۈچىنىڭ راھەت ھېس قىلىشى قاتارلىقلار مۇھىم ئۆلچەم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . مۇسابىقە جەريانىدا ، مۇبادا ئات يۈگۈرۈپ كەتسە ياكى مېڭىش شەكلى تەلەپكە لايىق بولمىسا نومۇر تارتىلىدۇ ، ھەتتا نەتىجىسى ئىناۋەتسىز قىلىنىدۇ . ئات يورغىلىتىشتىكى ئاتنىڭ قەدەم ئېلىشى قوپچە مېڭىش ، تۆگىچە مېڭىش ، ئۇششاق قەدەم بىلەن مېڭىش ، تېز مېڭىش قاتارلىق تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ . بۇ تۈر مارالبېشى ، مەكىت قاتارلىق تەرەپلەردە بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان .

ھازىر مەزكۇر تۈر ئاز سانلىق مىللەتلەر تەنتەربىيە يىغىنىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ كىرگۈزۈلدى . يىغىندا ئايلانمىسى 1000 مېتىر كېلىدىغان مەيداندا ئات يورغىلىتىش مۇسابىقىسى ئېلىپ بېرىلىدۇ . مۇسابىقە مۇساپىسى 1000 مېتىر ، 2000 مېتىر ،

3000 مېتىر ، 5000 مېتىر ۋە 10 مىڭ مېتىر بولىدۇ .
(3) ئوغلاق تارتىشىش . ئوغلاق تارتىشىش ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى ئىچىدە كەڭ تارقالغان ، تارىخى ئۇزۇن ، شۇنداقلا ئەڭ قىزىقارلىق تۈرلەرنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن قەشقەر ئەل ئىچىدە كەڭ تۈردە ساقلانغان . ئۇ توي - تۆكۈن ، ھېيت - بايرام قاتارلىق كۈنلەردە ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ . مۇسابىقىدىن ئىلگىرى بىر ئوغلاق ئۆلتۈرۈلۈپ ئىچى تارتىلىدۇ ؛ ئورنىغا چامغۇر ، تۇرۇپ قاتارلىق كۆكتات ، مېۋىلەر سېلىنىپ ئېغىرلىقى ئاشۇرۇلىدۇ ، شۇنداقلا يېرىلغان جاي تىكىلىدۇ . ئاندىن تاللانغان ماھىرلاردىن تەشكىللەنگەن ئىككى گۇرۇپپا چەۋەنداز بەلگىلەنگەن سەينا (مەيدان) غا تاشلاپ قويۇلغان ئوغلاققا تاشلىنىدۇ . ئىككى تەرەپ كەسكىن تالىشىدۇ ؛ بىر گۇرۇپپىدىكى كىشىلەر بىر - بىرى بىلەن پاس بېرىش ۋە ماسلىشىش ئارقىلىق ئوغلاقنى تالىشىدۇ . ئەڭ ئاخىرىدا ، قايسى تەرەپ ئوغلاقنى تارتىپ ئېلىپ كۆزلىگەن نىشانغا ئېلىپ بېرىپ تاشلىيالىسا شۇ تەرەپ بەلگىگەن بولىدۇ . ئوغلاقنى تاشلاشتا ئادەتتە ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ : بىرى ، ئوغلاق تارتىشىش بولغان مەيداننىڭ بىر چېتىگە ھارۋا چاقى ئوقى بىلەن تىكىلىنىپ ئوغلاق شۇ چاق ئۈستىگە تاشلىنىدۇ . يەنە بىرى ، مەلۇم بىرىنىڭ ھويلىسىغا تاشلىنىدۇ . (ئادەتتە ، قارشى تەرەپ مەھەللىسىگە تەئەللۇق بولغان كىشىنىڭ ھويلىسىغا تاشلىنىدۇ) ھويلىسىغا ئوغلاق تاشلانغان كىشى مەشرەپ ئۇيۇشتۇرۇپ كىشىلەرنى رازى قىلىدۇ .

بۇ تۈر قەشقەرنىڭ ھەرقايسى ناھىيە ، يېزا - قىشلاقلىرىدا كەڭ دائىرىدە ئوينىلىدۇ .

(4) تايماقتىن سەكرەش . بۇمۇ قەشقەر رايونىدا بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان تۈرلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇ ئويۇندا دىئامېتىرى 2 سانتىمېتىر ، ئۇزۇنلۇقى 1.5 مېتىر

كېلىدىغان تاياق بەلگىلىك يىراقلىقتا تىكىلگەن ئىككى تۈۋرۈككە قويۇلىدۇ. مۇسابىقىگە قاتناشقۇچى بەلگىلىك ئارىلىقتىن يۈگۈرۈپ سەكرەپ ئۆتىدۇ. سەكرەپ ئۆتۈش قېتىم سانىنىڭ ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ تاياقمۇ ئېگىزگە سۈرۈلۈپ ماڭىدۇ. ئەڭ ئاخىرقى سەكرەپ ئۆتكەن ئېگىزلىك كىمىنىڭ ئەڭ ئېگىز بولسا شۇ يەتتىگەن بولىدۇ.

بۇ خەلقئارالىق مۇسابىقىلەردىكى ئېگىزگە سەكرەش بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

(5) سۇ كۆتۈرۈپ يۈگۈرۈش. بۇ تۈردە ئالدى بىلەن تۈز ۋە كەڭرەك مەيدان تاللىنىدۇ، ئاندىن مۇسابىقىگە قاتناشقۇچىلار سۇ تولدۇرۇلغان چېلەكنى كۆتۈرۈپ، ئىككى بىلىكنى مۇرىسى بىلەن تەڭ ھالەتكە ئېلىپ كېلىپ بەلگىلەنگەن ئورۇندىن تەڭلا يۈگۈرۈپ چىقىدۇ. كىم ئاخىرقى پەللىگە بالدۇر بارسا شۇ يەتتىگەن بولىدۇ. يۈگۈرۈش داۋامىدا سۇنى تۆكۈپ قويسا ياكى يىقىلىپ كېتىپ يەنە داۋاملىق يۈگۈرسە نەتىجىسى ئىناۋەتسىز بولىدۇ.

(6) چېلىشىش. بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە تەنتەربىيە تۈرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھەقتىكى «تۈركىي تىللار دىۋانى»، يەنە باشقا بىر قىسىم ئارخېئولوگىيىلىك بايقىلىشلاردىكى يىپ ئۇچلىرى مىلادىيە 7 — 10 - ئەسىرلەردىلا قەشقەر رايونىدا چېلىشىشنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلايدۇ. قەشقەردە بۇ پائالىيەت توي - تۆكۈن، ھېيت - بايرام يىغىلىشلىرى ۋە باشقا كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ. قەشقەردىكى چېلىشىش ئۇسۇلى شىمالىي شىنجاڭنىڭ چېلىشىش ئۇسۇلىدىن پەرقلىنىدۇ، شۇنداقلا «قەشقەرچە چېلىشىش» نامى بىلەن ئاتىلىپ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىغا كەڭ تارقالغان. مۇسابىقىدە ماھىرلار 20 — 30 سانتىمېتىر ئەتراپىدىكى كۆك پونا تاقاپ مەيدانغا

چۈشۈپ بىر - بىرىنىڭ پوتلىرىدىن تۇتۇپ تەييارلىنىپ بولغاندىن كېيىن ، رىياسەتچىنىڭ رىياسەتچىلىكى بىلەن ئۆزئارا سالام بېرىشىدۇ . ئاندىن رىياسەتچىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن رەسمىي كۈچ سىنىشىنى باشلايدۇ .

قەشقەرچە چېلىشىشتا قارشى تەرەپنىڭ مۇرىسىنى يەرگە تەڭگۈزۈش يېڭىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىنىدۇ . پۇتلاشقا يول قويۇلمايدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، مەكتەپ ، مارالبېشى ، يېڭىسار قاتارلىق جايلاردا يەنە پۇتتىن قۇچاقلاپ چېلىشىش ، بەلدىن قۇچاقلاپ چېلىشىش ، پۇتلاپ چېلىشىش قاتارلىق چېلىشىش تۈرلىرى بار بولۇپ ، قەشقەر چېلىشىشچىلىقىنىڭ كۆپ خىل فورماتسىيىلىك ئالاھىدىلىكىنى كۈچلۈك گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ . (7) ئارغامچا تارتىشىش . ئارغامچا تارتىشىشقا ئائىت بايانلار «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا تىلغا ئېلىنىدۇ . بىز بۇنىڭدىن بۇ تۈرنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ، بولۇپمۇ قەشقەر رايونىدا خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز .

مۇسابىقىدىن ئىلگىرى ئادەم سانغا ئاساسەن بەلگىلىك ئۇزۇنلۇق ۋە توملۇقتىكى ئارغامچا تاللىنىدۇ . كۆپ ھاللاردا بەش مېتىردىن قىسقا بولمايدۇ . ئاندىن ئادەم سانى تەڭ قىلىنىپ ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ ، رىياسەتچى ياكى گۇۋاھچى بەلگىلىنىدۇ . تۈز ۋە كەڭ بىر سەيىنا تاللىنىلىپ ئوتتۇرىغا ئۈچ مېتىر ئارىلىقتا ئىككى تۈز سىزىق سىزىلىدۇ ، ئارغامچىنىڭ ئوتتۇرىسىغىمۇ قىزىل لاتا ئېسىلىپ بەلگە قىلىنىدۇ . ئىككى تەرەپ سىزىلغان ئىككى سىزىقنىڭ ئىككى تەرەپىدە تۇرۇپ قىزىل لاتىنى نەق ئوتتۇرىغا توغرىلاپ چىڭ تارتىپ تۇرىدۇ . رىياسەتچىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئىككى تەرەپ تەڭلا ئارغامچىنى كۈچەپ تارتىشقا باشلايدۇ . قىزىل لاتا قايسى تەرەپنىڭ سىزىقىدىن ئۆتۈپ كەتسە شۇ تەرەپ يەڭگەن بولىدۇ .

بۇ تۈر ئەسلىھەلەرگە بولغان تەلپى تۆۋەن ، ئۇيۇشتۇرۇش قۇلايلىق بولۇشتەك ئارتۇقچىلىققا ئىگە بولۇپ ، قەشقەر رايونىدا ئىنتايىن كۈچلۈك ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە .

(8) قول قايرىش . بۇ تەنتەربىيە ئويۇنلىرى ئىچىدە ئەڭ ئاددىي ، شۇنداقلا تارقىلىش كۆلىمى ئەڭ كەڭ بولغان تۈرلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئۇ ئاساسەن بىلەك ۋە بېغىشنىڭ كۈچىنى ئاشۇرۇش ۋە سىناشتا ئىشلىتىلىدۇ . بۇ تۈرنى ياشلار ئەڭ ياخشى كۆرىدۇ . بۇنىڭدا ئىككى ئادەم شىرەنىڭ ئىككى تەرىپىدە بىر - بىرىگە ئۇدۇلمۇئۇدۇل ئولتۇرۇپ ، جەينىكىنى شىرەنىڭ يۈزىگە تىرەپ بىر - بىرىنىڭ قولىنى چىڭ تۇتۇپ تۇرۇپ 90 گرادۇسلىق بۇلۇڭ ھاسىل قىلىدۇ . ئاندىن بىرلا ۋاقىتتا كۈچەپ قارشى تەرەپنىڭ سىرتقى يان تەرىپىگە قارىتىپ قايرىدۇ . ئىككى قېتىم قايرىپ بېسىۋالغۇچى يەتتىگەن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇنىڭدا رېپىر ياكى رىياسەتچى تەلەپ قىلىنمايدۇ . ئەتراپتا تۇرۇپ كۆرگۈچىلەر نازارەت قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ .

(9) كالتەك تارتىش . بۇ قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ، كۆپ ھاللاردا ئەمگەك ئارىلىقىدىكى بوش چاغلاردا ئىككى ئادەم بىر گۇرۇپپا بولۇپ ئوينىلىدۇ . ئۇنىڭ تەشكىللىنىشى ئىنتايىن ئاددىي بولۇپ ، كەتمەن سېپى قاتارلىقلار مۇسابىقە قورالى بولىدۇ . ئادەتتە ئىككى ئادەم يەردە بىر - بىرى بىلەن قارىشىپ ئولتۇرۇپ ، پۇتلىرىنى ئۇزۇن سوزۇپ ، تاپانلىرىنى بىر - بىرىگە تىرەشكەندىن كېيىن ، ئىككى قولىدا 70 - 80 سانتىمېتىر دىئامېتىرلىق كەتمەن سېپىنىڭ توملۇقىدىكى كالتەكنى چىڭ تۇتىدۇ . بىردىن ئىككىگەچە رېپىرنىڭ رىياسەتچىلىكىدە بۇيرۇق بىلەن تەڭ ھەرىكەتلىكى تەرەپ كالتەكنى ئۆز تەرىپىگە كۈچەپ تارتىدۇ . كىم كۈچى يەتمەي ئورنىدىن قوزغىلىپ كەتسە ياكى كالتەك قولىدىن چىقىپ كەتسە

شۇ ئوتتۇرىغا بولىدۇ . مۇبادا قاتناشقۇچىلارنىڭ سانى كۆپ بولسا ، كىم كەينى - كەينىدىن ئۈچ قېتىم يەڭسە شۇ ئۇتقان بولىدۇ . (10) تۇرۇپ يۈلۈش . بۇ ئويۇنغا ئۈچتىن ئونغىچە ئادەم قاتنىشىدۇ . ئالدى بىلەن يەرگە يېرىم قىلىپ كۆمۈلگەن ياغاچ تۈۋرۈك ياكى دەرەخ تاللىنىلىدۇ . ئاندىن چەك تارتىلىپ «تۇرۇپ» يولغۇچى بېكىتىلىدۇ ، ئاندىن بىرەيلەن تۈۋرۈكنى چىڭ قۇچاقلاپ ئولتۇرىدۇ ، باشقىلار قاتار بولۇپ ئولتۇرۇپ ئۆز ئالدىدىكى ئادەمنىڭ بېلىدىن چىڭ قۇچاقلايدۇ ، «تۇرۇپ» يولغۇچى ئەڭ ئاخىرىدىكى ئادەمدىن باشلاپ تارتىپ چىقىرىشقا باشلايدۇ ، بۇ تاكى ئەڭ ئاخىرقى ئادەمنى ئورنىدىن يۈلۈپ بولغىچە داۋاملىشىدۇ . «تۇرۇپ» لار يۈلۈنۈپ بولغاندىن كېيىن يەنە «تۇرۇپ» يولغۇچى ئالماشتۇرۇلۇپ ئويۇن قايتىدىن باشلىنىدۇ .

(11) قاتار (پاڭ) . قەشقەر ئەل ئىچىدە باشقا يۇرتلاردىمۇ كەڭ تارقالغان شاھمات تۈرىگە تەۋە ئويۇن تۈرى — قاتار بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان . قەشقەرنىڭ بىرقىسىم جايلىرىدا خەنزۇچىدىن كىرگەن نام «فاڭ» (方) بىلەن ئاتىلىدۇ . بۇ ئويۇن ياشانغانلارغا ئەڭ ماس كېلىدۇ . ئۇرۇق ۋە شاھمات تاختىسىغا ئالاھىدە تەلەپ قويۇلمايدۇ . تۈز يەر ۋە ئوخشاشمىغان رەڭ ياكى شەكىلدىكى ئۇرۇق رولىنى ئوينىيالايدىغان تاش قاتارلىق نەرسىلەر بولسىلا بولىدۇ .

بۇ ئويۇندا شاھمات تاختىسى تىك تۆت بۇلۇڭ شەكىلىدە سىزىلىدۇ . تاختا يەتتە توغرا ۋە تىك سىزىقتىن شەكىللەنگەن 36 كاتەكچىدىن تەشكىل تاپىدۇ . ئىككى تەرەپ ئوخشاشمىغان شەكىل ياكى رەڭدىكى ئۇرۇق ئىشلىتىدۇ . تۇنجى بولۇپ ماڭغۇچى بىرىنچى ئۇرۇقنى نەق تاختىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى نۇقتىغا قويىدۇ . تۇنجى بولۇپ ماڭغۇچىدا 25 ئۇرۇق ، يەنە بىرىدە 26 ئۇرۇق بولىدۇ . ئىككى تەرەپ ئۆزى قويغان ئۈچ ئۇرۇقنىڭ قاتارلىشىپ بىر

سىزىق شەكىللەندۈرۈشىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىدۇ ، مۇشۇنداق بولغاندىلا قارشى تەرەپنىڭ ئەڭ زور تەھدىت ئېلىپ كەلگەن ئۇرۇقنى يەۋېتىش ھوقۇقىغا ئېرىشەلەيدۇ . ئاخىرىدا كىمنىڭ قاتار كەلگەن ئۇرۇقى كۆپ بولۇپ ، قارشى تەرەپنىڭ ئۇرۇقىنى يەپ بولالسا ياكى قورشاپ مات قىلالسا شۇ يەتتەن بولىدۇ .

(12) توققۇز قاتار . بۇ قەشقەر خەلق تىلىدا «قاتا شاھمات» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇنىڭدا ئۇرۇق توققۇز بولۇپ ، ئوخشاش بولمىغان رەڭدىكى تاش ياكى دەرەخ شاخلىرىدىن تۈزۈلىدۇ . تاختا كۆپ ھاللاردا يەرگە سىزىلىدۇ . ئويناشتا ئالدى بىلەن ئۇرۇق چۈشۈش تەرتىپى بەلگىلىنىۋېلىپ ، ئاندىن ئۇرۇق تاختىدىكى بۇلۇڭ ياكى سىزىقلارنىڭ كېسىشكەن نۇقتىلىرىغا قويۇلىدۇ . قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇرۇقلارنى مېڭىشقا باشلايدۇ . ئۈچ ئۇرۇق بىر سىزىق ئۈستىدە قاتار كەلسە قارشى تەرەپنىڭ بىر ئۇرۇقىنى يەۋەتكىلى بولىدۇ . قارشى تەرەپنىڭ بارلىق ئۇرۇقلىرىنى يەۋەتكەن ياكى قارشى تەرەپنى قاپساپ مېڭىشقا ئامالسىز قويغان ئەھۋال ئاستىدا ئۇتقان ھېسابلىنىدۇ .

(13) دامكا . بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇن ئويۇنلىرىنىڭ بىرى . قەشقەردە بۇ ئويۇننى مەيلى ياشلار ياكى ياشانغانلار بولسۇن ھەممىسى دېگۈدەك ياخشى كۆرۈپ ئوينىيدۇ . ئادەتتە دامكا شاھمات تاختىسىدا ئوينىلىدۇ . ئىككى تەرەپ ئۆز ئۇرۇقلىرىنى ئۆز ئالدىدىكى قارا كاتەكچىلەرگە تىزىدۇ ۋە نۆۋەت بىلەن ماڭىدۇ . ئۇرۇقلارنىڭ ئىقتىدارى ئوخشاش بولۇپ پەقەتلا ئالدىغا ماڭالايدۇ . يېنىغا ياكى قىيسىق مېڭىشقا بولمايدۇ . ئۆز ئۇرۇقى جايلاشقان كاتەكچىنىڭ ئالدىدا قارشى تەرەپنىڭ ئۇرۇقى بولسا ، شۇنداقلا قارشى تەرەپنىڭ ئۇرۇقىنىڭ كەينىدە بىر بوش كاتەكچە بولسا ئاندىن ئۇنى سەكرەپ ئۆتۈپ يېڭىلى بولىدۇ .

ئەگەر ئۇرۇقنى يېڭىلى بولىدىغان ئەھۋال ئاستىدا يېمىسە ، قارشى تەرەپ شۇ ئۇرۇقنى ئېلىۋېتىپ ئۆز ئۇرۇقىنى ماڭسا بولىدۇ . شۇڭا بەزى چاغلاردا يول ئېچىش ئۈچۈن قەستەن قارشى تەرەپكە ئۇرۇق يېڭۈزىدىغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ . بىر ئۇرۇق قات - قات توسۇقلاردىن ئۆتۈپ تاختىنىڭ قارشى چېتىگە يېتىپ بارالسا بۇنى «دامكا» دەپ ئاتايدۇ . بۇنداق ئۇرۇق توغرا ۋە تىك يۆنىلىشلەردە مېڭىش بىلەن بىرگە ، يەنە قەدەم سانى ۋە ئارىلىقنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ . بۇنىڭدا يېڭىش ئۇسۇلى ئىككى خىل بولىدۇ . بىرى ، قارشى تەرەپنىڭ ھەممە ئۇرۇقىنى يەپ بولۇش ؛ يەنە بىرى ، قارشى تەرەپنى ماڭالمىدىغان قىلىپ قويۇش .

(14) شاھمات . بۇ يەنە خەلقئارا شاھمات دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ جۇڭگوچە شاھمات ۋە قورشاۋ شاھماتقا نىسبەتەن ئېيتىلغان . شاھماتنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى تارقىلىشى خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە . ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشنىڭ ئالدى - كەينىدىلا پارسلار ئارقىلىق خەلقئارا شاھمات بىلەن ئۇچرىشىشقا باشلىغان بولۇپ ، قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىنى ئەڭ بالدۇر قوبۇل قىلغۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن شاھمات بىلەنمۇ باشقا يۇرت ئۇيغۇرلىرىغا قارىغاندا بالدۇر ئۇچراشقان . ھازىرغا قەدەر شاھمات قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەڭ قىزىقىپ ئوينىيدىغان ئويۇن تۈرلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ .

(15) تۇخۇم سوقۇشتۇرۇش . بۇ ئىنتايىن قىزىقارلىق ئويۇنلارنىڭ بىرىدۇر . بۇ ئويۇن مەيدان ، ياش ، جىنس ، ۋاقىت قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمايدۇ . شۇڭا قەشقەرنىڭ ھەممە جايلىرىغا دېگۈدەك ئومۇملاشقان . بازار كۈنلىرىدە ، ئېتىزدىكى ئەمگەك قاينىغان چاغلاردا ، شۇنداقلا باشقا سورۇنلاردا دائىم تۇخۇم سوقۇشتۇرۇشنى كۆرگىلى بولىدۇ . بۇ ئويۇندا ئادەتتە پىشۇرۇلغان تۇخۇم ئىشلىتىلىدۇ . ئويۇنغا

قاتناشقۇچى ئىككى ئادەم بىردىن تۇخۇمنى ئېلىپ ئالدى بىلەن كىمنىڭ ئۇرۇشىنى مەسلىھەتلىشىپ بېكىتىدۇ . ئاۋۋال ئۇرۇش ھوقۇقىغا ئېرىشكۈچى قەلەم تۇتقان شەكىلدە تۇخۇمنى تۇتىدۇ . ئۇرۇلغۇچى تۇخۇمنى تۇتقان كىشى بولسا تۇخۇمنى ئالدىقىنىدا قاماللاپ چىڭ تۇتۇپ ، كۆرسەتكۈچ بارمىقى بىلەن باش بارماق ئارىسىدا شەكىللەنگەن يۈچۈقتىن تۇخۇمنىڭ كىچىك ھەم ئۇچلۇق كەلگەن قىسمىنى ئۈستىگە قارىتىپ ئازراق چىقىرىدۇ . ئىككىيلەننىڭ تۇخۇمى بوشلۇقتا بىر - بىرىگە تىك ھالدا ئۇدۇل كەلتۈرۈلىدۇ (ئۇرۇلغۇچى تۇخۇم ئاستىدا ، ئۇرغۇچى تۇخۇم ئۈستىدە تۇرىدۇ) ، ئاندىن ئۈستىدە تۇرغان ئۇرغۇچى تۇخۇمنى ئاستىدىكى تۇخۇمغا سوقىدۇ . ئۇرۇلغۇچى تۇخۇمنىڭ مىدىرلاپ كېتىشىگە ياكى ئورۇن يۆتكىلىشىگە يول قويۇلمايدۇ . مۇبادا تۇخۇمنىڭ بىر ئۇچى چېقىلىپ كەتسە يەنە بىر ئۇچى بىلەن داۋاملاشتۇرۇلىدۇ . ئىككىلا ئۇچى چېقىلىپ كەتسە بىر قېتىملىق ئويۇن ئاخىرلاشقان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . مۇبادا ئۇنداق بولمىسا ئىككى تەرەپ ئورۇننى ئالماشتۇرىدۇ . ئەڭ ئاخىرىدا كىمنىڭ تۇخۇمى ساق بولسا ياكى چېقىلغان تۇخۇمى ئاز بولسا شۇ يەتتىگەن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

(16) قوچقار سوقۇشتۇرۇش . قوچقار سوقۇشتۇرۇش ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەڭ تارقالغان ، شۇنداقلا ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئويۇنلارنىڭ بىرىدۇر . «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى قىسمىن بايانلارغا ئاساسلانغاندا ، قوچقار سوقۇشتۇرۇشنىڭ 11 - ئەسىردىلا خېلىلا ئومۇملاشقانلىقى مەلۇم .

قوچقار سوقۇشتۇرۇشقا سېلىنىدىغان قوچقار ئادەتتە قوزا ۋاقتىدىن باشلاپلا تاللىنىلىدۇ ۋە مەشىقلەندۈرۈلىدۇ ؛ تاللىغان چاغدا ئۇنىڭ تەن قۇرۇلۇشى ، كۈچى ۋە مۇڭگۈزى مۇھىم ئۆلچەم قىلىنىدۇ . قوچقار سوقۇشتۇرغان چاغدا قوچقار ئىگىلىرى

قوچقلارنى مەيدانغا ئېلىپ چىقىدۇ . ھەر خىل چارە ۋە ۋاسىتىلەر بىلەن قوچقلارنى غەزەپكە كەلتۈرۈپ سوقۇشقا ئۈندەيدۇ . شۇنىڭ بىلەن غەزەپكە كەلگەن قوشقلارلار بىر - بىرى بىلەن ئۇسۇشۇپ كەينىگە نەچچە قەدەم يېنىپ يەنە ئۇسۇشىدۇ ؛ بۇ ھەرىكەت نەچچە قېتىم تەكرارلانغاندىن كېيىن ئىككى قوچقلاردىن بىرى قورقۇپ ئالدىغا ماڭماي تۇرۇۋالىدۇ ياكى بەدىنىنى يالاپ بېشىنى چايقاپ تۇرۇۋالىدۇ . بۇ قوچقلار يېڭىلىگەن بولىدۇ . مۇبادا ، مۇسابىقىگە چۈشكەن قوچقلار كۆپ بولسا كەينى - كەينىدىن ئۈچ مەيدان يەڭگەن قوچقلار مۇكاپاتقا ئېرىشىدۇ . بەزى چاغلاردا شاللاش ئۇسۇلى بىلەن ئەڭ ئاخىرقى ئىككى قوچقلار ھەل قىلغۇچ مۇسابىقىگە چۈشۈرۈلىدۇ ھەم غالىب كەلگەن قوچقلار مۇكاپاتلىنىدۇ .

بۇ ئويۇن ئۆزىنىڭ قىزىقارلىقى بىلەن تاكى بۈگۈنگە قەدەر قەشقەر رايونىدا داۋاملىشىپ كەلمەكتە . بۇ قەشقەر خەلقىنىڭ باتۇرلۇق ۋە قەيسەرلىككە ئىنتىلىشتىن ئىبارەت ئېسىل خىسلىتىنىڭ نامايەندىسى .

(17) ئىت تالاشتۇرۇش . ئىت كۆندۈرۈشكە ئائىت خاتىرىلەر ۋە ئىزنالار تۇرپان ئاستانىدىكى تاڭ سۇلالىسىگە تەئەللۇق بولغان قەبرىدىن تېپىلغان ساپال قاچىدا ئۇچرايدۇ . قىزىل بۇددا مىڭ ئۆيلىرىدىمۇ ئىت تالاشتۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك تەسۋىرلەرنى ئۇچرىتالايمىز .

قەشقەر قاتارلىق جايلاردا ئىت تالاشتۇرۇش ئادەتتە 12 - ئاي ، 1 - 2 - ئايلاردىكى دېھقانچىلىق ئالدىراش بولمىغان چاغلاردا ئېلىپ بېرىلىدۇ ، بولۇپمۇ مۇشۇ چاغلاردىكى ھېيت - بايراملاردا ئىت تالاشتۇرۇش تېخىمۇ قىزىپ كېتىدۇ . ئىت تالاشتۇرۇش پادا ئىتى ، يەرلىك ئىت ۋە ئوۋ ئىتى قاتارلىق تۈرلەر بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ . شۇ جايدىكى ئىناۋەتلىك كىشى تەكلىپ قىلىنىپ رىياسەتچى بولىدۇ . ئىت ئىگىلىرى مەسلىھەتلىشىپ بولغاندىن

كېيىن ئىككى نەپەر رېپىر مۇسابىقىنى تەشكىللەيدۇ . مۇسابىقە رەسمىي باشلانغاندىن كېيىن ئىككى ئىت مەيدانغا قويۇپ بېرىلىدۇ . ئىككى ئىت راسا بىر - بىرىنى تالىشىدۇ . رېپىر بولغۇچىلار يەردە يېتىۋېلىپ تالاشنى كۆزىتىدۇ . ئەگەر ئىتلار بىر - بىرى بىلەن يۆرگىلىشىپ كىرىشىپ كەتسە رېپىرلار ئۇلارنى ئاجرىتىپ قايتىدىن تالاشقا سالىدۇ . قايسى ئىت تالاشقا چىدىماي مەيداندىن قېچىپ چىقىپ ، قۇيرۇقىنى قىسقىنىچە غىگىشىپ تۇرۇۋالسا يېڭىلگەن ھېسابلىنىدۇ .

(18) توخۇ سوقۇشتۇرۇش . شىنجاڭدىكى توخۇ سوقۇشتۇرۇش ئىنتايىن ئۇزۇن تارىخقا ئىگە . ئۇ كۆپ ھاللاردا ھېيت - بايرام ، توي - تۆكۈن ، بازار كۈنلىرى كۆپ ئويۇشتۇرۇلىدۇ . بۇ پائالىيەت قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئەڭ مۇكەممەل ساقلانغان . توخۇ سوقۇشتۇرۇشتىن ئىلگىرى خوراز كۆڭۈل قويۇپ تاللىنىدۇ . بەزىدە ، توخۇ تۇخۇمى كەپتەر ۋە باشقا ئۇچار قۇشلارغا باستۇرۇلۇپ ئۇنىڭدىن چىققان خورازنى مەخسۇس تەربىيەلەش ئوبيېكتى قىلىدۇ . تەربىيىلىنىدىغان خوراز ئايرىم بېقىلىدۇ . يەمگە شېغىل ، ساپال پارچىسى قاتارلىق نەرسىلەر ئارىلاشتۇرۇپ بېرىلىپ ، چوقۇش ئىقتىدارىنى ئاشۇرىدۇ .

توخۇ سوقۇشتۇرۇش مەيدانغا بولغان تەلەپ بىر قەدەر قاتتىق بولىدۇ . تۈز يەرگە دىئامېتىرى ئالتە مېتىر كېلىدىغان ئايلانما دائىرىدە يەر يۈزىدىن 20 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتە تام قوپۇرۇلىدۇ . يەرگە سېغىز ، قوي مايىقى ۋە باشقا يۇمشاق ئوغۇتلار سېپىلىپ چىڭدىلىدۇ ، تۈزلىنىدۇ . ئەتراپقا يەنە 1.2 مېتىر ئېگىزلىكتە قاشا ياسىلىپ ، ئىككى تەرەپكە توخۇ ئىگىلىرىنىڭ ئولتۇرۇش ئورنى قويۇلىدۇ . مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا 40 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى سىزىق سىزىلىپ ، توخۇ قويۇلىدىغان بەلگە سىزىق قىلىنىدۇ . مەيدان سىرتىغا تاماشىبىنلار سەھنىسى ياسىلىدۇ .

مۇسابىقە باشلىنىشتىن ئىلگىرى توخۇ ئىگىلىرى رېپىردىن مەيداندىن چىقىشنى تەلەپ قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن توخۇ ئىگىلىرى مەيداندىن چىقىپ ئۆز ئورنىغا قايتىدۇ . توخۇ سوقۇشتۇرۇشتا يېڭىش - يېڭىلىش بىر مەيداندىلا بەلگىلىنىدۇ . بىر مەيدان مۇسابىقە بەزى چاغلاردا يېرىم سائەت ، بەزىدە ئىككى سائەتچە داۋاملىشىدۇ . ئەگەر خورازلارنىڭ تەن قۇرۇلۇشى ۋە ئېغىرلىقىدا پەرق چوڭ بولسا ئىككى تەرەپ مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن يەنە مۇسابىقىنى داۋاملاشتۇرسا بولىدۇ .

توخۇ سوقۇشتۇرۇشنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۈرۈش قائىدىلىرى بار بولۇپ ، باشقا تۈرلەرگە نىسبەتەن تۈزۈمى بىر قەدەر قاتتىق بولىدۇ . مەسىلەن ، توخۇنىڭ بەدىنىگە ، قاناتلىرىنىڭ ئاستىغا لازا ، تۈز ، ماي قاتارلىق قارشى تەرەپنىڭ توخۇسىغا زىيانلىق نەرسىلەرنى سۈركەپ قويۇشقا بولمايدۇ ؛ يۇقۇملۇق كېسىلى بار خورازنىڭ مۇسابىقىگە قاتنىشىشىغا يول قويۇلمايدۇ . مۇسابىقە باشلانغاندىن كېيىنكى ئون مىنۇت ئىچىدە خوراز ئىگىسى ئۆز توخۇسىنى تۇتۇشقا بولمايدۇ . ئون مىنۇت ئۆتكەندىن كېيىن رېپىرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن خورازنى تۇتۇپ ، بىر مىنۇت ئىچىدە قانلىرىنى سۈرتۈپ بولۇشى كېرەك . خوراز نەق مەيداندا يارىلىنىپ مۇسابىقىنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئامالسىز قالسا ياكى ئۆلۈپ قالسا يېڭىلىگەن بولىدۇ

بۇنداق ئويۇنلاردىن باشقا ، يەنە بۇقا سوقۇشتۇرۇش ئويۇنىمۇ قەشقەردە خېلى ئومۇملاشقان بولۇپ ، ئۇنىڭ قائىدىسى يۇقىرىقى ئويۇنلاردىن كۆپ پەرقلەنمەيدۇ .

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن تەنتەربىيە تۈرلىرى ياكى ئويۇنلار ئاساسەن چوڭلارنى مۇھىم ئوبيېكت قىلغان بولۇپ ، بۇلاردىن باشقا ، يەنە بالىلار ئويۇنلىرىمۇ ئىنتايىن مول . بىز تۆۋەندە بالىلار ئويۇنلىرىدىن ئاساسلىقلىرىنى تونۇشتۇرۇپ

ئۆتمىز :

(1) چەمبەر . بۇ قەشقەر ئۆسمۈرلىرى ئەڭ ياخشى كۆرۈپ ئوينايدىغان ئەنئەنىۋى ئويۇنلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ . قەشقەر تىلىدا «جىلدىرما» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇ ئويۇن بەدەن چېنىقتۇرۇشنىڭ ئۈنۈملۈك ئۇسۇلى بولۇپ ، پۈت - قولنىڭ ماسلىشىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش ، بەدەننىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاش تەرەپلەردە ئىنتايىن ياخشى تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە . «چەمبەر» ياكى «چەمبەر دومىلىتىش» دەپ ئاتىلىدىغان بۇ ئويۇن دىئامېتىرى 30 — 40 سانتىمېتىر كېلىدىغان تۆمۈر چەمبەر ۋە بىر مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ئۇچىدا ئىلمەك بار تۆمۈر تاياقچىدىن تەركىب تاپىدۇ . بالىلار شۇ تۆمۈر تاياقچە بىلەن چەمبەرنى ئىتتىرىپ دومىلىتىپ تەڭ يۈگۈرۈپ ئوينايدۇ ؛ چەمبەرنىڭ يۆنىلىشىمۇ تۆمۈر تاياقچىنىڭ ئىلمىكى ئارقىلىق باشقۇرۇلىدۇ . بەزىدە مۇسابىقىمۇ ئويۇشتۇرۇلىدۇ .

(2) تاش ئېتىش . بۇ ئويۇن قەشقەر ئۆسمۈرلىرى ، بولۇپمۇ يېزا - قىشلاقلاردىكى ئۆسمۈرلەر ئارىسىدا ئىنتايىن كەڭ تارقالغان . بىلەننىڭ كۈچىنى ئاشۇرۇش ، دەللىكىنى كۈچەيتىش رولىغا ئىگە .

بۇ ئويۇننى ئويناشتىن ئىلگىرى ئالدى بىلەن بىر كەڭرى ئوچۇقچىلىق ياكى مەيدان تاللىنىدۇ ، ئاندىن باشقا سىزىق سىزىلىپ ئېتىش ئورنى بەلگىلىنىدۇ ، شۇنداقلا نىشان قويۇلىدۇ . ئادەتتە نىشان بوتۇلكا ، قەلەي قۇتا دېگەندەك نەرسىلەر بولىدۇ ، قاتناشقۇچىلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ ، شەخس بويىچە بولسىمۇ ياكى گۇرۇپپىلار بويىچە بولسىمۇ بولۇۋېرىدۇ .

ھەممە تەبىئىيلىق تەق بولۇپ بولغاندىن كېيىن ئويۇن رەسمىي باشلىنىدۇ . ئىككى تەرەپ نۆۋەت بىلەن سىزىق سىرتىدا تۇرۇپ چالما ياكى تاشنى نىشانغا قارىتىپ ئاتىدۇ . كىم دەل تەڭكۈزەلسە

ياكى دەل تەڭكۈزگەن قېتىم سانى كۆپ بولسا شۇ يەتتەگەن بولىدۇ . (3) رەگەتكە . بۇ ئۇيغۇر ئۆسمۈرلىرى ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مۇھىم تەنتەربىيە تۈرى . مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا ، ئۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق تۇرمۇشىدىن قالغان مىراس تۇر .

رەگەتكە بۇلۇڭى 60° چە كەلگەن V شەكىللىك دەرەخ شېخى ، سەرەڭگە قېپى ياكى ئۇنىڭدىن كىچىكرەك كەلگەن تىك تۆت بۇلۇڭ شەكىلدىكى تېرە پارچىسى ، ئىككى رېزىنكە (بۇرۇنقى زامانلاردا ئۈچەيدىن ياسالاتتى .) قاتارلىقلاردىن تەشكىل تاپىدۇ . رېزىنكىنىڭ بىر ئۈچى تېرە پارچىسىنىڭ چېتىگە ئويۇلغان تۆشۈكچىگە ، يەنە بىر ئۈچى ئاچىنىڭ بىر ئۈچىغا بېكىتىلىدۇ . ئاندىن تېرە پارچىسىغا يۇمىلاق كەلگەن تاش ياكى بەلگىلىك ئېغىرلىقتىكى قاتتىق جىسىم «ئوق» قىلىپ سېلىنىدۇ ، كۆرسەتكۈچ بارماق بىلەن باش بارماق ئارىلىقىدا چىڭ قىسىلىپ ئالدى تەرەپكە تارتىلىدۇ ، چىڭ تارتىلىپ قويۇپ بېرىلىش بىلەن «ئوق» قاڭقىپ چىقىدۇ . بۇنىڭ بىلەن دائىم قارىغا ئېتىش مۇسابىقىلىرى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدۇ .

(4) ۋاللىي . بۇ قەشقەرنىڭ بەزى جايلىرىدا «چۈك - چۈك» ، «چۈك كالتەك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ . بۇنىڭدا گۈرۈپپىلار بويىچە ياكى شەخسلەر بويىچە مۇسابىقىلەشسە بولۇۋېرىدۇ . مۇسابىقىدە ئالدى بىلەن تۈز ھەم كەڭ ئوچۇقچىلىق تاللىنىپ دىئامېتىرى 50 سانتىمېتىر كېلىدىغان چەمبەر سىزىلىدۇ . چەمبەر ئوتتۇرىسىغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 20 سانتىمېتىر كېلىدىغان ، ۋاللىي ئانا كالتىكىنى سىغدۇرالايدىغان كەڭلىكتىكى ئۆرەك كولىنىدۇ ، بۇنىڭدىن باشقا 80 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا ، دىئامېتىرى 6 سانتىمېتىر كېلىدىغان ، سىلىقلانغان ئانا كالتەك ، 16 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ئوتتۇرىسى توم ، ئىككى ئۈچى ئىنچىكە بالا كالتەك

تەييارلىنىدۇ . ئىككى تەرەپ يەنە بىردىن ۋەكىل چىقىرىپ تۇنجى ئۇرۇش ھوقۇقىنى تالىشىدۇ . تۇنجى ئۇرۇش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن تەرەپ بالا كالتەكنى ئويۇلغان ئۆرەك ئۈستىگە توغرىسىغا قويۇپ ، ئانا كالتەك بىلەن ئېلىپ چىقىرىپ ، مەلۇم بىر يۆنىلىشكە كۈچەپ ئۇرىدۇ . ئارىلىق قەدەم بىلەن ئۆلچىنىدۇ . قەدەم سانىنىڭ ئاز - كۆپلىكى بىلەن يېڭىش - يېڭىلىشىنى بەلگىلەيدۇ . ئۇرغان چاغدا ، قارشى تەرەپنىڭ ئادەملىرى ھەرقايسى تەرەپلەردە تۇرۇپ مۇداپىئەدە تۇرىدۇ . قارشى تەرەپنىڭ ئادىمى قولى ياكى بۆكى بىلەن ئۇرۇلغان بالا كالتەكنى بوشلۇقتا تۇتۇۋالسا قارشى تەرەپنىڭ ئۇرۇش ھوقۇقى كۆيۈپ كەتكەن بولىدۇ ۋە مۇداپىئەگە ئۆتىدۇ . قايسى تەرەپنىڭ ئېرىشكەن قەدەم سانى كۆپ بولسا شۇ تەرەپ يەڭگەن بولىدۇ . يەڭگەن تەرەپتىن ھەربىر ئادەم ئۈچ قېتىمدىن ئۇرۇش ھوقۇقىغا ئېرىشىدۇ . بۇ چاغدا قارشى تەرەپنىڭ توسۇشىغا ياكى قول بىلەن تۇتۇشىغا يول قويۇلمايدۇ . يېڭىلگەن تەرەپ بالا كالتەكنى چۈشكەن يېرىدىن ئېلىپ «ۋاللىي ، ۋاللىي . . .» دەپ توختىماي ۋارقىرىغاچ چەمبەرگە قايتىپ كېلىدۇ . مۇبادا ، توختاپ قالسا يەڭگەن تەرەپ قايتىدىن شۇ جايدىن بالا كالتەكنى ئۇرىدۇ . يېڭىلگەن تەرەپ يەنە شۇ قائىدە بويىچە «ۋاللىي ، ۋاللىي . . .» دەپ چەمبەرگە قايتىپ كېلىدۇ .

بۇلاردىن باشقا ، يەنە تەپكۈچ ، سابو ، مۆكۈشمەك ، قارىغۇ چاشقان قاتارلىق بالىلار ئويۇنلىرى ئىنتايىن كەڭ تارقالغان بولۇپ ، ئۇلار قەشقەر ئۆسمۈرلىرىنىڭ كۈندىلىك پائالىيىتىنىڭ ئايرىلماس بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان .

قەشقەر ئەل ئىچى سېرىكچىلىكىمۇ ئىنتايىن گەۋدىلىك مىللىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە مۇھىم بىر تۈر بولۇپ ، شىنجاڭدىكى باشقا رايونلاردا بولمىغان ئۆزگىچىلىككە ئىگە . بىز بۇ جايدا نۇقتىلىق قىلىپ دارۋازىلىقنى مىسال قىلىپ ئۆتىمىز .

بىزنىڭ بۇ جايدا دارۋازلىقنى نۇقتىلىق بايان قىلىشىمىزدا ، ئۇنىڭ ئۆزگىچىلىكى كۈچلۈك بولۇشى مۇھىم سەۋەب بولۇش بىلەن بىرگە ، باشقا سېرىك تۈرلىرىمۇ كۆپ ھاللاردا دارۋازلىقنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى ياكى قوشۇمچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن دارۋازلىق مەيدانىدا ئوينىلىدۇ . بۇ نۇقتىدىن قارىغان چاغدا دارۋازلىق ئوقۇل بىر سېرىك تۈرلە بولۇپ قالماستىن ، بەلكى باشقا سېرىك تۈرلىرىنىمۇ ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان ئۆزگىچە «سېرىك سەھنىسى» دىن ئىبارەتتۇر .

دارۋازلىق خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخىي خاتىرىلەردە 走软索 ، 走索 ، 高踏索 ، دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتالغان . قىزىل مىڭئۆي تام رەسىملىرىدىكى بىر قىسىم تەسۋىرلەردىن دارۋازلىق سەنئىتىنىڭ غەربىي يۇرتتا ئىنتايىن ئۇزاق زامانلار ئىلگىرىلا كەڭ ئومۇملاشقان بىر سېرىك تۈرى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىش تەس ئەمەس . «خەننامە» ، «ۋېينامە» ، «كونا تاغنامە» دىكى بايانلاردىن دارۋازلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەربىي يۇرت سېرىكچىلىكىنىڭ خەن ، تاڭ دەۋرلىرىدىلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغانلىقى مەلۇم . دېمەك ، دارۋازلىق تارىخىي نۇقتىدىن ئالغاندا ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى بىلەن غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا تەسىر قىلىش ، سىڭىش تارىخىنىڭ جانلىق شاھىتىدۇر .

دارۋازلىق تەنتەربىيە بىلەن سېرىكنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى بىرلا ۋاقىتتا ئۆزىگە سىڭدۈرگەن ئەل ئىچى سېرىك تۈرى ، ئۇ ئۇزاق ئەسىرلىك تەرەققىيات داۋامىدا ، قەشقەر خەلقىنىڭ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ۋە مەدەنىي ھاياتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالغان ۋە راۋاج تاپقان . ئۇ بوشلۇقتا ماھارەت كۆرسىتىش تۈرى بولغانلىقتىن ، خەتىرى يۇقىرى بولۇپ ، نەزەرىيە ۋە تېخنىكا تەلپى باشقا تۈرلەرگە قارىغاندا ئىنتايىن يۇقىرى . ئۇنىڭدا بەدەن ئېغىرلىق مەركىزى ۋە تەڭپۇڭلۇقنىڭ مۇقىملىقى

ھالقىلىق مەسىلە ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭ جەريانى يەردە ماھارەت كۆرسىتىش ۋە بوشلۇقتا ماھارەت كۆرسىتىش دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ .

يەر يۈزىدە تەتۈر موللاق ئېتىش ، قول بىلەن تىرەپ موللاق ئېتىش ، بوشلۇقتا موللاق ئېتىش قاتارلىق ماھارەتلەر كۆرسىتىلىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، چامباشچىلىق ئوينىلىدۇ . يەر يۈزىدىكى ماھارەتلەرنىڭ ئىچىدە چامباشچىلىق ئەڭ مۇھىم بىر تۈر ھېسابلىنىدۇ . ئىككى ئادەم ياكى كۆپ ئادەم مۇشتلىشىپ چامباشچىلىق ماھارىتى كۆرسىتىدىغان ئەھۋاللار ھەممىدىن كۆپ بولىدۇ . ئۇنىڭدا ئەگرى قىلىچ بىلەن چېپىش ، سانجىش ، شۇنداقلا ھۇجۇمنى توسۇش ؛ تاشنى مەيدىسىدە تۇرغۇزۇپ پارچىلاش ؛ پىچاق ئوينىتىش دېگەندەك سېرىك تۈرلىرى ئىنتايىن قىزىپ كېتىدۇ . تاشنى مەيدىدە تۇرغۇزۇپ پارچىلاش ماھارىتى بىر خىل يەل گۈمپىسى بولۇپ ، ئويۇن كۆرسەتكۈچى تۈگمەن تېشىنى مەيدىسىگە قويۇپ پارچىلايدۇ . پىچاقچىلىقتا بولسا ئادەمنى تىك تۇرغۇزۇپ قويۇپ ئۇنىڭغا قارىتىپ پىچاق ئاتىدۇ . بېشىنىڭ ئۈستىگە ئىككى پىچاقنى ، قۇلاق ئۈستىگە ئىككى پىچاقنى ، قۇلاقنىڭ ئاستىغا ئىككى پىچاقنى ئادەمنى زەخمىلەندۈرمىگەن ئەھۋال ئاستىدا ئېتىپ قالايدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، ئېغىزغا چوغ ئېلىش ، ئېغىزدا ئوت پۈركۈشكە ئوخشاش سېھىرگەرلىك ماھارەتلىرى كۆرسىتىلىدۇ . بوشلۇقتىكى ماھارەت سىم ئۈستىدىكى ماھارەت ، تۈۋرۈك ئۈستىدىكى ماھارەت ، ئاسما ھالقا ماھارىتى دەپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ ، شۇنداقلا ئۇسسۇل ، مۇزىكا بىرلەشتۈرۈلگەن سەنئەت ماھارەتلىرى ۋە سېھىرگەرلىك كۆرسىتىلىدۇ .

سىم ئۈستىدىكى ماھارەت دېگىنىمىز ، ئاساسلىق تۈۋرۈك ئۈچىدىن يەر يۈزىگە تارتىلغان ئارغامچا ئۈستىدە مېڭىشىنى كۆرسىتىدۇ . ئۇنىڭ يانتۇلۇق دەرىجىسى 45° ، ئۇزۇنلۇقى 82

مېتىر بولىدۇ. ئويۇن قويغۇچى تەڭپۇڭلۇق تايىقىنى كۆتۈرۈپ يالاڭ ئاياغ ئۈستىگە قاراپ مېڭىپ موللاق ئېتىش، كۆزنى تېڭىپ قويۇپ مېڭىش، ئولتۇرۇپ مېڭىش، سەكرەپ مېڭىش، ياغاچ كەش كىيىپ مېڭىش، ئۆردەكچىلەپ مېڭىش دېگەندەك ماھارەتلەرنى كۆرسىتىدۇ.

تۈۋرۈكتىكى ماھارەت بولسا گىمناستىكا تۈرىدىكى تاق تورنىكتىكى ماھارەت كۆرسىتىشكە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئوخشاشمايدىغان يېرى شۇكى، بۇنىڭدىكى تورنىك تۆۋەنگە قارىتىپ ساڭگىلىتىپ قويۇلغان. ئۇنىڭدىكى ئاساسلىق ھەرىكەتلەردىن ئايلىنىش، بەل بىلەن ساڭگىلاش، تاق بىلەك بىلەن ساڭگىلاش، پۈتتىڭ ئۇچى بىلەن ئىلىپ تۇرۇپ ساڭگىلاش، ساڭگىلاپ تۇرۇپ قول ئالماشتۇرۇش... دېگەندەكلەردىن ئىبارەت.

دارۋازچىلىقتا مەيدان كەڭ ۋە تۈز بولىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 100 مېتىر، كەڭلىكى 80 مېتىر بولىدۇ. تۈۋرۈكنىڭ ئېگىزلىكى 30 مېتىردىن ئاشىدۇ.

بىز يۇقىرىدا قەشقەر ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرىكچىلىكىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تۈرلىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتتۇق. ئۇلار ئومۇمىي خەلق ئىجادى ۋە تۇرمۇشنىڭ بىرقىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن، قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېستېتىكىسى، قىممەت قارىشى، تۇرمۇش ئۇسۇلى قاتارلىقلار بىلەن بىرگە ئەسەرلەر بويى ساقلىنىپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ ساقلىنىش فورماتسىيىسىدىن قارىغان چېغىمىزدا، ئۇ قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ خەلق سەنئىتى ۋە فولكلورى بىلەن يۈكسەك بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە.

بىزگە مەلۇمكى، قەشقەر ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرىكچىلىكى قانات يايدىغان ھەرقانداق بىر سورۇن مۇقام، بازار، ھېيت - بايرام، توي - تۆكۈن... قاتارلىق فولكلورلۇق

پائالىيەتلەرنى مۇھىم ئارقا كۆرۈنۈش ۋە شەرت قىلىدۇ . ھەتتاكى ، نەچچە ئادەم ئويىنايدىغان كىچىك كۆلەمدىكى بالىلار ئويۇنلىرىمۇ ئەنئەنىۋى مەھەللىدىن ئىبارەت بۇ مىللىي ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنىڭ كىچىك بىرلىكى ۋە ئۇنىڭدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ ، شۇنداقلا قەشقەر ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرکچىلىكنىڭ ھەرقانداق بىر تۈرى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ تارقىلىش ، كېڭىيىش جەريانىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇنىڭدا مىللىي ئالاھىدىلىك بىلەن خاراكتېرلەنگەن ئۆزگىچە ئۇچۇرلار مۇجەسسەم بولغان بولىدۇ . بولۇپمۇ قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە ئەنئەنىۋى مائارىپ قارىشى قاتارلىق مۇھىم مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرى بىزنى ئالاھىدە قىزىقتۇرىدۇ . بىزنىڭچە بولغاندا ، قەشقەر ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرکچىلىكىنى مۇشۇ نۇقتىدىن چۈشىنىش قەشقەر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ۋە قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىي ھاياتىنى چوڭقۇر كۆزىتىشتە مۇھىم ئىلمىي ئەھمىيەتكە ئىگە .

§ 2 . قەشقەرنىڭ ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرکچىلىكى دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلىلەر

قەشقەر ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرکچىلىكى گەرچە كۈچلۈك ئاممىۋى ئاساس ۋە قەشقەرنىڭ كۈچلۈك مىللىي مەدەنىيەت پۇرىقىغا چۆمۈلگەن مۇھىتقا ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن يەنىلا دۇنيادىكى بارلىق ئەل ئىچى مەدەنىيەتلىرى دۇچ كەلگەن مەۋجۇتلۇق بوشلۇقى تارىيىش ، ھەتتاكى يوقىلىش تەقدىرىدىن قۇتۇلۇپ كېتەلمىدى . بولۇپمۇ ، زامانىۋىلىشىش تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېشىپ بېرىشى ، ئەنئەنىۋى ئىجتىمائىي

قۇرۇلمىنىڭ مەھەللە ، يۇرت بويىچە ئۆزگىرىش ياساپ ، رايون ، مىللەتلەر ئارا شەكىللەنگەن ئەنئەنىۋى جۇغراپىيىلىك «چېگرا» نىڭ سۇسلىشىشى ، شۇنداقلا تاۋارلىشىش دەرىجىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى بىلەن قەشقەر ئۇيغۇر فولكلورىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى غايەت زور دەرىجىدە ئاجىزلاشقا قاراپ يۈزلەندى .

ئەنئەنىۋى ھەپتىلىك بازارلار تەدرىجىي مۇقىملاشقان ، زامانىۋىلاشقان ، شۇنداقلا يۈكسەك دەرىجىدە مەخسۇسلاشقان سودا مەيدانلىرىغا ، سودا شەھەرچىلىرىگە مەركەزلەشتى ؛ بازارلار ئىلگىرىكى خىلمۇخىل فولكلور پائالىيەتلىرىنىڭ مۇھىم مەيدانى بولۇشتىن قالدى . كىشىلەرنىڭ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ، بولۇپمۇ ياشلارنىڭ ئويۇن - تاماشىلىرى زامانىۋىلاشقان يېڭى ۋاسىتىلەرگە قاراپ يۈزلىنىپ ، ئېستېتىك قاراشتا ئۆزگىرىش يۈز بېرىشكە باشلىدى . ئىجتىمائىي قۇرۇلمىدا ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ ، مەھەللە ۋە يۇرت كىشىلىرىنىڭ مۇناسىۋەت تورىنى شەكىللەندۈرىدىغان بىردىنبىر ئامىل بولۇشتىن مەكتەپ ، ئىدارە ۋە باشقىلار بىلەن تەڭ ئورۇندىكى ئامىللارنىڭ بىرىگە ئايلاندى . مۇشۇنداق ئۆزگىرىشلەر شۈبھىسىزكى قەشقەر ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرىكچىلىكىگە ئوخشاش فولكلورلۇق ھادىسىلەرگە تەسىر كۆرسەتمەي قالدى .

يۇقىرىقى ئۆزگىرىشلەرنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن ، ئەنئەنىۋى فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى زور دەرىجىدە ئاجىزلىدى . ھەرقايسى ئەل ئىچى مەدەنىيەت تۈرلىرىنىڭ بىر - بىرىنى شەرت قىلغان ، بىر - بىرىگە تايىنىدىغان مۇناسىۋىتى تەدرىجىي بۇزۇلۇپ ، مۇناسىۋەت جەھەتتىكى تەبىئىيلىك ، بىر - بىرىنى تولۇقلاش يىمىرىلىپ تاشلاندى . بولۇپمۇ مەھەللە ، ھەپتىلىك بازار ، ھېيت - بايرامغا ئوخشاش ئەنئەنىۋى فولكلورلۇق مەيدانلىرىنىڭ يوقىلىشىغا قاراپ يۈزلىنىشى بىلەن ئەل ئىچى

تەنتەربىيىسى بارغانسېرى ئۆزىنىڭ تەبىئىي بولغان ھايات بوشلۇقىنى يوقىتىپ قويدى . شۇنداقلا بىر قىسىم تۈرلەر بارغانسېرى ئۆزىنىڭ ئاممىۋى ئاساسىنى يوقىتىپ ، ئىنتايىن ئاز سانلىق كىشىلەر بىلەنلا چەكلەنگەن پائالىيەتكە ئايلىنىپ قالدى . قۇتقۇزۇش خىزمىتىمۇ كۆپ چاغلاردا كەسىپلەشكەن تۈر (چېلىشىش ، دارۋازلىق) لەرگە قارىتىلىپ ، سېرىك ئۆمەكلىرى ۋە تەنتەربىيە كوماندىلىرىدىن باشقىلار بىلمەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى . يەنە بىر تەرەپتىن ، ئەسلىدىن كۈچلۈك مائارىپ قىممىتىگە ئىگە بولغان بالىلار ئويۇنلىرى باشلانغۇچ - ئوتتۇرا مەكتەپكە ئوخشاش كۈچلۈك تەشكىلچانلىققا ئىگە مائارىپ ۋە ئوقۇتۇش بىلەن بىرلىشەلمەيلا قالماستىن ، ئىزچىل تۈردە مىللىي مائارىپنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇلدى . بۇ شۈبھىسىزكى ، كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرىكچىلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مىللىي مەدەنىيەتكە بولغان ياتلىشىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ ، ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرىكچىلىكىنىڭ ئاممىۋى ئاساسىنى ئاجىزلاشتۇرۇۋەتكەن مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرىدۇر .

بىزنىڭ قارىشىمىزچە ، ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرىكچىلىكىنى قۇتقۇزۇشتا مۇنداق بىر قانچە تەرەپلەردىن تىرىشىپ كۆرۈشكە ئەرزىدۇ :

بىرىنچى ، ئارخىپلاشقان قۇتقۇزۇشقا ئەھمىيەت بېرىش . كۈچ تەشكىللەپ قېزىش ، توپلاشنى كۈچەيتىپ سىپىرلاشقان ئامبار قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش لازىم . تولۇق بولغان بىرىنچى قول ماتېرىيال ۋە ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ، سېرىكچىلىككە مۇناسىۋەتلىك باشقا ماتېرىياللاردىن تەشكىل تاپقان سىپىر ئامبىرى پۈتكۈل قۇتقۇزۇش خىزمىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئاساسى ۋە بىرىنچى قەدىمى ھېسابلىنىدۇ .

ئىككىنچى ، نەزەرىيىۋى تەتقىقاتنى كۈچەيتىش . بولۇپمۇ ئەل

ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرىكچىلىكنىڭ ئاۋام ئىچىدە ساقلىنىش ، تارقىلىش فورماتىيىسىگە بولغان تەتقىقاتنى كۈچەيتىپ ھازىرقى زامان تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە رېتىمى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ، مائارىپ ۋە باشقا ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي بىرلىكلەر بىلەن بولغان ماسلاشتۇرۇش خىزمىتى ئۈستىدە ئىزدىنىش لازىم .

ئۈچىنچى ، قۇتقۇزۇشنى ئەل ئىچىدىكى جانلىق فورماتىيىگە مەركەزلەشتۈرۈپ ، ئۇنىڭ ئىسمى جىسمىغا لايىق ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى ۋە سېرىكچىلىكى بولۇشىغا ئاساس سېلىش كېرەك . چۈنكى ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچى ۋە رېئال قىممىتى ئەل ئىچىدىكى كۈندىلىك تۇرمۇشتىن كېلىدۇ ۋە ئۇنىڭدا گەۋدىلىنىدۇ .

۷ باب قەشقەرنىڭ ئەل ئىچى مۇراسىملىرى ۋە ھېيت - بايراملىرى

قەشقەر ئەل ئىچى مۇراسىملىرى ۋە ھېيت - بايراملىرى شەكلىنىڭ كۆپ خىللىقى، مەزمۇنىنىڭ موللۇقى بىلەن ئۇيغۇر فولكلورىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇنغا ئىگە. ئەل ئىچى مۇراسىملىرى ۋە ھېيت - بايراملىرى پۈتكۈل قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ دىن، تارىخ، سەنئەت، ئۆرپ - ئادەت . . . لىرىنىڭ كېسىشمە نۇقتىسى ياكى پائالىيەت قىلىدىغان ئالاھىدە ئورتاق بوشلۇقىدۇر.

§ 1 . ئۆمۈر مۇراسىملىرى

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئۇزاق يىللار مابەينىدە ئۆزىگە خاس ھايات قارىشى ۋە چۈشەنچىسىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، ھاياتلىقنى سۆيۈش، ئۇنى قەدىرلەش ئۇلارنىڭ تۇرمۇش مەنىقىسىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى بولۇپ كەلگەن ئىدى. شۇڭا قەشقەر ئۇيغۇرلىرىدا ئۆمۈر مۇراسىملىرى ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئىنسان تۇغۇلۇپ تاكى تۇپراققا كىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆز ھاياتىدىكى ئەسلىشكە ئەرزىيدىغان ھەرقايسى باسقۇچلىرىنى خىلمۇ خىل ئۆمۈر مۇراسىملىرى ئارقىلىق باشلايدۇ ياكى ئاخىرلاشتۇرىدۇ؛ ئۇلارنىڭ خۇشاللىقلىرى، قايغۇلىرىمۇ شۇ ئۆمۈر مۇراسىملىرىدا

گەۋدىلىنىدۇ .

بىز قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆمۈر مۇراسىملىرىنى ئىسىم توي ، بۆشۈك توي ، خەتنە توي ، نىكاھ توي ، دەپنە مۇراسىمى ، نەزىر قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈشمىز مۇمكىن .

ئىسىم توي بالا تۇغۇلۇپ بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئىسىم قويۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ . ئىسىم قويۇش مەقسەت قىلىنغان بۇ مۇراسىمغا بالىنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ئەڭ يېقىن تۇغقانلىرى ۋە ئەتراپتىكى ئىناۋىتى يۇقىرى بولغان چوڭلار ئىشتىراك قىلىدۇ . مەخسۇس ئىسىم قويۇشقا ئاخۇن ياكى موللا چاقىرتىلىدۇ . ئىسىم قويۇش ئىسلام دىنىدا ئىنتايىن مۇھىم بىر مۇراسىم ھېسابلىنىدۇ ، ئىسىم ئېتىقادنىڭ مۇھىم بىر بەلگىسى دەپ قارىلىدۇ . شۇڭا قەشقەر ئۇيغۇرلىرىمۇ ئىسىم قويۇشتا ئىمكانقەدەر مۇقەددەس كىتاب — «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسلەرگە مۇراجىئەت قىلىدۇ .

ئىسىم قويۇلىدىغان كۈنى ئاددىي بىر ۋاخ تاماق ئېتىلىدۇ ، تاماق يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن مۇراسىم رەسمىي باشلىنىدۇ . بوۋاق يۆگەككە يۆگىلىپ ئانىسىنىڭ قۇچىقىدىن ئېلىپ ئاخۇنغا تاپشۇرۇلىدۇ ، ئاخۇن جەيناماز ئۈستىدە يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ بوۋاقنى قوش قوللاپ ئالىدۇ ، ئاندىن بوۋاقنىڭ ئوڭ قولىغا قىرائەت قىلىدۇ . سول قولىغا بولسا ئاللاغا بولغان مەدھىيە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئايەتنى قىرائەت قىلىپ بولغاندىن كېيىن «بۇندىن كېيىن ئىسمى . . . بولغاي ياكى بولسۇن!» دەپ ئىسمىنى چاقىرىدۇ . ئاندىن ئاخۇن كۆرسەتكۈچ بارمىقى بىلەن بوۋاقنىڭ قولىنى تۇتۇپ مەزىنىنىڭ ئەزان توۋلىغان ھالىتىگە تەتبىقلاپ ئەزان توۋلايدۇ ، بۇ چاغدا سورۇندا ئاخۇننىڭ ئەزان ئاۋازىدىن باشقا ئاۋاز ئاڭلانمايدۇ ، باشقا قاتناشقۇچىلار ئۈنسىز ھالدا ئايەت ئوقۇيدۇ . ئاخۇن بالىنىڭ ئىسمىنى ئۈچ قېتىم توۋلىغاندىن كېيىن

بالىنى يەرگە قويۇپ ئالدىغا بىر قېتىم دومىلىتىدۇ ، بوۋاق چۆچۈپ قىر قىراپ يىغلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن سورۇندىكىلەر ياش تەرتىپىگە ئاساسەن بوۋاقنى نۆۋەت بىلەن قۇچىقىغا ئېلىپ ئىسمىنى چاقىرىپ ئەركىلىتىدۇ ، ئۆزىنىڭ تىلەكلىرىنى بىلدۈرىدۇ ، بوۋاق قولدىن قولغا ئۆتۈپ ئاخىرىدا ئانىنىڭ قۇچىقىغا بارىدۇ .

بۇ گەرچە ئىنتايىن ئاددىي مۇراسىم بولسىمۇ ، دىنىي پۇرىقى بىر قەدەر كۈچلۈك بولغان مۇراسىملارنىڭ بىرى بولۇپ ، «قۇلاققا ئەزان توۋلاش» دىنىي سالاھىيەتنىڭ مۇھىم بىر بەلگىسى بولۇپ قالغان .

بۆشۈك توي بۆشۈك ئۇيغۇرلاردا ئىنتايىن ئۇزاق تارىخقا ئىگە ، ئۇ ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ھاياتلىق مۇساپىسىدىكى مۇھىم بىر قەدەمدىن دېرەك بېرىدۇ . بۆشۈك توي ئادەتتە بوۋاق تۇغۇلۇپ قىرىق كۈن توشقاندىن كېيىن ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ . قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۆشۈك توي مۇراسىمى ئىنتايىن ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولۇپ ، ئۇ كۈنى قوشنىلارنىڭ ۋە يېقىن دوستلارنىڭ بالىلىرى چاقىرتىلىپ كېلىنىدۇ ، «قىرىق سۈيى» تەييارلىنىدۇ . قىرىق سۈيى يەتتە چىنىگە قۇيۇلۇپ ، ئۇلارغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئالتۇن ، ناۋات ، كاۋاپ ، ئۇلۇغلار مېڭىپ ئۆتكەن كۆۋرۈك ياغىچىنىڭ پارچىسى ، تۈۋرۈك پارچىسى ، بىر ئوچۇم مەسچىت تېمىدىن ئېلىنغان چالما پارچىسى ، نەچچە تال ئۆرۈك مېغىزى سېلىنىدۇ ، بالىلاردىن بىر - ئىككى نەپەر ئەدەپلىك بالا تاللىنىپ بوۋاقنى «يۈيۈندۈرىدۇ» . تاللانغان بالا ياغاچ قوشۇق بىلەن چىنىدىن سۈنى ئېلىپ بوۋاقنىڭ ئىسمىنى چاقىرغىچ «... بولۇڭ» دەپ بوۋاقنىڭ يالغۇچلانغان بەدىنىگە قۇيىدۇ . چىنىدىكى يەتتە خىل نەرسە بوۋاقنىڭ ئالتۇندەك ئەتتۈرلىق ، ناۋاتتەك تاتلىق ، كاۋاپتەك مەزىلىك ، ئۇلۇغلاردەك ھۆرمەتكە سازاۋەر ، تۈۋرۈكتەك ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشى ۋە چىداملىق ، غەيرەتلىك

بولۇشىغا بولغان تىلەككە سىمۋول قىلىنغان بولىدۇ ، بوۋاق يۇيۇندۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئاق يۆگەككە يۆگىلىپ ئۇنىڭ بىر ئۆمۈر پاك ئۆتۈشى ئۈمىد قىلىنىدۇ ، ئەڭ ئاخىرىدا بوۋاققا يېڭى كىيىملەر كىيگۈزۈلۈپ رەسمىي بۆشۈككە بۆلىنىدۇ ، يەنى بۆشۈككە بۆلىنىشتىن ئىلگىرى شۇ جايدىكى ياۋاش ، سەممىي دەپ قارالغان ساتراش تەكلىپ قىلىنىپ بوۋاقنىڭ چېچىنى چۈشۈرىدۇ . كىچىك بالىلارغا ھەرخىل تاتلىق - تۇرۇملار ۋە ھالۋا سۈرتۈلگەن نان تارقىتىلىپ بېرىلىدۇ .

كونا قائىدىدە ئايال ئۆز ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە قايتىپ يەڭگىدۇ . بۆشۈك توي بولغان كۈنى ئەر تەرەپتىن چوڭلار كېلىپ بۆشۈك تويغا قاتنىشىدۇ ۋە كېلىن بىلەن بوۋاقنىڭ ئالدىغا سوۋغا - سالاملىرىنى قويۇپ ئۇلارنى قايتۇرۇپ ئېلىپ كېتىدۇ .

خەتنە توي خەتنە دۇنيا مۇسۇلمانلىرىغا ئورتاق بولغان ئالاھىدە بىر مۇراسىم ، لېكىن ئۇ دىنىي قائىدە بولۇش بىلەن بىرگە ، قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئۈچۈن ئىنتايىن ئۆزگىچە مەنىگە ئىگە مۇراسىمدۇر . چۈنكى ئۇ بىر ئوغۇلنىڭ رەسمىي ئەر بولۇشقا قاراپ ماڭغان كۈنى ھېسابلىنىدۇ . ئۇ كۈنى ناغرا - سۇناي چېلىنىپ ، كاتتا مەرىكە ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ . قەشقەردە ئىلگىرى ھاللىق ئائىلىلەر ھەتتا چېلىشىش ، بەيگە قاتارلىق كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ ، مۇقامچىلارنى تەكلىپ قىلىپ مەشرەپ قىلىدىغان ئادەتلەرنىڭ بولغانلىقى بىزگە مەلۇم . ھازىر تەبرىكلەش پائالىيىتى بىلەن خەتنە قىلىش ئاساسەن بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ كەتتى ، خەتنە قىلىنىپ بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن رېستورانلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان ئادەت شەكىللىنىپ ، ئىلگىرىكى ئەنئەنىۋى فولكلورلۇق پائالىيەتلەر ئازلاپ كەتتى .

خەتنە قىلىنىشتىن ئىلگىرى يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلار ، دوستلار تەكلىپ قىلىنىدۇ ، تاماق ئېتىلىپ مېھمان قىلىنىدۇ ،

خەتنىسى بولىدىغان بالغا يېڭى كىيىم ، يېڭى يوتقان - كۆرپىلەر تەييارلىنىدۇ . ئۇ كۈنى ئوغۇل بالىنىڭ يېقىن قۇرداشلىرى ئۇنىڭغا ھەمراھ بولىدۇ ، ئىنتايىن تەكەللۈپ بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ ، چوڭلار ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى ئۇنىڭغا خىلمۇخىل سوۋغىلارنى بېرىدۇ . ۋاقىت توشقان چاغدا بالا ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان ئۆيگە چاقىرتىلىپ ياتقۇزۇلىدۇ . ئاندىن بالىنى «ئالدايدىغان» سۆز ياكى ھېكايە - چۆچەك دېگەندەكلەر بىلەن بالىنىڭ دىققىتى باشقا ياققا بۇرۇلۇپ ، خەتنىچى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىنتىك ئۈستىرا بىلەن خەتنىنى تاماملايدۇ ، ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان پاختا كۆيدۈرۈلۈپ جاراھەتكە بېسىلىپ قان توختىتىلىدۇ ، خەتنە قىلىنغان چاغدا بالىنىڭ يىغىسىنى توختىتىش ئۈچۈن ئالدىن پىشۇرۇپ ، ئاقلانغان تۇخۇم بالا يىغلاشقا تەييارلانغان پەيتتە ئاغزىغا كاپ ئېتىلىدۇ .

توي (يەنى نىكاھ توي) قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ نىكاھ توي مۇراسىمى ئومۇمىي نۇقتىدىن باشقا ئۇيغۇر يۇرتلىرى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ . چوڭ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، توي تەييارلىقى ، توي ۋە تويىدىن كېيىنكى بىر قىسىم رەسىم - قائىدىلەردىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ .

توي تەييارلىقى باسقۇچى : بۇ ئەلچى كىرگۈزۈش ، داستىخان تاشلاش ، تويۇق بېرىش ، چوڭ چاي قاتارلىق باسقۇچلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . يەنى ئالدى بىلەن يىگىت تەرەپ قىزنىڭ ئۆيىگە ئىناۋەتلىك بىرىنى ئەلچى قىلىپ كىرگۈزىدۇ . قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى تۇغقانلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن جاۋابىنى بېرىدۇ ، ئاندىن رەسمىي داستىخان تاشلاشقا تەييارلىق قىلىنىدۇ . داستىخان تاشلاشتا يىگىتنىڭ ئانىسى بىر نەچچە يېقىن تۇغقان ياكى دوستلىرى بىلەن رەخت ، يەل - يېمىش دېگەندەك سوۋغا - سالاملارنى ئېلىپ قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ . قىز تەرەپ ئۇلارنى قىزغىن قارشى

ئالدىدۇ ھەمدە سوۋغا - سالاملارغا ھەشقاللا بىلدۈرۈپ بولغاندىن كېيىن ، تويۇق ۋە توي كۈنى دېگەندەك ئىشلار مەسلىھەت قىلىنىدۇ . داستىخان تاشلاش ئاخىرلىشىپ نەچچە كۈندىن كېيىن قىز تەرەپ ئەلچى ئارقىلىق قىز ۋە قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۈچۈن تەييارلىنىدىغان تويۇق سوۋغىلار تىزىملىكىنى يىگىت تەرەپكە تاپشۇرىدۇ . تويۇقنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە ئاساسەن ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرى كېلىشتۈرۈش ، تەڭشەش خىزمەتلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ ، ئاندىن رەسمىي تۈردە چوڭ چاي بېرىلىپ تويۇق سوۋغىلىرى مېھمانلار ئالدىدا بىرمۇبىر چىقىرىلىپ قىز تەرەپكە تاپشۇرۇلىدۇ ۋە توي كۈنى بېكىتىلىدۇ .

توي : بىرىنچى كۈنى سەھەردە يىگىت قولىداش ۋە باشقا يېقىن دوستلىرى بىلەن تۇغقانلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا قىزنىڭ ئۆيىگە نىكاھ ئوقۇتقىلى بارىدۇ . نىكاھ ئوقۇغۇچى نىكاھتا ئوقۇلىدىغان قۇرئان سۈرىلىرىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ، يىگىت بىلەن قىزدىن رازىلىق سورايدۇ . سەھەردە نىكاھ ئوقۇش كۆپ چاغلاردا شەھەردىكى بىر كۈنلۈك توپلاردا بولىدۇ . چەت يېزىلاردا توي مۇراسىمى ئىككى كۈن بولىدۇ ، بىرىنچى كۈنى قىز تەرەپتە مەشرەپ سېلىنىدۇ ، يىگىتنىڭ ئاتا - ئانا ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىمۇ قىز تەرەپتە مېھمان بولىدۇ ، يىگىت بولسا ئۆز دوستلىرى بىلەن يېقىن دوستى ياكى تۇغقانلىرىنىڭ بىرىنىڭ ئۆيىدە نەغمە - ناۋا قىلىپ كەچ كىرىشنى ساقلايدۇ ، كەچ كىرىشى بىلەن قىز تەرەپكە نىكاھ ئوقۇتقىلى بارىدۇ ، كەچتە نىكاھ ئوقۇلۇپ بولۇشى بىلەن قىز كۆچۈرۈش باشلىنىدۇ . يىگىتنىڭ ئاتا - ئانىسى قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىدىن رازىلىق ئېلىپ قىزنى كۆچۈرىدۇ ، قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ۋە تۇغقانلىرى دۇئا قىلىپ قىزغا بەخت تىلەيدۇ ، قىزنىڭ مەھەللىسىدىكى يىگىتلەر يول توسۇپ سوۋغا تەلەپ قىلىدۇ ، يىگىت تەرەپ ئۇلارنى رازى قىلغاندىن كېيىن يولنى بوشتىدۇ ،

يولدا يەنە گۈلخان يېقىلىپ قىز گۈلخاننى ئاتلاپ ئۆتدۇ . ئەتىسى يىگىت تەرەپنىڭ ئۆيىدە چوڭ توي بېرىلىدۇ ، مەشرەپ سېلىنىپ مۇقام ئېيتىلىدۇ ، شۇنداقلا قىزنىڭ يۈز ئاچقۇسى بولىدۇ ، ئادەتتە يۈز ئاچقۇسىغا ئايال مېھمانلار قاتنىشىدۇ . رىشالە ، قورداق ، پولۇ قاتارلىق تائاملار تەييارلىنىدۇ . يېڭى كېلىن كىرگەندىن كېيىن يىگىت تەرەپتىن بىر قىزچاق ياكى ئايال (يىگىتنىڭ تۇغقانلىرىدىن بىرى) چىقىپ ئۇسسۇل ئوينىغاچ قىزنىڭ يۈزىنى ئاچىدۇ . يىگىت دوستلىرىنىڭ ھە - ھۇ دېيىشى بىلەن ئۆيگە كىرىپ كېلىدۇ . يىگىتنىڭ قېينانىسىمۇ باشقىلارنىڭ ئىتتىرىپ زورلىشى بىلەن كۈيۈغۇل ئۈچۈن تەييارلانغان سوۋغىسىنى كۆتۈرۈپ يىگىتنىڭ ئالدىغا بارىدۇ . قىز تەرەپ يىگىتتىن سوۋغا تەلەپ قىلىپ ئالدىنى توسۇيدۇ ، يىگىتمۇ قېينانا ئۈچۈن تەييارلانغان سوۋغىسىنى چىقىرىپ سوۋغا تەقدىم قىلىدۇ ۋە قېينانىسىنىڭ سوۋغىسىنى قوبۇل قىلىدۇ ، ئاندىن قىز بىلەن يىگىتكە تەبرىك سۆزلىرى ئېيتىلىپ مېھمانلار تارقىلىدۇ .

تويىدىن كېيىنكى رەسىم - قائىدىلەر : توي بولۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي چىللاق بولىدۇ ، ئىككى تەرەپ بىر - بىرىنى تەكلىپ قىلىشىپ تېخىمۇ چوڭقۇر تونۇشىدۇ ، يېقىن تۇغقانلىرىنى بىر - بىرىگە تونۇشتۇرىدۇ .

دەپنە مۇراسىمى قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ دەپنە مۇراسىمى باشقا جايلاردىكى ئۇيغۇرلاردىن جىق پەرقلەنمەيدۇ ، شۇڭا بۇ يەردە قىسقارتىلدى . دەپنە قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئۈچ نەزىرى ، يەتتە نەزىرى ، قىرىق نەزىرى ، يىل نەزىرى بېرىلىدۇ . ئۆلۈم بولغان ئۆيىنىڭ ئەرلىرى بېلىگە ئاق باغلايدۇ ، ئاياللار ئاق ياغلىق چىگىدۇ ، دەپنە مۇراسىمىنىڭ تېز ۋە ئاددىي بولۇشى تەشەببۇس قىلىنىدۇ .

§ 2 . تارىختىكى ۋە بۈگۈنكى ھېيت - بايراملار

قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ھېيت - بايراملىرىمۇ باشقا يۇرتلاردىكى ئۇيغۇرلاردىن جىق پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ . ئۇلار روزى ھېيت ، قۇربان ھېيتتىن ئىبارەت بۇ ئىككى دىنىي بايرامنى ئۆتكۈزۈش بىلەن بىرگە ، يەنە نورۇز بايرىمىنى ئۆتكۈزىدۇ . لېكىن قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھېيت - بايراملىرى باشقا جايلارغا قارىغاندا تېخىمۇ دەبدەبىلىك ۋە قىزىق ئۆتكۈزۈلىدۇ .

بىز نۆۋەتتە قەشقەرنىڭ تارىخىدىكى ھېيت - بايراملار توغرىسىدا تولۇق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز ، بىزگە مەلۇم بولغىنى نورۇز بايرىمىدۇر . «نورۇز» يەنە «نەۋرۇز» دەپمۇ ئاتىلىدۇ ، «يېڭى باھار» مەنىسىدە بولۇپ ، ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرنىڭ تارىخى ئەڭ ئۇزۇن بايراملىرىنىڭ بىرىدۇر . ئۇ ھەر يىلى 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى (كۈن - تۈن تەڭلەشكەن كۈنى) نورۇز بايرىمىدۇر . بۇ بايرام قىشنى ئۈزۈپ باھارنى كۈتۈۋېلىش يۈزىسىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ .

كونىلارنىڭ ئەسلىشىچە ، قەشقەردە نورۇز بايرىمى ئىنتايىن داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلەتتىكەن . نورۇز كۈنى خىلمۇخىل پائالىيەتلەر ئويۇشتۇرۇلغان ، مۇشائىرەلەردە شائىرلار باھارنى مەدھىيىلەپ ، يېڭى يىللىق تىلەكلىرىنى بىلدۈرۈپ شېئىرلارنى ئوقۇپ تۇرغان . يەنە تېخى ھەزرىتى موللام (مەھمۇد كاشغەرى) مازىرىغا جەم بولۇپ نورۇز ئېشى قىلىپ يەپ ، سەيلىلەر ئويۇشتۇرۇلۇپ ، شېئىر - نەزمىلەر ئوقۇلىدىغان ئادەت شەكىللەنگەن ؛ مەشرەپلەر قىلىنغان . ھالبۇكى ، 20 - ئەسىرنىڭ

باشلىرى ، بولۇپمۇ شېڭ شىسەي دەۋرىگە كەلگەندە بۇ بايرام تەقب ئاستىغا ئېلىنىپ چەكلەنگەن . ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن خەلقنىڭ يادىدىن كۆتۈرۈلۈشكە باشلىغان . 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىغا كەلگەندە بىر قىسىم ئوقۇمۇشلۇق زىيالىيلارنىڭ قىسرىپ تەكشۈرۈشى ۋە كۈچەپ تەشۋىق قىلىشى بىلەن قەشقەردە بۇ بايرام يەنە قايتىدىن ئۆتكۈزۈلۈشكە باشلىغان بولسىمۇ ، كۆلەم جەھەتتىن ئىلگىرىكىگە يەتمەي قالغان .

قەشقەردە ئەڭ داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلىدىغان بايرام يەنىلا روزى ھېيت بىلەن قۇربان ھېيتتۇر . قەشقەر ئۇيغۇرلىرى بۇ ئىككى ھېيتقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ . روزى ھېيت بىلەن قۇربان ھېيت قەشقەر ئۇيغۇر ئەل ئىچى فولكلورى يۈكسەك دەرىجىدە نامايان بولىدىغان ئەڭ جانلىق «فولكلور مۇزىيى» ھېسابلىنىدۇ . روزى ھېيت ھىجرىيە كالىپندارى بويىچە 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى روزى ھېيت ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭ ئالدىدىكى بىر ئايدا (ھىجرىيە كالىپندارى بويىچە 9 - ئاي) ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە روزى تۇتۇلىدۇ ، بۇ چاغدا كىشىلەر قۇياش چىقماستىن تارتىپ قۇياش پانچىچە بولغان ئارىلىقتا غىزالانماي روزى تۇتىدۇ . قەشقەردە مۇشۇ ئايدا ئاشپۇزۇللار تاقىلىدۇ ، قايناق بازارلار سۇسلىشىدۇ ، 29 - كۈنى كەچتە يېڭى ئاي كۆرۈنۈپ ئەتىسى روزى ھېيت بولىدۇ . ھېيتنىڭ بىرىنچى كۈنى سەھەردە قەشقەردىكى ھېيتگاھ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش چوڭ مەسچىتلەردە ھېيت نامىزى ئوقۇلىدۇ ، نامازدىن قايتىپ كىشىلەر تونۇشمۇن ، تونۇشمۇن كۆزلىرى ئۇچرىشىپلا قالسا ھېيتلىرىنى مۇبارەكلىشىپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدۇ . مەسچىت ئالدىدىكى سەينالاردا ساما ئۇيۇشتۇرۇلۇپ كىشىلەر ساماغا چۈشىدۇ . يەنە شۇ كۈنى كىشىلەر تۇپراق بېشىغا بېرىپ قەبرە يوقلاپ ئەجدادلارنىڭ روھىغا دۇئا قىلىدۇ . ھېيت كۈنلىرى بازارلاردا مەدداھلار دىنىي مەزمۇندىكى

داستانلارنى ئوقۇيدۇ ، يىغىلىش بولۇپ مۇقاملار ئېيتىلىدۇ ، ھەر خىل ئويۇنلار ئوينىلىدۇ ، كىشىلەر بىر - بىرىنىڭ ئۆيلىرىنى ھېيتلىشىپ ھېيتلىرىنى تەبرىكلەيدۇ .

قۇربان ھېيت قۇربان ھېيت ھىجرىيە كالىپندارى بويىچە 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ . بۇ ھېيتتىن ئىلگىرى روزى تۇتۇلمايدۇ ، قۇربانلىق قىلىنىدۇ . باشقا تەرتىپلىرى روزى ھېيت بىلەن ئاساسەن ئوخشاش ، ئۆي - ئۆيلەردە قۇربانلىق قىلىنغان مالنىڭ گۆشى پىشۇرۇلۇپ ھېيتلاپ كەلگەن كىشىلەرنىڭ ئالدىغا قويۇلىدۇ ، يېتىم - يېسىر ۋە ئاجىزلارغا ئۈلەشتۈرۈپ بېرىلىدۇ .

قەشقەر ئۇيغۇرلىرىدا يەنە مۇشۇ كۈندە ئىلگىرىكى ئاداۋەت ۋە رەنجىشلەرنى ئۇنتۇپ ، ئىناق ئۆتۈشنى تەشەببۇس قىلىپ ، مۇناسىۋىتى ياخشى بولمىغان كىشىلەرنى ياراشتۇرۇپ قويۇش ئادىتى ھازىرغىچە ساقلانماقتا .

قوشۇمچە :

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا روزى ھېيت بىلەن قۇربان ھېيت «چوڭ ھېيت» ، «كىچىك ھېيت» دەپ ئايرىلمايدۇ ، ھەر ئىككى ھېيت ئوخشاشلا داغدۇغا بىلەن ئالاھىدە تەبرىكلەندۇ . مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ ئىككى بۈيۈك ھېيتى كېلىپ چىقىش جەھەتتىن گەرچە ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ ، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇ بۈگۈنكى كۈندە خەلق ئارىسىدا ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان ئۆرپ - ئادەت مۇراسىمىغا ئايلاندى .

VI باب قەشقەرنىڭ ئەل ئىچى ئىلىم - پەن ئوتۇقلىرى

قەشقەر يالغۇز ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ ئانا ماكانى ۋە بۆشۈكى بولۇپلا قالماستىن ، يەنە ئۆزىنىڭ ئەل ئىچى ئىلىم - پەن ئوتۇقلىرى بىلەنمۇ مەشھۇر .

ئامېرىكىلىق مەشھۇر ئىلىم - پەن تارىخى مۇتەخەسسسى گېئورگى سۈتتون (1856 - 1884) ئۆزىنىڭ «ئىلىم - پەن تارىخىدىكى شەرق ۋە غەرب» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دېگەن ئىدى : «ئەمەلىيەتتە ئىلىم - پەننىڭ ئۇرۇقى ، جۈملىدىن تەجرىبە ئىلىم - پەنى ۋە ماتېماتىكا ، ئىلىم - پەننىڭ تولۇق شەكىللەنگەن ئۇرۇقى شەرقتىن كەلگەن . ئوتتۇرا ئەسىرلەردە بۇ ئۇسۇلنى شەرقلەلەر زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرغان . . . شەرق ئانا ، غەرب - ئاتا» ، ئۇ يەنە «شەرق ئىلىم - پەنىگە قوپال مۇئامىلە قىلىدىغان كىشى ، غەرب مەدەنىيىتىنى ھەددىدىن زىيادە كۆپتۈرۈپ كۆرسىتىدىغان كىشى ئېھتىمال ئالىم بولالماستىكى مۇمكىن ، ئۇنداقلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ھەم بىلىمسىز ، ھەم ئىلىم - پەننى بىلمەيدىغانلار . . . يېڭى ئىلھام يەنىلا ، يەنە كېلىپ ھەقىقەتەن يەنىلا شەرقتىن كېلىشى مۇمكىن ، ئەگەر بىز بۇنى سەزسەك ئاقىللىق قىلغان بولىمىز .» دەۋرەقە ، ئوتتۇرا ئەسىر ئىلىم - پەن تارىخىدىن خەۋەردار بولغان ھەر قانداق كىشى گېئورگى سۈتتوننىڭ يۇقىرىقى پىكرىنى قۇۋۋەتلەيدۇ ۋە ئۇنىڭ ھەقىقەت ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدۇ . ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام مەدەنىيىتى تازا گۈللەنگەن دەۋر بولۇپ ، بۇ

دەۋرلەردە نۇرغۇنلىغان ئىسلام مۇتەپەككۈرلىرى ۋە ئالىملىرى دۇنيا ئىلىم - پېنىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە سەركەردىلىك رول ئوينىغان ، بولۇپمۇ قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىلىم - پەننىڭ يېڭى گۈللىنىش ۋەزىيىتى شەكىللىنىپ ، دۇنيانىڭ كېيىنكى پەن - تېخنىكا ئىنقىلابىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئېچىپ بەرگەن . ئەنگلىيەلىك پەيلاسوپ فرانس بىكون (1561 - 1626) ئۆزىنىڭ «يېڭى قورال» ناملىق ۋەكىللىك ئەسىرىدە «بىلىم - كۈچ» دېگەن بۈيۈك تەلىماتنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن 500 يىل بۇرۇن ئۇيغۇرلارنىڭ بۈيۈك مۇتەپەككۈر ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئېنىسكلوپېدىك ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك» تە «ئىنسانغا قۇت (بەخت - سائادەت) كەلتۈرگۈچى - بىلىم» دېگەن ئەقلىي ھۆكۈمنى دادىلىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇپ ، «بىلىم - كۈچ» ئىكەنلىكىنى ئىلمىي ئاساسلار بىلەن دەلىللىگەن . ئۇ مەقسەتلىك ھالدا ئۆز ئەسىرىگە «قۇتادغۇبىلىك» (بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم) دەپ نام قويۇپ ، ئىلىم - پەننىڭ دۆلەت ، جەمئىيەت ۋە ئىنسان ھاياتىدىكى غايەت زور كۈچى ، رولى ۋە ئەھمىيىتىنى روشەن بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق چۈشەندۈرگەن . ئومۇمەن «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەنلەرگە دائىر بايانلار ئارقىلىق مەركىزىي - ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرنىڭ تىل - ئەدەبىيات ، تارىخ ، پەلسەپە ، ئىلمىي مەنتىق (لوگىكا) ، ئىلمىي رىيازەت (ماتېماتىكا) ، ئىلمىي تېب (مېدىتسىنا) ، ئەل جەبىر (ئالگېبرا) ، ئىلمىي نۇجۇم (ئاسترونومىيە) ، ئىلمىي تارىخى (ئاگرونومىيە) ، ئىلمىي مۇچەل (كالىپندارچىلىق) ، ئىلمىي تەبىئەت (بىئولوگىيە) ، زوئولوگىيە) ، ئىلمىي كىمىيا (خىمىيە) قاتارلىق پەن ئۇنۋانلىرىنىڭ دەرىجىسىنى چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز . تۆۋەندە قەشقەر رايونىدا كەڭ ئومۇملاشقان ۋە بىر قەدەر تىپىك ئەھمىيەتكە

ئىگە بولغان بىر قانچە تەبىئىي پەن نەتىجىلىرىنى تونۇشتۇرمىز .

§ 1 . ئەل ئىچى تىب (تېبابەت) ئىلمى

ئېلىمىز دۇنيادىكى تېبابەت مەدەنىيىتى ئەڭ بالدۇر مەيدانغا كەلگەن ۋە تەرەققىي قىلغان قەدىمكى دۆلەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ ، مول بولغان جۇڭگوچە تېبابەت مىراسلىرىغا ئىگە . جۈملىدىن ئېلىمىزنىڭ غەربىي رايونىدىكى «يېشىل مەرۋايىت» دەپ ئاتالغان قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ تېبابەت فولكلورى ئۆزگىچە خاسلىققا ۋە ئومۇملۇققا ئىگە بولۇپ ، ئېلىمىزنىڭ تېبابەت خەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان . قەشقەرنىڭ ئەل ئىچى ئەنئەنىۋى تېبابىتى نەزەرىيە ۋە ئەمەلىي جەھەتتىن سىستېمىلاشقان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تېبابەت ئىلمىنىڭ يادروسى ۋە ئاساسى ھېسابلىنىدۇ . رۇسىيەنىڭ مەشھۇر فىزىئولوگىيە ئالىمى پاۋلوف «ئىنسانىيەت بولىدىكەن ، تېببىي پائالىيەتلەرمۇ بولىدۇ» دېگەندەك ، ھەر قانداق ئىنساننىڭ بىرىنچى ئىزدىنىشى ئۆزىنىڭ ھاياتلىقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان تېبابەتچىلىكتىن باشلىنىدۇ . شۇنداق بولغاچقا ، ئەل ئىچى تېبابەت تارىخىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى مەلۇم يىلنامە بىلەن بەلگىلەش مۇمكىن ئەمەس . تېبابەتنىڭ ئۆزى بىر خىل مۇرەككەپ مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ ، ئۇ داۋالاش مەشغۇلاتلىرى بىلەن تېبابەت بىلىملىرىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ، شۇنىڭدەك تېبابەت بىرى ، كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىپ بەدەننىڭ ساغلاملىقىنى ساقلاش ، يەنە بىرى ، بەدەندە پەيدا بولغان كېسەللىكلەرنى داۋالاپ ساقايتىشتىن ئىبارەت ئىككى نۇقتىنى ئاساسىي مەقسەت قىلىدۇ . بۇ مەقسەت ئىنساننىڭ ھاياتلىق پائالىيەت تارىخى بىلەن بىرگە

باشلانغاچقا ، تېبابەتنىڭ شەكىللىنىش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىنى شەرتلىك ھالدا تۆۋەندىكى ئىككى چوڭ باسقۇچقا بۆلۈش مۇمكىن :

1 . ئىپتىدائىي تېبابەتچىلىك باسقۇچى

بۇ باسقۇچ ئىنسانىيەت جەمئىيىتى شەكىللەنگەندىن باشلاپ قەدىمكى تاش قورال دەۋرىدىن يېڭى تاش قورال دەۋرىگە قەدەم قويغانغا قەدەر بولغان دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بۇ باسقۇچتىكى ئىپتىدائىي ئىنسانلار تېخى لوگىكىلىق تەپەككۈر چەمبىرىگە كىرمىگەن كۆلەپكىتىپ ئاڭ يېتەكچىلىكىدە ، تەبىئەتنى سېلىنچا ، كۆك ئاسماننى يېپىنچا قىلىپ ئورمانلىقلار ، تاغ جىلغىلىرى ۋە كۆل - دەريا بويلىرىدا گۈل - گىياھ ، ياۋا مېۋىلەر ھەمدە ئوۋ مەھسۇلاتلىرىنى ئوزۇقلۇق قىلىش بىلەن تۇرمۇش ئۆتكۈزەتتى . ئۇلار بۇ خىل تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا كۆپرەك دۇچ كېلىدىغان ھەر خىل كېسەللىكلەرگە قارشى ئىپتىدائىي ھېسسىي بىلىش ئاساسىدىكى ئاددىي داۋالاش ئۇسۇللىرىنى كەشىپ قىلغان . بۇ ۋاقىتتا تېخى ئەقلىي بىلىش دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلمىگەن ئەمەلىي داۋالاش شەكىللىرى ئىپتىدائىي تېبابەتچىلىك باسقۇچىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى ئىدى .

2 تېبابەتچىلىك بىلەن پېرىخونلۇقنىڭ ئارىلاشما

شەكلى باسقۇچى

بۇ باسقۇچتا ئۇرۇقچىلىق ئاساسىدىكى ئانىلىق جامە تۈزۈمى شەكىللىنىپ ، كىشىلەردە تەبىئەتتىكى تۈرلۈك - تۈمەن شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەرنىڭ سىرىنى بىلىشكە قىزىقىش تۇيغۇسى بارلىققا كېلىپ ، تەبىئەتنى سىرلىقلاشتۇرىدىغان ئىپتىدائىي ئىلاھىيەتچىلىك چۈشەنچىسى پەيدا بولدى . مانا بۇ خىل ئىپتىدائىي

ئەقىدە ئاساسىدا تەبىئەتتىكى بارلىق مەۋجۇدات ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرى تەبىئەتتىن تاشقىرى تۇرىدىغان ئىلاھلار پائالىيىتىنىڭ كارامىتىدىن بولىدۇ، دەيدىغان ئەپسانىۋى ئالڭ بارلىققا كەلدى. بۇ خىل ئەپسانىلەرنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ «يامان روھ» لارنى قوغلايدىغان، «ياخشى روھ» لاردىن شاپائەت تىلەپ، ئۇنىڭغا سېغىنىشنى مەزمۇن قىلغان پېرىخونلۇق ۋە پالچىلىق ئادىتى مەيدانغا كەلدى. خۇراپاتلىق تونىغا ئورۇنۇۋالغان بۇ خىل پېرىخونلۇق ۋە پالچىلىق شامانىزم ئېتىقادى دەۋرىدە تازا ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ مۇكەممەللىشىشى ۋە ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، ئىنسانلار دۇچ كەلگەن ھەر خىل كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا ھېسسىي بىلىش ئاساسىدىكى ئىپتىدائىي تېبابەتچىلىك بىلەن روھىي داۋالاش مەزمۇن قىلىنغان پېرىخونلۇقنىڭ ئارىلاشما شەكلى ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ خىل شەكىلنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، كېسەللىككە دىئاگنوز قويۇشتا رەم سېلىش، پال ئېچىش، چۈش تەبىرى ۋە باشقىلار، كېسەل داۋالاشتا پېرىخونلۇق ئاساس، دورا بىلەن داۋالاش قوشۇمچە قىلىنىشتىن ئىبارەت ئىدى.

مەلۇمكى، شامان دىنى ئىنسانىيەت تارىخىدا ئەڭ ئۇزۇن داۋاملاشقان ھەمدە بەزى رايون ۋە مىللەتلەردە تا ھازىرغىچە ئۆز تەسىرىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان ئەڭ قەدىمىي ۋە ئەڭ ئىپتىدائىي دىن. ئۇ تەبىئەت ئېتىقادچىلىقى، سېھىرگەرلىك (پېرىخونلۇق)، توتېم ئېتىقادى ۋە ئانىمىزم ئېتىقادىدىن ئىبارەت بىر قاتار ئېتىقاد مەزمۇنلىرىغا ئىگە بولۇپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېتىقاد ئېڭىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ئىدى. شامان دىنىنى مەنبە قىلغان بارلىق داۋالاش پائالىيەتلىرىنىڭ مەزمۇنى ئانىمىزم چۈشەنچىلىرىنى ئاساس قىلغاچقا، شۇ دەۋردىكى ئەمچىلىك پائالىيىتىدە ئىشلىتىلىدىغان بارلىق نەرسىلەرگە سېھىرلەشكەن روھ چۈشەنچىسى بىلەن مۇئامىلە قىلىش شەكىللەنگەن.

ئۇيغۇرلار گەرچە بۇنىڭدىن 2000 يىللار بۇرۇن ئىپتىدائىي شامان ئېتىقادىدىن قول ئۈزۈپ بۇددا دىنى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىسلام دىنى قاتارلىق دۇنياۋى دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن شامانىزم دەۋرىدە پەيدا بولغان پېرىخونلۇق ئاساسىدىكى سېھرىي تېبابەتچىلىك ئەنئەنىسىنى كېيىنكى دىنىي چۈشەنچىلەر بىلەن سۇغىرىپ ، فولكلورلۇق تېبابەتچىلىكنىڭ بىر خىل شەكلى سۈپىتىدە ھازىرغىچە داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى . ھازىرقى قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن ھالدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان تېببىي سېھىرگەرلىك ئادەتلىرى كۆپ خىل بولۇپ ، «دەرىجىدىن تاشقىرى سېھرىي قۇدرەت ئىگىسى» دەپ ئۆزلىرىنى پەردازلىۋالغان پېرىخون ، باخشى - داخانلار پال ئېچىش ئۇسۇلى ئارقىلىق «كېسەل» لەرگە دىئاگنوز قويدۇ . ئىپتىدائىي ئانىمىزم چۈشەنچىلىرى ئاساسىدىكى پالچىلىق ئۇسۇللىرى ئىچىدە «بوغۇلۇپ پال ئېچىش» ، «يۈزىنى نىقابلاپ تورۇپ پال ئېچىش» ، «قوقاس ئوتتا داننى ئېتىلدۈرۈپ پال ئېچىش» ، «ھايۋانلارنىڭ تاغاق سۆڭىكىگە قاراپ پال ئېچىش» ، «تاش ۋە قوي مايىقىنى ساناپ پال ئېچىش» ، «قول ئالىقنىغا قاراپ پال ئېچىش» ، «يۇلتۇزغا قاراپ پال ئېچىش» ، «ئەبجەد ھېسابى ئارقىلىق پال ئېچىش» ، «سۈرە - ئايەتلەر ئارقىلىق پال ئېچىش» . . . قاتارلىقلار كۆپ قوللىنىلىدۇ . داۋالاش ئۇسۇللىرىمۇ ئۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ساپ سېھرىي تۈس ئالغان بولۇپ ، نۆۋەندىكى بىر قانچە خىل «روھىي داۋالاش» پىرىنسىپلىرىنى ئاساس قىلغان :

پېرە ئوينىتىش - باخشىلار ياكى پېرىخونلارنىڭ سىرلىق ھەرىكەتلىرى ، ئاتالمىش «باخشى روھ» لارنىڭ ياردىمى ۋە ئىلاھىي قوراللارنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن بىمار تېنىگە زىيان يەتكۈزگەن «يامان روھ» لارنى قوغلاپ چىقىرىپ ، بىمارنى داۋالاش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان بىر خىل تىپىك داۋالاش

ئۇسۇلى بولۇپ ، ئۇ ئارقىلىق داۋالىنىدىغان كېسەللىكلەر ئادەتتە بىر قەدەر ئېغىر بولغان روھىي كېسەللىكلەردۇر . بۇ خىل داۋالاش ئۇسۇلىنىڭ جەريانى مۇرەككەپ بولۇپ ، ئۇنىڭدىكى سېھرىي پائالىيەتلەر تەييارلىق باسقۇچى ۋە داۋالاش باسقۇچى دەپ ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ . تەييارلىق باسقۇچى ئادەتتە ، پېرىخون - باخشىلارنىڭ ھازىر بولۇشى ، ئۇلار ئىشلىتىدىغان داپ ، خەنجەر ، ئارغامچا ، قامچا (ئالما شېخى ، سۆگەتنىڭ يۇمران شېخى ، يۇلغۇن شاخلىرىنى جۈپلەپ ياسىلىدۇ) ، ئەينەك ، كەتمەن ، نۆكچە ، ياغ (سۇ يېغى ۋە قۇيرۇق ياغ) قاتارلىقلارنى تەييارلاش ، قاراڭغۇ ئۆينىڭ تۈڭلۈكىدىن تۇغ باغلاش ۋە بىمارنىڭ كېسىلىگە قارىتا ئەبجەد ھېسابىدىن پايدىلىنىپ ئوقۇلىدىغان ئەپسۇن - ئەرۋەش تەييارلاش قاتارلىق تەييارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

داۋالاش باسقۇچى بولسا پېرىخون - باخشىلار داپقا تەڭكەش قىلىپ ، ئىنتايىن سۈرلۈك ھالدا پېرە قوشاقلىرىنى ئېيتىدۇ ، ئەپسۇن - ئەرۋەش ئوقۇپ ، بىمارغا ھۈرىدۇ ، بىمار تۇغ ئارغامچىسىنى تۇتۇپ خۇدىنى يوقاتقىچە پىرقىرايدۇ . پېرىخوننىڭ مەقسىتى جىن ۋە يامان روھلار بىلەن ئېلىشىش ، ئۇلارنى قامچىلاپ بىمار تېنىدىن قوغلاش ، ياخشى روھلارغا مەدەت بېرىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

پېرە ئوينىتىش گەرچە ھېچقانداق ئىلمىي ئاساسى بولمىغان خۇراپىي ھەرىكەت بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ بەزى بىمارلار (بولۇپمۇ روھىي كېسەللەر) كېسىلىنىڭ ياخشىلىنىشىغا بەلگىلىك تەسىرى بولىدۇ . بۇنى ئىلمىي جەھەتتىن مۇھاكىمە قىلغاندا ، بۇ يەردە شىپالىق رول ئويناۋاتقان نەرسە بىرىنچىدىن ، ھەرىكەت (ھازىرقى زامان ئۇقۇمى بويىچە ئېيتقاندا ، بەدەن چىنىقتۇرۇش ئارقىلىق زەئىملىككەن نېرۋىنى غىدىقلاش) ، ئىككىنچىدىن ، سەنئەتنىڭ مەنىۋى دۇنياغا بولغان ئىجتىمائىي تەسىرى (ئېستېتىك سېزىم

ئارقىلىق روھلاندۇرۇش) ، ئۈچىنچىدىن ، ئەنئەنىۋى ئېتىقادنىڭ روھىي ھالەتكە كۆرسىتىدىغان پىسخىك (ئابىستراكت) تەسىرى . بۇ ئۈچ خىل كۈچنىڭ ئايرىم كېسەللىكلەرگە نىسبەتەن مەلۇم داۋالاش رولىنى ئوينىغانلىقىدىن ئەجەبلەنگىلى بولمايدۇ .

ئىسرىق سېلىش : بۇ ھەقتە مەھمۇد كاشغەرنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بالىلارنى كۆز تېگىش ۋە جىن - ئالۋاستىلاردىن ساقلاش ئۈچۈن ئەپسۇن ئوقۇپ «ئىسرىق - ئىسرىق» دەپ ئىسرىقدايدىغانلىقى ، جىن تەگكەن ئادەمنى داۋالاشتا يۈزىگە سۇ سېپىپ تۇرۇپ «قوۋۇچ - قوۋۇچ» دەپ ئادىراسمان ۋە ئود ھىندى بىلەن ئىسرىق سېلىنىدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بار^① . بۇنداق سېھرىي داۋالاش ئۇسۇلى ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى بۇرۇنقى دەۋرلەردىلا بار ئادەت بولۇپ ، ھەتتا شاھ ئوردىلىرىدىمۇ مەخسۇس ئىسرىقدانلارنىڭ بولغانلىقىنى تارىخىي ھۆججەتلەر ئىسپاتلايدۇ . ئاچلاش (ئاشلاش) : بوۋاقلار بەك يىغلاپ بىئارام بولسا ، ياش - ئۆسۈملەر ، ھەتتا ياش قۇرامىغا يەتكەنلەر تاماقتىن كېيىن تۈيۈقسىز مەيدىسى ياكى قورسىقى ئاغرىپ كەتسە «باشقىلارنىڭ ئېچى كىرىپتۇ» ياكى «ئوتى تۇتۇپتۇ» دەپ قارىلىپ ، بۇۋىملەرگە ياكى بۇۋىملەردىن ئۇدۇم ئالغان كاداڭ ئاياللارغا ئوقۇتۇلىدۇ . بۇ «ئاچلاش» دەپ قارىلىدۇ .

«ئاچلاش» نىڭ جەريانى مۇنداق : بىر پىيالىگە لىق كېپەك ئېلىنىپ داكا ياكى ياغلىققا ئوراپ دۈم قىلىپ كۆمتۈرۈلىدۇ ، «ئاچلىغۇچى» ئۇنى قولىغا ئېلىپ ئىچىدە دۈرۈت ئوقۇپ پىيالىنىڭ ئاغزى تەرىپىگە ئۈچ قېتىم ھۈرۈپ قويۇپ ، ئاندىن بىمارنىڭ بېشىدىن تا ئايىغىغىچە «كۆچ - كۆچ!» ئەپسۇننى ئوقۇپ ھۈرىدۇ . بۇ ھەرىكەت شۇ تەرزىدە ئۈچ قېتىم تەكرارلىنىدۇ .

① مەھمۇد كاشغەرى : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 1981 - يىلى نەشرى ، 1 - توم 143 - بەت ، ۱۱۱ - توم 322 - بەت .

ئوت كۆچۈرۈش : كىشىنىڭ بەدىنى تىكەنلىشىپ ، تىترەك بېسىپ ئاغرىسا «ئۈچۈنۈپتۇ» ، «قوفاقداپتۇ» دەپ قارىلىپ ، بۇنداق بىمارلارغا ئوت كۆچۈرۈلىدۇ . «ئوت كۆچۈرۈش» نىڭ جەريانى مۇنداق : ناماز شام ۋاقتلىرىدا تۆت كوچا ئېغىزىدىن ياكى چەترەك كوچا - مەھەللىدىن چاۋار - تەمەچ تېرىپ كېلىنىدۇ ، بۇ تەمەچلەرنى بەلگۈرەككە قويۇپ ، ئۈستىگە ئازراق كېپەك سېپىلىدۇ ، ئاندىن بىمارنى قىبلە تەرەپكە قارىتىپ ئولتارغۇزۇپ ، تەمەچكە ئوت يېقىلىدۇ . ئوت كۆچۈرگۈچى ئىچىدە دۇئا ياكى ئەپسۇن ئوقۇپ ئوتقا ھۈرىدۇ . ئوت تۇتىشىپ ئىس چىقىش بىلەن تەڭ ئاغرىقنىڭ باش - كۆزىگە سۈپكۆچلەپ تۇرۇپ ، بېشىدىن ئايىغىغىچە يەتتە قېتىم ئوتنى ئايلاندۇرىدۇ . يەنە بەزى رايونلاردا تەمەچ ئورنىغا يەتتە ئۆيدىن يۈرۈڭ (ئاق) تىلەپ ، يۈرۈڭ ئارقىلىق ئوت كۆچۈرىدۇ .

چاچراتقۇ سېلىش : كىچىك بالىلارنىڭ يۈز ، بەدەنلىرىگە ئۇششاق سۇلۇق چاقا چىقىپ كەتسە ، بۇ خىل يارىنى ساقايتىش ئۈچۈن «چاچراتقۇ سېلىش» ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ . «چاچراتقۇ» نىڭ جەريانى مۇنداق : يەتتە ئۆيدىن بىر قوشۇقتىن ئون تىلەپ چىقىپ كەپتەر تۇخۇمى چوڭلۇقىدا ئۈچ پارچە خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ ، ئاندىن بۇ ئۈچ پارچە خېمىر بىرلەشتۈرۈلۈپ زۇۋۇلا قىلىنىدۇ . موللام ياكى داخان ئوچاق ئالدىدا ئولتۇرۇپ ، خېمىرغا ھۈرۈپ تۇرۇپ (ئەپسۇن بىلەن سۈپكۆچ قىلىپ) ئۇنى قوقاسقا كۆمىدۇ . خېمىرغا قىزىق ئۆتۈپ بىر ئازدىن كېيىن ئاقبالداقتەك «پاق - پاق» قىلىپ ئېتىلىشقا باشلايدۇ ، قوقاسنىڭ تەپتىدە خېمىرنىڭ پارچە - پارچە چېچىلىشى بىمارنىڭ بەدىنىدىكى «چاچراتقۇ» لارنىڭ چاچراپ ساقىيىدىغانلىقىنىڭ ئالامىتى ، دەپ قارىلىدۇ .

يەنە بەزىدە ، پېرىخونلار ياكى سېھرىي ئۇدۇمى بار كىشىلەر ئۈچ كۈن ياكى يەتتە كۈنگىچە ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى ئايەت ئوقۇپ

تۇرۇپ چاچراتقۇ ئۈستىگە ئۈچ قېتىم سۈپكۆچلەپ «تۈكۈرۈپ» قويدۇ ياكى قۇرت - قوڭغۇز ۋە قوغۇن شاپىقىنى سوقۇپ ، كېپەككە ئارىلاشتۇرۇپ ، ئۇنى چوغ ئېلىنغان گۈرچەككە سېلىش بىلەن بالىنىڭ باش - كۆزلىرى (ياكى چاچراتقۇ چىققان جايلىرى) ئىسرىقلىنىدۇ . بۇ شەكىللەرمۇ «چاچراتقۇ سېلىش» دېيىلىدۇ .
توزلاندىرۇش : كۆپىنچە بالاغەتكە يەتمىگەن نارەسىدە بالىلار تۇيۇقسىز ئورۇقلاپ ئاۋاق بولۇپ قالسا ، «توزلاندىرۇش» سېھرى ئىشلىتىلىدۇ . بۇنىڭ ئۈچۈن ، يەتتە تۈگمەنگە بېرىپ ، تۈگمەن توزىڭى (ئۇن توزىڭى) يىغىپ كېلىنىدۇ . داخان ياكى پېرخون بۇ توزۇندىنى ئاۋاق بالىنىڭ بەدىنىگە ھەر چارشەنبە كۈنى بىر قېتىمدىن جەمئىي يەتتە قېتىم سۈرتىدۇ ۋە «توزلاندىرۇش ئەپسۇنى» ئوقۇپ ، بالىنىڭ بەدىنىگە ھۈرىدۇ ياكى شۇ ئۇن توزىڭىنى خېمىر قىلىپ نېپىز ياپىدۇ ، ئاندىن ئۇنى ئاۋاق بالىنىڭ پۈتۈن بەدىنىگە چاپلايدۇ . بۇ سېھرىي يەتتە قېتىم ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن ئاۋاق بالا ئەسلىگە كېلىشكە باشلايدۇ ، دەپ قارىلىدۇ .

«روھ كۆچۈرۈش» : بۇ سېھىر تۇيۇقسىز «گاچا» ياكى «گاس» بولۇپ قالغانلارغا ، نېرۋىسى بۇزۇلۇپ ، بەزىدە يىغلاپ ، بەزىدە كۈلىدىغان ھەرخىل نېرۋا كېسەللىكلەرگە ، ئۆز ھېسسىياتىنى كونترول قىلالماي كېچىلىرى خامۇش ھالدا تالا - تۈزگە چىقىپ كېتىپ خالىي جايلارنى ئايلىنىپ يۈرۈيدىغانلارغا قوللىنىلىدۇ . نېرۋىسى بۇزۇلغان بۇنداق كېسەللەر باخشىنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ بېرىلىدۇ ، باخشى بۇنداق بىمارنى «ساقايتىش» ئۈچۈن ئۆزى بۇرۇن تەييارلىۋالغان تاختامۇشۇك شەكىللىك باسماققا بىر قانچە ئايەتنى ئوقۇپ ھۈرگەندىن كېيىن ، ئۇنى ئۆيىنىڭ ئىشىك تۈۋىدىكى زەگىن ئاستىغا يوشۇرۇپ قويدۇ ، بۇ ئارقىلىق جىن - ئالۋاستىلارنىڭ «يولى» ئېتىلىدۇ . بۇ ئۆي ئەتراپىدا

بىمارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ تۇرۇشى قەتئىي مەئىنى قىلىنىدۇ ، ئاندىن بىر ئىستاكناغا ئازراق سۇ ئېلىپ ، بىر قانچە ئايەت ئوقۇپ ئۇنىڭغا ئازراق تۇز سالدى ، ئۇنى بىمار تۇيۇقسىز ئەندىكىپ كەتكەن ياكى قورقۇپ كەتكەن جايغا تۆكۈۋېتىدۇ (بۇ جاي بالغا چاپلىشىپ ئالغان جىنلارنىڭ «ئۇۋىسى» دەپ قارىلىدۇ) ياكى ھېلىقى تۇز سالغان سۇنى بىمارغا ئىچۈرۈۋېتىدۇ . ئارقىدىن ئاپئاق پاختىغا (يۈرۈك) بىر قانچە ئايەت ئوقۇپ ھۈرۈپ ، تۆت كوچا ئېغىزىدىكى كاداڭ دەرەخنىڭ شېخىغا ئېسىپ قويۇلىدۇ . ئاندىن باخشىلار سۆگەت چىۋىقىدىن 40 تال كېسىپ ، ئۇنى قىزلارنىڭ چېچىدەك ئۆرۈپ چىققاندىن كېيىن بىمار ياتقان ئۆي ۋە ھويلا - ئارامنى ، ھەتتا ئۆينىڭ ئاستى ۋە تاملىرىنى ھېلىقى ئۆرۈلگەن تال چىۋىقى بىلەن راسا ئۇرۇشقا باشلايدۇ . بۇ ۋاقىتتا باخشى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ناھايىتى جىددىي ھالەتتە جىن - ئالۋاستىلارنى تىللاپ «قوغلاش ئەپسۇنى» نى ئوقۇيدۇ ھەمدە ئۇلۇغ پىرلارنىڭ ئىسمىنى ئاتا پچاقىرىدۇ . بۇ «يامان روھلار» نى قوغلاپ ئۇنىڭ ئورنىغا «باخشى روھ» لارنى «كۆچۈرۈش» دەپ ئاتىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن مەزكۇر «كۆچۈرۈش» سېھىرگەرلىكىنىڭ پۈتۈن جەريانى ئاخىرلىشىدۇ .

«قۇش باخشى» : «قۇش باخشى» ئارقىلىق كېسەل داۋالاش ئادىتى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ چىيان ، ئۇششاقباش قاتارلىق چەت تاغلىق رايونلىرىدا مۇئەللىپ 1987 - يىلى ئېلىپ بارغان فولكلورلۇق ئىلمىي تەكشۈرۈشىدە ئىگىلىگەن ئالاھىدە بىر خىل قەدىمىي داۋالاش شەكلى بولۇپ ، بۇ ئۇسۇل ھازىرغىچە دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن بايقالمىدى .

«قۇش باخشى» دېگىنىمىز ، قولغا كۆندۈرۈلگەن قاراقۇش (بۈركۈت) ئارقىلىق «ھال» ياكى «ئال» كېسىلى (ئاياللاردا تۇنجى تۇغۇتتىن كېيىن قانسىراشتىن پەيدا بولىدىغان قانسىزلىق

كېسىلى) نى «داۋالغۇچى» باخشىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ جەريانى مۇنداق: «ئال» كېسىلىگە گىرىپتار بولغۇچىنىڭ ئاتا - ئانىسى قاراقۇشنىڭ دېنىدىن بىر داستىخان تەييارلاپ، «قۇش باخشى» (قۇشنى قولغا ئۆگىتىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئەم - ئىرەم قىلغۇچى) نىڭ ئۆيىگە بېرىپ، «ئال» كېسىلىگە گىرىپتار بولغۇچىنى داۋالاپ قويۇشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. «قۇش باخشى» ئىلتىماسنى قوبۇل كۆرگەندىن كېيىن داۋالاشنىڭ ۋاقتى - سائىتىنى بەلگىلەيدۇ. بۇ ئارىلىقتا بىرەر ھەپتە قۇشنى ياخشى باقىدۇ ۋە «داۋالاش» قائىدىسى بويىچە مەشىق قىلدۇرىدۇ. قەرەل توشقاندىن كېيىن «قۇش باخشى» كېسەلنىڭ ئۆيىگە قاراقۇشنى ئېلىپ بارىدۇ. «ئال» كېسىلىگە گىرىپتار بولغۇچى ئايالنى دېرىزە - تۇڭلۇكى يوق ئايۋان - سارايدا ئېلىپ كىرىپ، ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياتقۇزۇپ ھەممە يېرىنى بىر قانچە قات كىگىز - شىرداق بىلەن مەھكەم چۈمكەپ قويىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن «قۇش باخشى» بۇ قاراڭغۇ سارايدا كىرىپ، قولىدىكى قاراقۇشنىڭ كۆزلۈكى ۋە پۈتىدىكى زەنجىرنى ئېلىۋېتىپ، «يا شىپا، يا مەدەت!» دەپ ئايەت ئوقۇپ، قۇشنى ئەركىن قويۇۋېتىدۇ. قاراقۇش سۈرلۈك قىياپەتتە ئۆي ئىچىدە ئەگىپ ئۇچۇپ، ئاخىرى ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كىگىزگە ئورۇلۇپ سۇنايلىنىپ ياتقان ھېلىقى «ئال» كېسەلنىڭ ئۈستىگە قونۇپ، ئۆتكۈر تىرنىقى، خەنجەردەك تۇمشۇقى بىلەن كېسەلنىڭ ئۈستىگە ئورالغان كىگىزنى تىرناپ، بېشىدىن ئاخىرىغىچە قاتتىق مۇجۇشقا باشلايدۇ، ھەتتا كىگىزنىڭ بەزى جايلىرىنى تىرناپ تىتۋېتىدۇ. قۇش چارچاپ ھالىدىن كەتكىچە مۇجۇشنى داۋاملاشتۇرىدۇ. قۇش ئاخىرى ھالسىزلىنىپ قاناتلىرىنى قېقىشقىمۇ ماجالى قالمىغان چاغدا «قۇشچى» (باخشى) دۇئا - تەكبىر قىلىپ قۇشنى قولغا ئېلىپ كۆزلۈكىنى بېكىتىپ قايتىدۇ. چىلىق - چىلىق تەر ئىچىدە ھوشىنى بىلمەي ياتقان بۇ

كېسەلنى كىگىز يۆگەكتىن چىقىرىپ ئەركىن ھاۋادا نەپەسلەندۈرگەندىن كېيىن ، يېڭى سويۇلغان قاراپاقلان ياكى ئوغلاقنىڭ ئىسسىق تېرىسىگە ئېلىپ ، گەجكسىگە ياۋا كەپتەرنىڭ قېنىنى ئاققۇزىدۇ . شۇنداق قىلىپ ، ئىككى - ئۈچ ھەپتە بۇ كېسەلنى شورپىلاپ ياخشى باققاندىن كېيىن «ئال» كېسىلى تەدرىجىي ساقىيىپ قالىدىكەن .

يۇقىرىدا تىلغا ئالغان شەكىللەردىن باشقا ، يەنە «نۇمار پۈتۈش» ، «ئاۋاق ئېشى تەييارلاش» ، «ياندۇرۇش» ، «قورچاق ياساش» ، «قان قىلىش» قاتارلىق شامان ئېتىقادى ئاساسىدىكى داۋالاش ئۇسۇللىرىمۇ مەۋجۇت . بۇ ئادەتلەر ئومۇمەن شامان دىنىدىكى «ياخشى روھ» ۋە «يامان روھ» چۈشەنچىلىرىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغان بولۇپ ، خۇراپاتلىق تۈسى بىر قەدەر قويۇق ، شۇڭا «جىنكەشلىك» مەزمۇنىدىكى پېرىخونلۇق ۋە باخشىلىق ئىسلام ئەقىدىلىرى بىلەن سۇغىرىلغان ئۆلىمالار تەرىپىدىن چەكلەنگەن بولسىمۇ ، لېكىن بۇ قەدىمكى ئادەت بىر قىسىم كىشىلەر ئارىسىدا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە . بولۇپمۇ چەت يېزا - قىشلاقلاردا داخان ، باخشى ، پېرىخونلارنىڭ يەنىلا يوشۇرۇن بازىرى بار .

يۇقىرىقى ھەرىكەت ۋە ماددىي بۇيۇملار بىرىكتۈرۈلگەن ئىپتىدائىي تېببىي سېھىرگەرلىك ئۇسۇللىرىدىن باشقا ، ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى بىلەن سۇغىرىلغان «مازار - ماشايىخلارغا تېۋىنىپ كېسەللىككە داۋا ئىزدەش» ، «دەمدە ئارقىلىق كېسەل داۋالاش» قاتارلىق ئومۇملاشقان ئۇسۇللارمۇ بار .

ئادەتتە ، مازارنى تاۋاپ قىلىپ شىپالىق تىلەيدىغان كېسەللىكلەر شۇ مازاردا ياتقان مەشھۇر زاتلار ياكى تارىخىي رىۋايەتلىك شەخسلەرنىڭ روھىغا ئاتاىپ «قۇرئان تىلاۋەت» قىلىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ روھىدىن مەدەت تىلەپ «دۇئا» قىلىدۇ . بەزى

مازارلارنىڭ توپىسى ئېلىپ كېتىلىپ ، ئۇنى چايغا ئارىلاشتۇرۇپ بىمارغا ئىچكۈزۈلدى ، بەزى مازارلارنىڭ يېنىدىن ئاققان سۇلار شىپالىق دەپ قارىلىپ ئىچىلىدۇ ياكى ئېلىپ كېتىلىدۇ ، بەزى مازارلارغا بىمارنىڭ بىرەر كىيىمى قالدۇرۇپ كېتىلىدۇ ، بەزى مازارلارنىڭ يېنىدىكى تاغ ياكى تۆپىلىكنىڭ كامپىرىغا بىمار قولىنى تىقىپ ، قولىغا نېمە چىقسا ئۇنى «بىسىمىلا» دەپ ئاغزىغا سېلىپ يۇتۇۋېتىدۇ ، بەزى مازارلاردىكى كاداڭ دەرەخلەرگە سىمۋوللۇق بەلگىلەر سېلىنىدۇ ، بەزى مازارلارنىڭ يېنىغا تەقلىدىي قوچاقلار قويۇلىدۇ ، بەزى مازارلارغا نۆكچە قادىلىدۇ ، بەزى ئىرىملىك مازارلارغا (مەخسۇس «سۆگەللىك مازار» دەپ قارىلىدىغان مازارلارغا) سۆگەل ياكى يارا چىققان كېسەللەر شۇ جايىنى قانتىپ ، لايغا ئارىلاشتۇرۇپ مازارنىڭ تېمىغا چاپلاپ قويۇپ ، ئارقىسىغا قارىماي بۇ جايدىن قېچىپ كېتىدۇ ، بەزى مازارلاردا مەخسۇس چوڭ داشقازان ئېسىلىپ ، مازارغا تېۋىنغۇچىلار ئېلىپ كەلگەن خام يېمەكلىكلەر بىلەن «شىلەن» دەپ ئاتىلىدىغان «ئىلاھىي تاماق» تەييارلاپ ، ئۇنى مازار ئەتراپىدىكى غېرىب - غۇرۇۋالارغا تارقىتىپ بېرىلىدۇ ۋە ئۆيلىرىدىكى كېسەللەرگە ئالغاچ كېتىدۇ ۋە ھاكازالار .

قەشقەرنىڭ ھەرقايسى شەھەر ، ناھىيىلىرىدە تېۋىننىش ئارقىلىق كېسەل داۋالىيالايدۇ ، دەپ قارىلىدىغان ئىرىملىك مازارلار خېلى كۆپ ، مەسىلەن ، قەشقەر شەھەر يايىناپتىكى كونا «سۆگەللىك مازار» (ھازىر ئورنى يوقالغان) ، كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسىدىكى «ھەزرىتى موللام مازىرى» ، يەكەندىكى «سۈتپاشايىم مازىرى» ، «جاللاتخېنىم مازىرى» ، «قاراخان بۇزۇرۇكۇۋار مازىرى» ، يېڭىساردىكى «چۈجە پادىشاھ مازىرى» ، قاغىلىقتىكى «زوغلاڭ مازىرى» ، مەكتىتىكى «قىزىلچى مازىرى» ، يېڭىساردىكى «قىزىل ئاياللىرىم مازىرى» ، يېڭىشەھەردىكى

«ئوردىخېنىم مازىرى»، «بۆشۈك ئانام مازىرى»، پەيزاۋاتتىكى «كۆك تونلۇق مازىرى»، قەشقەر شەھرىدىكى «ئارسلانخېنىم مازىرى»، «بۇۋى مەريەم خېنىم مازىرى» . . . قاتارلىق مازارلار سۆگەل، تۇغماسلىق، ھەرخىل يارا، جاراھەت، بالىلاردىكى كۆك يۆتەل، كېكەچلىك، كۆز - قۇلاق كېسەللىكلىرى، بەل، پۈت ئاغرىقلىرى، ئەمچەك يىرىڭلاش، شەقىقى (باشنىڭ يېرىمى تۇتقاق خاراكىتلىك ئاغرىش) قاتارلىق كېسەللىكلەرنى داۋالىيالايدۇ، دەپ قارىلىدۇ .

مازارغا تېۋىنىش ئارقىلىق كېسەللىكلەرنى داۋالاش پائالىيىتى زور دەرىجىدە سېھىرلىك خاراكىتپەر ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىپتىدائىي تېببىي سېھىرگەرلىكنىڭ تۈپ پىرىنسىپى بولغان «ئوخشاشلىق قانۇنىيىتى» ۋە «ئۇچراشتۇرۇپ روھ ئالماشتۇرۇش قانۇنىيىتى» تەتبىق قىلىنغان، يۇقىرىقى جەريانلاردا بىمارغا مەدەت بېرىدىغان باشقا ئاساسى بار دېيىلسە، ئۇنداقتا مۇقەددەس روھلاردىن مەدەت تىلەش ئارقىلىق پىسخىك جەھەتتىن تەسەللى تېپىش ئىشەنچىنىڭ روھىي ئۈنۈمىدۇر . بۇ ئۇسۇل شۇڭا «ئىتتىقاد ئارقىلىق داۋالاش ئۇسۇلى» (信拟疗法) (Faith realling) دېيىلىدۇ .

«دەمدە ئارقىلىق كېسەل داۋالاش» مۇ ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان بىر خىل پىسخىك داۋالاش شەكلىدۇر . «دەمدە» پارسچە «پۈۋەلەش، تىنىش، سۈپكۆچ قىلىش» مەنىسىدىكى «دەمىدەن» (dameedan) دىن تۈرلىنىپ ئۆزگىرىپ كەلگەن سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ جەريانى مۇنداق : دەمدە قىلىنغان يېمەكلىكلەر كۆپىنچە ئانار، قەنت - ناۋات، قۇرۇق يېمىش (ئۈزۈم، چىلان، گۈلە) ۋە سۇ قاتارلىقلار، دەمدە قىلغۇچى ئىسلام ئۆلىمالىرى، قارىي - موللىلار، سۈرۈندىكى جامائەت، ئائىلىلىكلەر موللىلارنى چاقىرىپ قۇرئان - تىلاۋەت

قىلدۇرغاندا ، ياكى مەۋلۇت ئوقۇتقاندا ئۆي ئىگىسى دەمىدە قىلدۇرۇش مەقسىتىدە يۇقىرىقى يېمەكلىكلەرنى داستىخانغا تىزىپ قويدۇ . موللىلار «قۇرئان كەرىم» نى تىلاۋەت قىلىش جەريانىدا ھەر بىر سۈرىنى ئوقۇپ بولغاندا ئالدىدىكى «دەمىدە» گە بىر قېتىمدىن ھۇرۇپ قويدۇ ياكى «سۈرە ياسىن» نى 14 قېتىم ئوقۇپ ھۈرگەندىن كېيىن ئۇ نەرسىلەر ئىرىملىك دەمىدىگە ئايلىنىدۇ . بەزىدە جامائەت كۆپرەك يىغىلىپ جۈمە نامىزى ، قۇربان ھېيت ۋە روزى ھېيت ھەمدە مېيت نامىزىدىن كېيىن دەمىدىنىڭ رولىغا ئىشىنىدىغان بىر تۈركۈم كىشىلەر دەمىدە قىلدۇرماقچى بولغان يېمەكلىكلەرنى (كۆپرەك بىر چىنە سۈنى) مەسچىت دەرۋازىسىنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇتۇپ تۇرۇپ نامازدىن قايتىدىغان جامائەتكە دەم سالدۇرىدۇ . بەزى ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغان ئېغىرراق كېسەللىكلەرگە قارىتا مەخسۇس ئۆلىمالارنى يىغىپ خەتمە قۇرئان قىلىپ دەمىدە تەييارلاپ ، شۇ بىمارغا «دورا» سۈپىتىدە ئىچكۈزىدىغان ئادەت خەلق ئىچىدە خېلى كەڭ ئومۇملاشقان . خەلق ئارىسىدا «دەمىدە» تەييارلاشنىڭ مەخسۇس رىسالىلىرىمۇ بار . «دەمىدە» نىڭ «شىپالىق» رولى ئاساسەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ «قۇرئان كەرىم» گە بولغان يۈكسەك ھۆرمىتى ۋە ئېتىقادىدىن كەلگەن روھىي تەسەللىدىن ئىبارەت ، خالاس .

دېمەك ، قەشقەر ئۇيغۇرلىرى (جۈملىدىن باشقا ئۇيغۇر رايونلىرى) نىڭ تېببىي سېھىرگەرلىك ئادەتلىرىدە كېسەللىكنى داۋالاشنى مەقسەت قىلغان يۇقىرىقىدەك ھەر خىل سېھرىي پائالىيەتلەر خەلقنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ، ئەقىدە - ئىشەنچلىرىگە خېلى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان . لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتۈن ئەنئەنىۋى تېبابىتىدە ئىپتىدائىي دىنىي ئەقىدىلەر ئاساسىدا پەيدا بولغان يۇقىرىقىدەك روھىيەتچىل سېھرىي داۋالاش ئۇسۇللىرى

قىسمەنلىك بولۇپ، ئىسلام دىنىمۇ بۇنداق چېكىدىن ئاشقان خۇراپىي داۋالاش تەدبىرلىرىنى ئىزچىل ئىنكار قىلىپ كەلگەن. ئەكسىچە، خېلى بۇرۇنلا تۆت ئاناسىر (تادۇ) نى مەنبە قىلغان ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى ئىلمىي تېبابىتى مۇتلەق كۆپ ساندىكى خەلق تەرىپىدىن يۈكسەك ئېتىبارغا سازاۋەر بولۇپ، زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن.

3. تېبابەتچىلىكنىڭ ئىلمىي باسقۇچى

بۇ باسقۇچ ئاساسەن ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى تېبابىتىنىڭ نەزەرىيە ۋە ئەمەلىي داۋالاش سىستېمىسىغا ئىگە بولغان مەزگىلنى بەلگە قىلىدۇ. تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، قەشقەر بىلەن خوتەننى مەركەز قىلغان تارىم بوستانلىقىدا بىر قەدەر سىستېمىلاشقان ئۇيغۇر مىللىي تېبابەتچىلىكى تەخمىنەن 2500 يىلدىن ئۇزاق تارىخقا ئىگە، بۇنى 6 - - 7 - ئەسىرلەرگە تەئەللۇق دەپ قارالغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى قوليازمىلار ئىچىدىكى تېبابەتچىلىككە ئائىت رېتسىپلار ئىسپاتلايدۇ. تۇرپاندىن تېپىلغان ئەنە شۇ قەدىمكى ئۇيغۇرچە قوليازمىلارغا ئاساسەن تۈركىيلىك ئاتاقلىق پروفېسسور، دوكتور رەشىت رەھمەتى ئارات 1932 - يىلى ئۇيغۇر تېبابىتى ھەققىدە تۇنجى قېتىم نېمىس تىلىدا ئىككى پارچە ئەسەر يازغان. بۇ ئەسەرنى 1936 - يىلى ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى تېببىي - تارىخ ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى دوكتور ئا. سۈھەيل ئەنۋەر ئەپەندى قايتا رەتلەپ «ئۇيغۇرلاردا تېبابەت» دېگەن نام بىلەن تۈرك تىلىدا نەشر قىلدۇرغان. بۇ ئەسەرنىڭ كىرىش سۆزىدە قەدىمكى ئۇيغۇر تېبابىتىگە يۇقىرى باھا بېرىپ مۇنداق دېگەن: «يالىغۇز ئىلىم ساھەسىدىلا ئەمەس، تېبابەتچىلىك ساھەسىدىمۇ زور تەسىرلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن تارىم مەدەنىيىتى ئەسىرداش مەدەنىيەتلەر ئارىسىدا ھەر تەرەپتىن ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ...»

ئۇيغۇرلارنىڭ تېبابىتىگە ئائىت تېپىلغان قەدىمكى ھۆججەتلەرنىڭ بىر قىسمى ئوقۇپ چىقىلغان ، قالغان بىر قىسمى تېخى ئوقۇپ چىقىلمىغان . ئوقۇپ چىقىلغانلىرىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ كېسەللىكلەر ۋە ئۇلارنى داۋالاش جەھەتلەردە ھىندى تېبابىتى ۋە جۇڭگو تېبابىتىگە ئوخشىمايدىغان ئالاھىدە بىر خىل سىستېمىلىرىنىڭ بارلىقى مەلۇم بولغان . نۇرغۇنلىغان داۋالاش ماددىلىرى ئوت - چۆپلەر ، كۆكتاتلار ۋە مېۋىلەر ئۇلارنىڭ ۋەتەنىدە ئۆسكەن ، چارۋىچىلىقمۇ خېلى نۇرغۇن دورا - دەرملەر بىلەن تەمىنلىگەن .^① «مىلادىيە 730 - يىلى نەنتۇ ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر ئالىمى ئەلچىلىك ۋەزىپىسى بىلەن كۇچادىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كەلگەن ۋە جۇڭگو تېۋىپلىرى زادى بىلمەيدىغان نۇرغۇن دورا - دەرملەر ۋە دورا تەييارلاش سايمانلىرىنى ئالغاچ بارغان . بۇ ئۇيغۇر تېۋىپى ئۆزىنىڭ تېبابەتتىكى يۈكسەك ماھارىتى بىلەن يۇقىرى مەرتىۋىگە ئېرىشكەن . جۇڭگو تارىخچىلىرى 957 - يىلى تۇخرى (كۇچا) يايغوسى تەرىپىدىن تاڭ سۇلالىسى خاقانىغا ئەۋەتىلگەن ھەدىيەلەر ئارىسىدا ئىككى يۈز خىلدىن ئارتۇق دورا - دەرملەر ۋە نۇرغۇن خۇش پۇراق ماددىلارنىڭ بارلىقىنى قەيت قىلىدۇ .»

دەرۋەقە ، ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى تېبابىتى قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن تارتىپ شەرقنىڭ دۇنياغا داڭلىق تېببىي مۇتەپەككۇرلىرىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن مۇنبەت تۇپراق ھېسابلىنىدۇ . دۇنيادا «ئارستوتېل II» دەپ سۆپەتلەنگەن ئاتاقلىق پەيلاسوپ ۋە ئالىم ئەلفارابى (870 - 950) ، دۇنيا مېدىتسىناسىنىڭ پېشۋاسى ۋە ئاساسچىسى ئىبن سىنا (980 - 1037) ، بۈيۈك ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ (1019/20 - 1085/86) ، مۇھەممەت بىننى رەشىد بىننى ئەلى

① «ئۇيغۇرلاردا تېبابەت» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 2000 - يىلى نەشرى ، 1 - ، 2 - بەتلەر .

قەشقەرى (1083 - ؟) ، ئەللامە راشىدىن قەشقەرى (11) - ئەسر) ، جەرراھ ئىمامىدىن قەشقەرى^① (سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بىلەن زامانداش) دىن تارتىپ تاكى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان قادىر ھاجىم «ئولاي» ، مۇھەممەت ھاجىم تېۋىپ ، ئابدۇخالىق ھاجىم تېۋىپ ، يۈسۈپ ھاجىم قەشقەرى ، مامۇتخان «ئولاي» ، مۇسا ئاخۇن ئاكام تېۋىپ ، دورىپۇرۇش تۇردى ئاخۇن «كىچىك» ، زۇنۇن ئاخۇن تېۋىپ . . . قاتارلىق ئەلگە تونۇلغان مەشھۇر تېۋىپلارغىچە ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى تېبابىتى ئۈزۈلمەس ئېقىندەك ئىزچىل داۋاملىشىپ زامانىمىزغىچە ئۆزىنىڭ قۇدرىتىنى نامايان قىلىپ كەلدى .

قەشقەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تېبابەتچىلىك ئەھۋالىنى مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى ھەر بىر مەدەنىيەت بەلگىسىدە ئۆزىگە خاس بولغان ئەنئەنىۋى ساقلىقنى ساقلاش كۆز قاراشلىرىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ . مەيلى قەدىمكى ياكى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە بولسۇن ، كۆپلىگەن ئوتتۇرا - ئەمچىلىرىمىز خەلق ئارىسىدىن چىققان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ تېببىي قاراشلىرى ۋە داۋالاش ئۇسۇللىرى مۇقەررەر ھالدا شۇ رايون خەلق تېبابەت ئادەتلىرىنىڭ بىۋاسىتە تەسىرىگە ئۇچرىغان ، شۇڭا ئۇلار داۋالاش ئېلىپ بېرىشتا نەزەرىيەۋى كىتابلارغا ئېسىلمۇئالماي ، خەلق ئىچىدە ساقلانغان فولكلورلۇق رېتسىپلار ۋە ئەمەلىي تەجرىبىلەر ئارقىلىق كېسەل داۋالاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن ، بولۇپمۇ قەشقەر ۋە خوتەن خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە فولكلورلۇق تېبابەت ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان . بۇ مەنزىرىنى مۇنداق سۈرەتلەش مۇمكىن :

① ھەكىم ئىمامىدىن قەشقەرى مۇھەممەت رازىنىڭ «دائىرە تۈلمە ئارىق تېببىيە» ، «كىتابۇ شىھىد» ، «كىتابۇلھاۋى» ، فارابىنىڭ «ئەقسائۇل ئۇلۇم» ، ئەبۇئەلى ئىبن سىننانىڭ «ھېكەمەتۇلئەلا» ناملىق ئەسەرلىرىنى ئەلگە تونۇتۇشتا بەلگىلىك ھەسسە قوشقان . ئۆزى «شەرھى ئەلغافون» ناملىق تېببىي ئەسەر يېزىپ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانغا تەقدىم قىلغان .

قەشقەرلىقنىڭ ھەر بىرى ئۆز ئالدىغا تېۋىپتۇر ،
مىزاجىنى بىلسىلا ئۇڭا ئامال تېپىپتۇ .
ئوت ، سۇ ، ھاۋا ، نۇپراقنى ئۇلۇغ بىلگەچ ھەممىدىن ،
ۋابا ئىلاھ كىرەلمەي جەھەننەمگە قېچىپتۇ .

دەرۋەقە ، بۇ يۇرتتىكى ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى تېبابىتىنىڭ مىزاج تەلىماتى ، خىلىت تەلىماتىغا ئاساسەن ئوخشاش بولمىغان پەسىللەردە ئوخشاش بولمىغان يېمەكلىكلەر ئارقىلىق ئۆز مىزاجىنى تەڭشەپ تۇرىدۇ ، قويۇق - سۇيۇق يېمەكلىكلەرنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ ، خىلىتتىكى بۇزۇلۇشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ ، ھەر بىر ئائىلە ئۆز ئالدىغا گۈلۈقەنت ۋە ھەرخىل مېۋە شەربەتلەرنى تەييارلاپ ، مىزاجىغا ئاساسەن ئۇنى كۈندىلىك يېمەك - ئىچمەككە مۇۋاپىق ئىستېمال قىلىدۇ ، ھەتتا ئائىلەلەر دورا رېتسېپلىرىغا ئاساسەن ئۇيغۇر تېبابىتىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان ھەر خىل پىششىق دورىلارنى ئۆزلىرى تەييارلىۋالىدۇ .

قەشقەرنى گەۋدە قىلغان بىر پۈتۈن ئۇيغۇر تېبابىتى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تۆت تادۇ (تۆت ماددا) كۆز قارىشىنى ئۆزىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى قىلغان . ئۇيغۇر تېبابىتى نەزەرىيىسىدە ئۇيغۇر پەلسەپىۋى قاراشلىرىنىڭ تۆپ ئاساسى بولغان ئەنە شۇ تۆت ماددا (سۇ ، ھاۋا ، ئوت ، نۇپراق) غا ماس ھالدا تۆت مىزاج (ئىسسىق ، سوغۇق ، ھۆل ، قۇرۇق) ، تۆت خىلىت (سەپرا ، قان ، بەلغەم ، سەۋدا) قاتارلىق بىر يۈرۈش نەزەرىيە سىستېمىلىرى بارلىققا كەلگەن .

ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى تېبابىتىدە كېسەللىكنىڭ مەنبەسى مىزاجنىڭ بۇزۇلۇشى ۋە تۆت خىلىتنىڭ زىددىيىتى ، دەپ قارىلىدۇ . شۇنىڭغا ئاساسەن مىزاجنىڭ تەڭپۇڭلىقىنى ساقلاشتا يېمەك - ئىچمەكنى ئاساس قىلغان ئورگانىك ماددىلارنىڭ مۇھىم

ئامىل بولىدىغانلىقى تەكىتلىنىدۇ .

ئۇيغۇرلاردىكى ئوزۇقلۇق بىلەن كېسەل داۋالاش ھازىرقى زامان مېدىتسىناسى بارلىققا كېلىشتىن خېلى بۇرۇنلا ئەمەلىيەت ئارقىلىق يەكۈنلىنىپ ، قويۇق فولكلور تۈسىنى ئالغان داۋالاش شەكلى بولۇپ ، ئۇنىڭدا بىمارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ يېمەك - ئىچمەكنى مۇۋاپىق تەڭشەش ، پەرھىز تۇتۇش ئارقىلىق كېسەلگە خىل كەلمەيدىغان تاماقلارنى چەكلەش ئارقىلىق كېسەللىكنى يەڭگىللىتىپ ساغلاملىقنى ئىلگىرى سۈرۈش مەقسەت قىلىنغان . ئوزۇقلۇق بىلەن كېسەل داۋالاشتا ئۇيغۇرلار تاماق خۇرۇچلىرىنىڭ تەبىئىتى ۋە تەييارلىنىش ئۇسۇلىغا قاراپ ، ئۇنىڭ تەبىئىي خاراكتېرىنى مۇنداق ئۈچ تۈرگە بۆلگەن :

(1) غىزايى مۇتلەق دېگىنىمىز ، بەدەنگە كىرگەندىن كېيىن ئاساسلىقى ئوزۇقلۇق رولىنى ئويناپ ، بەدەننى قۇۋۋەت ، ئېنېرگىيە بىلەن تەمىنلەيدىغان يېمەكلىكلەرنى كۆرسىتىدۇ .

(2) داۋائى غىزا دېگىنىمىز ، ئىستېمال قىلىنغاندىن كېيىن ئالدى بىلەن دورىلىق رولىنى ئويناپ ، ئاندىن ئوزۇقلۇق رولىنى ئوينايدىغان يېمەكلىكلەرنى كۆرسىتىدۇ .

(3) غىزايى داۋائى دېگىنىمىز ، ئىستېمال قىلىنغاندىن كېيىن دەسلەپتە ئوزۇقلۇق رولىنى ئويناپ ، ئۇنىڭدىن كېيىن دورىلىق رولىنى ئۆتەيدىغان يېمەكلىكلەرنى كۆرسىتىدۇ .

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئۆز تەبىئىتىگە قاراپ ئىلمىي ئوزۇقلىنىش ئادىتىنى كەڭ كۆلەمدە ئومۇملاشتۇرغاچقا ، ئۇلاردا بەدەن سۈپىتى ۋە بەدەن قۇۋۋىتىنىڭ نورمىدىن بالدۇر ئۆزگىرىپ ، مەنپىي تەرەپكە ئېغىپ كېتىش ئەھۋاللىرى ئاز كۆرۈلىدۇ . بۇ ئۇلارنىڭ نىسبەتەن ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەرنىڭ بىرىدۇر .

قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى تېبابىتىدە ئوزۇقلۇق (يېمەك -

ئىچمەك) ئارقىلىق كېسەل داۋالاشتىن باشقا ، مەخسۇس دورا - دەرمەكلەر ئارقىلىق كېسەللىكنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەبچى بولغان تۈرلۈك ئامىللارنى يوقىتىپ ، ئورگانىزمىنىڭ نورمال فىزىئولوگىيەلىك ئىقتىدارىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكۈمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىغان .

داۋالاشقا كېرەكلىك دورىلار ئاساسەن ئورگانىك ماددىلاردىن تەييارلىنىدۇ . دورىغا ئېھتىياجلىق كىشى «سەكسەن خالتا» دەپ ئاتىلىدىغان دورىپۇرۇشلاردىن ياكى تېۋىپلارنىڭ دورا دۇكانلىرىدىن سېتىۋېلىپ ئىستېمال قىلىنىدۇ . «سەكسەن خالتا» دەپ ئاتىلىدىغان دورىپۇرۇشلۇق قەشقەردە كەڭ ئومۇملاشقان كەسىپ بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە ، ئۇ ئۇيغۇر مىللىي تېبابەتچىلىكىنىڭ دورىخانىسىدىن ئىبارەت .

ئومۇمەن ، ئۇيغۇر تېبابەت دورىلىرى ئىچىدىن ۋە سىرتىدىن ئىشلىتىلىدىغان دورىلار ، دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ . دورىلار ياسىلىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن ، مەجۇناتلار ، شەرىپەتلەر ، ھەبىياتلار (يۇمىلاق كىچىك پىلۈلە) ، قۇرسات (تابلىت) لار ، سۈپۈپ (تالقان ، پاراشوك) لار ، بانادىق (كۇمىلاچ) لار ، كاشكاپ (دەملەنمە) لار قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ . ئوخشاش بولمىغان تۈردىكى دورىلارنىڭ ئىشلىتىلىش ۋاقتى ، ئىشلىتىلىش ئۇسۇلى ، دىققەت قىلىدىغان پەرھىزلىرى بولىدۇ . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تېبابىتىدە ئىشلىتىلىۋاتقان دورىلارنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ . قەشقەر ئۇيغۇر تېبابىتى دوختۇرخانىسىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان يەرلىك دورىلارنىڭ تۈرى 300 خىلدىن ئاشىدىغانلىقى مەلۇم .

دوكتور ئا . سوھەيل ئەنۋەر رەتلىگەن «ئۇيغۇرلاردا تېبابەت» ناملىق ئەسەردىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ، بۇندىن 1500 يىللار ئىلگىرىلا ئۇيغۇر تېبابىتى خېلى مۇكەممەل ئىلمىي سىستېمىغا كىرگەن . مەسىلەن ، ئاشۇ قەدىمكى قوليازىمىلاردىكى تېبابەت

مەزمۇنلىرى تۆۋەندىكى تۈرلەرگە ئايرىلغان .

(1) داۋالاش شەكىللىرى

قان ئېلىش ، يارىنى كېسىش ، يارىنى دېزىنفېكسىيەلەش ، دورىنى يارا ئېغىزى ۋە چاقا ئۈستىگە بېسىش ، سۇيۇق دورىلارنى ئىچكۈزۈش ، دورا بىلەن ئۇۋۇلاش ، قۇلاققا دورا تېمىتىش ، تالغان دورىنى قومۇش نەپچىسى بىلەن گالغا پۈركۈش ، دورىنى توپىغا سېپىپ ئارىلاشتۇرۇپ ، لېينى سۆگەلگە سۈرۈش ، غەر - غەر قىلىش ، يۇتقۇنچاققا دورا پۈركۈپ كىرگۈزۈش ، دورا بىلەن يۇيۇنۇش ، ھوردىتىش ۋە باشقىلار .

(2) ئىچىدىن ئىشلىتىلدىغان دورىلارغا ئارىلاشتۇرۇلدىغان

ماددىلار

گۆش سۈيى (شورپا) بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىش ، ھەسەل قوشۇپ يېگۈزۈش ، قاينىتىپ ئىچىش ، گۈرۈچ سۈيى بىلەن قوشۇپ ئىچىش ، ئۈزۈم شەرىتى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىش ، سېرىقماي ، سۈت ۋە قېتىق بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىش ، ئوغۇل تۇغقان ئايالنىڭ ئوغۇز سۈتى بىلەن قوشۇپ ئىچىش ، قىزىل ئۆچكە سۈتى بىلەن قوشۇپ ، ئىسسىق ۋە سوغۇق پېتى ئىچىش ، دورىنى قاينىتىپ ئۆچكە سۈتى ۋە ھەسەل قوشۇپ ئىچىش ، دورىنى ھەسەل ۋە گۈرۈچ سۈيى ياكى يامغۇر سۈيى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىش ، قىزدۇرۇلغان ئوغۇز سۈتى بىلەن قوشۇپ ئىچىش ، مەرۋايىت ۋە ئالتۇن سۈيى بىلەن قوشۇپ ئىچىش ، كۆك ئىنەك (ئېشەك) سۈتى بىلەن قوشۇپ ئىچىش ، ھەرە كۆنىكىنى قاينىتىپ سۈيى بىلەن قوشۇپ ئىچىش . . . ۋە باشقىلار .

(3) دورا تۈرلىرى ۋە دورا ياساش ئۇسۇللىرى

مەلھەم ، دەملەمە ، تالغان ، يارما ، ئارىلاشما ، شىرنىلىك ، ئېرىتمە ، مەجۇن ، خېمىر ، كۇمىلاچ ، توقچاق ، شامچە ، كۆمەچ ، قايناتما كۆپۈكى ، مىس قازاندا قورۇش ، چۆپ دورىلارنى توغراپ

سايدا قۇرۇتۇش ، بەلگىلىك مىقدار قالغىچە سۇس ئوتتا قاينىتىلغان قايناتما ، ئىسسىق كۈلگە كۆمۈپ پىشۇرۇش . . . ۋە باشقىلار .

(4) دورىگەرلىك جاھازىلىرى

ئەلگەك ، ھاۋانچا ، قازان ، چوغدان ، تارازا ، مىس قاچا ، دورا قاينىتىش كوزىسى ، سۈرمىدان ، پاختا رەخت ، قەغەز ، يىپ ، ئەمبەل ، گىل ، توپا ، ساپال ، تاۋا ، كەندىر خالتا . . . ۋە باشقىلار .

(5) ئۆسۈملۈك دورىلار ۋە ئۆسۈملۈك تۈرىدىكى شىپالىق ئوزۇقلۇقلار

سامساق ، سامساق شىرنىسى ، سامساق پوستى ، سامساق يىلتىزى ، قارا ھىلىلە ، زەپە (زاراڭزا چېچىكى) ، تېرىق ئۇنى ، ئۈزۈم شارابى ، ئارپا ئۈندۈرمىسى ، ئارپا ئۇنى ، كەبابە ، كېۋەز غوزىسى ، شېكەر قومۇشى ، چىنار ئۇرۇقى ، چىنار ياغىچى ، قارىغاي يېلىمى ، قىزىلمۇچ ، ئاقمۇچ ، قارىمۇچ ، پىلىپىل ، قاسرىقى سويۇلغان تېرىق ، چوڭ قاقىلە ، ئاق ئۈجمە يوپۇرمىقى ، كۈنجۈت ، ياۋا ئۈزۈم ، كىچىك قاقىلە ، كەترا ، سېرىق پۇرچاق ، ھىندى خورمىسى ، دولىنا ، مۇقىل ، قەلەمپۇر ، تۇزغات ، ئېگىر ، ئىت ئۈزۈمى ، كات ھىندى ، قاراقات ، گۈلۈسەن ، زىرىق ، ئانار ، ئانار سۈيى ، ئاق ئۈجمە قېقى ، قىزىل پۇرچاق ، كۈنجۈت يېغى ، نىل ، نىل سۈيى ، ئاق ئۈن ، ئاق ئۈجمە پوستى ، دارچىن ، نېپىز دارچىن ، قارا ئۈن ، پىياز ، غۈنچە ئۈزۈم ، تۇرۇپ ، تۇرۇپ سۈيى ، سىيادان ، شېكەر سۈيى ، دېڭىز كۆپۈكى ، سىركە ، مۇسەللەس ، گۈرۈچ ، زەيتۇن يېغى ، قىزىل سەندەل ، ئاق سەندەل ، چىلان ، چىلان سۈيى ، ياۋا كەندىر چېچىكى ، تۆگىتپان چۆپى ، توغرىغۇ ، كاۋا چېچىكى ، كاۋا سۈيى ، قارىئۆرۈك پوستى ، ئارپىبەدىيان ، ئاشكۆكى ، پىننە ، زىرە ، ئانار چېچىكى ، ئانار پوستى ، قىزىل كەندىر چېچىكى ، كەندىر ئۇرۇقى ، بېدە ، قۇستە ، سەرۋى ،

ئېگىزلىگەن پاختا ، قارىئۆرۈك مېغىزى ، زەنجىۋىل ، لىمون ، بېھى ، بادىرەنجى بۇيا ، سېمىز ئوت . . . ۋە باشقىلار .

(6) داۋالاشتا ئىشلىتىلدىغان ئورگانىك ماددىلار

تۆگە گۆشى ، قارلىغاچ گۆشى ، كېيىك پېيى ، ھەسەل ، سۈت ، گۆش سۈيى ، مەرۋايىت ، مەرۋايىت سۈيى ، ئالتۇن ۋەرەق ، قىزىل ئۆچكە سۈتى ، ئېشەك سۈتى ، قارا ئوغلاقنىڭ جىگىرى ، ئۆپكە ، قېتىق ، چوشقا ئۆتى ، كەكلىك ئۆتى ، ئۆچكە ئۆتى ، ئادەمنىڭ ئۆتى ، توشقان ، ئۆكۈز ، بېلىق ، بۆرە ، قارىغۇچاشقان ، سوغۇر ، مۈشۈك قاتارلىقلارنىڭ ئۆتى ، دىسكى چاي ، توشقان مېڭىسى ، پىشلاق ، چوشقا تېرىسى ، ئايغىر ئۇرۇقىدىن ، ئايالنىڭ سۈتى ، قوي سۈتى ، كالا مۇڭگۈزى ، قوي مۇڭگۈزى ، كەكلىك مېڭىسى ، بۆرە سۆڭىكى ، بۆرە تىلى ، بوۋاق سۈيدۈكى ، تۇخۇم ، ئۆچكە سۈيدۈكى ، كەپتەر مايىقى ، تېكە سۈيدۈكى ، ئېشەك تېزىكى ، ئۆكۈز سۈيدۈكى ، تېكە گۆشى ، يىلان تېرىسى ، ئىت تۈكى ، توشقان تۈكى ، بۇغا مۇڭگۈزى ، بۆرە پوقى ، قىرغاۋۇل گۆشى ، ئولاي گۆشى ، ئىپار ، ئىپار شارابى ، كىرىپە تېرىسى ، يىلان گۆشى ، قان ، ئۈچ ياشلىق قارا بۇقىنىڭ تېزىكى ، ياۋا تۆگە مايىقى ، قارا ئۆكۈز تېزىكى . . . ۋە باشقىلار .

(7) يەردىن ۋە كانلاردىن ئېلىنىدىغان دورىلار

زەمچە ، نۆشۈدۈر ، يار تۇزى ، دانىكار ، سەپراپ ، قارلىغاچ ئۇۋىسى ، قارا تۇز ، تۆت يول ئاغزىدىن ئېلىنغان توپا ، تاشتۇز ، زاك ، مىس دېتى ، تۆمۈر كېيىكى ، پىشۇرۇلغان گەج ، قاشتېشى . . . ۋە باشقىلار .

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تېبابىتىدە دورىلارنىڭ ئىشلىتىلىش ۋاقتى ۋە قائىدىلىرى ، دورا تەييارلاش ئۇسۇللىرى ، دورىلارنىڭ مىقدارى ، دورا تەركىبىگە قېتىلدىغان خام ئەشيانىڭ تەبىئىتى ۋە بىرىكىشىش

خۇسۇسىيىتى ، دورىلارنىڭ بىرلەمچى ۋە ئىككىلەمچى تەسىرلىرى قاتارلىقلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلىنغان بولۇپ ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ مۇشۇ جەھەتلەردىكى ئىلمىي ئاساسلىرى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە ئىكەنلىكى بايقىلىدۇ .

قىسقىسى ، ئۇيغۇر تېبابىتى بىۋاسىتە تۇرمۇشتىن ۋۇجۇدقا كەلگەن ۋە مىڭلىغان يىللىق تەجرىبىلەر ئاساسىدا شەكىللەنگەن . بىز كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولغان ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇرلارنىڭ تېبابىتىگە ئائىت بۇ دەستۇر باشقا بىر يەردىن تەرجىمە قىلىنغان نەرسە بولماستىن ، بەلكى ساپ ئۇيغۇر فولكلور بىلىملىرىگە يۈلەنگەن ھالدا ۋە ئۆز دەۋرىگە كۆرە يۇقىرى ئىقتىدارغا ئىگە ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ تەجرىبە ۋە كۆزىتىشلىرىگە ئاساسلانغان تولىمۇ ئەھمىيەتلىك مەنبە ھېسابلىنىدۇ . ئۇيغۇر تېبابىتىدە دورا - دەرەكلەرنى ئىشلىتىش ئارقىلىق كېسەل داۋالاشتىن باشقا ، يەنە قول ئەمەلىيىتى ئارقىلىق ، يەنى قان ئېلىش ، ھىجامەت (لوڭقا) قويۇش ، داغلاش ، ئۇۋۇلاش ، كۈن نۇرىغا قاقلاش ، قۇمغا كۆمۈلۈش ، ھوردىنىش (پارلىنىش) ، تېرىگە ئېلىش ، قېرىنغا ئېلىش ، ئىسسىق ئۆتكۈزۈش ، سوغۇق ئۆتكۈزۈش ، قان ئېقىتىش ، چۈشكۈرتۈش ، ئىسلاش ، باش تەڭلەش ، شاقىداش قاتارلىق داۋالاش ئۇسۇللىرىمۇ قوللىنىلىدۇ .

تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ، قەشقەردە 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا تۇنجى غەربچە داۋالاش دوختۇرخانىلىرى قۇرۇلغان . يەنى 1896 - يىلى يەكەندە شۆپت مىسسىئونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تۇنجى داۋالاش نۇقتىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، 1900 - يىلى ئۇلار قەشقەردە خېلى مۇكەممەل قۇرۇلمىلىق يەنە بىر دوختۇرخانا قۇرغان . شۆپت مىسسىئونېرلىرى قەشقەردە تۇرغان 50 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە 400 مىڭغا يېقىن يەرلىك بىمارلارنىڭ بۇ دوختۇرخانىلاردا

داۋالانغانلىقى مەلۇم^① . 1929 - يىلى شۈبەت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قەشقەردە يەنە بىر دوختۇرخانا قۇرۇلغان . دەسلەپ چەت ئەللىكلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان بۇ دوختۇرخانىلار قەشقەرنىڭ تۇنجى ئەۋلاد غەرىبچە داۋالاش دوختۇرلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە ئاكتىپ رول ئوينىغان . ئۇنىڭدىن بۇرۇن قەشقەر خەلقىنىڭ ساغلاملىق ئىشلىرى پۈتۈنلەي ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر تېبابىتىگە تايانغان . ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە - ھۆكۈمەتنىڭ غەمخورلۇقى ئاستىدا قەشقەر ئۇيغۇر تېبابىتى غەرىبچە داۋالاشنى ئاساس قىلغان زامانىۋى دوختۇرخانىلار بىلەن ماس قەدەمدە ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى . 1955 - يىلى قەشقەر شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى يۈسۈپھاجىم ، مامۇتخان ، ئىسمايىلجان ، زۇنۇن قارىي ، ئابدۇراخمان ، كېرىم ئاخۇن قاتارلىق داڭلىق تېۋىپلارنى تەشكىللەپ قەشقەر شەھەرلىك ئۇيغۇر تېبابىتى ھەمكارلىق دوختۇرخانىسىنى قۇردى . شۇنىڭ بىلەن ئارقا - ئارقىدىن قاغىلىق ، يەكەن ، پوسكام قاتارلىق ناھىيىلەردىمۇ ئۇيغۇر تېبابىتى دوختۇرخانىلىرى قۇرۇلۇشقا باشلىدى . 1990 - يىللارغا كەلگەندە پۈتۈن ۋىلايەتتە ئۇيغۇر تېبابىتى دوختۇرخانىلىرى توققۇزغا يەتتى . ئۇلارنىڭ ئىچىدە ۋىلايەت دەرىجىلىك دوختۇرخانىدىن بىرى بار . يۇقىرىقى ناھىيىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك دوختۇرخانىلاردىن باشقا ، ھەتتا بەزى يېزا - بازارلاردىمۇ ئۇيغۇر تېبابىتى پونكىتلىرى قۇرۇلدى . قەشقەر تېببىي مەكتەپ قارمىقىدا 1983 - يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر تېبابىتى كەسپى بويىچە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ ، زور بىر تۈركۈم ياش ئەۋلادلار تەربىيەلەندى ، ئۇلار ھازىر ھەر دەرىجىلىك ئۇيغۇر تېبابىتى دوختۇرخانىلىرىدا تايانچلىق رول ئوينىماقتا .

① ئەسەت سۇلايمان : «ئۆزلۈك ۋە كىملىك» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 2006 - يىلى نەشرى ، 651 - بەت .

2 § . ئاسترونومىيە

قەشقەر رايونىدا ياشىغان ئۇيغۇر ئەجدادلىرى تەبىئەت بىلەن ئۇزۇن مۇددەت ئېلىشىش جەريانىدا تەبىئەتنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى بىلىشكە ، تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىق مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشقا ئىنتىلگەن . مانا شۇنداق ئۆزلۈكسىز تىرىشچانلىقلار ۋە تەكرار ئىزدىنىشلەر نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي تەبىئەت قاراشلىرى بارلىققا كەلگەن . ئاسترونومىيەلىك قاراشلار ئەنە شۇ ئىپتىدائىي تەبىئەت قاراشلىرىنىڭ يادروسى ھېسابلىنىدۇ .

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى ئاسترونومىيەلىك قاراشلار توغرىسىدا يېزىلغان مەخسۇس مونوگرافىيە بولمىغاچقا ، بىز بۇ تېمىنى پەقەت قەشقەر رايونىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئېتىقاد تۈسىدە ساقلىنىپ كەلگەن بىر قىسىم ئاغزاكى مەنبەلەر ۋە بۇ مەنبەلەرنى سىستېمىلاشتۇرۇپ بايان قىلغان قەشقەرلىك ئىككى بۈيۈك ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانى بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» قاتارلىق ئىككى بۈيۈك ئەدەبىي مىراسلىرىدىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلار ئارقىلىق شەرھەش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشىمىز .

ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى ئىپتىدائىي چۈشەنچىسىدە دۇنيادىكى بارلىق مەۋجۇدات تۆت ئاساسىي ئېلېمېنت (ئوت ، ھاۋا ، سۇ ، تۇپراق) تىن يارىتىلغان . جىمكى ھاياتلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇشى يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇققا مۇناسىۋەتلىك ، دېگەن قاراش ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان . ئۇلار مۇشۇ قاراش بويىچە كۆك

(ئاسمان) نى بارلىق جانلىقلارنىڭ ھاياتىغا پاناھ بولغۇچى «كۆك گۈمبەز» دەپ تەسەۋۋۇر قىلغان ۋە ئۇنىڭغا بولغان كۈچلۈك ئېتىقادىنى «كۆك تەڭرى» ئوبرازىغا مۇجەسسەملەشتۈرگەن . كۆككە بولغان ئېتىقاد «قۇياش تەڭرى» سىگە مەركەزلەشكەن ھالدا ئاي ، يۇلتۇز ، بۇلۇت ، شامال ، چاقماق ، يامغۇر ، قار قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرى ۋە ھادىسىلىرىگە بولغان ئاسترونومىيەلىك چۈشەنچىلەر بارلىققا كەلگەن . ئەجدادلىرىمىز كۆكتە جىمىرلاپ تۇرغان يۇلتۇزلار ئاشۇ «كۆك گۈمبەزگە يېقىلغان چىراغ» لار بولۇپ ، ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەر ئىنسانلارنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدۇ ، ھەر بىر يۇلتۇز ھايات - ماماتلىقنىڭ نىشانى ، دەپ قارىغان .

مۇشۇ ئەقىدىلەر بويىچە ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا «ئاسمانغا قاراپ تۈكۈرمەسلىك» ، ئاسماندا ئاققان يۇلتۇزنى كۆرگەندە «مېنىڭ يۇلتۇزۇم يۇقىرىدا! يۇلتۇزۇمنى ئاللا ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغايىسەن» دەپ كۆككە ئىلتىجا قىلىپ دۇئا قىلىش ئادەتلىرى بارلىققا كەلگەن . قىسقىسى ، «كۆكتىن تامدۇق ، يەردىن ئۇندۇق» دېگەن ساددا چۈشەنچە خەلقىمىزنىڭ تەبىئەت ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىنىڭ يادروسى ھېسابلانغان «تۆت زات» قارىشىغا مەركەزلەشكەن بولۇپ ، ئۇ بارلىق ئاسترونومىيەلىك چۈشەنچىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان .

ئاسترونومىيەلىك قاراشلار تەبىئەت ھادىسىلىرى قانۇنىيەتلىرىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى بولۇپ ، كۈندۈزلىرىنى كەڭ تەبىئەت قوينىدىكى ئېتىز - ئېرىق ، قىرلاردا ، كېچىلىرىنى يۇلتۇزلۇق كۆك ئاسمان ئاستىدىكى پايانسىز ئېكىنزارلىقلاردا دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق ئەمگەكلىرى بىلەن ئۆتكۈزگەن ئەمگەكچان خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەريانىدىكى ئۇزاق ئەسىرلىك تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنىدۇر . ئۇلار

كۈن بىلەن تۈننىڭ ، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇقنىڭ ، كۈن ، ئاي ، پەسىللەرنىڭ دەۋرىي ھالدا ئالمىشىپ ، ئايلىنىپ تۇرۇش سەۋەبلىرىنى ئاسمان جىسىملىرى (قۇياش ، ئاي ، يۇلتۇز ، پلانىتلار) دىكى ئۆزگىرىشلەرگە باغلاپ چۈشەندۈرۈشكە تىرىشتى . قۇياشنىڭ شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ غەربكە يېتىپ كېتىشى ، كۈننىڭ تۇتۇلۇشى ، ئاينىڭ تۇغۇلۇشى ، زورىيىشى ۋە ئاخىرىدا يوقىلىپ قايتىدىن يېڭىلىنىشى ، پلانىتلار ۋە سانسىزلىغان يۇلتۇزلارنىڭ سىرلىق ھەرىكەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ كائىناتقا بولغان تەسىرى قاتارلىقلارنى ئۇزاق ئەسىرلىك تەكرار ئەمەلىيەت جەريانىدا ئاددىي كۆز بىلەن كۆزىتىپ ، پلانىتلارنىڭ بۇرچلىق ۋاقتىنى مەلۇم ئېنىقلىق بىلەن ھېسابلاپ چىقىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى . نەتىجىدە ، ئەڭ ئىپتىدائىي خاراكتېردىكى يېزىقىسىز ۋاقىت كالىپندارى (يۇلتۇز كالىپندارى) روياپقا چىقتى . دېھقان - چارۋىچىلارمۇ مۇشۇ كالىپندار بويىچە ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەزگىلىنى بەلگىلىدى . شۇنداق قىلىپ مېتېئورولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەرنى سۈپەتلەيدىغان «يۇلتۇز كالىپندارى» نى ئىجاد قىلىش جەريانىدا ، خەلقىمىز قۇياشنى مەركەز قىلغان پلانىتلارنىڭ سۈپەتلىرىنى پەرقلىق ھالدا تەرىپلەش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى . مەسىلەن ، ھەم ئاسترونومىيىلىك ، ھەم مېتېئورولوگىيىلىك مەنىگە ئىگە بولغان ئۆكەر يۇلتۇزىنى üker دەپ ئاتاىپ ، ئۇنىڭدىن كېچىسى يول يۈرگەندە نىشان كۆرسىتىپ بېرىدىغان كومپاس سۈپىتىدە پايدىلاندى . «يۇلتۇز كالىپندارى» دىكى مەزگىل ئۆزگىرىشىنىمۇ ئەنە شۇنداق ئۆكەر يۇلتۇزىنىڭ ھەرىكىتىگە قاراپ بەلگىلىدى . ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھېسابچە ، ئۆكەر يۇلتۇزى يەردە 40 كۈن ياتىدۇ ، بۇ ۋاقىت يىلنىڭ تازا ئىسسىق مەزگىلى بولۇپ «40 كۈنلۈك چىللە» دېيىلىدۇ ، مۇشۇ 40 كۈن ئۆتۈپ ، ئۆكەر يەردىن كۆتۈرۈلگەندە (يىراقلاشقاندا) ، ئۆسۈملۈك دان تۇغىدۇ ،

دەپ قارايدۇ . 5 - ئاينىڭ ئاخىرى ۋە 6 - ئاينىڭ باشلىرى ئۆكەر يۇلتۇزى كۆرۈنمىگەن مەزگىل بولۇپ ، خەلقىمىز بۇ مەزگىلنى «ئۆكەر يەرگە چۈشتى» دەپ قارىغان . خەلقىمىز ئارىسىدىكى «ئۆكەر يانغا ئۆتسە يازغا تەۋە ، قوماق گەدەنگە چۈشسە تازغا تەۋە» دېگەن ماقال ئەنە شۇ ئۆكەر يۇلتۇزى ھەققىدىكى چۈشەنچىدىن كېلىپ چىققان .

ئەجدادلىرىمىز يەنە كۆرۈنۈشتە ئورنىدىن مىدىرلىمايدىغان قۇتۇپ يۇلتۇزىنى «تۆمۈر قوزۇق» دەپ ئاتاپ ، ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى . كېچىلىرى يول يۈرگەندە ۋە ھەربىي يۈرۈشلەردە ئاشۇ «تۆمۈر قوزۇق» قا قاراپ تەرەپنى بەلگىلىدى . «تۆمۈر قوزۇق» نىڭ يېنىدىكى ئىككى يۇلتۇز تۈركۈمنى «بېلىق يۇلتۇز» ۋە «قوزا يۇلتۇز» دەپ ئاتاپ ، «بېلىق - قىشنىڭ ئاخىرقى ئېيى» ، «قوزا - باھارنىڭ باشلانغۇچ ئېيى» دەپ چۈشەندۈردى . ئۆزىنىڭ رەڭگى بىلەن بىر تامچە قانغا ئوخشايدىغان مارس يۇلتۇز تۈركۈمىگە «يەتتىكەن» («يەتتە قاراقچى» ياكى «قاراقۇش») دەپ نام بېرىپ ، ئۇ كۆرۈنگەندە بالايىئاپەت ياغدۇ ، دەپ قارىدى . خەلق ئارىسىدا بۇ يۇلتۇز تۈركۈمىنىڭ يەنە «چۆمۈچ يۇلتۇزى» ، «چوڭ ئېيىق يۇلتۇزى» دېگەن ناملارمۇ بار . ھەممىدىن روشەن ھەم چىرايلىق ۋېنېرا يۇلتۇزىنى «چولپان يۇلتۇزى» دەپ ئاتاپ ، ئۇنى خۇشاللىق ۋە بەخت - سائادەتكە سىمۋول قىلدى . ئەڭ ئۈستۈن تۇرىدىغان زوھەل يۇلتۇز تۈركۈمىنى «ئاقار يۇلتۇز» ، «تارازا يۇلتۇز» دەپ ئاتاپ ، ئۇنىڭغا باشقىچە ئەھمىيەت بەردى . «چىللە» (ئىيۇل) نىڭ ئاخىرى «تارازا يۇلتۇز» نىڭ كۆرۈنۈش مەزگىلى بولۇپ ، ئۇ ياز ئىسسىقلىقىنىڭ قايتىشقا باشلىغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ ، مۇنەججىملەر بۇ يۇلتۇزنىڭ چىقىشىغا قاراپ : «تارازا تۇغسا تاڭ سالقىن ، بۇغداي ، ئارپا پىشىدۇ» دەپ ھۆكۈم قىلىشتى . ئۇلار يەنە ئاتارۇت (مېركۇرى) يۇلتۇز تۈركۈمىنى

«سۈنبۈلە» («بۇغداي بېشى») دەپ ئاتاپ ، سۈنبۈلە تۇغقاندىن كېيىن ياز ئاياغلىشىدۇ ، دەپ قارىدى . خەلق ئارىسىدىكى «سۈنبۈلەيمى ، قىشنىڭ غېمى» ، «سۈنبۈلدا سۇ سال ، مىزاندا تېرى ، مىزاندا تېرىمىساڭ قوي نېرى» دېگەنگە ئوخشاش تەمسىللەرنىڭ پەيدا بولۇشىمۇ ئاشۇ يۇلتۇزنىڭ كوسمولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . خەلقىمىز يەنە مۇشتەرى (يۇپىتېر) يۇلتۇز تۈركۈمىنى «ئوت يۇلتۇز» (مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ئەرەن تۈز» دەپ ئاتىغان) دەپ ئاتاپ ، ئۇنى ياخشىلىق ۋە بەخت - سائادەتكە سىمۋول قىلدى . «مېرىخ يۇلتۇز» تۈركۈمىنى «شامال يۇلتۇز» (مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «باقرسوقم» دەپ ئاتىغان . I توم 35 - بەت) دەپ ئاتاپ ، ئۇنى پالاكەت ۋە مالاھەتكە سىمۋول قىلدى . زوھەل يۇلتۇز تۈركۈمىنى «تۇپراق يۇلتۇز» دەپ ئاتاپ ، ئۇنى ئىقبال - پاراغەتكە سىمۋول قىلدى ۋە باشقىلار .

قەشقەر رايونىدا بىر قەدەر كەڭ تارقالغان «يۇلتۇز پالى» يۇلتۇزلارنىڭ يۇقىرىقىدەك ئاسترو - كوسمولوگىيەلىك خۇسۇسىيەتلىرىگە تەتبىقلانغان .

ئومۇمەن ئالغاندا ، قەدىمكى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاسترونومىيەلىك قارىشى ئاسمان جىسىملىرىغا چوقۇنۇشتىن باشلاندى . ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي قارىشىدا كۈن ، ئاي ، يۇلتۇز بىر گەۋدىلىك ئۇقۇم بولۇپ ، ئاسمان بوشلۇقىدا ھەرىكەت قىلىدىغان «تەڭرى» لەردۇر . ئۇلارنىڭ نەزەرىدە «قۇياش تەڭرىسى» كۆك تەڭرىلىرى ئىچىدە باش تەڭرى بولۇپ ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىككىنچى تەڭرى — «ئاي تەڭرىسى» دۇر . مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىنىڭ I توم 333 - ۋە 341 - بەتلەردە كۈن بىلەن ئاينىڭ مېتېئورولوگىيەلىك خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە بەزى مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان .

ئەجدادلىرىمىزنىڭ «كۆك تەڭرى» لىرى ھەققىدە ياراتقان تۆۋەندىكى كوسمولوگىيىلىك ئەپسانە بىزنىڭ دىققەت - ئېتىبارىمىزنى قوزغايدۇ: ئەپساندا ئېيتىلىشىچە ، «قۇياش تەڭرىسى بىلەن ئاي تەڭرىسى ئوتتۇرىسىدا «ئۆلگىن» ناملىق بىر تەڭرى ياشارمىش ، ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىدىغان يولدا يەتتە (بەزى رىۋايەتلەردە توققۇز) توسۇق بار ئىكەن ، بۇ توسۇقلار ئەركەك شامان (قام) لار كەلگەندە ئېچىلىدىكەن ، بۇ توسۇقلار «تۆمۈر قوزۇق» قا تۇتىشىدىكەن ، كۆكتىن تۆكۈلىدىغان رەھمەت يامغۇرلىرى «ئۆلگىن» نىڭ ئاغزىدىن ئاققان شالى ئىكەن ، ئۇنىڭ يەتتە ئوغلى ، توققۇز قىزى بار ئىكەن ، ئوغۇللىرىنىڭ نامى قاراشت ، بۇغراخان ، يېشىلخان ، بۇرچاخان ، قاراقۇش (قازتال) ، بەختىخان ، ئەركانم بولۇپ ، ئۇلارمۇ كۆكتە تۇرىدىكەن . «ئۆلگىن» نىڭ خىزمىتىدە يەنە باشقا روھلارمۇ بار ئىكەن ، بۇلاردىن يورۇق ، شولا ، قار قاتارلىقلار بولۇپ ، يورۇق ئىنسانلار بىلەن «ئۆلگىن» ئارىسىدىكى ئالاقىچى ئىكەن .^① بۇ ئەپسانىدە تىلغا ئېلىنغان «يەتتە توسۇق» خەلق چۈشەنچىسىدىكى «يەتتە پەلەك» ، يەنى يەتتە قات ئاسمان چۈشەنچىسىنى ، «ئۆلگىن» نىڭ يەتتە ئوغلىنىڭ نامى يەتتە سەييارە ياكى يەتتە پلانېتنىڭ نامىنى ئىنكاس قىلغان . شۇنداق قىلىپ قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز قىياسىغا ۋە ئەمەلىي كۆزىتىش تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن ئاسماندىكى يەتتە سەييارىنىڭ خاراكتېرىسىكىسىنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكەن . مەسىلەن :

— سەكەنتىر (ساتۇرپىن) — بەخت يۇلتۇزى ، خەلق ئارىسىدىكى نامى قاراشت .

— ئوڭاي (يۇپىتېر) — مەئشەت يۇلتۇزى ، خەلق

① «قەدىمكى تۈرك دىن تارىخى» ، ئىستانبۇل ، 1976 - يىلى نەشرى ، 21 - ، 22 - بەتلەر .

ئارسىدىكى نامى قاراقۇش ، قاراتال .
— كۆرد (مارس - مېرىخ) — غەزەپ يۇلتۇزى ، خەلق
ئارسىدىكى نامى بۇغراخان .

— سەۋىت (زۆھرە ، ناخست ، ۋېنېرا) — خۇشاللىق
يۇلتۇزى ، خەلق ئارسىدىكى نامى يېشىلخان .
— ئارزو (ئاتاروت - مېركۇرى) — تىلەك يۇلتۇزى ، خەلق
ئارسىدىكى نامى بۇرچاخان .

— يەشىق (كۈن - قۇياش - شەمس) — يورۇقلۇق يۇلتۇزى ،
خەلق ئارسىدىكى نامى ئەركانم .

— يالچىق (ئاي - قەمەر) — ئاشىق ، سۆيگۈ - مۇھەببەت
يۇلتۇزى ، خەلق ئارسىدىكى نامى بەختخان .

يۇقىرىقى سەييارىلارنىڭ ئاسمان بوشلۇقىدىكى ئورنىغا قاراپ
مۇنداق گۈرۈپپىلاشتۇرغان :

يەر بىلەن ئاي شارى ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇق — 1 - پەلەك
ئاي شارى بىلەن مېركۇرى ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇق —
2 - پەلەك

مېركۇرى بىلەن ۋېنېرا ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇق — 3 -
پەلەك

ۋېنېرا بىلەن قۇياش ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇق — 4 - پەلەك
قۇياش بىلەن مارس ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇق — 5 - پەلەك
مارس بىلەن يۇپىتېر ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇق — 6 - پەلەك
يۇپىتېر بىلەن ساتۇرېن ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇق — 7 -

پەلەك

ئاسمان جىسىملىرى ۋە سەييارىلەرنىڭ ئورنى ھەققىدىكى
يۇقىرىقىدەك ساددا قاراشلار ئەڭ دەسلەپ كۆچمەن چارۋىچى ۋە
دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى مىللەتلەرنىڭ پەسىللەرنى
بەلگىلەش جەھەتتىكى ئېھتىياجى بىلەن بارلىققا كەلگەن ، ئۇلارنىڭ

بۇ قاراشلىرىدا «يەر مەركەز» چۈشەنچىسى ئالغا سۈرۈلگەن .
 ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق شۇنداق ھۆكۈم قىلىشقا
 بولىدۇكى ، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ئەمەلىي
 تەجرىبىلىرى ئاساسىدا توپلانغان ساددا ئاسترونومىيلىك قاراشلار
 ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر شائىرى يۈسۈپ خاس
 ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىكى ئاسترونومىيلىك
 بايانلىرى ئۈچۈن ئېتنوگرافىيلىك مەنبە بولغان . تېخىمۇ
 ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ
 ئاسترونومىيلىك بايانلىرىنىڭ تارىخىي مەنبەسى — قەدىمكى
 ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ھاياتىدا كەڭ ئومۇملاشقان تەبىئەت ئالىمى
 ھەققىدىكى ئەمەلىي ئىزدىنىشلىرىنىڭ يەكۈنلىنىشى ، شۇنداقلا يەنە
 غەرب ۋە شەرق ئاسترونومىيە ئىلمىنىڭ تەسىرى بىلەن گۈللەنگەن
 قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئاسترونومىيلىك كۆزىتىشلەرنىڭ
 ئوبرازلىق كۆرۈنۈشى ، خالاس .

«قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا بايان قىلىنغان ئاسترو -
 كوسمولوگىيىلىك قاراشلارنى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ نۇقتىغا
 مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن :

(1) يەتتە يۇلتۇز (يەتتە سەييارە) قارىشى :
 «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ «يەتتە يۇلتۇز ۋە ئون ئىككى
 بۇرج (ئۆكەك) بايانىدا» ناملىق 5 - بابىدا مۇنداق يېزىلغان :

128 . بۇ كۆكتەكى يۇلتۇز بىر ئانچە بەزەك

بىر ئانچا قۇلاۋۇز بىر ئانچە يەزەك

(كۆكتىكى يۇلتۇزلار بەزىسى بېزەك ،

يول باشلار بەزىسى ، بەزىسى يەزەك چارلىغۇچ .)

129 . بىر ئانچە يارۇتمىش خالايققا ئول ،

بىر ئانچە قۇلاۋۇز بولۇر يىتسە يول .

- (كىشىگە يورۇقلۇق بېرۇر بەزىسى ، يول يىتسە
كۆرسىتۇر يەنە قانچىسى .)
130 . فايۇسى ئۆرۈرەك فايۇسى كۆردى ،
فايۇسى يارۇقراق فايۇ ئەكسۇدى .
(بەزىسى ئېگىزدە ، بەزىسى تۆۋەن ،
غۇۋادۇر بەزىسى ، بەزىسى روشەن .)
131 . بۇلاردا ئەڭ ئۈستۈن سەكەنتىر يورىر ،
ئىككى يىل سەككىز ئاي بىر ئەۋدە قالىر .
(بۇلاردىن ئەڭ ئۈستۈن سەكەنتىر تۇرۇر ،
ئىككى يىل ، سەككىز ئاي بىر بۇرچدا قالدۇر .)
132 . ئانىڭدا باسا بولدى ئىككىنچ ئوڭاي ،
بىر ئەۋلاد قالىر ئون ئادىن ئىككى ئاي .
(ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ ئوڭاي) (مۇشتەرى ، يۇپىتېر)
قالدۇر بىر بۇرچدا ئۇ دەل ئون ئىككى ئاي .)
133 . ئۈچۈنچى كۈرۈد كەلدى كۆكسۈن يورىر ،
قايۇقا بۇ باقسا ياشارمىش قۇرىر .
(ئۈچۈنچى كۈرۈد (مېرىخ ، مارس) دۇر غەزەپتە يۈرۈر
قايان بارسا ياشارغان قورۇر)
134 . ياشىق بولدى تۆرتىنچ يارۇتتى ئازۇن ،
ياقىشىسا يارۇتۇر باقىشىسا ئۆزۈن .
(تۆتىنچى قۇياشتۇر يورۇتار جاھان ،
يېقىن ھەم ئۇدۇل كەلگەننى ھامان .)
135 . سەۋۈگ يۈز ئۇرۇندى بەشىنچى سەۋىت ،
سەۋە باقتى ئەرسە سەن ئۆزنى ئاۋىت .
(بەشىنچى سەۋىتتۇر ، سۆيۈملۈك ئۆزى ،
ئۇ باقسا كۆرەلمەس خۇشاللىق يۈزى .)
136 . باسا كەلدى ئارزۇ تىلەك ئارزۇلار ،

قايۇقا ياغۇشسا ئاڭغار ئۆز ئۇلار .
 (ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئارزۇ كېلەر
 ئۇ كىمگە يۇقۇشسا ، تىلەككە يېتەر .)
 137 . بۇلاردا ئەڭ ئالتىن بۇ يالچىق يۈرەر ،
 ياشىق بىرلە ئۆتىدۇ باقىشسا تولىر .
 (بۇلاردىن تۆۋەنرەكتە يالچىق (ئاي) تۇرار ،
 قۇياشقا ئۇدۇل باقسا تولۇق بولار .)

يۇقىرىقى بېيىتلاردا يەتتە يۇلتۇز (يەتتە سەييارە) نىڭ نامى ،
 ئاسمان بوشلۇقىدىكى ئورنى ، ئۇلارنىڭ ھەربىر بۇرجىكى ۋاقتى
 ۋە ھالىتى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن . بۇ بايانلارنى يۇقىرىدا
 شەرھىلىگەن ئاۋام ئارىسىدىكى چۈشەنچىلەر بىلەن سېلىشتۇرساق
 مەلۇم ئوخشاشلىق بار ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز . بۇ بىزگە
 شەرق ئالىمىدە ئاسمان جىسىملىرىنى ئىلمىي ئۇسۇلدا كۆزىتىدىغان
 تۇنجى «ئۇلۇغبەگ رەسەتخانىسى» قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى
 قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ ئاسمان جىسىملىرىنى
 كۆزىتىدىغان رەسەتخانىلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى چۈشەندۈرىدۇ .
 يۇقىرىدىكى «يەتتە يۇلتۇز» نىڭ نام - شەرىپى ھەققىدىكى
 بايانلارنىڭ مەزمۇن ماھىيىتىدە «قۇياش مەركەز» قارىشى
 گەۋدىلەنگەن .

ھازىر خەلقئارادا پولشلىق ئالىم كوپپىرنىك (1474 -
 1543) يۇنان پەيلاسوپلىرىدىن ئارستوتېل (مىلادىيەدىن
 ئىلگىرىكى 384 - - 322 - يىللار) ۋە پېتولىمى (مىلادىيەدىن
 ئىلگىرىكى 165 - - 85 - يىللار) لارنىڭ «يەر مەركەز»
 تەلىماتلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ، «قۇياش مەركەز» تەلىماتىنى
 ئۆزىنىڭ ئاسترونومىيەلىك ئەمەلىيىتى ئارقىلىق ئىسپاتلىغان
 تۇنجى ئالىم ، دەپ قارىلىدۇ . ھالبۇكى ، «قۇياش مەركەز» قارىشى

كوپپىرنىكتىن 500 يىل ئىلگىرى ئۇلۇغ ئۇيغۇر مۇتەپەككۈرى ۋە شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا شېئىرىي تىل بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان .

(2) «ئون ئىككى بۇرج» قارىشى

يۈسۈپ خاس ھاجىب يەنە قەدىمكى قەشقەر خەلقلىرى ئارىسىدىكى ئاسترونومىيەلىك قاراشلارغا ئاساسەن ، يىلىنىڭ ھەر قايسى پەسىللىرىدە ئاددىي كۆز بىلەن كۆرگىلى بولىدىغان ئاسمان گۈمبىزىدىكى يۇلتۇز تۈركۈمىنى ئون ئىككى بۇرجقا ، يەنى ھازىرقى زامان ئاسترونومىيىسىدە «زودىياك» دەپ ئاتىلىدىغان يۇلتۇز تۈركۈملىرىگە بۆلۈپ كۆرسەتكەن :

138 . ئون ئىككى ئۈكەك ئول بۇلاردا ئادىن ،

قايۇ ئىككى ئەۋلىغ قايۇ بىركە ئىن .

(ئون ئىككى بۇرج باردۇر بۇلاردىن بۆلەك ،

جۈپ ئۆيلۈك بەزىسى ۋە بەزىسى يەك .)

139 . كۆزى ياقى بۇلدۇر باسا ئۇد كەلىر ،

ئەرەنتىر قۇچىق بىرلە سانچۇ يورىر .

(قوزى يازغى يۇلتۇز ، كېيىن ئۆي كېلۈر ،

جەۋزا بىلەن سەرئاتان تۇرتۇشۇپ يۈرۈر .)

140 . كۆر ئارسلان بىلە قوشنى بۇغداي باشى ،

باسا ئۈلگۈ بولدى چادان يا ئەشى .

(ئېرۈر قوشنا بۇغداي بېشى ، ئارسلان

كېلۇر ئارقىدىن قەۋس ، ئەقرەب ، مىزان .)

141 . باسا كەلدى ئوغلاق كۆنەك ھەم بالىق ،
بۇلار تۇغدى ئەرسە يارۇدى قاللىق .

(كېلۇر ئاندىن ئوغلاق ، سۇغا ھەم بېلىق ،
توغۇلسا بۇلار كۆل بولغۇسى يورۇق .)

يۇقىرىقى بېيىتلاردا بۇ ئون ئىككى بۇرج (ئۆكەك) نىڭ يۇلتۇزلۇق ئاسماندا بىر - بىرى بىلەن قوشنا يۇلتۇز تۈركۈملىرى ئىكەنلىكى ۋە يىل ئىچىدە بۇلارنىڭ يۇلتۇزلۇق ئاسماندىكى پەسىللىك كۆرۈنۈشلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تەكرارلىنىپ تۇرىدىغانلىقى ھەمدە ھەربىر بۇرجنىڭ بەلگىلىك ئاي ، پەسىللەرگە ۋە كىلىلىك قىلىدىغانلىقى ئوچۇق كۆرسىتىلگەن . بۇ ئون ئىككى بۇرج ئەمەلىيەتتە ئاسترونومىيە ئىلمىدا «زودىياك» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان قۇياشنىڭ يۇلتۇزلار ئارىسىدىكى يىللىق كۆرۈنمە ھەرىكەت يولى ، يەنى ئېكلىپتىكا ئىچىدىكى ئون ئىككى يۇلتۇز تۈركۈمى بولۇپ ، ئەينى زاماندا بۇ يۇلتۇز تۈركۈملىرىگە خەلقىمىز سىمۋوللۇق ئۇسۇل بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرچە نام قويغان ، شۇنداقلا بۇ ئىسىملار يەنە ھەربىر ئاينىڭ نامى سۈپىتىدەمۇ قوللىنىلغان .

142 . ئۈچى يازقى يۇلدۇز ئۈچى بايقى بىل ،
ئۈچى كۈزكى يۇلدۇز ئۈچى قىشقى بىل .

(ئۈچ يۇلتۇز باھارنىڭ ، ئۈچى يازغىدۇر ،
قىشنىڭدۇر ئۈچىسى ، ئۈچى كۈزگىدۇر .)

143 . ئۈچى ئوت ئۈچى سۇۋ ئۈچى بولدى يەل ،
ئۈچى بولدى تۇپراق ئازۇن بولدى ئەل .

(ئۈچى سۇ ، ئۈچى يەل ، ئۈچى بولدى ئوت ،
ئۈچى تۇپراق ، بۇلاردىن دۇنيا ۋۇجۇد .)

بۇ بېيىتلاردا ئون ئىككى يۇلتۇز تۈركۈمى (بۇرچ)
پەسىللەرگە ئايرىلغان ھەمدە بۇ پەسىللەرنىڭ تەبئىي خاراكتېرى
تۆت ئېلېمېنتنىڭ خاراكتېرىگە تەتبىقلانغان . بۇ تولىمۇ
ئەھمىيەتلىك چۈشەنچە بولۇپ ، ئۇنى تۆۋەندىكىدەك سخىملاش
مۇمكىن :

باھار :

△ ھەمەل (ئۈۋەيس) - قوزى = 12 - مارت - 22 -

ئاپرىل

△ ئۈي (سەۋر ، ئود ، تېلتىس) 22 - ئاپرىل - 12 - ماي

△ ئەرەندىز (قوشكېزەك) - جەۋزا = 12 - ماي - 22 - ئىيۇن

ياز :

△ كۈچىك (سەرەتان ، تىمساھ ، راک) = سەرەتان - چىللە - تومۇز

△ ئارسلان = (ئەسەد - لېۋ)

△ بۇغداي بېشى = سۈنبۈلە - ۋېس

كۈز :

△ ئۆلگۈ = مىزان - تارازا - ۋېس

△ چايان = ئەقرەپ - سكوربئون

△ يا = قەۋس - سترېلتس

قىش :

△ ئوغلاق = جەدى - كوزپروگ

△ سوغا = كۈنەك - دەلۋە - ۋۇدولېس

△ بېلىق = هوت = رېپېس

143 - بېيتتا تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ ، تۆت پەسىلگە ئايرىلغان بۇ يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ مېتېئورولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن ئۇنى يەنە دۇنيانىڭ ئاساسى دەپ قارالغان «تۆت زات» نىڭ خاراكتېرلىك خۇسۇسىيىتىگە تەتبىقلاپ چۈشەندۈرگەن . يەنى :

(1) سۇ — قوزى ، ئود (سەۋىس ، ئوي) ، قوشكېزەك

(جەۋزا)

(2) ھاۋا (يەل) — كۈچۈك (سەرەتان) ، ئارسلان (ئەسەد) ،

بۇغداي بېشى (سۈنبۈلە)

(3) ئوت — ئۆلگۈ (مىزان ، تارازا) ، چايان (ئەقرەپ) ،

يا (قەۋىس)

(4) تۇپراق — ئوغلاق (جەدى) ، سوغا (كۆنەك) ، بېلىق

(هوت)

بۇ سخېما بويىچە ، باھار پەسلى ۋە ئۇنىڭغا تەئەللۇق يۇلتۇزلار تۈركۈملىرىنىڭ خاراكتېرى مېتېئورولوگىيە جەھەتتىن سۇ تەبىئەتلىك ، ياز پەسلىنىڭ ھاۋا (يەل) تەبىئەتلىك ، كۈز پەسلىنىڭ ئوت تەبىئەتلىك ، قىش پەسلىنىڭ تۇپراق تەبىئەتلىك ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ .

بۇ ھال بىزگە قەدىمكى زامانلاردىلا بىر قەدەر سىستېمىلاشقان ساددا دىئالېكتىك مەزمۇنغا ئىگە «يۇلتۇز كالىپندارى» نىڭ خەلقىمىز ئارىسىدا فولكلورلۇق تۈستە مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلايدۇ . قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «هوت — كەتمەن سېپىنى تۇت» ، «قەشقەرنىڭ كۈزى ئاز ، قىشى ئەتىياز» ، «سۈنبۈلەيىمى — قىشنىڭ غېمى» ، «سۈنبۈلدا سۇ سال ، مىزاندا تېرى» ، «مىزان ئاخىرى كۆرمىگەن ئۈزۈمدە مۇسەللەس پىشماس» ، «ئانارنى قەۋستە ئۈز ، تارازا كۆرمىگىچە بولماس كۈز» ،

«ئاي قوتانلىسا ئايدا ياغار ، كۈن قوتانلىسا كۈندە (ياغار)» ، «ئايىنىڭ بېشىدىن قورققىچە بەشىدىن قورق» ، «يەتتە قاراچى ، يولغا ماراچى» ، «يەتتىكەن يۇلتۇزى يەتتە ئايلىنىمۇ ، ئالتۇن قوزۇق ئورنىدا» ، «ئۆكەر يانغا ئۆتسە يازغا تەۋە» ، «تارازا نۇغسا تاڭ سالقىن ، بۇغداي - ئارپا پىشىدۇ» ، «قوشكېزەك ئاي ، ئوربىكىم ماي» قاتارلىق ماقال - تەمسىللەرمۇ يۇقىرىقى پىكىرلەرگە ئاساس بولالايدۇ .

دېمەك ، قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ھاۋارايىنىڭ ئۆزگىرىشىنى قۇياش سىستېمىسىدىكى پلانىتلار ۋە يۇلتۇزلارنىڭ ھەرىكەت ئوربىتىسى بىلەن زىچ باغلاپ ، ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تېرىقچىلىق مەزگىللىرىنى بەلگىلىگەن ، يىل پەسىللىرىنى ئېنىقلىغان .

§ 3 . تەقۋىم (كالىپندار) چىلىق

تەقۋىم ياكى كالىپندارچىلىق ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئاسترونومىيىلىك قاراشلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بىر خىل فولكلورلۇق مۆجىزىدۇر .

قەشقەر ئۇيغۇرلىرىمۇ خۇددى شەرق مىللەتلىرىگە ئوخشاش ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ «يۇلتۇز كالىپندارى» (يېزىقسىز كالىپندار) «مۇچەللىك كالىپندار» ، «ھىجرىيە كالىپندارى» ۋە «مىلادىيە كالىپندارى» قاتارلىق كالىپندارلارنى ئىشلەتكەن . بۇ كالىپندارلار ئىچىدە ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلگەن ئەنئەنىۋى كالىپندار «12 مۇچەل» يىلىنامىسى بولۇپ ، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ساقلىنىشىچانلىقى ياكى سوزۇلۇشىچانلىقى بىر قەدەر كۈچلۈك بولغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ

تەسىرىدە سىڭىشكەن ھىجرىيە كالىپندارى ئاساسىدىكى شەمسىيە كالىپندارى، قەمەرىيە كالىپندارى ھەمدە كېيىنكى دۇنياۋى كالىپندار – مىلادىيە كالىپندار بىلەن يانداش ھالدا ئىشلىتىلىپ كەلگەن مىللىي كالىپندار ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئوتتۇرا ئەسىردە ياشىغان كۆپلىگەن شەرق ئالىملىرى ئۇنى «ئۇيغۇر كالىپندارى» دەپمۇ ئاتىغان.

بۇ كالىپندار بويىچە 15 كۈن (ئاي چىقىپ تولۇنلاشقىچە بولغان ۋاقىت) بىر مەزگىل؛ ئىككى مەزگىل بىر ئاي؛ ئۈچ ئاي بىر توقسان (بىر پەسىل)، تۆت توقسان (تۆت پەسىل) بىر يىل قىلىپ بەلگىلەنگەن.

ئەجدادلىرىمىز مۇشۇ تەرتىپ بويىچە ئۆزلىرى كۆزىتىپ چىققان يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ قوزغىلىش ۋاقتىنىڭ 12 يىلدا بىر دەۋر قىلىدىغانلىقىنى ھېسابلاپ چىقىپ، ئۇنى «مۈچەل» دەپ ئاتىغان ۋە تېخى يېزىق بارلىققا كەلمىگەن شارائىتتا ئەستە تۇتۇشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ھەر يىلغا بىر ھايۋاننىڭ نامىنى ئات قىلىپ قويۇپ يىللارنى پەرقلىدىدۇرگەن. «مۈچەل» دېگەن بۇ ئاتالغۇ قەدىمكى ئالتاي قوۋملىرىنىڭ ئورتاق تىلىغا تۇتىشىدۇ. «مۈچەل يىلنامىسى» نىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن تۆۋەندىكى رىۋايەت ھازىرغىچە يېگانە ۋە ئىناۋەتلىك خاتىرە ھېسابلىنىدۇ:

«... تۈرك خاقانلىرىدىن بىرى ئۆزىدىن بىر نەچچە يىل ئىلگىرى بولۇپ ئۆتكەن بىر ئۇرۇشنى ئۆگەنمەكچى بولغان، بۇنىڭدا شۇ ئۇرۇش بولۇپ ئۆتكەن يىلنى ئېنىقلاشتا خاتالاشقان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ خاقان ئۆز خەلقى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، قۇرۇلتايدا مۇنداق دېگەن: بىز بۇ تارىخنى ئېنىقلاشتا قانداق خاتالاشقان بولساق، بىزنىڭ ئەۋلادلىرىمىزمۇ شۇنداق خاتالىشىدۇ، شۇڭا بىز 12 ئات ۋە ئاسماننىڭ 12 بۇرجىغا ئاساسلىنىپ، ھەر بىر يىلغا بىر ئات قويغىلى، بىزدىن كېيىن يىل

ھېسابى شۇ يىللارنىڭ ئايلىنىشى بىلەن ھېسابلانسۇن ، بۇ ئارىمىزدا مەڭگۈ بىر يادىكارلىق بولۇپ قالسۇن . « خەلق خاقاننىڭ بۇ پىكرىنى «شۇنداق بولسۇن» دەپ ماقۇللىغان . شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خاقان ئوۋغا چىققان ۋە ھەممە ياۋايى ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا قاراپ قوغلاشنى بۇيرۇغان . بۇ ناھايىتى چوڭ بىر دەريا ، خەلق بۇ ھايۋانلارنى ئوۋلاپ يۈرۈپ ، ئىلى دەرياسىغا قاراپ ھەيدىگەن . بىرمۇنچە ھايۋانلار ئۆزلىرىنى سۇغا ئاتقان . ئۇلاردىن 12 خىلى سۇدىن ئۈزۈپ ئۆتكەن . ئەنە شۇ 12 ھايۋاننىڭ ئىسمى 12 يىلغا ئات قىلىپ قويۇلغان . سۇدىن ئەڭ ئاۋۋال « siqkan چاشقان » ئۆتكەن ، شۇڭا يىل بېشى شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ « sichqan yili چاشقان يىلى » دېيىلگەن ، ئۇنىڭدىن كېيىن سۇدىن ئۆتكەن ھايۋانلار تۆۋەندىكى تەرتىپتە بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى بىر يىل ئۈچۈن ئىسىم بولۇپ قالغان .

— ud yili ئۇي يىلى (كالا يىلى)

— bars yili بارس يىلى (يولۋاس يىلى)

— tavixkan yili توشقان يىلى

— nak yili لەھەڭ يىلى (تىمساھ يىلى)

— yilan yili يىلان يىلى

— yund yili ئات يىلى

— koy yili قوي يىلى

— biqin yili مايىمۇن يىلى

— toka? u yili توخۇ يىلى

— it yili ئىت يىلى

— toñuz yili توڭگۇز يىلى

توڭگۇز يىلىغا يەتكەندىن كېيىن ، ھېساب يەنە چاشقان

يىلىدىن قايتا باشلىنىدۇ .^①

① مەھمۇد كاشغەرى : « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 1981 - يىلى نەشرى ، 1 - توم 449 - بەت .

«12 مۇچەل» يىلنامىسى قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا خېلى بۇرۇنلا قوللىنىلىشقا باشلىغان. بۈگۈنكى قەشقەر قىزىل دەرياسى ساھىلىدىكى قەدىمكى پەنتو شەھەر خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان بىر پارچە ۋەسقىدە 12 مۇچەل يىلنامىسى قوللىنىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ يىل دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيە 4 - - 5 - ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ.^①

ئۇيغۇرلار ئىشلەتكەن مۇچەل يىلنامىسىدىمۇ نورۇز ياكى قوزا (ھەمەل) ئېيى يىل بېشى ھېسابلانغان. يەنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاسترونومىيەلىك كۆزىتىشلىرى بويىچە ھەمەل ئېيىنىڭ 21 - ، 22 - كۈنى (ھازىرقى مارت، يەنى 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى) كۈن بىلەن تۇننىڭ تەڭلىشىپ، زېمىننىڭ ھارارىتى ئۆرلەپ، تەبىئەتنىڭ قايتىدىن ئويغىنىشقا باشلىغان مەزگىلى بولغاچقا، كونا ئۇيغۇر تەقۋىمى بويىچە بۇ كۈن يېڭى يىلنىڭ باشلىنىش كۈنى قىلىنغان، بۇ يېڭى يىل - يېڭى كۈننىڭ شەرىپىگە ئۆتكۈزۈلىدىغان تەبىئەت بايرىمى «نورۇز بايرىمى» دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىلىرىگە، جۈملىدىن «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، خەلقىمىز ھەربىر يىلنى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە، دەپ قاراپ، ھەربىرىگە ئايرىم خاراكتېرىستىكا بەرگەن. مەسىلەن، ئۆكۈز (كالا) يىلى كىرسە جاھاندا ئەمىنلىك بولمايدۇ، چۈنكى ئۆكۈزلەر ئۆزئارا كۆپ سوقۇشىدۇ؛ توخۇ يىلى كىرسە ئوزۇق - تۈلۈك كۆپىيىدۇ، لېكىن كىشىلەر ئارىسىدا تەشۋىش ئاشىدۇ، چۈنكى توخۇنىڭ يېمى دان، توخۇ داننى تېپىش ئۈچۈن ئەخلەت - چاۋارلارنى تاتلاپ چېچىۋېتىدۇ؛ لەھەڭ (تىمساھ) يىلى كىرىشى بىلەن ھۆل - يېغىن كۆپىيىپ، ئاشلىق ئوخشايدۇ، چۈنكى لەھەڭ سۇدا ياشايدۇ؛ چوشقا يىلى كىرىشى بىلەن قار كۆپ ياغىدۇ، سوغۇق قاتتىق

① غەيرەتجان ئوسمان: «قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە)، 2007 - يىلى نەشرى، 249 - بەت.

بولدۇ ، پىتنە - پاسات كۆپىيىدۇ ۋە باشقىلار ① .
 دېمەك ، ئۇيغۇرلار يۇقىرىقىدەك ھەربىر مۇچەلدە بىر خاسىيەت بار ، دەپ قاراپ ، ئۇنى مۇقەددەسلەشتۈرگەن .
 مۇشۇ ئاساستا ھەربىر كىشى مۇچىلىدىن ئامان - ئېسەن ئۆتۈپ كېتىشىنى تىلەش ، مۇچىلى كەلگەن يىلى ئېھتىياتچان ۋە ساخاۋەتكوي بولۇش ، ئادەم ۋاپات بولۇپ دەپنە قىلىنىش ئالدىدا مەرھۇمنىڭ مۇچىلىنى سوراڭ ، بالا - چاقىلىرىغا مۇچىلىنى ئۈتۈلماسلىق ھەققىدە ۋەسىيەت قىلىش قاتارلىق ئادەتلەر ئاشۇ ئەقىدىدىن كېلىپ چىققان ھەمدە مۇچەل يىلنامىسىدىكى ئاي - كۈنلەرنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسەن ، قايسى مەزگىلدە قايسى خىل زىرائەتنى تېرىش ، قايسى مەزگىلدە سۇغىرىش ، قايسى مەزگىلدە يىغىش ، چارۋىلارنى قانداق ۋاقىتتا كۆككە قويۇش ، قانداق ۋاقىتتا تۆل ئېلىش ، باغۋاران پەرۋىشىنى قانداق قىلىش قاتارلىق ئىگىلىك ئىشلىرىنى مۇۋاپىق تەرتىپكە سالغان . ئاسترونومىيەلىك چۈشەنچىلەرگە ئاساسلانغان مۇچەل تەقۋىمچىلىكى خەلقىمىز ئارىسىدا يەنە «دېھقانلار كالىندارى» دەپمۇ ئاتالغان ، بۇ كالىندار قەدىمكى قەمەرىيە كالىندارى (ئاي ياكى يۇلتۇز كالىندارى) ۋە شەمسىيە كالىندارى (قۇياش كالىندارى) نىڭ ۋاقىت ھېسابلاش قائىدىسىگە ئەمەل قىلغان . ئۇنىڭدا بىر يىل 354 كۈن بولۇپ ، 12 ئايغا بۆلۈنگەن ، ئادەتتە چوڭ ئايلار 30 كۈن ، كىچىك ئايلار 29 كۈن ھېسابلانغان . قايسى ئايلارنىڭ چوڭ ئاي ، قايسى ئايلارنىڭ كىچىك ئاي بولۇشى تۇراقسىز بولۇپ ، ھەر يىلى نۆۋەت بويىچە ئۆزگىرىپ تۇرغان ، بىر يىلنى تۆت پەسىلگە ئايرىپ ، ھەر ئۈچ ئايغا (پەسىل) بىر خىل نام بېرىلگەن ، يىلنىڭ دەسلەپكى ئۈچ ئىسمى ئەتىياز (كۆكلەم ، باھار) ، ئىككىنچىسى ياز ،

① مەھمۇد كاشغەرى : « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 1981 - يىلى ، 1 - توم 253 - ، 254 - بەتلەر .

ئۈچىنچىسى كۈز ، تۆتىنچىسى قىش . ئۇلار باھارنىڭ نورۇزدىن كېيىنكى تۆتىنچى ئېيىنى «ئوغلاق ئاي» دەپ ئاتىغان ، ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى «ئۇلۇغ ئوغلاق ئاي» دەپ ئاتىغان . چۈنكى بۇ ئايلاردا ئوغلاق ئۆسۈپ يېتىلىدۇ ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئاينى «ئۇلۇغ ئاي» دەپ ئاتىغان . مەھمۇد كاشغەرى «ئۇلۇغ ئاي» نىڭ يازنىڭ ئوتتۇرىسىغا توغرا كېلىدىغانلىقى ، يەر - جاھان يېشىللىققا پۈركىنىپ مالىنىڭ سەمرىشكە باشلىغان مەزگىلى ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتكەن .^①

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا ، «ھەپتە» چۈشەنچىسى ئۇيغۇرلار ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن پەيدا بولغانلىقى مەلۇم ، لېكىن بۇددىزمغا ئائىت مەنبەلەردە «قوچو ئۇيغۇرلىرى بىر ھەپتىنى يەتتە كۈنگە بۆلۈپ ، ئۇلارنى باش كۈن (دۈشەنبە) ، بوش كۈن (سەيشەنبە) ، سولك كۈن (چارشەنبە) ، كىچاتنا كۈن (پەيشەنبە) ، ئاتنا كۈن (ئازنا ، جۈمە) ، ئاتناراس كۈن (شەنبە) ، بازار كۈن (يەكشەنبە) دەپ ئاتايدىغان ۋە سوغدىچە مىر ، ماچ ، ۋاچان ، تىر ، ئورمۇزە ، ناچىت ، كەۋەن دەپ ئاتايدىغان ئادەتلەرمۇ بولغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ^② . ئەمما بۇنداق ئاتاشنىڭ قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىغا تارقالغان ياكى تارقالمىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات يوق . قەشقەردە ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا ، يېزا - قىشلاق ئاھالىلىرى ئارىسىدا ، ئايلارنىڭ قارا سوغۇق ياكى قاپاق ياردى (1 - ئاي) ، ئەگىز سۈيى (2 - ئاي) ، نورۇز ياكى ئويغىنىش (3 - ئاي) ، چوكانتال (4 - ئاي) ، باش ياز (5 - ئاي) ، ئورام (6 - ئاي) ، باش تومۇز (7 - ئاي) ، باش كۈز

① مەھمۇد كاشغەرى : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە) ، 2007 - يىلى نەشرى ، 1 توم ، 522 - بەت .

② غەيرەتجان ئوسمان : «قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 2007 - يىلى نەشرى ، 253 - بەت .

(8 - ئاي) ، ئاق شەبنەم (9 - ئاي) ، سوغ شەبنەم (10 - ئاي) ، باش قىش (11 - ئاي) ، ئاق قار (12 - ئاي) قاتارلىق فولكلورلۇق ناملىرى بولغانلىقى مەلۇم .

خۇلاسە : تارىختىن بۇيان قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا تۆۋەندىكى كالىپندارلار قوللىنىلىپ كەلگەن :

(1) مۇچەل كالىپندارى

ھەر بىر يىل بىر ھايۋان (چاشقان ، ئۆي ، يولۋاس ، توشقان ، بېلىق ، يىلان ، ئات ، قوي ، مايمۇن ، ئىت ، چوشقا) نىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ ، يىل بېشى «21 - مارت» تىن باشلىنىدىغان يىل ھېسابى دەسلەپكى «مۇچەل» ئۇلۇ (بېلىق) ، بۆدۈنە ، بارس (يولۋاس) ، تاشپاقىدىن ئىبارەت تۆت ھايۋاننىڭ نامىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، بېلىق - شەرق بىلەن باھارنىڭ ، بۆدۈنە - جەنۇب بىلەن يازنىڭ ، بارس - غەرب بىلەن كۈزنىڭ ، تاشپاقا - شىمال بىلەن قىشنىڭ بەلگىسى بولغان . ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ مۇچەل ئەمەلدىن قېلىپ ، چوشقا ، ئىت ، ئۆي ، توخۇ ، قوي ، ئات قاتارلىق ئالتە ئۆي ھايۋاننىڭ تەركىب تاپقان مۇچەل قوللىنىلغان . كېيىنچە بۇنىڭغا يەنە يىلان ، مايمۇن ، توشقان ، چاشقان قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ نامى قوشۇلۇپ ، مۇچەل سانى 12 گە يەتكەن . مىلادىيەنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا كەلگەندە ئەجدادلىرىمىز ئۇزاق ۋاقىت كۆزىتىش جەريانىدا ھاسىل قىلغان ئەمەلىي تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن ، «مۇچەل» نى يەنە بىر قېتىم ئىسلاھ قىلىپ ، «مۇچەل» ھايۋانلىرىنى تۇراقلاشتۇرغان ۋە تۆۋەندىكىدەك رەتكە تۇرغۇزغان : چاشقان ، ئۆي (ئود) ، بارس (يولۋاس) ، توشقان ، بېلىق ، يىلان ، ئات ، قوي ، بىچىن (مايمۇن) ، توخۇ ، ئىت ، چوشقا . بۇ تەرتىپ مەھمۇد كاشغەرنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلىگەن مۇچەل تەرتىپى بىلەن ئوخشاش بولۇپ ، پەقەت «لەھەڭ يىلى» نامى «بېلىق - ئۇلۇ»

بىلەن ئالماشقان . ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بارلىققا كەلگەن تۆۋەندىكى ناخشا - قوشاق يۇقىرىقى مۇچەل تەقۋىمىنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ :

چاشقىنى سويلاپ ، ئۇيلىرى مۆرەپ كېلۈر ،
 يولدا يولۋاس ، توشقىنى تويلاپ كېلۈر ،
 دەريادا بېلىق ، يىلاننى قوغلاپ كېلۈر ،
 ئات ئالدىدا ، قوي كەينىدا مەرەپ كېلۈر ،
 مايىمۇنى مويلاپ ، توخۇسى چىللاپ كېلۈر ،
 ئىتلىرى قاۋاپ ، توڭگۇزى بۇلغاپ كېلۈر .

(2) شەمسىيە (قۇياش كالىپندارى)

بۇ يەر شارىنىڭ قۇياش ئەتراپىدا تولۇق بىر قېتىم ئايلىنىپ چىققان ۋاقتىنى بىر يىل دەپ بېكىتكەن ئەڭ بۇرۇنقى كالىپندار بولۇپ ، ئۇنىڭدا ھەر يىلى مىلادىيە ھېسابىدا 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئەتىيازلىق كۈن - تۈن تەڭلەشكەن مەۋسۈمدىن كېلەر يىلى 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئەتىيازلىق كۈن - تۈن تەڭلەشكەن مەۋسۈمگىچە بولغان ئارىلىقتىكى 365 كۈن 5 سائەت 48 مىنۇت 46 سېكۇنتقا تەڭ بولغان ۋاقت بىرلىكى بىر قۇياش يىلى ھېسابلىنىدۇ . شەمسىيە كالىپندارىدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 365 كۈن بىر يىل ھېسابلىنىپ ، 12 ئاي بىر يىل بولىدۇ . بەش ئاينىڭ ھەر بىرى 31 كۈندىن ، تۆت ئاينىڭ ھەر بىرى 30 كۈندىن ، ئىككى ئاينىڭ ھەر بىرى 29 كۈندىن ، قالغان بىر ئاي 32 كۈن ھېسابلىنىدۇ . 128 يىلغا 31 كەبىسە ئاي قوشۇلۇپ ، كەبىسە يىلىنىڭ كۈن سانى 366 كۈن بولىدۇ . شەمسىيە كالىپندارىدىكى ئايلارنىڭ نامى : ھەمەل ، سەۋر ، جەۋزا ، سەراتان ، ئەسەد ،

سۈنۈلۈپ ، مىزان ، ئەقرەب ، قەۋس ، جەدىي ، دەلۋە ، ھوت قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

(3) قەمەرىيە (ئاي) كالىپندارى

بۇ ئاينىڭ تولغان ۋە ئۆچكەن ۋاقىت مەزگىلىنى ئۆلچەم قىلىپ تۈزۈلگەن كالىپندار بولۇپ ، ئۇنىڭدا بىر يىل 12 ئاي ، تاق ئاي 30 كۈن ، جۈپ ئاي 29 كۈن ، بىر يىل 354 كۈن بولىدۇ ، ئۈچ يىلدا بىر كەبىسە يىل بولىدۇ .

كەبىسە يىل 355 كۈن بولۇپ ، ئۇنىڭدىكى ئارتۇق بىر كۈن 12 - ئايغا قوشۇلىدۇ ، ئەمما شەمسىيە كالىپندارىدىكىدەك كەبىسە ئاي بولمايدۇ .

(4) ھىجرىيە كالىپندارى

«ھىجرىيە» ئەرەبچە «ھىجرەت» سۆزىدىن ئېلىنغان بولۇپ ، ئىسلام كالىپندارىنىڭ نامى ، ئۇ قەدىمكى شەمسىيە كالىپندارىغا تەقلىد قىلىپ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىك بىلەن تۈزۈلگەن بولۇپ ، ھىجرىيىنىڭ 1 - يىلى مىلادىيەنىڭ 622 - يىلىغا تەڭ . مىلادىيە 634 - يىلى تەختكە چىققان ئىككىنچى خەلىپە ئۆمەر فارۇق «ھىجرەت» نى خاتىرىلەش ئۈچۈن مىلادىيە 622 - يىلى (ئات يىلى) 16 - ئىيۇل شەنبە كۈنىنى ھىجرىيىنىڭ يىل بېشى قىلىپ بەلگىلىگەن . شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ كالىپندار مۇسۇلمانلارنىڭ يىلنامىسى بولۇپ قوللىنىلماقتا .

«ھىجرىيە» ساپ قەمەرىيە كالىپندارى بولۇپ ، ئۇنىڭدا يېڭى ئاي چىققان كۈن شۇ ئاينىڭ 1 - كۈنى ھېسابلىنىدۇ ، 12 ئاي بىر يىل ھېسابلىنىپ ، تاق ئايلار 30 كۈندىن ، جۈپ ئايلار 29 كۈندىن بولىدۇ ، بىر يىل 354 كۈن 8 سائەت 48 مىنۇت بولۇپ ، كەبىسە ئاي بولمايدۇ ، لېكىن 30 يىل بىر قەرەنە ھېسابلىنىپ ، بىر قەرنىنىڭ 2 - ، 5 - ، 7 - ، 10 - ، 13 - ، 16 - ، 18 - ، 21 - ،

24 - ، 26 - يىللىرىنىڭ ئاخىرقى 12 - ئېيىغا ئۈچ يىلدا بىردىن كەبىسە كۈن قوشۇلۇپ بۇ يىللارنىڭ ھەر بىرى 355 كۈن بولىدۇ . ھىجرىيە كالېندارىنىڭ بىر يىلى مىلادىيە كالېندارىنىڭكىدىن 10 كۈن 21 سائەت 1 مىنۇت كەم بولۇپ ، ھەر 2.7 مىلادىيە يىلىدا بىر ئاي ، 32.6 مىلادىيە يىلىدا بىر يىل پەرقلىنىدۇ . ھىجرىيە كالېندارىدىكى ئايلارنىڭ نامى ۋە كۈن سانى مۇنداق بولىدۇ :

- ① مۇھەررەم (ئوشۇر ئېيى) : 1 - ئاي ، 30 كۈن
 - ② سەپەر ئاي : 2 - ئاي ، 29 كۈن
 - ③ رەببىيەلئەۋۋەل (مەۋلۇد ئېيى) : 3 - ئاي ، 3 كۈن
 - ④ رەببىيەلئاخىر : 4 - ئاي ، 29 كۈن
 - ⑤ جامادىيەلئەۋۋەل : 5 - ئاي ، 30 كۈن
 - ⑥ جامادىيەلئاخىر : 6 - ئاي ، 29 كۈن .
 - ⑦ رەجەب (مىراج ئېيى) : 7 - ئاي ، 30 كۈن
 - ⑧ سەبان (بارات ئېيى) : 8 - ئاي ، 29 كۈن
 - ⑨ رامىزان (روزى ئېيى) : 9 - ئاي ، 30 كۈن
 - ⑩ شەۋۋال (روزى ھېيت ئېيى) : 10 - ئاي ، 29 كۈن
 - ⑪ زۇلقەدە (ئارائاي) : 11 - ئاي ، 30 كۈن
 - ⑫ زۇلھەججە (ئەراپات ئېيى) : 12 - ئاي ، 29 كۈن .
- (5) مىلادىيە كالېندارى

بۇ ھازىر دۇنيادا ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىۋاتقان كالېندار ، ئۇ قەدىمكى مىسىر ، يۇنان خەلقلىرى ئىجاد قىلغان شەمسىيە كالېندارىغا تەقلىد قىلىپ تۈزۈلگەن بىر خىل ئۆلچەملىك يىل ھېسابى . بۇ كالېنداردا بىر يىل 365 كۈن ياكى 366 كۈن بولىدۇ ، بۇ يەر شارىنىڭ قۇياش ئەتراپىدا تولۇق بىر قېتىم

ئايلىنىپ چىققان ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ . مىلادىيە كالىپندارى خرىستىئان (ناسارا) دىنىنىڭ پەيغەمبىرى ئەيسانىڭ تۇغۇلغان يىلىدىن باشلاپ ھېسابلانغان دىنىي كالىپندار بولۇپ ، دەسلەپ «خرىستىئان كالىپندارى» دەپ ئاتالغان .

قەدىمكى رىم پادىشاھى گىرىگورى II ئىلگىرىكى مىلادىيە كالىپندارىدىكى ئاي ، كۈنلەرنىڭ ۋاقتىنى قايتا - قايتا سېلىشتۇرۇپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق بەزى پەرقلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى بايقالغان . نەتىجىدە ، 1582 - يىلى پادىشاھ گىرىگورى بۇ كالىپندارغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش ھەققىدە پەرمان چىقارغان . نەتىجىدە ، بىر ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان جۇغلانما ۋاقىت خاتالىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن تۆتكە تولۇق بۆلۈنىدىغان يىللارغا بىردىن كەبىسە يىل ، تۆت يۈزگە تولۇق بۆلۈنىدىغان يىللارغا 97 كەبىسە يىل قوشۇپ ، بۇنى كەبىسە يىللارنىڭ 2 - ئېيىغا قوشۇشنى بەلگىلىگەن ، ئۇنىڭدىمۇ بىر يىل 12 ئايغا بۆلۈنىدۇ ، 1 - ، 3 - ، 5 - ، 7 - ، 8 - ، 10 - ، 12 - ئايلار 31 كۈنلۈك بولۇپ ، چوڭ ئاي ھېسابلىنىدۇ ؛ 4 - ، 6 - ، 9 - ، 11 - ئايلار 30 كۈنلۈك بولۇپ ، ئادەتتىكى ئاي ھېسابلىنىدۇ ؛ 2 - ئاي بولسا ئۈچ يىل ئۇدا 28 كۈن ، تۆتىنچى يىلى 29 كۈن بولۇپ ، كىچىك ئاي ھېسابلىنىدۇ .

مىلادىيە كالىپندارى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئاساسەن 1949 - يىلىدىن كېيىن ئومۇميۈزلۈك قوللىنىشقا باشلىغان .

قوشۇمچە : مۇچەل يىلى بىلەن مىلادىيە يىلىنىڭ سېلىشتۇرمىسى (1936 - يىلىدىن باشلاپ)

كونا ۋە يېڭى تەقۈم (كالىپندار) ھېسابىدىكى ئاي ناملىرىنىڭ

سېلىشتۇرما جەدۋىلى

سېنتەبىر	ئاۋگوست	جۇلاي	جۇن	مىي	ئاپرېل	مارچ	فەبرىۋى	جانۋارى	ئىلىسى نامى	گرېگورىئان (مىلادىيە) كالىندار
ئۆكتەبىر	سېنتەبىر	ئاۋغۇست	ئىيۇل	ئىيۇن	ماي	ئاپرېل	مارت	ھىۋرال	يانۋار	
شەۋۋال	راھمان	شەئىل	رەجەب	ھاماد نەھل	ھامادىيەل	رەسەئىلا	رەببىيە ئەھمەد	سەبەر	مۇھەررەم	ھجرىيە ئىللىرى
ھىيت ئاي	روراي ئاي	بازاي ئاي	دۇئا ئاي	ئالائى ئاي	ھامادىيەل	ھامادىيەل	سەبەر قوشى	سەبەر ئاي	ھوسۇر ئاي	
جەدىي	ھەۋس	ئەھمەد	مىزان	سۈنۈلە	ئىسەد	سەرما	ھەۋرا	سەۋر	ھەمەل	كونا تۈركىي تەقۋىم (شەمەس)
ئوقلاق	باھاي	خېلىل	ئازارا	بۇغداي بېشى	بولۋاس	ئىسەھ	قوشىكەزەك	ئۆي	ھورا	سى
10 - ئاي	9 - ئاي	8 - ئاي	7 - ئاي	6 - ئاي	5 - ئاي	4 - ئاي	3 - ئاي	2 - ئاي	1 - ئاي	ھەجرىيە كالىندارى
دىكابىر	نوبابىر	ئۆكتەبىر	سېنتەبىر	ئاۋغۇست	ئىيۇل	ئىيۇن	ماي	ئاپرېل	مارت	نۇرجاننىڭ مىلادىيە
(12 - ئاي)	(11 - ئاي)	(10 - ئاي)	(9 - ئاي)	(8 - ئاي)	(7 - ئاي)	(6 - ئاي)	(5 - ئاي)	(4 - ئاي)	(3 - ئاي)	
نوخۇ	مانسۇن	ھوي	ئىك	ئىلان	ئىلىق	ئوتتۇرا	بولۋاس	ئۆي	چىنغاي	مۇھىل ئىلىق

§ 4 . ھېساب ئىلمى ۋە ئۆلچەملەر

ھېساب ئىلمى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجى ۋە ھاياتلىق تەلپىدىن كېلىپ چىققان بىر فولكلورلۇق ھادىسە بولۇپ ، ئۇ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىش نەتىجىسىدە ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە ، بىر خىللىقتىن كۆپ خىللىققا يۈزلەنگەن ئاچقۇچلۇق پەن ھېسابلىنىدۇ . مەلۇمكى ، ھېساب ئىلمىنىڭ

ئاساسى بولغان سان ئۇقۇمى تاق سان ۋە جۈپ سان دەپ چوڭ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىق يولىدىكى ئىپتىدائىي ئىزدىنىشىلىرىدە ئەڭ دەسلەپ ئاددىي جۈپ سان چۈشەنچىسىنى ياراتقانلىقى مەلۇم. بۇ جۈپ سان چۈشەنچىسى ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئوراپ تۇرغان چوڭ تەبىئەتنىڭ مەۋجۇتلۇق ئاساسى ھەققىدە ئۈزلۈكسىز ئويلىنىشى ۋە ئىزدىنىشىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ «تۆتلۈكلەر سىستېمىسى» غا مەركەزلەشكەن، يەنى پۈتكۈل ئالەمنىڭ مەۋجۇتلۇق ئاساسىنى سۇ، ھاۋا (يەل)، ئوت ۋە تۇپراققا باغلاپ، ئۇنى «تۆت تادۇ - تۆت زات - تۆت ماددا - تۆت ئېلېمېنت - تۆت ئاناسىر» دەپ جۈپ سان شەكلىدە ئىپادىلىگەن. ئەجدادلىرىمىز مۇشۇ ئاساستا يەنە ئۈزلۈكسىز ئىزدىنىپ ئاددىي كۆز بىلەن كۆرگىلى بولىدىغان ئاسمان گۈمبىزىدىكى سانسىزلىغان يۇلتۇزلارنىڭ دەۋرىسىمان ھەرىكەت قانۇنىيەتلىرىگە ئاساسەن، ئاسترونومىيەدە «زودىياك» دەپ ئاتىلىدىغان تۆت يۇلتۇز تۈركۈمىگە بۆلگەن، بۇ يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ كۆرۈنۈش - كۆرۈنمەسلىك ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ھاۋارايىدىكى دەۋرىسىمان ئۆزگىرىش پەيتلىرىگە ئاساسەن «تۆت پەسىل» (باھار، ياز، كۈز، قىش) گە ئايرىغان؛ سەييارىلارنىڭ ئورۇنلىشىش تەرتىپىگە ئاساسەن «كۈن چىقىش، كۈن پېتىش، ئوڭ، سول، يەنى شەرق، غەرب، شىمال، جەنۇب» تىن ئىبارەت «تۆت تەرەپ» قارىشىنى شەكىللەندۈرگەن؛ ئەجدادلىرىمىز يەنە ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى ماھىيىتىنىڭ تەبىئەت تۆتلۈكلىرى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى قارارلاشتۇرۇپ، «تۆت مىزاج» (ئىسسىق، سوغۇق، ھۆل، قۇرۇق)، «تۆت خىلىت» (قان، سەپرا، بەلغەم، سەۋدا) غا مەركەزلەشتۈرگەن. مانا بۇ «تۆتلۈكلەر سىستېمىسى» ئالەم ۋە ئادەمنىڭ ھاياتلىق ئاساسى بولغاچقا، بۇ جۈپ سانلار كاتېگورىيىسى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي

ئېتىقاددا مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدىغان مۇقەددەس ئابىدە بولۇپ تىكلەنگەن . شۇڭا بۇ تەبىئەت تۆتلۈكلىرىنى خەلق ئارىسىدىكى سان چۈشەنچىسىنىڭ دەسلەپكى بىخلىنىشى دېيىش مۇمكىن . ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى سان ئۇقۇمىدا «10» ئەڭ چوڭ سان ھېسابلانغان ، چۈنكى ئۇ زامانلاردا قول بارماقلىرى بىلەن ساناش ، ھېسابلاش ئاساس قىلىنغان .

قەشقەرنىڭ بازارلىرىدا «يەڭ سودىسى» دەپ ئاتالغان بىر خىل سودىلىشىش شەكلى كەڭ ئومۇملاشقان ، بۇ كۆپىنچە چارۋا مال بازىرىدا بولىدىغان سودا شەكلى بولۇپ ، مال ساتقۇچى بىلەن مال ئالغۇچى ئوتتۇرىسىدا ئۇلارنى سودىدا پۈتۈشتۈرۈپ قويىدىغان بىر ۋاسىتىچى (بېدىك) بولىدۇ . كېلىشتۈرۈش ئۇسۇلى كۆپىنچە «يەڭ سودىسى» ئارقىلىق بولىدۇ ، ئاغزاكى باھا قويۇش ئادىتى بولمايدۇ . «بېدىك» بىردەم مال ساتقۇچى بىلەن يەڭ ئىچىدە بارماق ئارقىلىق مالنىڭ باھاسىنى توختىتىدۇ ؛ بىردەم مال ئالغۇچى بىلەن يەنە شۇ ئۇسۇلدا سودىلىشىدۇ ، شۇنداق قىلىپ «بېدىك» يەڭ ئىچىدە بارماق ئارقىلىق ئىككى تەرەپنى سودىدا كېلىشتۈرگەندىن كېيىن ، ئىككى تەرەپنىڭ ئوڭ قوللىرىنى تۇتۇپ «ھەر ئىككىلىڭلارغا قۇتاتسۇن!» دەپ ، ئۇلارنىڭ ئالقانلىرىنى يەرگە سۈرىدۇ . خەلق ئىچىدە ھەربىر بارماقنىڭ مۇقىملاشقان سان قىممىتى بولۇپ ، ھەربىر بارماق مەلۇم سان بىرلىكىنىڭ رولىنى ئوينايدۇ . بۇ ئۇسۇل بىلەن ھەتتا پارچە سانلارنىمۇ ئىپادىلەلەيدۇ . مانا بۇ ئادەت ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى بارماق ئارقىلىق ساناش ئادىتىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجىدۇر .

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى بارماق سان ئۇقۇمىدا «10» ئەڭ چوڭ سان ھېسابلانغان . باشلانغۇچ كوممۇنا دەۋرىنىڭ تەڭ تەقسىماتچىلىق تۈزۈمى ئاستىدا ياشاۋاتقان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئورتاق ياراتقان بايلىقلىرىنى تەڭ تەقسىم قىلغاندا ،

جۈپ سانلىق قىممەتكە ئىگە دارامەتتە قالدۇق ئاشمىغان ، ئەمما تاق سانلىق دارامەتنى بۆلگەندە قالدۇق سان ھاسىل بولۇپ ، ئۇنى قانداق تەڭ تەقسىم قىلىشنى بىلەلمىگەن ، نەتىجىدە ، بۇ «سرلىق» ھالەتتىن ئويغا چۆكۈپ ، بۇنداق تاق سانلاردا بىر خىل ئالاھىدە خىسەت بار ئىكەن ، دەپ چۈشەنگەن . نەتىجىدە ، تاق سانلارنى سىرلىقلاشتۇرۇپ مۇقەددەس سان دەپ قاراش چۈشەنچىسى بارلىققا كەلگەن . ئون بارماق ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ سان 9 بولغاچقا ، ئۇ سانلارنىڭ ئەڭ بۈيۈكى دەپ قارىلىپ ئۇنىڭغا چوڭقۇر سېماتىكىلىق ۋە ئېتنوگرافىيەلىك مەنە بەرگەن ، كېيىن مۇرەككەپ سان ئۇفۇمى چۈشەنچىسى بارلىققا كەلگەندىن كېيىنمۇ ، ئەنئەنىۋى مۇقەددەس سان قاراشلىرى ئۆزلىرىنىڭ فولكلورلۇق قىممىتىنى يوقاتماي داۋاملىشىپ كەلمەكتە (بۇ مۇقەددەس سانلارنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە خاراكتېرى ھەققىدە بۇرۇنقى تەتقىقاتلاردا كۆپ مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىلغاچقا ، بىز ئۇ ھەقتە مەخسۇس توختالمىدۇق) .

ئىنسان ئەقىل - پاراسىتىنىڭ ئۈزلۈكسىز يۈكسىلىشى ، تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۈر ئىقتىدارىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ مۇرەككەپ سانلارغا نام بېرىش ، سانلارنى ئۆزئارا قوشۇش ، ئېلىش ، كۆپەيتىش ۋە بۆلۈش ئۇسۇللىرىمۇ تەدرىجىي بارلىققا كەلگەن .

قەشقەر «يىپەك يولى» سودىسىنىڭ تۈگۈنى بولغاچقا ، بۇ رايوندا سودا - سېتىق ۋە بىناكارلىق ھۈنەر - سەنئىتى ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان . بۇ ساھەلەر بىۋاسىتە ھالدا ھېساب ئىلمىنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرىگە ئېھتىياجلىق بولغاچقا ، قەشقەر خەلقى ھېساب ئىلمىلىرىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن . يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستاندا ئارغىمېتىكا (تۆت ئەمەل) ، گېئومېتىرىيە (ھەنەسە) ، ئالگېبرا قاتارلىق ماتېماتىكا ئىلمىنىڭ ھەرقايسى

تارماقلىرى ۋە ئۇلارنى ئۆگىنىشنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا يېتەرلىك مەلۇماتلار بار. بۇ ھال 11 - ئەسىرلەردىلا بۇ خىل پەنلەرنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا خېلى كەڭ ئومۇملاشقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەجدادلىرىمىزنىڭ فولكلورلۇق ساناق سان ئۇقۇمىدا تۈپ ساندىن كېيىن باشلىنىدىغان مۇرەككەپ سان ئۇقۇمىنى تۈپ سان تەرتىپى بويىچە ئىپادىلەشكە ئادەتلەنگەن، مەسىلەن، بىر ئون (10)، ئىككى ئون (20)، ئۈچ ئون (30)، توققۇز ئون (90)، بىر يۈز (100)، بىر مىڭ (1000)، بىر تۈمەن (10،000)، ئون تۈمەن (100،000)، يۈز تۈمەن (1،000،000) ۋە باشقىلار. تاق - جۈپ سانلارغا كەلگەندە، ئالدى بىلەن بىرلەر خانىسى ئاندىن ئونلار خانىسى ئوقۇلغان ۋە ئونلار خانىسىدىكى سان ئەسلىدىكى ساندىن «ئون» ئۇقۇمى كېمەيتىلىپ مەنە بەرگەن. مەسىلەن:

سەككىز ئوتتۇز = 28 . ئۈچ ئوتتۇز = 23 .

بىر ئاتمىش = 51 . ۋە باشقىلار. بۇ خىل سان ھېسابلاش

10 - ئەسىرلەردىن كېيىن ئەمەلدىن قالغانلىقى مەلۇم .

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىشلىتىلگەن رەقەم شەكىللىرىمۇ كۆپ خىل بولۇپ، قەدىمكى رىم رەقەملىرى (يۇنان رەقىمى)، ھىندىستان رەقىمى، ئەرەب رەقىمى ۋە باشقا رەقەملەرنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بولمىغان دەۋر، ئوخشاش بولمىغان شارائىتتا قوللىنىلغان. خەلق ئىچىدە بىر قەدەر كەڭرەك ئومۇملاشقنى ھازىر پۈتۈن دۇنيادا ئورتاق قوللىنىلىۋاتقان 1، 2، 3، 4، 5 . . . شەكىلدىكى سان رەقەملىرىدىن ئىبارەت .

ئۇيغۇرلار ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئەبجەت ھېسابىنىمۇ ئىشلەتكەن. بولۇپمۇ قەشقەر ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ غەربىي رايوندىكى ئاساسلىق مەركەزلىرىدىن بىرى بولغاچقا، ئەرەبلەردىن كىرگەن بۇ ئەبجەت ھېسابى قەشقەردە خېلى كەڭ ئومۇملاشقان .

قەشقەر رايونىدا ئۆتكەن كۆپلىگەن ئەدىبلەر ، تارىخچىلار ۋە باشقا ئىلىم كىشىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئەبجەت ھېسابىدىن پايدىلىنىپ ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ، تۇغۇلغان يىلى قاتارلىق مۇھىم مەلۇماتلارنى بىزگە قالدۇرغان .

«ئەبجەت» ئەرەب ھەرپلىرىدىن تۈزۈلگەن ۋە ھەرقايسى ھەرپنىڭ سانلىق قىممىتىنى ھەمدە قەدىمكى ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ تەرتىپىنى ئەستە ساقلاش ئۈچۈن ئويلاپ چىقىرىلغان سەككىز سۆزنىڭ بىرىنچىسى ① سۆزلەر تەركىبىدىكى ھەر بىر ھەرپنىڭ سان قىممىتى مۇنداق مۇقىملاشقان .

1 = ا ؛ 2 = ب ؛ 3 = ج ؛ 4 = د ؛ 5 = ه ؛ 6 = و ؛
 ز = 7 ؛ ج = 8 ؛ چ = 9 ؛ ي = 10 ؛ ك = 20 ؛ ل = 30 ؛
 م = 40 ؛ ن = 50 ؛ س = 60 ؛ ع = 70 ؛ ف = 80 ؛ ط =
 90 ؛ ق = 100 ؛ ر = 200 ؛ ش = 300 ؛ ت = 400 ؛
 ث = 500 ؛ ض = 600 ؛ ظ = 700 ، ص = 800 ؛ ظ =
 900 ؛ غ = 1000 .

دېمەك ، ئەبجەت ھېسابى ئەبجەتتىكى ھەرپلەرنىڭ سان قىممىتى بويىچە بىرەر سۆز ياكى ئىبارىدىن مەلۇم بىر سان ، ساناق ياكى يىلنامىنى چىقىرىش بولۇپ ، سان قىممىتى ھەرپ ئارقىلىق ئېغىمىزلىق (يوشۇرۇن) شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ .

ھازىرقى دۇنيادا ئورتاق قوللىنىلىۋاتقان رەقەملەر (1، 2، 3، 4، 5...) ئەسلىدە ھىندىستاندا پەيدا بولغاچقا ، «ھىندىستان رەقىمى» دېيىلىدۇ ، ئەمما ياۋروپالىقلار ئەڭ دەسلەپ بۇ رەقەملەرنى ئەرەبلەر ئارقىلىق قوبۇل قىلغاچقا ، ئۇمۇ ئەرەب رەقىمى دەپ ئاتىلىپ قالغان .

مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا ھازىرغىچە قوللىنىپ كېلىۋاتقان يەنە

① «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1990 - يىلى نەشرى ، 1 - توم 220 - بەت .

بىر رەقەم تۈرى بولۇپ، ئۇمۇ ئەرەب رەقىمى دېيىلىدۇ. بۇ رەقەملەرنىڭ شەكلى مۇنداق:

كونا ئەرەب رەقىمى

0 9 8 7 6 5 4 3 2 1

بىر، ئىككى، ئۈچ، تۆت، بەش، ئالتە، يەتتە، سەككىز، توققۇز، نۇقتا (نۆل)

كونا ئەرەب رەقەملىرى سىستېمىسىدا 9 (9) تۈپ سانلار ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ سان بولۇپ، 10 دىن باشلاپ نۇقتا (نۆل) نىڭ ئالدىغا تۈپ سانلار قوشۇلۇپ، خالىغان سانلىق مىقدار ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، مىنگونىڭ 1 - يىلى مىلادىيەنىڭ 1932 - يىلىغا باراۋەر بولىدۇ. مېنىڭ مۇچىلىم «بېلىق يىلى» بولۇپ، مىلادىيە يىلى بويىچە 1940 - يىلىغا، ھىجرىيە ھېسابىدا 1358 - يىلىغا تەڭ، ئابدۇرېھىم نىزارى (مىلادىيە 1667 - 1805) «رابىيە - سەئىدىن» داستانىدىكى «... دەرئەردىكى تىترەپ چۇپادى خازان، كى ئۆچتى «چىراغىم» نىتەي ئاھ جان» دەپ يېزىلغان بۇ مىسرادا «چىراغىم» سۆزى ئەجەت ھېسابىغا ئىما قىلىنغان. بۇ سۆزنىڭ سان قىممىتىنى بىلىش ئۈچۈن ئۇنى ئەجەت قائىدىسى بويىچە سېلىشتۇرغاندا مۇنداق بولىدۇ:

چ + ى + ر + ۱ + غ + ى + م = چىراغىم

3 + 10 + 200 + 1 + 1000 + 10 + 40 = 1264 دېگەن

تۆت خانلىق سان كېلىپ چىقىدۇ. بۇ سان رابىيە - سەئىدىن تراگېدىيىسىنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتى بولۇپ، ھىجرىيەنىڭ 1264 - يىلى، مىلادىيەنىڭ 1847 - ، 1848 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ خىل ئەجەت ھېسابى كۆپرەك ئۆلىما - زىيالىيلار ئارىسىدا تارقالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەدەبىي ۋە تارىخىي ئىجادىيەت مىراسلىرىدا قوللىنىلغان.

ئۆلچەم بىرلىكلىرى

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى فولكلورلۇق ئەنئەنىۋى ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى ئېتىبارغا ئالغاندا ئاساسەن تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن .

(1) ۋاقىت ئۆلچىمى

ۋاقىتنى بىر قەدەر ئېنىقلىق بىلەن ئۆلچەش ئەسۋابلىرى (سائەت قاتارلىق) تېخى بارلىققا كەلمىگەن يىراق ئۆتمۈش زامانلاردا ئەجدادلىرىمىز ۋاقىت ئۆلچىمىنى ھەرخىل فولكلورلۇق ناملار بىلەن بەلگىلەپ ، ئۇنى ۋاقىتنىڭ ئۆلچەم بىرلىكى ئورنىدا ئىشلەتكەن . مەسىلەن ، ئۇلار بىر كۈننى «ئەتگەن» ، «چۈش» ، «كەچ» دەپ ئۆچكە بۆلۈپ ، ئەتگەننى يەنە «قاق سەھەر» (تالڭ سۈزۈلۈپ كۈن چىققۇچىلىك بولغان ئارىلىق) ، «ناشتا» ، «كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگەندە» (ئەتگەن سائەت 8 — 9 لار) ، «قوزى چۈش» (ئەتگەن سائەت 10 — 11 لەر ئارىلىقى) دېگەنگە ئوخشاش ناملار بىلەن پەرقلىنىدۇرگەن . كېچىلىك ۋاقىتىنى «ئەليانقۇ» ، «تۈن كېچە» ، «يېرىم تۈن» (تۈن نىسپى) ، «باش توخۇ» ، «ئاياغ توخۇ» . . . دەپ ئايرىغان . ئىسلامىيەتتىن كېيىن كۈندىلىك ۋاقىتنى بۆلەكلەرگە بۆلۈپ ئايرىشتا بەش ۋاخ ناماز نامىنى قوللىنىش ئادىتى ئومۇملاشقان . ھەر بىر نامازنىڭ بەلگىلەنگەن مەزگىلى ۋاقىت ئۆلچىمىنىڭ ئۆلچەم بىرلىكى قىلىنغان . بۇ خىل ئادەت خەلق ئارىسىدا ھېلىمۇ قوللىنىلماقتا . ۋاقىتنى سېكۇنت ، مىنۇت ، سائەتكە ئايرىپ قوللىنىش تېخى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ ئۆزلەشكەن .

(2) ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى

قەشقەر خەلقىنىڭ تىلىدىكى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمىنى ئىپادىلەيدىغان ناملاردا شۇخىل ئۆلچەمگە موھتاج بولغان ئويىپىكتىن ئالاھىدىلىكىگە قاراپ ، لېكسىكىلىق ۋە سېمانتىكىلىق

مەنە جەھەتتە: ① بىرەر نەرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى ئۆلچەش ،
② مۇساپە ۋە ئارىلىقنى ئۆلچەش دەپ ئىككىگە بۆلۈندۈ .

بىرەر نەرسىنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى ئۆلچەشتە ھەم
ئانتروپومېتىرىكىلىق (ئادەمنىڭ بىرەر ئەزالىرىنى ئۆلچەم
بىرلىكى قىلىش) ئۇسۇلى ئارقىلىق ياسالغان ئاتالغۇلار ھەم
ئەمگەك قوراللىرى ياكى ئۆلچەم سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدىغان
نەرسىلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتاش ئارقىلىق ھاسىل بولغان
ئاتالغۇلارنى قوللىنىش ئادەتكە ئايلانغان . مەسىلەن ، غېرىچ ،
سويام ، غۇلاچ ، جەينەك ، چامدام (قەدەم) ، تاپان ، تىرناق ،
ئىلىك ، ئادەم بويى ، چام ، ئۈن يېتىم ، چاقىرىم . . . دېگەنگە
ئوخشاش ئادەم ئەزالىرى بېشارەت قىلىنغان ئاتالغۇلار ئۇزۇنلۇقنىڭ
مۇئەييەن بۆلىكىنى ئىپادىلەشنىڭ بىرلىكى قىلىنغان . بۇ ئۆلچەم
ناملىرىنى ئەمەلىي قوللانغاندا زۆرۈرىيەت ۋە ئېھتىياجغا قاراپ
ھەر بىر بىرلىكنىڭ ئالدىغا مۇئەييەن ساناق سانلار قوشۇلدى .

ئىككىنچى خىلدىكى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى ئاتالغۇلىرىغا
ئارغامچا بويى (كۈن ئارغامچا بويى كۆتۈرۈلدى) ، نەيزە بويى ،
گەز ، بىر ئورام ، بىر باغلام ، بىر كەتمەن ، بىر گۈرچەك ، بىر
تاناپ . . . قاتارلىقلارنى مىسال قىلىش مۇمكىن . بۇ خىل
ئۆلچەملەرنىڭ بىرلىك قىممىتى خەلق ئارىسىدا نىسپىي مۇقىملىققا
ئىگە بولغان . مەسىلەن ، «بىر تاناپ يەر» دېسەك ، خەلق ئارىسىدا
مۇقىملاشقان ئۆلچەم ئاساسىدىكى تاناپ (يىپ ئارقان) بىلەن تۆت
چاسا (كۋادرات) قىلىپ ئۆلچەنگەن ئون تاناپ يەر تەخمىنەن 1
موغا باراۋەر .

ئەجدادلىرىمىز يەنە «پاتمان» دېگەن ئاتالغۇنىمۇ قوللىنىپ
كەلگەن بولۇپ ، ئۇ ھەم ئۇزۇنلۇق ، ھەم ئېغىرلىق ئۆلچىمى
سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن .

خەلق تىلىدىكى مۇساپىنى ئىپادىلەيدىغان ئۆلچەم بىرلىكلىرى

ئاساسەن مۇساپىنى ئۆلچەش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئۇسۇل - ئامىللارنىڭ نامى بىلەن ياكى ۋاقىت كەسىمىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بىلەن ئاتىلىدۇ. مەسىلەن ، بىر ئوق يېتىم ئارىلىق ، بىر ياغاچ يەر ، كۆز يېتىم يەر ، بىر رابات يەر ، بىر ئۆتەڭ يەر ، بىر ئات چاپتۇرۇم يەر ، بىر كۈنلۈك يول ، بىر ئاش پىشىم جاي ، ئەڭگەك ئاستى يەر ، بىر پوتەي يول . . . ۋە باشقىلار .

ئۇنىڭدا ئادەمنىڭ جىسمانىي مۇمكىنچىلىكلىرى ھەم ئات - ئۇلاغلارنىڭ يول يۈرۈش ئىقتىدارلىرى ئېتىبارغا ئېلىنىپ ، ئويىپكىتنىڭ ئۈزۈنلۈقىغا تەخمىن قىلىنغان . يۇقىرىقىدەك فولكلورلۇق ئۆلچەم بىرلىكلىرى خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە خېلى چوڭقۇر دەرىجىدە يىلتىز تارتقان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئىپادىلىگەن ئېنىقلىق دەرىجىسى نىسپىيلىككە ئىگە .

بۈگۈنكى كۈندە دۇنيادا ئورتاق قوللىنىلىدىغان بارلىق ئۈزۈنلۈق ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بىردەك ئومۇملاشقان بولۇپ ، ئۈزۈنلۈقنى ئۆلچەشتە ئەنە شۇ خەلقئارا ئۆلچەم بىرلىكى ئاساس قىلىنىدۇ .

(3) ئېغىرلىق ئۆلچىمى

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا كۆپرەك قوللىنىلغان ئېغىرلىق ئۆلچەملىرى «پۇڭ» ، «مىسقال» ، «سەر» ، «تاغار» ، «شىڭ» ، «كۈرە» . . . قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . بۇ ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئىچىدە بەزىلىرى ئېنىقلىق دەرىجىسى مۇقىملاشقان ئورتاق ئۆلچەم بىرلىكلىرى ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئون فۇڭ = بىر مىسقال ، ئون مىسقال = بىر سەر ، ئون سەر = بىر جىڭ ؛ بىر شىڭ = تۆت جىڭ ، بەش شىڭ = بىر كۈرە . ئون ئالتە جىڭ = بىر چارەك . . . قاتارلىقلار . يەنە بەزىلىرى نىسپىي ئېغىرلىق ئۆلچەملىرى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئېغىرلىق مىقدارىنى مۇقىملاشتۇرغىلى بولمايدۇ . مەسىلەن ، خەلق ئارىسىدا بىر تاغار

بۇغداينى ئون چارەك ، بىر خۇرچۇنى ئىككى چارەك ، دەپ قارايدۇ .

سۇيۇقلۇقنىڭ ئېغىرلىقىنى ئۆلچەشتە مۇئەييەن ھەجىمدە ياسالغان بۇيۇملار (پىيالى ، چىنە ، ھېجىر ، چۆمۈچ ، كورا ، چېلەك ، قاپاق . . .) نى ئۆلچەم بىرلىكى سۈپىتىدە قوللانغان . ھازىرقى زامان ئۇقۇمىدىكى گرام ، كلوگرام ، توننا ، لىتىر ، دادەن ، دەن قاتارلىق ئېغىرلىق ئۆلچەم ناملىرى خەنزۇچە ۋە خەلقئارا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان بولۇپ ، مۇشۇ ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئورتاق قوللىنىلماقتا .

دەرۋەقە ، خەلق ئارىسىدا ئەسىرلەردىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى ئۆلچەم بىرلىكلىرى بۈگۈنكى كۈندە ئەمەلىي ئىشلىتىلىش قىممىتىنى يوقاتقان بولسىمۇ ، ئۇنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش ۋە تەتقىق قىلىش مەدەنىيەتتە تەشۋىناتچىلىق ۋە جەمئىيەتتە تەشۋىناتچىلىق ساھەسىدە بەلگىلىك ئىلمىي قىممەتكە ھەمدە ھازىرقى زامان مېتېئورولوگىيە ئىلمىدە مۇئەييەن پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە .

خۇلاسە :

بىز مەزكۇر بابتا قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئىلىم - پەن ئۇتۇقلىرىنى ئۈچ چوڭ ساھە بويىچە قىسقىچە شەرھىلەيدۇق . مەلۇمكى ، ئىلىم - پەننىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ ، جۈملىدىن قەشقەر رايونىمىزدىكى ئىلىم - پەن ئوچاقلرىدىن بىرى بولغاچقا ، ئىلىمخۇمار قەشقەر خەلقى تارىختىن بۇيان ئىجتىمائىي پەن ، تەبىئىي پەن ۋە سانائەت پەنلىرىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىپ ئۆزىگە خاس مول نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن . فولكلورلۇق تۈسكە ئىگە بولغان بۇنداق ئەنئەنىۋى ئىلىم - پەن ئۇتۇقلىرى ئۇنى ياراتقان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەۋلادلارغا قالدۇرغان قىممەتلىك مەدەنىيەت مۇراسىملىرى

ھېسابلىنىدۇ . بىز بۇ تەتقىقاتىمىزدا تېمىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن قەشقەردىن ئىبارەت بۇ ئەرزىۋان يۇرتنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ پەقەت بىر قىسمىنى بايان قىلىش بىلەن چەكلەندۇق . يول ماڭغانسېرى كېڭەيگەندەك ، تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئېرىشكەن ماتېرىيال مەنبەلىرىگە كۆرە ، بۇ يازمىلىرىمىزنىڭ تولىمۇ كەمتۈك ۋە چولتا ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىۋاتىمىز . ئەلۋەتتە ، بىزنىڭ ۋە ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ كۆڭلىگە ئايان بولغان كەمتۈكلۈك بۇ ھەقتىكى تەتقىقات خىزمىتىمىزنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدا تولۇقلانغۇسى .

Ⅶ باب قەشقەر ئۇيغۇر مائارىپى ئۈستىدە ئەسلىمىلەر

مۇقەددىمە

ئۇيغۇر خەلقى دۇنيادىكى مەدەنىيەتلىك خەلقلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە نەچچە مىڭ يىللارنىڭ ماپەينىدە مائارىپ ئىشلىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن بولۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ مائارىپ تەربىيىسى — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى ، مىللىي كىملىك ۋە مىللىي ئۆزلۈك روھىنىڭ ئەڭ يۈكسەك پەللىسى ، شۇنداقلا مىللىي مەۋجۇتلۇقنىڭ ئاساسى .

ئۇيغۇر مىللىي خاسلىقى ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكى قەشقەرنىڭ نامى بىلەن باغلانغاندەك ئۇيغۇر مائارىپىمۇ قەشقەرنىڭ نامى بىلەن مەھكەم باغلانغان .

قەشقەر بىنا بولغاندىن تاكى ھازىرغىچە ھەرخىل تارىخىي دەۋر ، ئىجتىمائىي شارائىت ، ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم ئاستىدىمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ غايەت مۇستەھكەم ئومۇرتقىسى بولغان ، مائارىپ ئۇنىڭ گۈزەل رۇخسارىدىكى ياراشقان خالغا ئوخشاش مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەردىن ئىبارەت ئىلىم - ھېكمەت بۇلاقلىرىدىن قايناپ چىققان زىلال سۇلار قەلبلەرنى سۇغىرىپ ئۇنى سۆيۈندۈردى ، ئىلىم مەشەللىرىدىن چاقنىغان نۇرلار كۆزلەرنى قاماشتۇردى ، ئىلىم - ھېكمەت باغچىلىرى ئۆز قوينىدا ئىلىم - پەننىڭ رەڭگارەڭ گۈللىرىنى ئېچىلدۈرۈپ ، ئۇيغۇر مەدەنىيەت

گۈلزارلىقىدا ئۆزىگە خاس مەنزىرىنى شەكىللەندۈرۈپلا قالماي ، بەلكى ئۇيغۇر ھازىرقى زامان مائارىپى ، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا مائارىپ ئىشلىرىدىمۇ بىر گۈللىنىش پەيدا قىلدى ۋە بىر مەزگىل «سانى بۇخارا» ، يەنى ئىككىنچى بۇخارا دېگەن نام بىلەن تەرىپلىنىپ ، ئىلىم - پەن ، ئوقۇتۇش سۈپەت - سەۋىيە جەھەتتىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىلىم مەركەزلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالدى . ئىنسانىيەتنىڭ شانلىق مەدەنىيەت دەۋرى تەلىم - تەربىيە مائارىپىنى ئاساسىي بەلگە قىلغىنىغا ئوخشاش ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىگە قوشقان تۆھپە - نەتىجىلىرى ۋە بۇ مىللەتنىڭ تەرەققىياتى ، تارىخ بوران - چاپقۇنلىرىدىن ئامان - ئېسەن ئۆتۈپ ، ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىگە ئۇلاشقانلىقى قەشقەر مائارىپىنىڭ تىللاردا داستان بولغىدەك ئۇلۇغ تۆھپە - نەتىجىلىرى بىلەن زىچ باغلىنىدۇ .

قەشقەر مائارىپى قەدىمىيلىككە ئىگە بولۇپ ، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش ۋە تەرەققىي قىلىش تارىخى ئۇزۇن ، قەشقەر مائارىپى تارىختىن بۇيان ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلغان دىنىي ئېتىقادنى ئاساسىي بەلگە قىلغان . چۈنكى ئىنسانلارنىڭ بارلىق مەدەنىيەت ھادىسىلىرى دىن - ئېتىقادنى ئۆزىگە يادرو قىلغان ھالدا مەۋجۇت بولغان ۋە تەرەققىي قىلغان . ئۇيغۇرلار ، جۈملىدىن قەشقەر مائارىپىمۇ بۇ ئاساسىي ئالاھىدىلىكتىن مۇستەسنا ئەمەس .

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىن تارتىپ تاكى مىلادىيە 9 - ئەسىرلەرگىچە بولغان تارىخنىڭ ئۇزاق مۇساپىسىدە شامان - ئاتەشپەرەسلىك ، بۇددا دىنى ۋە ئۇنىڭ تەلىماتلىرى مائارىپ ئىشلىرىدا ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان . قەدىمكى دەۋرلەردىكى بۇددا - نوم تەلىماتلىرى ۋە ئۇلارنى تەرغىب قىلىدىغان ئەخلاق دەستۇرلىرى قەشقەردىكى مائارىپ ئوچاقلرىدا تەربىيىلىنىپ چىققان مەشھۇر زاتلار يازغان «ئالتۇن يارۇق» ، «چاشتانى ئىلىك بەگ» كە

ئوخشاش كىتاب - ئەسەرلەر ، ۋەرهە قە - تارىشا پۈتۈكلەر قەشقەردە راۋاجلانغان قەدىمىي مەدەنىيەت ، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۇ يېتىشتۈرگەن مۇتەپەككۈرلارنىڭ بۇدداچە بىلىم - مەلۇماتى ، قابىلىيەت - ماھارەتلىرىنى تولۇق مەلۇم قىلىدۇ .

9 - ئەسىرلەردىن باشلاپ ئىسلام دىنى قەشقەرگە كىرىپ ، كەڭ تارقىلىشقا باشلىدى . قەشقەرنىڭ ئىسلاملىشىشى بىلەن قەشقەر مائارىپى ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئاساسىي بەلگە قىلدى ۋە شۇ ئاساستا مىڭ يىلدىن كۆپرەك ئۇزاق تارىخ مۇساپىسىدە تەرەققىي قىلدى . زامانلار مابەينىدە ئۇيغۇر مىللىي مائارىپى ، بولۇپمۇ قەشقەر مائارىپى ھەققىدە نۇرغۇن ئەسەرلەر ، تەتقىقات ماقالىلىرى يېزىلىپ ، نۇرغۇن سەھىپىلەردە بىر مۇنچە پاكىتلار سۆزلەندى . يەنە نۇرغۇن تەتقىقاتچىلار يازغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ، تارىخ ، مائارىپ ھەققىدىكى كىتابلاردا قەشقەردە ياشاپ ، ئوقۇپ ، ئىجادىيەت ۋە ئىلىم بىلەن مەشغۇل بولغان ئالىم - ئەدىبلەرنىڭ ھايات مەنزىللىرى تونۇشتۇرۇلۇپ ، بۇ زاتلارنىڭ قەشقەردىكى مائارىپ ئوچاقلىرى بولغان مەكتەپ - مەدرىسىلەردە ئوقۇغانلىقى بايان قىلىنىپ ، بۇ مەكتەپ - مەدرىسىلەرنىڭ تارىخى ئورنى ، ئىلىم - قۇۋۋىتى ، شانلىق تۆھپە - نەتىجىلىرى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىپ كەلدى .

قەشقەر مائارىپىنىڭ نۇرغۇن ئالاھىدىلىك ۋە خاسلىقلىرى بار . بۇلاردىن مۇھىمى قەشقەر مائارىپىنىڭ قەدىمىيلىكى ، ئۇزاق تارىخ مۇساپىسىگە ئىگە بولغانلىقىدۇر .

10 - ئەسىرلەردىن باشلاپ ئىسلامىي مائارىپ دەۋرى باشلاندى . بۇ جەرياندىكى ئەڭ دەسلەپكى ئۇستاز ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد سامانىي . ئۇ سۇلتان ساتۇق بۇغراخانغا تۇنجى ئىسلامىي تەربىيىنى باشلاپ ، ئۇ ئارقىلىق قەشقەرنى ئىسلاملاشتۇردى ، جۈملىدىن ئەينى تارىختا ، ئىسلام تەرغىباتى ئۈچۈن ھەرقايسى

جايلاردىن قەشقەرگە ئاتاقلىق ئالىم - ئۆلىمالار يېتىپ كېلىپ ، مەدرىسە - مەكتەپلەرنى بىنا قىلىپ ، بۇ يەردە مۇڭلىغان ئوقۇغۇچى ، شاگىرتلارغا تەلىم بېرىپ ، نۇرغۇن ئالىم - ئۆلىمالارنى تەربىيەلەپ چىقتى . شۇنىڭ بىلەن قەشقەر قەدىمدىن تارتىپلا «ئالىملار توپلاشقان ماكان» نامى بىلەن مەشھۇر بولدى . مىلادىيە 950 - يىللىرى ئوبۇلھەسەن سەئىد ھاتەم ، شەيخ سەئىد جالالىدىن باغدادى ، ئوبۇل مۇزەپپەر خارەزمى ، سۇلتان سەنجەر كاسانى ، ئىمام نەسرېدىن ، ئىمام مۇئەينىدىن ، ئىمان زوھورىدىن ، ئىمام شاكىر قاتارلىق مەشھۇر ئالىملار قەشقەرگە كەلدى ؛ مىلادىيە 960 - يىلى داڭلىق ئىسلام ئالىمى ، ئىسلام پەيلاسوپى ، مەشھۇر مۇدەررىس ئوبۇلھەسەن مۇھەممەد خالىمەت قەشقەرگە كېلىپ «قۇرئان كەرىم» دىن تەلىم بەرگەن ۋە ئۇزاق يىل قەشقەردە مۇدەررىسلىك قىلىپ قەشقەردە ۋاپات بولغان ؛ خارەزمىلىك جارۇللا ئەبۇلقاسىم مەھمۇد بىننى ئۆمەر (ئەللامە) زەمەخشەرى (مىلادىيە 1074 - - 1143 - يىللار) قەشقەرگە كېلىپ ، قەشقەردىكى مەدرىسەلەردە ئۈچ يىلدىن ئارتۇق مۇدەررىسلىك قىلغان ، ئۇ ، شۇ جەرياندا قەشقەردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن مول تىل ماتېرىياللىرىنى ئىگىلەپ ، شۇ ماتېرىياللار ئاساسىدا ئۆزىنىڭ «مۇقەددىمە تۈل ئەدەب» (ئەدەبىياتنىڭ مۇقەددىمىسى) ناملىق كىتابىنى يېزىپ چىققان .

شۇ زامانلاردا قۇرۇلغان قەشقەردىكى ئالىي بىلىم يۇرتى - «مەدرىسەئى ساچىيە» دە ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ كاشغەرى ، سەئىد جالالىدىن باغدادى ، ئوبۇلھەسەن خوجا ياقۇپ سۈزۈكى ، جامالىدىن كاشغەرى ، رەشىد ئىبنى ئەلى كاشغەرى ، ئىمامىدىن كاشغەرى كەبى مەشھۇر ئالىملار دەرس ئۆتتى .

قەشقەرگە ئىسلام دىنى كىرگەندىن باشلاپ ، قەيەرگە ئىسلام دىنى تارقالغان بولسا شۇ يەرگە مەسچىت ، مەكتەپ ، مەدرىسە بىنا

بولۇش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن قەشقەرنىڭ ھەممە جايلىرىغا ھەر دەرىجىلىك مەكتەپ، مەدرىسىلەر بىنا قىلىنغان. ئەينى دەۋرلەردىكى «مەدرىسەئى ساچىيە»، «مەدرىسەئى ھامىدىيە»، «مەدرىسەئى مەھمۇدىيە» قاتارلىقلار قەشقەر ئىسلام ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ مۇھىم ئوچاقلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارىخى بەك ئۇزۇن. ئەنە شۇ توختىماي ئىلىم نۇرىنى چاچقۇچى بىلىم مەركەزلىرى تارقاتقان ھىدايەت نۇرلىرى ئۇيغۇر خەلقىگە «ئىلىم - ھېكمەت» نىڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاياتلىق يولى، مەۋجۇت بولۇشنىڭ روھىي تۈۋرۈكى، ئىمان - ئېتىقادنى قوغداشنىڭ پاسىبانى، ئالغا ئىلگىرىلەش ۋە راۋاجلىنىشنىڭ رۇخسەتنامىسى ئىكەنلىكىنى، ئوقۇشنىڭ شەرەپ ۋە ئۇلۇغ ئىش ئىكەنلىكىنى تونۇتتى، شۇڭا قەشقەر خەلقى ئۆز ئەقىدىسىگە مۇۋاپىق ھالدا مەكتەپنى، مەدرىسىلەردىن ئىبارەت ئىلىم - ھېكمەت ئوچاقلىرىنى قەدىرلەپ ۋە ئەزىزلەپ كەلدى.

قەشقەردىكى مەدرىسىلەرنىڭ تەمىرلىرى ھەققىدە نۇرغۇن رىۋايەت - تەزكىرىلەر ۋە ئەل ئىچىگە تارقالغان ۋەقە - ھېكايەتلەر بار. قەشقەردىكى داڭقى بار بۇ مەدرىسىلەرنىڭ بىنا بولۇش تارىخى جەھەتتىن ئېيتقاندا، خانلاردىن «ئابدۇللاخان» نامىغا سېلىنغان «خانلىق مەدرىسە» تەخمىنەن 500 يىللىق تارىخقا ئىگە بولغان بولسا، قەشقەر «ساقىيە مەدرىسىسى» 400 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. ۋاڭلاردىن يۇنۇس ۋاڭ نامىغا سېلىنغان «ۋاڭلىق مەدرىسە»، «تاجى ھېكمىبەگ مەدرىسىسى»، «ئۆمەر ھېكمىبەگ مەدرىسىسى» بەگلەردىن قۇربان دورغاپ نامىدىكى «دورغىبەگ مەدرىسىسى» قاتارلىقلار 1850 - يىللاردىن ئىلگىرى ياسالغان بولۇپ، قۇرۇلۇش ۋاقتى 200 يىلدىن ئاشىدۇ. قەشقەردىكى مائارىپ ۋە ئىلىم - ھېكمەتنى سۆيىدىغان بايلار تەرىپىدىن ياسالغان «ئاخۇنبايۇپلار مەدرىسىسى» (يەنى چارسۇ مەدرىسىسى)، «توقام مەدرىسىسى

(يەنى ئابدۇۋەلى باي مەدرىسىسى) ، توختى غوجى ئاتلىق زات سالدۇرغان «كەنجازە مەدرىسىسى» ، مەدرىسەئى كەرىمىيە نامىدىكى «قازانچى مەدرىسىسى» قاتارلىقلارمۇ خېلى قەدىم تارىخقا ئىگە . گەرچە بۇ چاغلار ئۆتمۈش كونا جەمئىيەت ، فېئوداللىق ئىجتىمائىي تۈزۈم ، فېئوداللىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ھۆكۈم سۈرگەن چاغلار بولسىمۇ ، كەڭ قەشقەر ئاممىسى مائارىپقا ، ئوقۇشقا ، ئىلىم - پەن ، ھۈنەر - سەنئەتكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ ، ھەر بىر مەھەللە ، ھەر بىر يېزا - كەنت ، ھەر قايسى جايلاردا مەسچىت ، مەكتەپ ، مەدرىسىلەرنى قىزغىنلىق بىلەن بنا قىلىپ ، ئۆز ئەۋلادلىرىنى ئىلىم - مەرىپەتلىك كىشىلەردىن قىلىش ئۈچۈن شەخسىي ئىقتىساد ، پۇل - پۇچەك ، يەر - زېمىن قاتارلىق ۋەخپە - ھەدىيەلەرنى چىقىرىپ ، ئۇلارغا قاراشلىق تۈگمەن - سوقا ، دۇكان - ساراي ، يەر - سۇ ، ئېتىز - ئېرىق ، دەل - دەرەخ قاتارلىقلاردىن كىرگەن مەبلەغ ئارقىلىق مەكتەپ ، مەدرىسىلەرنىڭ تەمىنات مەسلىلىرى ، مۇدەررىس ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاش - تەمىنات مەسلىلىرى ، ئوقۇغۇچى - شاگىرتلارنىڭ تاماق ، ياتاق ، تۇرمۇش خىراجەتلىرىنى ھەل قىلىپ ، بۇ يەردىكى مۇدەررىس - ئوقۇتقۇچى زاتلارنىڭ ، شاگىرت - ئوقۇغۇچىلارنىڭ پۈتۈن زېھنىنى يىغىپ ، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇشىغا ئىمكانىيەت ياراتقان .

قەشقەردىكى ئىلىم - پەننى ، مائارىپنى قەدىرلەيدىغان نۇرغۇن سودىگەر - تىجارەتچى ، ھەر ساھەدىكى ئىئانچى شەخسلەر «مەكتەپ سېلىش ، مەدرىسە سېلىش شەرەپ» دەپ قاراپ ۋە ئەۋلادلار ئۈچۈن تۆھپە يارىتىشنى پەخىر - ئىپتىخار ھېس قىلىپ مەكتەپ - مەدرىسىلەرگە مەردلىك ۋە سېخىلىق بىلەن ياردەم بەرگەن .

نۇرغۇن مەكتەپ - مەدرىسىلەرنىڭ سىنىپ ، ياتاقلىرى

پاكىز ، ياخشى سەرەمجانلاشتۇرۇلغان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ كۈتۈپخانا مۇئەسسەسەلىرى تولۇق بولغان . ئوقۇغۇچى - شاگىرتلار ياتاق ، تاماق ، كىيىم - كېچەك ، ئوقۇش ماتېرىياللىرى قاتارلىقلاردىن ھەقسىز بەھرىمەن بولغان . خەلقنىڭ ئىمان - ئېتىقادىغا ئاساسەن مەكتەپتە ئوقۇيدىغان بىلىم تەشنىلىرى «باي - كەمبەغەل» دەپ ئايرىلماي ، ئۇلارنىڭ بىلىم ئېلىش ئارزۇسى ۋە ئۇلۇغ ئىنسانلىق ھەق - ھوقۇقى كاپالەتلەندۈرۈلۈپ ، ئۇلار ئارىسىدىن تالانتلىق كىشىلەر يېتىشىپ چىققان .

بىر قىسىم مەكتەپ - مەدرىسىلەرنىڭ مەكتەپ ئىقتىسادى جۇغلانمىسى خېلى كۆپ بولغاچقا ، مەكتەپ - مەدرىسىلەر ۋاقتى - ۋاقتىدا رېمونت قىلىنىپ ، ئوقۇتۇش شارائىتىنى ياخشىلاشقا ئىمكانىيەت يارىتىلغان .

قەشقەردىكى مەكتەپ - مەدرىسىلەرنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئەستايىدىل ۋە مۇستەھكەم قىلىپ لايىھىلەنگەچكە ، بۇ يەردىكى بىناكارلىقنىڭ نەمۇنىلىرى ئۆزىنىڭ بىناكارلىق سەنئەت قىممىتى بىلەن ھازىرغىچە كۆزنى قاماشتۇرۇپ تۇرماقتا .

§ 1 . مەدرىسە مائارىپى

قەشقەر تارىخىدىكى نامى بار مەدرىسىلەر تۆۋەندىكىچە :

1 . ساچىيە مەدرىسىسى

بۇ مەدرىسە قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە قۇرۇلغان چوڭ مەدرىسە بولۇپ ، «ساچ» سۆزى «چىچىش ، تارقىتىش» مەنىسىدە . بۇ مەدرىسىدە ئوقۇپ چىققان مىڭلىغان شاگىرت - تەلەپىلەر ھەرقايسى تەرەپلەرگە بۇ مەدرىسىدە ئۆگەنگەن ئىلىملىرىنى تارقىتىپ ، مەدرىسىنىڭ شۆھرىتىنى جاھانغا تارقاتقان . بۇ مەدرىسە

سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ چوڭ ئوغلى مۇساباي تاش تەختكە ئولتۇرغان 955 - يىللىرى ئەتراپىدا ياسالغان . بۇ يەردە نۇرغۇن ئالىملار مۇدەررىسلىك قىلغان ، بۇ يەردە ئىسلام دىنىغا دائىر «قۇرئان كەرىم» ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆھبەت - بايانلىرى مۇجەسسەملەنگەن «ھەدىس شەرىف» كىتابلىرى ، شەرىئەت ئىلمىدىن فىقھ كىتابلىرى ئۆگىنىلگەندىن باشقا ، يەنە دۇنياۋى ئىلىملاردىن ماتېماتىكا ، يۇنان پەلسەپىسى ، ئىلمىي نۇجۇم - ئاسترونومىيە ، مېدىتسىنا ، ئىلمى مەنتىق ، تارىخ ، ھېكمەتۈل ئەين - جۇغراپىيە ، تىلشۇناسلىق قاتارلىق ئىلىملەرمۇ ئۆگىتىلگەن .

2 . «مەدرىسەئى ھامىدىيە»

بۇ ئەل ئىچىدە «گۈلباغ مەدرىسى» مۇ دېيىلىدۇ . قەشقەر شەھىرىنىڭ دۆلەتباغ يېزىسىدا قۇرۇلغان بولۇپ ، ھۈسەيىن پەيزۇللا غوجام دەپ ئاتالغان ھۈسەيىن ئىبنى خەلپ كاشغەرى ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ، شاگىرتلىرىدىن «جان پىدا غوجام» ھەققىدىكى رىۋايەتلەر نەچچە مىڭ شاگىرت - تەلەبىلىرى ئوقۇغان «مەدرىسەئى ھامىدىيە» بىلەن باغلانغان . قەشقەرلىق مەشھۇر ئۆلىما موللا سادىق ئەلەم كاشغەرى ئەنە شۇ «مەدرىسەئى ھامىدىيە» دە ئوقۇغان .

3 . مەدرىسەئى مەسئۇدىيە

چاغاتاي ئوردىسىدىكى باش بۇغ - مەسئۇد دادىسى مەھمۇد يالۋاچنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغاندىن كېيىن بۇ مەدرىسنى ياسىتىپ ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ ئىسمىنى قويغان . خاتىرىلەرگە قارىغاندا ، 1260 - يىللىرى ئەتراپىدا نايىمانلار ۋە قارا قىتانلار قەشقەرگە باستۇرۇپ كېلىپ ، قەشقەردىكى نۇرغۇن ئاھالە ۋە مەدەنىيەت - مائارىپ مۇئەسسەسەلىرىنى ۋەيران قىلغان . «مەدرىسەئى مەسئۇدىيە» ئۇ چاغدا ۋەيران قىلىنغان «مەدرىسەئى ساچىيە» نىڭ ئورنىغا ، شۇ خارابىلىككە بىنا قىلىنغان ۋە بۇ مەدرىسە يېنىغا «سائادەت» كۈتۈپخانىسى تەسىس قىلىنىپ ، نەچچە ئون مىڭ پارچە ھەرخىل

كىتاب قويۇلغان . بۇ مەدرىسىگە يالغۇز قەشقەردىنلا ئەمەس ، بەلكى كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى ۋە كەشمىر ، ھىندىستاننىڭ لاھۇر قاتارلىق جايلرىدىنمۇ نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار كەلگەن .

4 . قەشقەر بەشكېرەم تەۋەسىدىكى «بۇۋى مەريەم خېنىم

مەدرىسىسى»

بۇ قەشقەردىكى تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇن مەدرىسىلەردىن بىرى . قاراخانىيلارنىڭ خانى سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئىككىنچى قىزى بۇۋى مەريەم خېنىم مازارلىقى يېنىغا تەسىس قىلىنغان 40 ھۇجرىلىق چوڭ مەدرىسە بولۇپ ، ئۇنىڭغا 150 مودىن ئارتۇق زېمىن ئاجرىتىلغان ، 300 مودىن ئارتۇق ۋەخپە زېمىنى بار ، خانئۆي بىلەن باشتوغراق ئارىلىقىدا ھېلىمۇ ئۇنىڭ خارابىسى بار . ئەل ئارىسىدا بۇۋى مەريەم خېنىم ھەققىدە نۇرغۇن ھېكايە ۋە رىۋايەتلەر تارقالغان .

قەشقەردە تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇن ، تاكى 1955 - يىللىرىغىچە داۋام قىلىپ كەلگەن نامى مەشھۇر مەدرىسىلەر تۆۋەندىكىچە :

- 1 . «خانلىق مەدرىسە» ھازىرقى قەشقەر سىياسىي مەكتەپ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ .
- 2 . «قازانچە مەدرىسە» خانلىق مەدرىسىنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ ، سىياسىي مەكتەپ ئىچىدە .
- 3 . «ساقىيە مەدرىسە» قارىقى دەرىۋازىدىن شىمالغا ماڭغان ساقىيە مەھەللىسىدە .
- 4 . «لاي پەشتاق مەدرىسە» بۈگۈنكى بەش ئېرىق مەھەللىسىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ ئورنىدا .
- 5 . «ۋاڭلىق مەدرىسە» ھازىرقى ئوردا ئىشىكى 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ ئورنىدا .
- 6 . «زوهوردىن ھېكىمبەگ ۋاڭلىق مەدرىسە» قەشقەر شەھەر

- يولۇچىلار بېكىتى ئىچىدە (پايناپ) .
- 7 . «مۇھەممەدناجى ھېكىمبەگ مەدرىسىسى» قەشقەر شەھەر قوناق بازىرى باشلانغۇچ مەكتەپ ئورنىنىڭ ئۇدۇلىغا توغرا كېلىدۇ .
- 8 . «تاجى ھېكىمبەگ مەدرىسىسى» ھازىرقى قوناق بازىرى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئىچىدە .
- 9 . «دورغىبەگ مەدرىسىسى» ھازىرقى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمە ئائىلە قورۇسى ئورنى ، فىلىم شىركىتى يېنىدا .
- 10 . «يۈسۈپ ۋاڭ مەدرىسىسى» قەشقەر قارىقى دەرۋازا يولىدىكى گۈلە - قاق بازىرىغا توغرا كېلىدۇ .
- 11 . «ئىسمائىل باي مەدرىسىسى» قارىقى دەرۋازا يولى بىلەن چاسا يولىنىڭ كېسىشىش ئاغزىنىڭ جەنۇبىي بۇرجىكىگە توغرا كېلىدۇ .
- 12 . «شاھ پولاتبەگ مەدرىسىسى» بۈگۈنكى دۆڭ مەسچىتنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ .
- 13 . «ئابدۇۋەلى باي مەدرىسىسى» ھازىرقى تىل - تېخنىكا مەكتەپ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ ، ئادەتتە «توقام مەدرىسىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ .
- 14 . «ھېيتگاھ مەدرىسىسى» ھېيتگاھ جامەسى ئىچىدە .
- 15 . تاغارچى كوچىسىدىكى «سەلىمئاخۇن داموللاھاجى مەدرىسىسى» ھازىرقى ئاھالە كومىتېت ئورنىدا .
- 16 . «ئەھراخان تۆرەم مەدرىسىسى» ھازىرقى ئۆستەڭبويى كوچا باشقارما ئورنى .
- 17 . «كەنجازە مەدرىسىسى» ھازىرقى ئۆستەڭبويى ساقچىخانا ئورنىغا توغرا كېلىدۇ .
- 18 . «چاچ مەدرىسە» ھازىرقى شەھەرلىك سىياسىي مەكتەپ ئورنى .

19. «ئۆمەر ھېكىمبەگ مەدرىسى» بۈگۈنكى ئوردا ئالدى كوچىسى ئىچىگە توغرا كېلىدۇ .
20. «خالىق ھاجىم مەدرىسى» ، يەنە «كەسكەن يار مەدرىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ .
21. «مىرئەلى قازى كالان مەدرىسى» بۈگۈنكى غوچىلا كوچىسى ئىچىگە توغرا كېلىدۇ .
22. «سادىق ئاخۇن خەلفەت مەدرىسى» بۈگۈنكى ئوردا ئىشىكى كالا مەھەللىسىدە .
23. «مۈزەپپەر قازى مەدرىسى» ئەبىرشىمكار كوچا ئاغزىغا توغرا كېلىدۇ .
- قەشقەردىكى بۇ مەدرىسىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئوتتۇرا دەرىجىلىك ، يەنى «تېخنىكوم» دەرىجىلىك مەدرىسىلەر بولۇپ ، بۇ مەدرىسىلەردە دەرس ئۆتىدىغان مۇدەررىسىلەر ئەللامە دەرىجىلىك ئۆلىمالار ھېسابلىنىپ ، شۇ دەرىجىلىك نام - ئابروي ، ئىجتىمائىي ئورۇن ، مۇناسىپ ماددىي تەمىناتقا سازاۋەر بولاتتى .
- قەشقەر مائارىپىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى ، قەشقەردىكى مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەرنىڭ ئۆلىما - مۇدەررىسىلىرى ، ئوقۇتقۇچى - ئۇستازلىرىنىڭ بىلىم - سەۋىيىسى يۇقىرى ، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ئىلغار ، ئىمان - ئېتىقادى مۇستەھكەم بولۇپ ، ئۇلار خەلقنىڭ قەلبىدە ھۆرمەت بىلەن ياد ئېتىلىپ كەلمەكتە ۋە ئۇلار ھەققىدە تەزكىرە - ئەسلىمىلەر يېزىلماقتا . تارىختىن بېرى قەشقەردىكى ئوقۇتقۇچى - مۇدەررىسىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى تارىخىي شارائىت ۋە قاتناش قاتارلىق ھەرخىل سەۋەبلەر بىلەن قەشقەردىكى مەكتەپ - مەدرىسىلەردە تەربىيەلەنگەن ، بىلىم - مەلۇمات ، ھۈنەر - قابىلىيەت ئىگىلىگەن ، شۇنداقلا كېيىنكى چاغلاردا تىرىشىپ - تىرىشىپ ئۆز تىرىشچانلىقى بىلەن ئىجتىھات قىلىپ بىلىم سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرگەن بولۇپ ،

بۇ خىل قابىلىيىتى بىلەن زامانداش ئالىملار ۋە خەلق ئاممىسى ئىچىدە يۇقىرى ئىناۋەت تىكلىگەن .

قەشقەردىكى ئوقۇتقۇچى ، مۇدەررىسلەر ئالدى بىلەن ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام ئەقىدىسى ، قانۇن بىلىملىرىنى مۇستەھكەم ئىگىلىگەن بولۇپ ، ئىسلام ئەھكاملىرىغا دائىر بىلىملەرنى پۇختا ، ھەقىقىي مەنىسى بىلەن چوڭقۇر ئۆزلەشتۈرگەن . شۇڭا ئۇلار ئۆز ئەمەلىيىتى ئارقىلىق قەشقەردىكى خەلق ئاممىسى ئارىسىدا كۈچلۈك ھۆرمەت قوزغىغانىدى .

مەھمۇد كاشغەرى ئۆز ئانا تىلىنىڭ شان - شەرىپى ۋە ئىززەت - ھۆرمىتى ئۈچۈن 10 - 15 يىل جاپا چېكىپ ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق جاھانئومۇم ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققان . بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇكەممەل گرامماتىكا كىتابى بارلىققا كەلگەن ، ئۇنى ئالەمگە تارقاتقان . ئۇ تىلشۇناسلىق ۋە مىللەتشۇناسلىققا ئاساس سالغان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئالىملىق كامالىتى قەشقەر خەلقىنىڭ ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ شان - شەرىپى بولۇپ كەلمەكتە ؛ يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئۆزىنىڭ ئەقلى ۋە ئۈگۈك روھى بىلەن ئىسلام ئەخلاقى ، ئېتىقادى ، كىشىلىك ۋە تۇرمۇش قاراشلىرىنى چوڭقۇر شەرھلەپ ، «ئەلنى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش» دېگەن يۈكسەك چاقىرىقنى ئۆز ئەسىرىدە جاكارلاپ ، دېموكراتىك ئىدىيىنى ئالغا سۈرگەن . قەشقەردىكى داڭلىق ئۆلىما مېرمۇھەممەدى قازى كالان ئاخۇنۇم ياقۇپبەگ — بەدۆلەتنىڭ دەۋرىدىكى قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلار ھەققىدە قەتئىي چەكلەش ، كەسكىن قارشى تۇرۇشتەك روھنى نامايان قىلغان ؛ باھاۋىدىن مەخسۇم چاررۇسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ تارقاتقان پىتىنە - ئىغۋالىرىغا دادىللىق بىلەن جاۋاب بېرىپ ، يۈزمۇيۈز مۇنازىرە قىلغان ؛ موللا ئاخۇنۇم دارازا — موللا ئاخۇن قازى كالان كەڭ ئاممىنى سەپەرۋەر

قىلىپ ياۋروپا ۋە رۇسىيىدىن كەلگەن جاھانگىر جازانخورلارنىڭ ۋەھشىي قىلمىشلىرىغا قارشى كۈرەش قىلىپ ، ئۇلارنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقارغان .

ئىلغار مۇتەپەككۈر ئابدۇقادىر داموللامنىڭ قەشقەرنىڭ ئەينى دەۋردىكى شۆپىت مىسسىئونېرلىرى دىن تارقانقۇچىلىرىنىڭ قەشقەردە خرىستىئان دىنىنى تارقىتىش يولىدىكى ھەرىكىتىگە قارشى قىلغان قەتئىي كۈرەشلىرى قەشقەردىكى ئۆلىما - مۇدەررىس - ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىرادىسى ، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنىڭ ئەڭ يارقىن ئىپادىسى . ئۇلار بۇ پەزىلەتلىرى بىلەن تارىختىن بېرى خەلقنى تەربىيىلەپ ، ئىلھاملاندۇرۇپ ، چىن قەلبىدىن سۆيۈندۈرمەكتە .

قەشقەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا دىققەت بىلەن نەزەر سالىدىغان بولساق ، مەھمۇد كاشغەرى ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ، جامالىدىن كاشغەرى ، ئىمامىدىن كاشغەرى ، ئابدۇجايپار ئىبنى ھۈسەيىن كاشغەرى ، ئەھمەد يۈكەنەكى ، سەئىددىن كاشغەرى ، جامال قەرىشى ، لۇتقى ، سەككاكى ، ھىرقىتى ، ئەمىر ھۈسەيىن سەبۇرى ، موللا سادىق ئەلەم كاشغەرى ، ئابدۇرەھىم نىزارى ، غەربىيى ، زىيائى ، ئابدۇقادىر ئابدۇۋارىس كاشغەرى ، قۇتلۇق شەۋقى ، ئەھمەد زىيائى ، يۈسۈپ ھاجىم كاشغەرى ، مۇھەممەدخان مەخسۇم پەيزى قاتارلىق ئالىملار ، تەبىپ - ھەكىملەر ، شائىر - ئەدىبلەر قەشقەردىكى مەكتەپ - مەدرىسىلەردە بىلىم ئېلىپ يېتىشىپ چىققان مۇنەۋۋەر شاگىرتلار ، شۇنداقلا بۇ مەكتەپ - مەدرىسىلەردىن ئىلىم نۇرىنى تارقاتقان مەشھۇر ئۇستازلار ئىدى .

بۇ زاتلار ئۆز يۇرتى بولغان «ئەزىزانە قەشقەر» دە ، ئۆز ئائىلىسىدە ، ئۆزىنىڭ يۇرت - مەھەللىسىدىكى مەكتەپلەردە داڭلىق مەدرىسىلەردە يېتىشىپ چىققان ئالىم - ئۆلىمالاردىن تەلىم ئېلىپ ، ئىلىم نۇرلىرى بىلەن قەلبلىرىنى يورۇتتى ،

ۋۇجۇدلىرىنى ئۇستازلىرى ئۆگەتكەن ئۇلۇغ ئەقىدە بىلەن قۇۋۋەتلەندۈردى. ئۇلار ئەسلىدە قەشقەر ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ يېتىشتۈرۈپ چىققان ئېسىل مەھسۇلاتى، ئۆز شەرەپلىرى بىلەن قەشقەر مائارىپىنىڭ پەخىرلىرى ئىدى. ئۇلار پەقەت قەشقەردىكى ئۇيغۇر مائارىپى، قەشقەردىكى تەربىيەت زېمىنى ۋە كەڭرى ئىمكانىيىتى ئىچىدە ئۆزلىرىنىڭ كامىل ئەقىل - پاراستىنى جارى قىلىپ، سۆيۈملۈك ئۇستازلىرى ئېچىپ بەرگەن ئىلىم - ھېكمەت يولى بىلەن تىنىمسىز ھالدا ئىلگىرىلەپ، ئەقىل - پاراستە، يۇقىرى قابىلىيەت، ماھارەتلىرىنىڭ تەڭداشسىز مېۋىسى بولغان «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبىلىك»، «ئۇستازلار توپلاشقان ماكان»، «قەشقەر تارىخى»، «تارىخى رەشىدى»، «سۇراھ»، «تېببىي ئىلىم ئىزاھاتى»، «گۈل ۋە نەۋرۇز»، «مۇھەببەتنامە - مېھنەتكامە»، «مۇھەببەت داستانلىرى»، «ماقالات»، «مەھرۇنۇل ۋائىزىن»، «كىتابىي غەربى»، «دىۋانى ناقىس»، «ئاقا ئىد زەرۋرىيە»، «مىفتاھىل ئەدەب»، «رابئىئە - سەئىددىن»، «قانۇنچە»، «ھەدىيەئى خىسلەت» قاتارلىق پەلسەپىۋى مۇھاكىمىگە ئىگە نادىر ئەسەرلەرنى مەيدانغا كەلتۈرۈپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئېسىل دۇردانلەرنى قوشتى ھەمدە جۈملىدىن ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇغ ناملىرىنى تارىخ سەھىپىسىگە ئۆچمەس ئىز قىلىپ يېزىپ قالدۇردى.

قەشقەردە ئىلمىي پائالىيەت بىلەن مەشغۇل بولغان ئىبنۇل فۇتۇھ ئەبدۇل غەپپار ئىبنى ھۈسەيىن «تارىخى كاشغەر» ناملىق كىتابىنى يازغان، مەشھۇر ئالىم جامال قەرشىنىڭ «مۇلھەققەتۇل سۇراھ» ناملىق كىتابىدا ئەنە شۇ «تارىخى كاشغەر» نىڭ بىر قىسمى ساقلانغان. «سۇراھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» ناملىق كىتاب جامادىيەل ئەۋۋەلدە «پەرھاد ئەندىجانى» دەپ چاقىرىلىدىغان ئالىم ۋە خەتتات ئىبنى مەۋلانە نۇرىددىننىڭ ئۆتكۈر قەلىمى بىلەن

1066 - يىلى چاھارشەنبە كۈنى خوجەنت شەھرىدە تاماملانغان . بۇ تولۇقلىمىدا قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قەشقەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدە ئۆتكەن ئالىم ، مۇدەررىس ، شەيخلەرنىڭ تەزكىرە - تەرجىمىھالىلىرى تەپسىلىي يېزىلغان بولۇپ ، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە قەشقەر ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ تارىخىي مەنزىرىسىنى سىزىپ بېرىشتە زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە . يەنە «مۇلھەققەتۇل» دا بايان قىلىنىشىچە ، قەشقەرلىق مەۋلانە ئابدۇللاھ ھۈسەيىن دېگەن كىشى «ھىدايەت» ناملىق كىتابىنىڭ «نەھايەت» ناملىق شەرھىنى يېزىپ چىققان ، ئۇ يەنە «دىراسەت» ، «دىرايەت» ناملىق كىتابلارنىڭ مۇئەللىپى بولغان ، ئۇ قەشقەردە ناھايىتى چوڭ ئابروۋىغا ئىگە تەھقىقشۇناس بولۇپ ، ئۆزىنىڭ كىتابلىرى ئارقىلىق قەشقەر شەھىرىنى ئىسلام ئەللىرىگە تەپسىلىي تونۇشتۇرغان .

مەشھۇر ئىمام مەجىددىن خارەزىمى ئۇزاق يىل قەشقەردە مۇدەررىسلىك ۋە ئىماملىق قىلغان . ئۇنىڭ «ئەززاڧىل قىرائەت» ، يەنى «قىرائەتنىڭ پايدىسى» ناملىق كىتابى بولۇپ ، ئۇ زات قەشقەردىكى مەدرىسىلەردە ئۇزاق ئىشلىگەن ، قەشقەردە ۋاپات بولۇپ ، قەشقەرگە دەپنە قىلىنغان . مەشھۇر ئالىم ۋە ئۆلىما ئابدۇمۆمىن بارلىق چىڭگىز ئېلى - چاغاتاي خان تەۋەسىگە قاراشلىق يۇرتلارنىڭ باش مۇدەررىسلىكىگە تەيىنلىنىپ ، چاغاتاينىڭ ئوردىسى ئالىملىقتىن قەشقەر شەھىرىگە كۆچۈپ كەلگەن ۋە قەشقەردىكى مەدرىسىلەردە تەلىم - تەربىيە بىلەن مەشغۇل بولغان ؛ 1097 - يىلى مۇھەممەدىل ئەل سەمەرقەندى «ئەسرارۇل رىياسەت» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان . 15 - ئەسىردە ، يەنى تۆمۈرىيلەر دەۋرىدە سەئىددىن كاشغەرى ناھايىتى مەشھۇر مۇدەررىس ئىدى . ئۇ چۇرساننىڭ ھىرات شەھىرىگە بېرىپ ئۇزۇن يىل مۇدەررىسلىك قىلغان . ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن ئابدۇراھمان جامى ، ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىقلار

ناھايىتى مەشھۇر ئىدى . ئۇ ئۆمرىدە نۇرغۇن كىتابلارنى يازغان ، نۇرغۇن ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلغان ، ئۇنىڭ ئىسلام پەلسەپىسى ۋە ھوقۇقشۇناسلىق ھەققىدىكى «مىنيەتۇل مۇسەللا ۋە غەينەتۇل مۇپتەدا» ، «كالىمەت غوجى باھائىدىن نەقىشەندى» ، «رىسالەئى نەتائىپ» ، «ۋۇجۇدنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئىسلام دۇنياسىغا مەشھۇر بولغان . سەئىددىن كاشغەرىنىڭ چوڭ بوۋىسى مۇھەممەد زەينۇل ئابىدىن كاشغەرى (قايراق) 11 - ئەسىرنىڭ مەشھۇر ئۆلىماسى ئىدى ، ئۇنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغانلىقى مەلۇم . ئۇنىڭ نەۋرىلىرىدىن بولغان شەيخ ئالامىددىن پارس تىلىدا «مۇناقىپ خوجا زەينىددىن» ناملىق كىتابنى يازغان . ئۇنىڭ يەنە بىر نەۋرىسى مىرغوجا بىننى مەۋلانە مىرفازىل پارس تىلىدا «سىررەل ئەسرار» ناملىق كىتابنى يازغان . ئابدۇراھمان جامى ئەينى چاغدا سەئىدىن كاشغەرىدىن ئىلمىي رىيازەت (ماتېماتىكا) ، مۇجاھىدىلىك ، پەقىرلىق ، سۈلۈك قاتارلىق ساھەلەردە بىلىم ئالغان ، دۆلەتشاھ سەمەرقەندى ، مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر كوراگانلار ئۆزلىرىنىڭ كىتابلىرىدا سەئىددىن كاشغەرى ھەققىدە كۆپ توختالغان . قەشقەر سەمەن توغراقلىق مازارغا دەپنە قىلىنغان يەتتە ئۇيغۇر مەۋلانغا ئاتاپ (مىلادىيە 1869 - - 1870 - يىللاردا) ۋەخپە قىلىنغان يەر ھۆججىتىدە سەئىدىيە دەۋرىگە مەنسۇپ يەتتە ئۇيغۇر مەۋلانىنىڭ ئىسمى خاتىرىلەنگەن . ئۇلارنىڭ ئىسمى تۆۋەندىكىچە : مەۋلانە مەنسۇر ، مەۋلانە ئابدۇجاپپار ، مەۋلانە ھادى ، مەۋلانە ھاپىز ، مەۋلانە ئەبۇبەكرى بەركات ، مەۋلانە پەخرىددىن ئۆمەر ، مەۋلانە مۇھەممەدىن .

مۇنداق مول ھوسۇللۇق تەپەككۈر ئىگىلىرى قەشقەردىكى مەدرىسە - مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچى - مۇدەررىسلەرنىڭ قايىل كىشىلەر ، ئىجتىھاتلىق ئالىملار ، چوڭقۇر تەپەككۈرغا ئىگە دانىشمەنلەر ئىكەنلىكىدەك ھەقىقەت ئارقىلىق ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ

مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنى نامايان قىلىدۇ .

قەشقەردىكى مەكتەپ - مەدرىسىلەرنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى ، بۇ مەكتەپ - مەدرىسىلەردە ئوقۇلىدىغان كىتابلارنىڭ سەۋىيىسى يۇقىرى بولۇپ ، مۇنتىزىم ھالدا داۋاملىق ئىشلىتىلىپ كەلگەن ، يەنى دەرسلىكلىرى قېلىپلاشقان .

قەشقەردىكى مەكتەپ - مەدرىسىلەر دىنىي دەرسلىكلەر بىلەن ماس قەدەمدە ئىجتىمائىيەت پەنلىرىدىن شېئىرىيەت ، تىل جەھەتتىن سەرفى - نەھۋى قاتارلىق ئەرەب تىلىنىڭ گرامماتىكا ۋە فونېتىكا قىسمى ، ئەدەبىيات ، تارىخ ، لوگىكا ، ئىستىلىستىكا قاتارلىق زۆرۈر بولغان دەرسلىكلەرنى ئۆگەنگەن .

قەشقەردىكى مەكتەپ - مەدرىسىلەردە يەنە دۇنياۋى ئىلىملاردىن ھەندىسە (گېئومېتىرىيە) ، ئەلجەبرى (ئالگېبرا) ، ئىلمىي تېب (مېدىتسىنا) ، ئىلمىي نۇجۇم (ئاسترونومىيە) ، ئىلمىي كىمىيا (خىمىيە) ، ئىلمىي رىيازەت (ماتېماتىكا) ، ئىلمىي ئابادات (بوتانىكا) ، ئىلمىي ئەرەز (جۇغراپىيە) ، يەنە خەتتاتلىق ، لەشكەرىي مەشىق (رۇسۇمات) قاتارلىق دەرسلەرمۇ ئۆگىتىلگەن .

تارىخ مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا قەشقەردىكى مەكتەپ - مەدرىسىلەردە ئەينى چاغدىكى ئابباسىيلار سۇلالىسى مەزگىلىدىكى باغدات «نزامىيە» ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دەرسلىكلىرىنى ئوقۇتۇش مەزمۇنى قىلغان ئاساستا ، يەنە بۇخاراىي شەرىفىتىكى قېلىپلاشقان ئون تۈرلۈك دەرسلەر :

- (1) ئىلمىي تەۋھىد (ئىلمىي كالام) ؛ (2) ئىلمىي تەپسىر ؛
- (3) ئىلمىي ھەدىس ؛ (4) ئىلمىي فىقھ- ؛ (5) ئىلمىي تەجۋىد ؛ (6) ئىلمىي پارائىز (تەقىمات قانۇنى) ؛ (7) ئىلمىي مەنتىق ؛ (8) ئىلمىي سەرىق (مورفولوگىيە) ؛ (9) ئىلمىي نەھۋى (گرامماتىكا) ؛ (10) ئىلمىي مائانى (ئىستىلىستىكا)

قاتارلىقلارنى ئۆگىنىش ئومۇملاشقان بولۇپ ، ھەرقايسى ساھەدە بۇ 10 ئىلىمنىڭ كىتابلىرى دەرسلىك قىلىنغان .

1 . ئىلمىي تەۋھىد ، يەنى «ئىلمىي كالام» غا دائىر ئوقۇلىدىغان كىتابلار : «ئاقائىد تاھاۋى» ، بۇنىڭدىكى «ئاقائىد تاھاۋى» ، «تاھاۋى ئەقىدىلىرى» بۇ كىتابنى ئەبۇ جاپپار ئەفەزۇرۇقتۇ مۇھەممەد تاھاۋى مىسىردا تۈزگەن . يەنە ئىلمىي تەۋھىدكە دائىر «ئابدۇلھەكىم» قاتارلىقلار .

2 . ئىلمىي تەپسىرگە دائىر ئوقۇلىدىغان كىتابلار : تەپسىرى بەيزاۋى — ئابدۇللا ئىبنى ئۆمەر بەيزاۋى (1287 - يىلى ۋاپات بولغان) . كىتابنىڭ ئەسلىي ئىسمى «ئەنۋارۇل تەنزىل ۋە ئەسرارۇت تەئۋىل» بولۇپ ، قىسقارتىلىپ «قازى بەيزاۋى» دەپ ئاتىلىدۇ . تەرجىمىسى «قۇرئان كەرىم ، نۇرلىرى ۋە سىرلىرى» مۇئەللىپ شىرازىنىڭ بەيزاۋى دېگەن يېرىلىك بولۇپ ، شۇ يەرگە مەھكىمە شەرئىدە قازى بولغان ، يەنە «تەپسىرى جالالەين» قاتارلىق كىتابلار ئوقۇلىدۇ .

3 . ئىلمىي ھەدىس كىتابلىرى :

مەشھۇر ئالتە ھەدىس كىتابلىرى ، يەنى سەھىھۇل بۇخارى ، سەھى مۇسلىم ، ئەبۇ داۋۇت ، ئىبنى ماجە ، ناسائى ، تىرمىزى قاتارلىقلارنىڭ ھەدىس كىتابلىرى . يەنە «مىشكا تىل ماسابىھ» ، بۇ مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللا تەبرىزى يازغان كىتاب بولۇپ ، «چىراغلار تەكچىسى» دېگەن مەنىدە ، مىلادىيە 1336 - - 1337 - يىللىرى يېزىلغان .

ھەدىسكە دائىر ئالتە كىتاب :

«سەھىھۇل بۇخارى مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللا بۇخارى تۈزگەن ، ئىككى توم ، ھىجرىيە 3 - ئەسىردە يېزىلغان . ئىبنى ماجە — ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد ئىبنى يەزىد ئىبنى ماجە . مىلادىيە 824 - - 825 - يىللىرى ئىراندا ياشىغان كىشى .

ئەبۇ داۋۇت — ئەبۇ داۋۇت سۇلايمان مىلادىيە 10 - ئەسىردە ئىراننىڭ سىجىستان دېگەن يېرىدە ياشىغان كىشى .

سەھىھۇل مۇسلىم — مۇسلىم ئىبنى ھەججاج ئەبۇل نىسابۇرى . بۇ كىتاب مىلادىيە 9 - ئەسىردە يېزىلغان .

تەپسىر ئىبنى كەسىر — سۈرىيلىك كىشى بولۇپ ، لەقىمى ئەبۇل فىدا — دەمەشىقتىن . ئىسمائىل ئەمىر ئىبنى كەسىر . بۇ كىتاب 14 - ئەسىردە يېزىلغان .

4 . «ئىلمىي فىقىھ» قا دائىر ئوقۇلىدىغان كىتابلار :

مۇفتەسەرۇل ۋاقايە ، شەرھىي ۋاقايە ھىدايە ، يەنە «ھىدايە شەرھۇ ھىدايە» (ھىدايە ناملىق كىتابنىڭ يېتەكچى ناملىق شەرھىسى) ، ئەبۇل ھەسەن ئەلى مەرغىنانى ھىجرىيە 6 - ئەسىردە يازغان (مىلادىيە 12 - ئەسىر) .

5 . «ئۇسۇل فىقىھ» قا دائىر ئوقۇلىدىغان كىتابلار :

ئۇسۇلى شاشى ، «نۇرۇل ئەنۋار» ، تەۋزىھ بۇلاردىكى «نۇرۇل ئەنۋار» نىڭ مۇئەللىپى ئەھمەد شەيخ جىيۈەن ئىبنى ئەلى سەئىد ، مەككىلىك كىشى بولۇپ ، كېيىن ھىندىستاننىڭ لاھۇر شەھىرىدە ئولتۇراقلاشقان . بۇ كىتاب ھىندىستانلىق موللا مۇھەممەد جىيۈەن يازغان «مانار» ، (نۇر مەركىزى) ناملىق كىتابنى ئىزاھلاش مەقسىتىدە يېزىلغان ھاشىيىسىگە «نۇرۇل ئەنۋار» دېگەن كىتابنىڭ «قەمەرۇل ئەقمار» (ئايلىرىنىڭ ئېپى) ناملىق شەرھىسى يېزىلغان .

تەۋزىھ

تەۋزىھ «روشنەلشەرتۇرۇش» دېگەن مەنىدە . بۇ كىتابنى ئۈبەيدۇللا ئىبنى مەسئۇد يازغان بولۇپ ، ئاپتورنىڭ ئۆزى يازغان «تەنقىھ (نۇرلاندۇرۇش) ناملىق ئەسىرىنى ئىزاھلاش مەقسىتىدە يېزىلغان بولۇپ ، ئىسلام قانۇنچىلىقى ھەققىدىكى كىتاب ، مىلادىيە 14 - ئەسىردە يېزىلغان .

6. « ئىلمىي تەجۈد - قىرائەت ئىلمى » گە دائىر ئوقۇلىدىغان كىتابلار

7. « ئىلمىي پارائىز » (تەقسىمات ، نىسبەت ۋە ستاتىستىكا) گە دائىر ئوقۇلىدىغان كىتابلار : « سىراجىيە » ، « شەرھى سىراجىيە » .

8. « ئىلمىي مەنتىق » (لوگىكا) گە دائىر ئوقۇلىدىغان كىتابلار : « ئىساغۇجى » ، « قالەئەقۇل » ، « شەمسىيە » ، « ھاشىيە » ، « ھاشىيە سۈللەم » ، « سۈللەم تەھزىپى » .

9. « ئىلمىي شەرق » (تىلشۇناسلىققا دائىر) گە دائىر ئوقۇلىدىغان كىتابلار : « بىدانىل مەۋزى » ، « زەنجانى » ، « شافىيە » ، « موراھۇل ئەرۋا » ، « پالاھۇل ئەپلا » .

10. « ئىلمىي نەھۋى »

« كافىيە » ، بۇ كىتاب مىلادىيە 13 - ئەسىردە مەرۋە - دەمەشىقتە ياشىغان ئىبنى ھاجىپ ئوسمان ئىبنى ئۆمەر يازغان ئەرەب تىلى گىرامماتىكىسىغا ئائىت ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ سەۋىيىسىدىكى دەرسلىك .

يەنە « ھىدايەتۇل نەھۋى » ، « ئەلفىيە » ، ئابدۇراھمان جامىنىڭ « شەرھى موللا » دېگەن كىتابى . « ئاۋامىل » ، « ھەرىكات » ، « تەسەرۇپات » ، « زەزىرى » ، « كافىيە » ، « ئالفىيە » قاتارلىقلار .

11. « ئىلمىي مائانى » گە دائىر ئوقۇلىدىغان كىتابلار « تەلخى » ، « مۇختەسەرۇل مائانى » (مەنىلەرنىڭ ئىخچاملانمىسى) . بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى مەسئۇد ئىبنى ئۆمەر تازانى ئىران خۇراسانلىق كىشى بولۇپ ، دەمەشىقلىق خەتىپنىڭ « تەلخسۇل مافتاھ » (بىلىملەر ئاچقۇچى) ناملىق كىتابىنى كېڭەيتىپ چۈشەندۈرۈش مەقسىتىدە يازغان . ئەرەب تىلىنىڭ سىنتاكسىس قىسمىغا ئائىت مۇھىم كىتاب .

12. «ئىلمىي پەلەكيات» گە دائىر ئوقۇلىدىغان كىتابلار ھېكمەتۇل ئەين ، كېيىنكى چاغلاردا ئۇلۇغبەگنىڭ يۇلتۇزلار جەدۋىلى ئوقۇتۇلغان .

13. ئەدەبىياتقا دائىر كىتابلار :

«قەسىدەئى بۇردە» ، بۇ كىتاب ئۆمەر ئىبنى ئەھمەد دىل خەربۇتنىڭ كىتابى بولۇپ ، ئۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا بېغىشلانغان قەسىدىلەرنىڭ شەرھى . ئىسلىمى «قەسىدەئى بۇردە» ئۇ ئەرەب شائىرى ئىمام بۇسەيرى «مىلادىيە 244 - 1295 - يىللارغىچە» تەرىپىدىن يېزىلغان كىتاب ھەققىدىكى شەرھى ، يەنى نەسرىي يەشمىسى . يەنە «ماقامەتى ھەرىرى» ، «قەسىدەئى ھەمزىيە» ، «مۇتەنەببى» ، «ھاماسى» ، «سەبئە مۇئەللەفە» ، يەنە كېيىنكى چاغلاردا ئابدۇقادىر داموللام يازغان ئەرەب تىلىدىكى «مىفتاھۇل ئەدەب» قاتارلىقلار ئوقۇتۇلغان .

پارس ئەدەبىياتىدىن :

مرزا بىدىلنىڭ كىتابى «بىدىل» ، پارس شائىرى شەيخ سەئىدىنىڭ «گۈلىستان» ، «بوستان» ، يەنە جالالىدىن رۇمىنىڭ «مەسنەۋى شېرىپ پارسى» ، ئىمام رەبىئىنىڭ «مەكتۇبات» ، نەفھات قاتارلىق كىتابلىرى ئوقۇلغان .

قەشقەردىكى مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەر ۋە ئۇلاردىكى ئوقۇتقۇچى ، مۇدەررىسلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى شۇكى ، بۇ بىلىم ئوچاقلرى ۋە بۇ مائارىپ خادىملىرى ئۇيغۇر تىلىنى ئاساسىي مەركەز قىلغان ھالدا ئوقۇ - ئوقۇتۇشنى قانات يايدۇرغان ، يەنى ئەينى دەۋردىكى خاقانىيە ئەدەبىي تىلى ، چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە كېيىنكى چاغلاردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تۇراقلىشىشى ، قېلىپلىشىشى ، بۇ تىلنىڭ مەشھۇر «قەشقەر تىلى» ، «قەشقەر شېۋىسى» سۈپىتىدە ئىلىم - پەن تىلى ، يېزىقچىلىق ، تەرجىمە ،

تەلىم - تەربىيە تىلىغا ئايلىنىپ ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇقەددەس مەنىۋى تۈۋرۈكى ۋە مىللىي مەۋجۇتلۇقنىڭ مۇستەھكەم ئاساسىغا ئايلىنىشى ئۈچۈن غايەت زور خىزمەت كۆرسەتتى ۋە تۆھپە قوشتى ، ئوقۇتۇش جەھەتتىن ، مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەردە ئىزچىل تۈردە تىل ۋە ئەدەبىيات ئىلمىنىڭ باشقا پەنلەرگە بولغان ئىجابىي تەسىرىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەچكە ، ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىيات ئوقۇتۇشى ئاساسىي ۋە مۇھىم پەنلەر قاتارىغا قويۇلدى . مەكتەپ - مەدرىسىلەردە «قۇرئان كەرىم» تولۇق ئۆگىتىپ بولۇنغاندىن كېيىن مەشھۇر پەيلاسوپلار ، تالانتلىق ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرى پۇختا ئوقۇشقا يېتەكلەندى .

قەشقەردىكى ئالىم - ئۆلىمالارنىڭ ۋە ئۇستاز ، مۇدەررىسلەرنىڭ يەنە بىر ئارتۇقچىلىقى شۇكى ، ئۇلار مەدرىسىلەردە ئوقۇتۇلىدىغان بارلىق ئىلىملاردىن خەۋەردار ، ئۈنۈپرسال بىلىمگە ئىگە كىشىلەردىن بولۇپ ، قايسى دەرسنى بېرىش تەلەپ قىلىنسا شۇ كىتاب ۋە شۇ دەرسنى دۇدۇقلىماي دەرس بېرىشتەك قابىلىيەتكە ئىگە بولغانىدى .

قەشقەردىكى مەكتەپ - مەدرىسىلەردە ئاساسىي پەنلەر پىششىق ئۆگىنىلگەندىن باشقا ، يانداش ھالدا ئەرەب ئەدەبىياتى ، تىل قائىدىلىرى ، پارس ئەدەبىياتى ۋە تىل قائىدىلىرىنى ئۆگىنىشنىڭ تەسىرىدە قەشقەردىكى مەكتەپ ، مەدرىسىلەردە ئوقۇغان شاگىرتلار ۋە مۇدەررىسلەر ئىچىدىن نۇرغۇن قابىل تەپسىر شۇناس ، تەرجىمىشۇناسلار مەيدانغا كەلگەن .

بىر قىسىم تەتقىقاتچىلارنىڭ ئىزدىنىشلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە ، قەشقەرلىق ئالىم مۇھەممەد ئىبنى رەشىد ئەلى ئەرەبلەرنىڭ مەككە شەھىرىدە 1460 - يىللىرى ئەتراپىدا ۋاپات بولغان . ئۇ ئەرەب تىلى جەھەتتىكى قابىلىيىتىنى نامايان قىلىپ ئەرەبلەردىكى تۆت چوڭ ئەللامە دەپ ئاتالغان ئەل سىددىقى يازغان

«ئەلنىڭ خىيالى»، قازى نىياز يازغان «شەرق يورۇدى»، خەلىپە ئەلقۇۋان ئىمىن ئەلى يازغان ئىككى پارچە داڭلىق ئەسەرلەرنى خاتالىرىنى تۈزىتىپ قايتا ئېلان قىلىپ ئەرەب دۇنياسىدا بەلگىلىك تەسىر قوزغىغان. قەشقەردىكى مەشھۇر مۇدەررىس، ئۆلىما ۋە ئەدىب موللا سادىق ئەلەم كاشغەرى (1725 - يىلىدىن 1849 - يىلىغىچە ياشىغان) ئالاھىدە مۇكەممەل «قۇرئان كەرىم» تەپسىرى ۋە تەرجىمىسىنى ئىشلەپ چىققان. دېموكراتىك شائىر ۋە مۇدەررىس ئابدۇقادىر داموللا، شەمسىدىن داموللا قاتارلىق ئۇستازلارمۇ «قۇرئان كەرىم» تەپسىرى ۋە تەرجىمە شەرھىسىنى يېزىپ قالدۇرغان. قەشقەرلىق ئۆلىمالاردىن دەرس ئېلىپ يېتىشىپ چىققان ئالىم ۋە ئۆلىما مۇھەممەد زەرەپ قارىي ھاجى 1926 - يىلى «قۇرئان كەرىم» نىڭ 30 - پارىسى «ئەممە پارىسى» ئۈچۈن مۇكەممەل تەرجىمە - تەپسىرىنى يېزىپ چىققان. بۇ چوڭ ھەجىملىك كىتاب 2004 - يىلى تۈركىيىدە نەشر قىلىنغان فاكسىمىلغا ئاساسەن نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى. مەشھۇر ۋە تەنپەرۋەر ئۆلىما ۋە شائىر سابىت ئابدۇلباقى كامالى (1883 - يىلى تۇغۇلۇپ 1942 - يىلى ۋاپات بولغان) 1937 - يىلى «روشنەن بايان، تۈركىي تەفسىرۇل قۇرئان»، يەنى «شېرىن كالام» ناملىق كىتابىنى يېزىپ چىققان. يەنە ئۇ زات «ئەلڧىگە شەرھى»، «ئىبنى مالىككە تەپسىر»، «بىدائىۋىل سەرپ»، «بەدىئۇل ئامال»، «جاۋاھىرۇل ھىقان»، «تەھسىلى ھېساب» قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلەرنى ئۇيغۇر تىلىدا ئاممىباب، چۈشىنىشلىك قىلىپ يېزىپ چىققان. مەشھۇر ئۆلىما مامۇت ھاجىم خەلىپىتىم 1930 - يىللىرى «قۇرئان كەرىم» نىڭ تولۇق تەرجىمە - تەپسىرىنى يېزىپ چىققان، تىللاردا داستان بولۇۋاتقان «مۇھەمماتۇز زەۋجەين» (ئەر - ئاياللار ئارىسىدىكى ئىشلار)، «شېرىن كالام»، «ئاقائىد زەرۇرىيە»، ئىبادەت ئىسلامىيەت»، «مفتاھۇل ئەدەب»، «جاۋاھىرۇل ھىقان»

قاتارلىق ئەسەرلەر ئەينى دەۋرلەردىكى قەشقەردىكى مەكتەپ - مەدرىسىلەردە دەرسلىك قىلىنغان .

قەشقەردىكى مەدرىسىلەردە ئوقۇپ چىققان موللا مۇھەممەد تۆمۈر كاشغەرى مەشھۇر ۋائىز - مەۋلانە ھۈسەيىن ۋائىز كاشغەرنىڭ «ئەخلاقۇل موھسەن» (گۈزەل ئەخلاق) ناملىق كىتابىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان . 1717 - يىلى ھىندى يازغۇچىسى بىد باي بىررەھىنىڭ ھېكايە - مەسەللىرىدىن تەركىب تاپقان «كەلىلە ۋە دىمىنە» ناملىق زور ھەجىملىك كىتابىنى ، ئابدۇراھمان جامىنىڭ «يۈسۈپ ۋە زۇلەيخا» ناملىق داستانىنى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان . قەشقەر مۇدەررىسلىرىنىڭ شاگىرتى موللا يۈنۈس ياركەندى 1755 - يىلى ئابدۇراھمان جامىنىڭ «يۈسۈپ زۇلەيخا» داستانىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان . قەشقەر مەدرىسىلىرىنىڭ يېتۈك ئوقۇغۇچىسى موللا سىدىق ياركەندى 1813 - يىلى «نەسىردىن مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىن بەگ» ناملىق ئەسەرنى يازغان ، بۇ نەۋائىنىڭ «خەمسە» ناملىق داستانلىرىنى نەسرىي شەكىلدە ئۆزگەرتىپ يېزىشنى مەقسەت قىلغان ئەسەر ئىدى . 19 - ئەسىرنىڭ بېشىدا موللا نىياز ياركەندى «تارىخى رەشىدىي» ناملىق ئەسەرنى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان تۇنجى كىشى ئىدى . موللا مۇھەممەد سادىق كاشغەرى مىلادىيە 1791 - يىلى «تەزكىرەئى ئەزىزان» ناملىق نەسرىي قىسسەنى يازغان . قەشقەردىكى مەكتەپ ۋە مەدرىسىلەرنىڭ تالانتلىق ئوقۇغۇچىلىرى بولغان ئابدۇرەھىم نىزارى ، تۇردۇش ئاخۇن غەربى ، نورۇز ئاخۇن زىيائى قاتارلىقلارمۇ مۇھەببەت ۋە ئەخلاق تېمىسىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان ؛ قەشقەرلىق ئەمىر ھەسەن سادابىي «دىۋان سادابىي» ناملىق كىتابىنى ، ئەمىر ھۈسەيىن سەبۇرى «ماقالات» ، «دىۋان سەبۇرى» ، «نەۋائىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان ؛ قەشقەر

مەدرىسىلىرىنىڭ تالانتلىق ئوقۇغۇچىسى ساير ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر ناقىس «دېۋان ناقىس»، «گۈلزار بىننىش»، «بەھسى ھېكمبەگ»، «مەۋجۇدۇلقۇلۇپ»، «نەسەھتنامە ئونسۇر بايانى» قاتارلىقلارنى يازدى؛ قەشقەر مەدرىسىلىرىنىڭ ئوقۇغۇچىسى موللا مىر سالى كاشغەرى 18 - ئەسىردە يازغان ئىلمىي ئەمگەك 1985 - يىلى «چىڭگىزنامە» دېگەن نام بىلەن نەشر قىلىندى؛ 16 - ئەسىردە يېزىلغان «تارىخى رەشىدى» نى 1750 - يىلى قەشقەرلىق ئالىم ھاجى ھوشۇر خەلپەت قەشقەردە پارسچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان، قەشقەرلىق شائىر قاسىمى 1799 - يىلى 2112 مىسرىلىق تارىخىي داستان «تەزكىرەئى ئارسلانخان» ناملىق ئەسەرنى يازغان. بۇ ئالىملار يازغان ئېسىل ئەسەرلەر قەشقەر مەدرىسىلىرىنىڭ شاگىرتلىرى بولمىش ئالىم - ئۆلىمالارنىڭ يۈرەك ئالىملىرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپلا قالماي، بەلكى قەشقەر مائارىپىنىڭ قىممەتلىك بايلىقى ۋە ئىپتىخارى ئىدى.

قەشقەر ئۇيغۇر مائارىپى قەدىم دەۋرلەردىن تارتىپلا دەرىجە - باسقۇچلار بويىچە تەربىيەلەشتەك ئالاھىدىلىكنى شەكىللەندۈرگەن. بۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكلى — ئائىلە تەربىيىسى ۋە ئائىلە مەكتىپى.

ئائىلە — جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ھۈجەيرىسى، ئۇ ئەڭ دەسلەپكى جەمئىيەت ۋە مىللەت، دۆلەتنىڭ ئاساسى بولۇپ، تەلىم - تەربىيىنىڭ، مائارىپنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئۇل سېلىش نۇقتىسى. قەشقەر ئۇيغۇرلىرى پەرزەنتلىرىنى تەربىيەلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. بۇ ئۈنۈجى بولۇپ ياخشى ئىسىم تاللاش، ئوڭ قۇلىقىغا ئەزان، سول قۇلىقىغا تەكبىر ئېيتىپ، ئىسىم (ئات) قويۇش، ئائىلىدە ئىناقلىق، مەرپەت، ياخشى خۇلق - مەجەز، ئىزچىل ۋە دائىملىق ئىبادەت، ئەقىدە - ئىمان ۋە ئۇنىڭغا ماس بولغان كىشىلىك تۇرمۇش ۋە ئىنسان ئەخلاقىنىڭ جەۋھەرلىك

نۇقتىلىرى ئارقىلىق ئائىلە مۇھىتىنى ياخشىلاش ، نۇرلاندۇرۇش بىلەن بالىلارنى كىچىكىدىن تارتىپلا ئەقىللىق ، چېچەن ، زېرەك ، ياخشى خۇي ، ياخشى ئەخلاققا ئىگە قىلىپ تەربىيەلەشنى ۋە ئۇنىڭغا ئەھمىيەت بېرىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئائىلىدىكى ئاتا - ئانا پەرزەنتلەرنىڭ بىرىنچى ۋە مۇھىم ئۇستاز - مۇئەللىملىرىنىڭ باشقۇرۇشىنى بەجا كەلتۈرىدىغان ئاتا ۋە ئانا پەرزەنتلىرىگە ئەڭ دەسلەپكى تەلىمنى بېرىدۇ . پەرزەنتلەر 4 - 5 ياشلارغا كىرگەندە ئۇلارغا ئەخلاقىي تەربىيە ۋە ئىمان كەلىمىلەرنى ئۆگىتىش ئۈچۈن ئۇلارنى مەھەللىدىكى مەكتەپلەرگە ئەۋەتىدۇ . بۇ مەھەللىە دائىرىسىدىكى مەكتەپتىكى ئۇستازلار ، موللا - ئۆلىمالارنىڭ ھۇزۇرىدا بۇ بالىلار دائىملىق ۋە بىر خىل تەرتىپ ئاستىدىكى سىستېمىلىق تەربىيىنى قوبۇل قىلىدۇ ، مەھەللىۋى مەكتەپلەرنىڭ ياش چەكلىمىسى بولمايدۇ ، بۇ يەردىكى ئوقۇغۇچىلار تۆت يېرىم ياشتىن 15 - 16 ياشقىچە ۋە بەزىدە 20 ياشلارغىچە ئوقۇيدۇ . 10 ياشقا توشمىغان قىزلارمۇ ئايرىم سىنىپ قىلىنىپ ئوقۇيدۇ .

تارىختىن بېرى قەشقەر شەھىرىدە ناھايىتى كۆپ مەھەللىۋى مەكتەپلەر بار ئىدى . بۇلار باشلانغۇچ مەكتەپ سەۋىيىسىگە ئىگە دىنىي مەكتەپلەر بولۇپ ، قەشقەر شەھىرىنىڭ 1900 - يىللاردىن كېيىنكى ئەمەلىيىتىگە قارىساق ، قەشقەر شەھىرىنىڭ 125 دىن ئارتۇق مەھەللىسىدە ئەڭ ئاز بولغاندا بىردىن ، كۆپ بولغاندا 2 - 3 ئورۇندا ، ئاساسەن مەسچىت ھۇجرىلىرى ، مەسچىت يېنىدىكى ۋەخپە جايىلار ياكى مەسچىتلەرگە ساخاۋەتلىك كىشىلەر ھەدىيە قىلغان ئۆيلەر ، مەسچىتلەردىكى ئىمام ئاخۇنۇملارنىڭ ئۆيلىرىدە بىردىن مەكتەپ بار ئىدى . بۇلار يەرلىك تىل بىلەن «قارىخانا» ياكى «مەكتەپ» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن . بۇ يەردە مەھەللىنى ئاساس قىلغان ھالدا ھەر خىل ياشتىكى بالىلار ئوقۇيدۇ .

قەشقەردىكى يەرلىك مەكتەپلەردە «توختى مىراقۇل كوچىسى» ، يەنى ھازىرقى سۈت - قايماق كوچىسىدىكى ئىمىن ھاجىم خەلىپىتىم (1850 - يىلى تۇغۇلۇپ ، 1932 - يىلى ۋاپات بولغان) باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپنىڭ تارىخى نىسبەتەن ئۇزۇن بولۇپ ، 1874 - يىللىرى توختى مىراقۇلنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئاكا - ئۇكا مۇھەممەد ئەلى شاڭخېۋ ، مۇھەممەد سالى شاڭخېۋلار ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن خۇسۇسىي زېمىنىدا مەكتەپ بىنا قىلىپ ، مەھەللىدىكى ئىمىن ھاجىم خەلىپىتىمنى مەدرىسىلەردە ئوقۇتۇپ ، تەربىيەلەپ ، خەلىپىتىملىككە تەيىن قىلغان . مەكتەپنى كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ئىبراھىم ئاخۇن خەلىپىتىم ، ئۇنىڭ ئايالى بۇۋى خەلىپە خانىم قاتارلىقلار باشقۇرۇپ قەشقەردىكى ھەرقايسى مەھەللىلەردىن كەلگەن نۇرغۇن ئوقۇغۇچى ئوغۇل - قىزلىرىنى ئايرىم سىنىپ قىلىپ ئوقۇتقان . بۇ مەكتەپ بىر قانچە قېتىم يېڭىلانغان ھەمدە قەشقەر دورغىبەگ كۆلىشىدىكى مەدرىسە پەننىي مەكتەپ قىلىنغاندا ، بارلىق ئوقۇغۇچىلىرى پارتا - ئورۇندۇق ۋە باشقا ئەسلىھەلىرى بىلەن يۆتكەلگەن .

1910 - يىللار ئەتراپىدا قەشقەر شەھىرىنىڭ نەزەرباغ يېزىسىغا تەۋە غوجى چوڭنىڭ قۇملۇقىدا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مەكتەپنى قەشقەردىكى داڭلىق ئۆلىما ۋە مائارىپچى قاسىم ھاجىم خەلىپىتىم باشقۇرغان . بۇ مەكتەپتىكى قاسىم ھاجىم خەلىپىتىم (1861 - يىلى تۇغۇلۇپ 1976 - يىلى 115 يېشىدا ۋاپات بولغان) قەشقەردىكى بارلىق مەكتەپلەرگە مۇپەتتىش بولغان . ئۆزىنىڭ قارا ئېشىكىگە مىنگەن ھالدا ھەرقايسى مەكتەپلەرگە بېرىپ ، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ، مەزمۇنى ، دەرسلىك ، ئىمتىھان ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلغان ھەمدە مەخسۇس «نورۇزلۇق» تارقىتىپ ، ئوقۇغۇچىلارغا ئاجايىپ ھېسسىياتلىق ، تەنتەنىلىك نورۇزنامىلەرنى ئۆگەتكەن . قاسىم ھاجىمنىڭ مەكتىپىدە شەھەر تەۋەسىدىن نۇرغۇن

ئوغۇللار - قىزلار چىقىپ ئوقۇغان . ئوقۇغۇچى سانى 3 - 4 يۈزگە يەتكەن بولۇپ ، «قۇملۇق قاسىم ھاجىم خەلىپىتىمنىڭ مەكتىپى» نامى بىلەن مەشھۇر بولغان ، ئۇ قابىلىيەتلىك بىناكارلىق لايىھىلىگۈچىسى ، پىششىق ئاگرونوم بولغان .

مائارىپچى قاسىم ھاجىم ۋە ئىمىن ھاجىم خەلىپىتىم باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپتە ئىزچىل ھالدا ئىمتىھان ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويغان ، بۇنىڭدىن ئۆتكەنلەرگە «ئىرشادنامە (گۇۋاھنامە)» بەرگەن . ئىسمائىل ئاخۇن خەلىپىتىم (1897 - 1985) ، مامۇت ئاخۇن خەلىپىتىم ، ناسىر ئاخۇن خەلىپىتىم (1873 - 1938) قاتارلىقلار باشقۇرغان مەكتەپلەر ، كونا ئوردا ئابدۇقادىر داموللام كوچىسىدىكى مەكتەپلەر ئۆزلىرىنىڭ ئوقۇتۇش ، تەلىم - تەربىيە ئىشلىرى بىلەن خېلىلا داڭلىق بولغان ، تار بۇغۇزدىكى سۇلايمان ئەپەندى ، كەنجى ئاخۇن خەلىپىتىمىلەر (1888 - 1957) باشقۇرغان مەكتەپلەر قەشقەردىكى مۆتىۋەرلەرنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن خۇددى پەننىي مەكتەپلەرگە ئوخشاش پۇللۇق سېنىپ ، پارتا - ئورۇندۇق ، تام مەشلىك ، تاملرىدا دوستلىرى بار مەكتەپلەر بولۇپ ، قەشقەردىكى داڭلىق زاتلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى قاتتىق تەلەپ بىلەن ئوقۇتۇپ كەلگەن .

ئۈستەڭبويى شەھىرخان بۇۋىمىنىڭ مەكتىپىدە قەشقەردىكى قىز - چوكانلار ئوقۇغان بولۇپ ، بۇ مەكتەپ 1957 - يىللىرىغىچە داۋام قىلىپ كەلگەن . قەشقەردىكى 125 تىن ئارتۇق بۇ مەھەللىۋى مەكتەپلەردىكى خەلىپىتىم - ئوقۇتقۇچىلار تىنىم تاپماي ، ياش ئەۋلادلارنى بىلىملىك ، ئەخلاقلىق كىشىلەردىن قىلىپ يېتىشتۈرۈش يولىدا پىداكارلىق كۆرسىتىپ ، قەشقەر مائارىپى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان . شۇڭا قەشقەردىكى كەڭ خەلق ئاممىسى بۇ ھۆرمەتلىك ئۇستازلارنى چىن دىلىدىن ياد ئېتىپ

كەلمەكتە . بۇ خەلپىتىمىلەر باشقۇرغان مەكتەپلەرنىڭ سىنىپ ھۆججىلىرى ھازىرغىچە بار . ئۇلار 50 - يىللاردىكى ساۋات چىقىرىش ھەرىكىتىدە سىنىپ قىلىندى ھەمدە كېيىنكى چاغلاردا خەلق باشقۇرغان مەكتەپلەرنىڭ سىنىپلىرى ، يەنى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ تەييارلىق سىنىپلىرى قىلىپ ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە .

بۇ مەكتەپلەرنىڭ بىر قىسىملىرى مۇنتىزىم مەكتەپلەر بولۇپ ، ئۇلاردا ھېساب ، تىل - ئەدەبىيات ، ئەخلاق دەرىسلىرى ئۆتۈلەتتى . ئۇلاردىن دىن دەرىسلىرىدىن باشقا ، ئەخلاققا دائىر «سوپى ئاللا يار» ، «نامەھەق» ، ئەدەبىياتتىن «نەۋائىي» قاتارلىقلارنى ئوقۇتاتتى . بۇ مەكتەپلەر 1957 - يىللىرىغىچە داۋام قىلغان . ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردە قاتناش - ئالاقە ، خەۋەرلىشىش ھەمدە مەتبەئە - باسمىچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى چەكلىك ئىدى ، شۇڭا ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى ، ھەرخىل دەرىسلىك كىتابلار ئىنتايىن قىس ، شۇنداقلا ناھايىتى قىممەت ئىدى . ھەرقايسى مەكتەپ - مەدرىسەلەردىكى ئوقۇتقۇچى ، مۇدەررىسلەرنىڭ قوللىرىدا ئۆزلىرى تەلىم بېرىدىغان كىتاب - دەستۇرلار بولۇپ ، نۇرغۇن كىشى پايدىلانغۇدەك كۆپ كىتابلار يوق ئىدى .

ئۇ چاغلاردىكى مەدرىسە مائارىپى ئاساسەن بۇخارايسى شەرىفىتىكى مەكتەپ - مەدرىسەلەردە قوللىنىلىدىغان كىتاب ۋە شۇ يەرلەردە تەسىس قىلىنغان دەرىسلەر بولغاچقا ، كۆپ ساندىكى دەرىسلىك كىتابلار بۇخارادىن كەلتۈرۈلگەن ، يەنە بىر قىسىملىرى قازان شەھىرى ، ئۇفا قاتارلىق شەھەرلەردىكى نەشرىياتلاردىن كەلتۈرۈلەتتى . مەخسۇس كىتاب سودىگەرلىرى ھىندىستاننىڭ بومباي ، كاراچى قاتارلىق شەھەرلىرىدىكى باسمىخانلاردىن چىققان كىتابلارنى ، يەنە بىر قىسىملار بولسا مىسىر قاتارلىق جايلاردا نەشر

قىلىنغان كىتابلارنى ئېلىپ كېلەتتى . بۇنداق ئەھۋالدا مەكتەپ - مەدرىسىلەردىكى ئوقۇغۇچىلارغا دەرسلىك يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن بىر قىسىم خەتتاتلار ئۆزلىرىنىڭ چىرايلىق خەت - ئىملالىرى بىلەن بۇ كىتابلارنى قولدا كۆچۈرۈپ تەييارلايتتى ياكى مەكتەپ تاماملىغان ئوقۇغۇچىلاردىن سېتىۋېلىپ داۋاملىق قوللىناتتى .

زۇلمەتلىك ، ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتلەر دەۋرىدە ئەكسىيەتچى قارا كۈچلەر «خەلقنى نادان تۇتۇش» تەك سىياسەتنى يولغا قويغاچقا ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ پۇقرالارنىڭ خەت يېزىش ، قەلەم - قەغەز ئىشى بىلەن مەشغۇل بولۇشىغا يول قويمىتتى . خەت يېزىش ، قەلەم - قەغەز تۇتۇش ئىشىنى پەقەت مەخسۇس ئورگان بەلگىلىگەن مۈلكىي ئەمەلدار ، خىزمەتچى (سجىلات) خادىملار قىلاتتى . مۇنداق ئەكسىيەتچى سىياسەت تۈپەيلى مەكتەپ - مەدرىسىلەردىكى ئوقۇتۇش ۋە تەلىم - تەربىيە ئىشلىرى پەقەت ئاغزاكى ئوقۇش - ئوقۇتۇش ، كىتابقا قاراپ ئوقۇش ، يادقا ئېلىش ئارقىلىق تەكرارلاش ، يادقا ئوقۇپ تەپسىر - تەرجىمە قىلىش ئەۋج ئېلىپ ، يېزىق ئارقىلىق بولىدىغان مۇھىم ئىلمىي پائالىيەت ئەھمىيەتسىز ياكى چەكلەنگەن ئىشقا ئايلىنىپ قالغانىدى . شۇڭا قەشقەردىكى بىر قىسىم ئۆلىمالار ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا تەھلىل - تەپەككۈر ، تەپسىر - شەرھلەرنى پەقەت ئاغزاكى بايان ئارقىلىق ئىپادىلەشنى ئاساس قىلىپ يېزىق ماھارىتىنى يېتىلدۈرۈشكە سەل قارالغان . لېكىن شۇنداق چەكلىمىلەرگە قارىماي ، قەشقەردە نۇرغۇن تالانتلىق خەتتاتلار يېتىشىپ چىققان ، ئۇلاردىن : موللا ئىلمۇددىن ، ئىبنى موللا مۇھەممەد كاشغەرى ، ئابدۇقادىر ئىبنى موللا باھادىر كاشغەرى ، موللا ئىمام ئىبنى مۇسا كاشغەرى ، نەزەر موللا ھاجى ئىبنى توختى كاشغەرى قاتارلىقلارنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ . كېيىنكى چاغلاردا بۇ خىل ئەھۋال جىددىي

ئۆزگەرتىلىپ ، مەكتەپ - مەدرىسىلەردىن نۇرغۇن داڭلىق خەتتاتلار يېتىشىپ چىقىدىغان ئەھۋال شەكىللەندى . زوھوردىن ھېكمىبەگ دەۋرىدە بولسا نۇرغۇن ئالىم - ئەدىبلەر ، «مەھكىمە دىۋان» غا جەلپ قىلىنىپ ، «كاتىپ» ، «سجىلات» نامى ئاستىدا يېزىق ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولىدىغان بولدى . قەشقەر مەھكىمە شەرىئەلەردىمۇ نۇرغۇن كاتىپ - پۈتۈكچى مىرزا - بەگلەر مەخسۇس كاتىباتلىق بىلەن مەشغۇل بولىدىغان بولدى . شۇ دەۋرلەردە نۇرغۇن ئەسەرلەر ، تېبابەت كىتابلىرى ، شېئىرىي دىۋان ، ھېكمەت - نەسەھەتنامىلەر خوتەن قەغىزىگە چىرايلىق خەت نۇسخىلىرى بىلەن قومۇش قەلەمدە كۆچۈرۈلگەن . نۇرغۇن ئاناقلق خەتتاتلار يالغۇز خەت يازىدىغان كىشىلەردىن بولۇپلا قالماي ، يەنە كىتابقا ئالتۇن ھەل بېرىپ نەقىشلىگۈچى ، كىتابقا رەسىم سىزغۇچى ، كىتابلارنى تۈپلەپ ، مۇقاۋىلاپ شىرازلىغۇچى ، كىتابنى زىننەتلىگۈچىلەردىن بولغان . ھەرقايسى مەزگىللەردە ئاممىنىڭ شەخسىي كۈتۈپخانىلىرىدا ساقلىنىپ ، يىغىۋېلىنغان ياكى مەخسۇس ئورگانلار يىغىپ ساقلىغان كىتابلار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ .

قەشقەردىكى مۇدەررىسلەر «ئەل خەتتۇ نىسىل ئىمان (يەنى خەت - ئىلىمنىڭ يېرىمى)» دېگەن ئەقىدىگە مۇناسىپ ھالدا ئۆزلىرىنىڭ ئائىلىسىنى ياكى مەدرىسە - ھۈجرىلىرىنى سىنىپ قىلغان ھالدا نۇرغۇن شاگىرتلىرىغا خەت يېزىش - ھۆسنخەت ، ئىملا - ئىنشانى ئۆگەتكەن ، تارىخىمىزدا ئۆتكەن ئۇلۇغ ئالىملاردىن مەھمۇد كاشغەرى ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ، مەشھۇر ئالىم موللا سادىق ئەلەم كاشغەرى قاتارلىقلار ناھايىتى داڭلىق خەتتات ئىدى ؛ مەشھۇر مۇدەررىس ئوبۇل قاسىم ئاخۇن قازى كالان مەشھۇر خەتتات بولۇپ ، ئۇ زات ئۆز ئائىلىسىدە قارىم قاتارلىقلارغا ھۆسنخەت يېزىشنى ئۆگەتكەن ، نەتىجىدە ، ئۇ زاتنىڭ ئوغلى زىيائۇددىن مەخدۇم قەشقەردە نامى مەشھۇر بولغان خەتتاتلاردىن

بولۇپ يېتىشىپ چىققان . ئۇ 1948 - يىلى چەت ئەلگە كەتكەن بولۇپ ، ئۇنىڭ خۇش قەلىمى ئارقىلىق يېزىلغان «قۇرئان كەرىم» ئايەتلىرىنىڭ خەت نۇسخىلىرى مەككىدىكى مەسچىتلەرنىڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك يەرلىرىگە نەقىش قىلىپ ئويۇلغان . ئۇنىڭ قەلىمى ئارقىلىق يېزىلغان لەۋھە - تاختا ھازىرغىچە قەشقەر ھېيتگاھ جامەسىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىگە ئېسىقلىق تۇرماقتا .

ئىلىم - ھېكمەتنى قەدىرلەيدىغان ، خەتنى ، كىتابنى قەدىرلەپ ، ئۇنى قىزغىن سۆيىدىغان قەشقەر خەلقى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن شەخسىي مال - مۈلكىنى سەرپ قىلىپ ، خالىسا ھالدا كىتابلارنى كۆچۈرتۈپ ياكى پۇلغا قىممەت باھادا سېتىۋېلىپ ، ھەرقايسى مەكتەپ - مەدرىسىلەرگە ، ئوقۇتقۇچى - مۇدەررىسلەرگە تەقدىم قىلىشتەك خۇشاللىقلارنى ئىشنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن . قەشقەردىكى مەدرىسىلەرنىڭ داڭلىق ۋەكىلى ، مۇھەممەد سادىق كاشغەرى (موللا سادىق ئەلەم كاشغەرى) نىڭ مىلادىيە 1836 - - 1837 - يىللىرى قەشقەر ئوپالدىكى ھەزرىتى موللام مەھمۇد كاشغەرىنىڭ قەبرىگاھىغا كىتاب ۋەخپە قىلىپ ۋەخپەنامە - ھەدىيانامە يېزىپ قويغانلىقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ .

كۆرگەن - ئاڭلىغانلارنىڭ ئېيتىشىچە ، مىلادىيە 1940 - 1944 - - يىللىرى قەشقەر خانئېرىق يېزىسىدىكى مەرىپەتپەرۋەر زات ماجائەلەم ئاخۇنۇم ئۆزىنىڭ باغ ھويلىسىدا 10 - ئايدىن تارتىپ تاكى 3 - ئايلارغىچە 10 - 15 نەپەر خەتتات - ئۆلىمانى تەكلىپ قىلىپ ، ئۇلارغا دىنىي كىتابلار ، شېئىرىي دىۋانلار ، تېبابەت كىتابلىرى ، نەسەھەتنامىلەرنى قەلەم بىلەن چىرايلىق ، ئۆلچەملىك خەت نۇسخىلىرىدا خوتەن لاتا قەغىزى ، ياكى باشقا ئالىي دەرىجىلىك ئاقسېرىق قەغەزلەرگە كۆچۈرگۈزۈپ ، تۈپلەتكەن ۋە كاتىپلارنىڭ ئالتە ئايلىق مەزگىلىدىكى ئۈچ ۋاخ

تاماق ، ياتاق - تۇرمۇش خىراجەتلىرىنى ئۆزى بەرگەندىن باشقا ، ئۇلارنىڭ ھەر ئايلىق ئىش ھەققى ئۈچۈن بىر تاغاردىن بۇغداي بېرىش شەرتى بىلەن توختاملىشىپ كاتىپلىق قىلدۇرغان . قەشقەردىكى مەرىپەتپەرۋەر زاتلاردىن مۇھەممەت ئېلى شاڭيۇ ، مۇھەممەت سالىھ شاڭيۇ ئاكا - ئۇكىلارمۇ ھەريىلى نۇرغۇن كىتابلارنى قولدا كۆچۈرتۈپ ، ھەرقايسى مەكتەپ - مەدرىسىلەرگە ، ئۆلىمالارغا تەقدىم قىلىپ كەلگەن . مۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ .

قەشقەردىكى نۇرغۇن كىشىلەر ئۆزىنىڭ تەلىم - تەربىيىنى قوبۇل قىلىش دەرىجىسى بويىچە ئىلىم سۆيەر ، كىتاب خۇمارلىق ئادىتىنى داۋام قىلىپ ، كىتاب يىغىش ۋە كىتاب ساقلاش بىلەن مەشغۇل بولغان . ئوقۇتۇش ، تەلىم - تەربىيە ئېھتىياجى ، خەلقنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىغا ئاساسەن قەدىمدىن تارتىپلا قەشقەردە كىتابچىلىق ، يەنى سەييارە كىتاب ساتىدىغان تىجارەتمۇ كەڭ يولغا قويۇلغان . كىشىلەرنىڭ قولىدىكى كىتابلارنى خېرىدار ئىزدەپ سېتىپ بېرىپ ، ئاز - تولا مەنپەئەت ئالىدىغان كىتابپۇرۇش كىشىلەرنىڭ سانى كۆپەيگەن . ئۇلار ئەۋلادمۇئەۋلاد كىتابپۇرۇشلۇق قىلغان ، قەشقەر شەھىرىدە 1900 - يىللاردىن كېيىنكى كىتابپۇرۇشلاردىن ئۇرايمانكام قوتۇر ، ئالىمجان قارىم ، مەمتىمىن قارىم ، رەھمتۇللا قارىم ، تۇرسۇن ئاخۇن مەخسۇم ، ئەمەتخېنىمكام تارانچى قاتارلىق كىشىلەر ئالاھىدە نامى بار كىتابپۇرۇشلاردىن بولغان .

1885 - يىلى قەشقەر يېڭىسار توپلۇق يېزىسىدىن مەرىپەتپەرۋەر زات نۇرھاجىم «نۇر مەنبەسى» ، «ئەرەب تىلى گرامماتىكىسى» ، «بەرىق تەجەللى ۋە سەبىقە مۇجەللى» ، «سوپى ئاللا بار» قاتارلىق سەككىز خىل كىتابنى تاش مەتبەئەسىدە بېسىپ تارقىتى . ئۇ كېيىن قەشقەرگە كېلىپ ، مەخسۇس دۇكان ئېچىپ ،

قەشقەردە مەتبەئەچىلىك ئىشلىرىنى رەسمىي يولغا قويدى . نۇرھاجىمنىڭ مەتبەئەسى قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ، «ئاقائىد زۆرۈرىيە» ، «نەسھەتى ئاممە» قاتارلىق نۇرغۇن كىتابلارنى ، بىرقىسىم تالون ، كىرىم - چىقىم دەپتەرلىرى قاتارلىقلارنى بېسىپ تارقاتقان .

مەرىپەتپەرۋەر زات نۇرھاجىم مەتبەئەنىڭ مېيى تۈگەپ كەتكەندە ماي ئىزدەپ ھىندىستانغا سەپەر قىلىپ ، نۇرغۇن ماي سېتىۋالغان ھەمدە ماينى ئىشلەش تېخنىكىسىنى ئۆگىتىپ قايتىپ كەلگەن ۋە قەشقەردە ۋاقىت ، نۇر ، نەملىكنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا چىدايدىغان ئۆگمەس ماينى ئىشلەپچىقارغان . كىتابلار خوتەن لاتا قەغەزىگە بېسىلغان بولۇپ ، بىرقىسىم كىتابلارنىڭ قېلىن قەغەزىنى گۈرۈچنىڭ سۈيىگە چىلاپ ، تاش ئۈستىگە قويۇپ سىلىقلاپ ، سىلغىتىپ ، نەمدە يىرتىلمايدىغان قىلىپ چىققان . بىرقىسىم نېپىز ، يۇمشاق قەغەزلەرنى كىتابلارنىڭ بەت ئارىسىغا سېلىپ ، ئىككى بەتتىكى رەڭلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئۇرۇلۇپ ، سۈپىتى ئۆزگىرىپ كەتمەسلىكىنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان ھۈنەر - تېخنىكىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرغان بولۇپ ، بۇ خىل ھۈنەر - تېخنىكا ئەينى دەۋردىكى قەشقەردە بىرخىل يېڭىلىق ئىدى . شۇنداق قىلىپ نۇرھاجىم مەتبەئەسى ۋاقىت جەھەتتىن ئۇيغۇر ھازىرقى زامان مەتبەئەچىلىك تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ ۋەقە بولۇپ قالدى . قەشقەردىكى مەشھۇر «مۇھەممەت ئاخۇن خەلىپىتىم مەتبەئەسى» نامى بىلەن ئاتالغان ، ئوقۇتقۇچى مۇھەممەت ئاخۇن (1880-1955) ئۆز قولى بىلەن ياغاچتىن ياسىغان مەتبەئەخانا قۇرۇپ ، شۇنىڭ بىلەن قول ئارقىلىق نۇرغۇن كىتابلارنى ، يەنى «ھەپتىيەك شەرىق» ، «تەجۋىدى تۈرك» ، مۇھەممەتخان مەخسۇم پەيزى يازغان «مەۋلۇت شېرىق» قاتارلىقلارنى بېسىپ چىققان . يەنە نۇرغۇن شاھادەتنامە ، نورۇزلۇق ، كىرىم - چىقىم تالونلىرى ،

ھېساب دەپتەرلىرى قاتارلىقلارنى بېسىپ چىقىرىپ ، بىرمەزگىل ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ باسمىخانىسى قىلىنغان . بۇ يەرلىك «چاپخانى» دە ئىشلەتكەن سايمان - ئۈسكۈنىلەر تاكى 1957 - يىللىرىغىچە ساقلانغان .

قەشقەردە مەتبەئەچىلىك ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ كىتابچىلىق ، كىتابلارنى تۈپلەش ، ئۇلارنى مۇقاۋىغا ئېلىش ، يەنى شىرازىلاشتەك ، ساھابچىلىق قاتارلىق زىل ھۈنەر - كەسىمۇ ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان .

كىتابنى تۈرلۈك رەختلەر بىلەن مۇقاۋىلاش ، تېرە ، خۇرۇم ، چەم قاتارلىقلار بىلەن قاتتىق مۇقاۋىلىق قىلىشتەك ھۈنەر نۇرھاجىم مەتبەئە ۋە ئۇنىڭ تۇغقانلىرىدىن ئابدۇكېرىم ھاجىمنىڭ نازۇك كەسىپى ئارقىلىق ھازىرغىچە داۋام قىلماقتا .

قەشقەر ئۇيغۇر مائارىپى قەدىمدىن تارتىپلا كۆپ خىل ، كۆپ قاتلاملىق مائارىپ بولۇپ ، بىلىم بىلەن قابىلىيەت ، بىلىم بىلەن ئىقتىدار - ماھارەتكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن .

قەشقەردىكى مەكتەپ - مەدرىسىلەردە يەنە چاغاتايخان دەۋرىدىكى ئۇلۇغبەگنىڭ «يۇلتۇزلار جەدۋىلى» ئىلمىي نۇجۇم - ئاسترونومىيە ئوقۇتۇشىنىڭ مۇھىم دەرسلىكى ۋە قوللانمىسى قىلىنغان . يەنە يېقىنقى زامان قەشقەر تارىخىدىكى مەشھۇر تېۋىب ھەكىم بەدىرىدىن سوپى ئاخۇنۇم يەنە بىرتەرەپتىن قەشقەردە نامى بار ئاسترونوم مۇنەججىم كىشى بولۇپ ، مەدرىسىلەردە مەخسۇس ئىلمىي پەلەكىيات ئوقۇپ ، بۇ جەھەتتە ئالاھىدە شوھرەت قازانغان . قەشقەردىكى مەكتەپ - مەدرىسىلەردە ھەزرىتى ئەلى دەۋرىدە ئىجاد قىلىنغان ۋە ئومۇملاشتۇرۇلغان «ئەبجەت ھېسابى» نىڭ ئاجايىپ قىزىقارلىق ۋە چوڭقۇر تەپەككۈر تەلەپ قىلىدىغان ئۇسۇل ۋە شەكىللىرى ئۆگىتىلگەن . شۇڭا قەشقەردىكى نۇرغۇن ئالىم - ئۆلىمالارنىڭ كىتابلىرىدىكى ئاتالغۇلار «ئەبجەت ھېسابى» بويىچە

خاتىرىلەنگەن ، يەنى قەشقەردىكى مەكتەپ - مەدرىسىلەردە كالىندارچىلىق ئىشلىرىمۇ ئالاھىدە ياخشى ماھارەت بىلەن ئىلىم سۈپىتىدە ئوقۇتۇلغان . قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يېزا - كەنت ، ناھىيىدىكى ناماز ۋاقتلىرى مەسچىتلەرنىڭ قىبلە تەرەپلىرى قاتارلىقلارنى ئۆلچەش ، سائەت ، مىنۇت ، سېكۇنتلارنى ھېسابلاش ئۇ دەۋرلەردىكى تەقۋىم ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

قەشقەردىكى مەكتەپ - مەدرىسىلەردە ئاساسىي بىلىم ۋە ئاساسىي مائارىپقا نۇرغۇن كۈچ سەرپ قىلىنغاندىن باشقا ، سەھىيە - تېبابەت ، داۋالاش ئىلمىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن بولۇپ ، مەكتەپ - مەدرىسىلەردە مەخسۇس تېبابەت دەرسى تەسىس قىلىنغان .

قەشقەر ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ تېببىي ئىلىم ، سەھىيە ، داۋالاش ئىشلىرىنى ئۆگىتىش ۋە ئەمەلىيەتتە قوللىنىش ئىشلىرى قەدىم دەۋرىدىلا باشلانغان . چەت ئەلدىكى سەيياھلار رەتلەنگەن كىتابلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي تېببىي رېتسېپلىرى ، داۋالاش ئۇسۇل - چارىلىرى ، داۋالاش سايمان - ئۈسكۈنە قاتارلىقلار پەقەت مائارىپ ئارقىلىق ، تەلىم - تەربىيە ئۆگىتىش - ئوقۇتۇشتىن باشلانغان .

قەشقەرنىڭ سەھىيە مائارىپى سىستېمىلىق ھالدا قاراخانىيلار دەۋرىدىلا ئالاھىدە راۋاج تاپقان . ئەينى چاغدىكى قەشقەر «ساجىيە» مەدرىسىدە «پەيغەمبەر تېبابىتى» ، «تېببىي لوقمانى» ، «تېببىي يۇنانى» ، «ھىندى تېبابىتى» قاتارلىق مەخسۇس تېبابەت ئىلمى ، ساقلىقنى ساقلاش ، كېسەللىكلەرنى داۋالاش مەقسەت قىلىنغان كىتابلار ، ئايرىم دەرسلىكلەر تۈزۈلگەن . بۇخارالىق مەشھۇر تېببىي ئالىم ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا (980 - يىلىدىن 1037 - يىلىغىچە ياشىغان) نىڭ تېببىي تەلىماتى مەدرىسىلەرنىڭ تېبابەت

ئىلمىنى ئۆگىتىشنىڭ مۇھىم ئاساسى قىلىنغان . ئۇنىڭ «ئەلقانۇن» ، «كېسەللىك ئالامەتلىرىنىڭ ئىپادىسى» ، «شېپالىق يۇلتۇزى» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلىرى دەرسلىك قىلىنغان . قەشقەردە يەنە تېببىي ئالىم مەھمۇد ئىبنى رەشىد ئىبنى ئەلى كاشغەرىمۇ مەدرىسەلەردە تېببىي ئىلىمدىن دەرس بەرگەن . ئۇ داۋالاش جەھەتتىن ، بەرەس (ئاق كېسەل) ، ئەرلىك جىنسىي ئاجىزلىق ، ھەرخىل كۆز كېسەللىكلىرى قاتارلىقلارنى داۋالاش جەھەتتە ئۆز زامانىسىدا مەشھۇر ئالىم ئىدى . قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئوردا تېۋىپى ، مەشھۇر تاشقى كېسەللىكلىرى دوختۇرى ئىمادىدىن كاشغەرى قەشقەردىكى «ساجىيە مەدرىسىسى» دە مۇدەررىسلىك قىلغان . ئۇ بىرتەرەپتىن ، ئۆگىتىش ، بىرتەرەپتىن ، داۋالاش ئارقىلىق كامالەتكە يېتىپ ، تاشقى كېسەللىكلەر بويىچە ئوپىراتسىيە قىلىشقا كامىل بولغان جەرراھقا ئايلانغان . ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلمىي پائالىيىتى ۋە تەتقىقاتىغا ئاساسەن «شەرھىي ئەلقانۇن» ناملىق كىتابنى يېزىپ ، ئەبۇئەلى ئىبن سىناننىڭ نەزەرىيىلىرىنى كەڭ تونۇتۇش بىلەن مەشغۇل بولغان . ئۇنىڭ سۇلتان ساتۇق بۇغراخان بىلەن قىلىشقان تېبابەت ھەققىدىكى 35 ماددىلىق سوئال - جاۋابلىرى ئەينى دەۋردە ئۇنىڭ ئىلمىنىڭ يۇقىرى پەللىسى بولۇپ ، سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئۇنىڭ يازغان ئەسەرلىرىنى مەدرىسەلەردە دەرسلىك قىلىشقا پەرمان چۈشۈرگەن . قەشقەرنىڭ 1700 - يىللاردىن كېيىنكى تارىخىنى ۋاراقلىساق ، قەشقەردە ئۆتكەن مەشھۇر تېببىي ھۆكۈمالاردىن ھەيدەر ئاخۇنۇم ، قاسم ئۆمەر ھاجىم ، بەدرىدىن سوپى ئاخۇنۇم ، خوجا ئابدۇللاخان ، خوجا قادىرھاجى قاتارلىقلار قەشقەردىكى مەكتەپ - مەدرىسەلەردە ئىلمىي تېبابەتتىن دەرس بېرىدىغان مۇدەررىسلەردىن بولغان . ئۇلارنىڭ قەشقەردە پەيدا بولغان ھەرخىل كېسەللىكلەرنى داۋالاپ ، ساقايتقانلىق ھەققىدىكى تۈرلۈك ھېكايەت -

رېۋايەتلەر بىزگە قەشقەردىكى سەھىيە - تېببىي مائارىپىنىڭ ئوقۇتۇش - ئۆگىتىش مەنزىرىسىنى سىزىپ بېرىدۇ .

1800 - يىللار ئەتراپىدا قەشقەردە تەسىس قىلىنغان «ئەھراخان تۆرەم مەدرىسى» دە مەشھۇر تېببىي ھەكىملەر ئىلمىي تېبابەت ، كېسەل كۆرۈش ، تومۇر تۇتۇش ، دورىگەرلىك ، داۋالاش ئىشلىرى ھەققىدە دەرس ئۆتۈپ ، نۇرغۇن قابىلىيەتلىك تېببىي ھەكىملەرنى تەربىيلىگەن . يەنە قەشقەردىكى مەشھۇر تېببىي ئالىم يۈسۈپ ھاجىم كاشغەرى قەشقەر تېبابەت سەھىيە - مائارىپىنىڭ يېتىشتۈرۈپ چىققان كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىللىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ . يۈسۈپ ھاجىم كاشغەرى كېيىنكى چاغلاردا قەشقەر ئۇيغۇر تېبابەت شىپاخانىسىنىڭ قۇرۇلۇش ۋە تەرەققىي قىلىشىدا ئالاھىدە زور تۆھپە كۆرسەتتى . ئۇنىڭ «قانۇنچە» دېگەن كىتابى ئۇيغۇر تېبابەت ئىشلىرىدا زور رول ئويناپ كەلمەكتە . يۈسۈپ ھاجىم كاشغەرى يەرلىك گۈل - گىياھ ، دەل - دەرەخ ، ھەرخىل ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يوپۇرماق ، يىلتىز ، ئۇرۇق - غوللىرىنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىنى تەتقىق قىلغان . دورىگەرلىكتە قوللانغان ۋە قەشقەر ئۇيغۇر تېبابىتى ھەققىدە نۇرغۇن ئەمگەكلەرنى قىلغان يۈسۈپ ھاجىم كاشغەرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىدىن بولغان مەشھۇر ئەمچى - ئاتاچىلىرى قوللىنىپ كەلگەن داۋالاش يوللىرىنى بويلاپ مېڭىپ ، ئۇلارغا قانۇنلۇق ئاساستا ۋارىسلىق قىلىپ ، ئاندىن يۈرتىمىزغا «يىپەك يولى» ئارقىلىق كىرگەن تېببىي يۇنانى ، تېببىي لوقمانى ، ئىبن سىنا تەلىماتى ، ھىندى تېبابىتى ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ تېبابەت جەۋھەرلىرىنى قوشۇپ ، ئۇنى يۈكسەلدۈرۈپ قەشقەر ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان تېببىي ئالىم ئىدى .

قەشقەردە 20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن كېيىن غەرب

تېبابىتى بويىچە داۋالاش ۋە تېببىي ئوقۇتۇش مائارىپى دەۋرى باشلانغان. دەسلەپ شۆبىتىسىدىن، كېيىن رۇسىيىدىن نۇرغۇن دوختۇر، سېستىرالار كېلىپ قەشقەردە كېسەللىكلەرنى داۋالاش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان. 1924 - يىللىرى بۇ دوختۇرخانا «سوۋىسىن تۈرگ» نامى بىلەن ئاتالغان. 1929 - يىللىرىدىن كېيىن غەربچە داۋالاشنى ئاساس قىلغان «ھىلالى ئەھمەر (يەنى قىزىل ئاي جەمئىيىتى)» قۇرۇلۇپ، ھەرخىل يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنى داۋالغان. زەھەر چەككۈچىلەرنى قۇتقۇزۇشقا كۈچ سەرپ قىلىپ، تېببىي - ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىنى يولغا قويغان. يۈسۈپ ھاجىم كاشغەرى ئۇنىڭغا ئاكتىپ ئەزا بولۇپ، خەدىچە مۇزەپپەر، گويا خانىم قاتارلىق شەپقەت ھەمىشەرە - سېستىرالار بىلەن بىرلىكتە پائالىيەت ئېلىپ بارغان.

«ھىلالى ئەھمەر جەمئىيىتى» يەنە ئوقۇتۇش تەربىيىسىنى يولغا قويغان. ئىنايەتۈللا ھەلىمى، ھەبىبۈللا ھەلىمى (ئاكا - ئۇكا)، ئابلىز ئەبەيدۇللا، ئابدۇقادىر ئاخۇن، مۇختەر ئىبراھىم، ئەھمەتجان قادىر قاتارلىقلار قەشقەردە «ھىلالى ئەھمەر جەمئىيىتى» تەربىيىلىگەن تۇنجى تۈركۈمدىكى غەربچە داۋالاش بويىچە كۆزگە كۆرۈنگەن دوختۇرلار ئىدى.

قەشقەر ئۇيغۇر مائارىپى يەنە باشتىن - ئاخىر بىلىم - قابىلىيەت بىلەن ئەخلاق مەسىلىسىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. مەيلى باشلانغۇچ مەكتەپلەر ياكى مەدرىسىلەردە بولسۇن، ئىنسان ئەخلاقىغا دائىر نۇرغۇن نەسەپتەنامىلار، پەندىنامىلار قوشۇپ ئۆگىتىلگەن بولۇپ، بىلىملىك ۋە قابىلىيەتلىك بىر ئىنساننىڭ ئەخلاق - پەزىلەت جەھەتتىكى پىشىپ يېتىلىشىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئەخلاقىي تەربىيە دەرسلىكى ۋە ئەخلاقىي تەربىيە قەشقەر مائارىپىنىڭ ئەڭ مۇھىم جەۋھەرلىرى سۈپىتىدە ئالاھىدە ئورۇن تۇتقان. بىر ئىنساندا بىلىم ۋە

قابىلىيەتنىڭ خىسلەت ۋە خاسىيەتلىرى ئۈنىڭدىكى ئىنسانلىق ئەخلاق - پەزىلەت بىلەن يۇغۇرۇلغاندىلا، ئاندىن ئۇ ھەقىقىي قىممەتكە ئىگە بولىدۇ، شۇڭا قەشقەر مائارىپىدىكى بارلىق تەلىم - تەربىيە ئالدى بىلەن ئەخلاق - پەزىلەتنى يېتىشتۈرۈشنى بىرىنچى ۋە ئەڭ مۇھىم ئىش ھېسابلىغان. يېڭىلىققا ئىنتىلىش، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى قوبۇل قىلىش، يېڭىلىق يارىتىش ئارقىلىق دەۋر بىلەن، تەرەققىيات بىلەن ماس قەدەمدە مېڭىپ، ئۆزىنىڭ ھاياتى كۈچىنى ئۈلۈكسىز كۈچەيتىش قەشقەر ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ زامان - ماكان بىلەن زىچ باغلانغان ئەڭ چوڭ ئارتۇقچىلىقى ۋە مۇھىم ئالاھىدىلىكىدۇر.

18 - - 19 - ئەسىرلەردىكى ياۋروپا سانائەت، پەن - تېخنىكا ئىنقىلابىنىڭ ئالەمشۇمۇل مۆجىزىلىرى پۈتكۈل شەرقىتىكى، جۈملىدىن قەدىمىي شەھەر - قەشقەردىكى كەڭ ئاممىغا، قەشقەردىكى ئەنئەنىۋى مائارىپقا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى.

نۇرغۇن چەت ئەللىك سەيياھلار، سەيلە - سايىھەتچىلەر كەلدى. نۇرغۇن قەشقەرلىق ئوغلانلار تۈرلۈك جاپا - مۇشەققەتلەرگە پەرۋا قىلماي، تاغ - داۋان ئېشىپ، چەت ئەللەرگە باردى. چەت ئەلدىن نۇرغۇن يېڭى تەپەككۈر، يېڭى قىممەت قارىشىدىكى «ئىلغارلىق» نى ئۆزىگە زىننەت ۋە جەلپ قىلىش كۈچى قىلغان ئىلغار كىتابلار، گېزىت - ژۇرناللار قەشقەر خەلقىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى. 1920 - يىلىدىن باشلاپ 1925 - يىللارغىچە قەشقەردىكى ئىلىمگە ھېرىسمەن بىرقىسىم ياشلار چەت ئەللەرگە چىقىپ ئوقۇشقا باشلىدى. ئۇلار مىسىردىكى «گەزھەر دارىلفونۇنى»، بۇخارادىكى ھەرخىل مەدرىسىلەر، تۈركىيىدىكى مەكتەپلەر، ھىندىستاننىڭ چوڭ شەھەرلىرىگە بېرىپ ئوقۇپ، ئەللامە، فازىل، داموللا، مەۋلەۋى قاتارلىق ئىلمىي ئۇنۋانلارنى ئېلىپ قايتتى. 1930 - يىللىرىنىڭ بېشىدا 40 تىن

ئارتۇق ياش ئوقۇغۇچى مەكتەپ - مەدرىسىلەردىكى ئۇستازلارنىڭ رىغبەتلەندۈرۈشى بىلەن ئاتا - ئانىسىنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى ئارقىسىدا ھىندىستانغا بېرىپ كاراچى ، لاهۇر ، بومباي قاتارلىق شەھەرلەردىكى مەدرىسىلەردە ئوقۇدى . كېيىنكى چاغلاردا قەشقەر ۋە ئۇنىڭغا تەۋە ناھىيىلەردىكى «مەۋلەۋى» دەپ ئاتالغان مۇدەررىس - ئاخۇنۇملار ئەنە شۇ چەت ئەلگە چىققان ئوقۇغۇچىلار بولۇپ ، قەشقەردىكى قاسىم قارىي ھاجىم مەۋلەۋى ، فازىل ئۇنۋانلىق زەينۇل ئاندىن مەۋلەۋى ، مەھمۇد ھەسەن مەۋلەۋى ، ھامىت مەۋلەۋى قاتارلىقلار چەت ئەلدە ئوقۇغانلارنىڭ سەر خىللىرى ئىدى . ئۇلار قەشقەرنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشتى .

2 § . قەشقەرنىڭ يېڭىچە مائارىپ دەۋرى

1917 - يىلىدىكى 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن قەشقەر مائارىپىنىڭ يېڭى باسقۇچى باشلاندى . چەت ئەللەرگە چىققان بىر تۈركۈم ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر ، سودا - سانائەتچىلەر قەشقەردە يېڭىلىق ۋە تەرەققىياتنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قەشقەردىكى مەكتەپ - مەدرىسىلەردە ئىسلاھات ئېلىپ بارمىسا بولمايدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىپ ، چەت ئەللەردىن بىر تۈركۈم پىدايىلارنى قەشقەر يېڭىچە مائارىپىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كەلدى ، شۇنىڭ بىلەن قەشقەردە يېڭى ، زامانىۋى مەدەنىيەت - مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ مۇقەددىمىسى باشلاندى . ئاۋۋال قەشقەرگە سېپىت كامىل ئەپەندىم ، ئابدۇقادىر ئەرب ، ئەھمەد كامال ئەپەندىم باشلىق بىر تۈركۈم ئوقۇتقۇچىلار كەلدى . ئۇلار ئالدى بىلەن قەشقەردىكى مائارىپنى قىزغىن سۆيىدىغان ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ ماددىي جەھەتتىكى

ياردىمى بىلەن قەشقەردە پەننىي مەكتەپ ئاچتى . بۇ مەكتەپلەردە ھېساب دەرسى ، يەنى تۆت ئەمەلنى مەركەز قىلغان ئارىفمېتىكا ، تىل - ئەدەبىيات ، جۇغراپىيە ، تەبىئەت قاتارلىق يېڭى بىلىملەر ئۆگىتىلدى . يەنە دەرىستىن سىرتقى چاغلاردا ئوقۇغۇچىلارغا تەنتەربىيە دەرسى سۈپىتىدە گىمناستىكا ، سەپ مەشىقى ، بەدەن چېنىقتۇرۇش ئويۇنلىرى ئۆگىتىلدى . بۇ مەكتەپ كېيىن قەشقەر جانان كوچىسىدىكى يۈسۈپ ئاخۇن (سوغاق) نىڭ ھويلىسىغا كۆچۈپ بىر مەزگىلنى ئۆتكۈزدى ، بۇ مەكتەپتە قەشقەردىكى بىر تۈركۈم ئاڭلىق كىشىلەرنىڭ پەرزەنتلىرى بېشىغا ئانچە كۆپ چەكلىمە قويۇلمىغان ھالدا ، تەخمىنەن ئۈچ ئاي ئەتراپىدا ئوقۇپ ، بىلىم ئالدى . قەشقەردىكى فالاق ، مۇتەئەسسەپ كۈچلەر ، يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بۇ مەكتەپتىن سىياسىي خەۋپ ھېس قىلىپ مەكتەپنى مەجبۇرىي تاقىدى . ئەھمەد كامال ئەپەندى تۇتقۇن قىلىندى ، ۋە چېگرادىن چىقىرىۋېتىلدى . بىرقىسىم مۇئەللىملەر قەشقەر شەھەر ئەتراپىدىكى ئاتۇش ، تاشمىلىق قاتارلىق جايلارغا چېكىندى . قەشقەردە — ئۆز ئانا يۇرتىدا يېڭىچە مائارىپنى يولغا قويۇشقا كۈچلۈك تۈرتكە ۋە باشلامچى بولغان مۇسابايىقلارمۇ تەقىب قىلىندى . كېيىن ئۇ ، قەشقەردە يارباغ سېپىلىنىڭ سىرتىدا بىرىنچى شۆتاك (مەكتەپ) نى ئاچتى . بۇ يەردىكى شۆتاكدا خەنزۇ تىلى ئۆگىتىلدى ۋە مەدەنىيەت دەرىسلىرى بىرقەدەر ئىلغار ئۇسۇل بىلەن ئوقۇتۇلدى .

قەشقەردە مۇسابايىقلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يېڭى مەكتەپلەر قۇرۇلغاندىن كېيىن يېڭى ئىدىيە - يېڭى كۆزقاراشتىكى ئىلغار كىشىلەرنى «جەدىد» (يېڭىلىق تەرەپدارلىرى) دەپ ئاتاپ ، ئۇلار تەقىب قىلىندى . «جەدىدىزم» چىلەرنىڭ ئاكى - پىكىر ۋە تەشەببۇسلىرى مائارىپنىڭ يېڭىلىق تارقىتىش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش كۈچىنى نامايان قىلدى .

1921 - يىلى ئەتراپىدا قەشقەر شەھىرىدىكى ئاتاقلىق بايلاردىن كېرەم باي ھاجىنىڭ ئوغلى ئابدۇرەھىم بايۋەچچە ھازىرقى كېرەمباغ دوختۇرخانىسى (1 - خەلق دوختۇرخانىسى) نىڭ ئالدىدا ، يەنى نېفىت توشۇش شىركىتىنىڭ ئورنىدا ئالتە سىنىپلىق بىر مەكتەپ سالغان بولۇپ ، بۇ مەكتەپتە 250 دىن كۆپرەك ئوقۇغۇچى ئوقۇغان . مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشى ، تەمىنات ، مالىيە خىراجەتلىرىنى ئابدۇرەھىم بايۋەچچە ئۆزى چىقارغان بولۇپ ، ئۇ كىشى چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەندىن كېيىن مەكتەپنىڭ مالىيە مەنبەسى ئۈزۈلگەن . بۇ مەكتەپتە قەشقەردىكى ئۆلىمالاردىن ئابدۇقادىر سەئىدى (1892 - 1980) ، كەنجى ئاخۇن خەلىپىتىم قاتارلىقلار دەرس بەرگەن بولۇپ ، مەكتەپتە دىن دەرسى ، ئانا تىلى ، ھېساب ، يەر - جاي ناملىرى قاتارلىق دەرىسلەر ئۆتۈلگەن .

شۇ يىللاردا ھازىرقى 6 - باشلانغۇچ مەكتەپ ئورنىدىكى «سۇلاھ غوجام مازارلىقى» نى تۈزلەپ يەنە بىر يېڭى مەكتەپ قۇرۇلغان . بۇ مەكتەپتە ئورال تاتارلىرىدىن ئەھمەد پەرىد ئابباس ئەپەندىم باشلىق بىر تۈركۈم كىشىلەر ئوقۇتقۇچى بولغان . ئەھمەد پەرىد ئابباس ئەپەندىم ياخشى پېداگوگ بولۇپلا قالماي ، بەلكى تونۇلغان يازغۇچى ۋە ئالىم كىشى ئىدى . ئۇ قەشقەردىكى چاغلاردا «قۇرئان كەرىم» گە ئالتە توملۇق تەپسىر يازغان ، «سىراتل مۇستەقىم» (توغرا يول) ، يەنە «ئەنئەنىۋىل قۇدۇسىيە» ناملىق كىتابلارنى يازغان . ئۇ 1933 - يىلى ھازىرقى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ كونا ئىشىكى يېنىدىكى غەربكە قاراپ تۇرىدىغان تامغا چوڭ قىلىپ ، ئۆلچەملىك دۇنيانىڭ سىياسىي ۋە تەبىئىي خەرىتىسىنى ئايرىم - ئايرىم سىزىپ چىقىپ قەشقەردە چوڭ تەسىر پەيدا قىلغان .

ئۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش جەريانىدا ئوقۇغۇچىلارغا ھېسابتىن تۆت ئەمەل ، ئاددىي كەسىر ، ئونلۇق كەسىر ،

جۇغراپىيە ، تەبىئەت دەرسلىرىنى ئۆتكەن .
1920 - يىلى ھازىرقى قازانچىيار بېشى مەھەللىسىدىكى سەلەي ئاخۇن خۇرۇشچى دېگەن كىشى ئۆزى شەخسىي مەبلەغ چىقىرىپ ، بۈگۈنكى نەزەرباغ يېزا «كۆك مەسچىت» كەنتىدە بىر مەكتەپ سالدۇرغان . 1923 - يىلى بۈگۈنكى ئوردا ئىشكى كوچىسىدا غوپۇر ئاخۇن خەلىپەت بىر سىنىپلىق يېڭى مەكتەپ ئاچقان . قەشقەردىكى داڭلىق بايلاردىن ئىبراھىم ئاخۇن بايۋەچچە ئۆز ئاتىسى نامىدا تۈمەن دەرياسى بويىدىكى كونا پاختا بازىرىدىكى خۇسۇسىي زېمىنغا بىر يېڭى مەكتەپ سالدۇرغان . ئەينى چاغدا بۇ مەكتەپ «باينىڭ مەكتىپى» دەپ ئاتالغان . ھازىرقى 7 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئاساسى شۇ . ئۆمەر باي ھاجى چۈمبۈستىكى شەخسىي زېمىنغا ئۆز ئىقتىسادى بىلەن بىر مەكتەپ سالدۇرغان . قەشقەردىكى سوپى نىياز ھاجى ھەزرەت ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ شىمال تەرىپىگە بىر مەكتەپ سالدۇرغان . مەكتەپنىڭ سىنىپلىرى ئازادە ، ئاستى پۈللۈك ، كارىدورلۇق ، كۆركەم قىلىپ سېلىنغان . ھازىرقى ھەزرەت باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئەسلى ئاساسى شۇ ، ئىسمائىل ھاجى ئۈچەيچى ھەزرەت باشلانغۇچ مەكتەپكە ئۆدۈلمۈكۈدۈل قىلىپ ، شەكلى شۇ مەكتەپكە ئوخشاش بىر مەكتەپ سالدۇرغان . غوپۇر ئاخۇن دېگەن كىشى قوغان قوشكۆلدە بىر مەكتەپ سالدۇرغان . قەشقەر باجخانغا مەسئۇل بولغان قادىر ھاجى دېگەن كىشى قوغان موللازادە دېگەن يەرگە شەخسىي ئىقتىسادى بىلەن بىر مەكتەپ سالدۇرغان . قەشقەر شەھىرىدىكى ئابدۇرەھىم ھاجى تاشقى سودا شىركەت قارمىقىدىكى يۇڭ - تىۋىت ، ئۈچەي زاۋۇتى ئالدىغا بىر مەكتەپ سالدۇرغان . بۇ مەكتەپ كېيىنكى چاغلاردا 2 - خۇيلى مەكتەپ دەپ ئاتىلىپ ، 300 دەك ئوقۇغۇچىنى ئوقۇتقان . ھاجى ئاخۇن ھاجى دېگەن كىشى كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ سايباغ تەۋەسىدە 10 سىنىپلىق بىر مەكتەپ

سالدۇرغان بولۇپ، كۆكچى دېگەن يەردە بۇ مەكتەپنىڭ ئۈچ سىنىپلىق شۆبىسى قۇرۇلغان، ئەھمەد ھاجىم پاختا دېگەن كىشى توققۇزاقنىڭ ئوغۇساق دېگەن يېزىسىدا ئۆز ئىقتىسادى بىلەن بىر مەكتەپ سالدۇرغان بولۇپ، كۆكچى دېگەن يەردە بۇ مەكتەپنىڭ ئۈچ سىنىپلىق شۆبىسى قۇرۇلغان؛ 1933 - يىلى نەزەرباغ يېزا قازىرق تەۋەسىدە ئەينى چاغدىكى ساقچى باشقارمىسىغا باشلىق بولغان قادىر ھاجى ئۆزىنىڭ دادىسىدىن مىراس قالغان شەخسىي بەش مو يېرى ۋە ئىقتىسادنى چىقىرىپ ئەتراپتىكى شەخسلەر ۋە قوشنا كەنتلەردىكى كەڭ ئاممىنىڭ سەپەرۋەرلىكى بىلەن بىر مەكتەپ سالدۇرغان؛ 1935 - يىلى مەكتەپنى كېڭەيتىپ زامانىۋى مەكتەپ قىلغان. قەشقەرگە تۆمۈر ئېلى (تۆمۈر سىجاڭ) ① ۋە 1933 - يىلى 3 - ئايدا 6 - دىۋىزىيىنىڭ قوماندانى مەھمۇد مۇھىتىنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن قەشقەرنىڭ يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى، يېڭى مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى ئالاھىدە تەرەققىياتقا ئېرىشتى. ئالدى بىلەن 1933 - يىلى 12 - ئايدا «قەشقەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئاممىۋى تەشكىلات مەخسۇس قەشقەرنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ۋە مەكتەپ - مەدرىسىلەرنىڭ تەرەققىياتى، ئىسلاھاتى ئۈچۈن باشلامچى، ئىقتىسادىي جەھەتتىن كۈچلۈك قوللىغۇچى بولۇپ، مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا بەلگىلىك ئىجابىي رول ئوينىدى.

1934 - يىلى 5 - ئايدا ھەيۋەتلىك مۇراسىم بىلەن قەشقەردىكى زامانىۋى پەننىي مەكتەپ «نوربېشى باشلانغۇچ مەكتەپ» كە قۇرۇلۇش باشلاندى ۋە شۇ يىلى 8 - ئايدا قۇرۇلۇش ئاخىرلىشىپ 9 - ئايدا ئوقۇغۇچى (600 نەپەر) قوبۇل قىلىنىپ

① سىجاڭ - دىۋىزىيە باشلىقى.

مەكتەپتە دەرس باشلاندى . دەسلەپكى مەكتەپ مۇدىرلىرى ئابدۇكېرىمخان مەخدۇم ، ھېسامىدىن ئەپەندىم ، تۇرغۇنجان بايۋەچچە قاتارلىقلار بولۇپ ، قەشقەر دائىرىسىدىكى داڭلىق ئوقۇتقۇچىلار جەلپ قىلىنغان . مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرى ۋە مەكتەپ ئىچىدىكى پائالىيەتلىرى ناھايىتى قىزغىن ، جانلىق بولغان . مەكتەپ پۈتۈنلەي يېڭىچە مائارىپ ئەندىزىسىنى يولغا قويۇپ ، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ، مەكتەپ مەشغۇلاتى ، دەرسلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ، كۈندىلىك پائالىيەتلىرى يېڭىلاندى . مەكتەپتە يۈسۈپ زىياھ ئىبراھىم ئەپەندىم تەنتەربىيە دەرسى قاتارلىقلارنى ئۆتكەن بولۇپ ، نەتىجىدە ، تەنتەربىيە دەرسى مۇھىم ۋە قىزىقارلىق دەرسلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ ، مەكتەپنىڭ دەرىستىن سىرتقى پائالىيەتلىرى جانلاندى .

1934 - يىلى 3 - 4 - ئايلاردا مەھمۇد مۇھىتىنىڭ باشلامچىلىقى بىلەن قەشقەر شەھەر ئوردا ئىشىكى مەھەللىسىدىكى قۇمۇل ۋاڭلىرى نامىدىكى «ۋاڭلىق مەدرىسە» ئورنىدا بىر پەننىي مەكتەپ قۇرۇش خىزمىتى باشلاندى ۋە سىنىپلىرى يورۇق ، ئاستى پول ، سىنىپلىرى كارىدورلۇق ، مەكتەپنىڭ شىمال تەرىپىدە 500 كىشى سىغىدىغان زال بار ، 150 كىشىلىك قوش كارىۋاتلىق ياتاق ، غەرب تەرىپىدە تاماقخانا ، تاش مۇنچا ، شەرق تەرىپىدە ئوقۇتقۇچىلار ، مۇدىرىيەت ، لاۋازىمەت - مالىيە ئىشخانىلىرى بار ، خام - خىشلىق ئۆي - ئىمارەتلىك سەككىز سىنىپلىق بىر مەكتەپ بىنا قىلىندى . بۇ يەردە تۇنجى قېتىم ئۈچ ئايلىق كۇرس ئېچىلىپ ، قەشقەر شەھىرىدىكى دىنىي مەكتەپلەرنىڭ ياشراق خەلىپىتىملىرى ، بىر قىسىم چوڭ ئوقۇغۇچىلار تەربىيىلىنىپ ، قەشقەر شەھىرىدە كەينى - كەينىدىن قۇرۇلۇۋاتقان پەننىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىغا تەيىنلەندى . شۇنىڭدىن كېيىن بۇ مەكتەپتە ئالتە ئايلىق ، توققۇز ئايلىق ھەرخىل كۇرسلار داۋاملىق

ئېچىلىپ تۇردى .

1934 - يىلى 9 - ئايدا بۇ مەكتەپتە 3 - قېتىملىق بىر يىللىق تەمىنات بىلەن ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش باشلىدى . بۇ ئوقۇغۇچىلاردىن 251 نەپىرى يېتىپ - قوپۇپ ، ياتاقتا ياتىدىغان ئوقۇغۇچىلار بولۇپ ، ئۇلار «لەيلى» ، 150 ئوقۇغۇچى ئائىلىسىدە قونۇپ كۈندۈزى ئوقۇيدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن «ناھارى» دەپ ئاتالدى . ئۇلار 1935 - يىلى 6 - ئايدا ئوقۇش تاماملاپ ، قەشقەر تەۋەسىدىكى ھەرقايسى پەننىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىغا ئەۋەتىلدى . بۇ مەكتەپكە دەسلەپ «مەركىزىي مەكتەپ» ، «قىسقا مۇددەتلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى» دەپ نام قويۇلغان بولۇپ ، ئۇ ھازىرقى قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنىڭ دەسلەپكى ئاساسىي گەۋدىسى ئىدى .

قەشقەردىكى تەرەققىيپەرۋەر زاتلاردىن تۆمۈر شاگىيۇ ، مەھمۇد شۈكەتلەرنىڭ دالالىتى بىلەن 1936 - يىلى قەشقەر «خانلىق مەدرىسە» دە «دارىلمۇئەللىمىن» ئالىي بىلىم يۇرتى تەسىس قىلىندى . بۇ يەرگە قەشقەردىكى بارلىق مەدرىسىلەردىكى ئۆگىنىش نەتىجىسى بىر قەدەر يۇقىرى ، تىرىشچان ، تولۇپ تاشقان روھقا ئىگە ، زېھنى ئۆتكۈر ئوقۇغۇچىلاردىن 100 دىن ئارتۇقى قوبۇل قىلىندى . مەكتەپكە نۇرغۇن كىتابلار سەرەمجانلاشتۇرۇلغان كۈتۈپخانا تەسىس قىلىندى . مەكتەپ ئوقۇتۇش ، تەلىم - تەربىيە ئىشلىرى ئۈچۈن قاتتىق تۈزۈم ، ئەستايىدىل ئۆگىتىش ۋە ئۆگىنىش ئىستىلىنى يولغا قويدى . مەكتەپ ئالتە كۈن دەرس ئوقۇش ، چۈشتىن بۇرۇن دىنىي دەرس ، چۈشتىن كېيىن پەننىي دەرس ئوقۇشنى مەخسۇس دەرس جەدۋىلى قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى .

«دارىلمۇئەللىمىن» دىكى ئوقۇشتا ئەمەلىي پىراكتىكا ، تەجرىبە ئىشلىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن . فىزىكا ، خىمىيىدىن ئۆتۈلگەن بىلىملەرگە ئاساسەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىر قىسىملىرى

باتارىيە ياساپ چىراغ ياندۇرۇپ ، ياتاقلاردا كېچىلىرى ئۆگىنىش قىلغان . ئوقۇغۇچىلار ئۆگىنىش قىزغىنلىقى ، ئەمەلىي قابىلىيىتى ، ماھارەت ، بىلىم - ئىقتىدارغا قاراپ پەرقلىق مۇئامىلە قىلىنغان . بىر قىسىملارنىڭ ئاتا - ئانىسى ، نەسەبلىرى ، ئەمەل - تاجىلىرىغا ، نام - ئاتاقلىرىغا ھېچكىم پەرۋا قىلمىغان ، ھەتتا مەكتەپ ئىچىگە :

دارىئۇلۇم نىزامى - شاھۇ گاداي باراۋەر ،
يۈز مەخسۇمنىڭ بىر داچەن ، پەزلى كېرەك بۇرادەر .
دېگەن بېيىت يېزىپ چاپلىنىپ ، مەكتەپ ئىستىلىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرگەن .

دارىئۇلئىتەم . قەشقەردە قۇرۇلغان «ئەۋقاپ» ئۇيۇشما 1933 - يىلىدىن باشلاپ دارىئۇلئىتەم ، يەنى يېتىملەر مەكتىپىنى قۇرۇپ ، جەمئىيەتتە ئىگە - چاقىسىز قالغان بالىلارنى قۇتقۇزۇشنى مەقسەت قىلىپ ، بىر قىسىم پاراۋانلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن . كېيىن «قەشقەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلغاندىن كېيىن «دارىئۇلئىتەم» مەكتەپ تۈسگە كىرگۈزۈلۈپ ، نوقۇل ھالىدىكى بېقىش ، تەربىيەلەشكە ئۆزگەرگەن بولۇپ ، مەكتەپكە قوبۇل قىلىنغان يېتىم بالىلارغا مەدەنىيەت دەرسلىرى ئۆگىتىلىپ ، ئۇلار مائارىپتىن بەھرىمەن قىلىنغان .

1934 - يىلى ئەبرارباي (1880 - 1939) نىڭ يېتەكچىلىكىدە قەشقەر يارباغ دەرۋازا بىلەن تۈمەن دەرياسى ئارىلىقىدىكى «گۆركارلار مەھەللىسى» دەپ ئاتالغان جايغا 12 سىنىپلىق دارىئۇلئىتەم قۇرۇلۇپ ، سەككىز سىنىپ ئوغۇللار ، تۆت سىنىپ قىزلار ئوقۇيدىغان بولغان . بۇ مەكتەپكە ئەبرارباي ، مۇھەممەتخان ھاجىم خاقانى قاتارلىق كىشىلەر مۇدىر بولغان ۋە نۇرغۇن قەبىل ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان .
دارىئۇلئاجىزىن ، يەنى مېيىپ - ئاجىزلار مەكتىپىگە

ئەبرارباينىڭ يېتەكچىلىكىدە 300 دىن ئارتۇق مېيىپ كىشىلەر ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، جەمئىيەت ۋە جامائەتنىڭ خەير - ساخاۋەت، ئىنسانپەرۋەرلىك قىزغىنلىقىغا زور ئىلھام بېرىلگەن. يەنە مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەردىن ئۆمەر ئاخۇن قاسساپ قاتارلىقلارمۇ ئۇنىڭ ئاكتىپ پائالىيەتچىلىرىدىن بولغان.

زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى چەككۈچىلەرنى تەربىيەلەش مەركىزى. قەشقەردە ئاز ساندىكى بىر قىسىم جەمئىيەت داشقاللىرى زەھەرلىك چېكىملىكلەردىن نەشە، ئەپيۈن ۋە باشقا چېكىملىكلەرنى چېكىش، ئېلىش - سېتىشتەك قىلمىشلاردا بولۇپ، قەشقەردىكى ئاممىغا نۇرغۇن بالايىئاپەتلەرنى پەيدا قىلغاچقا، مۇنداق چېكىملىك چەككۈچىلەرنى يىغىپ مەجبۇرىي تاشلاشقۇزۇش ۋە تەربىيەلەشنى مەقسەت قىلىپ بىر جەمئىيەت قۇردى. بۇ يەرگە پىداكار دوختۇرلار ۋە سېستىرالار جەلپ قىلىندى. ئورنى قۇۋاپ سارىيى ياكى ھازىرقى پوچتىخانا ئائىلە قورۇسى، شەھەرلىك قوراللىق بۆلۈم ئورنىدا بولۇپ، قەشقەردىكى ئىلغار كىشىلەردىن ئابلىسراخۇن (ئابدۇللا ئاخۇن) قاسساپ مەسئۇل بولغان.

دارىلمۇئەللىمات، يەنى ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلەش مەكتىپى. قەشقەر شەھەر لىجىڭ يامۇل، ھازىرقى شەھەرلىك بالىلار باغچىسىنىڭ ئورنىدا خەدىچە مۇزەپپەر خانىم، ھۆرنىسا ئەمەت، ئائىشە سايت ھاجى قىزى قاتارلىقلارنىڭ مەسئۇللىقىدا قۇرۇلدى. بۇ يەردە تۇنجى قېتىملىق ئايال ئوقۇتقۇچىلار تەربىيەلەش يولىغا قويۇلدى.

«ئىسلاھۇل مادارىس ۋە ساجىت ھەيئەت» مەسچىت ۋە مەدرىسىلەرنى ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتى 1933 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا قۇرۇلۇپ، قەشقەردىكى مەدرىسە ھەم مەسچىتلەرنىڭ باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈپ ئالدى. بۇ مەسچىت،

مەدرىسىلەرنىڭ ۋەخپە كىرىملىرىنى باشقۇردى ، بارلىق ئۆلىمالارنى تەربىيىلەپ ، ئۇلاردىن ئىمتىھان ئېلىپ ، ئىلىم - مەلۇماتىغا ئاساسەن ئورۇن ۋە مائاش بەلگىلەپ ، قەشقەرنىڭ يېڭى مەدەنىيەت ۋە يېڭى مائارىپ ئىشلىرىغا مەبلەغ چىقىرىپ ، قەشقەر مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشتى . ئۇنىڭغا تەۋەككۈل ئاخۇن خەلپەت (1900 - 1952) يېتەكچى بولۇپ ، ئورنىنى قەشقەر شەھەر كەنجازە مەدرىسىگە تەسسى قىلدى . بۇ ھەيئەت مەدرىسە مائارىپىنى ئىسلاھ قىلىش ، تەلىم - تەربىيە سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ، يەنى مائارىپقا يار - يۆلەك بولۇشتەك ئىجابىي پائالىيىتى بىلەن قەشقەردە زور تەسىر قوزغىدى .

«قەشقەر ئۇيغۇر ئويۇشمىسى» نىڭ رىغبەتلەندۈرۈشى ۋە كۈچلۈك قوللىشى بىلەن 1935 - يىلى «تاجىك-مەھمەد مەدرىسى» ئۆزگەرتىلىپ باشلانغۇچ مەكتەپ قىلىندى . بۇ مەكتەپ مەكتەپ شەكلى ، قۇرۇلۇشى ۋە ئوقۇتۇش جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكلىرى بىلەن قەشقەردە «نەمۇنە مەكتەپ» دەپ ئاتالدى . ئۇنىڭ مالىيە كىرىم - چىقىمىنى ئۇيغۇر ئويۇشمىسى ئۈستىگە ئالغانلىقى ئۈچۈن ئەينى دەۋرلەردە «1 - خۇيلى مەكتەپ» ، يەنى خەلق باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ دېيىلەتتى .

مەكتەپنىڭ مۇدىرلىقىنى ئۇيغۇر ئويۇشمىسىنىڭ رەئىسى بولغان مەشھۇر زات ئىسمائىل ئاخۇن خەلپەت (1889 - 1985) ، ئابلەق ئەپەندىم ، پەخرىدىن توختى ، تۇرسۇن ئىسلام ، ئابلەز شاھ قاسىم قاتارلىقلار كەينى - كەينىدىن ئۆتتى .

قەشقەردىكى يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ تۈرتكىسىدە شەخسلەر مەبلەغ سېلىش ۋە ئۇيغۇر ئويۇشمىسى مالىيە ياردىمى بېرىش بىلەن يېڭى مەكتەپلەر كەينى - كەينىدىن قۇرۇلۇشقا باشلىدى . بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەردىكى سودا - تىجارەتچىلەردىن ئۆمەر ئاخۇنبايۇفلارنىڭ خۇسۇسىي زېمىنى ۋە مەبلىغى بىلەن

قۇرۇلغان تۈمەن بويى مەكتەپ (7 - باشلانغۇچ) ، مائارىپپەرۋەر زات توختى ھاجىم (1908 — 1965) نىڭ قىزىل دۆۋىدىكى (ھازىرقى سۇ مەكتىپى ئورنىدىكى) مەكتەپلەر ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەر . يەنە دورغا باي كۆلبېشى مەدرىسە ئورنىغا سېلىنغان باشلانغۇچ مەكتەپ ، ھەزرىت مەكتەپ ، قازىرىق مەكتەپ مۇراد بەخش ئاتام مەكتەپ ، كۆكئېرىق ھويلا مەكتەپ ، قوشكۆل مەكتەپ ، كۆك مەسچىت مەكتەپ ، قۇتبىدىن غوجامدىكى مەكتەپ ، موللا زادىدىكى مەكتەپ قاتارلىق مەكتەپلەرمۇ كەينى - كەينىدىن قۇرۇلۇپ ، شەھەر ئەتراپىدىكى جايلاردىمۇ مەدەنىيەت - مائارىپنىڭ باھار شامىلى يەلپۈنۈشكە باشلىدى . بۇلار قەشقەردىكى نامى بار ، قۇرۇلۇش تارىخى ئۇزۇن ، باشقۇرۇلۇشى ياخشى ، ئوقۇتقۇچىلىرى سەرخىل مەكتەپلەر ئىدى . يەنە قەشقەرگە تەۋە يېزىلاردىن بەشكېرەم ، ئاۋات ، يېڭىئۆستەڭ ، كونا شەھەر ، ئوپال - بۇلاقسۇ ، تاشمىلىقلاردىمۇ مائارىپنىڭ گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلگەندى .

قەشقەردە 1920 - يىللاردىن كېيىن ھېسابات ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئېھتىياجى بىلەن مالىيە - بوغالتىرلىق مەكتەپلىرىمۇ ئېچىلىشقا باشلىدى .

1925 - يىلى ئەنجان كوچىسى ئىچىدە ئابلا بايۋەچچىنىڭ شەخسىي تۇرالغۇسىدا تۇرغۇنجان بايۋەچچە ، ھېسامىدىن ئەپەندى ، مەجىدىدىن ئەپەندى ، ئەھمەد پەرىد ئەپەندى قاتارلىقلار تەكلىپ قىلىنىپ ، بوغالتىرلىق كۇرسى ئېچىلدى . يەنە 1927 - يىللىرى يۈسۈپ زىياھ ئەپەندىم ئۆز ئۆيىدە بەش قېتىمدىن ئارتۇق كۇرس ئېچىپ ، زامانىۋى مالىيە - بوغالتىرلىق ئىشلىرى بويىچە ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلىدى . مۇنداق كۇرسلاردا ئوقۇپ چىققان كىشىلەردىن رىشاتخان ئېلى ھاجى ئوغلى ، مىرزى مۆمىنجان ، ئابدۇرۇسۇل قادىر ، ئابدۇرەھىم قادىر ، ياسىن سەئىدى ، سەيدىن

ئېلى ، ئابدۇرېشىت تۇردىھاجى ، رېشات ھاجى ، ئابلىمىت ئاخۇن ، مەمتىمىن قۇربانى ، ئىبراھىم ھاجىم قاتارلىقلار كېيىنكى چاغلاردا قەشقەردىكى يېڭىدىن قۇرۇلغان مالىيە - ھېسابات ئوقۇتۇش ۋە تەربىيەلەش ئىشلىرىدا تايانچلارغا ئايلاندى . 1940 - يىلىدىن ئېتىبارەن «قەشقەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» مەخسۇس ھۆججەت چۈشۈرۈپ ، ئۆزىنىڭ باش بوغالتىرى رېشاتخان ئېلى ھاجىنىڭ مەسئۇللىقىدا مالىيە - بوغالتىرلىق كۇرسلىرى بىر قانچە قېتىم ئېچىلىپ كەڭ بوغالتىرلار قوشۇنىنىڭ يېتىلىپ چىقىشىغا ئاساس سېلىندى ۋە 1949 - يىلىدىن كېيىنكى مالىيە - سودا مەكتەپلىرىنىڭ ئاساسىنى شەكىللەندۈردى .

قەشقەر مائارىپىدىكى كەسپىي مەكتەپ قۇرۇش ئىشى 1939 - 1940 - يىللىرىدىن باشلانغان . ئەينى دەۋردە «قەشقەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» ھەمدە قەشقەر مائارىپ ئىدارىسى بىرلىكتە ھازىرقى ھەزرەت باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئۇدۇلىغا كەسپىي مەكتەپ تەسىس قىلغان ، مەكتەپنىڭ تەمىنات ۋە مالىيە خىراجەتلىرىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى چىقارغان .

مەكتەپتە مەدەنىيەت دەرسلىرى ۋە كەسپىي دەرسلەر تەسىس قىلىنغان . چۈشتىن بۇرۇن مەدەنىيەت دەرسى ، چۈشتىن كېيىن پىراكتىكا ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى سۈپىتىدە كەسپىي دەرس ۋە ئەمەلىيەت دەرسى ئۆتۈلگەن . مەكتەپتە كەسپىي دەرسلەردىن توقۇمىچىلىق كەسپى سىنىپلىرى تەشكىل قىلىنغان . بۇ يەردىكى گۈللۈك يىپ ، ئەدىيال ، يىپەك ، شايى - ئەتلەس ، بەقىسەم ، گىلەم ، قەشقەرنىڭ خام - شاتمۇ قاتارلىق تۈرلىرى ئۆگىتىلگەن . مەكتەپكە مۇھەممەد رەھىم مۇھەممەد مۇدىر ، ئەمەت سامساق ئىلمىي مۇدىر ، مۇھەممەد يۈسۈپ ئۇيغۇر ، ئېلى روزى ، نۇرسۇن مۆمىن ، ئابدۇقادىر مۇھەممەد زەۋقى ، روزى ھاجى قاتارلىقلار ئوقۇتقۇچى بولغان . بۇ مەكتەپتە يەنە مالىيە - بوغالتىرلىق سىنىپى

ۋە تېببىي سىنىپلارمۇ تەسىس قىلىنغان . بىتىم دەۋرىدە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىدىن بۇرھان ئەپەندىم ، ئەخمەتجان ئەپەندىم قاتارلىقلار قەشقەرگە كەلگەندە ھەزرەتتىكى كەسپىي مەكتەپنى زىيارەت قىلىپ ، مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش نەتىجىلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ، تەمىنات مەسلىسى جەھەتتە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتىن پۇل چۈشۈرىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بەرگەن . كەسپىي مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى قەشقەرگە تەۋە ھەرقايسى ناھىيىلەردىن كەلگەن ، ئۇلارغا مەكتەپ ھەقسىز ياتاق ، تاماق ئورۇنلاشتۇرغان . مەكتەپتە ئەڭ كۆپ بولغاندا 170 تىن كۆپرەك ئوقۇغۇچى ئوقۇغان بولۇپ ، بۇ مەكتەپتە ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدىن كېيىنكى چاغلاردا ئەل ئىچىگە تونۇلغان ئىختىساس ئىگىلىرى يېتىشىپ چىققان . مەكتەپ 1949 - يىللىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ئوقۇتقۇچىلىرى تارقاقلاشتۇرۇلغان .

قەشقەر مائارىپىنىڭ مەنزىلى ئۇزۇن بولۇپ ، ھەر بىر دەۋردە شانلىق ئىزلارنى قالدۇرغان .

قەشقەر مائارىپىنىڭ 1900 - يىللاردىن ، بولۇپمۇ 1920 - يىللاردىن كېيىنكى مائارىپ تەرەققىياتى ئالاھىدە بىر باسقۇچ بولۇپ ، ئۇنىڭ نۇرغۇن ئالاھىدىلىك ۋە ئىلغار تەرەپلىرى بار . بۇ مەزگىل قەشقەردە جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان يېڭى مەدەنىيەت ، يېڭى ئىدىيە ، يېڭى مائارىپ دەۋرى بولۇپ ، ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۆتكەن دەۋرلەرنى بۇنىڭ بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ .

ئىلغار مائارىپپەرۋەر زاتلارنىڭ ماقالە - ئەسەرلىرى ، يازغان كىتاب - دەستۇرلىرى ئارقىلىق سىڭگەن مائارىپ ۋە مائارىپنى سۆيۈش ، مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىش ، ئىدىيىسىگە ئاساسەن قەشقەر شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يېزا - كەنتلەردە نادانلىق ، خۇراپاتلىققا قارشى تۇرۇش چاقىرىقلىرى ئومۇم خەلقنىڭ

تەنتەنىلىك شوئارىغا ئايلاندى . شەھەر كوچىلىرى ، مەكتەپ تاملرىغا «ساۋاتسىزلىق - نادانلىق ، نادانلىق - قاراغۇلۇق» ، «ھەر مىللەتنىڭ ئىرفانى ، تەرەققىيات دەرىجىسىنىڭ مىزانى مەكتەبى ئىلاھدۇر» ، «مىللەتنىڭ خار - زەبۇن بولماقلىقىغا بائىس نېمىدۇر ؟ ئىككى نەرسىدۇر : بىرى ، جاھىلۇ نادانلىق ، يەنە بىرى ، تەپىرقە - ئىختىلاپ .» دېگەن دانالار سۆزلىرى چوڭ خەتلىك قىلىپ يېزىلغان بولۇپ ، مەكتەپلەردە ئوقۇلىدىغان ناخشىلاردىكى بېيت - مىسرالاردىمۇ بۇ ئىدىيە ئالغا سۈرۈلگەن .

مەكتەپلەردىكى قارا تاختىلارغا :

ياز ئەزىز ئوغلۇم ، قارا تاختىنى سىزىپ ئاق بور بىلەن ،
بور ئەمەس بەلكى ، ئەقلى ھېكمەت نۇر بىلەن .

ئۈچ نادانغا تېگىشىلمەس ، خەت ساۋاتلىق بىر كىشى ،
ئىلمۇ ئىرپان خۇددى گۆھەر ، ھېچ تېپىلماس تەڭدىشى .

دېگەندەك شېئىر - نەزىملەر يېزىلغان ، ئۇلار يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ يېتەكچى دەستۇرىغا ئايلانغان . شۇنىڭ بىلەن قەشقەردە ساۋاتسىزلىققا قارشى تۇرۇش بويىچە ئاممىۋى پائالىيەت كەڭ قانات يېيىپ ، شەھەرنىڭ بارلىق كوچا - مەھەللە ، مەكتەپ - مەدرىسىلىرىدە كەچ كۈرسىلەر ئېچىلىپ ، مەدەنىيەتكە يۈرۈش قىلىشنىڭ داغدۇغىسى كۆتۈرۈلدى .

مۇشۇ ئاممىۋى پائالىيەت جەريانىدا ، «قەشقەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» مائارىپقا چوڭ تۆھپە قوشتى . ئۇ قەشقەردىكى مەكتەپ ، مەدرىسە ، مەسچىتلەرنىڭ ۋەخپە كىرىملىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇپ ، ئۆزىنىڭ مۇھىم مالىيە مەنبەسى ئارقىلىق يېڭى مەكتەپ سېلىش ، مەكتەپلەرنى رېمونت قىلىش ، مەكتەپلەرنىڭ تەمىنات ، مالىيە خىراجەتلىرى ، بارلىق ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاش تەمىناتلىرىنى تولۇق يەتكۈزۈپ بەرگەن . ئۇ بىر قانچە قېتىملىق چەت ئەلگە ئوقۇغۇچى چىقىرىش ، قەشقەردىن ئۈرۈمچى ئۆلكىلىك

دارىلمۇئەللىمىنگە ئوقۇغۇچى ئەۋەتىش ئىشلىرىنىڭ بارلىق ئىقتىسادىي چىقىملىرىنى ئۈستىگە ئالغان . ئوقۇتقۇچى تەربىيەلەش كۈرسىلىرىنى داۋاملىق باشقۇرۇپ ، تەمىنات چىقىرىپ ، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلارغا بولغان ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلغان ، قەشقەردە ھەرخىل كەسپىي مەكتەپ ۋە كەسپىي مائارىپنى يولغا قويۇش ئارقىلىق قەشقەردىكى ئاممىۋى مائارىپ ئىشلىرىنى كۈچلۈك ئىلگىرى سۈرگەن .

گەرچە قەشقەردە 1949 - - 1950 - يىللىرىغىچە داۋام قىلغان مائارىپ سىنىپى چەكلىمە ، ئىجتىمائىي تۈزۈم ، يېتەكچى ئىدىيە جەھەتتىكى بىر تەرەپلىملىك ھەمدە دىن ، ئەنئەنە ، مەھەللىۋى تار مەھكىمىچىلىك قاتارلىق روھىي ئاجىزلىقلاردىن خالىي بولالمىغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ يېڭىچە مائارىپقا تەشنا بولغان ئومۇم خەلق سەپەرۋەرلىككە كەلگەن قاينام - تاشقىنلىق بىر مەزگىلى ئىدى .

قەشقەر مائارىپىنىڭ 30 - - 40 - يىللىرىدىكى مەزگىلدە تەربىيەلەنگەن مەكتەپ خادىملىرى ، ئوقۇتقۇچىلار ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى غوللۇق قوشۇنغا ئايلاندى . 1950 - يىللاردىن باشلاپ قەشقەر ئۇيغۇر مائارىپى يېڭى سۈپەت ، يېڭى سەۋىيە ، يېڭى قىياپەتتە تېخىمۇ يۇقىرى مەنزىلگە قاراپ ئىلگىرىلىدى . سان ، سۈپەت جەھەتتە زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى . 50 - يىللاردىن باشلاپ قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى كېڭەيتىلدى ، قەشقەر سەمەن 1 - ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى . ئارقىدىن قەشقەر تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپى ۋە باشقا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەر ، مالىيە - سودا مەكتىپى ، يېزا ئىگىلىك مەكتىپى ، قەشقەر تېببىي تېخنىكوم قاتارلىق تولۇق ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلىرى ، ھەرخىل كەسپىي تېخنىكوملار ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇپ ، قەشقەر مائارىپىنىڭ كۆپ خىل ، كۆپ قاتلام ،

كەسىپلەشكەن ، مۇنتىزىملاشقان تەرەققىيات باسقۇچى شەكىللەندى . كەڭ خەلق ئاممىسى پەرزەنتلىرىنى بۇ مەكتەپلەردە ئوقۇشقا رىغبەتلەندۈرۈپ ، مەكتەپلەرنىڭ تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىغا ئاكتىپ ماسلاشتى . قەشقەر مائارىپى كۆلەملىشىش ، مۇنتىزىملىشىش ، قېلىپلىشىش ۋە زامانىۋىلىشىشقا قاراپ يۈزلىنىپ ، ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ گۈللەنگەن يېڭى بىر دەۋرىنى كۈتۈۋالدى .

§ 3 . قەشقەرنىڭ 30 - يىللاردىكى ئاياللار مائارىپى

قەشقەردە كەڭ ئاياللار ۋە قىزلارنىڭ يېڭىچە پەننىي بىلىم ئۆگىنىشى مەركەز قىلىنغان يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى قوزغىلىپ ، يېڭى ئاڭ ، يېڭى ئۇسلۇبتىكى ئاياللار ۋە قىزلارنىڭ مائارىپ دەۋرى باشلانغىنىغا تەخمىنەن 75 يىل بولدى .

75 يىل مۇقەددەم كىشىلەر قەلبىنى زىلزىلىگە سېلىپ ، كەڭ ئاياللار جامائىتىنىڭ كۆڭۈل راينى ئۆزىگە جەلپ قىلغان يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى ئەينى چاغدىكى قەشقەر دائىرىسىدە جۈش ئۇرۇپ راۋاجلانغان يېڭى مەدەنىيەت ، يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ چەمبەرچاس باغلانغان يەنە بىر مۇھىم قاننىتى ئىدى .

كونا مەكتەپلەردە ئالدى بىلەن ئوغۇللار ئوقۇيتتى . ئۇ دەۋردىكى تۈزۈم ، ئەنئەنىۋى قائىدە ، چۈشەنچە ، يەرلىك كۆز قاراشلارنىڭ بىر تەرەپلىملىكى تۈپەيلىدىن مۇنداق مەكتەپلەردە قىز - ئاياللارنىڭ ئوقۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى . لېكىن دۇنياۋى تەرەققىيات ، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يېڭى مەدەنىيەت ، ئىدىيە ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولغان گېزىت - ژۇرناللار ، ئەخلاقىي

تەربىيە رسالە كىتابچىلىرى ، ئىلغار ئالىملارنىڭ يۇرتىمىزدىكى زىيارەت ، سۆھبەت بايانلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن كۆپلىگەن ئىلغار تىجارەتچىلەر ، مەدەنىيەت مائارىپ پېشۋالىرى ، بىر قىسىم جامائەت ئەربابلىرى نوپۇسنىڭ كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلغان ۋە كەلگۈسىدىكى ياش ئەۋلادلارنىڭ «تەربىيىچى ئانىلىرى» بولىدىغان قىزلارنى يېڭىچە مەكتەپلەرگە بېرىپ زامانىۋى مائارىپتىن بەھرىمەن بولۇشقا چاقىرىق قىلدى . نەتىجىدە ، دەسلەپ 1934 - يىلى قەشقەر شەھىرىدىكى «يۇمىلاق شەھەر قورغانى» غا تەۋە « تېرەكلىك » دېگەن يەردە قەشقەردىكى مەرىپەتپەرۋەر تىجارەتچىلەر ، مەشھۇر كىشىلەرنىڭ مەبلەغ سېلىشى بىلەن «مەھمۇدىيە» نامىدا بىر مەكتەپ ئېچىلدى .

بۇ مەكتەپكە 40 تەك قىز ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى . بۇ مەكتەپتە مۇنەۋۋەر خانىم ئاتلىق بىر تاتار ئايال ئوقۇتقۇچى بولدى ، ئابشەم سايىت ھاجى خانىمۇ مۇئەللىم بولدى ، مۇنەۋۋەر خانىم ھېساب دەرسى ، ئانا تىلى دەرسى ، ناخشا دەرسى قاتارلىقلارغا كامىل بولۇپ ، مۇلايىم مەجەزى ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان ھەمدە لاتىن تىلىدىنمۇ دەرس بەرگەن . ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدىن تۇرمۇش مەسىلىسى تۈپەيلى قەشقەرگە كېلىپ قالغان بۇ ئايال ئوقۇتقۇچى خانىم تەن سالامەتلىكىنىڭ ئانچە ياخشى ئەمەسلىكى ، بىر پۈتۈننىڭ مېيىپ بولۇشىغا قارىماي ، پۈتۈن ئىخلاسى بىلەن ئوقۇغۇچىلارغا دەرس ئۆتكەن .

بۇ مەكتەپنىڭ ئۆگىنىش ۋە ئۆگىتىش قىزغىنلىقى يۇقىرى بولۇپ ، ھەربىر ئاي ، ھەر بىر چارەك ۋە مەۋسۇملاردا ياخشى ئۆگەنگەنلەر مۇكاپاتلىنىپ تۇرغان ، بىراق سىياسىي ۋەزىيەتتە ئۆزگىرىش بولۇپ ئالتە ئايدىن كېيىن مەكتەپ تاقىلىپ كەتكەن . ۋەزىيەت ئوڭشالغاندىن كېيىن بىر قىسىم مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر ئوتتۇرىغا چىقىپ ، ئاياللار مائارىپى ھەققىدە تەشۋىقاتتىكى

كۈچەيتتى . دىنىي زاتلاردىن مەشھۇر ئالىم - ئۆلىما جامال ئاخۇن خەلىپىتىم ، سودا - سانائەتچىلەردىن مۇھەممەت نىياز مەخسۇم ، ئىمىن ھاجىم شىركەت ، تىللا قارىم ، ئىسرائىل شاگىزۇڭ ، شېرىپ بەگ ، مامۇت ئاخۇن ئۇلاي ، تۇرسۇن ئاخۇن (ئەپەندىم) مەخسۇم ، قاسىم ئاخۇن ئاچچىقسۇچى قاتارلىق قەشقەردىكى مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر باشلامچى بولۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ بىر - ئىككىدىن قىز پەرزەنتلىرىنى پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇشقا ئەۋەتتى ، بۇنىڭ قەشقەر شەھىرىدىكى تەسىرى ئىنتايىن چوڭ بولدى .

ئۇزاق ئۆتمەي قەشقەر شەھىرى ئەنجان كوچىسىدا تۇرۇشلۇق مەرىپەتپەرۋەر بايلاردىن مۆھىددىن جانباينىڭ ھەشەمەتلىك ھويلىسىنىڭ ئىككىنچى قەۋىتىدە «ئاياللار مەكتىپى» قۇرۇلۇپ ، ئايشەم سابىت ھاجى خانىم مەكتەپ مۇدىرى بولدى . گەرچە سىنىپ بىرلا بولۇپ ، ئوقۇغۇچى سانى كۆپ بولمىسىمۇ ، لېكىن ئۇ ، قەشقەر شەھىرىدىكى بىر يېڭىلىق ، ئىجادىيەت بولغىنى ئۈچۈن ، قەشقەر شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يېزىلارغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى .

جەمئىيەتتىكى قىزلارنى يېڭى پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇتۇپ ، زامانىۋى بىلىم ئېلىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىش جەريانىدا مەرىپەتپەرۋەر زاتلار ، نوپۇزلۇق كىشىلەرنىڭ ئاغزاكى تەشۋىقاتى ، جۈملىدىن ئەدەبىيات - سەنئەت شەكىللىرىدىن پايدىلىنىپ سەھنىدە قىلىنغان تەشۋىقاتتىن ئىبارەت كۈچلۈك سەپەرۋەرلىكنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە ، بۇ مەكتەپتە قىزلار بىلەن تولغان بىر سىنىپ پەيدا بولدى .

قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە قۇرۇلغان تۆت ئورۇندىكى تۆت سىنىپلىق قىزلار ۋە ئاياللار مەكتەپلىرىگە قەشقەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان مەرىپەتپەرۋەر تاتار زىيالىيلىرىدىن يۈسۈپ مۇزەپپەر ئەپەندىنىڭ ئايالى خەدىجە مۇزەپپەر خانىم ، سالاھىدىن

داموللامنىڭ ئايالى موشقىقە خانىم قاتارلىقلار پىشقان ، قابىل مائارىپچىلار بولغاچقا ، ئاياللار مەكتەپلىرىدىكى ئوقۇتۇشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ ، دەرسلىك جەھەتتىن يېڭىلىق يارىتىپ مەكتەپلەردىكى ئاياللارنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسىنى ياخشىلاشقا پۇختا ئاساس سالدى . ئۇلار مەكتەپلەردىكى ئاياللارغا ئوقۇتۇش ، ئۆگىنىش ، بىلىم ئېلىش مەزمۇن قىلىنغان لەرزىلەر ، مۇڭلۇق ناخشىلارنى ئۆگەتتى .

نۇرغۇن مۇنەۋۋەر ئايال زىيالىيلار ، مائارىپ تەشۋىقاتچىلىرى - نىڭ ئىلىم - مەرىپەت ، مەكتەپ ھەققىدىكى تەشۋىقاتلىرىغا ئاساسەن شەھەر كوچىلىرىغا ، مەكتەپلەرگە «مەكتەپ ۋەتەننىڭ ئەبەدىي نۇرلۇق چىراغىدۇر» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزلەر يېزىلغاندىن باشقا ، ھەرقايسى مەكتەپلەردىكى قىز ئوقۇغۇچىلار سەپ - سەپ بولۇپ شەھەر كوچىلىرىدا تەكشى قەدەم بىلەن :

كېتىپ بارىدۇ مەكتەپكە ،

گۈلگە ئوخشاش ئوماق بالىلار .

ئىشەنمىسەڭلار ، قاراڭلار ،

ئەنە بويىندا سومكىلار .

كەچ يېتىپ ، سەھەر تۇرۇپ ،

چاي ئىچىپ ، قورساق تويدۇرۇپ .

چاچ - كوكۇللارنى يەلپۈتۈپ ،

كېتىپ بارىدۇ مەكتەپكە .

دەپ ناخشا ئوقۇپ «بىر ، ئىككى ، ئۈچ» دېگەن ساناق ساداسىدا پائالىيەت ئېلىپ باراتتى ، نەتىجىدە ، قەشقەر كوچىلىرىدا مەكتەپ قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلدى .

قەشقەردىكى يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى ۋە ئىلھامى بىلەن ھەرقايسى يەرلەردە قۇرۇلغان مەكتەپلەردىكى قىز - ئاياللار

1934 - يىلىنىڭ بېشىدىن باشلاپ نوربېشى مەكتەپ ، باشقا جايلاردىكى قىز ئوقۇغۇچىلار «دورغۇبەگ كۆلېشى مەدرىسە» گە يۆتكىلىپ ، مەكتەپلەرنىڭ سىنىپ سانى كۆپەيدى .

بۇ يەردىكى مەكتەپكە قىز ئوقۇغۇچىلار بىلەن ئىمىن ھاجىم خەلىپىتىم باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئەسلىمىلىرىمۇ بىرلىكتە يۆتكەلدى . نەتىجىدە ، قىزلار ۋە ئاياللار سەككىز سىنىپ ۋە 15 نەپەر ئوقۇتقۇچى خادىم ۋە 250 تىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ئوقۇيدىغان بىر مەكتەپ بىنا قىلىندى .

قەشقەردىكى ئاياللار ۋە قىزلارنىڭ مەكتەپتىكى ئوقۇش ، ئەلىم - تەربىيە ئىشلىرى كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە بولغاندىن كېيىن ، كىشىلەرنىڭ كۆڭۈل رايى ، مەكتەپنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىنى كۆزدە تۇتۇپ ، قىزلار بىلەن ئاياللار ئوتتۇرىسىدىكى پەرققە ئاساسەن قىز ئوقۇغۇچىلار بىلەن تۇرمۇشقا چىققان ئاياللارنى ئايرىپ ئوقۇتىدىغان سىنىپلارنى تەسىس قىلىش تەقەززاسى تۇغۇلدى . 1937 - يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى تۈمەن دەرياسى بويىدىكى مەرىپەتپەرۋەر ئابدۇراخمان باينىڭ خۇسۇسىي جايغا تەسىس قىلىنغان مەكتەپكە ئاياللارنىڭ سەككىز سىنىپى يۆتكەلدى . مەخسۇس ئاياللار ئوقۇيدىغان بۇ مەكتەپ كېيىنكى چاغلاردا خەلق ئارىسىدا «چوكانلار مەكتىپى» دەپ ئاتالدى .

قەشقەردىكى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ تۈرتكىسىدە قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا مەكتەپتە ئوقۇشنى ئارزۇ قىلىدىغان قىزلار ۋە ئاياللارنىڭ سانى تېز كۆپەيدى . شەھەر ئەتراپىدىكى قوغان ، سەمەن ، ئاۋات ، بەشكېرەم ، قازىرىق ، توققۇزاق ، ئوپال ، كونا شەھەر ، يېڭى ئۆستەڭ قاتارلىق جايلاردا نۇرغۇن يېڭى مەكتەپلەر ئېچىلدى . ئەنە شۇنداق تەرەققىيات ۋە ئاياللار مائارىپىنى يۈكسەلدۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ، ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلەشنىڭ جىددىي ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن ئاياللار

مەكتەپلىرىنىڭ قارمىقىدا ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلەش كۇرسى ئېچىش قارار قىلىنىپ ، «ئاياللارنى ئاياللار ئوقۇتۇش» ، «ئاياللارنى ئاياللار باشقۇرۇش» پىرىنسىپى يولغا قويۇلدى .

1935 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە قەشقەر شەھىرى ئەنجان كوچىسىغا جايلاشقان كونا لىجىڭ يامۇل دېگەن جايدا ئابدۇرەھىم بايۇەچچە ۋە ئابدۇللا بايۇەچچىلەرنىڭ ھويلىسىدا (ھازىرقى قەشقەر شەھەرلىك بالىلار باغچىسىنىڭ ئورنىدا) خېلى بۇرۇنلا ھەر خىل كۇرس ، مەكتەپلەر ئېچىلغان بولۇپ ، كېيىن شۇ يەردە قەشقەردىكى خانىم - قىزلارنى ئوقۇتىدىغان بىر مەكتەپ بىنا قىلىندى . بۇ يەردە يەنىلا ئۇستاز ئايشەم سايىت ھاجى قىزى ئوقۇتقۇچى ھەم مەكتەپ مۇدىرى بولدى . بىر قانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن ، بۇ يەردە ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلەش مەقسەت قىلىنغان «دارىلمۇئەللىمات» تەسىس قىلىندى . ئۇ 1937 - يىلى ئۆزىدىكى تۆت سىنىپ ، 100 دىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىسى بىلەن ئۇيغۇر ئويۇشمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىن ۋە تەمىناتىدىن ھۆكۈمەت ، يەنى مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن شەھەر تەۋەسىدىكى ئون مەكتەپنىڭ بىرى سۈپىتىدە قەشقەر نەزەرباغدىكى كېرەمزادىلەرنىڭ خۇسۇسىي جايىدىكى دارىلمۇئەللىماتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى . بۇ مەكتەپنىڭ تەلىم - تەربىيە ۋە باشقۇرۇش سۈپىتى ياخشىلانغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ تەسىرى ۋە جەلپ قىلىش كۈچى ئۆستى . بۇ مەكتەپكە قەشقەر شەھىرىدىن باشقا ، شەھەرگە قاراشلىق ئاۋات ، بەشكېرەم ، توققۇزاق ، يېڭىئۆستەڭ ، ئاستىن ئاتۇش ، ئۈستۈن ئاتۇش ، پەيزىئات ، يېڭىسار ، مەكتەپ ، مارالبېشى ، يەكەن قاتارلىق جايلاردىن بىر قىسىم قىزلار كېلىپ قەشقەردىكى ئاياللار مەكتەپلىرى ، بولۇپمۇ «دارىلمۇئەللىمات» دا ئوقۇدى . قەشقەر «دارىلمۇئەللىمات» ياتاقلىق قىلىندى ، تەمىنات مەسىلىسىنى ئۇيغۇر ئويۇشمىسى ۋە

مائارىپ ئىدارىسى ئۈستىگە ئالدى ، مەكتەپكە باشقا جايلاردىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلارغا ھەقسىز ياتاق بېرىلدى ، ياتاقتا ياتىدىغانلارغا يوتقان - كۆرپە ھەقسىز تارقىتىپ بېرىلدى ، ھەتتا قەلەم ، قېرىنداش ، دەپتەر ، سىياھ قاتارلىق ئوقۇش ماتېرىياللىرى ھەقسىز تارقىتىپ بېرىلدى .

بىر قانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن ، ئەنجان كوچىسىدىكى «دارىلمۇئەللىمات» مائارىپ - مەدەنىيەت ھەرىكىتى تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجى ، شەھەردىن ، ئەتراپتىن كېلىۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپلۈكىدىن مەكتەپ ئورنى تارلىق قىلىپ ، قىيىنچىلىق پەيدا بولدى . يۇقىرىنىڭ تەستىقى ۋە مەبلەغ سېلىشى بىلەن بۇ مەكتەپتىكى بەش سىنىپ ، يەنى 250 تىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى خانىم - قىزلار قەشقەر شەھىرىنىڭ ئارقا ئوردا دېگەن يېرى (ھازىرقى شىنخۇا كىتابخانىسى بىناسى يېنىدىكى كوچا) دە يېڭىدىن سېلىنىپ تۆت يىلدا قۇرۇلۇشى تاماملاندى ۋە ئىككى قەۋەتلىك ئازادە مەكتەپ بىناسىغا كۆچۈرۈلدى .

بۇنىڭدىن باشقا ، 1943 - يىلى قەشقەر ياۋاغ گۆر مەھەللىسىدىكى «دۇمباخانا» ئورنى بۇزۇلۇپ «دارىلمۇئەللىمات» مەكتىپى قۇرۇلدى . مەكتەپنىڭ پەس تەرەپتىكى سىنىپلىرىدا ئوغۇللار ، ئۈستى تەرىپىدە قىزلار ئوقۇيتتى . مەخسۇس قىزلار سىنىپى 12 دىن ئارتۇق بولۇپ ، 350 - 400 دەك ئوقۇغۇچى ئوقۇيتتى . بۇ مەكتەپتە 20 دىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچى بار ئىدى . دەسلەپ بېلىقىز مۇسابايېۋا خانىم ، كېيىن نۇرىسا ئېلى خانىم قاتارلىقلار مەكتەپ مۇدىرى بولدى ، سوپۇرا موللا ئەيسا خانىم ، خەيرىنسا ئەمەت خانىم قاتارلىقلار مەكتەپنىڭ ئىلمىي مۇدىرى بولدى ، چولپان قادىر خانىم ، بېلىقىز جالالىدىن خانىم ، نۇرىسا نىياز ، ئاگىشە نۇر خانىم قاتارلىقلار ئوقۇتقۇچى بولدى .

1937 - يىلى ئەسلىدىكى ئەنجان رەستە ئىچىدىكى «سۇلاھ

مازار غوجام» قەبرىستانلىقى چىقىلىپ ، بىر مەكتەپ سېلىندى ، كېيىن بۇ مەكتەپ «گراژدانلار مەكتىپى» دەپمۇ ئاتالدى ، بۇ مەكتەپنى «قەشقەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» مەبلەغ سېلىپ قۇرۇپ چىققان بولۇپ ، بۇ مەكتەپتە سەككىز سىنىپ ، 300 دىن ئارتۇق قىز ئوقۇغۇچى ئوقۇغان .

يەنە 1934 - يىلى قەشقەردىكى مائارىپ دولقۇنىدا قىزىل دۆۋە دېگەن جايدا مەرىپەتپەرۋەر زات توختى ھاجىم ئۆز مەبلىغى بىلەن بىر مەكتەپ سالغان بولۇپ ، قىزلار ئايرىم ئۈچ سىنىپتا ، ئوغۇللار ئايرىم سىنىپتا ئوقۇغان . بۇ يەردە جەمئەت خانىم ، ئىمۇگۇسۇم خانىم قاتارلىقلار ئوقۇتقۇچى بولغان .

قەشقەردىكى ئاياللار مەكتەپلىرىدە ئوقۇتقۇچى بولغانلارنىڭ زور كۆپچىلىكى «قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن» مەكتىپى ۋە قەشقەر مائارىپ ئىدارىسى قاتارلىق جايلاردىكى مۇھىم رەھبەرلەر ، قەشقەردىكى مۇھىم زىيالىيلار بولۇپ ، ئۇلار ئارىسىدىكى ساپىت ئەپەندى ، مۇھەممەت يۈسۈپ جالالىدىن ، قىرغىز توختار ئەپەندى ، توختارۇپ ، تاتار مالىك ئەپەندى ، ئابدۇقادىر مۇھەممەت زەۋقى ، ئوبۇلقاسىم قادىر ، ئابدۇرەشىت قاسىم ھاجىم ، ھوشۇرۇپ ، ئابدۇقادىر ھېسامىدىن ، مۇھەممەت رەھىم مۇھەممەت ، ئىسمائىل سابىر ، ئابدۇللا زاكىر ، ئابدۇكېرىم زۇنۇن ، ئابباسۇپ ، ئۆمەر ئەمەت ، ئابدۇخېلىل مامۇت ، ئابدۇقادىر نەزەر ، ئوبۇلقاسىم ئىسمائىل ، نېگىمەت نىزامىدىن قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار پۈتۈن زېھنى ، ئۇستازلىق سېھرىي كۈچى بىلەن بۇ مەكتەپلەرگە كېلىپ ، ئىلىم ئىزدەۋاتقان نۇرغۇن خانىم - قىزلارغا دەرس بېرىپ ، ئۇلارغا ئىلىم مەشغىلىنى تۇتقۇزغان ئۆز دەۋرىنىڭ تالانتلىق ئۇستازلىرى ئىدى .

يەنە ئايال ئوقۇتقۇچىلاردىن ھۆرنىسا ئەمەت خانىم ، خەيرنىسا ئەمەت خانىم ، زەينەپ مەھمۇد خانىم ، زەيتۈنە خانىم ، ئوغۇلنىسا

شېرىپ خانىم ، ئەزىزگۈل كېرىم خانىم ، سائادەت قاسىم خانىم ، خاسىيەت خانىم ، ئائىشە تۇرسۇن خانىم ، ئالانۇر ھېلىم خانىم ، ئايىمىنسا نىياز خانىم ، ئىممە ئابدۇراھمان خانىم ، زىننەت غوجى خانىم ، بەھرىنسا خانىم ، نۇرىنسا كەنجى خانىم ، تۇنسا كېرىم خانىم ، بېلىقىز ئابدۇللا خانىم ، نۇرىنسا ئېلى خانىم ، چولپان قادىر خانىم ، مەخفۇزە بەختى خانىم ، بۇچەم مامۇت خانىم ، بېلىقىز جالالىدىن خانىم ، مارى سابىت خانىم ، مارى مامۇت خانىم ، بەختىنسا ئۆمەر خانىم ، تۇنسا ئۆمەر خانىم . . . قاتارلىق ئايال ئوقۇتقۇچىلار (خانىملار) «مەكتەپ» تىن ئىبارەت ئىلىم - ھېكمەتنىڭ نۇرئانە باغچىلىرىدىن بىرىدە جاپا چېكىپ ، خالىس نىيەت بىلەن ئائىلىق قەلب قاتلىرىدىن ئىلىم - مەرىپەت تەشئالىقىدا تۇرۇۋاتقان چوكانلار ۋە قىزلارنىڭ شاگىرتلىق تەلپۈنۈشلىرىگە ئۆز ۋۇجۇدلىرىدىن ئىلىم نۇرلىرىنى تۆككەن .

مەكتەپ بۇ يەردىكى ئوقۇتقۇچى - خانىملارنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن ، ئۇلارنىڭ بوش ۋاقىتلىرى ھەمدە تەتىل ۋە باشقا پۇرسەتلىرىدىن پايدىلىنىپ زۆرۈر دەرسلەرنى تولۇقلاش ئۈچۈن كۇرسلارنى تەشكىل قىلغان . بولۇپمۇ خەنزۇ تىلى ئۆگىنىشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن . بۇ يەردىكى كەچ كۇرسلاردا قابىل تەرجىمان ئابدۇرۇسۇل قادىر ئەپەندى خەنزۇ تىلىدىن ئىزچىل تۈردە دەرس ئۆتۈپ بەرگەن .

قەشقەردىكى ئاياللار مەكتەپلىرىدە باشلانغۇچ سەۋىيىسىدىكى سىنىپ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا سەۋىيىسىدىكى ھەرخىل كۇرس ، مەخسۇس ئوقۇتقۇچى تەربىيەلەش مەقسىتىدىكى «دارىلمۇئەللىمات» سىنىپلىرى بولۇپ ، ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلەش سىنىپلىرىغا ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولىدىغان ئوقۇتقۇچىلار بىلىشكە تېگىشلىك مائارىپ تەربىيە دەرسلىرىدىن «پېداگوگىكا» ، «پسخولوگىيە» ۋە مېتودىكىغا دائىر بىر قىسىم مۇھىم بىلىملەر

مەخسۇس ئۆگىتىلگەن .

يەنە مەدەنىيەت دەرسلىرى قاتارىدا قىزلار ۋە ئاياللارنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ، ئۇلارغا سالامەتلىكنى ئاسراش بىلىملىرىنى بېرىش مەقسىتىدە «ھېيىزى سەھەت» يەنى ھازىرقى «گېگىنا» دەرسى ئۆتۈلۈپ ، قىز - ئاياللارنىڭ شەخسىي تازىلىققا رىئايە قىلىپ ، ئۆز تەن سالامەتلىكىنى ئاسراش ، پاكىز ، يارىشمىلىق ، رەتلىك كىيىنىپ يۈرۈشتەك ياخشى ئادەتنى يېتىلدۈرگەن .

مەكتەپ يەنە مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىنىشتىن باشقا ، مەكتەپ مۇھىتىنى چۈشۈنۈپ ، جەڭگىۋار ، تەرتىپ - ئىنتىزاملىق ھەمدە مەكتەپنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى ئاشۇرۇش مەقسىتىدە تەنتەربىيە ، ناخشا دەرسلىرىنى تەسىس قىلىپ جىسمانىي ۋە روھىي ساغلاملىقنى ياخشىلاشنى ئىزچىل يولغا قويغان . جۈمە ياقۇپ ، ئەلى ئەيسا ، مامۇت ئىسمائىلنىڭ ئۆزلىرى يېزىپ ، ئۆزلىرى ئاھاڭغا سالغان ئىلىم - پەننى كۈيلەيدىغان ، ۋەتەننى ، خەلقنى قىزغىن سۆيىدىغان ، خۇراپات ، جاھالەتكە قارشى تۇرىدىغان ، ياپونغا قارشى تۇرۇپ ، ۋەتەننى قوغداش مەزمۇن قىلىنغان ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى ئۇرغۇپ تۇرىدىغان ئىنقىلابىي ناخشىلار ئۆگىتىلگەن . مەكتەپ پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ مائارىپقا يۈزلىنىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنىڭ كىشىلەر قەلبىگە سىڭىپ كىرىپ ، ئۇلارنى تەسىرلەندۈرۈش ۋە قايىل قىلىش رولىنى چىڭ تۇتۇپ ، شائىر قۇربان ئىمىننىڭ ئەينى دەۋردە يازغان «تېۋىپنىڭ ئالدامچىلىقى» ، «ساتىراشخاندا» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى سەھنىلەشتۈرۈشكە ئالاھىدە كۈچ چىقارغان . ئەسەشلەرگە قارىغاندا قەشقەر شەھىرى قوناق بازىرىدىكى ھازىرقى 2 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ زالىدا مەخسۇس ئاياللارغا بېلەت تارقىتىپ ئويۇن قويغان .

سەھنىدە ئاياللار مەكتەپلىرىدە ئىشلەۋاتقان ، ئاياللار سىنىپىدا ئوقۇۋاتقان خانىم - قىزلار چىقىپ نومۇر كۆرسەتكەن . بەزى خانىم - قىزلار ئەرلەرنىڭ كىيىمىنى كىيىپ ، ساقال - بۇرۇت بېكىتىپ ، زامانلار مابەينىدە دەۋر سۈرۈپ كەلگەن «كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش» نىڭ ئىجتىمائىي زىيانلىرىنى مەسخىرە قىلىپ : بىرنى ئىككى قىلساڭ ، بېشىڭ بولۇر سەرسان ، ئىككىنى ئۈچ قىلساڭ ھەممە ئىشىڭ بولۇر ۋەيران دەپ كومپىدىيلىك روللارنى ئالغان . بۇ يۇمۇرلار بىلەن يۇرتىمىزدىكى جاھالەتنى ، نادانلىقنى ، زۇلۇمنى ، ئالدامچىلىق قىلىۋاتقان داخان ، پېرىخون ، رەمچى - رەمالغا ئوخشاش پارازىت قۇرتلارنى تەنقىق قىلىپ ، جەمئىيەتتە زور ئىجتىمائىي ئۈنۈم پەيدا قىلغان .

1943 - يىلى 6 - ئاي ۋە 11 - ئايلاردا سەھنىلەشتۈرۈلگەن «غېرىب - سەنەم» ، «تاھىر - زۆھرە» ناملىق ئوپېرالاردا تاجىنىسا بەشىر خانىم سەنەمنىڭ رولىغا ، زەيتۇن شاھ ھاجى خانىم «زۆھرە» نىڭ رولىغا چىققان ، نۇرغۇن ئايال ئوقۇتقۇچى - خانىملار ھەرەمدىكى كېنىزەكلەر سۈپىتىدە ئېسىل كىيىملىرى بىلەن ياسىنىپ سەھنىدە مۇۋەپپەقىيەتلىك رول ئالغان . مۇنداق سەنئەت پائالىيەتلىرى كەڭ ئاياللارنىڭ سەنئەت ھاياتىنىڭ سىناق مەيدانى ، مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش يولى بولۇپ قالغان . ئاتاقلىق سەنئەت ئەربابى زەينەپ سىدىق خانىم ئەينى يىللىرىدىكى «دارلىمۇئەللىمات» نىڭ ئىقتىدارلىق ئوقۇتقۇچىلىرىدىن بىرى ئىدى ، ئۇنىڭ سەنئەتكە بولغان قىزىقىشى ئەنە شۇ گۈزەل مەكتەپتىن باشلانغان .

جەمئىيەتتىكى كەڭ ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ، جۈملىدىن ئاياللارنىڭ روھىي دۇنياسى ، ۋەتەنپەرۋەرلىك مائارىپىنى قىزغىن سۆيۈش ھېسسىياتىنى قوزغاپ ، قەلبىلەرنى زىلزىلىگە سالدىغان

ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيەتلىرى 1937 - - 1938 - يىللىرى كەڭ ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىپ ، ياپون باسقۇنچىلىرىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلغانلىقىدەك جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قارشى كەڭ جامائەت پىكرى تەييارلاش ، ئالدىنقى سەپكە ياردەم ئۈچۈن ئىئانە توپلاش پائالىيەتلىرىدە ئۈنۈملۈك رول ئوينىغان .

ئاياللار مەكتەپلىرىدىكى جاسارەتلىك خانىم - قىزلار تەشۋىقات ئۆمەكلىرىگە ئۆز ئىختىيارى بىلەن قاتنىشىپ ، شەھەر ئىچى ۋە شەھەرگە قاراشلىق يېزا - كەنت ، ناھىيىلەرگە بېرىپ بىر تەرەپتىن تەشۋىق قىلىپ ، يەنە بىر تەرەپتىن ئىئانە توپلىغان .

ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سېپىگە يوللانغان زور ئىئانە توپلاشتا يىغىلغان پۇلغا بىر نەچچە دانە ئايروپىلان سېتىۋېلىنغان بولۇپ ، قەشقەر ۋىلايىتى شىنجاڭ بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرۇپ ئالاھىدە شەرەپكە ئېرىشكەن .

قەشقەردىكى ئاياللار مەكتەپلىرىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى ، مەكتەپ ئوقۇغۇچى ، خانىم - قىزلارنىڭ جۇشقۇن روھى ، ساغلام جىسمانىي مۇكەممەللىكىنى قوغداش ۋە يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن ، دەرىستىن سىرتقى مەدەنىيەت - تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرغان بولۇپ ، بۇ پائالىيەتلەر ئالاھىدە ياخشى نەتىجە بەرگەن .

1935 - يىلىدىن ئېتىبارەن ھەر يىلى 10 - ئايدا قەشقەر شەھىرىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى قىزىل دەرياسى بىلەن تۈمەن دەرياسىنىڭ كېسىشكەن جايىدىكى «قىزىل مەيدانى» دا ئۆتكۈزۈلۈپ بولمىغان نەنھەرىكەت مۇسابىقىسىغا مەكتەپ بويىچە كولىكتىپ قاتناشقان . پۈتكۈل قەشقەر خەلقى ، شەھەرگە قاراشلىق يېزا - كەنتلەردىن كەلگەن تاماشىبىن ۋە تەنھەرىكەتچىلەر ئارىسىدا ئىككى چوڭ ئەترەت ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى . بىرى ، 6-7 ياشلىق ئوغۇل بالىلار ئۈستىگە ئاپئاق كىيىم ، بېشىغا ئۇزۇن

چېكىلىكى بار شەپكە كىيىپ ، 50 — 60 نەپەر تەنھەرىكەتچى ئەزمەتلەرنىڭ مۇرىسىگە مىنىپ تۇرۇپ ، ئىككى قولىدا تەڭ چاۋاك چالغان ھالدا :

جۈپ - تاق ، يۈپ - تاق
تاتلىق - تاتلىق يۇسىملاق .
كۆزى قارا ، يۈزى ئاق ،
جۈپ - تاق يۈپ - تاق .

دەپ ، دارىلئەيتام مەكتەپتىكى قادىر ئەپەندىم ، مەمتېلى ئوسمان قاتارلىقلار تۈزگەن بالىلار قوشاقلىرىنى ئېيتىشى مەيداندىكى كەڭ تاماشىبىنلارغا ناھايىتى يېقىملىق تەسىر بەرگەن . يەنە بىرى ، ئالاھىدە فورما بىلەن ياسىنىپ ، قوللىرىغا كالتەك تۇتقان «ئىزچىلار» قاتتىق ئىنتىزام بىلەن پۈتكۈل مەيداننىڭ تەرتىپىنى قوغدايتتى . بۇ «ئىزچىلار» ئارىسىدا 30 دەك قىزلار بار ئىدى . سوفىيە مامۇت ، خاسىيەت مۇھەممەت ، بۇخەلچەم مامۇت قاتارلىقلار ئەنە شۇ دەۋردىكى «ئىزچىلار» نىڭ ئەزاسى بولۇپ ، شۇ قۇراملىق «ئىزچى» قىزلار تەنتەربىيە سورۇنىغا ھەيۋەت بېغىشلىغان ئىدى . ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرغىنى ، ئۈستىگە كوپتا ، بېشىغا ئىسپانكا كىيگەن ، قوللىرىدا «ئىزچىلار» كالتىكىنى تۇتقان ھالدا ئايال ئوقۇتقۇچىلار ۋە يېتەكچىلەرنىڭ قوماندانلىقىدا رەتلىك قاتار بولۇپ تۇرغان قىزلار مەكتىپىدىكى تەنھەرىكەت ماھىرلىرى يىغىندىكى مەنزىرىلەرگە ھۆسن قوشقان ئىدى . بۇ سەپتىكى قىزلار يەنە مۇسابىقىنىڭ يېنىك ئاتلىكتا تۈرىدىكى 50 مېتىر ، 100 مېتىرغا يۈگۈرۈش قاتارلىق مۇسابىقىلەرگە قاتنىشىپ ياخشى ماھارەت كۆرسەتكەن ، تېخى بىرقىسىم ماھىرلار ئالاھىدە نەتىجە قازىنىپ خېلى كۆپ ماددىي مۇكاپاتلارنىمۇ ئالغان .

ئاياللار مەكتەپلىرىدىكى دەرىسلەر قاتارىدا ئوقۇتقۇچى خانىم -

قىزلارنىڭ ئېستېتىك زوقىنى قوزغاش ، ئەسەۋۇۋۇر ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن «رەسىم» دەپ ئاتالغان گۈزەل - سەنئەت دەرسىنى تاجى ناسىر خانىم بەرگەن . بەزى چاغلاردا ئوقۇغۇچىلارغا يەنە ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى بويىچە مەلۇمات بېرىلگەن ۋە ئۆلگىلەر كۆرسىتىلگەن .

قەشقەر شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئومۇمىي خەلق ساۋات چىقىرىش ھەرىكىتىنىڭ كۈچلۈك دولقۇنىدا نۇرغۇن قىزلار ۋە خانىملار قىزغىن روھى ، تولۇپ تاشقان پىداكارلىقى بىلەن مەكتەپتىن جەمئىيەتكە ، شەھەر ئىچىدىكى مەھەللىلەرگە ھەمدە شەھەر ئەتراپىدىكى پىزا - كەنتلەرگە بېرىپ ، شەھەر ھۈنەرۋەنلىرى ، كاسىپلار ، زەگەر ، ماشىنىچى ، ساتىراش ، ئاشپەز ، ناۋاي قاتارلىق ھۆپىگەرلەرنىڭ ساۋاتىنى چىقىرىپ خەلق ئاقارتىش ئىشلىرىغا ئالاھىدە تۆھپە قوشقان .

مەكتەپ خانىم - قىزلارنىڭ ئۆگىنىش قىزغىنلىقىغا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن سىنىپ ئاتلاش ، بالدۇر ئوقۇش تاماملاش چارىسىنى يولغا قويغان . نۇرغۇن زېھنى ئۆتكۈر ، جاسارەتلىك خانىم - قىزلار يۇقىرى قىزغىنلىق بىلەن مۇددەتتىن بۇرۇن ئوقۇش تاماملاپ شەھەردىن يىراق بولغان قورغان ، سەمەن ، بەشكېرەم ، ئاۋات ، يېڭىئۆستەڭ ، توققۇزاق قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ، خالىسا خىزمەت قىلغان ، بۇلارنىڭ ئارىسىدا كىشىنىڭ ھۆرمىتىنى قوزغايدىغان مەشھۇر شەخسلەر بارلىققا كەلگەن .

قەشقەر شەھەر زەگەر كوچىسىدىن قەمبەر ئېزىز خانىم «دارىلمۇئەللىمات» نى تاماملاپ ، يېڭىسارغا بېرىپ ، ئۇ يەردىكى مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچى بولغان . يېڭىساردىن ئايزىم غوپۇر ، ئابىدە ، مامۇت خانىملار قەشقەرگە بېرىپ ئوقۇشنى تاماملاپ ، يېڭىساردىكى مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچى بولغان .

قەشقەر ئوپالدىن بىرقانچە تۈركۈملەرگە بۆلۈنۈپ ، نۇرغۇن

ئەلاچى ئوقۇغۇچىلار «دارىلمۇئەللىمات» قا كەلگەن . پاشاخان جۈمە ، بېلىقىز جۈمە ، رابىيە مۇھەممەت ، خەيرىنسا داۋۇت ، ئاتكەم سادىق قاتارلىق توققۇز نەپەر قىز قەشقەرگە كېلىپ «دارىلمۇئەللىمات» نىڭ 3 - قارارلىق سىنىپىدا ئوقۇپ يەنە ئۆز يېزىسى ئوپالدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان .

بىرقىسىم پىداكار مائارىپچىلار يىراق جايلار ، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا ، يەنى تاشقورغان ، تورغات ، ئۇلۇغچات قاتارلىق جايلارغا «دارىلمۇئەللىمات» ئوقۇغان ئاياللارنى بىرگە ئېلىپ بېرىپ كەڭ مائارىپ ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان .

قەشقەرلىق ئايزىم مامۇت خانىم ئوپالغا ئوقۇتقۇچىلىققا بارغان ، نۇرخان مۇھەممەت يولدىشى ئابدۇقادىر ئارپ ئەپەندى بىلەن بىرلىكتە تاشقورغانغا بېرىپ ، بىرقانچە يىل تاجىك ، قىرغىز ئوقۇغۇچىلارنى ئىخلاس بىلەن ئوقۇتقان .

ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى شۇكى ، قەشقەردىكى ئاياللار مەكتەپلىرىدە ئوقۇۋاتقان خانىم - قىزلارغا زۆرۈر مەدەنىيەت دەرسلىكى ئارقىلىق نەزەرىيىۋى مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىتىشتىن باشقا ، ئەينى دەۋردىكى پېشقەدەم مائارىپچىلاردىن بىرتۈركۈملىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە تۈزۈلگەن «قول ھۈنەرۋەنچىلىك» دەرسىدىكى ئاساسىي ئىدىيە ۋە «قول ھۈنەر زېھنى زاكانىڭ بىلەن تاشدۇر ، ئۇ ، ئىنسان ئەقلى زاكاۋىتىنى ئاچقۇچى ئاچقۇچتۇر» دەيدىغان ھېكمەت پەلسەپىلىرىگە ئاساسەن ھەپتىدە ئىككى سائەتتىن مەخسۇس دەرس ۋە دەرسىتىن سىرتقى پائالىيەت سۈپىتىدە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ماھارەتلىرىدىن كەشتە تىكىش ، دوپپا تىكىش ، مەرەپ ياپقۇ ، كانىۋاي كۆڭلەك گۈللىرىنى ئىشلەش ، ياستۇق قاپلىرىغا گۈل كەشتە قىلىش ، تور توقۇش ، پايپاق ۋە پەلەي توقۇش ، قەغەز ئارقىلىق ھەرخىل رەڭدىكى گۈل ۋە گۈلدەستىلەرنى ياساش قاتارلىق گۈزەل سەنئەت

ماھارەتلىرىنى پىششىق ئۆگىنىپ ، بۇ يەردە ئوقۇۋاتقان خانىم - قىزلارنىڭ ئۈنۈپرسال ساپاسىنى ئۆستۈرۈشكە ئەھمىيەت بەرگەن . قەشقەردىكى ئاياللار مەكتەپلىرىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى ، مەكتەپ ئوقۇغۇچى خانىم - قىزلارغا ئىنسان ئۈنۈپرسال ساپاسىنىڭ يادروسى بولغان «ئادىمىي ئەخلاق» نى يېتىشتۈرىدىغان ، ئەخلاق - پەزىلەت تەربىيىسىنى ئالاھىدە چىڭ تۇتۇپ ياخشى ئېلىپ بارغان . مەكتەپ رەھبەرلىرى مەكتەپ رەھبەرلىك خىزمەتلىرىنىڭ ھەربىر ھالقىسىدا ئەر - ئايال ئوقۇتقۇچىلار دەرس مۇنبەرلىرىدە ، كۈلپىكتىپ پائالىيەتلەردە ھەمىشە ئومۇمىي ئەخلاق ، ئېتىقاد ، ئاياللاردىكى ئىنسانىي گۈزەللىك ، پاكلىق ، ئۆزىنىڭ ئاياللىق شان - شەرىپى ، ئىززەت - ھۆرمىتىنى ساقلاش ، شەرمىي ھايالىق بولۇش ، كەلگۈسىدىكى ئائىلىق سۈپىتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ، ئۆزلىرىنى تەربىيەلەۋاتقان مەكتەپلىرىنىڭ شان - شەرىپى ، جەمئىيەتتىكى نوپۇز - ئابروۋىلىرىنى قوغداشقا ئەھمىيەت بېرىشىنى ھەركۈن ، ھەرسائەت سۆزلەپ تۇرغان .

1940 - يىلى «قەشقەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» بىلەن مائارىپ ئىدارىسى مەبلەغ سېلىپ «ئۆسمۈرلەر جەمئىيىتى» قۇرغان . بۇ يەردە ھەرقايسى مەكتەپلەردىكى تەنتەربىيە ، مۇزىكا ، گۈزەل سەنئەت رەسىم ھەۋەسكارلىرى ھەمدە ھەرقايسى مەكتەپلەردىكى «ئىزچىلار» يازلىق لاگېر پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرغان . بۇ يەردىكى پائالىيەتكە بىرقانچە يىل ئاياللار مەكتەپلىرىدىكى ئايال ئوقۇتقۇچىلار ۋە ئوقۇغۇچى خانىم - قىزلارمۇ قاتناشتۇرۇلغان . بۇ يازلىق لاگېر پائالىيىتى نەزەرباغدىكى تۆمۈرباداڭ دېگەن يەردە ئۆتكۈزۈلگەن بولۇپ ، ئوغۇللار مۇھەممەت رەھىم ئاخۇننىڭ ھويلىسىدا قىزىقارلىق ئويۇن خاراكتېرىنى ئالغان تۈرلۈك مەدەنىي پائالىيەتلەر بىلەن مەشغۇل بولغان . ياتاق ، تاماق ۋە باشقا

راسخوتلىرىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئۈستىگە ئالغان ، لاگېر پائالىيىتىگە چىققانلار ياتاقتا يېتىپ ، ھەپتىدە بىر كۈن ، يەنى جۈمە كۈنى دەم ئېلىش قىلىپ ئائىلىسىگە قايتقان .

قىزلارنىڭ لاگېر پائالىيىتىگە ئائىشە تۇرسۇن خانىم مەسئۇل بولغان . قەشقەردىكى ئاياللار مەكتەپلىرىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى ، ئاياللار مەكتەپلىرىنىڭ تەشكىلى ئىنتىزامى ئالاھىدە قاتتىق بولغان . مەكتەپ ئەينى دەۋردىكى كۆز قاراش ، ئەنئەنە ۋە ئېتىقاد چۈشەنچىلەرگە خىلاپ ئىشلارنىڭ يۈز بەرمەسلىكىنى مەكتەپنىڭ جەمئىيەت ۋە جامائەت ئالدىدىكى نويۇزىغا تەسىر يەتكۈزمەسلىكىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان ھالدا مەكتەپ ئىنتىزامىنى بەلگىلىگەن .

ھەرقايسى جايلاردىكى ئاياللار مەكتەپلىرىدە مەخسۇس تەرتىپ - ئىنتىزام مۇدىرلىرى تەيىنلەنگەن . مەكتەپنىڭ مەسئۇللىرى ، مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى خانىملار ، ئۆزلىرى بىرىنچى بولۇپ شەخسىي ئەخلاق ، مەكتەپ ئومۇمىي قائىدە - نىزاملرىغا رىئايە قىلىپ ، ئاندىن قالغان ئوقۇغۇچى خانىم - قىزلارغا قاتتىق تەلەپ قويۇپ كەلگەن . ئۆزلىرىنىڭ بىلىم مەلۇماتى ، ئەدەب - ئەخلاقى مەكتەپنىڭ ئىنتىزاملىق ، تىنچ - بىخەتەرلىكى بىلەن ئاياللار مەكتەپلىرى ۋە جەمئىيەتتە تەسىر قوزغاپ ، كوچا - كويىلاردا ، جامائەت سورۇنلىرىدا بۇ مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى خانىملار ، ئوقۇغۇچى خانىم - قىزلارنى خەلق ئاممىسى قىزغىن ھۆرمەتلەيدىغان ئەھۋال شەكىللەنگەن ، مەكتەپ ئىچى ۋە مەكتەپ سىرتىدا قالايمىقانچىلىق ئەھۋاللىرى كۆرۈلمىگەن . مەكتەپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەۋەلىكىنى باشقۇرۇشنى ئالاھىدە چىڭ تۇتقان . مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان قىزلارنى ئاتا - ئانىسى تۇرمۇشقا چىقىرىدىغان بولسا ، مەكتەپتىن رۇخسەت سوراش تەلەپ قىلىنغان . قىزلارنىڭ ئىلتىماسىغا ئاساسەن مەكتەپ ئۇلارغا 15

كۈنلۈك توي ئىجازىتى بېرىپ ، 15 كۈندىن كېيىن ئۇلارنىڭ داۋاملىق مەكتەپكە كېلىپ ئوقۇشى تەلەپ قىلىنغان ، 15 كۈندىن كېيىن مەكتەپكە كەلگەنلەرگە ئالاھىدە قەغەز يېزىپ بېرىلسە ، ئەسلىي مەكتەپتىكى ئوقۇش تەۋەلىكىنى بىكار قىلىپ ، «چوكانلار مەكتىپى» گە چىقىپ ئوقۇش رەسمىيىتى بېجىرىپ بەرگەن ، خانىم - قىزلارمۇ ئۆز مەكتىپىنى ، ئوقۇشنى چىن دىلىدىن سۆيگەچكە ، بالدۇرراق مەكتەپكە قايتىپ داۋاملىق ئوقۇشنى ئارزۇ قىلغان . شۇڭا قەشقەردىكى ئاياللار مەكتەپلىرىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچى ئالاھىدە زور بولۇپ ، مەكتەپكە كېلىپ ئوقۇيدىغان خانىم - قىزلارنىڭ سانى كۈنسېرى كۆپەيگەن . قەشقەردىكى ئاياللار مەكتەپلىرىنىڭ باشقۇرۇلۇشى ، ئوقۇش ئىشلىرىدىكى پائالىيەتلەر قەشقەردىكى سىياسىي ، ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماي قالمىدى .

شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىش كېرەككى ، قەشقەردىكى ئاياللار مەكتەپلىرى ۋە قىزلار سىنىپلىرىدا ئوقۇغان ۋە ئىشلىگەن ھەربىر خانىم قىزلارنىڭ روھىي دۇنياسى ۋە ئىدىيە مەركەزلىرىدە ئەينى دەۋردىكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قەلبىگە بىرلەشتۈرگەن «ساۋاتسىزلىق — قاراڭغۇلۇق ۋە جاھالەت ، مەكتەپتە ئوقۇش ، تەربىيە كۆرۈش — ئۇشبۇ جاھالەتتىن قۇتۇلۇپ يورۇقلۇققا چىقىش ، جاھىل ۋە نادانلىق مىللەتنىڭ خاراب بولمىقىنىڭ باش جىنايەتچىسى» دەيدىغان مەدەنىيەت شوئارىنىڭ پارلاق نۇرى چاقناپ تۇرغان ئىدى . بۇ خىل روھ كەڭ خانىم - قىزلار ، كەڭ ئاياللار كولىكتىپىنىڭ روھىي دۇنياسىنى ئازاد قىلىپ ، ئۇلارنى ئويلىنىشقا رىغبەتلەندۈرگەن ئىدى . يېڭىچە ئاياللار مەكتەپلىرىدە ئوقۇغان ، ئوقۇشنى ئارزۇ قىلغان ھەربىر خانىم - قىزلاردا ئىلىم ئىگىلەش ، ساۋاتلىق ، بىلىملىك ئانا بولۇش ، دەيدىغان بىرلا ئېتىقاد مەركىزى بولۇپ ، ئۇلاردا ئوقۇپ خىزمەتكە چىقىش ، كادىر

بولۇش دەيدىغان شەخسىي ھېسسىيات يوق ئىدى . ئۇلار مۇشۇنداق روھىيەت پاكلىقى ئىچىدە پىداكارلىقنى نامايان قىلىپ ، نۇرغۇن مائارىپچىلار ئۈچۈن ئۆرنەك بولغان ئىدى .

1930 - يىللاردىن ئېتىبارەن قانات يايغان مەدەنىيەت ھەرىكىتى جەريانىدا قۇرۇلۇپ ، تەرەققىي قىلغان قەشقەردىكى ئاياللار مەكتەپلىرى ، ئاياللار مائارىپى قەشقەر ۋىلايىتى دائىرىسىدىلا ئەمەس ، بەلكى پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭ دائىرىسىدىمۇ يۇقىرى ئىناۋەتكە سازاۋەر ئىدى . بۇ مەكتەپتە ئوقۇغانلار ۋە ئوقۇتقۇچى خانىم - قىزلار مىللىي مائارىپنىڭ دەسلەپكى ئاساسىنى تەشكىل قىلغان كۆتۈرەڭگۈ روھلۇق مائارىپ قوشۇنى بولۇپ ، 1950 - يىللاردىن كېيىنكى مىللىي مائارىپ ئۈچۈن نۇرغۇن ئىختىساسلىق ئوقۇتقۇچى - خانىملارنى تەربىيەلەپ بەردى . ئۇلار مۇشۇ تەربىيىنىڭ شارائىتى بىلەن ئازادلىقتىن كېيىنكى مىللىي مائارىپنىڭ تايانچ خادىملىرى ، ئاتاقلىق مائارىپچى خادىملارغا ئايلاندى . قەشقەردىكى ئاياللار مەكتەپلىرىنىڭ سىنىپ ، مۇنبەرلىرىدىن پەرۋاز قىلىپ ئۇچۇپ چىققان سان - ساناقسىز سۇمۇرغلار ئۆز پائالىيەتلىرى بىلەن جەمئىيەتتە شان - شۆھرەت قازىنىپ ، مەشھۇر ئىجتىمائىي پائالىيەتچىلەر ، جەمئىيەت ئەربابلىرى ، پەن - تېخنىكا ، مائارىپ ، سەھىيە ساھەسىدىكى مۇنەۋۋەر ئىختىساس ئىگىلىرىدىن بولۇپ ، كەڭ ئاممىنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشتى .

قەشقەردىكى مىللىي مائارىپ تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتتا قەشقەردىكى تۇنجى ئاياللارنىڭ پەننىي مەكتەپلىرى ھەققىدىكى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ، ئۇنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىنى ئەسلەش ، ئۇنىڭغا ئويىيىكتىپ ۋە ئىلمىي باھا بېرىش ناھايىتى مۇھىم بىر ساھە ، شۇنداقلا قەشقەر مىللىي مائارىپ تارىخىنى تولۇق بايان قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم تەركىبى

قىسىمىنىڭ بىرى . قەشقەردىكى ئاياللار مەكتەپلىرىنىڭ شانلىق تۆھپىسى مائارىپ تارىخىمىزدا ھەرگىز ئۆچمەيدۇ .

§ 4 . ئازادلىقتىن كېيىنكى قەشقەر مائارىپى

1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۇلۇغ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى مىسلىسىز تارىخىي بۇرۇلۇش سۈپىتىدە ھەرقايسى ساھەلەرگە يېڭىچە گۈللىنىش پۇرسىتى يارىتىپ بەردى ، جۈملىدىن جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۈلى بولغان مائارىپمۇ يېڭى دېموكراتىك ۋە سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئېھتىياجىغا ماس ھالدا يېڭىچە قىياپەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ ئازادلىق تېڭىنى كۈتۈۋالدى . مائارىپ پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئەڭ سەزگۈر ئەزاسى بولغاچقا ، جەمئىيەتتىكى تۈپ خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش ، سىياسىي ، ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈم جەھەتتىكى ھالقىلىق بۇرۇلۇشلار ئالدى بىلەن مائارىپتا ئەكس ئەتتى . ئازادلىقتىن كېيىنكى ئېلىمىزنىڭ يېڭىچە سوتسىيالىستىك مائارىپ تۈزۈلمە ئىسلاھات ھەرىكىتى قەشقەر مائارىپىدىمۇ بىۋاسىتە ئەكس ئەتىپ قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي مائارىپىغىمۇ ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى . جامائەتچىلىككە ئايان بولغان مۇنداق زور ئۆزگىرىش ۋە بۇرۇلۇش جەريانلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق . ناۋادا ئازادلىقتىن كېيىنكى قەشقەر مائارىپىدىكى يېڭىچە ئۆزگىرىشلەرنى تىلغا ئېلىش توغرا كەلسە ، ئۇنى تۆۋەندىكى تۆت نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن :

بىرىنچى ، بىز يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، قەشقەرنىڭ مائارىپ تارىخى ناھايىتىمۇ ئۇزۇن بولۇپ ، كونا

ئەنئەنىۋى مائارىپ سىستېمىسى (دىن تۈسىدىكى مەدرىسە مائارىپى) ۋە 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلانغان (ئېنىقراق ئېيتقاندا قەشقەردە تۇنجى پەننىي مەكتەپ بىنا بولغان گۇاڭشۈينىڭ 15 - يىلى، يەنى مىلادىيە 1889 - يىلى) مۇنتىزىملاشقان پەننىي مەكتەپ سىستېمىسى ئۆزئارا گىرەلەشكەن ھالدا ئازادلىققا ئۇلاشقان ئىدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكى مائارىپ ئىدارىسى ۋە ساخاۋەتچى شەخسلەر (خۇسۇسىيلاشقان ئىگىدارچىلىقتىكى مەكتەپلەر) خەلق باشقۇرۇشىدىكى، يەنى 30 - يىللارنىڭ بېشىدا قۇرۇلغان قەشقەر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ئىگىدارچىلىقىدىكى مەكتەپلەر قاتارلىق ئۈچ قاتلاملىق باشقۇرۇش گەۋدىسىدىن تەركىب تاپقان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە «خۇبىلى مەكتەپ» لەر ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيتتى. ئازادلىقتىن كېيىن، بۇ مەكتەپلەر بىردەك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى، بۇنىڭ بىلەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاشى، مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇش ۋە راسخوتلىرى بىر تۇتاش دۆلەت مالىيىسىدىن بېرىلىدىغان مائارىپ تۈزۈلمىسى بارلىققا كەلدى. ئىككىنچى، ئازادلىقتىن بۇرۇنقى پەننىي مەكتەپلەردىمۇ قوشۇمچە دىنىي دەرسلەر تەسىس قىلىنغان. ئازادلىقتىن كېيىن بۇ ھالەت ئۆزگەرتىلىپ، مەخسۇس قۇرۇلغان چەكلىك دائىرىدىكى ئايرىم دىنىي مەكتەپلەردىن باشقا، ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى بارلىق پەننىي مەكتەپلەردە دىنىي دەرس ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئۈچىنچى، ئۈستقۇرۇلمىغا ماس ھالدا مەكتەپ ئىستىلى ۋە ئوقۇتۇش مەزمۇنى تۈپتىن يېڭىلاندى. بۇ جەھەتتىكى ئىسلاھاتلار قەدەم باسقۇچلۇق ھالدا بىر تۇتاش پىلانلىنىپ مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلتۈرۈلدى.

تۆتىنچى، ئازادلىقتىن كېيىن قەشقەر مائارىپى سان، سۈپەت، كۆلەم ۋە ئوقۇتۇش كۆلىمى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىككى،

ھەتتا ئۈچ خانلىق ھەسسە نىسبىتى بويىچە ئۆسۈش ۋەزىيىتىنى ياراتتى. ئازادلىقتىن بۇرۇن قەشقەر رايونىدا پەقەت ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئىككى دارىلمۇئەللىمىن (ئۆلكىلىك قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى ۋە يەكەن باشقۇرۇشىدىكى ئاددىيىراق يەكەن دارىلمۇئەللىمىن) ۋە بىر ئوتتۇرا مەكتەپتىن قۇرۇلمىسى كۆپ قاتلاملىشىپ، يەسلى مائارىپى، باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى، ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى، دارىلمۇئەللىمىن مائارىپى، كەسپىي مەكتەپلەر مائارىپى، ئالىي مەكتەپ مائارىپى، ھەتتا گاس - گاجىلار مائارىپى قاتارلىق قاتلاملىق مائارىپ تورى شەكىللەندى. ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش نىشانلانغان ئىشتىن سىرتقى چوڭلار مائارىپى شەھەردىن يېزا - قىشلاقلارغىچە ھەممە جاينى قاپلىدى. ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ۋە سىرتتىن ئوقۇتۇش، رادىئو - تېلېۋىزىيە ئوقۇتۇشى قاتارلىق مائارىپ مۇئەسسەسەلىرى ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كەلدى. تۆۋەندىكى سانلىق مەلۇماتلار بۇنىڭ جانلىق دەلىلى.

قەشقەر رايونىدا 1954 - يىلى 11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسى باشقۇرۇشىدىكى بىر يەسلى تۇنجى قېتىم قۇرۇلدى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە، ئىدارە - جەمئىيەتلەر، كارخانىلار، زاۋۇتلار، يېزا - بازار ۋە مەھەللە كومىتېتلار باشقۇرۇشىدىكى يەسلىلەردىن تاشقىرى، ۋىلايەتلىك ۋە ناھىيىلىك مائارىپ ئورگانلىرى باشقۇرىدىغان مەخسۇسلاشقان ۋە مۇنتىزىملاشقان يەسلىلەرنىڭ سانى 80 گە يېتىپ، ئوقۇغۇچى سانى 6566 دىن، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سانى 400 دىن ئېشىپ كەتتى. 1949 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە جەمئىي 213 باشلانغۇچ مەكتەپ بار بولۇپ، ئۇنىڭدا 49 مىڭ 337 ئوقۇغۇچى، 2220 ئوقۇتقۇچى پار ئىدى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە دۆلەت باشقۇرىدىغان پۈتۈن كۈنلۈك ئوقۇتۇش تۈزۈمىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ سانى 1114 كە، ئوقۇغۇچى سانى 331 مىڭ 162

گە ، ئوقۇتقۇچى سانى 15 مىڭ 680 گە كۆپەيدى .
قەشقەردە مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) تۇنجى
ئوتتۇرا مەكتەپ ، يەنى ئۆلكىلىك تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ
قۇرۇلغان ۋە شۇيىلى 120 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان . بۇ
مەكتەپنىڭ ئورنى ئەينى ۋاقىتتا قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنىڭ
ئىچىدە ئىدى . كېيىنرەك بۇ مەكتەپنىڭ نامى «ئۆلكىلىك قەشقەر
ئوتتۇرا مەكتىپى» دەپ ئۆزگەرتىلگەن . 1949 - يىلى بۇ مەكتەپتە
سەككىز سىنىپ (ئوغۇل ئوقۇغۇچىلار ئالتە سىنىپ ، قىز
ئوقۇغۇچىلار ئىككى سىنىپ) بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى
سىنىپ تولۇق ئوتتۇرا سىنىپى ئىدى . 1950 - يىلى 12 - ئاينىڭ
11 - كۈنى قەشقەر ئوتتۇرا مەكتىپى قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن
مەكتىپى نامىدا قەشقەردە قۇرۇلماقچى بولغان ئوتتۇرا
مەكتەپلەرنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرىنى (مۇھىمى ئوقۇتقۇچىلار
قوشۇنىنى يېتىشتۈرۈش) ئۆز ئۈستىگە ئالدى . 1953 - يىلىدىن
باشلاپ قەشقەر شەھىرى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە بارلىق ناھىيىلەردە ئارقا -
ئارقىدىن ئوتتۇرا مەكتەپلەر (تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا)
قۇرۇلۇشقا باشلىدى . 1990 - يىلىغا كەلگەندە قەشقەر
ۋىلايىتىدىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ سانى 143 كە ،
تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ سانى 13 كە ، تولۇقسىز - تولۇق
ئوتتۇرا ئارىلاش مەكتەپلەرنىڭ سانى 37 (جەمئىي 193 مەكتەپ)
گە كۆپىيىپ ، ئوقۇغۇچى سانى 82 مىڭ 378 گە (تولۇقسىز
ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى 64 مىڭ 808 نەپەر ، تولۇق
ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى 17 مىڭ 570 نەپەر) گە يەتتى .
مەخسۇس ئوقۇتقۇچى 1949 - يىلىدىكى 11 دىن كۆپىيىپ 1990 - يىلىغا
كەلگەندە 6634 كە يەتتى . مۇشۇ تىپتىكى مۇنتىزىملاشقان
ئۈنۈپرسال ئوتتۇرا مەكتەپلەردىن باشقا ، يەنە بۇ رايوننىڭ
ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي قۇرۇلۇش ئېھتىياجىغا ماس ھالدا

بىر قىسىم كەسىپى ئوتتۇرا مەكتەپلەرمۇ بارلىققا كەلدى . ئەسلىدە مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) بىر تولۇقسىز كەسىپى ئوتتۇرا مەكتەپ تەسىس قىلىنغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا توقۇمىچىلىق ۋە يېزا ئىگىلىكتىن ئىبارەت ئىككى كەسىپ بار ئىدى . 1947 - يىلى بۇ مەكتەپنىڭ توقۇمىچىلىق كەسىپىگە تۆت سىنىپ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان . شۇ يىلى 11 - ئايدا بۇ مەكتەپنىڭ دەرىجىسى كۆتۈرۈلۈپ ، ئۆلكە باشقۇرۇشىدىكى قەشقەر ئالىي كەسىپى مەكتىپى بولغان . يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ، بۇ مەكتەپنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۆتكۈزۈۋېلىپ ، بۇ مەكتەپ «قەشقەر كەسىپى مەكتەپ» دېيىلگەن . 1957 - يىلىغا كەلگەندە پۈتۈن مەملىكەت بويىچە مائارىپ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنى بىرلەشتۈرۈش تەلەپ قىلىنغان مائارىپ ئىسلاھاتى باشلاندى . بۇنىڭ بىلەن قەشقەرنىڭ كەسىپى مائارىپىدا يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرى بىلەن كەسىپى ئوتتۇرا مەكتەپلەر ناھايىتى تېز سۈرئەت بىلەن تەرەققىي قىلدى . 1958 - يىلىغا كەلگەندە ۋىلايەت بويىچە يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرىنىڭ سانى 116 گە يېتىپ ، ئوقۇغۇچىلىرى 8125 تىن ئېشىپ كەتتى .

قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمىنىڭ ستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا ، 1959 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى قەشقەردىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم خەلق گۇڭشېلىرىدا بىردىن يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلغان ، 1962 - يىلىغا كەلگەندە يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرىنى تەڭشەش ، تەرتىپكە سېلىش خىزمىتى باشلاندى . شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەت دائىرىسىدە پەقەت بەش كەسىپى ئوتتۇرا مەكتەپ ساقلىنىپ قېلىپ ، قالغانلىرى قىسقارتىلدى . چۈنكى بۇ يىللاردا باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى پۈتكۈزگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ %95 تىن كۆپرەكىگە ئادەتتىكى مۇنتىزىم ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئۆرلەپ ئوقۇش

ئىمكانىيىتى يارىتىلدى .

1966 - يىلىدىن 1976 - يىلىغىچە ئېلىپ بېرىلغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە قەشقەر ۋىلايىتىدىكى بارلىق كەسپىي ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى . 1975 - يىلى مەملىكەت بويىچە قانات يايدىغان «7 - ماي داشۆسى» (“五·七” 大学) قۇرۇش دولقۇنىغا ماس ھالدا قەشقەردىمۇ شۇ يىللىرى 23 ئورۇندا «7 - ماي داشۆسى» قۇرۇلۇپ ، ئوقۇغۇچى سانى 1238 كە يەتتى . 1980 - يىلى بۇ خىلدىكى ئاتالمىش «داشۆلەر» ئومۇميۈزلۈك ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى .

1987 - يىلى ۋىلايەت بويىچە مۇنتىزىملاشقان ئۈچ كەسپىي ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى . 1989 - يىلىغا كەلگەندە بۇ كەسپىي ئوتتۇرا مەكتەپلەردە 12 كەسپ تەسىس قىلىنىپ ، سىنىپلار سانى 143 كە (بۇنىڭ ئىچىدە كەسپىي تولۇق ئوتتۇرا سىنىپى 63 ، تولۇقسىز ئوتتۇرا كەسپىي سىنىپى 80) ، ئوقۇغۇچىلىرى 5636 گە يەتتى . 1974 - يىلى قەشقەردە تېخىمۇ مەخسۇسلاشقان ۋە كەسىپلەشكەن تېخنىك ئىشچىلار مائارىپى يولغا قويۇلۇپ ، شۇ يىلى تەربىيەلەش كۇرسلىرى ئېچىلدى . 1978 - يىلى مۇشۇ خىل كۇرسلار ئاساسدا رەسمىي تېخنىك ئىشچىلار سىنىپى مەكتىپى قۇرۇلۇپ ، 1989 - يىلىغا كەلگەندە بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى 879 كە ، ئوقۇتقۇچى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلىرى 143 كە يەتتى . بۇ مەكتەپ ئاساسەن ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىك ئىشچىلارنى تەربىيەلەشنى ئاساس قىلغان .

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ قەشقەر رايونىدا ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي مائارىپ يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى . 1955 - يىلى 4 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك كەسپىي ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى ، 1956 - يىلى يەنە قەشقەر سۇچىلىق مەكتىپى ، قەشقەر مالىيە - سودا مەكتىپى ، قەشقەر تېببىي مەكتەپ ، قەشقەر كانچىلىق مەكتىپى قاتارلىق تۆت ئوتتۇرا

تېخنىكوم قۇرۇلدى . 1960 - يىلى بۇ خىل كەسپىي تېخنىكوملار كۆپىيىپ ، سانى 10 غا يەتتى . 1989 - يىلى ۋىلايەت دەرىجىلىك كەسپىي تېخنىكوملار قايتىدىن تەرتىپكە سېلىندى ، شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەت دەرىجىلىك كەسپىي تېخنىكوملار يەتتىگە ئىخچاملاندى . ئوقۇغۇچىلىرى 2558 گە ، ئوقۇتقۇچى ، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى 854 نەپەرگە يەتتى .

تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان يەنە بىر نۇقتا شۇكى ، قەشقەردە ئالىي مائارىپ بولماسلىقتەك تارىخقا خاتمە بېرىلىپ ، 1962 - يىلى ئالىي مائارىپ سىستېمىسىدىكى قەشقەر پېداگوگىكا تېخنىكومى قۇرۇلدى . 1978 - يىلى مائارىپ مىنىستىرلىقىنىڭ تەستىقى بويىچە بۇ مەكتەپ قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتىغا ئۆزگەرتىلىپ رەسمىي تولۇق كۇرس تەسىس قىلىندى . بۇ ئىنىستىتۇتتا جۇڭگو تىل - ئەدەبىيات ، سىياسەت ، تارىخ ، تىل ، ماتېماتىكا ، فىزىكا ، خىمىيە ، تەنتەربىيە ، سەنئەت قاتارلىق سەككىز فاكولتېت ، 29 كەسپ بار . 1990 - يىلى بۇ ئىنىستىتۇتتىكى مەخسۇس كۇرس ۋە تولۇق كۇرستا ئوقۇيدىغان ستۇدېنتلارنىڭ سانى 1557 گە يەتتى . بۇ ئىنىستىتۇت تارمىقىدا يەنە ئىشتىن سىرتقى ئۈنۈمۈرستېتى ، چوڭلار مائارىپى ئىنىستىتۇتى ۋە شۆبە ئوتتۇرا مەكتەپ قاتارلىق ئورگانلار بار .

1984 - يىلى ئەسلىدىكى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش ئىنىستىتۇتى ئاساسىدا قەشقەر مائارىپ ئىنىستىتۇتى قۇرۇلدى . 1987 - يىلى قەشقەردە تەسىس قىلىنغان شىنجاڭ رادىئو - تېلېۋىزىيە ئۈنۈمۈرستېتىنىڭ قەشقەر شۆبىسى ئاساسىدا 1993 - يىلى قەشقەر رادىئو - تېلېۋىزىيە ئۈنۈمۈرستېتى قۇرۇلۇپ ، قەشقەردە ئالىي مائارىپقا تەۋە ئۈچ ئالىي مەكتەپ بارلىققا كەلدى . بۇ مەكتەپلەر بارغانسېرى مۇكەممەللىشىپ قەشقەرنىڭ مائارىپ ئىشلىرى تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى . ھازىر قەشقەر مائارىپى يېتىشتۈرگەن كۆچمەنلەر ھەرقايسى ساھەلەردە ئاۋانگارتلىق رول ئوينىماقتا .

图书在版编目(CIP)数据

可爱的喀什噶尔:新疆喀什非物质文化遗产保护研究.上:维吾尔文/阿布都克里木·热合曼主编—乌鲁木齐:新疆大学出版社, 2009.9

ISBN 978 — 7 — 5631 — 2324 — 7

I.可... II.①阿... III.①文化遗产—保护—喀什地区—维吾尔语(中国少数民族语言)IV.①K294.5

中国版本图书馆CIP数据核字(2009)第154018号

责任编辑:阿迪力江·阿布都拉
帕力塔洪·艾吾拉洪

责任校对:阿达来提·牙合甫
克尤木·吐尔逊

可爱的喀什噶尔

(上、下)

主编:阿布都克里木·热合曼

阿布都克里木·热合曼、西仁·库尔班、艾赛提·苏来曼、
编者:库尔班·买买提吐尔迪、艾尔肯·伊德力斯、萨吾提·阿
都哈力克、努斯来提·吐尔迪、买买提吐尔逊·伊布拉音

新疆大学出版社出版发行

(乌鲁木齐市胜利路14号,邮政编码:830046)

新华书店经销

新疆新华印刷厂印刷

开本:850×1168毫米 1/32 31.625印张
2009年9月第1版 2009年9月第1次印刷

ISBN 978 — 7 — 5631 — 2324 — 7

定价:(上、下) 80.00元

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

ISBN 978-7-5631-2324-7

9 787563 123247 >

定价(上、下): 80.00 元